

MAGYAR GAZDASÁGTÖRTÉNETI ÉVKÖNYV • 2019

URADALOM – VÁLLALAT

MAGYAR GAZDASÁGTÖRTÉNETI ÉVKÖNYV • 2019

URADALOM – VÁLLALAT

Főszerkesztő

KÖVÉR György – POGÁNY Ágnes – WEISZ Boglárka

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Hajnal István Alapítvány
Budapest, 2019

Az Évkönyv az MTA és az Aegon Magyarország Zrt. támogatásával készült.

Az MTA Történettudományi Bizottság Gazdaságtörténeti Albizottságának megbízásából szerkesztették

DEMETER Gábor, DRASKÓCZY István, GAUCSÍK István, KAPOSÍ Zoltán,
KÖVÉR György, POGÁNY Ágnes, SIMON Zsolt,
SOMORJAI Szabolcs, SZÁNTAY Antal, TÓZSA-RIGÓ Artlla, WEISZ Boglárka

© Szerzők, 2019

© MTA BTK, Hajnal István Alapítvány, 2019

ISSN 2498-8634

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Felelős kiadó: Fodor Pál főigazgató

Nyomdai előkészítés:

MTA BTK Történettudományi Intézet

Tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Szöveggondozó: Nagy Zsejke

Borítóterv: Icsu Molnár István

Tördelés: Zsigmondné Balázs Ildikó

Nyomdai munka: Prime Rate Kft.

Felelős vezető: dr. Tomcsányi Péter

Tartalom

DOMANOVSKY SÁNDOR A Gutsherrschaft történetéhez Magyarországon [Az alapszöveg]	7
KÖVÉR GYÖRGY Szerkesztői utószó Domanovszky Sándor tanulmányához	29
PRAJDA KATALIN A firenzei kereskedőtársaságok működése a 14–15. századi Magyar Királyságban. Források és kérdések	45
GÁLFI EMŐKE A gyulafehérvári uradalom birtokainak mobilitása a 16. század második felében	61
GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS Csontos Éliás bártfai szőlőgondnok középkor végi hegyaljai számadásai	75
MÁTYÁS-RAUSCH PETRA Bányauradalmak az Erdélyi Fejedelemség területén Bethlen Gábor uralkodása alatt	103
SZIRÁCSIK ÉVA A földesúri járadékok változása a divényi uradalomban (1660–1684)	121
KOVÁCS KRISZTIÁN Majorsági gazdálkodás a 19. század elején a Rádayak „ludányi nyílhoz” tartozó birtokain	155
GAUCSÍK ISTVÁN Pénzügyi szolgáltatók és a hitelezés formái Pozsonyban a 18. század végén és a 19. század elején. Szakirodalmi áttekintés	175
KURUCZ GYÖRGY Agrárszakképzés és piackutatás: a „technológiai utazás” gyakorlata gróf Festetics László modernizációs törekvéseiben	193

TÓTH ÉVA – LUKÁCS GÁBOR Gyümölcsstermesztés a Festeticsek keszthelyi uradalmában a 19. század közepén	215
KAPOSI ZOLTÁN Nagykanizsai vállalkozók birtokszerzései a város körüli területeken a dualizmus korában	223
HALMOS KÁROLY Elvetélt vállalatok	247
FÜLÖP ÉVA MÁRIA A magyarországi bencés kongregáció gazdálkodása az első világháborút követő időszakban: gazdasági válság és útkeresés	265
TAMÁS GÁBOR Menedzseruralom? Szervezeti evolúció és tisztviselői karrierpályák egy biztosítótársaságnál	287
BAGDI RÓBERT – HLBOCSÁNYI NORBERT Konzervgyártás Kecskeméten a 20. század első felében	325
KLEMENT JUDIT Vállalattörténet a nagypolitika árnyékában: a rövid életű Vikert	355
TAMÁS MÁTÉ <i>A Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez</i> sorozat (1930–1943) gazdaságtörténete	373
VARGA ZSUZSANNA Kényszerpályáról a vállalati mozgástér felé. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek első két évtizede Magyarországon, 1948–1968	391
MEGEMLÉKEZÉS SZÉKELY IVÁN Scott M. Eddie (1935–2019)	411
Szerzők	427
Contents	429

A Gutsherrschaft történetéhez Magyarországon

[Az alapszöveg]¹

A mi nagyra becsült ünnepeltünk néhány év előtt *Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte* című kitűnő munkájában a Gutsherrschafttal kapcsolatban kialakult némely véleményekkel szemben megszívlelendő kétséget nyilvánított. „Es wird noch näherer Untersuchungen bedürfen – írta – um genauer festzustellen, ob diese Ausbreitung der Eigenwirtschaft und Erweiterung der Hofländereien wirklich erst Ende des Mittelalters aufkamen und nur den Osten eigentümlich ist, wie die national-ökonomische Forschung und auch v. Below angenommen haben. Ich glaube, dass sie viel älter ist, mindestens im Prinzip schon seit dem 13. Jahrhundert nachgewiesen werden kann, und auch nicht bloss auf den Osten beschränkt ist.”²

Minthogy az utolsó évtizedben szemináriumom hallgatóságát főképpen a magyar agrártörténet problémáival iparkodtam foglalkoztatni, s az ő dolgozataikból immár 14 kötet van sajtó alatt – közöttük 8 foglalkozván különböző korokból és az ország különböző részeiből egy-egy uradalom 30-40 éves gazdálkodásával³ –, azt találtam az ünnepi alkalomhoz legillőbbnek, hogy részben az ezen feldolgozások révén gyűjtött becses anyagra támaszkodva, a magyar fejlődés köréből néhány mozzanat rövid vázolásával szolgáltatassak szerény adatokat a kérdés megítéléséhez.

*

---

1 Az eredetileg a Dopsch- emlékkönyvben németül megjelent tanulmány (Domanovszky 1938b) az általunk alapszövegnek nevezett magyar kéz-, illetve gépirat fordítása. Ez utóbbiak lelőhelye: MTA KIK Kézirattár Ms 4530/8–9. A szöveg utóéletéről lásd a tanulmány végén a szerkesztői utószót. A szöveg nyelvi sajátosságait megőriztük, de a helyesírást modernizáltuk, és a nyilvánvaló elütéseket javítottuk. (A szerk.)

2 Dopsch 1930: 178. Magyarul: „Közlebbi kutatásokat igényel – írta –, hogy pontosabban meghatározzuk, vajon a saját gazdaság [*Eigenwirtschaft*] elterjedése és a majorsági földek kiszélesedése [*Erweiterung der Hofländereien*] valóban csak a középkor végén jelentkezett-e, és csak a Keletre volt-e jellemző, mint ahogy azt a nemzetgazdaságtani kutatások és Below is feltételezték. Azt hiszem, sokkal régebbi, legalábbis elvben már a XIII. századtól kimutatható, és nem csupán Keletre szűkíthető.” Domanovszky 1979: 169. A kéziratban a Dopsch-idézet németül szerepelt, magyarra fordítását egy helyütt korrigáltuk. (A szerk.)

3 *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* 1930–1937.

A földesúri viszony kifejlődése lényegében Magyarországon is a nyugat-európai országokéval azonos módon történt, s ha a kezdetre vonatkozólag nem is rendelkezünk bőszeges és a részletekre kiterjedő adatokkal, a folyamat elég világosan áll előttünk.

Azok a keleti kútfők, amelyek a magyarság lebediai tartózkodásáról tartottak fenn számunkra igen becses adatokat, különösen Ibn Roszteh és Gardezi⁴ már ott jelentékeny szántófldjeikről számolnak be. A nemzet kialakulása fajilag is különböző elemekből tulajdonképpen ott, Lebediában ment végbe. Az akkor még csak szorosabb szövetségben élő törzsek a Dnyeper és a Don között, főképp a Donyec völgyében kedvező természeti viszonyok közt Kelet-Európa legnevezetesebb kereskedelmi vonalába, a normann–arab közlekedés vonalába kerültek bele,⁵ amely gyors gazdagodásukat és ezzel kapcsolatban gazdasági életük határozott fellendülését tette lehetővé. Ugyanezt a fellendülést tapasztaljuk ugyanakkor a Volga mellett a szintén kazár főnhatóság alá tartozó burtászoknál is, akik pedig szervezetileg még alacsonyabb fokon állottak, s a községnél magasabb összefogó egységet még nem is ismertek. Náluk Gardezi már olyanokat említ, akiknek uradalmaik vannak, és bőszegük világi javakban. Ugyanő azt írja a gazdagokról, hogy a lótartás szokásos kötelezettsége alól kivonták magukat,⁶ ami a birtokos osztálynak a terhek alóli mentességre irányuló törekvésére mutat.

A burtász példához hasonló fejlődést kell feltennünk a magyarságnál is, ha náluk a nomád viszonyok, tehát az állattenyésztés és takarmányozás állottak is előtérben. Ez a nomád állapot a nagycsalád keretében már bizonyos alárendelődést tett szükségessé. A nagycsalád vezetője alatt a családi kötelekben élőkön kívül jelentékeny szolgáló elemek is állottak. A nomád állapot ugyan minden szociális alakulatban erős fluktuálást tett lehetővé, amely azonban a hadi és a gazdasági siker nyomában lecsökkent, és állandósági törekvéseknek nyitott utat. Ezekkel függött össze az áttérés a szorosabb egységre, a monarchikus szervezetre, amivel együtt járt az alsóbb szociális egységeknek bizonyos megmerevedése is.⁷ A Lebediában élvezett évtizedes aránylagos békeállapot, a hirtelen gazdagodás, amely éppen a magyarság körében ott virágzó ezüst fémművességet fejlesztett,⁸ s a szántók feltűnő fellépése mind ezt a folyamatot tükrözik vissza.⁹ Amikor tehát a magyarság mai hazájában megjelent, már magával hozta a földesúri kötelek bizonyos csíráit. Az a század pedig, amely a honfoglalástól a királyság megalapításáig eltelt, ezeket a csírákat bizonyára jelentékenyen továbbérlelte.¹⁰

4 Vö. Pauler–Szilágyi (szerk.) 1900: 167–173.

5 Vö. Fettich 1933; Ljubomirov 1928.

6 Pauler–Szilágyi (szerk.) 1900: 161, 162.

7 Radloff (ed.) 1891: I–II.

8 Fettich 1937: különösen XXI. 190.

9 Pauler–Szilágyi (szerk.) 1900: 168.

10 Vö. erről kiadást alatt álló cikkemet a *Szent István Emlékkönyvben*. [Domanovszky 1938a.]

Amikor tehát Szent István nyugati mintára szervezte államát, az úri hatóság kétségtelenül a régi sociális alapokon felépülve, már tisztán áll előttünk. Az egyház saját birtokainak elismerését követelte, s ez a magánbirtok elvének elfogadására vezetett.¹¹ A magánbirtokon természetesen a rajta élő elemek viszonyának szabályozása is szükségessé vált, s a monarchia és a földesúr érdekei találkoztak a viszonyok állandósítására való törekvésben. Szent István korának társadalmában a királyi tisztséget ad hoc viselő comes és a nagyobb birtokos, a senior mellett a legtekintélyesebb elem a mileské, akiket azonban a törvény már szorosabban kíván földesurukhoz kapcsolni, kijelentve, hogy ok nélkül el ne hagyják,¹² sőt fölhatalmazva az urat elszökött milesének visszavételére és védelemben részesítve még azt a küldöttet is, akit az úr e cél végrehajtásával megbízott.¹³ Ez nem röghöz kötés, de mégis az első törvényes lépés a költözés korlátozásának irányában, amelyet aligha lehetett volna megvalósítani, ha gyökerei nem nyúltak volna vissza a pogány kor múltjába.

Hasonló intézkedés, hogy a hospes ne hagyja el nutritorát, ha az a telepedésekor kötött megállapodást betartja.¹⁴ Pedig úgy a miles, mint a hospes kétségtelenül szabad elemek voltak, ha nem is volt saját földjük. Ha itt még megemlítjük Szent István törvényének „*liber alicuius*” kitételét,¹⁵ a földesúri viszony keletkezését eléggé megvilágítottuk. Az új fogalom a „*hereditas*”, az örökös birtok, amely a családfő vezetése alatt áll, és a családtagokra háramlik.¹⁶ A rajta dolgozó egyéb elemek csak haszonélvezői, bizonyos feltételek közt, a rendelkezésükre bocsájtott birtokrésznek. A senior és a *hereditas* tehát már a Grundherrschaft tényezői. Ennek kétségtelen bizonyítékai, hogy Szent László törvényeiben a senior kifejezést már a *dominus* váltotta föl.¹⁷ Kálmán pedig már a vásárolt földek (*hereditas empticia*) örökösödéséről¹⁸ és az úr saját maga termelte és szolgáitól beszolgáltatót vásári portékáinak (*de propriis et domesticis rebus*) adóztatásáról intézkedett.¹⁹

Ez a szervezet így maradt fenn a XIII. század elejéig. A nagybirtok még igen korlátolt és nagyrészt szórt jellegű volt. A rajta élő elemek igen különböző kötelezettségűek voltak. Különösen a szabad elemek kötelezettségei voltak igen változatosak. A *conditio* náluk majdnem egyénenként változott, de már Kálmán király törvénye is több főbb kategóriát különböztetett meg. Valamennyiüket összefoglal-

11 Decr. I. St. Stephani, art. 1. és Decr. II. art. 2. In: Závodszy 1904. A *Corpus Juris*ban II. könyv mint I. és 35. cikkely.

12 Decr. I. St. Stephani, art. 23. „*Volumus, ut unusquisque senior suum habeat militem, nec aliquis alter illum suadeat antiquum deserere seniore et ad se venire inde enim litigium habet inicium.*” Corp. Juris II. 21.

13 Decr. I. St. Stephani, art. 25.; Corp. Juris II. 23.

14 Decr. I. St. Stephani, art. 24.; Corp. Juris II. 22.

15 Decr. I. St. Stephani, art. 14.; Corp. Juris II. 13. Vö. még „*liber abbatis*” Decr. I. St. Ladislai, art. 27., és „*liber comitis*” Decr. Colomani, art. 40.

16 Decr. I. St. Stephani, art. 1.; Decr. II. art. 2.; Corp. Juris II. 1. és II. 35.

17 Decr. I. St. Ladislai, art. 25., Decr. II. art. 12., Decr. III. art. 5. és 8.

18 Decr. Colomani, art. 21.

19 Decr. Colomani, art. 34.

ta a „conditionalis”²⁰ és a „qui in terris laborant aliorum”²¹ kitétel. Az ilyen szabad az urának gyakran inkább csak képleges szolgálattal tartozott, például évenként egy szőnyeggel.²² Az ilyen szabadot azonban el lehetett adományozni a birtokrésszel, amelyen ült. Szolgálata ilyenkor a régi maradt, és fenn volt tartva szabad elköltözési joga. Az adomány tehát csak a földre vonatkozott, s a rajta gazdálkodó szabad, ha az új földesúr nem tetszett neki, és ha nem ragaszkodott ahhoz a földhöz, tovább vonulhatott. Így történt ez a királyi birtokon lakó szabadoknál is. A királyi birtokok legelőkelőbb szabad elemei a katonai szolgálatot teljesítő várjobbágyok voltak. A XIII. században, amikor a királyi várszervezet fölbomlott, a királyok a várirtokokkal őket is eladományozták, de fenntartották részükre az elköltözés szabadságát, ha az új földesúr szolgálatát vállalni nem akarták.²³

Igazi röghöz kötött elem tehát a XIII. századig csak a házas servus volt, a mansus, aki a rabszolgával, a mancipiával szemben a haszonélvezeti földtől nem volt elszakítható, de azzal föltétlenül gazdát cserélt. Ennek a kategóriának nagyon javára vált a szórt birtoklás.

A legkülönbözőbb szolgálatú szabad és szolgálélemek tarka összevisszaságban éltek egymás mellett, míg a XIII. század elején a királyi, majd ennek nyomában az egyházi és világi nagyirtok fokozottabb pénzgazdálkodása s a királyi várirtokrendszer felbomlása a király szertelenné váló adományozásaiban s a birtokosok kapzsi birtokszerzési törekvésében nem vont maga után egy forradalmi jellegű szociális krízist. Magyarországon ez a magasabb igények és a fényűzés meghonosodásának ideje. A kereskedelmi kapcsolatok a nyugati szomszédokkal csak ettől az időtől lesznek jelentősebbek. Mindaddig nagy akadálya volt az érintkezésnek az a katonai védőszervezet, amely a védelmi vonalon (indagines, gyepe) kívül az átvonuló kereskedőket is ellenőrizte.²⁴ A várszervezettel egyidejűleg a határvédelmi alakulatok is fölbomlottak, a gyepeülve tehát, amelyet már előzetesen megszállt a földműves lakosság, már nem volt elválasztó terület, hanem összekötő kapocs. Az ország ezüstbősége vonzotta az idegen kereskedőket, akiknek sűrű látogatásai a gazdasági élet képét elég gyökeresen átalakították. Ez megmagyarázza a király és a földesurak törekvését pénzjövedelmeik lehető fokozására. A földesúri népekre azonban ez a törekvés semmi esetre sem volt kedvező.

Ha Szent István korában az úri hatóság életbeléptetése nem is járt nagyobb megrázkódtatással, annál nagyobb volt a megrázkódtatás az új átalakulásban. A krízis elsősorban a Grundherrschaft alá került szabad elemeket sújtotta. Ezeknek a fejlődésében már korábban is volt egy mozzanat, amely szabadságukat komolyan veszélyeztette: Kálmánnak az az intézkedése, amely a katonai kötelezettségét vala-

20 Sym. de Kéza Gesta c. 98.; Szentpétery 1937: 194.

21 Decr. Colomani, art. 80.

22 Pl. Cod. Arp. cont. I. 1860: 62.

23 Pl. Cod. Arp. cont. VIII. 1870: 49.

24 Decr. I. St. Ladislai, art. 16–18.

melyes lovasszolgálat alakjában teljesítő szabadoknak adómentességet adott.²⁵ Ettől az időtől kezdve a királyi népek közé telepedett szabadoktól a király vagy az illető népek szolgálatainak felét vagy nyolcdénárnyi adót kívánt szabadságuk további elismerése fejében.²⁶ A civiles hebdomadariik közé települtektől, ha nem voltak hajlandók a félszolgálatot teljesíteni, földjüket el is vették.²⁷ Az efféle újítások azonban a nem királyi birtokra is hatással voltak. A szabad kiűzése különösen a lelki üdvösség érdekében valamely egyház részére tett adományoknál elég gyakran előfordulhatott, mert Kálmán király már kénytelen volt az ilyen veteres coloni eiectiket védelmébe venni, s az esetre, ha nem volt földjük, elrendelni visszafogadásukat.²⁸ Két századon át azután nem hallunk hasonló panaszokat, de a XIII. század erre a szegény szabad elemre katasztrofális hatása volt.

A földesúr támasztotta új igényekről a pannonhalmi bencés apátság oklevelei világosítanak föl. Ott 1229–1241 közt Uros apát állandó pöröskedésben volt az apátság nagy kiterjedésű birtokainak népeivel.²⁹ E pörök anyagából mindenekelőtt az tűnik ki, hogy a földesúr a sokféle szolgálatot lehetőleg egységesíteni törekedett. Kiterjesztette tehát a terményszolgáltatást olyan elemekre is, amelyek korábban terménnyel nem adóztak: a belső szolgálatra kötelezett udvarnokoktól tizedet kívánt, de terményt kívánt a halászoktól is, akik addig csak hallal adóztak. A munkaszolgáltatásban a fuvarozás volt a legjelentősebb. Jelentőségének azonban az új viszonyok közt nagyon emelkednie kellett, mert azokat, akik addig ilyen, de csak meghatározott szolgálatra voltak kötelesek, ezentúl terhebb szolgálatokra is igénybe vették. Akik addig csak kápolnát tartoztak vinni [sacriferi, qui portant capellam], követségekre használták, a korábbi lovasszolgákat borszállításra, és az ország határain túl is küldték őket, de a lovak élelmezését, amely addig az apátot terhelte, szintén rájuk hárították. Fuvarozásra fogták azonban az iparosokat s az apátsági birtok legelőkelőbb szolgálattelvőit is: az officialisokat és az egyház jobbágyait. A régi terhek e kiterjesztése mellett új pénzfizetési kötelezettségek bevezetése tűnik szembe. A lovasszolgákon az apát 22 márka ezüstöt hajtott be, Deáki község aratorait a vendégek adójának fizetésére fogta, a deáki halászoktól pedig, akiktől új terményadót is követelt és fuvarozást is, még házhelyenként 1 fertó [negyedmárka – K. Gy.] adót is kívánt.³⁰

Kétségtelen, hogy a földesúri népek korábbi differenciáltsága elvesztette értelmét. Áll ez különösen a jobbágyok és az udvarnokok esetében. A jobbágy fölöslegessé vált, mert sok szegény nemes familiárisi szervezetben csatlakozott az egyház-

25 Decr. Colomani, art. 45.

26 Decr. Colomani, art. 35.

27 Decr. Colomani, art. 45.

28 Decr. Colomani, art. 19.

29 Erdélyi 1902: 645, 678–679, 715–722, 726–728, 738–739, 752–754, 767, 769–787, 789–791. Vö. még Erdélyi 1907.

30 Erdélyi 1902: 717, 719, 721. [Mértékegység a német fordítás alapján.]

hoz, amelynek szolgálatában azután mint praedialista látta el a jobbágyok korábbi szolgálatát. Az udvarnokokat pedig a forgalom fellendülése tette fölöslegessé, speciális szolgálatukra már kevésbé volt szükség. Az élet kényszerítő körülményeivel szemben rövid pörösködés után tehát maguk a szolgálattevő népelemek is hajlandók voltak új egyezség kötésére. A deáki szolgálónépek például a termés tizede mellett holdanként 1 pondus [$\frac{1}{48}$ márka – K. Gy.] adó fizetését is vállalták.³¹

Az itt felsorolt népek azonban nagyrészt szolgai eredetűeknek tekintendők. Az arator servus volt, és az udvarnok nemcsak gazdaságilag állott a mansus mögött, hanem tanúságát sem fogadták el szabad emberrel szemben.³² A szabadokat az ő terheik emelésénél nagyobb veszedelem fenyegette. A váradi registumban [!], amely az 1205. és 1235. évek között a váradi káptalan előtt lefolyt tüzesvaspróbak jegyzőkönyvének töredéke, ezekből az évekből egész sor statuspör emléke maradt fenn, amelyekben királyi várnépek a közéjük telepedett, jobb helyzetet élvező elemeket azzal vádolják, hogy közéjük tartozók, és az ő szolgálataikra kötelezettek.³³ Tanúságai e pörök annak, hogy a szigorúbb függésben élő népek hogyan akarták a köztük lakó kedvezőbb conditiójúakat, különösen a szabadokat, maguk közé levonni.

Már magában véve az a tény, hogy a várszervezet felbomlásával kapcsolatban a királyok a megyei földek eladományozásánál a legelőkelőbb megyei népelemnek, a katonai szolgálatot teljesítő s a várnépek századszervezetének élén álló várjobbágyoknak szabadságát csak arra az esetre védelmezték meg, ha a birtokot elhagyják, különben pedig a földesúrnak szabad kezét adtak szolgálatuk megszabásában, azt bizonyítja, hogy a földesúri függésben maradt elemek korábbi különleges szolgálati viszonyukat nem tudták megőrizni.

Érthető ez már abból is, hogy e forrongó korszak a hűbéri törekvések és a nagy kiterjedésű magánbirtok kifejlésének ideje. Az új nagybirtokosok ez időszak küzdelmeiben új adományaikkal kapcsolatban és régi birtokokra különállóan is exemptiókat szereztek, amelyek elsősorban a királyi tisztviselők megszállása és tevékenysége alól mentesítették a birtokost. Így jutott a földesúr népei fölött közigazgatási és bírói hatalomhoz.³⁴ Grundherrből tehát akkor lett Gerichtsherré is, ami sokkal nagyobb mértékben adta kezébe a birtokán élő népek fölött a hatalmat, mint annak előtte, amikor az állami terheket a föld népétől a megye tisztviselői hajtották be, az igazságot pedig alsóbbrendű királyi bírák szolgáltatták ki.³⁵

31 Erdélyi 1902: 793. [Mértékegység a német fordítás alapján.]

32 Decr. II. St. Stephani, art. 21. Corp. Juris II. 55.

33 Regestrum Varadiense 1903: például No. 10, 11, 42, 88, 147, 148, 183, 253, 254, 276, 300, 304.

34 Kezdetben csak az egyházi birtokon, például 1198: Cod. Dipl. II: 329; 1199: Cod. Dipl. II: 363; 1200: Cod. Arp. cont. XI: 72; Cod. Dipl. III. 1: 318; később a világin is: 1202: Cod. Dipl. III. 1: 318; 1206: Cod. Dipl. III. 2: 464. stb.

35 Vö. Decr. III. St. Ladislai, art. 21–26.; Decr. Colomani, art. 2. 7–14. 28–31, valamint Váczy 1935: 14–22. és Váczy 1930.

Ez az idő kovácsolta össze a földesúri népeket a jobbágyok egységes osztályává. Ez nem azt jelenti, hogy a szolgálatban nem maradtak továbbra is lényeges különbségek, hanem hogy a különbségek mellett is jogilag a földesúr jobbágyait egyöntetű jogszabályoknak iparkodtak alávetni.

Az új név, amely a királyi birtokok népeinek régi kategóriáit: a civest vagy *iobbagio castrit*, a civilist vagy *castrensis* és az udvornikot kiszorította, már magában is igen jellemző az átalakulásra, mert a legelőkelőbb szolgáló réteg nevét vitte át az egész tömegre, a jobbágyokét, akik királyi birtokokon várak vagy katonaság vagy a várnép *centurionatusai* élén állottak (*varnagio*, *hadnagio*, *centurio*), egyházi birtokokon is *officialisokként* működtek. A rosszabb sorsba süllyedést tehát a nagy egységesítő átalakulásban azzal leplezték, hogy az egész osztálynak a korábbi legelőkelőbb csoport nevét adták. Ez csak egy irányban járt rájuk kedvező hatással, hogy ti. még az átalakulási folyamat idején, 1298-ban törvénybe iktatták az egész osztály szabad költözési jogát.³⁶ Ezt semmi esetre sem érhették volna el, ha nem lettek volna közöttük igen nagy számban olyanok, akiknek szabad költözési joguk volt, akikről tehát ez a jog a többiekre is átháramlott.

A XIII. század nagy társadalmi küzdelmében a földesúri fennhatóság alatt élők libertasa már nagyon meg volt tépázva, amiért is azok a kis független közszabadok, akik teljes szabadságuk védelméért küzdöttek, a *serviensek* mozgalma révén utóbb a köznemesség széles rétegévé lettek, a maguk szabadságát a szerencsétlenségével szemben „*plena vagy aurea libertas*”-nak nevezték, amely szóhasználatot a királyi kancellária is átvette, és a nemesi szabadság meghatározásában alkalmazta.³⁷

A nyugati értelemben vett *Grundherrschaft* tehát Magyarországon a XIII. század folyamán alakult ki. A nyugati formával szemben azonban még akkor is enyhébben érvényesült. Sőt, minthogy az akkori kialakult állapotot Nagy Lajos 1351-iki dekretuma, amely az 1222-iki aranybullát megerősítette – végleg szentesítette,³⁸ minthogy továbbá 1514-ben *Werböczy Tripartituma* is ugyanezen jogi szemléleten épült fel, az egész középkoron és *Werböczy* révén a jobbágyság eltörléséig törvényesen ez a forma maradt fenn.

Ennek a fejlődésnek köszönhető, hogy a *Leibherrschaft* Magyarországon nem fejlődött ki. A Magyarországon született bármely nyelvű rabszolgák eladása külföldre már Kálmán ideje óta tiltva volt,³⁹ a XIV. századdal pedig az embervásár jóformán eltűnt.⁴⁰ A rabszolgaság itt már a XIII. században idejét múlta. A munkát nem drága rabszolgákkal, hanem a munkakötelezettségek kiterjesztésével igyekez-

36 „*Item quilibet rusticus seu iobbagio alicuius nobilis, si voluerit de possessione domini sui, habita licentia et iusto ac conseuto suo terragio persoluto, ad possessionem alterius nobilis vel alias, quo ei placuerit, cum omnibus suis rebus libere se commorandi causa transferre valeat.*” Cod. Dipl. VI. 2: 145.

37 Pl. Cod. Dipl. V. 2: 197–199; Cod. Dipl. Patrius VI: 97–99, VII: 6–7.

38 Corp. Juris 1351. art. 16. és 18.

39 Decr. Colomani, art. 77.

40 Vö. Békefi 1901; Gáspár 1909.

tek megoldani. A házas servust ellenben mindenekfölött a XIII. század átalakulása fölemelte. Már akkor többnyire nem is servus néven írták össze, hanem foglalkozása szerint jelölték ki: arator, vinitor.

Ámbár az akkor kialakult nemesi jog csak a nemesek birtokjogát ismerte el, a mansus földjének haszonélvezete mégis a fiára szállt, vagy általában a családra öröklődött. Ingóságai csak az esetben háramlottak a földesúrra vagy helyettesére (királyi várföldeken az ispánra), ha fiúörökös nem volt, sőt egy részt az özvegy és a leánygyermek részére is fenntartottak.⁴¹ Az akkor kiváltságokat szerző városok polgárai egyéb jogok mellett az ingóságok fölötti szabad rendelkezést is kivívták.⁴²

A jobbágnak tehát volt ingó tulajdona. Sőt éppen Werbőczy, aki olyan szigorúan a kizárólagos nemesi birtokjog elvi alapján áll, még ingatlanaikról⁴³ és „haereditas”-ukról⁴⁴ is rendelkezett, sőt még ezeknél az ingatlanoknál is megkülönböztette – akárcsak a nemesi jogban – az ősi és az apai vagyont, amely előbbiből a leány a fiúkkal egyenlőn részesedett.⁴⁵ Ez a jog ugyan nem magára a tulajdonra vonatkozott, hanem csak értékére, amelyet a földesúr pénzen megválthatott,⁴⁶ de a jobbágnak mégis bizonyos végrendelkezési jogot biztosított. Eszerint a saját szerzeményű ingatlant örökös híján felerészben ugyan a földesúr örökölte, a másik feléről azonban a jobbágy tetszése szerint végrendelkezhetett.⁴⁷ Sőt még kiskorú örökös esetén is joga volt az örökös elhalálása esetére más örököst kijelölni.⁴⁸ Pedig ezek a megállapodások akkor kodifikáltak, amikor a hangulat a jobbágsággal szemben az 1514-iki parasztlázadás után a legélesebb volt, s a bosszú jegyében helyzetét szigorította, szabad költözését is megvonva.⁴⁹

Az olyan házassági korlátozások sem honosodtak meg, amilyenek a nyugati országok legtöbbszörében fennállottak. 1514 után a röghöz kötés folytán ugyan megállapították, hogy az elköltöző özvegy jobbágyasszonyok, akik máshová házasodtak, házasulandó fiaikat nem vihetik magukkal, s a kiskorában magukkal vitt fiút is, ha házasodásra alkalmas kort ér el, kötelesek régi lakóhelyére visszaküldeni,⁵⁰ ez azonban a röghöz kötés biztosítása volt, s a szabad házasodást nem érintette.

Igen ritka dolog volt az is, hogy a földesúr jobbágya adójáért kezeskedjék. Minthogy az állami adót (dica) nem a földesúr szedte be, hanem a községi bíró, aki a megyei hatóságnak szolgáltatta be, egészen természetes is volt, hogy a földesúr

41 Vö. a győri várnép privilégiumát: Endlicher 1849: 150.

42 Vö. az első ilyen privilégiumokat Cod. Dipl. II: 387; Endlicher 1849: 405; Cod. Arp. cont. XI: 182. és Mon. Eccl. Strigoniensis I. 1874: 327.

43 Werbőczy 1894: pars III. tit. 26. § 11.

44 Werbőczy 1894: pars III. tit. 28. § 1.

45 Werbőczy 1894: pars III. tit. 29. § 1.

46 Werbőczy 1894: pars III. tit. 30. § 7–8.

47 Werbőczy 1894: pars III. tit. 30. § 1.

48 Werbőczy 1894: pars III. tit. 30. § 4

49 Corp. Juris 1514. art. 14. és 25.

50 Corp. Juris 1514. art. 21.

távol tartotta magát ezektől a kérdésektől, s az állami adóhátralékok behajtásába nem avatkozott.⁵¹ Anyagi felelősség a jobbágy ügyében csak akkor terhelt a földesurat, ha a halálra és javai elvesztésére ítélt jobbágyot a felperesnek ki nem szolgáltatatta, amikor is annak díját saját vagyonából tartozott megfizetni.⁵² Földesúri beszedéssel csak a XV. században találkozunk, éppen azért, hogy a földesúr birtoktól a királyi adókiivetőt távol tartsa.⁵³ Minthogy azonban ez az állami adónak megmerevedésével járt, ez a rendszer nem volt fönntartható már azért sem, mert a XVI. századtól az állam és a földesúr a jobbágy állami megadóztatása kérdésében egészen ellentétes politikát folytattak.⁵⁴

*

A Grundherrschaft kialakulása a XIII. században kétségtelenül a Gutsherrschaft alakulásához igen hasonló körülmények közt történt. A háttérben mint mozgatók itt is egy haladottabb gazdasági rendszer éreztette kényszerítő hatását, amely annál feltűnőbb és mélyrehatóbb volt, mert kellő átmenet nélkül hirtelen érvényesült. Az úri hatóság részéről a törekvés a nagyobb jövedelemre éppen a földesúri népek terheinek emelésével – amiben különösen a fuvarozási szolgálat játszott nagy szerepet – már feltűnő egyezéseket mutat a Gutsherrschaft rendszerével. Ez a hasonlóság még növekszik, ha figyelembe vesszük, hogy a földesurak épp ebben az időben határolták el saját földjeiket a falusi földközösség közös földjétől,⁵⁵ az Eigenwirtschaftot (allodium) tehát általánosan ekkor állították szembe a jobbágygazdálkodás területével.

A fejlődés ebbe az irányba így meg lett volna adva. Hogy az mégsem haladt ebben az irányban tovább, többféle speciálisan helyi tényezőnek tudható be. Elsősorban annak, hogy a hosszú gazdasági elzárkózás után nem volt még oly fokú városi élet, amely a szükséges belső piacokat kifejlesztette volna. A városok akkor még maguk is igen jelentékeny részben agrárius jellegűek, lakosságuknak nagy része földet művelt vagy szőlőt termelt,⁵⁶ agrártermékekre tehát csak kis mértékben szorult rá. A gabonakivitel pedig az országnak e szempontból szerencsétlen folyamrendszere akadályozta. Piacot az agrártermékek csak nyugaton találhattak volna, ahova azonban vízi úton ezek csak ár ellenében voltak szállíthatók. Így az ország közvetlen szomszédságában lévő nagy felvevőképességű piacok: Bécs és Velence ellátásában is csak kis szerep jutott a magyar gabonának. Bécsbe Sopron és Pozsony

51 Vö. Acsády 1896; Acsády 1906; Baráth 1930; Juhász 1936.

52 Werbőczy 1894: pars III. tit. 26. § 12.

53 Sinkovics 1933: 23–24.

54 Az a már a XV. században elterjedt gyakorlat, hogy a tizedet a földesúr szedte be, nem tekinthető a jobbágyadó biztosítékának. Ez a tized árendálása volt, amely abból eredt, hogy a termésnek a határban kellett maradnia, amíg a tizedet be nem szolgáltatták. A decimátorok hanyag munkája a jobbágyoknak és az uraságnak is sok kárt okozott, ami később a bérleti rendszerhez vezetett.

55 Különösen jellemző esetek Regestrum Varadiense 1903: 155, 296, 303, 306.

56 Vö. különösen Kováts 1900.

városai közvetítettek agrártermékeket,⁵⁷ a Velencébe menő gabona pedig Stájerország közvetítésével került oda, mert a Karszton át a szállítás nehézségeit leküzdeni akkor még nem tudták.⁵⁸ Ez csak a Kisalföldről és a Dunántúl határszéli területeiről tett lehetővé némi szűk keretek közt mozgó kivitelt. Az ide jövő idegen kereskedők különben is az ország nemesérce iránt érdeklődtek. Az Árpád-kor bő ezüst- s az Anjouk aranytermelése könnyűszerrel megadta az importált áruk ellenértékét.⁵⁹ Ez a helyzet tehát eleve megbénított volna minden exportra irányuló törekvést.

A fejlődés újabb nekilendülése így a városi élet fölvirágzásával a belső piacoktól kapta az impulzust. Ez a XV. század elején Zsigmond uralma alatt következett be. Sinkovics István eleven rajzából a Zsigmond korabeli nagybirtokról és életéről tudjuk, hogy ez az idő, amikor az allodiumok nagyobb számmal tűntek föl.⁶⁰

Mindaddig a magyar nagybirtok nem annyira gazdasági, mint inkább hatalmi célok szolgálatában állott. A birtokszerző földesúr nem nagyüzem berendezésére, még csak nem is jövedelemre, hanem hatalomra, befolyásra törekedett, amelyet a birtok egyrészt az utána kiállítható nagyobb katonai erővel, másrészt a rajta és körüle a földesúrtól függővé tett nemes elemek fölszaporodásával szerzett magának. Már az Árpád-kor végének nagy birtokszerzői területiális hatalomra törekedtek. Csák Máté a hatalmi körébe került területen fejedelmi módon is rendezkedett be. Károly Róbert újjászervezésén megtört ez a törekvés, de Zsigmond idejében, különösen amikor az ő távollétében hiányzott a király fékező tekintélye, ez az irány ismét szabadon tört elő. Ha e kor egyes családjainak birtokterületeit megszerkesztjük, azok megyékre kiterjedő hatalmat mutatnak. Az ilyen képben azonban az úr tulajdonképpen birtokai nincsenek elválasztva kényszerű nemesi familiarisainak birtokaitól, azok tehát nem a birtokot, hanem az úr hatalmi körét állítják elének. Zsigmond leghívebb híveinek, a Garaiaknak birtokai behálózták az egész Duna–Tisza közét, s a Duna–Dráva szögére is átterjedtek, de e nagy területen csak a kisebb allodiumok még elég szerény sorával találkozunk.⁶¹ A nagycsaládok érvényesülése birtokukon fordult meg, a birtokhalmozást tehát ez a szempont irányította, nem a gazdasági.

Ha mégis a Gutsherrschaft kezdeteit Zsigmond korába tesszük, ez azt jelenti, hogy a viszonyok ösztönző hatása alatt a nagybirtokosok egy része saját kis mezőgazdasági üzemében (allodium) vagy új allodiumok berendezésével is, már céltudatosan is ebbe az irányba tért. A tudatos célkitűzést különösen az jellemzi, hogy az ilyen földesúr birtoka területén vásárt is tartott, és azt a közeli városokéval szemben

57 Belitzky 1932: 8–12; Kovács 1902: 187.

58 Belitzky 1932: 4–5, 13–14.

59 Mayer 1909: 19–22; Hóman 1917: 219–221, 223–225 és 237; Pleidell 1925: 9–13; Hóman 1921: 141–150.

60 Sinkovics 1933: 65–67.

61 Hóman–Szekfű: III. 224 és Sinkovics 1933: 65.

erőszakkal is fejleszteni törekedett. Vöröskő ura, Wolfardt Ulrik például nem engedte meg jobbágyaiknak, hogy a szomszédos Nagyszombat piacára járjanak.⁶²

Egyelőre azonban az új fejlődés még inkább a Grundherrschaft keretei közt tört magának utat. A Gutsherrschaft mellett főképp a jobbágyok elégtelenségének akkor feltűnő nyomai szólanának. Ezt az elégtelenséget azonban a jobbágy akkori munkateljesítményei egyáltalán nem indokolják. Kring Miklós a szabad költözés kérdésével kapcsolatban következtet a Grundherrschaft és a Gutsherrschaft szembekerülésére.⁶³ Az 1298-ban, majd újólaj 1351-ben törvényesen biztosított szabad költözés körül ugyanis Zsigmond korában nagy kontroverziák támadtak. 1405-ben tehát Zsigmond új törvényben szabályozta a költözést, módozatait is megállapítva.⁶⁴ Ez a kérdés 1298 óta ugyanazon az alapon kezeltetett. A jobbágy „habita licentia et iusto terragio desposito” szabadon költözhetett. Ezt még Zsigmond korában is sok földesúr a legliberálisabban betartotta.⁶⁵ Még az is megtörtént, hogy a jobbágy, akinek javait szökött jobbágyok elpusztították, urát írásban figyelmeztette, ha az ilyen támadásokkal szemben nem kapna kárpótlást, nem maradhat meg birtokain.⁶⁶

Az okleveles adatok azt bizonyítják, hogy a baj nem annyira a szabad elköltözés, mint inkább a jobbágyok erőszakos elhurcolása körül támadt. Oka tehát a munkáshiányban keresendő, amit az is elárul, hogy egyes falvakban a jobbágytelkek 20-30-40%-a üresen állott.⁶⁷ Az átköltözés kezdeményezője tehát az a földesúr volt, akinek a birtokára a jobbágyot elvitték, ha ez nem is történt az illető jobbágyok akarata nélkül. 77 jobbágyot házastól és instrukciótól elhurcolni ugyanis – mert ilyen eset is van – az illetők akarata nélkül, különösen amikor az elhurcolók jóval kevesebben voltak, aligha lehetett volna. A fennálló munkáshiány miatt tehát kétségtelenül a földesurak részéről történtek a költözési törvénynek legflagránssabb megsértései. Velük szemben viszont a rend fenntartása sokkal nagyobb nehézségekbe ütközött.⁶⁸

A jobbágy költözési hajlandósága pedig a birtokonként igen különböző szolgáltatásból magyarázható. Ezekről ugyan ebből a korból kevésbé vagyunk tájékozva, de a rendelkezésre álló adatokból is kitűnik, hogy e részben a jobbágyok is igen különbözőképp gondolkoztak. Voltak, akik terményszolgáltatásaik pénzbeni megváltására törekedtek, míg mások minden teher pénzre átváltása ellen a leghevesebb

62 Sinkovics 1933: 66.

63 Kring 1935: 390–413, vö. különösen 409.

64 Corp. Juris 1405. Decr. I. art. 6.

65 Sinkovics 1933: 55–56.

66 „[...] si vestra dominatio de predictis dampnis per jobagiones impensis satis non feceritis, extunc nullatenus vestris in possessionibus perserverari non possumus”. Aláírás: „Johannes jobagio vester fidelis”. Cod. Dipl. comitum Zichy XII. 85.

67 Sinkovics 1933: 57.

68 Kring 1935: 404–409. Az idézett eset Cod. Dipl. comitum Zichy V. 515.

ellenállást fejtették ki.⁶⁹ Sinkovics adatai mellett szólunk, hogy a pénzszolgáltatást leginkább a nyugati határszél jobbágyai óhajtották, akik kedvező körülmények közt tudtak értékesíteni, a Kring által felhozottak viszont azt látszanak bizonyítani, hogy a jobbágyság nagy része szívesen vállalta a robotot, csak hogy fizetési kötelezettségén könnyítsen.

1437-ben Erdélyben egészen speciális okokból, tizedszedési visszaélésekből parasztlázadás támadt,⁷⁰ amelynek folyamán a parasztok két ízben, július és október hónapok elején fegyverszünet kötésével kapcsolatban pontokba foglalták követeléseiket.⁷¹ Ezekben a munkakötelezettség elenyésző: évenként egynapi kaszálás vagy aratás és a malomnak és zsilipjének fenntartási munkálatai.⁷² Az októberi formula szerint is az évi egynapi munkát az úr határozza meg tetszése szerint, de a malom fenntartása és az építkezések körüli segítség ettől elkülönítve fordul elő. A censust júliusban még jobbágyonként évi 10 dénárban akarták megállapítani, a helyenként igen változó 20–100 dénárnyi összeg helyett, októberben azonban nagyjában a fennálló állapotnak megfelelő föltételeket fogadtak el, azzal a különbséggel, hogy alapul nem a teljes jobbágysessiót vették, hanem a teljes ekét, amelyet 8 ökörrel számítottak. Ezután állapították meg a 100 dénárnyi, illetve egy arany forintnyi censust; fél eke, vagyis 4 ökör után ½ forintot, 2 ökör után 25 dénárt. Ugyancsak 1 forintot állapítottak meg az egy ekényi föld után az esetben is, ha az illetőnek nem voltak igavonó állatai, csak aprómarhái, ami kétségtelenül a jobbágytelkekre leszálló román pásztorok miatt történt, akik addig, minthogy nem voltak sessionatus jobbágyok, a census alól kibújtak. Kisebb földterületen ennél a kategóriánál a fizetés összegét a föld arányában kívánták kivetni, a kezük munkájából élő földnélküli cselédek censusát pedig 12 dénárban szabták meg. E pontokban tehát akkor ott még tulajdonképpen nem lehetett élesebb ellentét a földesúr és a jobbágy közt. Különösen a munkakötelezettség kérdésében nem lehetett, hiszen azt mindkét alkalommal szinte egyezően állapították meg. Az, aminek eltörlését a parasztok föltétlenül kívánták, az 1351-ben elrendelt kilenced volt, amelyet úgy a szemtermés, mint a bor után is szedtek, hasonlóképpen kívánták a gabonaszolgáltatás egy másik módjának, az aconesnak vagy aconalianak és az erdők használatáért fizetett sertés- és méhtizednek, vagyis általában a terményszolgáltatásoknak eltörlését.

A terményszolgáltatások ősi eredete abból az időből, amikor a szolgáltatásokban még nem törekedtek egyöntetűsége, kétségtelen. Egyöntetűséget e részben

69 Sinkovics 1933: 51–52.

70 Gombos 1898.

71 A július 6-i oklevél Teleki 1853: 3–10; Jakab 1870: I. 172–177; Hurmuzaki I. 2. 1890: 614–617. Az október 10-i oklevél Appendix Diplomatarii Transsylvanici: 148; Hurmuzaki I. 2. 1890: 623–627.

72 A július 6-i oklevélben: „*in servitiis vero exhibendis una die falcare, aut metere et obstacula molendinorum relevare, suoque more alias consueto in debita structura conservare teneantur.*” – Az október 10-iben: „*quilibet ipsorum per unam diem annuatim domino suo, quodcunque servitium per ipsum dominum suum eidem committetur, servire teneatur.*”

csak az 1351-iki kilenced törvény teremtett,⁷³ amely a papi tized elvitele után a földön visszamaradó termés kilencedét, lényegében tehát tizedet biztosított az úr részére is. Ez kétségtelenül súlyosbítás volt a földesúr érdekében, hogy banderium-állítási kötelezettségének eleget tehesen. A parasztság ragaszkodása az ősi szolgáltatási formákhoz azonban olyan erős volt, hogy a kilenced életbeléptetése körül másfél százados harc folyt, míg az 1514-iki törvény a jobbágyterheket ismét országosan szabályozta. A kilenceddel szemben az ősi terményszolgáltatási formát nevezték aconaliának. A beszédésére vonatkozó XVII. századi adatokból következően ez nem függött a terméseredménytől, hanem állandó mennyiségben bizonyos számú akóban volt megállapítva; másrésztől többnyire csak búza és zab után fizették, de fizette minden telkes jobbágy még az esetben is, ha ezeket a terményeket nem termelte.⁷⁴

Az allodiális földön meginduló Eigenbetrieb korában tehát a kilenced körüli vita állt a homloktérben, amely a XV. század vége felé abban a törekvésben csúcsozott ki, hogy a kilencedet a legszélesebb értelmezéssel kiterjesszék valamennyi földesúri népelemre. Mályusz Elemér mutatott rá először erre a küzdelemre, ismeretve azokat a vitákat, amelyek városi polgároknak földesúri birtokon bírt szőleik utáni adózás körül támadtak.⁷⁵ A földesurak, akik eredetileg igen kedvező körülmények közt adták bérbe a polgároknak szőleiket, a XV. században peres úton is érvényesíteni törekedtek jogukat a termés kilencedére.

Elvileg is sikerült diadalmaskodniok az 1498:41. tc-vel, amely a polgárok bérelt szőlei után a kilencedfizetést elrendelte. Már hat évvel korábban az 1492:47. tc. a városi jogokkal felruházott, fallal nem övezett helyek lakosait is egyenként kötelezte a kilencedre, hatályon kívül helyezve ezzel privilegiumaikat az egész község egy összegben fizetendő adóját illetőleg. Akkor csak a magánföldesúri jobbágyoknak hagyták meg azt a lehetőséget, hogy kilenced helyett akókkal adózzanak, amit azonban már az 1500:27. tc. szintén eltiltott.⁷⁶ Úgy látszik tehát, hogy e részben a régi adóztató Grundherrschaft rendszeréhez szító urak fölfogása diadalmaskodott, akiknek szemében a territoriális hatalomra való törekvés állott előtérben.

Kétségtelen, hogy voltak földesurak, akik a kilencedet nem szedték. Az ország sok részében még a XVII. században is az aconalia volt helyette divatban. A jobbágy szabad költözése körüli vitába tehát talán ez a tényező is belejátszott. Föltehetjük, hogy a jobbágy munkájára számító földesurak kihasználták a jobbágyoknak ellenszenvét a terményszolgáltatással szemben, és az erőszakos jobbágyelhurcolások idején éppen azzal csábították őket magukhoz, hogy ezek csökkentésével főképp robotterhet raktak vállaikra, amelyek ilyen módon gyorsan elég magas mértéket érthettek el. Az alsólendvai uradalomban legalább, ahol 1770-ben akarták

73 Corp. Juris 1351. art. 6.

74 Berlász 1936: 59.

75 Mályusz 1930: 809–839.

76 „[...] non akones (prout certis in locis solebant), sed nonam partem omnium frugum [...]”.

bevezetni a kilencedet, Assziágy falu lakosai, akik addig robottal nem voltak megterhelve, inkább a robotot választották.⁷⁷

Csak így lenne érthető, hogy az 1437-iki évi egy robotnappal szemben az 1514. törvény már heti egy igásrobotot ír elő. E fejlődést világíthatnák meg a XV. század második felének és a XVI. század elejének viszonyai, de – sajnos – épp ez a korszak még nincs kellőleg földerítve. Meg kell azonban említenem, hogy a Várdayak kispárdái uradalmában 1520-ban, tehát az 1514. évi törvény után az ahhoz készült urbárium szerint 16 község közül csak négyben terhelte a jobbágyot jelentéktelen munkakötelezettség, kettőben a határban lévő földesúri szántó (az egyikben nagysága is meg van nevezve: 28 hold, míg a jobbágyok száma 33) szántása, learatása, begyűjtése és behordása, egyben a kaszáló kaszálása és a széna behordása és egyben két másik birtokon aratási és kaszálási munka.⁷⁸

Az 1514. nagy parasztlázadás után azonban Grundherrschaft és Gutsherrschaft összefogott a paraszt ellen: meghagyta pénzbeli és terménykötelezettségeit az addig is fennállott keretekben, és hozzácsapta a robotkötelezettséget egész jobbágytelkenként heti egy igásszolgálattal. Erdők és legelők lefoglalása, a halászat, vadászat és madarászás eltiltása már a parasztlázadás előtt törvényes intézkedéssel megindult,⁷⁹ úgyhogy a lázadás okául az átszármazott hagyományos szokásokkal ellentétben álló sokféle újítást tekinthetjük. A lázadás kudarca és az 1514. törvényhozás szigorú megtorló intézkedései, különösen a jobbágy röghöz kötése megtörte a jobbágy ellenállását, legalábbis a Tisza-vidéken, a lázadás tulajdonképpeni területén. Ámbár, mint a fent mondottakból is látható, ez az intézkedés is inkább elvi volt, és nem ment át általánosan a gyakorlatba.

A Gutsherrschaft szabad kifejlődésére mégis csak ezután nyílt meg az út. A mohácsi csatával, majd a török hódítással összeomlott a főurak territorális törekvése. Ezzel elhárult az útból a másik legnagyobb akadály is. A nagybirtokosok most már birtokaiknak éltek. Jobb kihasználásukra ösztönözte őket a pénz vásárlóképességének rohamos hanyatlása. Mindemellett mezőgazdasági terményekben nagy konjunktúra állott be. A török harcok állandósulásával a hadsereg élelmezésében olyan mennyiségű kenyérmagra és zabra volt szükség, amilyen fogyasztást a korábbi idők nem ismertek. A háború ellaposodásával a helyi védelem egészen a nagybirtokra hárult, a földesúr tehát saját földjének védelmében vezérkedett, szervezett és vezetett. Ez a pozíciója rávezette birtokának intenzívebb kihasználására, nemcsak a jövedelem, hanem a védelmi erőfeszítés szempontjából is. A nagybirtokos főurak mellett pedig várnagyaik, már korábban is egy-egy vidék gazdasági vezetői játszották a főszerepet, nemcsak mint a jobbágycensus behajtói, hanem mint az Eigenwirtschaft vezetői is. De a XVI. század második felének arisztokráciája

77 Csapodi 1933: 30.

78 Cod. Dipl. comitum Zichy XII. 349–351, 354.

79 Corp. Juris 1504. art. 18.

felfogásában, erkölceiben, életstílusában teljesen elütött a XV. század és a XVI. század elejének arisztokráciájától. Renaissance erkölceit sokkal szigorúbb felfogás váltotta föl, a fényűzést kényszerű egyszerűség. Parasztságával szemben is sokkal megértőbb lett.⁸⁰

A nagy föladatokat azonban, amelyek a birtokra hárultak, a Grundherrschaft-rendszer már nem tudta megoldani. A török pusztítások nyomában még azokon a területeken is, amelyeket a török nem érintett, volt elég megüresedett telek. Népesek [sic!] bevonására nemigen volt szükség, ha az úr új allodiumot akart szervezni, vagy a régit kiterjeszteni. A panasz inkább az volt, hogy a földesurak elvonják az üres telkeket, amelyeket a falu a földközösség keretei közt a visszamaradtak közt óhajtott volna kiosztani.⁸¹

Ezekből a jelenségekből kétségtelen az Eigenwirtschaft kiterjesztésére irányuló törekvés. Nádasdy Tamás nádornak a XVI. század közepén már birtokai minden részén vannak allodiaturái.⁸² Magáról az üzembről azonban még kevésbé vagyunk tájékozva. Kétségtelen a törekvés a jobb terméseredmények elérésére. E részben figyelemre méltó, hogy Nádasdy a szántást legszívesebben a saját ekéivel végeztette, amelyek teljesítményét minőségileg sokkal jobbnak tartotta, mint a jobbágyokét.⁸³ Kétségtelen a pénzszerzésre törekvés is. Ezt erősen dokumentálják gabonaszállításai a külföldre, nemcsak az örökös tartományok felé, hanem a tengerpartra is. És talán még többet mond, hogy e célra gabonát vásárolt a jobbágyaitól is.⁸⁴ Ugyanígy vett bort is a földesúri kimérés érdekében.⁸⁵ Munkaszervezetéről kevés határozottat tudunk, bizonyos azonban, hogy jobbágyait minden irányban igénybe vette, ahol munkájukra nem tartott igényt, ezt pénzen megváltatta.⁸⁶

Az ország szomorú viszonyaiban volt elég ok rá, hogy a birtokos erejét lehetőleg megfeszítse. Hiszen területének jelentékeny része – éppen a legtermékenyebb vidékek – jóformán kiestek a termelésből. A török kezére került földön túl a határszél mentében széles földcsíkok a töröknek is adóztak, támadásaik elől a lakosság soha sem volt biztonságban, számban erősen megfogyatkozva mindig attól rettegett, hogy termését portyázó hadak felperzselik. Az úr erőfeszítése azonban a jobbágy igájának súlyosbodását jelentette. A sok sorscsapás mellett, amely ebben az időben érte, nagy csapás volt ránézve az allodiumok terjeszkedése is. A megfogyott lakosság az emelkedő munkai igényeknek csak a szolgálat felemelésével volt képes eleget tenni. Az egésztelkes jobbágy igásslolgálatát a Nádasdy-birtokokon már a XVI. században heti két napra, allodiumuk szomszédságában nyáron heti három

80 Vö. Szekfű kitűnő jellemzésével Hóman–Szekfű: IV. 169–230.

81 Tholt 1934: 11 és Berlász 1936: 10–17.

82 Komoróczy 1932: 61–63.

83 Komoróczy 1932: 73.

84 Komoróczy 1932: 102–105.

85 Komoróczy 1932: 106.

86 Komoróczy 1932: 93.

napra emelték föl.⁸⁷ Ebben a szellemben szabályozták a kérdést a rendek is az 1548:37–38. tc. és az 1553:11–12. tc. országgyűléseken. A nem nagy kiterjedésű, többnyire 200–400 holdas allodium azonban az igénybe vett üres telkek szerint több tagban feküdt,⁸⁸ ami sok időfecsérléssel járt. A gabonát pedig be is kellett hordani, néha igen messziről, s az ilyen hosszúfuvar ellen volt a legtöbb panasz.⁸⁹ Nem csoda, hogy a paraszt kisebb telekrészre iparkodott, az egész-, sőt a féltelkes jobbágyok is rohamosan fogytak, a negyed-, nyolcad- és tizenhatodtelkesek szaporodtak.

A XVI. század hatalmas mezőgazdasági fellendülése azonban rövid ideig, csak néhány évtizedig tartott. A 15 éves háború újabb nagy pusztításai és az utána következő hivatalos békekorszak, amely a török portyázásokat nem zárta ki, megint visszavetette a fejlődést. A munkaerő ismét megfogyatkozott, s a hadsereg élmezősi igényeinek csökkenésével megszűnt a korábbi konjunktúra. A Nádasdy-birtokokon az előző hosszú háború idején elpusztult dunántúli allodiaturákat már nem volt érdemes újra berendezni.⁹⁰ A felvidéken Thurzó Szaniszló birtokain évek hosszú során át műveletlenül állott a jobbágytelkek egy része, de nem vették őket saját üzembe.⁹¹ A sárvári uradalom megmaradó allodiumain is 30–60%-kal visszaesett a termés, amelynek legnagyobb része a majorokban fogyott el vetőmagra, konvencióra és a majori háztartásra.⁹² Az állattenyésztés is visszafejlődött, különösen a marhatenyésztés, amely pedig akkor a legfontosabb kiviteli cikket szolgáltatta.⁹³ Sárvárt ugyan a gabona mennyiségének átlag 60%-a a majorsági termelésből eredt,⁹⁴ de a földesúri jövedelem körében egy új jövedelmi forrás kezdett előtérbe nyomulni, a borkimérés (educillatio). A konjunktúra megszűntével, amely a belföldi piacok összezsugorodásával járt, ez a földesúri jog kínálkozott leginkább a pénzüjvedelmek emelésére. A sárvári uradalomban a XVII. század első felében az összes pénzüjvedelemnek ez már a felét szolgáltatta. A gazdálkodás azonban korántsem volt erre a célra beállítva, s a földesúr a szükséges bort a parasztok dézsmaborából és a hegyvából szerezte be; az új lehetőség fölismerése után a jobbágytól vásárolta is, hogy azután neki ismét kimérje.⁹⁵ Ez volt tehát az az új belföldi fogyasztás, amely a hadsereg-élelmezésből származó elmaradt jövedelmet némileg pótolta. Ezzel azonban a Gutswirtschaft jövedelme a Grundherrschaftból származó bevételekkel szemben végeredményben ismét háttérbe szorult.

87 Tholt 1934: 29–30.

88 Tholt 1934: 13–18.

89 Tholt 1934: 31.

90 Tholt 1934: 17–18.

91 Berlász 1936: 17.

92 Tholt 1934: 41–45.

93 Tholt 1934: 54–56.

94 Tholt 1934: 63.

95 Tholt 1934: 65–66.

A bor a Gutsherr gazdálkodásában tehát helyzeti energiája révén lépett előtérbe, de a tanulságot ott, ahol lehetett, a Gutsherrschaft azonnal hasznosította. A XVIII. század elején a Hegyalja vidékén fekvő regéci uradalom a Trautsohn hercegek kezén a szemtermelést az allodiális földeken elejtve a gazdálkodás súlyát a saját szőleire helyezte.⁹⁶ Ott már a saját termésű bor és a parasztbór mennyisége úgy aránylott egymáshoz, mint 3:2. Ez esetben tehát megint a Gutsherrschaft tudatos célkitűzése állította ezt a jövedelmi forrást a gazdálkodás középpontjába, ami a Felső-Tisza vidékén, ahonnan a gabonát az igen ritka népsűrűség mellett messze eső piacokra elszállítani nem tudták, nagyon racionalis volt.

A XVIII. század ugyanis a mezőgazdaság helyzetét nem javította. A XVII. század nagy bajai továbbra is megmaradtak. A gazdasági élet újabb felvirágzásának legnagyobb baja a néptelenség volt, amely különösen a keleti részeken volt érezhető, s az intenzívebb művelésnek nagy kerékkötője volt. Mire a század közepére ez a helyzet javult, az akkor életbe lépő új vámintézkedések és gyakori gabonakiviteli tilalmak állták az intenzívebb földművelés útját. Mire való lett volna az intenzív művelés, amikor a nagybirtokokon a primitív művelés mellett is az évi termés egy elég nagy hányada éveken át állt asztagokban a földön, s részben ott is pusztult el.⁹⁷ Mindez csak emelte az educillatio jelentőségét a Gutsherrschaft gazdálkodásában.

A magyar földnek tehát megint csak egy háborús korszak, a napoleoni háborúk hozták meg a megoldást. Akkor adódott megint lehetőség az értékesítésre, és lett érdemessé a művelés javításával a gazdálkodás intenzívebb formáival foglalkozni. A Gutswirtschaft igazi kora csak akkor következett el, ámbár azt még azután is érték igen kemény megpróbáltatások, például a XIX. század húszas éveinek nagy szemtermésválsága.⁹⁸

A Gutsherrschaft küzdelmes magyarországi múltja mellett a Grundherrschaft ősi formái itt sokkal szívósabban fenntartották magukat, mint más országokban, ahol a fejlődés egyenesebb vonalú volt, kevesebb hullámnak kitéve. Ezt nemcsak a kisebb gazdasági egységekre vonatkoztatva állítom, amelyek mindig a fejlődésnek alacsonyabb fokát tükrözik vissza, hanem a legnagyobb uradalmakról is. A Thurzók valamennyi uradalmán a XVII. század első harmadában uradalmonként csak 3–5 területileg nem jelentékeny allodiumot találunk, kizárólag régi földesúri földterületeken vagy irtásföldön tipikus Grundherrschaft formával.⁹⁹ Az alsólendvai Esterházy-uradalomnak, amely 77 falut és 7 mezővárost ölelt föl, még a XVIII. század első felében is csak négy allodiuma volt, amelyekre évente összesen 60–120 holdnyi területet vetettek.¹⁰⁰

96 Jármay 1930: 42–50.

97 Bakács 1930: 112–115; Csapodi 1933: 36–37 és I. táblázat.

98 Vö. Iványi-Grünwald bevezető tanulmányát Széchenyi *Hitel* című műve új kiadásához. Iványi-Grünwald 1930: 8–23.

99 Berlász 1936: 10–17.

100 Csapodi 1933: 35 és XIII. táblázat.

Az adott viszonyok közt sem a XVII., sem a XVIII. század pénztelenségében a birtok vezetésében kapitalisztikus szempontok nemigen érvényesülhettek. Az educillatióra alapított jövedelem elég furcsa kapitalisztikus szellemet mutatott, de a gazdasági elzártág mellett az uradalmi jobbágy volt a legjobb fogyasztó. Egyes helyeken speciális viszonyok fékeztek a földesúr törekvéseit. Az esztergomi főkapitán garamszentbenedeki birtokkerületében például a gazdasági élet minden változásához gyorsan alkalmazkodott a vezetőség, a kereslet javultával párhuzamosan fokozta a termelést,¹⁰¹ hogy a várható termés mennyiségről idejében tájékozódják, rögtön az aratás után próbacséplést is végeztetett,¹⁰² de a rendes vevőkörét nem kereste föl, hanem várta, hogy az maga jelentkezzen,¹⁰³ mert fogyasztóterülete hegyes vidékeinek rossz útjain a szállítás kellemetlenségeit és kockázatait nem vállalta.

Egy magasabb gazdasági forma kifejlődésével mindig megmaradnak a régi csökevényei is, de Magyarországon nemcsak erről volt szó, a magasabb formára törekvő gazdának is meg kellett alkudnia a tényleg fennálló akadályokkal, hiszen éppen az lett volna a nem racionalis eljárás, ha ezeket figyelmen kívül hagyta volna. Egyéni vonások: mozgékony, iniciatíva, leleményesség szerint ezek az akadályok a Grundherrschaftlich és Gutsherrschaftlich formák változatos keveredését és sokféle lefokozását teremtették meg.

Ennek a sokféleségnek volt egy különleges oka is, a török hódítás alól felszabadult területnek teljes elhanyagoltsága, nehezen népesíthető pusztasága. A török adóztatási rendszere az Alföldet, különösen déli részét már a XVI. században elnéptelenítette. A lakosság a török kincstári birtokokon futott össze, ahol helyzete kedvezőbb volt, s az elhagyott területeket legfeljebb bérletben onnan művelte vagy használta legeltetési célokra.¹⁰⁴ A fölszabadulás után tehát a sok műveletlen földön, községi területen és uradalmakban a szegénység megtelepedése az első foglalás szabadságával történt.¹⁰⁵ A jobbágyi függés itt jórészt meg is szűnt, a szegénység szabad életformákhoz szokott,¹⁰⁶ s a telepítő földesúr is kénytelen volt feltételeit, hogy telepest kapjon – ami úgyszólván elég nehéz volt –, a telepéshez szabni.

Wellmann Imre nagyon szépen rajzolta meg Grassalkovich Antal kamaraelnöknek, Mária Terézia e kiváló hívének, a gondos nagy birtokszerzőnek szervező működését, amely őt nem súlyos terheket a jobbágyra rakó rideg Gutsherrnek, hanem patriarchalis, alattvalói minden baját szívében viselő, atyai jóindulatú Grundherrnek mutatja.¹⁰⁷ Jobbágyait nagyrészt csak robotra kötelezte, amelyet községen-

101 Gerendás 1934: 98–99.

102 Gerendás 1934: 104–105 és I. táblázat.

103 Gerendás 1934: 113–114.

104 Vö. Salamon 1886: 195–253.

105 Vö. Tagányi 1894: 207–213.

106 Wellmann 1933: 55–66.

107 Wellmann 1933: 11–14.

ként az elvégzendő munkában határozott meg.¹⁰⁸ Az úrbérrendezés korában, amely az ígásmunkát telkenként évi 52 napban állapította meg, az ő egésztelkes jobbágjai nem tartoztak többel 25–30 napnál.¹⁰⁹ A terhek jobb elosztása és szolgáltatásuk biztosítása érdekében fogta őket össze földközösségi rendszerbe. Ami pedig telkeiket illeti, ezek jóval nagyobbak voltak a Mária Terézia úrbérrendezésének szabályaiban megállapítottaknál, s még az új rendezés után is nagyrészt nagyobbak maradtak.¹¹⁰

Az alföldi viszonyoknak vissza kellett hatniok az ország többi területeire. Ha ott a XVII. században helyenként történtek is kísérletek, hogy a jobbágyot tulajdonként kezeljék, ez elszigetelt jelenség maradt. Örökös jobbágy alatt azt értették, akinek költözési szabadságát nem ismerték el. De eltekintve a robotteher emelésétől, még az 1514., 1548. és 1553. törvény rendelkezései sem érvényesültek, s a legkedvezőtlenebb XVII. században is a jobbágyterheknek nagy változatosságát tapasztaljuk. Feltűnő, hogy a robot pénzen megváltása sok helyütt volt divatban. A Thurzók felvidéki birtokain a törvényesen előírt robotot csak ott vették igénybe, ahol azt a gazdaság föltétlenül megkívánta. Ahol lehetett, az ősi szokás szerinti szolgálat volt érvényben, amely szerint egy-egy falu például csak faúsztatással szolgált a Vágon, vagy fuvarozott a galgóci serfőzőnek, vagy az urasági halastavat vagy szőlőt gondozta, de más munkával nem tartozott.¹¹¹ A galgóci vártartományban úgyszólván községenként változott a szolgálat. A XI. szepesi város lakosai a robotteher helyett terményeik kilencedét fizették.¹¹² Ezt a népszerűtlen terményszolgálatot azonban például a galgóci vártartomány egész területén csak az irtásföldeken gazdálkodók után szedték, különben a jobbágyság a régebbi aconalia, frumentum aconale szokása szerint szolgáltatva be terményei köteles hányadát,¹¹³ akárcsak az alsólendvai uradalomban s az ezzel határos birtokokon is, ahol még az úrbérrendezés korában is ez a rendszer volt érvényes.¹¹⁴ Ennél is érdekesebb azonban az, hogy az 1514. törvény az egész telek után a census minimumát 100 dénárban írta elő, mindazonáltal azt községenként, telkenként igen különböző nagyságban szedték. A galgóci vártartományban Szerdahely telkenként 170 dénárt, Jalsó 24 dénárt fizetett, általában azonban a 40 és 60 dénár közti tételek voltak a legáltalánosabbak, kétségtelenül régi szokás alapján.¹¹⁵ A földesúr ezekben az esetekben eltekintett attól a veszteségtől, amely a pénz vásárlóképeségének romlásával őt kétségtelenül érte, bizonyára azért, hogy a jobbágy érzékenységet kímélje.

108 Wellmann 1933: 51–53.

109 Wellmann 1933: 70 és 112.

110 Wellmann 1933: 67, 70–71.

111 Berlász 1936: 72–73.

112 Berlász 1936: 82.

113 Berlász 1936: 57–61.

114 Csapodi 1933: 29–30.

115 Berlász 1936: 47–56.

Ez a tarkaság és a régi állapotokhoz való konzervatív ragaszkodás különösen a régi alacsony census és a frumentum aconale fenntartása irányában döntő jelentőségű volt a gutsherrlich-bäuerliche Verhältnisse alakulása szempontjából, amikor a nagy munkáskereslet még a jobb elhelyezkedésre is mindig alkalmat adott. A paraszt nem volt elégedetlen, ha új terhekkel ellenkezését ki nem hívták, de az új terhek ellen könnyen lázadozott. Ezért kellett a Gutsherrnek számításaiban ezt a tényezőt is figyelembe vennie. Hiszen a török korszak bizonytalansága s a XVIII. század telepítései ezekben a századokban nagyon élénk népmozgalmakat indítottak meg, amikor a jobbágyok minden akadályozó intézkedés ellenére szívesen ment olyan megyébe és olyan földesúrhoz, akinél jövődjő sorsát jobbnak remélte.

Ezért állott elő az a sajtóságos helyzet, hogy az ország nagyobb részében Mária Terézia úrbérrendezése célját tévesztette. A királynő tanácsosai a dunántúli határszéli területek viszonyainak megítéléséből indultak ki,¹¹⁶ ahol az exportlehetőségek a Gutsherrt szigorúbb gazdasági rendre csábították. Ott még az elég ósdi gazdálkodású alsólendvai uradalom is Grazba szállított gabonát, de jobbágyai a hosszú fuvar terhe alól úgy bújtak ki, hogy az ilyen gabonát maguk vették meg.¹¹⁷ A dunántúli viszonyokra állapított, alapján az 1514. törvényre visszatérő rendezés azonban a felvidéken is, még inkább azonban az Alföldön a jobbágy helyzetén lényegesen rontott, és őt földesúrával elég élesen szembeállította. A gödöllői Grassalkovich-uradalomban a birtokszerző kamaraelnök fia az úrbérrendezés intézkedéseire támaszkodva építette ki azt a gutsherrlich gazdálkodást, amely az apjához ragaszkodó népet tőle elidegenítette.¹¹⁸ Így állott elő az a helyzet, hogy míg a XVI. század törvényhozásának azok az intézkedései, amelyek a jobbágyot meg akarták terhelni, az élet körülményein megtörttek, az 1767-iki úrbérrendezés viszont fennkölt filantrop eszmékből kiindulva¹¹⁹ célját nem érte el, mert akadémikus elvi szemszögből ítélve figyelmen kívül hagyta a való élet sokrétűségét.

*

Íme, rövid összefoglalásban néhány adat, amelyből azonban le szabad vonni azt a következtetést, hogy talán keleten sem volt olyan általános a gutsherrlich gazdálkodás, amint hiszik. Magyarországon legalább sok mindenféle speciális körülmény sokáig akadályozta, hogy uralkodó típusú legyen. Minden erőfeszítés mellett is az eléje tornyosuló akadályoknak lényeges pontokban koncessiót kellett tennie. Sem kapitalisztikus célkitűzéseiben, sem az alkalmazott eszközökben, különösen a gutsherrlich-bäuerliche Verhältnisse alakításában nem sikerült jellegét teljesen kidomborítania. A gazdasági élet jellegét tehát nem adta meg. A XIX. századig csak törekvés maradt. Az élet azonban régi viszonyokkal való elvegyülésében tarka változatosságot

116 Vö. Szabó Dezső 1933.

117 Csapodi 1933: 31.

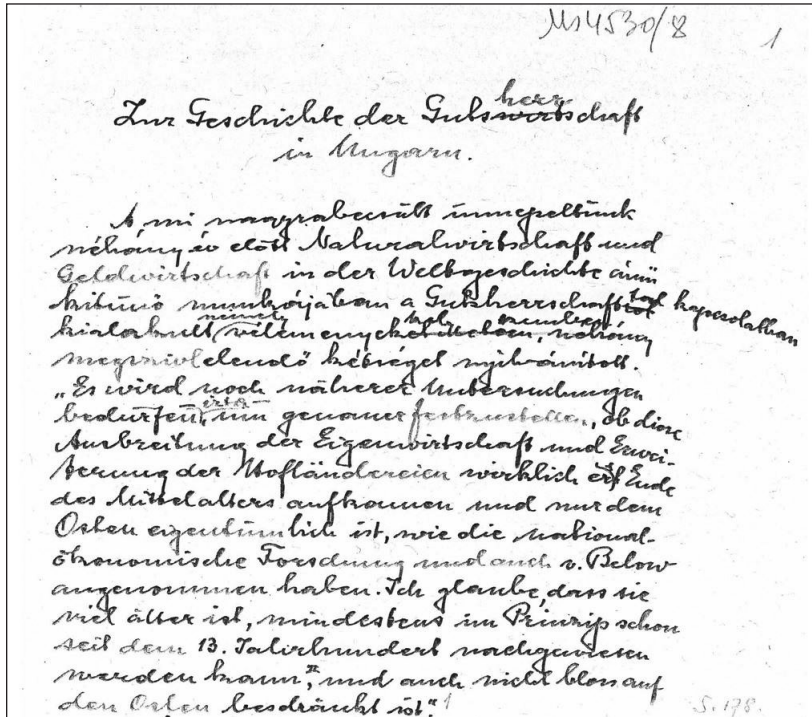
118 Wellmann 1933: 66–99.

119 Vö. Eckhart 1925: 499–512.

produkált. Ezeken a nehézségeken múltott a XIII. században első nekirohanásának kudarca, mert nem talált még olyan viszonyokat, amelyek közt kifejlődhetett volna. És hasonló körülmények vetették ismét vissza XV. és XVI. századi sikerei után a XVII. században is.

1. kép. A kézirat első oldala

Forrás: MTA KIK Kézirattár Ms 4530/8.

Szerkesztői utószó Domanovszky Sándor tanulmányához

Domanovszky Sándor most közölt írása eredetileg az Alfons Dopsch 70. születésnapjára kiadott Festschriftben németül jelent meg 1938-ban.¹ Dopsch kedves tanítványa és barátja, Erna Patzelt 1936 végén kezdte szervezni a 70. születésnapra emlékkönyvet. Patzelt eredetileg két kötetre gondolt, egy nemzetközire és egy hazaira, azonban a Dopsch által – Berlinből hazahívásakor – a bécsi egyetemen 1922-ben alapított Seminar für Wirtschafts- und Kulturgeschichte sorsa és utódlása körüli csatározások során olyannyira kiéleződtek az ellentétek, hogy végül a bécsi történelmi intézet tanárai bojkottálták a Dopsch-Festschriftet.² A cikkek első leadási határidejeként 1937. szeptember 15-ét tűzték ki,³ és 1938 januárjában Patzelt 46 szerző kéziratáról számolt be körlevelében.⁴ Az összes tanulmány beérkezése nagy riadalmat váltott ki a kiadóban. Patzelt, aki éppen Amerikában tartózkodott, megpróbálta táviratilag rávenni a hosszabb tanulmányok szerzőit, hogy rövidítsék le szövegeiket. Domanovszky is kapott a kiadótól ilyen értelmű szabadkozó felszólítást. A megjelent szöveg kézirattal való összevetése alapján úgy tűnik, erre nem mutatott hajlandóságot.⁵ Végül Dopsch születésnapjára, 1938 nyarára elkészült az ünnepi kötet.

A Domanovszky-tanulmány első magyar kiadására 1979-ben a Glatz Ferenc által szerkesztett kötetben, Benke Judit fordításában került sor.⁶ A sors iróniája, hogy mire a tanulmány magyar fordítása megjelent, a dolgozat eredeti, magyar nyelvű kézírata is bekerült az MTA KIK Kézirattárába.⁷ Korábbi tanulmányaimban már jeleztem, hogy azért tartom historiográfiai szempontból nélkülözhetetlen-

1 Domanovszky 1938b.

2 Stoy 2007: 142.

3 Erna Patzelt Hóman Bálinthoz (Wien, 1936. december 1.). OSZK Kt Fond 15/1212.

4 Erna Patzelt Domanovszky Sándorhoz (Wien, 1938. január eleje). MTA KIK Kézirattár Ms 4532/125.

5 Rudolf M. Rohrer Verlag Domanovszky Sándorhoz (Baden bei Wien, 1938. február 16.). MTA KIK Kézirattár Ms 4532/127.

6 Domanovszky 1979.

7 A katalógus szerint a kézirattárba érkezés dátuma 1976 (Poss. 42/1976). Az nyilvánvaló, hogy az egész Domanovszky-hagyaték nem egyszerre került kézirattári őrizetbe. Csapodi Csaba történészhatyékokat ismertető jegyzékének harmadik részében a kézirat és a gépelt szöveg már mint feldolgozott iratanyag szerepel *Zur Geschichte der Gutsberrschaft in Ungarn* címen (Ms 4530/8–9). Csapodi 1978: 255. A katalóguscédula leírásában a cím magyarul így szerepel: *A magyarországi nagybirtok. A Dopsch emlékkönyvbe írt tanulmány.*

nek az eredeti alapszöveg publikálását, hogy ne a hetvenes évek magyar történetírásának szemüvegén át kelljen olvasnunk a harmincas években keletkezett szöveget.⁸

Az eredeti kézirat kifejezetten a német fordítás számára készült, ezért bizonyos terminus technicusok eleve németül szerepeltek. A cím kézírata például már önmagában javítást tartalmazott: *Zur Geschichte der Gutswirtschaftsherrschaft in Ungarn*. A magyar fordítás ezt *A majorsági gazdálkodás magyarországi történetéhez* alakban adta vissza. A *Gutsherrschaft/Gutswirtschaft* fogalomnak azonban Georg Friedrich Knapp óta kanonizálódott egy német fogalom párja is, a *Grundherrschaft*, amelynek magyarításakor 1979-ben a *földesúri gazdaság* terminussal kísérletezett a fordító. A kettő együtt egy sor problémát vet fel. Vegyünk ennek bemutatására a szövegből egy egyértelmű kontrasztív példát:

A kézirat:

„A *Gutsherrschaft* küzdelmes magyarországi múltja mellett a *Grundherrschaft* ősi formái itt sokkal szívósabban fenntartották magukat, mint más országokban, ahol a fejlődés egyenesebb vonalú volt, kevesebb hullámzásnak kitéve.”

Forrás: MTA KIK Kézirattár Ms 4530/8. 27.

A fordítás:

„A sok nehézség közepette, amely a *majorsági gazdálkodás* fejlődési folyamatát jellemezte Magyarországon, egyáltalán nem meglepő, hogy a *földesúri gazdaság* régi formái itt sokkal tovább és szívósabban tartották magukat, mint a nyugat-európai országokban, ahol a fejlődés vonala töretlenebb volt, és kevesebb ingadozásnak volt kitéve.”

Forrás: Domanovszky 1979: 188.

Ez a megoldás összhangban lehetett a hetvenes évek uralkodó diskurzusával, sőt még azt sem zárom ki, hogy egy stilisztikai frissítés jót is tehetett a szövegnek, de aligha felelt meg a sokféle komponensből összetevődött magyar historiográfiai hagyománynak, amely a két háború között még csak kereste a megfelelő fogalomhasználatot. A továbbiakban a magyar fogalomértelmezés (ki)alakulásának állomásait vázoló fel.

A Domanovszky-tanítványok egyik vezéralakja, Kring (később Komjáthy) Miklós 1935-ben úgy tudta, hogy „a magyar irodalomban – tudtommal – Komoróczy György érintette először a középkori Gutsherrschaft és Grundherrschaft különbségét egy ismertetés kapcsán”.⁹ Valójában azonban Váczy Péternek Rudolf

Az „utolsó kéz” elve jegyében a gépelt változatot és a hozzáigazított kéziratos jegyzeteket közöljük. Az értelmezés során a publikált német szöveget is felhasználtuk.

8 Kövér 2015; Kövér 2018.

9 Kring 1935: 407*. Az említett írás Heinz Maybaum könyvének recenziója volt. A kérdésfeltevés így hangzott: „[...] hogyan alakult ki a XVI. és XVII. század folyamán a földesuraknak allodiális területen folytatott öngazdálkodása, az ún. Gutswirtschaft.” Komoróczy 1930: 790.

Kötzschke gazdaságtörténetét recenziáló munkája jóval korábban „érintette” a problémát, azt azonban nem volt tanácsos idézni, ugyanis ebben a nagy tekintélyű és sok vonatkozásban mintaként szolgáló Alfons Dopschra tett elég kínosan kritikus megjegyzések jelentek meg:

„Mikor Dopsch a »herrschende Lehre« legsebezhetőbb pontját kutatta, csodálatos biztonsággal formulázta meg a probléma igazi lényegét: a nagybirtok nem dolgozhatott piacra. Dopsch ugyanis azt mondja: a nagybirtok a szórtbirtoklás miatt nem volt a termelésre oly centrálisan, erősen megszervezve, mint, ahogy azt Inama-Sternegg felvetette, nem volt »vállalkozás«, nem »árura«, hanem »fogyasztásra« volt beállítva. Ezért – s itt hangzik ki ez az okfejtés – a nagybirtok, mint olyan, nem volt közvetlen megindítója a városok kialakulásának. Ez volt az új »kopernikusi fordulat«. Dopsch azonban a kétségek helyébe nem állít új elméletet; a hyperkritikus, mindenben kétséget keltő passzív módszer mestere nem az az ember, ki építő synthesisre lenne képes. A szórtbirtoklás elve nem vág a középkori nagybirtok lényegébe, hiszen nem zárja ki a szórt, de jól megszervezett gazdasági egységek felvételét; különben is nem általános érvényű. Adós marad annak kimutatásával is, hogy a városok nem nagybirtokcentrumokból fejlődtek ki. Kötzschke nagyon jól tudja, Dopschot meddig lehet követni. A szórtbirtoklás nála csak mellékes szerepet játszik, miután kiemeli a földesúri birtoklás másik formáját, a »Gutsherrschaft«-ot.”¹⁰

Komoróczy Maybaum könyvéről írott, Kring által említett recenziója így foglalta össze a terminológiai differenciát:

„Tárgyalásában a Grundherrschaft és a Gutsherrschaft fogalmi különbségéből indul ki, megállapítván, hogy míg az előbbinél sem a földesúrnak öngazdálkodásáról, sem birtokának zártságáról és jogi egységéről nem lehet szó, addig az utóbbinál éppen ezek azok a jellemzők, amelyek annak kritériumát megadják.”¹¹

Nem kerülhette meg a problémát Jármay Editnek a mezőgazdaság-történeti sorozat első darabjaként publikált munkája sem, ráadásul a hazai források terminológiájával szembesítve exponálta a kérdést:

„[A]z urbariumok az allodium kifejezést nem is használják, csak a »major-ság«-ot, ami persze nem jelent szükségképpen allodiumot. Már a középkorban a német feudális Grundherrschafton is sok major volt, de ez még egyáltalán nem allodium, nem Gutsherrschaft. – Az 1701-es conscriptio azonban már minden helységet két részben tárgyal: az első a feudum, a második címe: propria domini, és az allodium kifejezés is előfordul. Az allodiumnak ez a lassú kialakulása, ennek oka talán abban keresendő, hogy a birtok éppen az allodiumok századában annyi kézen ment keresztül; végül a Rákócziaknak régi hatalmas uradalmaik mellett erre a legújabb szerzeményre a háború zavarai közt nem lehetett oly nagy gondjuk. Az allo-

¹⁰ Váczy 1925–1926: 868.

¹¹ Komoróczy 1930: 791.

dium Regéczen a felkelések idején alakul ki. Kialakulásának oka, hogy a felkeléshez, háborúskodáshoz és a fejedelmi jövedelmek nélküli fejedelemséghez hiányzik a szükséges pénzösszeg. A háború és a fényűzés nyelik a pénzt, külföldön is ez az allodiumok kialakulásának létoka.¹²

Paulinyi Oszkár a harmincas évek elején Sas Andor munkáiról írott recenziójában világosan definiálta a különbséget a „földesúri szolgálányaiból és haszonvételeiből élő »földesuraság«” és „a valóságos mezőgazdasági nagyüzemet képviselő nagybirtok” között.¹³

Még meg sem született Domanovszkynak az egész sorozat tanulságait összegző, fent közölt áttekintése, amikor Wellmann Imre, az egyik legkedvesebb tanítvány, épp a Domanovszky 60. születésnapjára írott Festschriftben már összefoglalta az eredményeket. Sokban a mester későbbi írásával egybehangzóan, de bizonyos vonatkozásokban természetesen sajátos színekkel. Ő is megkülönböztette a nagybirtok „korábbi, lényegében csak adóztató korszakától” a „fejlett majorsági üzemet”, amelyben „a jobbágyszolgáltatásokból származó felesleg értékesítése csak másodlagos eszköz, itt a hangsúly már a saját termelésen, saját gazdálkodáson van, melynek a nekilendülő allodium a színhelye: az elszaporodó majorok körül egyre szélesebbre táruló földesúri táblákon nagy erővel indul meg az uradalmi gabonatermelés. [...] A saját kezelésbe vett terület hozadéka [...] többnyire teljes egészében piacra vihető, hiszen a nagybirtokos háztartásának szükségleteit a jobbágyok adója még korábbi, csekélyebb (bár sokszor nagyobb terület után járó) mennyiségében is képes volt ellátni.”¹⁴ Majd hozzátette: „A »Gutswirtschaft« lényegéhez nem tartozott hozzá a jobb gazdálkodás, csupán a feleslegtermelés, s ez utóbbit elsősorban expanzió és nem haladottabb földművelés segítségével igyekezett elérni, könnyebben túltette magát a tradicionális birtokmegoszláson, mint a mezőgazdálkodás hagyományos korlátain. Amíg volt mód az allodium térbeli kiterjesztésére, ha másként nem, hát erőszakos úton (márpedig, legalább a XVIII. század elejéig, volt rá mód), addig a földesúr még jó piaci lehetőségek idején is csak másodsorban gondolt a termelés racionalizálására, annál kevésbé mélyítette el tehát üzemét a XVII. században kezdődő dekonjunktúra idején; a XVIII. században pedig a töröktől visszafoglalt országrész elmaradottsága, csekély népsűrűsége, primitív gazdasági formái zökkentették vissza mezőgazdaságunk egészének színvonalát. A magyar nagybirtokon kiépült majorsági üzemek tőke- és munkaviszonyainak, valamint gazdálkodásának közelebbi megtekintése arról győz meg, hogy újkori agrártörténetünkben, egészen a XVIII. század végéig, intenzív irányú haladásról alig, legfeljebb csak extenzív fejlődésről beszélhetünk.”¹⁵ Végül Kelet–Nyugat-összehasonlításban kerekedik ki az összkép: „[...] a mezőgazdaság újkori újjászületésének nem az allo-

12 Jármay 1930: 17.

13 Paulinyi 1932: 460.

14 Wellmann 1937: 688.

15 Wellmann 1937: 690.

dizáló nagybirtok, hanem a nyugati apró parasztgazdaság, Németalföld és Anglia sűrűn lakott vidéke az eredeti színhelye. Igaz, hogy itt évszázados fejlődés készítette elő a talajt az intenzív művelés számára, míg a Kelet Gutswirtschaftjának hagyományos munkarendszerét nem lehetett egyik napról a másikra a minőségi termelés céljaihoz idomítani; enélkül pedig nagyobb befektetéseknek nem volt értelme, hiszen ezek kihasználására a robotmunka nemigen nyújtott lehetőségeket. De az allodiális gazdálkodásnak nem is az intenzívebb termelés, hanem piacra vihető felesleg előállítás volt a célja, nagy tömegben fogyasztott termények, s nem minőségi áru produkálására törekszik.¹⁶

Berlász Jenő műegyetemi habilitációja során a pályázatot elbíráló Deér József és Kováts Ferenc egyfajta kritikát is megfogalmaztak a Domanovszky-iskola szóhasználatát illetően, amit így foglaltak össze:

„[E]ltérően a tőlünk nyugatra eső államterületek viszonyaitól, a megvizsgált nagybirtokon lényegében e korban is folytatódott a birtokurасági gazdálkodás (a német Grundherrschaft szó fordításában), mely gazdálkodást Domanovszky iskolája adógazdálkodásnak nevez (véleményem szerint nem egészen szerencsésen, mert a jobbágyoknak a földesúrnak járó pénzbeli és terménybeli szolgáltatásai nem voltak adójellegűek, még kevésbé munkaszolgálata). Németországban és attól nyugatra a birtokurасágot elég korán, legkésőbbben a késői középkorban a birtokgazdaság (Gutswirtschaft) váltotta fel, amely a jobbágygazdálkodás háttérbe szorításával s a földesúr saját mezőgazdasági nagyüzemeinek megszervezésével, valamint a jobbágyok földje nagy részének a földesúr gazdasági területébe olvasztással, vagyis a jobbágygazdaságok nagymérvű megsemmisítésével (Bauernlegen) járt.”¹⁷

Berlász Jenő, miután elnyerte a Műegyetem gazdaságtörténeti professzúráját, *Gazdaságtörténeti alapvetés* címen kiadta előadásait. Ebben épített az addigra kialakult terminológiai eredményekre, és finomított is azokon. Hangsúlyozta, hogy „a nyugat-európai földesuraság, az ún. Grundherrschaft belső fejlődését elsősorban politikai és társadalmi viszonylatok határozták meg. Az úri hatalom, az uraság három komponens eredője, nevezetesen: földbirtokjogé, emberbirtokjogé (rabszolgaállományé) és elsajátított politikai jogoké, elsősorban bírói hatalomé. A nyugat-európai fejlődésben e három tényező közül az igazságszolgáltató jogkör játssza a legfontosabb szerepet.”¹⁸

Ezzel szemben az „újkori uradalmi gazdálkodás” megnevezést használta a Gutswirtschaft jelölésére. Szerinte „Gutswirtschaft alatt nagyméretű keresletre be-

16 Wellmann 1937: 696.

17 BCEL 6/b 32. Az idézet Kováts véleményéből származik (1–2.), amely 1943. november 8-án kelt. Szinte szó szerint hasonló megjegyzést tett Deér József is (15–16.), akinek véleménye azonban korábbi, 1943. július 5-éről datált. (Kötetünkben a forrásokból vett idézeteket kurziváljuk.)

18 Berlász 1947: 34. Hozzátette, hogy „A jobbágyban a középkori földesúr elsősorban nem munkaerőt, hanem járadékfizetőt látott. Ennek fő oka abban rejlett, hogy a földesuraságnak a középkorban többnyire nem volt saját üzemű gazdasága.” Berlász 1947: 38.

rendezett tőkés nagyüzem értendő, amely kizárólag állattenyésztésen, vagy földművelésen, vagy a kettő kombinációján alapszik.”¹⁹ A nyugati és keleti német területek közötti különbség jelölésére a *Grundherrschaft* és a *Fronhofwirtschaft* fogalmakat alkalmazta: „Nyugaton a járadékon alapuló földesuraság (*Grundherrschaft*) élt tovább, keleten és Ausztriában az uradalom (*Fronhofwirtschaft* = majorgazdaság) dominált.”²⁰

Szabó István alapvető tanulmányában szintén a kialakult fogalomkészlettel dolgozott, bár igyekezett árnyalni és finomítani azt. A *Grundherrschaft*ról óvatosan így fogalmazott: „magyar nyelven talán adóztató uradalomnak volna nevezhető”, hogy aztán pár oldallal később már „járadékfizetettő” uradalomként szóljon róla.²¹ Az Európa keleti részében kialakult „gazdasági szervezet-forma, az üzemesített, a majorkodó vagy legkifejezöbben: termelő uradalom” elnevezést kapta.²² Hangsúlyozta, hogy saját kutatásai mellett elsősorban a Domanovszky-iskola eredményeire támaszkodik, hozzátéve: „minthogy tanulmányunk a XVIII. századot, amelyben az uradalmi gazdálkodásnak új fejezete nyílt meg, nem öleli fel, Domanovszky és Wellmann összefoglaló tanulmányain kívül a felsorolt munkák közül Sinkovics, Komoróczy, Berlász, Tholt, Ila és Ruzsás monográfiáit használhattuk.”²³

Táblázatos formában is összefoglalhatjuk – akár a leegyszerűsítést is vállalva – historiográfiai szemlénk eredményeit:

Szerző	Grundherrschaft	Gutsherrschaft
Váczy Péter	„fogyasztásra beállított” szórt nagybirtok	Gutsherrschaft
Komoróczy György	nincs földesúri öngazdálkodás, sem zárt birtok, sem jogi egység	földesúri öngazdálkodás, zárt birtok, jogi egység
Jármay Edit	sok major van, de nincs allodium	allodium
Paulinyi Oszkár	földesúri szolgálányaiból és haszonvételeiből élő földesuraság	valóságos mezőgazdasági nagyüzemet képviselő nagybirtok
Wellmann Imre	lényegében csak adóztató nagybirtok	fejlett majorsági üzem, allodizáló nagybirtok
Kováts Ferenc – Deér József	birtokurasági gazdálkodás	birtokgazdaság
Berlász Jenő	földesuraság	újkori uradalmi gazdálkodás
Szabó István	adóztató vagy inkább járadékfizetettő uradalom	üzemesített, majorkodtató, legkifejezöbben termelő uradalom

19 Berlász 1947: 42–43.

20 Berlász 1947: 45.

21 Vö. Szabó István 1948: 161, 165. Szabó idevágó nézeteit korábban már egy francia tanulmányban is összefoglalta. Szabó, Étienne 1947.

22 Szabó István 1948: 163.

23 Szabó István 1948: 167*.

Végigtekintve a fogalompár magyar értelmezésének rövid historiográfiáján belátható, hogy a Grundherrschaft fogalma nem szűkíthető le a földesúri gazdaságra, annak tartalma mindenképpen szélesebb keretet jelöl, magát a földesuraságot, akár elsősorban fogyasztási egységként (Váczy), akár adóztató és járadékszolgáltatási (Wellmann, Paulinyi, Szabó István), akár igazságszolgáltatási (Berlász) egységként húzzuk meg a kereteit. A Gutsherrschaft sem azonosítható azonban csupán a majorsági gazdálkodással, hiszen a földesúr „öngazdálkodása” egyrészt nem nélkülözheti „a birtok zártságát és jogi egységét” (Komoróczy). Másrészt csak ezen az alapon képzelhető el a „valóságos mezőgazdasági nagyüzem” (Paulinyi), a „nagy méretű keresletre berendezett tőkés nagyüzem” (Berlász), a „fejlett mezőgazdasági üzemet” működtető „allodizáló nagybirtok” (Wellmann) vagy „az üzemésített, majorkodó, termelő uradalom” (Szabó István). Bármennyire érthető is számomra Kováts Ferenc kísérlete a fogalompár bipoláris magyarítására („birtokurasági gazdálkodás” – „birtokgazdaság”), azt hiszem, épp gazdasági egyoldalúsága, túlhajtottsága miatt nem válhatott fősodorra (amellett, hogy nem publikált szövegben bukkant fel). Miközben a földesuraság szélesebb fogalom a földesúri gazdálkodásnál, ugyanakkor a majorsági gazdálkodás pedig szűkebb az uradalmi gazdálkodásnál (hiszen a jogi allodizálás önmagában még nem jelent saját majorsági gazdaságot).

Domanovszky Dopsch-émlékkönyvbe írt tanulmánya a fordulat éve, a kommunista hatalomátvétel után egy időre lekerült a hivatkozott irodalmak listájáról, annál többet emlegették viszont a Domanovszky-iskolát, többnyire azonban negatív előjellel. Pach Zsigmond Pál még magyarázatot is talált arra, hogy ugyan miért ragaszkodtak notóriusan a polgári történetírás képviselői a XVII. századi hanyatlás tételéhez (név szerint itt Berlász, Szabó István és Tholt Judit került terítékre).²⁴ Nem szükséges kommentár az érvelés politikai alapjaihoz. Mint ahogy a légkör további általános szemléltetéseként beérhetjük Sándor Pál hírhedt írásával a polgári agrártörténet-írásról.²⁵ A Domanovszky-émlékkönyv idézett szerzője is kényte-

24 „Téves voltukban is figyelemreméltóak ezek az utóbbi érvelések. Mit mondanak? A majorsági gazdálkodás visszafejlődését a nemzeti felkelések, függetlenségi küzdelmek számlájára írják; azt állítják, hogy »a belső nyugtalanságok« közvetlenül is megakasztották, visszavetették a gazdasági fejlődést. Eszerint úgy tűnik: a XVII. század azért volt még a XVI. századhoz képest is a gazdasági hanyatlás százada, mert a XVII. század volt a nemzeti felkelések, a függetlenségi harcok százada. Úgy érezzük, ezzel eljutottunk a majorgazdálkodás XVII. századi általános hanyatlásáról szóló tétel tulajdonképpeni politikai gyökeréhez, tendenciájához.

Mi nem fogadjuk el ezt a magyarázatot. Mi függetlenségi küzdelmeinkben nem a termelőerők fejlődésének akadályait látjuk; ellenkezőleg: olyan erőfeszítéseket, amelyek a fejlődés akadályait akarták elsöpörni; amelyek korlátozott mértékben meg is tudták védeni az ország egy részének termelőerőit, s amelyek győzelmük esetén széles utat nyitottak volna a további fejlődésnek. Számunkra a XVII. századot meg-megújuló függetlenségi küzdelmeink nem a hanyatlás századává teszik; ellenkezőleg: a súlyos gátló tényezőkkel szemben is megnyilatkozó fejlődés, a török pusztítással, német dúlással szembeforduló ellenállás századává, a jövő irányába mutató századdá avatják.” (Kiemelések az eredetiben.) Pach 1951: 414. Pachnak ez a szövege, amelyre később is elsősorattal hivatkozott, és 1952-ben az osztályközleményekben is megjelent, eredetileg 1951. szeptember 26-án előadasként hangzott el az MTA II. osztályán.

25 Sándor 1954: 392–404. Igaz, az alfejezet végén tett némi gesztust a lojális útítársak felé, bár abban sem volt sok köszönet: „Nem egy értékes tudományos felfedezés fűződik Domanovszky Sándor tanítványainak igen

len volt önkritikával viszonyulni mestere és saját összefoglalójához. Igaz, kiemelte az iskola fontos szerepét a majorsági gazdálkodás ismertetésében, de rámutatott az általuk elkövetett hibákra (miközben – legalább a saját esetében – menteni is próbálta némileg a menthetőt).²⁶

Bár a Domanovszky-iskola kutatásainak eredményei átmenetileg háttérbe szorulni látszottak, alig telt el néhány év, és a régebbi felfogás kezdett visszaszivárogni a tudományos diskurzusba. Ebből a szempontból Maksay Ferenc saját kutatásain alapuló, az egyetemi tankönyv előtanulmányaként készült monográfiája és a vezető német gazdaság- és társadalomtörténeti folyóiratban publikált tanulmánya jelentett döntő fejleményt.²⁷ Pedig Maksay inkább Mályusz-tanítványnak számított. S a folyamat egyáltalán nem látszott akadálymentesnek. Miközben a *Bauernlegen* fogalom interpretációjában kritikusa, Szabó István értelmezését túlzottan szűknek találta, a legelősebben Pach Zsigmond Pál 1952-es könyvét bírálta:

„A valóságos helyzetről már célkitűzéseinél és témaválasztásánál fogva is egyoldalúbb képet ad Pach Zsigmond Pál i. munkája. Itt a nagy számban felsorakoztatott adatok valamennyien élesen és harcosan kívánják támogatni a magyarországi allodizáció folytonos előretöréséről és a parasztság kegyetlen kisajátításáról szóló

jelentős kutató és agrártörténetírói működéséhez. Mégis – egészében tekintve ezt a működést – számottevő eredményei mellett is negatívan kell, hogy értékeljük, mivel e munkák feudális, klerikális és imperialista-barát szemlélete megakadályozta, hogy az agrártörténet-írás, ilyen vagy olyan mértékben, de mégis a haladó erők kezében lehessen ideológiai fegyver az ellenforradalom történetírásával szemben. Alá kívánjuk ezt húzni azok felé az agrártörténészek felé is, akiknek munkásságát a fentiekben megbíráltuk, de akik közül ma többen is együttműködve a marxistákkal, tevékeny részt vállaltak és vesznek az új magyar történettudomány és történet-írás minél magasabb színvonalának kialakításában. Az elvi bírálat, amely nem rejti véka alá a múlt hibáit és tévedéseit, hanem azokat őszinte igyekezettel kívánja feltárni, egyes feltétele annak, hogy a mai együttműködés őszintébb és egyszerűbb szilárdabb is legyen az eddigienél.” Sándor 1954: 404.

26 Wellmann 1955: 583. „A nyugati, északi országrész allodiumainak a század közepén meginduló előretörését azonban nem tárták fel; ebből eredt *Domanovszky Sándor* (Zur Geschichte der Gutsherrschaft in Ungarn. Wirtschaft und Kultur, Dopsch-Festschrift, Baden bei Wien – Leipzig, Kohrer, 1938) és a *magam* összefoglaló kísérletének (A magyar mezőgazdaságtörténet új útjai. Domanovszky-émlékkönyv. Bpest, Egyetemi Ny., 1937) az a következtetése, hogy a majorsági árutermelésnek csak a századforduló mezőgazdasági konjunktúrája adott döntő lendületet. De a piaci tényező szerepére, a majorsági fejlődés jelentőségére és jellemző vonásaira – amilyenek elsősorban az allodiumok és a robot megnövekedése, ezzel kapcsolatban a keményebb birtokszervezet, a jobbágy kíméletlenebb megragadása, a földközösség áttörése, a majorsági gazdálkodás extenzív jellege (béresek korlátozott alkalmazása) és a jövedelem extenzív felhasználása – már ez utóbbi tanulmány rámutathatott.”

27 Maksay 1958a; Maksay 1958b. A Domanovszky Dopsch-Festschriftbe írott tanulmányára hivatkozás: Maksay 1958a: 7*. Sajátos kontextust ad ennek ugyanebben a jegyzetben a Molnár Erik 1949-es művére való utalás. A német kiadásban felbukkan „régebbi magyar irodalomként” Wellmann Domanovszky-Festschriftben közölt írása és Szabó István francia tanulmánya is. Maksay 1958b: 39–40*. Szabó István, aki Maksay *Urbáriumok* kötetének egyik lektora volt (a másik Pach Zsigmond Pál!), megkapta a javított kéziratot, s annak egy passzusára némi malíciával megjegyezte: „[...] szinte név szerint világosan reám s még Wellmannra és Berlészra utalva »egykori« magyar történetírókat említesz (31. l.). Való igaz, hogy mi ma körülbelül »nem való«-k, tehát csak multiak, tehát egykoriak vagyunk. Az »egykori« minősítés mégis túlzott, figyelembe véve e szónak valami távolabbra mutató értelmét. Bizonyára csak megfontolatlan kifejezés. Egyébként, ha netán a »polgári történetíró« bélyegétől óhajtottál volna így megkímélni, azt gondolom, hogy még mindig helyesebb »polgári«-t írni.” Szabó István Maksay Ferenchez (1959. február 12.), idézi Erős Vilmos (A harmadik út felé 2003: 361). A kötet megjelent változatában már nem szerepel az „egykori” jelző. Vö. Maksay (szerk.) 1959: 32.

előadást, és cáfolni a XVI–XVII. század fordulóján végbement visszaeséről szóló korábbi állításokat.”²⁸

Pach művéről ebben a vonatkozásban már korábban erős, bár elvben ugyanakkor megengedő kritikát fogalmazott meg Makkai László is (aki egyben Szabó Istvánt is bírálta).²⁹ Megjegyzem, hogy Pach ekkoriban már maga sem vélte fenntarthatónak 1952-es könyvének állításait, de megújított koncepciója, az úgynevezett „elkanyarodás-elmélet” még nem látott napvilágot, annak publikálására először az 1960-as stockholmi nemzetközi történészkongresszuson került sor.³⁰ Pach 1963-ban megjelent szintetizáló művében úgy látta, hogy „a korábban közkeletű hibás tétel cáfolatára, a XVII. századi allodiális fejlődés nagyszámú tényét” számos munka erősíti meg. Ezek között saját 1951-es *Századok*-beli (és az azt ismétlő 1952-es osztályközlemények) cikke mellett Makkai forráspublikációjára, sőt Maksay 1959-es *Urbáriumok* forráskiadványára és 1958-as monográfiájára utal. Maksay kapcsán hozzát teszi, hogy „habár utóbbi a folyamat megítélésében még közvetítő álláspontot próbál elfoglalni a korábbi tétel és kiadott anyaga által is alátámasztott újabb eredmény között, [...] az allodiális fejlődés előrehaladása a XVII. század első felében – történetírásunknak ma már »közfelfogása.«”³¹ Maksay azonban valójában, miután elsősorban Szabó István alapján elfogadta a nyugati fejlődésmentől való különbséget, a következőket írta 1959-es bevezető tanulmányában:

„A magyar történetkutatók, miután ezt a tényt [a Kelet–Nyugat különbséget – K. Gy.] még az 1930-as években megállapították, csakhamar keresni kezdték a magyar fejlődés helyi sajátosságait, a fenti típustól eltérő jegyeit is. Utaltak a török háborúk és az európai agrárkrízis gátló hatására, s úgy vélték, hogy a magyar majorsági fejlődés ezek hatására a XVII. században megtorpant vagy éppen hanyatlott, félúton megállt, s hogy az ország uradalmait nem lehet »termelő« üzemeknek tekinteni, amikor a bennük működő majorság és az urasági föld kevés, amikor a földesúri jövedelmeknek csupán csekély töredéke származik allodiális jövedelmekből; az urak elsősorban inkább »monopoljellegű földesúri jogosítványok értékesítői«. Ezekből a megállapításokból az utolsó évek kutatásainak helyreigazító eredményei mellett is nyugodtan elfogadhatjuk azt, hogy a magyar allodiális fejlődés a

28 Maksay 1958a: 31*; a német szövegben ugyanez Maksay 1958b: 48*.

29 Makkai (s. a. r.) 1954: 68. A jobbágyok telkültől való megfosztására, a földfoglalásra vonatkozóan megállapította: „Túlságosan messzemenő tehát Pach Zsigmond Pál feltételezése arról, hogy »a majorgazdalkodás, az allodiumok növelése ... elkerülhetetlenül a parasztság földtől való megfosztásához, kisajátításához vezet«. Ez a tétel helyes lehet nagyobb távlatban, de a XVII. század első felének viszonyai között legalábbis a Rákóczi birtokokon nem szükségszerűen érvényes. Éppen ezért nem szerencsés a robot fokozásának mint a kisajátítás »közvetett« módszerének beállítása, mert elmossa a két folyamat közötti határt.” A Pachra való hivatkozások helye: Pach 1952: 40–41. Makkai egyébként itt utal Maksay Ferencnek egy kéziratot tanulmányára is, amelyet nem ismerünk: Maksay Ferenc: *A végvárvidek mögötti terület parasztsága a XVI. századi Magyarországon*. Makkai (s. a. r.) 1954: 68.

30 Pach 1961.

31 Pach 1963: 263. Egyébként az 1963-as könyvben már Pach is hivatkozott Domanovszky Dopsch-Festschriftbe írott tanulmányára. Pach 1963: 258.

háborús pusztítások következtében erősen elmaradt a tőle északra fekvő országokétól, s mindjárt hozzátehetjük, hogy kezdettől fogva is bizonyos késéssel indult; nem különben elfogadhatjuk, hogy a hazai vártartományok jövedelmeik összetételét tekintve a korszak végéig sem voltak jellegzetesen majorkodó üzemek, s messze elmaradtak még a XVIII. századi Magyarország virágzó majorságokat tartó nagybirtokaitól.”³²

Pach történetírásunk allodizálásra vonatkozó „közfelfogását” illető utalása Makkai Lászlónak épp Maksay *Urbáriumok* kötetét tárgyaló recenziójára hivatkozott. Ennek megítélését, hogy azt írta-e Makkai László, amit Pach kiolvasni vélt és sugallt, ma már nyugodtan az olvasóra bízhatjuk. Az *Urbáriumok* kötet legfőbb eredményének azt tartja, hogy „Mindenekelőtt megerősítik történetírásunknak azt a közfelfogását, hogy a XVI. századvégi átmeneti visszaesés után a majorsági gazdálkodás újból fejlődésnek indult, s a XVII. század folyamán az egyes uradalmakban a majorok száma szaporodott, a vetésterület növekedett. Országos viszonylatban az allodiális szántóföld elérte a paraszti szántóföld 15–30%-át, ami azt jelenti, hogy az uradalmak gabonabevételének nagyobbik fele már a majorsági gazdálkodásból származott. Ennek ellenére jogosnak látszik a bevezető tanulmány óvatossága, mikor a XVII. századi földesúri gazdálkodás legfőbb jellegzetességét nem a majorsági termelésben, hanem a földesúri haszonvételek kihasználásában látja. [...] A bevezető tanulmány egyik legérdekesebb megállapítása s egyúttal legfontosabb új eredménye annak leszögezése, hogy a jobbágytelki földnek a földesúr által való erőszakos elfoglalása nálunk a XVI. századra korlátozódik: a XVII. században az allodium már csak a pusztá telkeken, legfeljebb a közföldek rovására terjeszkedik. Mindez igazolni látszik a bevezető tanulmánynak azt az összefoglaló értékelését, hogy a XVI–XVII. századi magyarországi robotgazdálkodás fejlődése elmaradt az északnyugati és északi szomszédság allodizációs színvonalától, s az önálló parasztgazdaságokra alapozott régi típusú pénz- és terményszolgáltatásnak a robot növekedése mellett is viszonylag nagy szerepe maradt a kizsákmányolásban.”³³

A történet folytatásához hozzátartozik még egy távolról sem jelentéktelen epizód, ám ennek részletes tárgyalására ezúttal nem térhetek ki. Maksay Ferenc ugyanis monográfiája megjelenése után hét évvel (!) megvédte könyvét kandidátusi disszertációként. A bírálóbizottság elnöke Pach Zsigmond Pál volt, a két oppo-

32 Maksay (szerk.) 1959: 32. Igaz, ehhez hozzáfűzte (de ne feledjük, hogy Pach volt a kötet másik lektora), hogy „A majorsági gabonatermelés pedig – amelyet mégiscsak az üzem egyik legfontosabb ágának kell tekinteni – a XVII. században már sok esetben felülmúlta a jobbágyszolgáltatásból nyert gabonajövedelmet. [...] A majorságfejlődés XVII. századi megtorpanásáról tehát nem lehet beszélni; hacsak nem abban az értelemben, hogy a szervezés nem tudta tartani az előző század erőteljes fellendülésének ütemét.” Maksay (szerk.) 1959: 32–33.

33 Makkai 1961: 137. A szemleclikk egyébként a folyóirat azon számában jelent meg, amelynek nyitó tanulmánya Pach „elkanyarodás-elméletének” első (stockholmi) rövid kifejtése volt.

nens pedig Szabó István és Sinkovics István. A hozzászólások és a válasz megjelent az *Agrártörténeti Szemlé*ben. Tanulságos olvasmányok.³⁴

A látszólag monolit diskurzus felszíne alatt azonban a hol csak csörgedező, hol erősebb áramlásba forduló alternatív értelmezéseknek valahogy nem akart vége szakadni. Még ha nem is hivatkoztak Domanovszky tanulmányára, mint például Makkai László forráskiadványa vagy Varga János nagymonográfiája, valahogy mindig felbukkant valami a régi érvekből.³⁵ Még inkább amikor – legalább historiográfiai relikviaként – hirtelen előkerült Domanovszky a történelmi süllyesztőből.³⁶ Talán paradox, mégis leginkább az ifjabb generáció tartotta számon és tartotta életben a Domanovszky-iskola eredményeit továbbépítő, Szabó István, Makkai László, Maksay Ferenc, Varga János nevével fémjelzett régebbi eredetű alternatív hagyományt.³⁷ Kísérlet történt a terminológia megújítására is, amennyiben Tóth Tibor a XVIII. század végén, XIX. század elején kezdődő területkoncentrációra törekvő gazdasági allodizációs fellendülést a „nagybirtoküzem” kiépítésének nevezte, s igyekezett leválasztani a korábbi allodizáló hullámoktól.³⁸ A Domanovszky és Szabó István iskoláinak hagyományán és saját kutatásokon alapuló eredmények egy sor ifjú követőt vonzottak, akik ráadásul már nem éreztek sem külső, sem belső kényszert a makrogazdaságra kidolgozott ideáltípusok alkalmazhatóságára a lokális fejlődés elemzésében.³⁹

Gyáni Gábor elvi tanulságokat összegző vitacikkét 1991-ben⁴⁰ Pach Zsigmond Pálnak egy olyan polemikus írása inspirálta, amelyben Pach – a rendszerváltás forogtatagában – elég sajátosan próbálta újraértelmezni a magyar gazdaságtörténet-írás historiográfiai folyamatait. Ebben nemcsak Domanovszky Dopsch-Festschriftben megjelent dolgozatát, hanem Wellmann Domanovszky-émlékkönyvben napvilágot látott összefoglalását is nagy egyetértéssel idézte a kelet-európai agrárfejlődésre vonatkozóan.⁴¹ Saját Domanovszky-iskolához tartozását hangsúlyozva egyenesen így fogalmazott:

„[A] Domanovszky-iskolából ágazott le 1945 után az a marxista irányzatú gazdaságtörténeti kutatás a Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékén és a Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében, amely – többek között – a »második jobbgátság« engelsi kritériumait és a vele sok szálon összefüggő »porosz utas« tőkés agrárfejlődés lenini ismérveit is szem előtt tartotta.

34 Maksay Ferenc kandidátusi disszertációjának vitája 1965.

35 Makkai (s. a. r.) 1954; Varga 1969.

36 Makkai 1975: 229; Makkai 1981: 323*.

37 Köbli 1985. Köbli az „adóztató” és a „termelő uradalom” típusainak megkülönböztetése mellett megpróbál körülhatárolni egy „közvetetten adóztató” típust, amelyet a forgalom monopolizálásával jellemez. Köbli 1985: 32–33.

38 Tóth 1980: 27–48.

39 Kaposi 1986; Vári 1990; Csité 1993.

40 Gyáni 1991.

41 Pach 1991: 353.

S amely a kelet-elbai *német* párhuzamokon kívül már a közép-kelet-európai régió másik nagy történelmi országának: *Lengyelországnak* a kora újkori agrárviszonyait is alaposabban tanulmányozhatta.”⁴²

A szöveg egyértelműen a töretlen kontinuitás látszatát igyekezett kelteni. A főtörzsről az élesedő osztályharc közben lefűrészelt ágakról nem esett szó.

Forrás publikációnk az eredeti Domanovszky-szöveg közzétételével annak filológiai lehetőségét kívánja biztosítani, hogy genetikusan elemezni lehessen a törzsszöveg bármely leágazását.

FORRÁSOK

Budapesti Corvinus Egyetem Levéltára (BCEL)

6/b 32. Dr. Kováts Ferenc és Dr. Deér József egyetemi nyilvános tanároknak véleményes jelentése

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (MTA KIK) Kézirattár

Ms 4530/8–9. Domanovszky Sándor: *Zur Geschichte der Gutsberrschaft in Ungarn*

Ms 4532/124–134. A Dopsch-Festschrifttel kapcsolatos levelezés

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSZK Kt)

Fond 15. Hóman Bálint

A harmadik út felé 2003: *A harmadik út felé. Szabó István történész cikkeiben és dokumentumokban*. Vál. és szerk. Erős Vilmos. Budapest.

Appendix Diplomatarii Transylvanici. 1–22. Kemény József gyűjteménye. (Ma: a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókjának könyvtárában [Cluj-Napoca, Biblioteca filialei a Academiei Române] Mss. K. J. 288/D. jelzet alatt.)

Cod. Arp. cont.: *Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. I–XII. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. Pest, 1860–1874.

Cod. Dipl. I–IX.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Kiadja Fejér, György. Budae, 1829–1844.

Cod. Dipl. comitum Zichy: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo*. I–XII. Pest, Budapest, 1871–1931.

Cod. Dipl. Patrius VI.: *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius*. VI. Kiadja Ipolyi Arnold, Nagy Imre, Véghely Dezső. Budapest, 1876.

Cod. Dipl. Patrius VII.: *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius Hungaricus*. VII. Kiadja Ipolyi Arnold, Nagy Imre, Véghely Dezső. Budapest, 1880.

Corp. Juris: *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár 1000–1895*. 1–20. Millenniumi emlékkiadás. Szerk. Márkus Dezső et al. Budapest, 1896–1901.

Csapodi Csaba 1978: *Történészahagyatékok a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában* III. *Századok* (112.) 2. 251–270.

42 Pach 1991: 354. (Kiemelések az eredetiben.)

- Hurmuzaki, Eudoxiu de (ed.) 1887–1890: *Documente privitoare la Istoria românilor*. I. 1–2. București.
- Jakab Elek 1870: *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez*. I. Buda.
- Maksay Ferenc (szerk. és bev.) 1959: *Urbáriumok XVI–XVII. század*. Munkatársak Felhő Ibolya, W. Beretzky Nóra, T. Polonyi Nóra. (MOL Forráskiadványok II. 7.) Budapest.
- Maksay Ferenc kandidátusi disszertációjának vitája 1965. *Agrártörténeti Szemle* (7.) 2–3. 328–345.
- Mon. Eccl. Strigoniensis: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. I. Közzéteszi Knauz Ferdinánd. Esztergom, 1874.
- Regestrum Varadiense 1903: *Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis a. 1550 illustratum*. Szerk. Karácsonyi János, Borovszky Samu. Budapest.
- Szentpétery Emericus 1937: *Scriptores rerum Hungaricum*. I. Budapest.
- Werböczy István 1894: *Tripartitum opus juris consuetudinarii regni Hungariae / Magyarország szokásos jogának Hármaskönyve*. Ford. Csiky Kálmán. Budapest.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Acsády Ignác 1896: *A jobbágy-adózás 1577–97*. Budapest.
- Acsády Ignác 1906: *A magyar adózás története 1598–1604*. Budapest.
- Bakács István 1930: Trautsohn herceg regéci uradalmának terméseredményei a XVIII. század első felében. In: *A regéci uradalom gazdálkodása a XVIII. században*. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1.) Budapest, 87–159.
- Baráth Tibor 1930: A magyar állam adóügye 1605–1648. *Századok* (64.) 3–4. 607–655, 697–737.
- Békefi Remig 1901: *A rabszolgaság Magyarországon az Árpádok alatt*. Budapest.
- Belitzky János 1932: *A magyar gabonakivitel története 1860-ig*. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 2.) Budapest.
- Berlász Jenő 1936: *A Thurzó-birtokok a XVII. sz. első harmadában különös tekintettel a jobbágyság gazdasági helyzetére*. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 11.) Budapest.
- Berlász Jenő 1947: *Gazdaságtörténeti alapvetés*. (Közgazdaságtudományi jegyzetek 36.) Budapest.
- Csapodi Csaba 1933: *Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében*. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 6.) Budapest.
- Csöte András 1993: Egy presztízszorientált nagybirtoküzem a 18–19. század fordulóján. A kesztelyi Festetics-uradalom. In: Kapiller Imre (szerk.): *Gazdaságtörténeti tanulmányok*. (Zalai gyűjtemény 34.) Zalaegerszeg, 77–114.
- Domanovszky Sándor 1938a: A mezőgazdaság Szent István korában. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István Király halálának kilencszázadik évfordulójára*. II. 300–333.
- Domanovszky Sándor 1938b: Zur Geschichte der Gutsherrschaft in Ungarn. In: *Wirtschaft und Kultur. Festschrift zum 70. Geburtstag von Alfons Dopsch*. Baden bei Wien – Leipzig, 441–469.
- Domanovszky Sándor 1979: A majorsági gazdálkodás magyarországi történetéhez. Ford. Benke Judit. In: Domanovszky Sándor: *Gazdaság és társadalom a középkorban. Tanulmányok*. Vál. és s. a. r. Glatz Ferenc. Budapest, 167–201.
- Dopsch, Alfons 1930: *Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte*. Wien.

- Eckhart Ferenc 1925: Mária Terézia és a magyar parasztkérdés. In: *Emlékkönyv dr. Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján*. Budapest, 499–512.
- Endlicher, Stephanus Ladislaus 1849: *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana*. St. Gallen.
- Erdélyi László 1902: *A pannonhalmi főapátság története*. I. Budapest.
- Erdélyi László 1907: *Egyházi földesúr és szolgálói a középkorban*. Budapest.
- Fettich Nándor 1933: A levéldiai magyarság a régészet megvilágításában. *Századok* (67.) 7–8. 250–276, 9–10. 369–399.
- Fettich Nándor 1937: *A honfoglaló magyarság fémművészete*. (Archaeologia Hungarica XXI.) Budapest.
- Gáspár Mária 1909: *A rabszolgaság megszűnése hazánkban*. Budapest.
- Gerendás Ernő 1934: *Az esztergomi főkáptalan garamszentbenedeki birtokterülete a XVIII. század második felében*. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 9.) Budapest.
- Gombos Ferenc Albin 1898: *Az 1437-ik évi parasztlázadás története különös tekintettel a jobbágyi viszonyokra, s a husszitizmusnak hazánkban való elterjedésére*. Kolozsvár.
- Gyáni Gábor 1991: Érvék az elkanyarodás ellen. *BUKSZ* (3.) 4. 406–409.
- Hóman Bálint 1917: A XIV. századi aranyválság. In: Szentpétery Imre (szerk.): *Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik, történetírói működésének negyvenedik, szemináriumi vezetőtanárságának harmincadik évfordulója ünnepére*. Írták tanítványai. Budapest, 212–242.
- Hóman Bálint 1921: *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában*. Budapest.
- Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar Történet*. III–IV. Budapest.
- Iványi-Grünwald Béla, Ifj. 1930: Gróf Széchenyi István Hitel című munkája. Történeti bevezetés. In: *Gr. Széchenyi István Hitel. A Taglalat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok*. (Magyarország újabbkori történetének forrásai) Budapest, 1–264.
- Jármay Edith 1930: A regéczi uradalom üzeme a XVIII. század első felében. In: *A regéczi uradalom gazdálkodása a XVIII. században*. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1.) Budapest, 7–84.
- Juhász Lajos 1936: *A porta története 1526–1648. Jobbágygazdálkodásunk egysége és az adóegység*. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 12.) Budapest.
- Kaposi Zoltán 1986: A vrászlói uradalom társadalma a 19. század első felében. *Történelmi Szemle* (29.) 2. 363–379.
- Komoróczy György 1930: Maybaum, Heinz: Die Entstehung der Gutsherrschaft im Nordwestlichen Mecklenburg. Stuttgart, 1926. *Századok* (64.) 7–8. 790–795.
- Komoróczy György 1932: *Nádasdi Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása*. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 3.) Budapest.
- Kováts Ferenc 1900: *Városi adózás a középkorban*. Pozsony.
- Kováts Ferenc 1902: *Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincad-könyv alapján. Történet-statisztikai tanulmány*. Budapest.
- Köbli József 1985: „Porosz utas” volt-e gazdaságfejlődésünk? *Medvetánc* (5.) 2–3. 17–38.
- Kövér György 2015: Alfons Dopsch és a magyar gazdaságtörténet-írás. In: Eröss Zsolt – Gyarmati György (szerk.): *Kor/Társ Panoráma. Tanulmányok a 70 éves Vonyó József tiszteletére*. Pécs–Budapest, 73–106.
- Kövér György 2018: *Patrónus és tanítványi gárda: a Domanovszky-iskola*. Budapest.
- Kring Miklós 1935: Középkori jobbágyságunk szabad költözéséről. *Századok* (69.) 9–10. 390–413.
- Ljubomirov, P. 1928: Targovye svjazi drevnej Rusi s vostokom. *Ucsenye Zap. Sarat. Universiteta*. I.

- Makkai László (s. a. r. és bev.) 1954: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 1631–1648.* Budapest.
- Makkai László 1957: *Paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a XVII. században.* Budapest–Gödöllő.
- Makkai László 1961: Urbáriumok. XVI–XVII. század. Szerk. és bev. Maksay Ferenc. *Agrártörténeti Szemle* (3.) 1. 136–138.
- Makkai László 1975: Neo-Serfdom: Its Origin and Nature in East Central Europe. *Slavic Review* (34.) 2. 225–238.
- Makkai László 1981: Örökös jobbágyság és kapitalizmus. *Századok* (115.) 2. 320–339.
- Maksay Ferenc 1958a: *Paraszság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon.* (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 7.) Budapest.
- Maksay Ferenc 1958b: Gutswirtschaft und Bauernlegen in Ungarn im XVI. Jahrhundert. *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (45.) 1. 37–61.
- Mályusz Elemér 1930: Az 1498. évi 41. törvénycikk. Társadalomtörténeti tanulmány. *Századok* (64.) 9–10. 809–839.
- Mayer, Theodor 1909: *Der auswärtige Handel des Herzogtums Österreich im Mittelalter.* Innsbruck.
- Pach Zsigmond Pál 1951: A majorsági gazdálkodás és a parasztság kisajátítása a XVII. századi Magyarországon. *Századok* (85.) 3–4. 391–414.
- Pach Zsigmond Pál 1952: *Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon.* Budapest.
- Pach Zsigmond Pál 1961: A magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása a nyugat-európaítól. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet magyarországi sajátosságainak kérdéséhez. *Agrártörténeti Szemle* (3.) 1. 1–9.
- Pach Zsigmond Pál 1963: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században.* Budapest.
- Pach Zsigmond Pál 1991: A közép-kelet-európai régió az újkor kezdetén. *BUKSZ* (3.) 3. 352–361.
- Pauler Gyula – Szilágyi Sándor (szerk.) 1900: *A magyar honfoglalás kútfeői.* Budapest.
- Paulinyi Oszkár 1932: Sas Andor: Egy magyar nagybirtok történetéhez. A Schönborn-uradalom a 18. században, *Századunk*, 1931. – Ein Latifundium fränkischen Kirchenfürsten in den Nordostkarpathen 1728–1846, *Vierteljahrsschrift f. Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Századok* (66.) 9–10. 459–465.
- Pleidell Ambrus 1925: *A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban.* Budapest.
- Radloff, Wilhelm (ed.) 1891: *Das Kudatku Bilik.* I. St. Petersburg.
- Salamon Ferenc 1886: *Magyarország a török hódítás korában.* 2. jav. kiadás. Budapest.
- Sándor Pál 1954: A magyar agrár- és paraszttörténet polgári irodalmának kritikájához. A felszabadulás előtti irodalom bírálata. *Századok* (88.) 2–3. 373–419.
- Sinkovics István 1933: *A magyar nagybirtok élete a XV. sz. elején.* (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 8.) Budapest.
- Stoy, Manfred 2007: *Das Österreichische Institut für Geschichtsforschung 1929–1945.* Wien–München.
- Szabó Dezső 1933: *A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában.* I. Budapest.
- Szabó, Étienne 1947: Les grand domaines en Hongrie au début des temps modernes. *Revue d'Histoire Comparée* (6.) 167–192.
- Szabó István 1948: Az uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok a XVI–XVII. században. In: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből.* Budapest, 159–201.

- Tagányi Károly 1894: A földközösség története Magyarországon. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* (1.) 207–213.
- Teleki József 1852–1857: *Hunyadiak kora Magyarországon*. I–XII. Pest.
- Tholt Judit 1934: *A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében*. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 10.) Budapest.
- Tóth Tibor 1980: *Ellentét vagy kölcsönösség? A magyar mezőgazdaság üzemi viszonyainak történeti háttere és problémái*. Budapest.
- Váczy Péter 1925–1926: Kötzschke, Rudolf: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters. Jena, 1924. *Századok* (60.) 9–10. 866–871.
- Váczy Péter 1930: *A magyar igazságszolgáltatás szervezete a XI–XII. században*. Miskolc.
- Váczy, Peter von 1935: *Die erste Epoche des ungarischen Königtums*. Pécs.
- Varga János 1969: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767*. Budapest.
- Vári András 1990: A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének bürokratizálódása a 17–19. században. *Történelmi Szemle* (32.) 1–2. 1–28.
- Wellmann Imre 1933: *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770–1805. esztendőkre*. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 7.) Budapest.
- Wellmann Imre 1937: *Mezőgazdaságtörténetünk új útjai*. In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. 1937. május 27.* Budapest, 664–714.
- Wellmann Imre 1955: A parasztság helyzete az 1767. évi úrbérrendezés előtt. *Századok* (89.) 4–5. 551–587.
- Závodszy Levente 1904: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. (Függelék: a törvények szövege.) Budapest.

A firenzei kereskedőtársaságok működése a 14–15. századi Magyar Királyságban

Források és kérdések

Bevezetés

Richard A. Goldthwaite firenzei gazdaságtörténettel foglalkozó összefoglaló monográfiájában úgy fogalmazott, hogy a 14. század második felére eltűntek a nagy, családi alapon működtetett kereskedőtársaságok, és helyüket olyan kisebb méretű vállalkozások vették át, amelyek jellemzően csak pár évig működtek eredeti formájukban.¹ Források hiányában nem tudjuk, hogy Nagy Lajos király korában voltak-e olyan firenzei kereskedőtársaságok a Magyar Királyság területén, amelyek székhelyüket vagy kirendeltségüket Budán tartották. Az első megbízható információk erre vonatkozóan az 1390-es évekből ismertek, a Panciatichi társaság fiókjával összefüggésben. Ugyanakkor a legkorábbi levéltári forrás, amely név szerint jól azonosítható firenzei kereskedő magyar királyságbeli működéséről szól, csak 1370-re tehető.² Ennek értelmében a Magyar Királyságban megjelenő társaságok bizonyosan a Goldthwaite által leírt társasági forma szerint működtek. A korszak, amely Nagy Lajos és Zsigmond király korát öleli fel, nem tartozik a firenzei gazdaságtörténet szempontjából sokat kutatott témák közé, a források részleges hiánya és az előbbieken említett, a társaságok szerkezetében végbement változások következtében.

Korábbi tanulmányaiban Teke Zsuzsa a firenzei adóösszeírás néhány információjából arra próbált következtetni, hogy milyen tőkeerősek és fontosak lehettek a Magyar Királyságban működő firenzei kereskedőtársaságok.³ Én évekkal később szintén hasonló számszerű adatokból próbáltam arra utalni, hogy milyen pozíciót foglaltak el ezek a társaságok a gazdasági életben.⁴ Ezek a kérdésfelvetések források hiányában azonban aligha hozhatnak egyértelmű és szakmailag megalapozott válaszokat. A firenzei gazdaságtörténet általánosságban véve számos társadalom- és családtörténeti elemet alkalmaz a kor kereskedőtársaságainak elemzésénél, s sokkal inkább az egyes családokra, nem pedig magukra a vállalkozásokra koncentrálnak, és az

1 Goldthwaite 2009: 64.

2 Teke 1995a: 129–130; Prajda 2018: 42.

3 Teke 1984.

4 Prajda 2013.

általuk a firenzei gazdasági, politikai, társadalmi életben elfoglalt helyre. Ennek szellemében készült el a „Barátok barátai a Magyar Királyságban” alcímet viselő, angol nyelvű monográfiám is, amely egyrészt a Magyar Királyságban dolgozó firenzeiek társadalmi pozícióját vizsgálja, másrészt pedig egymáshoz kapcsolódó viszonyukat és azt, hogy a Magyar Királyságban elért sikereik miként függtek ettől a két tényezőtől.⁵

Konkrét példák segítségével azonban számos, a kereskedőtársaságokat általánosságban érintő szerkezeti és működésbeli sajátosságra következtethetünk. A jelen tanulmányban főként Magyarországra vonatkozó példák nyomán tárgyalom ezt a kérdést. A munkát a gazdaságtörténeti szempontból értékelhető irattípusok szerint tagoltam alfejezetekre, amelyek között megtaláljuk a számadáskönyveket, üzleti leveleket, valamint a kereskedelmi bíróság és céhes bíróságok irategyütteseit. Ezt követi egy alfejezet a firenzei társaságok működésének sajátosságairól. Írásom a források földrajzi elhelyezkedésével zárul. Az itt megjelenő dokumentumok mindegyike a közelmúltban napvilágot látott monográfiámban szerepel, a tanulmány így a kötet magyar nyelvű, gazdaságtörténeti szempontú kutatásmódszertani bevezetéseként is értékelhető.

Számadáskönyvek

A firenzei kereskedők híresek voltak precíz üzletvitelükről. Ennek egyik lényeges eleme, a kettős könyvelés a város kereskedői között az 1380-as évek után terjedt el.⁶ Az így készült számadáskönyvek sajátossága, hogy a bejegyzések nem tranzakciónként, hanem üzletfelenként vannak rendszerezve, és az üzletfél neve alatt, legyen az egyetlen kereskedő vagy egy társaság, jelennek meg a hitelek az egyik és a tartozások a kötet másik oldalán. Az első firenzei, aki ismereteink szerint alkalmazta a kettős könyvelést, Paliano di Falco Falcucci pénzváltó volt 1382-ben.⁷ Paliano 1372-től tagja volt Giovanni di Gualtieri Portinari és Ardingo de' Ricci társaságának.⁸ Ez utóbbiak már az 1380-as években a Magyar Királyságban kereskedtek.⁹

A firenzei kereskedőtársaságok számadáskönyveit fajtájuk szerint három nagy csoportra lehet osztani. A napi bevételek és kiadások regisztrálására szolgáltak az úgynevezett *quaderni di cassa*, *giornali* és *libri di entrate e uscite*. Ennél magasabb szintet képviselnek azok a szintézisre törekvő kötetek, amelyekben a társaságok hitelezőinek és adósainak listája található. Ezeket *libri mastrin*ak vagy *libri di debitori e creditorin*ak nevezték. A legmagasabb szintet a titkos könyv, az úgynevezett

5 Prajda 2018.

6 De Roover 1974.

7 Padgett 2012: 194.

8 Paliano üzleti könyve: ASE, Carte Stroziane, serie II. 7. (1382–).

9 Prajda 2018: 60.

libro segreto képviselte, amelybe a partnerek tőkét, részesedését és további befektetéseit vezették be.¹⁰ Ideális esetben az első típusú számadáskönyvekből megtudhatjuk a társaság működésének minden fontosabb vetületét: a forgalmazott árucikkek fajtáit, mennyiségét is. A szintetikus kötetek alapján képet alkothatunk a társaságok üzletfeleiről, kereskedelmi hálózatának földrajzi elhelyezkedéséről. A harmadik típusú kötetekből pedig tájékozódhatunk a társaság vagyoni helyzetéről, sikerességéről. Az Alberti család társaságának már publikált számadáskönyveihez hasonlatosan a firenzei társaságok jól rekonstruálhatók lennének üzleti könyvek alapján.¹¹ Azonban nagyon ritkák azok a vállalkozások, amelyek irategyüttesében mind a három szintű számadáskönyv fennmaradt, különösen a tárgyalt időszakban.

Richard A. Goldthwaite történelmi pályafutása jelentős részét a firenzei 13–16. századi számadáskönyvek kutatásának szentelte. Ennek során magánhasználatra összeállított egy általa közel teljesnek tekintett listát azokról a kötetekről, amelyek valamely köz- vagy magángyűjteményben megőrződtek. Jelentős részük a Firenzei Állami Levéltárban az egyes családi levéltárak iratanyagai között lelhető fel. Ezekben túlmenően a Por Santa Maria Céh (később Selyemcéh) által patronált firenzei Ospedale degli Innocenti levéltárában jelentős, elsősorban selyemre szakosodott társaságok számadáskönyvei vannak.¹² A rendelkezésemre bocsátott lista alapján egyetlen a Magyar Királyságban bejegyzett vagy ott rendszeresen működő kereskedőtársaságnak sem maradt fenn a korszakból számadáskönyve. A Magyar Királyságban megfordult kereskedők iratai közül is csak egyetlen, Antonio di Catellino Infangati személyes számadáskönyve azonosítható.

Antonio azok közé a firenzei kereskedők közé tartozik, akik fiatalon éveket töltöttek a Magyar Királyságban, majd pedig hazatérve Firenzébe az üzleti élet aktív tagjaivá váltak.¹³ Az 1410-es években fivérével, Baldinaccióval érkeztek a Magyar Királyságba, mint Matteo di Stefano Scolari sógorai. A számadáskönyvet Antonio sajnálatosan 1417-ben, a firenzei újév napján, március 25-én, pár nappal a Magyar Királyságból való visszatérését követően kezdte meg, így itteni működéséről semmilyen információval nem szolgál. A kötet, ahogy az elején Antonio jelezte, személyes és nem üzleti adósainak és hitelezőinek listáját tartalmazza, valamint magánfeljegyzéseivel (*ricordanze*) zárul. A könyvben oldalanként vannak felsorolva az adósok és hitelezők, majd ezeket rövid bejegyzések követik az éppen aktuális tranzakciókról, hogy eladtak vagy éppen vettek valamit Antoniótól. Ezek között természetesen egyetlen magyar névvel sem találkozunk, csupán más firenzei kereskedőkével, akiknek szintén voltak üzleti érdekeltségeik a Magyar Királyságban. Ebből a szempontból a legfontosabb üzleti partner talán Francesco di Vieri Guadagni, Matteo Scolari veje volt. A kötet végén, Antonio visszaemlékezései kö-

10 Goldthwaite 1995: XXII–XXIII.

11 Goldthwaite–Spallanzani–Settesoldi 1995.

12 Dini 2001: 10–12.

13 Prajda 2018: 137–138; ASF, Corporazioni religiose soppresse dal governo francese 97. 13.

zött számos fontos, szűkebb családját és tágabb rokonságát illető, a privát szférát érintő részlettel találkozhatunk. A kötet jellege miatt Antonio gazdasági tevékenységéről csak nagyon keveset árul el, és csupán a legfontosabbnak tekinthető üzleti partnerek listája rekonstruálható belőle.

A másik, ebbe a csoportba sorolható forrást képviselik az üzleti mérlegek (*bilanci*), amelyeket a társaságok tulajdonosai nyújtottak be adózás esetén. Ilyenekkel találkozhatunk az 1427-es és 1433-as adóösszeírásokban (*catasti*) és azok 1429–1431-es kiegészítéseiben. Az 1433-as adóösszeírás tanulmányozása során készítettem egy teljes listát mindazon társaságokról, amelyeket az adóösszeírásban valamilyen formában az adózók megemlítettek.¹⁴ Ennek a munkának egyik szerepe az üzleti mérlegek számának és fajtáinak meghatározása volt. Kitűnt, hogy a mérlegek nem készültek egy egységes norma szerint, feltételezhetően az idevonatkozó városi rendeletek hiányos szabályozásának köszönhetően. Ezért megbízhatóságuk és információgazdagságuk alapján ezeket három csoportra osztottam.

A legkezdetlegesebb, a társaság helyzetéről semmilyen képet nem adó formában az adózó társaságának hitelezői és adósai a magánhitelezőkkel és -adósokkal keverten jelennek meg. Ennél valamivel kifinomultabb formában a magán-, illetve üzleti hitelezők és adósok listája már elkülönül a bevallásban, de sok más, a klasszikus mérlegekre jellemző elem, mint a kezdőtőke és a nyereség, valamint az üzleti könyvek fajtájának feltüntetése hiányzik belőle. Teljes üzleti mérlegekről csak mindezek megléte esetén beszélhetünk, s ez jellemzi a harmadik csoportot, ahol az adózó joggal jegyezte föl a társaság mérlegének kezdőlapjára, amely általában a személyi adóbevallását követte, a *bilancio* szót. Ezek leggyakrabban az adósok és hitelezők könyveinek kivonatolásával készültek, amelyekhez csatolták a libro segretóban szereplő információkat is. Előfordul, hogy a mérlegben külön szerepelnek a jó és a rossz adósok, valamint az üzletben lévő áruk, a műhely vagy telephely berendezési tárgyainak értéke.

Az általános vélekedéssel ellentétben az 1433-as *catasto* látszólag az 1427-es adóösszeírásnál több, körülbelül 112 ilyen teljes mérleget tartalmaz. Ugyanez a *catasto* négy társaság esetében említi, hogy a Magyar Királyságban volt bejegyezve: Pagolo di Berto Carnesecchi és Antonio di Piero di Fronte társasága, Giovanni di messer Bartolomeo Panciatichi régi és új társaságai, valamint Giuliano és Niccolò d'Amerigo Zati társasága.¹⁵ A négyből két társaság 1433-ban már nem működött. Csak a Zati és az 1431-ben újjászerveződött Panciatichi cégek voltak közülük aktívak. Annak ellenére, hogy mind a négy esetében a tagok valamelyike szerepeltette adóbevallásában a társaságokat, mégsem nevezhető egyik sem klasszikus értelemben vett üzleti mérlegnek. Nem tudjuk, hogy mely számadáskönyvekből nyerték az adatokat, és hiányosan vagy egyáltalán nem szerepelnek bennük a tagok befek-

¹⁴ Prajda 2018: 30.

¹⁵ ASE, *Catasto* 475. 578r, *Catasto* 474. 15r, *Catasto* 474. 881r, *Catasto* 453. 824r, *Catasto* 445. 98r.

tetései és üzleti részesedése. Ezzel szemben az 1427-es catastóban három társaság esetében jegyezte meg az adóbevallást benyújtó tag, hogy társasága Budán tartotta a székhelyét: a már említett Carnesecchi–Fronte társaság, Tommaso és Simone di Piero Melanesi társasága, valamint Zanobi di Giovanni Panciatichi és Filippo di Simone Capponi társasága.¹⁶ Ezek közül a Melanesi társaságról szereplő adatok publikáltak.¹⁷ Annak ellenére, hogy részleges utalás található benne az egyes tagok üzleti részesedésére, mégsem tekinthető teljes üzleti mérlegnek, éppen töredékes volta miatt.

Bizonyosan az ily módon benyújtott üzleti mérlegek kétes megbízhatóságának tudható be, hogy az 1433 után kivetett catastók már nem tartalmaznak klasszikus értelemben vett üzleti mérlegeket.¹⁸ Ennek eredményeként az adóbevallások magyar szempontú gazdaságtörténeti feldolgozottsága teljesnek tekinthető.

Üzleti levelek

Az üzleti és magánlevelezések jellemzően a családi levéltárakban maradtak fenn. Az üzleti levelek egy személy vagy társaság kereskedelmi hálózatának rekonstruálásában játszhatnak szerepet, valamint az üzleti úticélokról és áruforgalomról adhatnak képet. Bizonyosan minden komolyabb firenzei üzletember a prátói Francesco di Marco Datiniéhoz (1335–1410) hasonló üzleti levelezést tudhatott magáénak. Sajnálatosan azonban az iratgazdagság, amellyel az ő esetében találkozunk, egyedülálló esetnek számít még a családi levéltárakban gazdag Firenzében is.

A korszakban a Magyar Királyságban dolgozó firenzeiek közül számos család esetében maradtak fenn iratok a Firenzei Állami Levéltár állagai között. Ezekből érdemes megemlíteni az olyan jelentős családok levéltárát, mint a Bardi, Cavalcanti, Del Bene, Medici és Strozzi. Ezek közül azonban csak néhány levél érinti azokat a családtagokat, akik a Magyar Királyságban szerzett üzleti érdekeltségükkel kapcsolatosan leveleztek.

A Medici-levéltárban őrződött meg Matteo di Stefano Scolari négy darabból álló levelezése.¹⁹ Ebben egy tuniszi hajórakomány szerencsétlenül végződő történetét kísérhetjük nyomon, amelyet Matteo szolgájától loptak el.²⁰ A Strozzi család kiterjedt irategyütteseiben található Antonio di Bonaccorso szintén négy darabból álló levelezése.²¹ Sem Matteo, sem Antonio levelezése nem nevezhető egyértelműen

16 Paul McLean adatbázisa: <http://home.uchicago.edu/~jpadgett/data.html> (utolsó letöltés: 2018. november 2.).

17 Arany 2007: 965–966; Arany 2009.

18 Prajda 2010: 302.

19 Teke 1995b: 201; Prajda 2018: 44, 77.

20 Prajda 2010: táblázat.

21 Antonio Budáról Matteo di Simone degli Strozzinak, Firenzébe. ASF, Carte Strozziiane, serie III. 131. 22r–v (1431. 05. 10.). Antonio Budáról Matteo di Simone degli Strozzinak, Firenzébe. Carte Strozziiane, serie III. 132. 287r–v (1429. 05. 03.). Antonio Budáról Piero di Filippo degli Strozzinak Firenzébe. Carte Strozziiane,

üzleti tartalmúnak, hiszen sok, a magánéletet érintő kérdés és szóbeszéd található benne. Antonio 1426-ban a Carneseccchi–Fronte társaság alkalmazásában állt.²² 1427 körül őt Antonio Popoleschi budai társasága faktorának is nevezi az egyik forrás.²³ Ezt követően kezdett saját lábra állni Budán, sógorával, Jacopo di Bartolomeo da Calenzanóval. A levelezés az 1429–1431-es időszakot öleli fel, címzettjei a kiterjedtebb Strozzi rokonság egyes tagjai. Az egyik levél Piero di Filippo Strozzi-nak szól, akinek Antonio arról panaszkodott, hogy a Carneseccchi–Fronte cég még mindig tartozik neki 100 forinttal a fizetéséből. Egy másik levélben Matteo di Simone Strozzi-tól selyem- és posztószöveteket kért értékesítésre. A levelek kézbesítői más, Budán dolgozó firenzei kereskedők voltak: Tommaso Melanesi, Biagio d’Antonio Spini és Matteo di Giovanni Corsini. Ezek az információk segítenek meghatározni Antonio üzleti kapcsolatait.

Szintén a kiterjedt Strozzi-levéltárban maradt fenn az a két levél is, amelyet Simone di Lapo Corsi küldött üzlettársának, Lodovico di ser Vivianónak 1426-ban.²⁴ Ezekben hasonlóan keverednek a magán- és az üzleti szférát érintő kérdések. Simone és testvére, Tommaso harmadik generációs selyemszövet-készítők és -forgalmazók voltak Firenzében.²⁵ Az egyik levél híradása szerint a társaság, amely a két Melanesi fivér és Tommaso Davizi bevonásával működött, Ozorai Pipó megrendelésére selyemszöveteket szállított Andrea és Matteo Scolari váradi temetésére. A másikban pedig Simone arról tájékoztatta társát, Lodovicót, hogy társaságuk harmadik tagja, Tommaso di Piero Melanesi visszatért Rómából, ahonnan elhozta a testvére, Giovanni váradi püspökké való kinevezéséről szóló pápai bullát.

Ezek között a csekély mennyiségű üzleti levelezések között a korábban általam már vizsgált Scolari család levelezése jelenti a legkiterjedtebb anyagot.²⁶ Andrea Scolari levelezése tíz darabot számlál, amelyeket 1412 és 1425 között hozzá címeztek firenzei kereskedők Budáról és Szebenből. A Scolari család leveleinek többi része azonban nem érinti közvetlenül a Magyar Királyságot.

A kereskedelmi bíróság és a céhes bíróságok peres iratai

A firenzei kereskedők egyszerre több céh tagjai is lehettek, igaz, elméletileg anélkül is kereskedhettek, hogy egy firenzei céhbe felvételt nyertek volna. A céhtagság a közszereplés szempontjából volt lényeges. Ennek értelmében a távolsági kereskedők jelen-

serie III. 132. 288r–v (1429. 05. 10.). Antonio és Jacopo di Bartolomeo da Calenzano Budáról Matteo di Simone degli Strozzi-nak, Firenzébe. Carte Stroziane, serie III. 132. 289r–v (1429. 07. 30.).

22 Prajda 2018: 179–180.

23 „[...] Antonio degli Strozzi governatore e fattore della compagnia di Antonio Popoleschi [...]”. ASE, Mercanzia 7120. 254v.

24 Prajda 2018: 80; ASE, Carte Stroziane I. 229. 56r (1426. 04. 11.), Carte Stroziane I. 229. 55r (1426. 06. 04.).

25 Prajda 2018: 160.

26 Prajda 2010.

tős része a Calimala Céhhez csatlakozott, de megtalálhatók voltak a Posztó, az Orvosok, a Pénzváltók és a Por Santa Maria Céh tagjai között is. A firenzei Kereskedelmi Bíróság alapítása 1308-ban is talán azt a célt szolgálta, hogy háttérszervezet legyen a firenzei kereskedők számára. A Bíróság mind a Firenzében, mind pedig a külhonban működő firenzei társaságok peres ügyeiben illetékes volt.²⁷ A Bíróság működéséhez kapcsolódó levéltári egység mutatókönyvei nagyon egyszerűen épülnek fel: csupán a kötetek fajtái és az évszámok vannak feltüntetve, amelyekhez az egyes regiszterek elejére sem helyeztek el mutatókat. A magyar szemszögből érdekes iratok több alfondban találhatók meg. Ezek egy része a Bíróság által küldött levelek protokollumai (*lettere missive*), másrészt pedig a feljelentéseket (*libro di sentenze*) és a Bíróság döntéseit (*deliberazioni*) tartalmazó kötetek. Az alfondok nem mindegyike fedi a teljes korszakot, így például a bírósági döntések csak 1416-tól, a feljelentések 1427-től kezdődően állnak rendelkezésre.

A peres iratok leírásai változatos képet mutatnak, ugyanakkor a fontosabb üzletfelek nevét és a társaság napi működéséhez szorosan kapcsolódó részleteket tudhatunk meg belőlük. Az egyik ilyen magyar vonatkozású feljelentést Tommaso di Domenico Borghini és társai nyújtották be Matteo Scolari örökösei ellenében. A per tárgyát az a nem jelentéktelen 730 firenzei aranyforint jelentette, amely a társaság könyvelése szerint a Matteo által 1425-ben a Magyar Királyságba szállított selyemszövetek ellenértéke volt. Március 7-i dátummal a tartozást Matteo saját kezűleg vezette be a társaság könyvelésébe, a nagy méretű, sárga, „B” betűvel jelzett számadáskönyv 20. oldalára. A selyemszövetek egy része nehéz fekete bársonyszövet volt, amelyet Tommaso társasága állított elő. Azt nem tudni, hogy Matteo saját részre hozta a szöveteket a Magyar Királyságba, vagy annak a kereskedelmi társaságnak a nevében, amelyben ő és Tommaso voltak a többségi tulajdonosok.²⁸

Egy másik ügy esetében Simone di Pagolo Carnesecchi budai társasága tett feljelentést Zanobi és Antonio di Giovanni Panciatici budai társasága ellen. 1426 augusztusában, amikor a per tárgyát képező események történtek, Simone társasága még Antonio di Piero di Fronte neve alatt futott. A többoldalnyi leírásból megtudjuk, hogy György ispán (*Giorgio delle parti d'Ungaria conte delle colte del serenissimo principe Sigismondo re di romani e d'Ungaria*) nagy mennyiségű pénzüsszeggel tartozott Antonio társaságának, ennek kiegyenlítésére elküldte szolgáját Budára az említett társasághoz 94 márka 6 pisetum ezüsstel. Ez az összeg végül Zanobi Panciatici budai társaságát illette volna, amelynek budai képviselője ekkor Filippo Capponi volt. Ennek során egy másik Budán székelő arezzói kereskedő, Agnolo házában mérték meg a kérdéses ezüst súlyát.²⁹

27 Astorri 1998; Goldthwaite 2009: 110–111.

28 ASE, Mercanzia 7114bis. 63r.

29 ASE, Mercanzia 7120. 254r–v.

Egy harmadik feljelentésben az említett Simone fivére, Giovanni Carneseccchi mint firenzei polgár képviselte azt a forrásban Jacopo di Jacopo Cicoli néven szereplő szebeni polgárt, aki 1430-ban fordult a Bírósághoz Giovanni Tosinghi örököse és fia, Scolaio ellenében. Ezek szerint Giovanni, aki abban az időben a Magyar Királyságban tartózkodott, Erdélyben Jacopo számára posztó- és selyemszöveteket és más árukat értékesített 6400 firenzei aranyforintot meghaladó értékben.³⁰

A peres ügyek végét jelentő bírósági határozatok között szintén találkozhatunk magyar vonatkozású dokumentummal. 1436. november 14-i dátummal vezették be az iktatókönyvbe a Niccolò d'Arnolfo Popoleschi örökösei, valamint Leonardo di Nofri de' Bardi magyarországi latin bírósági fivéreinek társasága, Sano degli Ugurgeri Budán székelő sienai nemes, korábbi helyettes latin bírósági és Tallóci Matkó közötti per lezárásának részleteit.³¹

Természetesen nagyobb mennyiségű olyan feljelentés áll rendelkezésre, amelyek valamely, a Magyar Királyságban tevékenykedő firenzei kereskedőt érintik, ugyanakkor közvetlenül nem köthetők ottani kereskedelmükhöz. Így például 1427 márciusában Giovanni és Niccolò di Giovanni del Bellaccio pénzváltók és társaságuk feljelentette Matteo Scolari örököseit 690 firenzei aranyforint tartozásért. A bank nagy piros számadáskönyvének 235. oldala szerint Matteo forgatókét kapott a társaságtól.³² Az ügy előrehaladtával likviditási hiány miatt Matteo örökösei földterületekkel elégitették ki a társaság követelését.³³ Egy másik ügyirat híradásai szerint Simone és Niccolò di messer Andrea da Montebuoni, Giovanni kalocsai érsek fivéreinek feljelentették Vieri di Vieri Guadagni fiát és örökösét, Francescót 1000 velencei dukátért.³⁴

Ezeket túlmenően a Bíróság egyes peres ügyek tárgyában különböző illetékes személyeknek és testületeknek címzett leveleiről készült iktatókönyvek tartalmaznak magyar vonatkozású részeket. Közülük különösen figyelemre érdemes a Giovanni Saracino egykori budai latin konzulnak címzett levél.³⁵ A Bíróság segítségét kéri egy perben, amely Giovanni Boscoli és Gualtieri Portinari társaságának üzleti könyveit érintette 1392 szeptemberében. Ebben az ügyben kaptak levelet a budai városbírák is, tudatva, hogy Agostino di Pagolo Marucci jár el a társaság nevében, hogy Boscoli könyvelése a társaság birtokába kerüljön. A harmadik levelet Kanizsai János esztergomi érseknek küldte a Bíróság, amelyben arra kéri, hogy az 524 aranyforint tartozását az említett Agostinón keresztül fizesse meg a társaságnak.³⁶ Továbbá levélben fordult a Bíróság a kapusi (ma Căpușu Mare, Románia) plébánoshoz is,

30 ASF, Mercanzia 7119. 393v.

31 ASF, Mercanzia 271. 118v.

32 ASF, Mercanzia 7114bis. 69v–71r, 141v–142v.

33 ASF, Mercanzia 7114bis. 264v–266v.

34 ASF, Mercanzia 7116. 92v–93r.

35 ASF, Mercanzia 11310. 75r.

36 ASF, Mercanzia 11310. 75v.

akinek a társaság tartozott, türelmét kérve.³⁷ Erről tájékoztatást kapott Zsigmond király is.³⁸ A hatodik levelet Giovanni Tosinghi firenzei és Jacobo di Francesco sienai kereskedőknek címezte a Bíróság, akik korábban Giovanni Boscoli faktoraiként dolgoztak.³⁹ A kérdés ebben az esetben bizonyos árucikkek körül forgott, amelyeket 1386-ban és 1387-ben Giovanni Boscoli magához vett, hogy értékesítse őket Gualtieri Portinari számára. Giovanni számadáskönyvébe (*libro di ricordanze*) a bejegyzést Jacopo írta. Feltehetőleg ezen áruk kapcsán a szepeshelyi (ma Spišská Kapitula, Szlovákia) Szent Márton-prépostság kanonokjával azonosítható az a Márk, aki Miklós szepeshelyi prépost nevében tartozások fejében követelt Giovanni Boscolitól bizonyos pénzüsségeket.⁴⁰ Boscoli számadáskönyvei nem voltak a Bíróság tulajdonában, a prépost pedig nem volt birtokában semmilyen feljegyzésnek, amely bizonyítaná az adósságot. Továbbá Boscoli kezesei azt állították, hogy a prépostnál ezüsttárgyak és más áruk maradtak letétben, amelyek fedezték a tartozást. A további tartozások kiegyenlítésére a Bíróság elrendelte, hogy Giovanni Tosinghi és Jacopo di Francesco Ventura adjanak el mindent, ami Giovanni Boscoli tulajdonát képezte Budán, beleértve házának berendezési tárgyait, ruhákat, minden árut és más tárgyat, amely a raktárában (*fondaco*) és a boltban (*volta*) volt található. Az ügy legvégén egy felsorolás olvasható mindazokról a Magyar Királyságban tartózkodó személyekről, akik Giovanni Boscoli adóssai voltak. Ezek között találjuk a zágrábi püspök fivérét, a pécsi püspök fivérét, az egri püspököt, Szécsi Miklós bánt (*messer*; Nicholo Seccie, *bano*; nádor) és néhány nehezen azonosítható személyt.⁴¹ A Boscoli–Portinari-perhez tartozik az a tartozás is, amely 1386 szeptemberében keletkezett Boscoli és Lackfi István későbbi nádor között.⁴² Ezek szerint 1000 aranyforint értékben Lackfi selyemszöveteket, fűszereket és édességeket vásárolt a feleségének. Megtudjuk az iratból azt is, hogy Boscoli és a Portinari társaság kereskedett még bársonnyal, igazgyönggyel, valamint aranyékszerekkel (*chorone nastri d'oro*) is. Boscoli pedig saját háza boltjában számos fűszert is tartott, így szerecsendiót és szegfűszeget.

A Kereskedelmi Bíróság elé terjesztett vitás ügyek egy része kivonatokból ismert. A már említett Scolari családot érintő Filippo, Lorenzo és Giambonino di

37 ASF, Mercanzia 11310. 43r–v.

38 ASF, Mercanzia 11310. 43r.

39 ASF, Mercanzia 11310. 44r–45r; a forrásban szereplő Jacobo Francesci de Senis nagy bizonyossággal azonosítható Jacopo di Francesco Venturával, aki 1391-ben már biztosan firenzei polgár volt. Ekkor szerepel először mint felszólaló a város titkos tanácsának ülésén (ASF, Consulte e Pratiche 29. 9v [1391. 12. 19.]), de ezt megelőzően már felvételt nyert különböző firenzei céhekbe is.

40 „[...] meser Marco de Domenico, chalonaco electore della Chiesa di San Martino di Sips, procurator di meser Nicolò perposto di Sips [...]”. ASF, Mercanzia 11310. 44r.

41 „Lasalo, bano”, „messer Niccholò Tarnico” (Tárnoki Miklós?). ASF, Mercanzia 11310. 45r–v.

42 ASF, Mercanzia 11310. 33v–34v.

Rinieri, valamint Tommaso di Domenico Borghini, majd annak örökösei között folyó üzleti vita ennek köszönhetően számos forrásban megmaradt.⁴³

A céhes bíróságok korszakra vonatkozó iratai nagyon töredékes képet mutatnak, s csupán a Posztószövet-készítők és -forgalmazók, valamint a Pénzváltók Céhe tartalmaz a teljes korszakra vonatkozóan peres dokumentumokat. A Pénzváltók Céhének iratai között csak elvétve találkozhatunk olyan kereskedők nevével, akik a Magyar Királyságban dolgoztak. A Giovanni Tosinghi és fia, Scolaio, valamint Fronte di Piero di Fronte között folyó per tárgyát röviden összefoglaló bejegyzés tipikusan tekinthető a céh peres iratai között, amelyek legtöbbször a két vagy több peres fél nevén kívül csak az összeget, esetleg a tranzakcióhoz kötődő néhány dátumot jegyzik fel.⁴⁴ Teljesen ismeretlen marad a feleket összekötő üzleti kapcsolat természete, valamint az, hogy miként keletkezett a szóban forgó tartozás.

A Posztócéh idevonatkozó kötetei ezzel szemben több mint száz darabot tesznek ki. Ezek az iratok már valamivel részletgazdagabb információkkal szolgálnak a peres felek egymáshoz fűződő kapcsolatáról, és sok esetben megemlíti azt is, hogy miként keletkezett a tartozás. Például egy 1389. február 12-i bejegyzés szerint Gabriello di messer Bartolomeo Panciatichi posztókereskedő feljelentette a bíróságon Giovanni és Michele di Benedetto da Carmignanót 142 magyar forint tartozásért. Kiderül, hogy posztószövetek áráról volt szó, amelyeket 1387-ben Zágrábban Maruccio di Pagolo Marucci értékesített.⁴⁵

A firenzei kereskedőtársaságok működése

Az elemzésből láthattuk, hogy a gazdaságtörténeti szempontból értékelhető dokumentumok száma a feltételezhetően a Magyar Királyságban dolgozó firenzei kereskedők számához viszonyítva elenyésző. Más nagy olasz levéltárakkal ellentétben a firenzei források ugyan nagyon változatos képet mutatnak, ugyanakkor a Nagy Lajos- és Zsigmond-korszakra vonatkozóan nem tesznek lehetővé mélyreható elemzést. Jelenlegi ismereteink szerint nem rekonstruálható a Magyar Királyságban ebben a korszakban dolgozó egyetlen firenzei társaság tevékenysége sem. Az információk erre vonatkozóan csak esetlegesek, s a körülbelüli időhatárok megjelölésén túl csupán néhány üzleti partner és a fontosabb árucikkek fajtái állapíthatók meg nagy bizonyossággal. Ennek eredményeként jórészt más korabeli példák alapján alkothatunk magunknak képet ezekről a társaságokról.

A bevezetésben már tárgyalt strukturális változásokon túl a firenzei kereskedőtársaságok profiljában is végbementek alapvető változások a korszakban, amelyek-

43 Prajda 2015.

44 ASF, Cambio 65. 78v, Cambio 65. 9r.

45 ASF, Arte della lana 542. 28v.

nek komoly kihatása volt a Magyar Királyságba irányuló kereskedelemre. Ez elsősorban a selyemipar firenzei fellendüléséhez kapcsolódott. A selyemszövetgyártás első itáliai központja Lucca volt, a 14. század elején. Innen nagy számban vándoroltak ki Velencébe a selyemszövet előállításához értő mesterek, akik Velencét a 14. század közepére a másik jelentős központtá fejlesztették.⁴⁶ Ebben a fejlődésben Firenze a harmadik helyet foglalja el, ahol szintén luccai kereskedőknek köszönhetően indult meg a selyemszövet gyártása valamivel a század közepe előtt.⁴⁷ Ugyanakkor a hazai selymet jelentősebb mennyiségben csak a század legvégén, az 1390-es években kezdték el forgalmazni külföldön, amikor a firenzei termékek minősége és mennyisége is megengedte ezt. Jelentősebb összegeket csak az 1410–1420-as években fektettek be a selyemszövet gyártásába Firenzében. Ekkor fedezték fel a tőkeerősebb firenzei kereskedők az új iparágban rejlő üzleti lehetőségeket.⁴⁸ A gyér, de egyértelmű források arra engednek következtetni, hogy a Magyar Királyságba s különösen a királyi udvarba már a kezdetektől szállítottak hazai gyártású selyemszöveteket a firenzei kereskedők. Természetesen ekkor még feltételezhetően felváltva a Velencében gyártott selyemszövetekkel, amelyeket jórészt szintén firenzei kereskedők hoztak be. Egy másik jelentős, a selyemszövet gyártásához szorosan kapcsolható innováció a szövetek arany- és ezüstszálakkal történő díszítése volt. Ezt a Budán társasággal rendelkező, oda rendszeresen selymet szállító Tommaso di Domenico Borghini vezette be a firenzei piacra társaival. Ezt megelőzően, a Nagy Lajos-korban bizonyosan a posztószövet lehetett a legfontosabb árucikk, amellyel a firenzeiek a Magyar Királyságban kereskedtek.⁴⁹ Mellette megjelentek a fűszerek és más luxus-cikkek is.

Amennyire a forrásokból következtetni lehet rá, a Magyar Királyságban bejegyzett társaságok mindegyike kereskedelemre szakosodott, némelyik ezek közül banki szolgáltatásokat is nyújthatott. A firenzei kereskedők partnertársaságokat alapítottak, amelyeket a köznyelvben *compagnianak*, a tagokat *compagninak* neveztek.⁵⁰ Általánosságban elmondható, hogy a partnereket szerződés kötötte össze, amelyet azonban nem hitelesített közjegyző, hanem személyes bizalmon alapult. Ebben meghatározták a partnerek által befektetett kezdőtőkét és azt, hogy a profitból ki milyen arányban részesül. A társaságok jellemzően 3–5 évig működtek eredeti formájukban, majd újjáalakították őket, gyakran új feltételekkel és változó partnerekkel. A Carnesecchi–Fronte társaság esetében több újjáalapításról is van tudomásunk. Először 1418 körül, Fronte di Piero di Fronte halálát követően,⁵¹ majd 1426 után, feltehetően két alkalommal, amikor mindkét partner, Antonio di

46 Molà 1994.

47 Tognetti 2014.

48 Prajda 2018: 111.

49 Az erre vonatkozó régészeti forrásokat lásd Mordovin 2017: 211–222.

50 Goldthwaite 2009: 64–79.

51 Prajda 2018: 175–177.

Piero di Fronte és Pagolo di Berto Carnesecchi is elhalálozott.⁵² Ekkor a társaság Pagolo fiának, Simonénak a neve alatt futott tovább.

A társaságok esetében a partnerek az esetleges üzleti veszteségért teljes vagyonnukkal feleltek. Így eshetett meg például, hogy Simone és Tommaso di Piero Melanesi társaságának bukása után nagybátyjukat, Filippo di Filippót Pratóban a városi börtönbe vetették üzleti adósságaik miatt.⁵³ Ezt elkerülendő, egy 1408-as törvényi szabályozás értelmében lehetőség volt korlátolt felelősségű befektetésekre is (*accomandita*), amelyek során kívülállóak fektettek be egy társaságba bizonyos tranzakció erejéig, s csak a befektetett tőkéjüket kockáztatták egy esetleges üzleti balszerencse esetén. Ennek a szabályozásnak az eredményeként holdingok jöhettek létre, s társaságok más társaságokba is fektethettek be külső tőkét. 1425 márciusában például egy ilyen korlátolt felelősségű szerződést írt alá Gianozzo di Giovanni Cavalcanti és Filippo d’Amerigo Frescobaldi Tommaso Borghinivel a magyar királyi udvarba szállítandó selyemszövetek kapcsán.⁵⁴

A társaságok székhelyüket általában a legmagasabb tőkét befektető partner ingatlanában tartották. Ezen túlmenően irodát és raktárakat béreltek tevékenységük lebonyolítására. A nagyobb társaságok az anyavállalat mellett fiálékat is nyitottak külföldön. Ezekben dolgozhattak egyrészt a kisebb tőkét befektető partnerek is, vagy saját alkalmazottakat. A Panciaticchi társaság esetében Filippo di Simone Capponi töltötte be ezt a szerepet Budán.⁵⁵ Filippo a budai fiók vezetőjeként részesedett a profitból, amint ez gyakori lehetett a nagyobb társaságok esetében. A nagyobb társaságok saját alkalmazottaikkal dolgoztak külföldön, míg a kisebbek független ügynököket bíztak meg áruik terítésével. Például Andrea di Tommaso Lamberteschi legjobb tudásunk szerint nem nyitott önálló budai fiókot, hanem fiait alkalmazta ügynöki funkcióval, s ők szállították társasága posztószöveget a Magyar Királyságba.⁵⁶

A fontosabb firenzei kereskedők számos társaság tagjai voltak, amelyek teljesen függetlenül tevékenykedtek egymástól, gyakran más-más partnerekkel és érdekeltségi körrel. Tommaso di Domenico Borghini esetében tudjuk, hogy ő legalább négy társaság tagja volt, ezek közül kettő kereskedelemre, kettő pedig manufaktúrára szakosodott. Az egyik kereskedelmi társaságban Gianozzo di Giovanni Cavalcanti és Lorenzo di Giovanni de’ Medici voltak a partnerei, míg a másik esetben Matteo Sclarival közösen a Magyar Királyságban folytatott kereskedelmükre alapítottak társaságot.⁵⁷ Ezeken túlmenően a Giorgio di Niccolò Unghival közös vál-

52 Prajda 2018: 125.

53 Erről Filippo 1433-ban számolt be az adóbevallásában. Prajda 2018: 154.

54 Prajda 2018: 105.

55 Prajda 2018: 172–174.

56 Prajda 2018: 163–164.

57 Prajda 2018: 108.

lalkozása arany- és ezüstszákat gyártott.⁵⁸ A Lorenzo di Dinozzóval létrehozott társaság pedig selyemszövetekre szakosodott.

Amint már említettem, a korábbi, a 14. század első feléig megfigyelhető gyakorlattal ellentétben a kereskedelmi társaságok partnerei már jórészt nem voltak férfiági rokonok. Ugyanakkor a magyarországi példák azt mutatják, hogy nagyon gyakori volt közöttük a nőági rokonság vagy sógorság. Erre a tényre épül monográfiám is, amely a Scolari család és rokonai példáján keresztül mutatja be, hogy a családi kapcsolatok mennyire fontos szerepet játszottak a kereskedelmi életben még a 15. század folyamán is Firenzében. Például Gianozzo di Giovanni Cavalcanti, Tommaso di Domenico Borghini és Giovanni di Lorenzo de' Medici sógorok és egyben partnerek voltak a velencei Medici társaságban.⁵⁹

A Magyar Királyságban székelő társaságok egy részét, így a Panciatichi–Capponi, Carneseccchi–Fronte, Borghini–Scolari társaságokat a firenzei elithez tartozó kereskedők alapították. A Melanesi társaság esetében viszont egy sokkal szerényebb, családi alapon működtetett vállalkozásról lehetett szó. Ezekon túlmenően számos másik budai székhelyű firenzei társaság is ismert név szerint a Zsigmond-korból, amelyekről azonban csak utalásszerű ismereteink vannak.⁶⁰

A források földrajzi elhelyezkedése

Firenzével ellentétben azok a kereskedelmi központok, amelyek érintettek voltak a Magyar Királyság és Itália közötti távolsági kereskedelemben, nem rendelkeznek ilyen változatos gazdaságtörténeti irategyüttesekkel. Ezek közül olyan olasz városok levéltárait érdemes gondolni, mint Ancona, Fano, Velence és Treviso. De a firenzeiek magyarországi tevékenységéről felvilágosítást ad a Vatikáni Titkos Levéltár, különösen az Apostoli Kamarában található idevonatkozó iratok is.

A Trevisói Állami Levéltárban végzett kutatásom során a városban letelepedő firenzei kereskedők csekély számú adóbevallásai mellett semmilyen gazdaságtörténetileg értékelhető dokumentumot nem találtam. A Velencei Állami Levéltár gazdaságtörténeti szempontból hasznos iratállománya hasonlóan szerény képet mutat, s a Firenzében fellelhető iratfajták közül egyiket sem találhatjuk meg Velencében. Csupán a közjegyzői iratokban és az általános ügyekkel foglalkozó *Giudici di petizion* jegyzőkönyveiben találkozhatunk firenzei kereskedők neveivel. Ezek azonban egy-egy elvétett utaláson kívül semmilyen bővebb információt nem szolgáltatnak a Magyar Királyság és Velence között folyó kereskedelemről, amelynek fontos résztvevői a firenzei kereskedők lehettek. Anconában és Fanóban Giulia Spallacci vég-

58 Prajda 2018: 111–112.

59 Prajda 2018: 91.

60 Prajda 2013.

zett az adriai kereskedelemre vonatkozó kutatásokat. Az elsősorban közjegyzői protokollumokra korlátozódó anyagban főként a dalmát kereskedelemmel összefüggésben esik szó a Magyar Királyságról.⁶¹ Például a firenzeiek fanói jelenlétét bizonyítja az az 1397-re keltezhető levél is, amelyet egy szállítmány posztószövet kapcsán a korábban már említett Paliano Falcucci és Zanobi di Taddeo Gaddi írt Giovanni d’Ardingo Riccinek.⁶²

Jelenleg folyó kutatásaim során párhuzamot szeretnék vonni az 1375 és 1433 között Velencében és Rómában működő firenzei kereskedelmi kolónia gazdasági szerepe között. Ennek okán a Vatikáni Titkos Levéltárban és a Római Állami Levéltárban a firenzei kereskedőkre vonatkozó iratokat dolgozom fel. Ezekben a firenzei származású kollektorok, egyházi emberek és az Apostoli Kamarához kapcsolódó firenzei kereskedők-bankárok miatt találhatunk a Magyar Királyságra vonatkozó utalásokat. Ugyanakkor a kamarai számadáskönyvek, amelyek főként az *Introitus et exitus* alfondban található, csak rövid bejegyzéseket tartalmaznak az esetleges tranzakciókról, s így semmilyen gazdaságtörténeti szempontból lényeges információt nem nyerhetünk belőlük a firenzei kereskedőtársaságok működésére vonatkozóan.

Természetesen a olasz levéltárakon túlmenően horvátországi levéltárak – mint a zadari (zárai) és a dubrovniki (ragusai) – elsősorban közjegyzői protokollumai kínálhatnak kimeríthetetlen lehetőségeket a firenzeieknek az Adria két partja között folytatott kereskedelmének kutatására.⁶³

FORRÁSOK

Archivio Datini (AD)
Archivio di Stato di Firenze (ASF)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Arany Krisztina 2007: Siker és kudarc. Két firenzei kereskedőcsalád, a Melanesi-k és a Corsini-k Budán Luxemburgi Zsigmond uralkodása (1387–1427) alatt. *Századok* (141.) 4. 943–966.
- Arany Krisztina 2009: Apák, fiúk, fivérek, üzleti partnerek. A XV. század első felében Magyarországon dolgozó firenzei családok együttműködésének formái. *Fons* (16.) 2. 157–190.
- Astorri, Antonella 1998: *La Mercanzia a Firenze nella prima metà del Trecento*. Firenze.
- Bettarini, Francesco 2012: *La comunità pratese di Ragusa (1414–1434). Crisi economica e migrazione collettive nel Tardo Medioevo*. Firenze.
- De Roover, Raymond 1974: *Business, Banking and Economic Thought in Late Medieval and Early Modern Europe*. Chicago.

61 Spallacci 2017.

62 A levelet Velencéből Perugiába küldték. AD, busta 1116, inserto 205, codice 133130.

63 Bettarini 2012.

- Dini, Bruno 2001: *Manifattura, commercio e banca nella Firenze medievale*. Firenze.
- Goldthwaite, Richard A. 1995: La famiglia. In: Goldthwaite, Richard A. – Settesoldi, Enzo – Spallanzani, Marco (eds.): *Due libri mastri degli Alberti. Una grande compagnia di Calimala (1348–1358)*. Firenze, XXV–XXXIV.
- Goldthwaite, Richard A. 2009: *The Economy of Renaissance Florence*. Baltimore.
- Goldthwaite, Richard A. – Spallanzani, Marco – Settesoldi, Enzo 1995: *Due libri mastri degli Alberti. Una grande compagnia di Calimala (1348–1358)*. Firenze.
- Molà, Luca 1994: *La comunità dei lucchesi a Venezia. Immigrazione e industria della seta nel tardo medioevo*. Velence.
- Mordovin Maxim 2017: *Textilvégek védjegyei. A textilkereskedelem régészeti emlékei a Magyar Királyság területén*. Budapest.
- Padgett, John F. 2012: Transposition and Refunctionality. The Birth of Partnership Systems in Renaissance Florence. In: Padgett, John F. – Powell, Walter W. (eds.): *The Emergence of Organizations and Markets*. Princeton, 168–207.
- Prajda Katalin 2010: Levelező üzletemberek. Firenzeiek a Zsigmond korban. *Századok* (144.) 2. 301–334.
- Prajda, Katalin 2013: Florentine Merchant Companies Established in Buda at the Beginning of the 15th Century. *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Âge* (125.) 1. 1–16.
- Prajda, Katalin 2015: Justice in the Florentine Trading Community of Late Medieval Buda. *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Âge* (127.) 2. <https://journals.openedition.org/mefrm/2716> – utolsó letöltés: 2019. március 4.
- Prajda, Katalin 2018: *Network and Migration in Early Renaissance Florence. 1378–1433. Friends of Friends in the Kingdom of Hungary*. Amsterdam.
- Spallacci, Giulia 2017: *I rapporti commerciali tra le città delle due sponde adriatiche nella documentazione dell'archivio di Ancona tra 1345 e 1514*. Doktori disszertáció. Università di Bologna.
- Teke Zsuzsa 1984: Az 1427. évi firenzei catastro. Adalékok a firenzei–magyar kereskedelmi kapcsolatok történetéhez. *Történelmi Szemle* (27.) 1–2. 42–49.
- Teke Zsuzsa 1995a: Firenzei üzletemberek Magyarországon, 1373–1403. *Történelmi Szemle* (37.) 2. 129–150.
- Teke Zsuzsa 1995b: Firenzei kereskedőtársaságok, kereskedők Magyarországon Zsigmond uralmának megszilárdulása után, 1404–1437. *Századok* (129.) 1. 195–214.
- Tognetti, Sergio 2014: La diaspora dei lucchesi nel Trecento e il primo sviluppo dell'arte di seta a Firenze. *Reti medievali* (15.) 2. 41–91.

A gyulafehérvári uradalom birtokainak mobilitása a 16. század második felében

Az uradalom felépítése

A gyulafehérvári fejedelmi uradalom, amely a körülötte elterülő birtokokat is magába foglalta, két birtoktestből jött létre, mégpedig a korábban az erdélyi káptalan és az erdélyi püspök kezében lévő területekből.¹ Az erdélyi püspök birtokában lévő kisebbik birtokrész a rendek határozata következtében már 1542-ben, Statileo János püspök halála után Izabella királyné birtokába került, a káptalani azonban csak a káptalan feloszlásával, 1556 végén jutott a kincstár kezelésébe.² 1556-ban a fejedelemség területén lévő egyházi javakat szekularizálták, és átadták a fejedelmi kincstár tulajdonába. A szekularizáció az önálló Erdélyi Fejedelemség születésének meghatározó eseménye volt, s jóllehet az egyházi javak világi kézbe adásának mikéntje még sok kérdést vet fel, annyi megállapítható, hogy a folyamat nem ment végbe rövid idő alatt. Minden jel szerint az Izabella királynénak hűséget esküdő, egykor az egyház kötelékében tevékenykedő klerikusréteg tagjait az uralkodók (a királyné és a fia) életük végéig meghagyták javadalmaik birtokában.

A Gyulafehérvár környéki püspöki várbirtok állományát egy 16. század közepéről fennmaradt kimutatásnak köszönhetően ismerjük, amely Gyulafehérvár és Szentmihálykő vára tartozékaiként a következő jószágokat sorolja fel: Gyulafehérvár, Sárd, Igen, Krakkó, Berve, Csüged, Drombár, Strázsa, Herepe, Csombord, Újvár, Gombás, Bagó, Rákos, Oláh- és Nagylapád, Apahida.³ Ehhez az uradalomhoz 1556-ban hozzácsatolták az egykori káptalani és préposti birtokok Fehér vármegyében fekvő részeit.

Az egykori káptalani és préposti birtokoknak a tisztartóságok szerinti megoszlása a következő volt. Zalatna bányaváros tartozékát képezte a szekularizáció előtt Bokorháza, másként Preszaka, Galac, Fenes, másként Fülesd, és Petrozsán, más néven Petrisen birtoka.⁴ Az abrudbányai tisztartóság falvai Abrudbánya központtal Bizere, Topánfalva, Abrugyfalva, Bucsin, másként Tőkefalva, Körpenyes és

1 Kialakulásukra lásd Györffy 1987: 107–108; Jakó Zsigmond 1998: 136–157.

2 EOE I. 189; Gálfi 2016a: 26.

3 Jakó Zsigmond 1998: 149–157.

4 Beke 1892: 793; MNL OL F 4. Comit Alb. Cista 1. Fasc. 4. Nr. 5.

Muska voltak.⁵ Az enyedi officialátust Enyed központtal Miriszló, Felenyed, Vlád-háza, Nyírmező, Oláhorbó, Kisorbó, Diómál,⁶ Magyarorbó⁷, Muzsnaháza és Tinód⁸ alkották, utóbbi a 16. század folyamán elpusztult.⁹

Gyulaféhevár közvetlen környékén feküdt Sósptak, Lomb/Lombfalva, Váradja/Felsőváradja, Csátár, Poklospatak, Tótfalud, Kisfalud, Borbánd és Szentimre, kissé távolabb pedig Vajasd, Borosbocsárd, Metsd, Gaurány, Ompolyica, valamint Pojana.¹⁰ Nem tudjuk, hogy ezek a birtokok külön officialátusba voltak-e szervezve, vagy közvetlenül a dékánkanonok irányította őket, ugyanis csupán a váradjai tiszttartóról szólnak forrásaink a szekularizáció előtti időszakból,¹¹ amit magyaráz a Marosportus elődjeként Váradján működő sószállítást szolgáló kikötő.¹²

Kisebb csoportot alkottak egymás közvetlen közelében Nagycserged/Magyar-cserged, Kiscserged/Bolgárcserged, Keresztényfalva (elpusztult település Bolgárcserged mellett),¹³ továbbá Nagylak, Koppánd (utóbbi kettő egymás mellett, Felvinc-től északkeletre),¹⁴ illetve elszórtan feküdtek Szilvás, Akmár, Buzd, Dálya,¹⁵ Szászszalatna¹⁶ és az azonosíthatatlan Kolop, amelyről csupán annyit tudunk, hogy Asszonynépe és Fugad közelében volt.¹⁷ A szekularizáció következtében a kincstár birtokába jutó, Fehér vármegye területén fekvő káptalani birtokok tehát negyvenkilencet tettek ki, ami az egykori püspöki birtokokkal (tizenhét birtok) együtt hatvanhat egészbirtokot jelentett. Az uradalom ráadásul nem szórt, hanem nagyrészt egybefüggő, egymással határos birtokokból állt össze.

Az ily módon kialakult uradalom területén egyetlen valódi város sem jött létre a középkor folyamán, rendelkezett azonban nyolc mezővárossal: itt feküdt maga az egykori püspöki székhely, Gyulaféhevár, továbbá Abrudbánya, Zalatna, Enyed, Sárd, Krakkó, Igen és Tövis.

A fenti birtokokhoz járultak még a fejedelemség egyes korszakaiban Benedek egészbirtok,¹⁸ továbbá a monorai tiszttartóság birtokai, úgymint Monora, Csanád, Sorostély és Holdvilág.¹⁹ Meg kell jegyezni azonban, hogy egyrészt az egykori püs-

5 MNL OL F 4. Comit. Alb. Cista 2. Fasc. 1. Nr. 44; ErdKirKv VII. 3. 170; Binder 1980: 217, 221.

6 MNL OL F 3. B. 66.

7 KvNLt Törzsgyűjtemény 68. sz.

8 Mindkettőre lásd Engel 2002.

9 ErdKápJkv VIII. 2. 329.

10 Engel 2002; Beke 1892: 793.

11 MNL OL F 3. Y. 38.

12 Weisz 2013: 421–422.

13 Engel 2002; MNL OL F 4. Comit Alb. Cista 3. Fasc. 3. Nr. 14.

14 MNL OL F 3. F. 33. és Batthyaneum V. d. 98. sz.

15 Engel 2002; Beke 1892: 793.

16 Engel 2002; Batthyaneum V. d. 104. sz. MNL OL F 4. Comit Alb. Cista 1. Fasc. 4. Nr. 5.

17 MNL OL F 4. Comit Alb. Cista 1. Fasc. 4. Nr. 45.

18 MNL OL F 4. Comit Alb. Cista 3. Fasc 4. Nr. 27. és Comit. Alb. Cista 3. Fasc. 4. Nr. 33.; Batthyaneum VI. d. 102. sz.

19 MNL OL F 4. Comit. Alb. Cista. Fasc. 1. Nr. 50., Comit Alb. Cista 4. Fasc 1. Nr. 11. és Comit Alb. Cista 3. Fasc. 2. Nr. 47.; SzNLt Szebeni magisztrátus lt. U. IV. Nr. 757.

pöki birtokokból a királyné már adományozott híveinek jószágokat a szekularizáció előtt, és ugyanez elmondható 1556 után az uradalomhoz tartozó hajdani káptalani birtokokról is. Másrészt olyan birtokok is voltak, amelyek még Izabella királyné 1556-os visszatérte előtt inscribálásra kerültek, és valójában nem is jutottak a kincstár birtokába a szekularizáció során, mert a királyné továbbra is tulajdonosai kezén hagyta őket.²⁰ Ezért a fenti számadat csupán elméletileg igaz. A székváros és a körülötte fekvő birtokok, azaz Fehér vármegye jó része (Fogaraszöld kivételével) a mindenkori fejedelem kezében volt, ami azt is jelentette, hogy a gyulafehérvári birtokigazgatás élén álló mindenkori udvarbíró feladatai (jószágkormányzás és az udvar ellátása, bíraskodás, közigazgatási jellegű feladatok), és ebből következően felelőssége és súlya is jelentős volt.

A birtokok mobilitása

A gyulafehérvári uradalmat már a kezdet kezdetén (1542), amikor még csupán az egykori püspöki birtokok alkották, az udvar ellátására rendelték,²¹ és ez a későbbiek során sem változott, ezért a székváros körüli birtokok nagyarányú eladományozása nem volt lehetséges, hiszen ezáltal az udvartartás létalapját számolták volna fel.

A kincstári javakat az erdélyi fejedelmek nem adományozhatták el végérvényesen, csupán ideiglenes zálogként (*inscriptio*) adhatták híveiknek hű szolgálataik fejében. Ez a szabály eleinte nem volt általános, bár az értékes birtokokat ekkor is csupán inscribálták a fejedelmek, de a 16–17. század fordulóján, a zavaros idők és a gyakori uralomváltások következtében a fejedelmi birtokok elidegenítése felgyorsult, majd ezeknek a birtokoknak a visszaszerzése után a 17. századtól már az *inscriptio* lett az általános.²² Az *inscriptio* többet jelentett egyszerű zálogosításnál: utóbbi esetében a zálogösszeg fedezte a zálogba vetett tárgy vagy birtok értékét, előbbi esetében azonban az inscribált birtok, amelyet szolgálataik fejében kaptak az adományozottak, jóval többet ért a befizetett összegnél, hiszen másként nem beszélhetnénk a szolgálatok jutalmazásáról.

A birtokok elzálogosítása és eladományozása vagy épp visszakerülése a kincstárhoz az aktuális politikai helyzet függvényében változott. A szekularizáció után az első olyan esemény, amely Erdélyben a birtokáramlást nagyobb mértékben befolyásolta, a Bebek Ferenc, valamint Kendy Ferenc és Antal által szőtt összeesküvés és annak felszámolása volt 1558 szeptemberében. Ez azonban a szekularizált egyházi javak, így a gyulafehérvári uradalom birtokainak sorsára nem volt befolyással, minthogy azokat Izabella királyné uralkodása második szakaszában igen óvatosan

20 Például Petrozsény, Szász- és Oláhzatlna és a monorai tiszttartóság birtokai. MNL OL A 57. 3. köt. 197–198., MNL OL F 4. Comit. Alb. Cista 4. Fasc. 1. Nr. 50. és Cista 3. Fasc. 2. Nr. 47.

21 EOE I. 93.

22 Approb. Const. Pars. II. Tit. VIII. Art. 1–6. Gyalui urbárium 1944. XXIX.

adományozta.²³ Ezt mutatja, hogy a királyné uralkodásának ebben az időszakában (1556–1559) vezetett királyi könyvébe egy év leforgása alatt mindössze 62 lapot megtöltő oklevelet vezettek be.²⁴ A Kendy–Bebek-féle összeesküvés idején tehát még nem az addig eladományozott birtokok háramlottak vissza, hanem a hűtlenek jószágai és kincsei szálltak a fiskusra.²⁵

Az Izabella királyné halálát követő években János Zsigmond adományairól, királyi könyvek híján, csak szórványos adatokkal rendelkezünk. Az bizonyos, hogy Balassa Menyhárt átpártolása I. Ferdinánd királyhoz 1561-ben maga után vonta a nagyúr birtokainak elkobzását, s ez 1562 folyamán a gyulafehérvárral szomszédos diódi uradalom felszámolásával járt együtt. Ezt a fejedelem részben a gyulafehérvárhoz kapcsolta, részben pedig híveinek adományozta. Minden bizonnyal ekkor került sor az uradalom területén elterülő, gazdasági szempontból fontos Tövis mezőváros fejedelmi birtokká nyilvánítására,²⁶ amely ettől kezdve a 16. század végéig a gyulafehérvári uradalom birtokállományához tartozott,²⁷ míg Diód várának lerombolása után donáció tárgyát képezte a vár közvetlen szomszédságában fekvő Csáklya vagy a kissé távolabbra levő Mindszent egészbirtok.²⁸

A Gyulafehérvár körüli fejedelmi birtokok nagyfokú zálogosításával, illetve eladományozásával János Zsigmond uralkodásának első éveiben még nem számolhatunk, ez csupán az 1560-as évek közepétől érzékelhető. Ez részben talán azzal is magyarázható, hogy a közelben fekvő diódi uradalom birtokaiból (és hozzátehetjük, Balassa Menyhárt Erdély-szerte elterülő jószágaiból) ideig-óráig meg lehetett oldani az udvar kiérdemesült tagjainak jutalmazását. 1565-ben a fejedelem még csupán az enyedi officialátushoz tartozó Muzsnaházát adományozta Margai Menyhárt görgényi várnagynak,²⁹ de egy évvel később már Enyed mezővárossal együtt a teljes tisztartóságot Bekes Gáspárnak inscribálta 14 000 forintért.³⁰ Ehhez járult 1571 előtt a gazdag csombordi egészbirtok³¹ donációja ugyancsak kedvelt hívének, Bekesnek. Bekes Gáspár a számára tett adományokból a későbbiek során maga is zálogosított, illetve adományozott híveinek. 1573-ban Pattantyús Balázs nevű had-

23 Bebek Ferenc 1557-ben az 1542-ben kincstári birtokká vált egykori püspöki várat, Gyalut kérte szolgálatai jutalmául Izabella királynétól, de az uralkodónő nem adta oda neki. Bethlen 2002: 203.

24 Az 1557. január és 1558. január között vezetett királyi könyvekről van szó. Bár a bejegyzések később sokasodtak, összességében mégsem beszélhetünk túl sok adományról. Fejér 2014: 5, 19. Az 1558. január utáni időszak regisztrumvezetésére vonatkozó adat Fejér Tamás szíves közlése.

25 Így említhető többek között Vécs vára, amelyet a királyné Balassa Menyhártnak adományozott az összeesküvés megghiúsítása után. Bethlen 2002: 213.

26 Engel 2002; Dézsma 1945: 24.

27 ErdKápjkv VIII. 1. 842; ErdKápjkv VIII. 2. 338.

28 KvNLt Bálintitt cs. lt. 31. és 85. sz.

29 KvNLt Kemény cs. csombordi lt. 92. sz.

30 MNL OL F 4. Cista Alb. Cista 5. Fasc. 2. Nr. 53.

31 A falu által hajtott jövedelem a 16. század közepén 64 forintra rúgott, amely meghaladta az Igen mezőváros által fizetett 58,8 forintos összjövedelmet. Gálfi 2016b: 267.

nagynak juttatott Csombordon egy nemesi telket és udvarházat,³² és ugyancsak 1573-ban Kamuti Balázsnak kötötte le 1000 forintért az enyedi officialátushoz tartozó Magyarorbó egészbirtokot. Neki adományozott ugyanakkor egy házat is, amelyet nemesi immunitásokkal látott el. Miután Enyed és tartozékai Bekes hűtlensége okán visszaszálltak a kincstárra, Magyarorbót Báthory István továbbra is familiárisának, Kamuti Balázsnak inscribálta, ami mutatja, hogy Kamuti még idejében átállt a Báthoryak oldalára.³³

A fent bemutatott fejedelmi zálogosított birtokok sorába tartozott a Gyulafehérvár közeli Krakkó mezőváros is. 1567-ben az uralkodó kancellárjának, Csáki Mihálynak és rokonának, Csáki Gábornak zálogosította el 10 000 aranyforintért a szőlőtermelésből élő gazdag Krakkót, a közelében fekvő Királypataka egészbirtokot és egy tiborpataki részbirtokot, amelyek egykor az erdélyi püspök tulajdonában voltak. Ezenfelül János Zsigmond a kancellárnak inscribált egy másik tiborpataki birtokrészt is, amely azelőtt a hűtlen Balassa Menyhárté volt, valamint a felsorolt birtokok dézsmáját. Az inscriptio indokaként az oklevél hangsúlyozta Csáki érdekeit, előadva, hogy fiatalkorában, amikor Gyulafehérvárt Fráter György és a német császár hadai ostromolták,³⁴ házat és javait tekintve pár ezer forintos veszteséget szenvedett, mivel hazáját, barátait, egyházi jövedelmeit és javait hátrahagyva kitarított János Zsigmond mellett, akit elkísért a lengyelországi számkivetésbe is.³⁵ A zálogosítás eredményeként a mezőváros és a nevezett jószágok a 16. században végig a Csáki család birtokában maradtak, Csáki Gábor halála után, 1590-ben Báthory Zsigmond fejedelem az inscriptiót meghosszabbította, a zálogösszeg pedig változatlanul 10 000 forint volt.³⁶

A Gyulafehérvár közvetlen közelében fekvő Kisfalud egészbirtokot János Zsigmond ismeretlen időpontban orvosának, Giorgio Blandratának adományozta.³⁷ Ugyancsak ismeretlen az egymással határos Magyarcserged, Bolgárcserged és Keresztényfalva eladományozásának éve is, amelyeket a nevezett fejedelem szintén Blandratának adományozott.³⁸

A János Zsigmond halála következtében beálló uralomváltás nem vont maga után azonnali, nagyfokú birtokháramlást, utóbbi csak a Bekes Gáspár elleni győztes kerelőszentpáli ütközet³⁹ után következett be. A fehérvári uradalom szempontjából ez egyet jelentett az enyedi tisztartóság fejedelmi birtokká válásával. 1573-ban Enyed és tartozékai Bekes hűtlensége folytán rövid ideig visszakerültek a kincstár birtokába, de valószínűleg 1577-ben Báthory István ismét elzálogosította őket a

32 KvNLt Kemény cs. csombordi lt. 105. sz.

33 KvNLt Törzsgyűjtemény 68, 69. és 150. sz.

34 1551. május 23. – június 7.

35 MNL OL Teleki cs. mvhelyi lt. P 657. 34. csomó, 4630. sz.

36 MNL OL Teleki cs. mvhelyi lt. P 657. 34. csomó, 4636. sz.

37 MNL OL F 4. Comit. Alb. Cista 1. Fasc. 3. Nr. 30.

38 MNL OL F 4. Comit. Alb. Cista 3. Fasc. 3. Nr. 14.

39 1575. július 9.

Szász Universitasnak 12 000 forintért, bizonyára ezzel is jutalmazni akarván a Bekes elleni konfliktus során mellette kiálló és harcoló szászokat.⁴⁰ Egy évvel később Báthory Kristóf a tiszttartóságot visszaváltotta, és ugyanakkora összegért feleségének, Bocskai Erzsébetnek és gyermekeinek, Zsigmondnak, Krisztinának és Erzsébetnek inscribálta, ily módon ismét fejedelmi birtok lett.⁴¹

Ugyancsak Bekes bukása után csatolták a fehérvári uradalom birtokállományához Csanád, Sorostély, Monora és Holdvilág birtokokat, és ekkor alakították ki a monorai tiszttartóságot. E birtokok eredetileg a csanádi káptalan tulajdonában voltak, azonban Csanád török uralom alá kerülése (1551) után I. Ferdinánd 1554-ben, majd Izabella királyné 1556-ban Cserepovics Miklós karánsebesi bánnak inscribálta azokat 4000 aranyforintért, illetve 5000 magyar forintért. Ezután János Zsigmond részben visszaváltotta őket, és Bekes Gáspárnak zálogosította el. Bekes lázadása után visszakerültek a kincstár birtokába, majd Báthory István fivérének, Kristófnak adományozta.⁴²

Gyulaféhevár 1571-ben Báthory István fejedelem döntése következtében maradhatott uralkodói székváros, hiszen ismeretes, hogy János Zsigmond egy új székváros kialakítását tervezte a Gyulaféhevárhoz közeli Szászsebesen, amely azonban halála miatt nem valósulhatott meg.⁴³ A fejedelmi székhely és az udvar Gyulaféheváron való állandósulásának köszönhetően a város közvetlen közelében levő birtokok értéke megnőtt. Egészbirtok eladományozására főként a Báthory-korszak elején volt példa,⁴⁴ úgymint Ompolyica donációja Berzeviczy Mártonnak,⁴⁵ a Bekestől visszavett Csombord elidegenítése *cubicularius*ának, Nagy Péternek,⁴⁶ vagy a Gyulaféhevárral közvetlenül határos Drombár adományozása, amelyről a későbbiekben még szó lesz. E kezdeti időszak után a század végéig inkább részbirtokokat adományoztak a fejedelmek, és csupán kivételes esetekben legközelebbi híveiknek egészbirtokot.⁴⁷ Ezek sorába tartozott a benedeki egészbirtok, amelyet Báthory István 1585-ben adományozott Kendi Sándor Belső-Szolnok vármegyei ispánnak,⁴⁸

40 KmFJkv X. 1. 118.

41 MNL OL F 3. B. 66.

42 MNL OL A 57. 3. köt. 197–198, továbbá MNL OL F 4. Comit. Alb. Cista 4. Fasc. 1. Nr. 13, 50, és Cista 3. Fasc. 2. Nr. 47.

43 Jakó Klára 1991: 6.

44 MNL OL F 3. C. 55.

45 MNL OL F 3. D. 12.

46 HNLT Oklevélgyűjtemény. Nr. 252.

47 Itt jegyezzük meg, hogy viszonylag gyakran került sor a gyulaféhevári és a környékbeli részbirtokok, házak, házhelyek, szőlők és jobbágytelkek adományozására az udvar tagjai számára, azonban ezek részletes bemutatása egyrészt nem célja a tanulmánynak, másrészt nem is lehetséges a források töredékessége miatt. A székváros és környéke birtoklási formáira lásd Gálfi 2018: 47–53, továbbá SzNLT Szebeni magisztrátus lt. U. IV. Nr. 988., HNLT Oklevélgyűjtemény Nr. 73. (IX. 9.), MNL OL F 4. Comit Alb. Cista 1. Fasc. 2. Nr. 30, továbbá Cista 1, Fasc. 3, Nr. 29, és Cista 5. Fasc. 1. Nr. 26, KvNLT Kemény cs. csombordi lt. Nr. 123. KvNLT Bálintitt cs. lt. Nr. 103. stb.

48 MNL OL F 4. Comit Alb. Cista 3. Fasciculus 4. Nr. 27. és 31.

vagy a már említett Drombár donációja Kovacsóczy István kancellárnak 1588-tól kezdve.

Drombár sorsa jól szemlélteti a székváros körül fekvő birtokok felértékelődését. Kovacsóczy birtoklása előtt a falu Báthory István ismeretlen időpontú adománya következtében portai követének,⁴⁹ Grujó Péternek a kezén volt. A birtokot Báthory hűséges szolgálatai jutalmául adományozta hívének és fiági leszármazottainak örökjogon.⁵⁰ Grujó Péter halála után fia, István örökölte, azonban 1586 körül ő is meghalt, így Drombár visszaháramlott a kincstár tulajdonába. Az ügyben 1586 októberében Gyulafehérváron tartott tanúvallatás során a tanúk elmondták, hogy a Grujó István halálát követő vasárnapon Drombárt elvették özvegy Grujó Péterné Klincsit Mártától, aki atyafiát, Kusdi Miklóst küldte könyörgő levéllel Báthory Istvánhoz, hogy ne fossza meg jószágától. A birtokra ugyanis több befolyásos személy is szemet vetett: Kovacsóczy István kancellár, Gyarmati Gergely főaranybevéltő, Sasa János gyalogpuskás főkapitány és Limbai Nagy Demeter gyalogpuskás tizedes (a Grujó család támogatója).⁵¹ Drombárt végül – amint az némiképp várható volt – a legbefolyásosabb személynek, Kovacsóczy kancellárnak sikerült megszereznie,⁵² azonban csak az özvegy halála után. Báthory István ugyanis egyfelől emlékezett Grujó Péter szolgálataira, aki éppen a Bekes Gáspárral zajló konfliktusa során volt portai követe, másfelől tekintettel volt az özvegy előrehaladott korára és kiszolgáltatottságára. Ezért az özvegy és leánya Drombár birtokon maradhattak, a leány amíg férjhez nem ment, az özvegy pedig haláláig. Klincsit Márta 1587 végén vagy 1588 elején távozhatott az élők sorából, a kancellár ugyanis 1588. január 14-én kötött egyezséget az özvegy leányával, Grujó Katalinnal, akinek a leánynegyedéért és anyja hitbéréért, továbbá az apja, Grujó Péter által épített udvarházért cserébe Kovacsóczy 300 forintot fizetett, és a kancellár még azt is megengedte Katalinnak, hogy betakarítsa a termést a falu határában.⁵³

A birtokok elidegenítését jellemző óvatosság a Kovacsóczy-párt bukása (1594) után némileg megváltozott. A kivégeztetett, illetve kegyvesztett és így vagyonukat vesztett főurak birtokai visszaszálltak a kincstárra, és a fejedelem többnyire eladományozta őket. Az uradalom területén fekvő fejedelmi birtokok közül így került 1596-ban a jezsuiták birtokába az egykor a Kovacsóczy kancellár tulajdonában levő Ompolyica vagy a Kendi Sándor jószágát képező Benedek.⁵⁴ Drombár azonban a Kovacsóczy család birtokában maradt, 1596-ban Báthory Zsigmond a falut

49 1574–1575-ben a fejedelem állandó követe, 1572-ben és 1577-ben főkövete volt. Biró 1921: 114–115.

50 MNL OL F 3. C. 55.

51 ErdKápJkv VIII. 1. 472.

52 ErdKirKv VII. 3. 994; ErdKápJkv VIII. 1. 636, 637.

53 MNL OL F 3. C. 55.

54 Batthyaneum VI. d. 102. sz.

Kovacsóczy Jánosnak és unokaöccseinek, azaz a hűtlen kancellár fiainak, Kristófnak, Zsigmondnak és Istvánnak adta.⁵⁵

Az uradalom birtokainak elidegenítése fokozódott, miután a fejedelemség belépett a tizenöt éves háborúba. Ekkor, az éppen regnáló fejedelem személyétől vagy a háború fordulataitól függően, nagyarányú birtokmobilitás indult meg, sokszor azonban az adomány tárgyát képező birtokok nem maradtak birtoklóiak kezén hosszabb ideig, vagy pedig egyáltalán nem is sikerült birtokba venni őket. Példaként említhető a Gyulafehérvárral határos Sospatak esete. Mihály vajda halála után, 1600 őszén Báthory Zsigmond a birtokot 6000 forintért inscribálta Érადonyi Péter tordai sókamarásnak, Báthory Zsigmond távozása után (1602) azonban Basta generális a családtól visszavette, és kárpótlásként három egészbirtokot (Vajasd, Táté, Akmár) adott érte. A birtokokba Érადonyit és feleségét 1604-ben be is iktatták, de 1607-ben a Kolozsváron tartott országgyűlés Basta adományait érvénytelenítette, és 1609-ben a család már csupán Vajasdot birtokolta. Sospatak időközben visszakerült a fejedelmi kincstár birtokába, bizonyos részeit 1612 előtt Báthory Gábor fejedelem már el is adományozta. Sospatak birtoklásáért per indult 1612-ben, amelybe Érádonyi családja is bekapcsolódott. A több mint egy évtizedig tartó per csak 1625-ben ért véget, és ekkor a sóspataki *portio* már nem is volt az Érádonyi család birtokában.⁵⁶

A 16. század második felében, ahogy fentebb részleteztem, a Gyulafehérvár környéki birtokok felértékelődtek. Valós értékükről azonban ritkán, csak adásvételeük alkalmával értesülünk. Sospatakon kívül, amely mint láttuk, három faluval ért fel, további három egészbirtokról tudunk, amelyek együttesen 6000 forintot értek. A már említett Magyarcserged, Bolgárcserged és Keresztyénfalva, amelyeket János Zsigmond fejedelem 1571 előtt Giorgio Blandratának adományozott, és 1573-ban újra gazdát cserélt. Ebben az időpontban az akkoriban még mindig udvari orvosként tevékenykedő Blandrata eladta azokat a fejedelem fivérének, Báthory Kristófnak 6000 magyar forintért.⁵⁷ Ugyancsak Giorgio Blandrata volt ekkor a székvárossal határos Kisfalud egészbirtok gazdája, amelyet 3000 forintért adott el Berzeviczy Mártonnak 1575-ben.⁵⁸ Négy évvel később Berzeviczy a birtokot eladta Kovacsóczy Farkasnak Limba, másként Lomb és Ompolyica egészbirtokokkal együtt,⁵⁹ amelyek azelőtt egykori káptalani birtokokként szintén a kincstár birtokában voltak, de bizonyára adomány útján jutottak Berzeviczyhez. A három birtok 5000 forintért kelt el, amelyből, mint láttuk, Kisfalud 3000-et ért.

55 MNL OL F 3. C. 74.

56 Gálfi 2015: 90–91, 94, 96, 98–99.

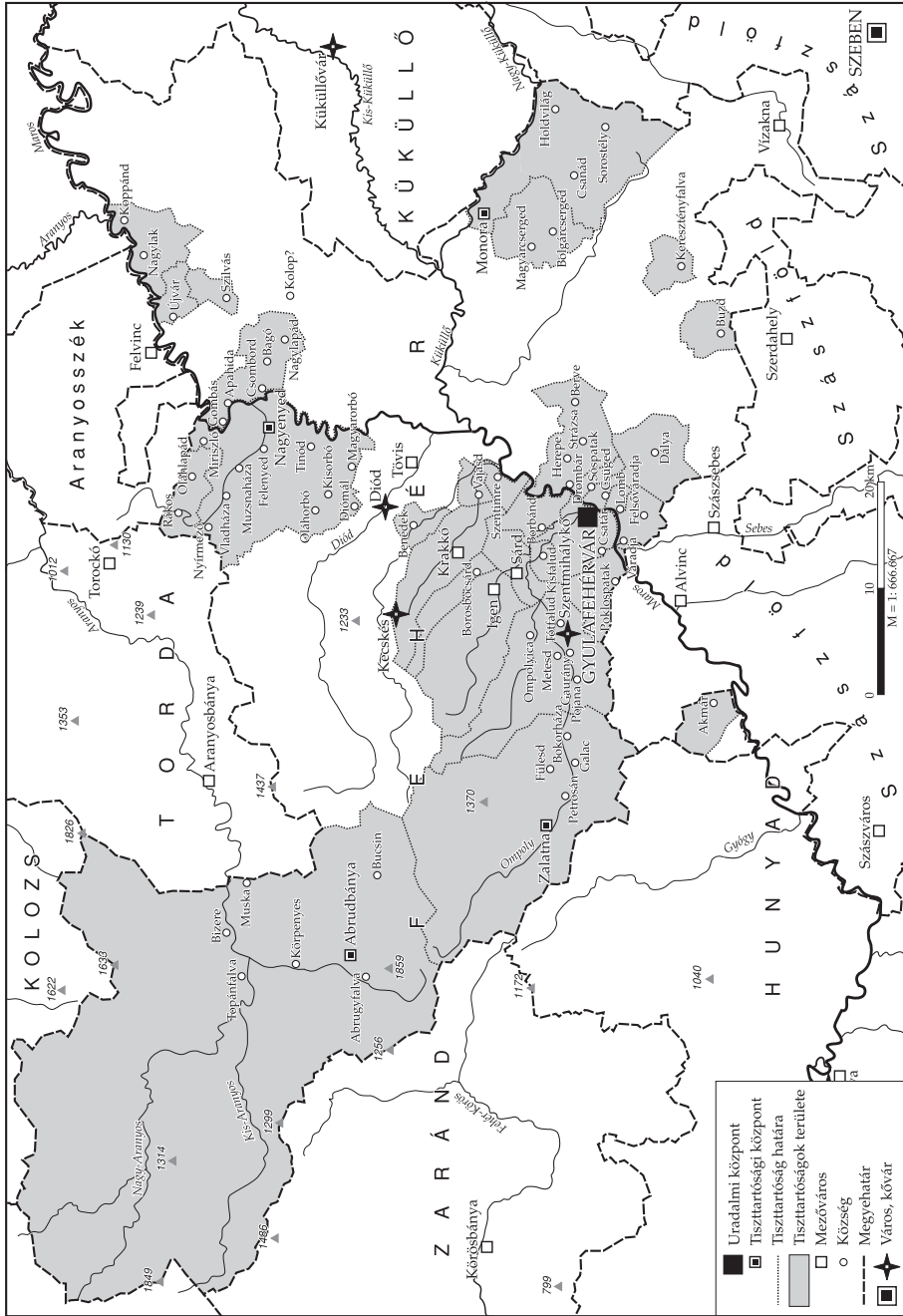
57 MNL OL F 4. Comit. Alb. Cista 3. Fasc. 3. Nr. 14.

58 MNL OL F 4. Comit. Alb. Cista 1. Fasc. 3. Nr. 29. és 30.

59 1579. június 7. MNL OL F 3. C. 36., és F 4. Comit. Alb. Cista 1. Fasc. 5. Nr. 1.

I. térkép. A gyulafehérvári uradalom birtokei a 16. század második felében

Az uradalom bevételei

A gyulafehérvári várbirtok bevételei a század közepén, de még 1556 előtt a klérus által fizetett különféle összegek (plébánosok végrendeleteinek megerősítése, *subsidium*, plébánosok által fizetett *census*) és a kétévente fizetett rendkívüli adó (300 forint) nélkül 1712,6 forintot tettek ki.⁶⁰ Ebben az időpontban csupán az egykori püspöki birtokok képezték az uradalom birtokállományát. Urbáriumok és más gazdasági kimutatások hiányában a század második felében befolyó jövedelmekről nem tudunk semmi bizonyosat. A 16. század végéről egyetlen kimutatással rendelkezünk Erdély kincstári bevételeiről és kiadásairól, amely minden valószínűség szerint 1598-ban készült.⁶¹ A kimutatást közzétevő és elemző Oborni Teréz megállapította, hogy a 16. század derekához viszonyítva a jövedelmek egyrészt megduplázódtak, másrészt átstrukturálódtak. Új bevételi forrásként megjelentek a fiskális uradalmakból származó bevételek, továbbá a harmincadvám. Ebben az időpontban a gyulafehérvári uradalom az alvinci kastéllyal és az algyógyi *curiával* együtt 1000 forintot jövedelmezett, és ezt teljes egészében a vár szükségleteire fordították. A kimutatás megjegyzi, hogy a Gyulafehérvárhoz tartozó tizedeket nem adják be, hanem ez is teljes mértékben a várnép fizetésére szolgál.⁶²

Nehezen hihető, hogy miközben az új pénzforrások, köztük a fiskális uradalmi birtokok bevételei következtében a kincstári befizetések megkétszereződtek, a gyulafehérvári uradalom jövedelme a 16. század derekához képest szinte felére csökkent (mintegy 1712 forintról 1000 forintra). Ez még akkor is igen kétséges, ha nem számítjuk ide a kimutatásban külön tételként feltüntetett arany- és ezüstbérletből (50 000 forint), illetve az aranybeváltás bérletéből (5000 forint) befolyt összegek egy részét.⁶³ Ugyanis a legtöbb bevételt minden jel szerint ez utóbbiakból szerezte a fejedelmi kincstár, azonban a kapniki és nagybányai arany- és ezüstbányákon kívül a legtöbb hasznot hajtó zalatnai és abrudbányai aranybányákat magába foglaló officialátus a fehérvári uradalom területén feküdt.⁶⁴ A kimutatásban feltüntetett 1000 forintos összeg csakis azzal magyarázható, hogy az uradalom birtokainak jó része a tizenöt éves háborúnak betudható zavaros idők következtében ekkor már nem volt a fejedelmi kincstár birtokában. A birtokok nagyfokú mobilitására utal a gyulafehérvári uradalom és az alvinci kastély, továbbá az algyógyi curia összekapcsolása. Algyógy korábban nem képezte az uradalom részét, 1591-ben részben a Kun és Folti családok, részben pedig a fejedelem unokatestvére, Báthory Boldizsár birtokában volt.⁶⁵ Utóbbi kivégzése (1594) után birtokrésze ugyan visz-

60 Gálfi 2016b: 269.

61 Oborni 2005: 333–346.

62 Oborni 2005: 340–341.

63 Oborni 2005: 338.

64 A zalatnai aranybányák bérlete 1585-ben 2000, 1589-ben 2500 forint volt. ErdKirKv VII. 3. 598, 953.

65 ErdKápJkv VIII. 1. 841; Dézsma 1945: 24.

szaszállt a kincstárra (tehát a kimutatás készültének időpontjában is ott volt), de 1602-ben Báthory Zsigmond hadvezérének, simai Borbély Györgynek inscribálta,⁶⁶ és a továbbiakban is a család birtokát képezte. A mezőváros többi része (mintegy fele) azonban folyamatosan az említett nemesi családok (Kun) kezében volt a későbbiekben is.⁶⁷ Alvinc (és Borberek) szintűgy nem tartozott korábban az uradalom birtokállományához, 1594-ig a Báthoryakkal is rokonságban levő Iffjú János tanácsúr birtokában volt, azonban a főúr bukása és halála után Báthory Zsigmond kancellárjának, Jósika Istvánnak adományozta,⁶⁸ és bizonyára utóbbi halála (1598) után szállt vissza az uralkodóra. Minden jel szerint tehát az ország területén levő birtokokat, amelyek az 1594-es események és a háború következtében tulajdonosaikat veszítették, az uralkodó szinte azonnal továbbadományozta, mert szüksége volt híveinek támogatására. Csaknem bizonyosnak látszik, hogy olyan birtokok, köztük fiskális jószágok is eladományozásra kerültek, amelyek azelőtt nem képeztek adomány tárgyát.

Összegzés

1556-ban az egykori erdélyi püspöki és káptalani birtokok összeolvasztásával Gyulafehérvár körül létrejött a fehérvári fiskális uradalom, amelynek bevételeit attól kezdve az udvar ellátására rendelték, és ez a század végéig így működött. Az uradalom birtokait Erdély fejedelmei nem adományozhatták el véglegesen, csupán ideiglenes zálogként (inscriptio) adhatták híveiknek hű szolgálataik fejében, bár ez a szabály eleinte nem volt általános. Minthogy a székváros körüli birtokok nagyarányú eladományozásával az udvartartás létalapját számolták volna fel, a jószágok donációja nem is volt túl gyakori, ennél jelentősebb volt a birtokok inscriptiója, amely főként János Zsigmond fejedelem idején volt jellemző. A birtokok elidegenítése a Báthory fejedelmek idején sokkal körültekintőbben zajlott, kivéve a tizenöt éves háború időszakát. Mindkét típusú elidegenítésre vonatkozóan kijelenthető, hogy a birtokállományból egészbirtokhoz csupán a mindenkori fejedelmek legközelebbi és legmegbízhatóbb hívei jutottak.

66 ErdKirKv VII. 3. 1775.

67 ErdKápJkv VIII. 2. 29–30, 254–255; ErdKirKv VII. 3. 2027.

68 ErdKápJkv VIII. 1. 964–965.

FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
 A 57. Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri Regii
 F 3. Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, a Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, Centuriae
 F 4. Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, a Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, Cista Comitatum
 P 657. Teleki család marosvásárhelyi levéltára
- Román Nemzeti Levéltár Hunyad Megyei Hivatala, Déva (HNLt)
 Oklevélgyűjtemény
- Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Hivatala, Kolozsvár (KvNLt)
 Bálintitt család levéltára
 Kemény család csombordi levéltára
 Törzsgyűjtemény
- Román Nemzeti Levéltár Szeben Megyei Hivatala, Szeben (SzNLt)
 A szebeni városi magisztrátus levéltára. Középkori oklevelek gyűjteménye
- Approb. Const: Approbatae Constitutiones 1900. In: *1540–1848. évi erdélyi törvények*. Ford. és utalásokkal ellátta Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen. Budapest.
- Batthyaneum: Az Erdélyi Káptalan Levéltára a gyulafehérvári Batthyaneum Könyvtár (Biblioteca Națională a României, Biblioteca Batthyaneum) kezelésében.
- Beke Antal 1892: Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárrt (A Gyulafehérvárrt maradt okiratok) – Harmadik közlemény. *Történelmi Tár* (15.) 93–108.
- Dézsma 1945: *Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához*. Bevezetéssel és jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond. (Erdélyi Történelmi Adatok V. 2.) Kolozsvár.
- EOE: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. I. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1876.
- ErdKápJkv: *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke. (Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1. Szerk. Jakó Zsigmond) Kolozsvár, 2006. és *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1600–1613*. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Gálfi Emőke. (Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 2.) Kolozsvár, 2016.
- ErdKirKv: *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei I*. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 1–3. Szerk. Jakó Zsigmond) Kolozsvár, 2003–2005.
- Gyalui urbárium 1944: *A gyalui vártartomány urbáriumai*. Bevezetéssel ellátva közléteszi Jakó Zsigmond. Kolozsvár.
- KmFJkv: *A kolozsmonostori konvent fejedelemség kori jegyzőkönyvei*. I. 1326–1590. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Bogdándi Zsolt. (Erdélyi Történelmi Adatok X. 1. Szerk. Fejér Tamás) Kolozsvár, 2018.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bethlen Farkas 2002: *Erdély története* II. Ford. Bodor András, Budapest–Kolozsvár.
- Binder, Paul 1980: Abrudul medieval. *Apulum. Acta Musei Apulensis* (18.) 211–223.
- Biró Vencel 1921: *Erdély követei a Portán*. Kolozsvár.
- Engel Pál 2002: *Magyarország a középkor végén*. Digitális térkép. CD-ROM. Térinformatika: Kollányi László, Sallay Ágnes. Budapest.
- Fejér Tamás 2014: Az erdélyi fejedelmi kancellária regisztrumvezetési gyakorlata a 16. században. *Levéltári Közlemények* (85.) 3–32.
- Gálfi Emőke 2015: *A gyulafehérvári hiteleshely levélkeresői (1556–1690)*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 283.) Kolozsvár.
- Gálfi Emőke 2016a: Az egyházi javak szekularizációja és az erdélyi fejedelmek székvárosának születése. *Erdélyi Múzeum* (77.) 1. 26–35.
- Gálfi Emőke 2016b: A gyulafehérvári udvarbírák és az általuk igazgatott uradalom a 16. század közepén. In: *Certamen III*. (Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum Egyesület I. Szakosztályában) Szerk. Egyed Emese, Pakó László. Kolozsvár, 261–270.
- Gálfi Emőke 2018: Gyulafehérvár és a körülötte fekvő mezővárosok kapcsolata a 16. század második felében. *Erdélyi Múzeum* (79.) 1. 47–53.
- Györffy György 1987: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. II. Budapest.
- Jakó Klára 1991: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604*. Erdélyi könyvesházak I. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/1.) Szerk. Keserű Bálint. Szeged.
- Jakó Zsigmond 1998: Az erdélyi püspökség középkori birtokairól. In: *Szabó István emlékkönyv*. Szerk. Rácz István, Kovács Ágnes. Debrecen, 136–157.
- Oborni Teréz 2005: Erdély kincstári bevételei és kiadásai a 16. század végén. *Történelmi Szemle* (47.) 3–4. 333–346.
- Weisz Boglárka 2013: *A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében*. Budapest.

Csontos Éliás bártfai szőlőgondnok középkor végi hegyaljai számadásai¹

A középkor végére a később Hegyaljának nevezett régióban mezővárosok sűrű láncolata alakult ki. Ezek a – néhány kivételtől eltekintve – kifejezetten falusias kinézetű városkák a magyar városfejlődés sajátos csoportját képviselték.² Egyik legfontosabb jellemzőjük a szilárd szokásjogon alapuló fejlett önkormányzat volt, amely leginkább a terület népessége szempontjából döntő fontosságú szőlőtermelésnek, az ezzel járó különféle kedvezmények rendszerének köszönhetően alakult ki. A régióban a 16. századra már egyértelműen megfigyelhető szőlő-monokultúra létezése nyomokban már a 15. században is kimutatható.³ A szőlőtermelés felfutásával és a lengyel piac magyar bor iránt mutatott igényével összefüggésben a borkereskedelemben üzleti lehetőséget látó környékbeli szabad királyi városok (Kassa, Eperjes és Bártfa) is érdeklődést tanúsítottak a Hegyalja iránt. A városok polgársága eleinte még csak borfelvásárlóként jelent meg a hegyaljai piacokon, majd a 15. században már mindinkább arra törekedett, hogy saját – polgári magánbirtokban vagy kollektív városi tulajdonban lévő – szőlőbirtokokra tegyen szert a régióban, azaz *extraneus* szőlőbirtokosként vegyen részt a helyi bortermelésben.⁴ Az így szerzett bort részben a város kocsmáiban, részben a környékbeli magyar piacokon, részben pedig a lengyel városokban értékesítették,⁵ de a városi szükségleteket – például a különféle alkalmazottaknak juttatott borkiutalásokat – is ebből próbálták kielégíteni.

Mint ahogyan az a középkor végi magyarországi városi gyakorlatban máshol is (Selmecbánya, Sopron stb.) széles körben megfigyelhető,⁶ a három említett város alapos gazdasági számadásokat vezetett a kollektíven lebonyolított borforgalomról.

---

1 A tanulmány az NKFI K 116594 kutatási pályázata támogatásával készült. Ezúton szeretném megköszönni Michal Bada és Jozef Petrovič önzetlen segítségét, valamint Draskóczy István és Simon Zsolt értékes tanácsait, amelyekkel hozzájárultak a cikk elkészítéséhez.

2 A térség városfejlődésére összefoglalóan: Kubinyi 1999; Éder 2009 és Gulyás 2017.

3 A hegyaljai monokultúra kora újkori kialakulására: N. Kiss 1973. Ennek korai előzményei főleg abban a folyamatban érzékelhetők, amelynek során a középkor végére az extraneus birtokosok fokozatosan befolyást szereztek a környékbeli szőlőművelésben. Jól tükröződik ez a szőlőadásvételekben is. Gulyás 2017: 188–190.

4 Gecsényi 1966: 470–471; Gecsényi 1972: 343–347; Gulyás 2017: 74–76.

5 Gecsényi 1972: 346. A borkivitelre: Komoróczy 1944; Fügedi 1972; Draskóczy 1999. Legújabbban sokoldalúan megközelítve érinti a bártfaiak lengyel területtel folytatott kereskedelmének kérdését Sroka 2016: 79–153.

6 Gulyás 2012: 173–174.

A lengyel borüzletben talán legintenzívebben részt vevő Bártfáról már a 15. század közepétől szép számban maradtak fenn ilyen gazdasági összeírások.⁷ Ezek azonban a szőlőtermeléssel kapcsolatos részletes költségekről csak ritkán számolnak be, általában annyit tudunk meg belőlük, hogy a város által szerzett bor sorsa hogyan alakult. A városok bortermelésének munkaszervezését a hegyaljai szőlőbirtokaiakon, azaz helyi szinten a városi tanács által fizetett *procuratorok* és *vinitorok* végezték.⁸ A középkor végéről több ilyen szőlő kapcsán tudjuk azt, hogy városi alkalmazott felügyelte a termelést. Ugyanezzel lehet összefüggésben, hogy a városok nemcsak szőlőket, hanem olykor lakóházakat, telkeket is előszeretettel vásároltak az itteni mezővárosokban, amelyek a szőlőművelésben tevékenykedő alkalmazottak lakóhelyeként szolgáltak, azaz alapvetően logisztikai igényeket elégítettek ki.⁹ Egyetlen olyan példát ismerünk, amikor a mezővárosi tanács kért pénzt a várostól a szőlője művelésére, azaz olykor nem bártfai alkalmazott szervezhette a szőlőművelést, hanem a helyi tanáccsal kötött megállapodás szerint a helyi magisztrátus is szerepet játszhatott benne valamilyen módon.¹⁰

Városi alkalmazottakról lévén szó, ezek a szőlőgondnokok és vincellérek a városi pénzkiutalásokból működtették a hegyaljai borüzletet, erről azonban csak ritkán maradtak fenn írásos dokumentumok. Ez többé-kevésbé érthető is, hiszen ezek a számadások alapvetően belső használatra szánt regisztrumok voltak, amelyek leginkább azt a célt szolgálták, hogy a vincellér elszámoljon a várostól kapott pénz felhasználásáról, így a kiadások és bevételek összesítése és nagyobb terjedelmű, sokszor egyes tematikájú regisztrumokba történő bejegyzése után ezeket feltételezhetően kislejtezték.¹¹ Nem véletlen ezért, hogy országos szinten is kevés ilyen forrást ismerünk, amelyek közül a talán két legismertebb és legjobban feldolgozott a Kubinyi András által vizsgált Gallinczer Lénárd-féle vegyes tartalmú regisztrum 1525-ből, amelynek nagyjából a fele foglalkozott a szőlőműveléssel, valamint a Mollay Károly által kutatott, 1485–1495 között vezetett soproni Haberleiter-féle német nyelvű számadás.¹² Fontos még továbbá az a szőlőművelésről (is) beszámoló középkor végi bártfai regisztrumunk, melynek tartalmát Gecsényi Lajos dolgozta fel fél évszázaddal ezelőtt.¹³

7 Gecsényi 1972: 341.

8 A késő középkori és újkori vincellérek tevékenységére: Gecsényi 1966: 471–472; Balassa 1988: 292–300; Balassa 1991: 286–298.

9 Kassának például Szántón egy, Eperjesnek Tolcsván két háza volt. Gulyás 2017: 76, 273. jegyzet.

10 Egy 1500 utánról származó, keltezetlen levél alapján, amelyet egy ismeretlen nevű tállyai esküdtbíró (*iudex iuratus oppidi Thalya*) küldött a bártfaiaknak, a korábban a bártfaiak szőlőjének művelésére kapott 25 forint mellé még további 12 forintot kért. DF 214725.

11 Ennek ellenére ilyen nagyobb volumenű borszámadásokban is lehet elvétele művelési költségjegyzékekkel találkozni, mint például a Gecsényi Lajos által vizsgált, 1485-től vezetett bártfai számadáskönyv is bizonyítja. Gecsényi 1966: 471.

12 Kubinyi 1964: 380–387; Mollay 1941.

13 Gecsényi 1966.

A Hegyaljáról – amely köztudottan amúgy is kifejezetten jól áll a középkor végi forrásadottságok tekintetében¹⁴ – több ilyen, szőlővel kapcsolatos költségeket rögzítő vincellérszámadást ismerünk. A tállyai „nagy szőlő” 1486–1487. évi költségjegyzéke ezek között a legterjedelmesebb.¹⁵ Ez annak a – más forrásokból is jól ismert, sőt inkább „hírhedt” – Sátor-hegyen fekvő szőlőnek a számadása, amelyet a város 1486. január 10-én vásárolt Kispalugyai Mártontól és Gáspártól, mégpedig horribilisnek tekinthető 1000 forintos vételáron.¹⁶ A szőlő miatt azonban a város rögtön perbe is bonyolódott a szomszédi elővásárlási jogon érintett Schwarz György kassai bíróval, s a per megszakításokkal kerek tíz éven keresztül zajlott világi és egyházi bírói fórumok előtt.¹⁷ A tizenkét oldalnyi összeírás első néhány oldala nem is kifejezetten a szőlő művelésével összefüggő kiadásokat rögzíti, hanem a szőlőper miatt különféle céllal és helyszínekre kiküldött tanácsstagok költségeit foglalja össze.¹⁸ A szőlőműveléssel kapcsolatos konkrét bejegyzések (személyi és tárgyi kiadások) csak az 1487. évben kerültek be a jegyzékbe.

A másik ilyen forrásunk Újhelyi András vincellér rövidke, pontosan nem datálható, egyoldalas számadása az 1500-as évek elejéről. A németes latinsággal írt (így például az *s* betű helyett sok esetben az *sch*-t alkalmazó), vulgáris magyar szavak sorát használó forrás gyakorlatilag egy kivonat a bártfaiak újhelyi szőlőjének regisztrumából, amely azonban sajnos nem maradt fenn. Ez már konkrétan a műveléshez kapcsolódó költségeket rögzíti, főleg a különféle munkafolyamatokra a munkásoknak kifizetett bért (karózás, kötözés, forgatás stb.).¹⁹ Szintén a sorba illeszthető az az 1500-ban írásba foglalt négyoldalas jegyzék, amely a bártfaiak ismeretlen szőlőgondnokának egy szintűgy nem ismert szőlőjével kapcsolatos regisztrumát tartalmazza. A forrásban a vinitor egyes szám első személyben megszólalva foglalja össze, hogy mennyi pénzt kapott több részletben a bártfaiaktól (bizonyos István nevű megbízottjukon keresztül), és ezt a pénzt mire költötte. A forrás az egyes munkafolyamatokat és a munkálatokban részt vevő napszamosok létszámát is következetesen rögzíti.²⁰

Ha egy szabad királyi városnak egy ilyen szőlőtermelő mezővárosba telepített és fizetett vincellére volt, akkor az nem csupán a pénzzel, illetve az ebből fizetett és elvégzett munkával volt köteles elszámolni írott formában, hanem sok esetben levélben értesítette urait a szőlő művelésével kapcsolatos és egyéb fontos eseményekről is. Ilyen magánlevelet írogatott például a bártfai tanácsnak Újhelyről Német

14 Lakatos 2013: 30–31; Gulyás 2017: 27–30.

15 DF 215269.

16 DF 215201.

17 Gulyás 2012: 163–164.

18 A per olyan nagyszabású volt, hogy a tíz év alatt ráfordított összegeket külön költségjegyzékben kellett rögzíteni: DF 215199.

19 A kivonat jellegét mutató megjegyzés: „*ex proprio suo registro extractum*”. DF 216409.

20 DF 216344.

János vincellér a 16. század legelején.²¹ Ez a sajátos forrástípus – a vincellér által kibocsátott költségjegyzék és az általa a szőlő birtokosainak küldött missilis – tehát többször is előkerült a középkori Hegyaljáról, köszönhetően a bártfai városi levéltár gazdag és viszonylagos sértetlenségben napjainkig fennmaradó iratanyagának.

Bártfa egyik, szőlőgondnok vezénylete alatt megművelt hegyaljai szőlője a szántói és Szántó környéki szőlőbirtok volt. Az ehhez tartozó szőlők a mezőváros környékén, több szőlőhegyen helyezkedtek el: az Alsó és Felső Sátorfark, Kis és Nagy Tökösmál, Bányás, Szentmargita és Nyerges promontóriumokon. Ezek a szőlők egységes kezelés alatt álltak, hiszen ismereteink alapján mindig közös számadásokban szerepeltek.²² Gyorsan tegyük hozzá: talán nem is helyes a több szőlőből álló konglomerátumot „szántói” szőlőkként emlegetni. A forrásokban előkerülő, összesen hét szőlőhegy közül ugyanis négy valójában nem Szántó mezőváros területén, hanem Tállyán található: ezek a Nyerges, a Bányás és a két Tökösmál, amit az is bizonyít, hogy az ezeken a promontóriumokon zajló adásvételekről rendszeresen a tállyai tanács bocsátotta ki az okleveleket, nem pedig a szántói.²³

A szántói városi szőlők élén a 15–16. század fordulóján Csontos Éliás állt. Éliás mint a bártfaiak procuratora azonban egyértelműen szántói illetőségű volt, nem tállyai. Legalábbis így definiálja magát a városatyáknak írt egyik levelében. Ez nem véletlen. Tudjuk ugyanis azt, hogy a város 1485-ben mind a két településen vásárolt házat, de a tállyait 1491-ben eladta, így a bártfai procurator csak Szántón lakhatott.²⁴

Személyéről azonban nem sok ismeretünk van, neve alapján minden bizonynyal jobbágyi – feltehetőleg környékbeli mezővárosi – származású személyről lehet szó.²⁵ Éliás sajnos csak a szőlők gondozásával kapcsolatos – alább ismerttetendő – forrásokban kerül elő, így nagyon nehéz társadalmi háttérének megállapítása.

Maga a 'Csontos' megkülönböztető névelem a régióban az okleveles anyag alapján eleve nem volt túlságosan elterjedt, habár olykor azért fel-feltűnt, ráadásul éppen a környéken.²⁶ Ilyen nevet viselő személyek Szikszón és Miskolcon is éltek a középkor végén. Szikszóról Csontos Jánost ismerjük, aki 1472-ben bírói tisztséget viselt lakóhelyén, 1484-ben azonban már bizonyosan nem volt az élők sorában. Lánya, Margit és fia, István nevét is ismerjük, mégpedig János 1484. évi végrende-

21 DF 217098, 217134.

22 A város a szőlőket 1485-től gyakorlatilag néhány év alatt vásárolta össze. Gecsenyi 1972: 345–346. A Bányás szőlőhegyet az újkorban már egyértelműen Bányásznak nevezik. Nagy Kornél szíves közlése.

23 Gulyás 2017: 184.

24 „*Elias Chonthos de dicto Zantho famulus V. D.*” DF 216141. A másik ismert levelében ugyan nem nevezi magát szántóinak, de ezt is Szántóról keltezi, ami mutatja, hogy nem Tállya, hanem Szántó lehetett a lakóhelye. DF 216505. A házvásárlásokra: Gecsenyi 1966: 472.

25 A vincellérek mezővárosi polgári eredetét Gecsenyi Lajos is felvetette. Gecsenyi 1966: 472. Olykor előfordulhatott, hogy szőlőkapásokból lett vincellér, azaz ez a foglalkozás akár a társadalmi felemelkedést is elősegíthette. Balassa 1988: 297–298.

26 Évekkel ezelőtt, a régió mezővárosi fejlődésével kapcsolatosan végzett kutatásaim során összeállítottam az északkeleti országrész általam vizsgált oklevelekben szereplő mezővárosi polgárságának adatbázisát, amelyben összesen 2902 személynév található. Ebben azonban alig, csupán 4 alkalommal van ilyen nevű személy.

letéből. Ami azonban lényeges, az aszalói út mellett álló házrészén kívül több szőlővel is rendelkezett a mezőváros területén: egy Pewr nevű szőlője a Német-hegyen, egy másik a Nyúlmálon, míg egy harmadik a Magyar-hegyen feküdt.²⁷

A Miskolcon a középkor végén feltűnő Csontos Balázs volt a másik ismert név(?)rokon. 1517-ben, amikor felesége, Ágota, a néhai Tóth Péter lánya végrendekezett, az egyházra és egyháziakra hagyott pénzösszeget és jószágot (4 forint és egy ökör), valamint a lányára, Zsófiára hagyott, a Szent György-hegyen lévő szőlőn kívül a férjéről is megemlékezett. Rá és szintén lányára hagyta a vásártéren (*in theatro*) fekvő házát, valamint a Nádastó nevet viselő szőlőjét (a Vaskó nevű szőlőről ugyanakkor úgy rendelkezett, hogy azt el kell adniuk), emellett malmát is. A két örökös a saját részével szabadon rendelkezhetett. Az Agazatban lévő irtásföldeket és egy másik irtásföldet szintén ők ketten kapták. A végrendeletben felsorolt ingóságok (két ezüstpohár, négy ezüstkanál, két öv, huszonhárom arany- és ezüstyűrű, öt ólomtál, három kis tál és hét ólomedény) is mutatják, hogy Ágota egyértelműen nemesi jogállású volt; még azt is tudjuk, hogy előző férje, a nemes Olajos Gergely révén. (A hagyatékból végül per keletkezett, amely egészen 1523-ig elhúzódott.²⁸) A fentiek alapján tehát Csontos Balázs, aki egyértelműen miskolci polgár volt, egy nemes özvegyét vette el, ebből azonban egyenesen következik, hogy a harmadik, a környékről ismert „Csontos”, az egyértelműen nemes származású Chontos Damján, aki 1484-ben egy ondi szőlőadásvételkor tanúskodott, nem tarthat a rokonsághoz, sem a Balázshoz, sem az említett szikszói Jánoséhoz, hiszen utóbbiak mindketten mezővárosi polgárok voltak.²⁹

Úgy gondolom, nem zárható ki, hogy valamilyen családi kapcsolat lehetett a miskolci és szikszói Csontosok között. Egyrészt – mint azt fentebb már kifejtettem – maga a név nem volt elterjedt a környéken, és ilyen esetekben a családi kapcsolatok egy kisebb régióon belül viszonylagos biztonsággal rekonstruálhatók. Ez a jellegzetesség a középkori Hegyalja okleveles anyaga alapján kifejezetten jól kimutatható. Persze egy ilyen megállapításnak akkor lehet jogalapja, ha valószínűsítjük, hogy a János és Balázs keresztnéve előtt álló 'Csontos' kifejezés már több volt, mint egyszerű, változékony megkülönböztető névelem, több volt, mint állandósult vezetéknev, ehelyett már igazi, öröklődő, apáról fiúra szálló családnévvé vált. Csak ez esetben feltételezhető a két személy közötti rokon kapcsolat.

A névtani kutatások szerint a családnevek kialakulásának kezdetei legkorábban valamikor a 15. században mutathatók ki – igaz, csak véletlenszerűen – a magyar személynévanyagból, és a kialakulás folyamata még évszázadokig elhúzódott. A környéken fennmaradt személynevek között azonban már több alkalommal is

27 DL 17342, 17345–17347; DF 215070, 270458.

28 A végrendelet: DF 270999. A rokonságra vonatkozó további források: DL 65645, 65647, 65653. Csontos Balázs emellett még 1522-ben egy ügy tanújaként is előkerült Miskolcon. DF 229673. A végrendeletre és a rokonságra lásd Gulyás 2011: 189–190.

29 DL 18970.

felbukkan ez a jellegzetesség a korszakban,³⁰ így nem zárható ki, hogy ez esetben is erről, azaz öröklődő, apáról fiúra szálló családnévről lehet szó. Másrészt jól ismert tény, hogy a régióban élő, középkor végi polgárság földrajzi értelemben igen mobilis volt. Ez megjelent egyrészt a házassági kapcsolatokban, azaz abban, hogy egy polgár egy másik településről választott magának feleséget, de abban is, hogy a szomszédos mezővárosokban és falvakban bírt szőlőbirtokkal. Ezek pedig olykor költözést eredményeztek.³¹ Úgy gondolom, hogy ha a miskolci és a szikszói Csontosok között volt valamilyen rokoni kapcsolat, akkor a család régebbi lakóhelye minden bizonnyal Szikszó volt, hiszen az 1472-ben itt viselt bírói cím máshogy nem lehetne megmagyarázható. A két személy közötti, feltételezhető családi viszonyt a földrajzi tényezők sem zárják ki egyébként, hiszen Szikszó és Miskolc között a távolság kevesebb mint 10 kilométer, ami észszerűvé teheti, hogy Balázs Szikszóról került át Miskolcra, még azelőtt, hogy ilyen jól sikerült volna magának feleséget választania.

De vajon lehet-e valamilyen kapcsolat a szántói vincellér és a szikszói Csontos família között? A földrajzi elhelyezkedés alapján bizonyosan, hiszen Szikszó mindössze 20 kilométerre fekszik Szántótól, azaz jó eséllyel kerülhetett át Éliás Szikszóról Szántóra a bártfaiakat szolgálni. A szikszói Csontos rokonság ráadásul több szőlővel is rendelkezett lakóhelyén, és egyértelműen a szőlőtermelésből és borkereskedeleméből élt. Így, amennyiben Éliás a családhoz kötődik, a szőlőműveléshez szükséges szakmai ismereteknek is a birtokában volt. Hogy egy szikszói polgár a szomszédos Szántóra kerülhessen a bártfai szőlők gondozására, bizonyos személyes kapcsolatrendszert is feltételez. Ennek a feltételei is adottak voltak: úgy tűnik, hogy a bártfaiak rendszeresen megfordultak Szikszón, minden bizonnyal borvásárlóként,³² és így Éliás – már ha valóban innen származott – kapcsolatba kerülhetett velük, akik meg tudták ismerni szőlőműveléssel kapcsolatos szakértelmét. Mindezek alapján úgy vélem, okkal feltételezhető, hogy Éliás szikszói származású lehetett, és az említett szikszói bíróval állt valamilyen fokú rokonságban.

Csontos Éliás szántói procurator rendszeresen beszámolt a szőlők műveléséről urainak. Az első ilyen fennmaradt, hozzá kötődő forrás az az egyes szám első személyben keletkezett levél, amelyet 1498. január 16-án küldött Szántóról a bártfai tanácsnak. Ebben részletesen előadta, hogy a bártfai szőlők gondnokaként 2 forintot vett át a korábbi bírótól, azzal az utasítással, hogy belátása szerint használja fel azt a szőlő munkálataira. Ennek megfelelően felsorolta a levélben, hogy milyen

30 Szakirodalmi összefoglalóként a nyelvészek és történészek családnevekkel kapcsolatos véleményeire: Gulyás 2008: 437–439. Az újabb szakirodalomból Slíz 2011: 175–235 és Slíz 2017: 97–105. A lehetséges környékbeli családnevekre: Gulyás 2008: 450.

31 Gulyás 2017: 75, 141–142.

32 Ilyen okból jelenhettek meg 1526-ban Sangh György és Orgonás Orbán bártfai polgárok Szikszón, hogy aztán ott a helyi polgárok előtt szidalmazzák egymást. Az ügyből a helyi tanács előtt végül is becsületsértési per lett. DF 218421.

kiadásai voltak: árkot ásatott, köveket szállíttatott el a szőlőből, az így felszabadult területre pedig szőlőt telepíttetett, és más szükséges munkákat is elvégeztetett. Mindemellett 74 dénárt fizetett be a ház után cenzusként és 16 dénárt tizedként.³³ A levél megírását egyértelműen az indokolhatta, hogy Bártfán nem sokkal ezután, Szent Ágnes napján (január 21.) volt a tanácsválasztás, és Éliás tájékoztatni akarta az új magisztrátust a szüret óta elvégzett munkákról és a neki átadott pénz indokolt felhasználásáról. Éliás egy ilyen bizalmat ébresztő levéllel szándékozott tehát beköszönni az új, tevékenységét még kevésbé ismerő magisztrátusnak.³⁴

Ugyanebben az évben került papírra Csontos Éliás első ismert, a bártfai tanács részére egyes szám harmadik személyben megírt részletes szőlőszámadása, amely a *Registrum ad dandam rationem per providum virum Eliam Czonthos, procuratorem vinearum dominorum de Barthffa factum. Anno Domini 1498* címet viseli.³⁵ A négy számozatlan papírlapból álló, nagy méretű és szokatlan oldalarányú (17×45 cm) füzet öt teleírt oldalt (1v, 2r, 2v, 3r, 3v) tartalmaz, míg az 1r, 4r és 4v oldalak üresen állnak. A számadás kinézete és adatszerkezete teljes mértékben magán viseli a korabeli magyarországi gazdasági vonatkozású forrásaink jellegzetességeit.³⁶ A regisztrum írója a bevételeket és kiadásokat egymást váltó *Introitus* és *Exitus* címszavak alatt – máskor azonban összevonva –, római számokkal rögzítette. Mindemellett, főleg a számadáskönyv végén, a szöveget tovább tagolta, és az egyes szőlőhegyeken folyó munkákra fordított összegeket – főleg a kapálás kapcsán – külön is feltüntette. A bevételek alapvetően a bártfaiak név szerint megnevezett megbízottai által rendszeresen kiutalt készpénzt (jellemzően néhány forintnyi dénárt) takarják. Szerencsés, hogy a pénz átvételének dátuma is szinte minden esetben fel van tüntetve a regisztrumban. Az időpontokból is világosan látható, hogy a számadás nem követi végig a szőlőmunkák teljességét, csupán késő tavaszig rögzíti az elvégzett munkákat, ilyen értelemben pedig sajnos csonkának tekinthető.

A számadás írója által rögzített első dátum 1497. október 26. Éliás ekkor számolt el ugyanis az az évi, 1497-ben folytatott munkálatok költségeivel, és ugyanekkor még 200 dénárt is kapott a további munkákra. Ebből ezt követően kifizette az adót és a tizedet, valamint árkot ásatott. Teljesen világos, hogy a számadás ezen bejegyzése megegyezik azzal az átvett 2 forinttal, amelynek elköltéséről Éliás 1498. január 16-i levelében is beszámolt. Az 1497. év végétől, az 1498. év elejétől már általában dátummal ellátva jegyezte fel azokat az alkalmakat, amikor rendszertelen időközönként pénzt vett át a bártfaiaktól (a regisztrumban szereplő sorrendben: január 6., valamikor december 25. után, március 10., március 29., április 25., május 3.).

33 Az előző ciklus bírása „*duos autem florenos in manus meas assignans [!], ut quo mihi melius videretur ad labores vinearum facerem*”. DF 216141.

34 A tanácsválasztás napjára Sroka 2016: 63.

35 DF 216211; Gulyás 2012: 165–166.

36 A hasonló középkori források adatszerkezetére lásd többek között Fejérpataky 1885: III–XIII; Kubinyi 1964: 371–380; Nógrády 2011: 8–10.

A nagyrészt folytatólagosnak tűnő dátumozás ellenére sem egyértelmű, hogy a forrás valóban folytatólagos módon került-e lejegyzésre, azaz a procurator a pénz átvételekor és a munkák elvégzésekor rögtön írásba foglaltatta-e a pénzmozgást, avagy sem. Nagyon valószínű, hogy utólagos lejegyzés történt, amit az is mutathat, hogy a pénzek átvételének ismert dátumai egy esetben nem kronológiai rendet követnek. Ezt bizonyíthatja továbbá a számadáskönyv utolsó teleírt oldalának (3v) aljára odaszúrt rövid mondat is: „*Coram providis Benedicto carnifice et Paulo Ozdy.*” Mintha a regisztrum végleges formába öntése két helyi polgár felügyelete vagy tanúsága mellett történt volna, de ez persze csak óvatos feltevés. Itt egyébként vissza-utalnék arra a vélt sajátosságra is, miszerint nem kizárt, hogy a mezővárosi tanácsnak valamilyen „felügyeleti joga” lehetett a városi szőlők művelése kapcsán.³⁷ Természetesen az is felvethető, hogy a számadás az Éliás által készített kimutatás Bártfán készült tisztázata lehet, ami egyúttal talán azt is megmagyarázná, miért van tele – mint azt majd lentebb látjuk – számolási hibákkal.

1500-ból ismerjük Csontos Éliás újabb számadását. Az egyetlen papírlapon, annak két oldalán lévő másfél oldalnyi, nehezen olvasható betűkkel, egyes szám első személyben írt szöveg az imént ismertetett számadásnál is részletesebben rögzíti a műveléssel járó költségeket.³⁸ Jól látszik, hogy az egyes munkafolyamatok mikor történtek, ugyanis napra pontosan lejegyzi, hogy hányan és mennyiért végezték el ezeket a munkákat a szőlőkben. Így például a metszés március 12. előtt, március 17-én, 18-án és 19-én zajlott, majd pedig április 5. előtt, április 8-án és 9-én fizetett meg erre embereket. A Szent Gergely és Szent Benedek ünnepe (március 12. és 21.) között átvett 13 forinról beszámolva kifejti, hogy a Nyerges, Tökösmál, Bányás szőlők nyitására és metszésére hány embert fogadott fel ebből a pénzből, és hány dénárt fizetett nekik, valamint hogy mennyiért vásárolt kapákat, mennyit költött a háza cenzusára, és hány embert fizetett kövek elvitelére, árokásásra, a szőlők határának építésére.

Csontos Éliásnak a fentiekén kívül még egyetlen ilyen írásbeli megnyilvánulását ismerjük. 1501. július 8-án egyes szám első személyben írt magánlevélben számolt be a bártfaiak szántói házának helyzetéről, miszerint ő azt kőből és fából megépíttette.³⁹

A középkori magyar forrásadottságok keretein belül nagyon ritka az, hogy egy mezővárosi szőlőgondnok tevékenységéről ilyen rövid időintervallumból ennyi irattal rendelkezünk, így a Csontos Éliáshoz kötődő források – kiegészítve a Hegyaljáról fennmaradt hasonló írott emlékekkel – kiemelt fontosságúnak tekinthetők a középkori szőlőművelés munkaszervezetének, költségeinek, időbeli ritmusának vizsgálatához. Ami a számadáskönyvek tartalmát és felépítését illeti, az áttekinthe-

37 Lásd a 10. jegyzet hivatkozását.

38 DF 216342.

39 DF 216505.

tőség érdekében táblázatban foglaltam össze az ott feltüntetett információkat. Elősként az 1498. évi regisztrum bejegyzéseit láthatjuk, amelyeket olyan módon tagoltam, mint ahogyan azokat az adatsor írásba foglalója is tette öt évszázaddal ezelőtt (1. táblázat). Célom ezzel az volt, hogy láthatóvá tegyem a pénz átvételének és elköltésének ritmusát, azazhogy értelmezhetővé váljon, hogyan szervezte Éliás a felhasználható összeg függvényében a szőlő művelési munkálatait.

1. táblázat. Az 1498. évi szántói számadáskönyv adatszerkezete és tartalma

Bevétel					
Pérez átadásának dátuma	1497. október 25.	Pérez átadója	a bíró*	Átadott összeg	200 d
Kiadás					
Kiadás célja	Cenzusfizetés	Összeg	75 d	Szőlőhegy	–
	Tizedfizetés		16 d		–
	Liktorárok ásása		1 ort (25 d)**		?
	Trágyaszállítás		100 d		Nagy Tökösmál
Bevétel					
Pérez átadásának dátuma	1498. január 6.	Pérez átadója	János és Szaniszló	Összeg	400 d***
Kiadás					
Kiadás célja	Trágyaszállítás	Összeg	200 d	Szőlőhegy	Kis Tökösmál
	Trágyaszállítás		100 d		Bányás
	Trágyaszállítás		100 d		Alsó-Sátorfark
Bevétel					
Pérez átadásának dátuma	1497. december 25.	Pérez átadója	Kis (parvus) András	Összeg	20 d ⁺
Bevétel és kiadás**					
Pérez átadásának dátuma	?	Pérez átadója	János és Szaniszló	Összeg	60 d***
Kiadás célja	Királyi taxa befizetése	Összeg	100 d ^o	Szőlőhegy	–
Kiadás célja	Árokásás	Összeg	345 d	Szőlőhegy	Nagy Tökösmál
Pérez átadásának dátuma	?	Pérez átadója	János	Összeg	100 d ^{oo}

* Nem egyértelmű, hogy a bártfai vagy a szántói bíróról van-e szó, de az említett januári levél alapján bizonyosan az előbbi adta át a pénzt.

** Az összeget Éliás egészíti ki 1 ortra: „*item residuitatem complevit ad ortonem*”.

*** Trágyaszállításra.

⁺ Munkások felfogadására.

⁺⁺ A számadáskönyv ezen tételében vegyesen szerepelnek a kiadások és a bevételek.

⁺⁺⁺ A királyi adóra.

^o A kapott 60 dénárt Éliás egészíti ki 1 forintra.

^{oo} A Nagy Tökösmálon ásott árok bemutatása után kapta meg Éliás a 100 dénárt, úgyhogy minden bizonnyal ezeknek a munkálatoknak az utólagos finanszírozásáról lehetett szó.

Bevétel					
Pénz átadásának dátuma	1498. március 10.	Pénz átadója	János	Összeg	200 d*
Kiadás					
Kiadás célja	Nyitás	Összeg	125 d	Szőlőhegy	Bányás
Bevétel					
Pénz átadásának dátuma	1498. március 29.	Pénz átadója	Raffay Imre bártfai familiáris	Összeg	1500 d
Kiadás					
Kiadás célja	Kapákra	Összeg	100 d	Szőlőhegy	–
	Karóvásárlás (3000 db)		75 d		–
	Nyitás		125 d		Nyerges
	Metszés (35 fő)		206 d**		
	Kötözés		21 d		
Kiadás					
Kiadás célja	Nyitás	Összeg	300 d	Szőlőhegy	Kis és Nagy Tökösmál***
	Metszés (69 fő)		448 d (fejenként 6 d) ⁺		
	Kötözés		45 d		
	Nyitás		125 d		Bányás
	Metszés (28 fő)		170 d ⁺⁺		
	Kötözés		19 d		Felső-Sátorfark ⁺⁺⁺
	Metszés		102 d		
	Kötözés		14 d		Alsó-Sátorfark ^o
	Nyitás		65 d		
	Metszés		101 d		
Kötözés	16 d				
Kiadás					
Kiadás célja	Nyitás	Összeg	73 d	Szőlőhegy	Szentmargita
	Metszés		102 d		
	Kötözés		19 d		

* A kikapálásra, avagy nyitásra.

** Mivel a metszés napszáma fejenként 6 dénár volt, és $35 \times 6 = 210$, a számadásban szereplő 206 dénáros összeg hibás.

*** „*Item ambas vineas Tewkeusmal*”.

⁺ Helyesen $69 \times 6 = 414$.

⁺⁺ Mivel a metszés napszáma fejenként 6 dénár volt, és $28 \times 6 = 168$, a számadásban szereplő 170 dénáros összeg hibás.

⁺⁺⁺ „*Satorfark in promontorio Zantbo super via*”.

^o „*Satorfark Inferior*”.

Bevétel					
PéNZ átadásának dátuma	1498. április 25.	PéNZ átadója	János	Összeg	6 Ft*
Bevétel					
PéNZ átadásának dátuma	1498. május 3.	PéNZ átadója	Elek	Összeg	10 Ft
Kiadás					
Kiadás célja	Éliás saját költségei	Összeg	1 Ft	Szőlőhegy	–
	Kapálás (66 fő)		338 d**		Szentmargita
	Kapálás (39 fő)		279 d (fejenként 7 d)***		Alsó-Sátorfark
	Kapálás (31 fő)		221 d (fejenként 7 d) ⁺		Kis Tökösmál
	Kapálás (29 fő)		182 d (fejenként 6 d)**		Felső-Sátorfark
	Kapálás (66 fő)		400 d (fejenként 7 d)***		Bányás ^o
	Kapálás (64 fő)		386 d (fejenként 7 d) ^{oo}		Nyerges
	Kapálás (6 fő)		fejenként 7 d (=42 d?)		Nagy Tökösmál

* A kapálásra és a presbiter számára: „In festo beate Marci Ewangeliste dominus Iohannes de Bartpha assignavit in manus huius Elie procuratoris vinee florenos sex, quos ad primam ligozationem accomoderat, et scilicet domino presbitero.”

** Amennyiben a Szentmargitán is 7 dénár volt fejenként a kapálás napszáma, akkor 66 fővel számolva a kapálás költségének 462 dénárt kellene kitennie a lejegyzett 338 dénár helyett.

*** Helyesen $39 \times 7 = 273$.

⁺ Helyesen $31 \times 7 = 217$.

** Helyesen $29 \times 6 = 174$.

*** Helyesen $66 \times 7 = 462$.

^o „Hozzobányas”.

^{oo} Helyesen $64 \times 7 = 448$.

Forrás: DF 216211

A számadáskönyvben szereplő adatok alapján többé-kevésbé összeállítható a szántói szőlők művelésének, pontosabban a munkafolyamatok kora nyárig tartó első felének menetrendje. Ahogy Éliás előző „gazdasági éve” 1497 őszén, a szüreti munkák után lezárult, és – minden bizonnyal személyesen és Bártfán – elszámolt megbízóival az elmúlt időszakban elvégzett tevékenységéről és a költségekről, máris kezdetét vette az 1498-as szőlőmunkákra való felkészülés, azaz az új szezon, amit a 200 dénár átvétele és a trágyaszállításra átadott összeg is bizonyít. Innentől kezdve a szántói procurator rendszeresen találkozott a bártfaiak képviselőivel a mezővárosban, és készpénzt

vett át tőlük. A pénz átadásában főleg bizonyos János és Szaniszló – általában együtt, olykor külön-külön – játszottak szerepet, de előfordul ilyen minőségben Kis (parvus) András és egyetlen alkalommal egy Elek nevű férfi is. Akárcsak magát Éliást, őket sem ismerjük, András kivételével még a nevük másik elemét sem rögzítette soha a szöveg. Habár az oklevelek tanúsága szerint több bártfai személy fordult meg rendszeresen különféle ügyekben Szántón, az ő nevük nem szerepel ezek között.⁴⁰

A pénz átadása Éliásnak a legtöbbször tervezetten történhetett, és mindig meghatározott munkafolyamatok finanszírozását célozta. Ilyenkor a vincellér utólag tisztességesen el is számolt az összeggel.⁴¹ Ahogyan azonban a tavasz vége felé haladva, a kapás munkák beköszöntével egyre inkább sűrűsödtek a szőlő körüli tennivalók, az vált jellemzővé, hogy a megbízott egy nagyobb, címzés nélküli összeget adott át a vincellérnek, aki ezt a felmerülő költségekre fordította.

Éliás kezében a bártfaiaktól átvett összegek mellett nagyobb mennyiségű készpénz is lehetett, amit nagyon jól mutat, hogy a bártfai pénzfolyósítást a kiadások messze meghaladták. 1497 októberétől 1498. május elejéig ugyanis a szőlőgondnok összesen 4008 dénárt (40,08 forint⁴²) vett át a bártfai megbízottaktól a szántói szőlők működtetésére, míg kiadásai 52 forint 60 dénárt tettek ki. A művelési költségekről a számadás minden esetben már kifizetett összegekként tájékoztatott, és többször utalt arra is, hogy a kapott pénzhez Éliás hozzápótolt, ami csakis úgy volt lehetséges, hogy a szántói megbízottak az előző évből pénzmaradványa volt, illetve ha maga is borral kereskedett a bártfaiak nevében, s az így befolyó, általa őrzött összeggel egészítette ki a városból érkező készpénzt. Hogy milyen intenzitású borkereskedelemről lehetett szó ebben az esetben, valamint hogy mennyire rúghatott a bártfaiak szántói borüzletének bevétele, gyakorlatilag megállapíthatatlan, de feltételezhető, hogy erről külön számadás készülhetett a város számára, amelyet azonban sajnos nem ismerünk.

A teljes, szőlőre fordítandó költség arányait tekintve érdekes képet mutat. Elenyésző hányadot leszámítva ugyanis kifejezetten munkadíjakat fedeznek a kifizetések,⁴³ ami alátámasztja azt a közvélekedést, miszerint a szőlő az egyik legnagyobb munkaigényű növénykultúra volt a korszakban (2. táblázat). A kiadások között a

40 Adataink korábbra, az 1480-as évekre vonatkoznak. Általában akkor mennek bártfai megbízottak a mezővárosba, ha valamilyen szőlővel kapcsolatos ügyet kell intézniük; ilyenkor a város nevében tesznek bevállást, vagy tanúskodnak ezkétnél az ügyleteknél. Néhány név: Stenczel György, Sthok Miklós, Gálfi Kelemen. DF 215139, 215140.

41 Ilyen például a vízkeresztkor trágyára átvett 400 dénár, amelyből Éliás pontos elszámolás mellett három szőlőhegyre vitetett trágyát, ugyanekkora összeget felhasználva.

42 A Mátyás-féle 1467. évi pénzügyi rendezéstől kezdve az ezüstdénár minősége hosszabb ideig nem romlott, így nagyjából ötven éven keresztül a számítási aranyforint 100 dénárral volt egyenértékű. Kubinyi 1964: 376; Kenyeres 2003: 61, 10. jegyzet. Újabbán: Kálnoki-Gyöngyössi 2015: 94–95. Az 1:100 váltóarányt mutatják a korszakból fennmaradt gazdasági tárgyú oklevelek (adásvételek, zálogolások stb.) „forintdefiníciói” is, amikor dénárban kifejezve is közlik a forint értékét. DL 38856 (1477), 84005 (1501), 63550 (1517) stb.

43 Ugyanerre a következtetésre és eredményre jut Gecsenyi 1966: 477–478 is. A Gallinczer Lénárt-féle budai szőlőszámadásokban hasonló a helyzet, ugyanis a nagyjából 316 forintnyi kiadás csaknem 90%-a (274 forint) napszámbérre ment el. Kubinyi 1964: 381.

legjelentéktelenebb a kapákra és szőlőkarókra fordított 175 dénár volt, de ugyan- ebbe a kategóriába tartoznak az adók (a cenzus, a taxa és a tized) is.⁴⁴ Részletes indoklás híján nem tudjuk, mi lehet a magyarázata az Éliás nem részletezett szükségleteire fordított 1 forintnak. A trágyaszállítás kapcsán szintén nem tudjuk, hogy az 5 forintos összeg vajon a trágya árát is magában foglalta-e – valószínűleg igen –, mindenesetre a szöveg csak szállításról beszél. A munkadíjak a szőlőműveléssel kapcsolatos változatos feladatok napszámait foglalják magukban, nem következetesen ugyan, de olykor az alkalmazott bér munkások számát is rögzítve. A teljesítmény alapján fizetett, meghatározott feladat elvégzését honoráló szakmány – habár a Magyar Királyság nyugati régióiban már a 15. században is kimutatható – a Hegyalján csak a 16. század közepén jelent meg.⁴⁵

2. táblázat. A kiadások megoszlása

Kiadás	Fizetett összeg (d)	Arány (%)
Munkaeszköz-beszerzés	175	3,32
Adók	191	3,63
Trágyaszállítás	500	9,50
Munkadíjak	4 294	81,63
Ismeretlen cél	100	1,90
Összesen	5 260	100

Forrás: DF 216211

3. táblázat. Az egyes szőlőmunkákra fordított összegek és azok százalékos megoszlása

Munkafolyamat	Fizetett összeg (d)	Arány (%)
Árokásás	370	8,61
Nyitás	813	18,93
Metszés	1 129	26,29
Kötözés	134	3,12
Kapálás	1 848	43,03
Összesen	4 294	100

Forrás: DF 216211

A bérrre fordított összegek nem egységesek, ami azt jelenti, hogy a szokásos szőlő- munkák között vannak nagy munka- és időigényű, kifejezetten magas összegeket felemésztek és olyanok is, amelyeket kevesebb bérért is el lehetett végezteni (3. táblázat). A különbségek nem csupán abból adódhatnak, hogy egyes munkák önma-

44 A fizetendők nyilvánvalóan az Éliás által használt telekre vonatkoztak. Amennyiben az extraneus csak szőlő- vel rendelkezett, akkor elvileg kilencedet nem kellett fizetnie. A járadékok sora egyébként nem teljes, mivel a számadás nem tartalmazza a köböldénárt és a pecsétpénzt sem, amelyet a szüretkor kellett leróni. Gecsenyi 1972: 347–348. A szőlőt illető különféle járadékokra: Solymosi 1998: 163–173.

45 Balassa 1988: 284.

gukban is több időt igényeltek más feladatoknál, hanem minden bizonnyal figyelembe vehették az adott tevékenység fizikai nehézségeit, valamint az ahhoz szükséges szakértelmet is.

A munkadíjak összegéből is kitűnik, hogy a középkori, piacra irányuló szőlőművelés és bortermelés – főként az extraneus birtokosok esetében – bér munka nélkül nehezen lett volna elképzelhető. Ahogy máshol, a Hegyalján is a kapálás volt a legnagyobb szabású munkafolyamat, amely a legkomolyabb munkaerőt és a legtöbb időt igényelte, főleg hogy a tavaszi nyitás elvégzése eleve kapával történt, s innentől a szüretig még kétszeri, olykor háromszori kapálás következett. Jól ismert ennek kapcsán például, hogy a középkor végi, újkor eleji Budán a közelebbi és távolabbi falvakból idénymunkásként érkező szőlőkapások, akik tevékenységükre utaló megkülönböztető nevet ('Kapás') is viseltek a legtöbb esetben, milyen komoly létszámban jelentek meg a településen. A budai bortizedjegyzékek alapján az is kiderült róluk, hogy olykor még szőlőbirtokot is tudtak szerezni a város környékén fekvő hegyekben.⁴⁶

Az Éliás által a különféle munkafolyamatokra felbérelt munkások számára mindössze szórványos ismereteink vannak. Igaz, a számadás egyes részeiben – főleg a kapálásnál – a szőlőgondnok részletesen és következetesen feltünteti a szőlőhegyenként felfogadott munkások (*laboratores*) létszámát és a napibérüket is, más munkafolyamatok esetében azonban semmit sem tudunk meg erről a kérdésről.

A napibérekéről szerencsés módon vannak adataink, s ez alapján úgy tűnik, hogy a metszésért napi 6 dénár, a kapálásért napi 7 dénár járt fejenként. Hozzá kell tenni, hogy a számadás sok esetben közli a létszámot, a teljes, kifizetett összeget és a napibért is, de ha utána számolunk, szinte mindig kiderül, hogy az egy főre jutó kifizetés általában mégsem egyezik meg az Éliás által feltüntetett összeggel. Olykor kevesebbet, de gyakrabban többet számol el, mint amit a munkások száma és a nekik fizetett napibér alapján elvárhatnánk. Ennek okát nem lehet megállapítani, talán személyes tényezők állhattak a háttérben (például lehettek olyan napszámások, akik nem dolgozták végig a virradattól alkonyatig tartó munkanapot, esetleg valami miatt levontak a bérükből), vagy talán itt is az lehetett a helyzet, hogy a szőlőgondnok egészítette ki az összeget, és ezért nem tüntette fel ezt a részét a kiadásoknak. Ha pedig a regisztrum valóban utólag készült, az sem zárható ki, hogy Éliás utólagosan úgy „kozmetikázta” az egyes tételek alatt szereplő költségeket, hogy kijöjjen a ténylegesen – ki tudja mire – elköltött pénzüsszeg.

Néhány esetben nagyon nehéz megmondani, hogy mi lehet a számadásban lejegyzett, illetve a napszámások száma és a napszámabér alapján kikalkulálható összeg közötti különbség oka. Olyankor, amikor többet számolt el, mint amennyi indokolt lett volna, nem lepődünk meg igazán, hiszen nem ritka a hasonló jellegű magyarországi forrásanyagban, hogy a számadás készítője így jár el. Az Éliás által

46 Nagyjából másfél száz Kapás nevet viselő személy szerepel a három bortizedjegyzékben. A források kiadása: Szakály–Szűcs 2005. A Kapások társadalmi hátterére nézve tájékoztatást nyújt Kubinyi 1973: 129–130, 148.

metszésre elszámolt költség (1129 dénár) például 32 dénárral magasabb a napszamosok száma és a napidíj alapján kiszámolható valós összegnél (1097 dénár). Felvetődik a gyanú, hogy ezt a különbözetet a procurator magáncélokra fordíthatta. Zavarba ejtő azonban, hogy több alkalommal is ennek az ellenkezőjével találkozunk, főleg a kapálás költségei kapcsán. A Szentmargitán például ilyen célokra csupán 338 dénárt számolt el, a 7 dénár/fő napszámdíj alapján elvárható 462 dénár helyett, de ugyanez a helyzet a Bányáson (400 dénár 462 dénár helyett) és a Nyergesen is (386 dénár 448 dénár helyett). A különbség ezekben az esetekben olyan nagy, hogy véleményem szerint valamilyen valós oka lehet, talán a napszamosok az említett három promontóriumon nem a teljes napot, csak annak mintegy háromnegyedét dolgozhatták végig, így átlagos keresetük 5–6 dénár körül alakult fejenként. Ez persze csak egyetlen lehetséges megoldás a problémára, teljesen nyilvánvaló, hogy a kérdést nem tudjuk egyértelműen megválaszolni.

A kapálás 7 dénáros napibére alól csupán egyetlen kivétel van: Felső-Sátorfarkon ezért is mindössze 6 dénárt fizettek. Ennek okát megint csak nem lehet megállapítani, talán valamilyen, a szőlőheggyel összefüggő lokális sajátosság eredménye lehetett, ami valamivel könnyebbé tette az ott végzendő munkát a napszamosoknak, és nem indokolta a szokásos 7 dénár kifizetését. A 7 dénáros napszámbér a környéken egyébként általánosan elterjedt, amit más számadások adatai is bizonyítanak.⁴⁷

Ha a teljes munkaköltség kétharmadát kitevő metszést és kapálást vesszük vizsgálat alá, akkor a bártfaiak abaujszántói szőlőinek munkaerőigénye nagy vonalakban a 4. táblázatban látható módon alakult.

4. táblázat. A metszésben és a kapálásban részt vevő munkások létszáma és bére⁴⁸

Szőlő >	Nyerges	A két Tökösmál	Bányás	Szentmargita	Alsó-Sátorfark	Felső-Sátorfark
Metszés						
Létszám (fő)	35	69	28	17	17	17
Költség (d)	206	448	170	102	101	102
Bér/fő (d)	5,88	6	6,07	6?	6?	6?
Kapálás						
Létszám (fő)	64	37	66	66	39	29
Költség (d)	386	263	400	338	279	182
Bér/fő (d)	7	7	7	5,12 (!)	7	6

Forrás: DF 216211.

47 Helyi eltérések természetesen voltak. A nem túl messze lévő Újhelyen nagyjából ugyanekkor, az Újhelyi András-féle, pontosan nem datálható, 16. század elejéről származó összeírás szerint szinte minden munkáért napi 7 dénár járt, ám például vesszőgyűjtésért csak 4. DF 216409. Az 1500-ból származó, ismeretlen szőlőről beszámoló bártfai számadásunk készítettetje ugyanennyit fizetett munkásainak a nyitás, a metszés, a bujtás stb. költségeire. DF 216344.

48 Ha szerepel a fejenként fizetett bér a számadásban, akkor azt tüntettem fel, ha nem, akkor a teljes pénzüsszeget elosztottam a munkások számával, és az így kapott eredményt adtam meg. Amennyiben nem ismerem a munkások számát, de a fizetett bér összegét igen, akkor a 6 és 7 dénáros kvóta alapján próbáltam a létszámot megállapítani. Az általam kiszámolt vagy feltételezett értékeket minden esetben kurziváltam.

A nagyobb hozzáértést igénylő, kevésbé kemény munkának számító metszés munkaerőigény szempontjából szinte mindenhol csak nagyjából a felét tette ki a jóval nagyobb volumenű kapálásnak. Feltételezhető, hogy a szakértelem szükségessége miatt a metszés elvégzésére ugyanazt a társaságot próbálták meg alkalmazni. Legalábbis a két Sátorfark- és a Szentmargita-szőlőkre fordított kiadások alapján mindhárom helyen 17 fő vehetett részt ebben a munkafolyamatban, és ha ehhez még hozzáteszük, hogy az említett szőlőhegyek metszési munkái egymást követően kerültek lejegyzésre a számadáskönyvben, logikusnak tűnhet, hogy ezen esetekben ugyanaz a tapasztalt és talán összeszokott csapat hajtotta végre a metszést. Érdekes sajátosság még, hogy az egyes promontóriumokon a két munkafolyamatra, azaz a metszésre és a kapálásra fordított összeg tekintetében komoly különbségek figyelhetők meg, ami jól mutatja, hogy ezeken a hegyeken a bártfaiak eltérő méretű szőlőkön gazdálkodtak.

Vajon alkalmasak-e ezek az adatok arra, hogy segítségükkel megállapítsuk a bártfaiak szántói-tályai szőlőbirtokának nagyságát? Elméletileg igen, aminek a kulcsa a kapálás napszámában rejlik. A kapálásra felfogadott személyek száma értelemszerűen megegyezik az adott szőlőhegy megkapálásához szükséges munkanapok számával, amely kiadja, hogy a terület hány kapaalja méretű.⁴⁹ (A kapaalja jelentése ugyanis éppen azt takarja, hogy egy munkás egynapos munkával mekkora területet tud a kapájával megművelni.⁵⁰)

Mivel a 4. táblázat adatai szerint a hét szőlőhegy megkapálására összesen 301 napszámot vettek igénybe, és tudjuk azt, hogy az összes szőlőhegyen következetesen szerepel ez az érték, kijelenthető, hogy a bártfaiak szántói és tályai birtokai hozzávetőlegesen 300 kapaaljra rúgtak. Mivel pedig egy kapaalja szőlő egytized fertályt tesz ki, a szőlők összterülete bő 30 fertály lehetett, ami nagyságrendileg megegyezik a Gallinczer Lénárt által a Buda környéki hegyekben bírt igen jelentős szőlőbirtokok nagyságával.⁵¹ A szőlők pontos méretének megállapítása azonban komoly nehézségekbe ütközik, így csupán azt állapíthatjuk meg, hogy megközelítőleg 240–270 ezer négyzetmétert tehettek ki,⁵² és hogy a bártfaiak szántói és tályai szőlővállalkozása komoly volumenű és jelentős bevételeket hozó üzlet lehetett.

Mindig fontos kérdés a szőlőművelés munkaszervezetével kapcsolatosan az is, hogy vajon kik vehettek részt napszámoként a szőlőmunkákban, azaz hogy hon-

49 Ha a felfogadott napszámok számát megszorozzuk az egy napra fizetett és a régióban elterjedt 7 dénáros napszámbrérral, akkor a kapott összeg – néhány kivétellel – nagyjából mindig megegyezik a teljes kifizetett és a forrásban is feltüntetett összeggel. Ez pedig arra utalhat, hogy egy-egy bérmunkás fizetésének lejegyzése valóban egynapi napszámként értelmezhető.

50 Hogy valóban működött a korban ez a szemlélet a területmértékek kapcsán, az okleveles gyakorlatból is kitűnik. DL 35386 (akkora szőlő említése, amelyet 100 kapás egy kapálással meg tud művelni), 94099 (két kapásra kiterjedő földterület említése) stb. A kérdésre összefoglalóan: Bogdán 1978: 193–196.

51 Kubinyi 1964: 381–383.

52 A legnagyobb problémát az jelenti, hogy a fertály mint területmérték mérete sem tisztázott még. Bogdán István egyébként a kapaalja méretét nagyjából és átlagosan 800–900 négyzetméterre teszi. Bogdán 1978: 195–196.

nan érkezhettek ezek a bérmunkások a Hegyaljára. Ez azonban csak nehezen állapítható meg. Gecsényi Lajos szerint a napszámosként alkalmazott munkaerő részben a vincellér által felfogadott helyi lakosságból tevődött össze. Mivel azonban ennek lehetőségeit korlátozta az, hogy ők is rendelkeztek szőlőkkel, amelyeket meg kellett művelniük, ezért a bártfai familiárisok hozták egy részüket a területre.⁵³ Én magam úgy vélem, hogy alapvetően helyi munkaerőről lehetett szó, azaz a mezőváros és szűk környékének lakossága vehetett részt elsősorban ezekben a komolyabb létszámot igénylő munkálatokban. Míg a középkor végi Budán az említett 'Kapás' megkülönböztető névelemmel illették ezeket a személyeket, a Hegyalján és környékén ez a névtípus egyetlen alkalommal sem szerepelt az általam olvasott forrásokban, ami egy szőlőtermelő területen – főleg, hogy ezres nagyságrendű névadatbázist nézhettem át – több mint meglepő. A jelenség oka talán a személynévadás logikájával magyarázható: az állhat a háttérben, hogy ezek a munkások nem csupán alkalmanként és szőlőkapásként jelentek meg a településeken, hanem állandó jelleggel is ott laktak, így a közösség nem a szőlőkapálási tevékenység alapján adott névvel különböztette meg őket a többiektől. Ezzel szembenáll például a budai szőlőkapások példája, akik bizonyítható módon idényszerűen a városban tartózkodó, a helyiek számára alapvetően idegen és ismeretlen, gyakran fluktuálódó csoport tagjai lehettek, így a budaiak nem kerültek velük annyira szoros viszonyba, hogy ennél konkrétabb módon nevezzék meg őket, ezért a gyűjtőfogalomnak tekintett Kapás jelzőt aggtatták rá az ilyen idénymunkásokra.

A Csontos Éliás-féle 1498. évi szőlőszámadás ugyan csonkának tekinthető abban az értelemben, hogy csak a tavasz utolsó hónapjáig követi végig a munkálatoikat, mégis egyedülálló, egységes elvek szerint írt, adatgazdag forrásról van szó, amely a középkori magyar forrásadottságokat tekintve közel nem számít gyakornak. Tartalmának értelmezését elősegítheti, ha megismerkedünk Éliás másik, 1500-ból származó szőlőszámadásával is. Ennek szerkezete eltér az 1498. évi forrásunktól, mivel bevételi tétel csak a legelején szerepel benne, ezt követően pedig csak kiadásokról esik szó (5. táblázat). A számadás ráadásul az 1498. évi regisztrumnál is rövidebb: csupán március elejétől április elejéig foglalja össze a szőlőművelés költségeit, így – néhány kevésbé jelentős munkafolyamat mellett – csak a nyitásról és a metszésről számol be, igaz, ezekről viszonylag részletesen. Fontos azt is megjegyezni, hogy forrásunk nem tér ki mindegyik, bártfai érdekesség alá tartozó szántói szőlőre, így például a két Sátorfarkról egyetlen szó sem esik benne.

---

53 Gecsényi 1966: 475–476; Gecsényi 1972: 347.

5. táblázat. Az 1500. évi szántói vincellérszámadás adatszerkezete és tartalma

Bevétel					
Dátum	1500. március 12. és március 21. között		Átvett összeg	13 Ft	
Kiadás					
Dátum	Kiadás célja	Felfogadott személyek száma	Fejenkénti bér	Összes költség	Szőlőhegy
–	Metszés	–	–	1 Ft 27 d	Nyerges
–	Nyitás	29	6 d	1 Ft 74 d	Nyerges
–	Nyitás	–	–	2 Ft 75 d	Tökösmál
–	Nyitás	–	–	1 Ft 25 d	Bányás
–	Metszés*	25	6 d	–	Tökösmál
A fentiek összesen 8 Ft 62 d**					
–	Kapák vásárlása	–	–	1 Ft	–
1500. március 12. előtt	Metszés	25	6 d	Összesen 4 Ft 19 d***	Tökösmál és Bányás
1500. március 17.	Metszés	18	6 d		
1500. március 18.	Metszés	9	6 d		
1500. március 19.	Metszés	11	6 d		
1500. április 5. előtt	Metszés	3	6 d		Bányás
–	Metszés	4	6 d		Bányás
–	A ház cenzusa	–	–	75 d	–
–	Az egyháznak [†]	–	–	60 d	–
–	Kapára ^{††}	–	–	10 d	–
1500. április 8.	Metszés	13	6 d	Összesen 3 Ft 29 d***	–
1500. április 9.	Metszés	9	6 d		–
–	Kő elhordása	9	4 d		–
–	Árokásás	–	50 d		–
–	Szőlő határának építése kőből	–	101 d		Tökösmál

* Ez esetben nincs megadva a teljes összeg, de $25 \times 6 = 150$, azaz másfél forintba került a Tökösmálon a metszés.

** A 8 forint 62 dénár a fentebb lévő költségeket összegzi, mégpedig hibásan, mivel ezeket összeadva ennél kevesebbet, 8 forint 51 dénár kapunk.

*** A tételek végösszege helyesen nem 4 forint 19 dénár, hanem 4 forint 20 dénár.

[†] Mivel a census után említik az egyháznak adandó 60 dénárt, szinte bizonyos, hogy a tizedet is magában foglalta az összeg, ami a korábbi évek alapján 15–16 dénár körül lehetett. Hogy a pénz többi részének átadását mi motiválhatta, valószínűleg soha nem fog már kiderülni.

^{††} „[...] *ad dispositionem ligonis*” [helyesen *ligonis* – G. L. Sz.].

*** Az összeadott tételek végösszege helyesen 3 forint 19 dénár a feltüntetett 3 forint 29 dénár helyett.

Az elszámolás során eltelt egy hónap alatt Éliás 13 forintnyi összeget vett át csupán a bártfaiaktól, míg kiadásai 18 forintra és 30 dénárra rúgtak. Azaz a szőlőgondnok ezúttal is a magánál tartott összegből egészíthette ki a bártfaiaktól kapott készpénzt. A kiadások nagy része ez esetben is főleg a munkadíjra ment el, míg a más jellegű költségek ennél jóval jelentéktelenebbek voltak (6. táblázat). Ez egészen konkrétan azt jelenti, hogy a költségek csaknem 87%-át már ekkor, a szőlőmunkák e korai szakaszában is napszamosok felfogadására fizették ki, holott még el sem kezdődtek az igazán sok munkát jelentő tavaszi és nyári kapálások.

6. táblázat. A kiadási tételek megoszlása az 1500. évi szántói szőlőszámadásban

Kiadási tételek	Fizetett összeg (d)	Arány (%)
Nyitás	574	31,36
Metszés	828	45,24
Kisebb munkák*	183	10
Munkaeszköz-beszerzés	100	5,46
„Rezsiköltségek”	145	7,92
Összesen	1830**	100

* Árokásás, kőhordás, határjelek elhelyezése.

** Az 1830 dénáros végösszeg a különálló tételek összeadásával jön ki. Ha a számadás írójának összesítéseit vesszük alapul, akkor a végeredmény 1855 dénár, azaz 25 dénárral haladja meg a valós költségeket.

Forrás: DF 216342

A két szántói szőlőszámadással és a szőlőművelés munkaszervezetével kapcsolatos ismereteinket környékbeli analógiák segítségével tovább szélesíthetjük. Az egyes munkafolyamatok munkaerőigényének egymáshoz viszonyított arányát kiválóan demonstrálja Újhelyi András vincellér már említett vincellérszámadás-töredéke.⁵⁴ Ez az egyoldalú feljegyzés kifejezetten a bártfaiak újhelyi szőlőjében elvégzendő munkálatokra felfogadott munkások számát és napi díját rögzítette, nagyon részletesen (lásd 7. táblázat). A részletesség azt jelenti, hogy a környékről nem is ismert még egy olyan korabeli forrás, amely ennél precízebben számolna be a kor szőlőművelésének munkafolyamatáról, nagyrészt annak menetét tükröző kronológiai rendben haladva. A kapával elvégzett tennivalók (nyitás, vesszők bekapálása és a további két kapálás) a teljes munkaidő csaknem felét (a kifizetett 632 munkanapból 303-at) jelentették. Az Újhelyen fizetett bérek párhuzamba állíthatók a két szántói számadásban látottakkal. Úgy tűnik, hogy a környéken a metszésért 6–7 dénárt, a többi, komolyabb munkáért 7 dénárt fizettek napszámként, míg egyes kisebb munkák (venyige gyűjtés, kőelhordás stb.) általában 4 dénárt értek. A városok által a szőlőmunkásoknak fizetett bérek a Hegyalján nem voltak kifejezetten magasak, de a középkor végéig összességé-

54 DF 216409.

ben némi növekedést mutatnak.⁵⁵ A rendkívül részletes Haberleiter-féle soproni számadásban is differenciáltak – bár a hegyaljainál tisztességesebbek – voltak a napszamosbérék. A legkevesebbet a szüretelők kapták (5–8 dénár), míg a legnehezebb munkákat végző karóverők és kapálók 12–20 dénárt vihettek haza. Ugyanez a helyzet a budai szőlőnapszám esetén is: itt 10-től egészen 24 dénárig változtak a keresetek.⁵⁶ A bérek alakulása mindenesetre mutat valami belső logikát a három termőterület számadásainak napszamosfizetéseit összevetve: minden bizonnyal a könnyebb, illetve szakértelmet nem követelő munkák (kőhordás, vesszőgyűjtés, gyomlálás, kötözés, valamint a szüretnél a szedés) alacsonyabb bérrel jártak, mint a nehezebb és komolyabb hozzáértést és tapasztalatot megkövetelő munkafolyamatok.

7. táblázat. Az egyes munkafolyamatok munkaerő- és feltételezett költségénye Újhelyi András vincellér 16. század elejéről származó regisztrumkivonatában⁵⁷

Munkafolyamat	Munkások száma	Bér/fő (d)	Elméletileg helyes végösszeg (d)
Nyitás	90	7	630
Metszés	72	7	504
Vesszőgyűjtés	32	4	128
Bujtás	49	7	343
Vesszők bekapálása	7	7	49
Kapálás	106	7	742
Karózás	67	7	469
Kötözés	100	7	700
Második kapálás	100	7	700
Trágyázás	9	7	63
A szőlőre fordított összes munkanap		Összes munkaerőköltség	
632		43 Ft 28 d	

Forrás: DF 216409

A hegyaljai szőlőszámadások lehetőséget nyújtanak arra, hogy a korabeli szőlőművelés folyamatát és időbeli ütemét is megértsük.⁵⁸ A szakirodalomban jól ismert a szőlőművelés kivételesen nagy munkaigénye, amely a már fent ismertetett szám-

⁵⁵ Gecsényi 1966: 476.

⁵⁶ Mollay 1941: 114; Kubinyi 1964: 384.

⁵⁷ Az egyes munkafolyamatok végösszegét a számadás nem rögzíti, csupán a munkások számát és a fejenként fizetendő napibért foglalták írásba. Az ebben az oszlopban szereplő érték úgy jött ki, hogy a munkába álló személyek számát megszoroztam a napibérrel. Habár a fentiekben is láthattuk, hogy a Szántón kifizetett összeg soha nem volt egyenlő a felfogadott bér munkások létszámának és a fejenként fizetendő napszamosszegnek a szorzatával, a feltételezett költségeket jobb híján mégiscsak ilyen módon lehet – legalább hozzávetőlegesen – megbecsülni.

⁵⁸ A bártfai számadáskönyvek vizsgálata alapján Gecsényi Lajos állította össze a szőlőmunkák feltételezhető menetrendjét és dátum szerinti kezdetét a középkor végétől egészen a 16. század közepéig. Gecsényi 1966: 481–482.

adásokból is kitűnt, és amelynek nem csupán gazdasági, hanem társadalmi következményei is bőven voltak. A szőlőbirtok szabad forgalma, elkülönülése a jobbágytelektől nagyrészt éppen annak köszönhető, hogy valamilyen módon figyelembe kívánták venni a szőlő telepítésével és megművelésével kapcsolatos fáradságot és befektetéseket.⁵⁹

Az imént említett nagy munkai igény egyáltalán nem túlzás: a nyitástól számítva a szőlőmunkák metszést, többszöri karózást, kapálást és kötözést foglaltak magukba, de a szüret sem tartozott a kis munkák közé. A szőlőt végül a szezon lejártával befedték, pontosabban földdel bekapálták, hogy így óvják meg a téli hidegtől.⁶⁰ Próbáljuk meg a rendelkezésre álló hegyaljai források segítségével ezt az összképet kicsit árnyalni és pontosítani. Igaz, a szántói vincellérszámadások ezt csak a tavasz végéig, kora nyárig teszik lehetővé, de talán így sem teljesen felesleges vállalkozás.

A hagyományos szemlélet szerint a szőlőmunkák kezdete Szent Gergely napjától (március 12.) számítandó. Ezt azonban nem minden esetben vették figyelembe, hiszen a szőlőművelés során számos más tényező is befolyásolhatta a menetrendet, mint a szokás és az időjárás. Amennyiben a tavasz korábban köszöntött be, bizonyosan nem vártak a munkálatokkal Gergely-napig. Nagyon úgy tűnik, hogy a március 12-i határnap valójában csak jogi szempontból jelentett szilárd cezúrát.⁶¹

Sok esetben azonban már ezt megelőzően is voltak tennivalók a szőlővel. Ez jól látszik az 1498. évi Csontos Éliás-féle számadásból. A téli fagyok elmúltával, de már nagyjából az év kezdetétől, amennyiben a feltételek erre adottak voltak, lehetőség nyílt a szezonkezdés előkészületeire, többek között az árokásásra vagy a talajjavítást elősegítő trágyának a szőlőbe való szállítására is.⁶²

A hazai szakirodalom úgy gondolja, hogy a talaj trágyázással történő javítása nem túl régi fejlemény a magyarországi szőlőművelésben. Ha javították is a talajt,

59 Makkai 1957: 477–478; Solymosi 1998: 147–149.

60 Belényesi 1955: 13–15. Hegyaljai vonatkozásban a munkafolyamatokat nagy vonalakban összefoglalja Gececsényi 1966: 473–475. Ugyanezt német terminológiával a soproni szőlőművelésre nézve ismerteti Mollay 1941: 114. Sopronban egy tízéves időszaktól nagyon részletesen ismertek a már említett Haberleiter-szőlők-ből a munkafolyamatok és a különféle részmunkákat ellátó alkalmazottak is. Mollay 1941: 120–121, táblázatok. Sopronban a hegyaljainál fejlettebb volt a művelés, úgy tűnik, hogy a harmadik kapálás is megszilárdult már. Vannak ugyanakkor olyan szőlőterületek is az országban, ahol ezeknél a városi szőlőknél jóval archaikusabb módon zajlott a termelés. Az arácsi szőlő esetében például elmaradt a karózás, és a Balaton-felvidék kedvezőbb időjárási körülményei miatt a fedésre sem volt mindenhol szükség. Lichtneckert 2007: 24–25.

61 A hegyaljai mezővárosokban Szent Gergely napja után már nem lehetett a szőlőért pert indítani, hogy ezzel se akadályozzák a nyugodt és kiszámítható termelést. Gulyás 2017: 220–221. Egy környékbeli, hejcei példa, ahol az elővásárlási jog alapján nyilvánítják ki a szőlőről, hogy aki akarja, azt Gergely pápa napjáig megvásárolhatja, azután azonban már nem: DF 217817.

62 1497 őszétől vagy az év végétől már ilyen bejegyzésekkel találkozhatunk: „Item dictus Elias fecit fodere fossata in vinea Naghtewekesmal”; „Item adhuc in preterito autumpno dedit reliquas denarios centum pro portando fimis ad vineam Naghtewekesmal”; „Tempore Epiphaniarum Domini Iohannes et Stanislaus dederunt in manus dicti procuratoris d. IIII pro portando fimis”. DF 216211. „Item feci ducere fimum cum hiis pecuniis”. DF 216344. A trágya odaszállítását követő trágyázást vagy a szüret után, november elején, vagy februárban végezték. Gececsényi 1966: 474–475.

az főleg jó minőségű föld odavitelével történt. Az erózió során a szőlőhegyről leke-
rült földet pedig az úgynevezett liktorvermekkel fogták fel, ahonnan később vissza
tudták hordani a tövek mellé. Ezt az eljárást a Hegyalján a 16–17. századtól ada-
tolják, de egyértelműen látszik, hogy már 1500 körül elterjedt.⁶³ A szőlők rendsze-
res trágyázását a néprajzi szakirodalom 19. századi fejleménynek tekinti, ami a
Hegyalja esetében nem igaz. Amint arról már volt szó, a trágya szőlőhegyre hordá-
sa (*pro portando fimis, ganay hordasch*⁶⁴) nem ismeretlen eljárás a Hegyalján, az ez-
zel kapcsolatos költségek mind az 1498. évi, Csontos Éliás-féle, mind az 1500. évi,
Újhelyi András-féle, mind pedig az ugyanebből az évből származó, lokalizálhatatlan
szőlőre vonatkozó vincellérszámadásban szerepeltek.

Mindezek mellett be kellett szerezni azokat az eszközöket is, amelyek a műve-
lés elengedhetetlen kellékei voltak. Így például az ásókat és a kapákat is, de idetar-
toztak a rendszeresen amortizálódó szőlőkarók is, amiket évente javítani, illetve
pótolni volt szükséges.⁶⁵ Ha új szőlőt akartak telepíteni, akkor a kövek elszállításá-
val lehetett ehhez helyet biztosítani.⁶⁶ A művelést, illetve a szőlőültetvény terjesz-
kedését akadályozó köveket Szent Gergely napjáig elvitették a szőlőből.⁶⁷

A valódi szőlőmunkák kezdetét a nyitás (*aperitio vinee, aperitio vinearum vites*
– *aperire*⁶⁸) jelentette, olykor már februárban, amelynek során az előző évi szüret
után földdel befedett szőlőtökéket kap segítségével nyitották meg. A nyitás a leg-
nehezebb szőlőmunkák közé tartozott. Ezt a fázist közvetlenül követte a metszés
(*cissura, scissura* – *putare, prescindere*⁶⁹), amely azt a célt szolgálta, hogy a szőlő nö-
vekedését és termőképességét optimális módon szabályozzák. Ekkor vágják ki a
felesleget,⁷⁰ de ugyanekkor történt az új szőlőtövek telepítését célzó vesszők kivá-
lasztása is, amelyeket májusig általában el is ültettek.⁷¹ A szőlők telepítését, felújí-
tását nem csak vesszők elültetésével lehetett megoldani. A sorok közt keletkezett

63 Paládi-Kovács (főszerk.) 2001: 568–569; DF 216211: „*fecit fodere unam fossam Lector vocatam*”.

64 DF 216211, 216409.

65 „*Pro palis fl I.*”; „*Pro novis ligonibus fl I.*” DF 216409. „*Primo ad ligones dedit d. I. Item palos emit ad vineas III^m d. LXXV.*” DF 216211. „*Item feci palas inducere et laborare in vineis, ad ea exposui d. IIIe hominibus XLVIII.*” DF 216344. „*Item ligones comperavi a fabro.*” DF 215269. Volt, hogy a karókat közvetlenül a közeli erdőben vágták, és onnan szállították a szőlőbe: „*Item ad exportandos pallos de sillwa [!]*”; „*Item distribuere pallos in dicta vinea*”. DF 215269.

66 Erről számol be például Éliás már említett, 1498 elején írt levele is: „*et in locum lapidum vineam plantare*”. DF 216141.

67 „*Item feci exportare lapides de dicta vinea ut datum est in die Gregorii Pape*”. DF 215269.

68 DF 216409, 216211. Hasonló adat: „*fecit aperire vineas hominibus centum et viginti octo, cui libet dedi d. VII*”; „*ad aperitionem dicte vinee*”. DF 216344, 215269. Összefoglalóan: Paládi-Kovács (főszerk.) 2001: 554–557.

69 DF 215269, 216409, valamint többek között: „*Item putare fecit per homines XXVIII, facit d. IIe minus XXX.*”; „*Item feci prescindere vineam centum et tres hominibus cui libet dedi d. VII.*” DF 216211, 216344.

70 „*Item feci extirpare superflua in vinea et exposui d. IIIe hominibus LXXXX.*” DF 216344.

71 Az újhelyi számadásban minden bizonnyal ezt, azaz a metszést követő vesszőválogatást takarhatja a „*super collectionem virgarum*” bejegyzés, amelyet 32 ember fejenként 4 dénárért végzett el. Ezután a vesszőket heten kapálták be. DF 216409. Természetesen el is kellett szállítani ezeket a szőlőből: „*ad exportatione virgulas de dicta vinea*”. DF 215269.

tőkehiányt a bujtásnak (*buthasch*, *buthas*⁷²) nevezett eljárással próbálták pótolni, ami élő szőlővesszők kis árkokba történő leföldelését jelentette. Ez a leföldelt vessző meggyökeresedett, ami lehetővé tette, hogy később elválasszák az anyatókétól. Ugyanezt a módszert alkalmazták az előregedett szőlők fiatalítására is.⁷³

A legfontosabb munkák közé tartozott a metszést követő kapálás (*kapalasch*, *ligonizatio* – *ligonizare*⁷⁴). Eleinte szezononként kétszer, a 15–16. századtól azonban már egyre inkább háromszor kapálták meg a szőlőt a fedésig. Az első kapálás a kevésbé fejlett szőlőkultúrák esetében általában május elején történt, az intenzív termelést folytató területeken ugyanakkor sok esetben már Szent György napjáig (április 24.) elvégezték a feladatot. Az első kapálás célja a talaj fellazítása, a szőlőtőkék levegőzésének biztosítása volt. Ennek során a földet a tövektől a két szőlősor közötti bakhátra húzták fel.⁷⁵

Az első kapálás után a Hegyalján is karózással (*karoweresch* – *percutere pallos*) és kötözéssel (*kotheszysz*, *ligatura* – *colligere*, *recolligere*, *ligare*) folytatódott a munka.⁷⁶ A karózás tavasszal történt, célja a friss hajtások megtámasztása volt. A hegyaljai számadáskönyvekben több említés van karók vásárlásáról és a szőlőbe szállításukról is.⁷⁷ A kötözés munkálatai kapcsolódtak a karózáshoz. A kötözés során a szőlővesszőket a karókhoz, illetve egymáshoz kötözték, ami biztosította egyrészt a stabil támasztást, másrészt a növény napfénnel és levegővel való megfelelő ellátását. Ehhez kötözőanyagként sást, de még inkább szalmát használhattak. Általában kétszer kötöztek évente, elsőként az első kapálás után, de a virágzás előtt, másodjára a virágzás után, de a második kapálást megelőzően.⁷⁸

A kötözéseket a második kapálás követte júniusban, a virágzás után. Célja a karózás és kötözés során letaposott föld fellazítása volt. Ezt a Hegyalján forgatásnak (*fargathasch*, *forgatas*⁷⁹) hívták, a kifejezés középkor végi használatát számadásaink is bizonyítják. A valószínűleg június második felében esedékes harmadik kapálás

72 DF 216409, 216344, 215269. Habár a néprajzi szakirodalom szerint az eljárásra a Hegyalján a homlítás kifejezés terjedt el, nem pedig a bujtás, előbbivel egyszer sem találkoztam, utóbbival viszont többször is. Paládi-Kovács (főszerk.) 2001: 547.

73 A vesszőültetésre és a bujtásra összefoglalóan: Paládi-Kovács (főszerk.) 2001: 547–551.

74 „*Kapalasch*”. DF 216409. „*Item ad ligonizationem dicte vinee*”. DF 215269. „*Item ligonizare fecit hominibus XXXIX, singulis prebens d. VII.*” DF 216211.

75 Paládi-Kovács (főszerk.) 2001: 557–559.

76 Mindkét vulgáris magyar nyelvű kifejezés az Újhelyi András-féle számadásban szerepel. DF 216409. A karóverésre: „*Item feci percutere pallos in dicta vinea*”. DF 215269. A kötözésre: „*Item palmites colligere et exponere fecit d. XXI.*” DF 216211. „*Item feci palmites virgarum recolligere, exposui fl I. absque d. XXV.*” DF 216344. „*Item feci ligare in vineis cum hominibus centum et XXXXXX [!], exposui d. VI.*” DF 216344. „*Item ad ligatura dicte vinee*”. DF 215269.

77 „*Qui palos portaverunt bik [!] d. LXXXXVIII.*” DF 216409.

78 Paládi-Kovács (főszerk.) 2001: 566–568.

79 DF 216409. Arról, hogy a két szó megfelel egymásnak: „*Item feci vineam ligonizare ulgo forgatasana cum hominibus centum et XLIII et exposui d. VIII.*” DF 216344.

ekkor még nem lehetett rendszeres, bár vannak már rá adataink a korszakból (1515-ből).⁸⁰

A középkori hegyaljai szőlőműveléssel kapcsolatos, a szántói vincellérszámadásokból összeállítható időrendünk ennél a pontnál sajnos véget ér. Ez nem jelenti azt, hogy ne lenne olyan vincellér-számadáskönyv, amely a szüretig összefoglalja a szőlőkkel kapcsolatos munkákat: a tállyai „Nagy szőlő” vegyes tartalmú számadáskönyve például ilyen.⁸¹ Ennek egy – zömmel már idézett – része a szőlőkkel kapcsolatos munkák kiadásait tartalmazza, az 1487. évi bejegyzések pedig gyakorlatilag a szüretig vezetik végig a költségeket, de ezeket már a legtöbb esetben nem részletezve jegyezték le. Ehelyett a szőlő alkalmazottainak különféle céllal, vagy fizetésként, vagy pedig más munkák költségeire kiutalt összegeket tartalmazza. Ezeknek a főként forintban számolt kiutalásoknak egy hányada bizonyosan alacsonyabb rendű alkalmazottak és munkások kezén kötött ki, de anélkül, hogy ezeket a forrás írója részletezte volna.⁸² A szőlőmunkák lezárása a szürettel vette kezdetét, amelyet az Alföldön és a Dél-Dunántúlon általában Szent Mihály napjától (szeptember 29.) kezdtek el, a Hegyalján azonban sok esetben csak október legvégén. Ezt a fedés és a karók kiszedése zárta le.⁸³

A fent ismertetett munkamenet a hagyományon és szakértelmen alapuló megszokott rendben történt. Vannak ugyanakkor olyan munkafolyamatok is, amelyek a fentiekkel ellentétben nem ilyen szabályosan követték egymást, hanem nagyobb mozgástér állt rendelkezésre az ütemezés során, illetve rugalmas módon kellett alkalmazkodni a megoldandó kihívásokhoz. A kő elhordását, valamint az árokásást, mint fentebb már kifejtettem, célszerű lehetett a nagyobb munkák előtt megoldani, de arra is van példa, hogy ez később történt meg. Csontos Éliás 1500. évi számadása szerint április folyamán fizetett meg munkásokat kőszállításért és árokásásért.⁸⁴ A szőlők őrzését is folyamatosan biztosítani kellett, legalábbis a nagy értékű tállyai „Nagy szőlőben” a bártfaiak ezt megoldották.⁸⁵

A két szántói számadás alapján meglehetősen jól kirajzolódik az, hogy milyen feladatot látott el egy városi szőlőgondnok a középkor végén. Tevékenységének csak az egyik részét képezte a szőlő megművelésével összefüggő feladatok szakszerű ellátása, a legfontosabb szőlőmunkáknak az időjárás helyzetnek megfelelő idő-

80 Gecsényi 1966: 473–474.

81 DF 215269.

82 Ilyen volt például Sthenczel Mihály, aki a szőlőművelésre („*pro vineis colendi*”) 8 forintot vehetett át, egy bizonyos Albert, aki hordókra 3 forintot, saját költségeire pedig 1 forintot kapott („*pro vasis ad vineas per Albertum dedimus fl III.*”); a sorba illik Márton vineator is, aki 1 forintot kapott a munkájáért, valamint Simon kocsis (*vector*) is, akinek a szüret idején szállításért 1 forint járt. A példákat lehetne még sorolni. DF 215269.

83 Paládi-Kovács (főszerk.) 2001: 570–571; Gecsényi 1966: 474. A szüretre és előkészületeire lásd még Kubinyi 1964: 385–387.

84 „[...] *cum hominibus VIII feci exportare lapides de vinea cum quatuor denariis*”; „*hominibus iterum dedi denarios L ad disponendas foveas in locum mensurationem cum brachio*” stb. DF 216342.

85 „*Item custodibus vinee dedi d. XXX.*” DF 215269.

pontban történő elindítása és levezénylése, a munkaszervezet összefogása és koordinálása szürettől szüretig, valamint az alacsonyabb rendű munkaerőnek, az alárendelt vinitoroknak, a kocsisoknak, illetve a bérmunkások hadának az irányítása. A szőlősgazda vagy klasszikus vincellérszerep mellett egy városi szőlőprocuratornak más adottságokkal is rendelkeznie kellett. Értenie kellett a pénzügyekhez, hogy a szőlőbirtok költségeiről, valamint a településen fizetendő adókról és tizedről el tudjon számolni munkaadóinak (noha ezt olykor kiábrándítóan pontatlanul végezte!). Logisztikai képességek is nélkülözhetetlenek voltak a munkájához, hogy a szőlő művelésének tárgyi feltételeit meg tudja teremteni, ami a munkához szükséges szerszámok és nyersanyagok biztosításától kezdve egészen a hordók beszerzéséig számos feladatot magában foglalt. Fontos volt emellett a munkaerő-szervezésben való jártasság is, hiszen az egyes munkafolyamatokhoz szükséges létszámú és megfelelő gyakorlattal rendelkező napszamosokat szintén ő toborozta, munkájukat ő felügyelte, majd ő is fizette ki őket. Mindezek mellett egyéb feladatai is voltak, például a szőlő birtokosának jogi képviselője.⁸⁶ A vincellér az elvégzett összetett feladatokért évente meghatározott összegű konvenciót kapott, amelyet pontosan ismerünk: a századforduló környékén általában 4 forintot tett ki az összeg, de a 16. század közepéig ez 6 forintra nőtt. Ehhez még ruhanemű is járt.⁸⁷

A fenti széles körű tapasztalatok a szőlőgondnok műveltségi szintjének kérdését is felvetik. Az olykor egyes szám első személyben leveleket küldő⁸⁸ és vincellérszámadásokat rögzítő⁸⁹ procuratorok esetében ugyanis indokoltan vehető fel, hogy valamilyen alapszintű (falusi-mezővárosi) iskolai tanulmányokkal és így némi latin műveltséggel is rendelkezettek. A Csontos Éliás neve alatt fennmaradt négy latin nyelvű forrásunk a szövegek alapján azonban nem valószínű, hogy egyetlen írnok kezétől származik. A két számadáskönyv készítője bizonyosan nem ugyanaz a személy volt, de a két missilis írásképe – habár közelebb áll ez a kettő egymáshoz – sem egyértelműen ugyanarra a személyre utal. Tehát még ha feltesszük is, hogy valamelyiket esetleg ő maga róta papírra, olykor bizonyosan alkalmazott írnokokat is. Az írástudás lehetőségét azonban így sem vethetjük el teljes mértékben Éliás kapcsán, hiszen a korszakban már egyre több falusi és mezővárosi személy jutott az írás, de legalább az olvasás tudományának birtokába, s a városi szőlőgondnokok összetett feladatkörük, tájékozottságuk alapján minden bizonnyal szintén ebbe a továbbra is szűk körbe tartozhattak.

---

86 Balassa 1988: 295.

87 Gecsényi 1966: 479. 1486-ban Tállyán viszont még csak 3 forint volt a vincellér éves fizetése. DF 215269.

88 Az újhelyi Német János, a bártfaiak procuratora két alkalommal is egyes szám első személyben írt levelet Bártfára, sokatmondó azonban, hogy a két levél bizonyosan nem ugyanattól a kéztől származik. DF 217098, 217134.

89 Egyes szám első személyben írták például az 1500. évi, ismeretlen vinitorhoz és szőlőhöz köthető vincellérszámadást. DF 216344.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (DF)
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (DL)

Szakály Ferenc – Szücs Jenő 2005: *Budai bortizedjegyzékek a 16. század első harmadából.* (História könyvtár. Okmánytárak 4.) Budapest.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balassa Iván 1988: A tokaj-hegyaljai szőlőművelés munkaszervezetének néhány vonása a XVI–XX. században. *Agrártörténeti Szemle* (30.) 3–4. 271–305.
- Balassa Iván 1991: *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora.* Tokaj.
- Belényesy Márta 1955: Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk a 14. században. *Néprajzi Értesítő* (37.) 11–30.
- Bogdán István 1978: *Magyarországi hossz- és földmértékek a 16. század végéig.* (Magyar Országos Levéltár kiadványai. IV. Levéltár- és történeti forrástudományok 3.) Budapest.
- Draskóczy István 1999: Borkereskedelem a 15–16. század fordulóján. Kassa kiváltságai és borkereskedelme. In: Benyák Zoltán – Benyák Ferenc (szerk.): *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe.* Budapest, 99–114.
- Éder Katalin 2009: Mezővárosok és plébániatemplomok a középkori Hegyalján. In: *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv IV.* Budapest, 123–147.
- Fejérpataky László 1885: *Magyarországi városok régi számadáskönyvei.* Budapest.
- Fügedi Erik 1972: A bártfai XVI. század eleji bor- és ló kivitel néhány kérdése. *Agrártörténeti Szemle* (14.) 1–2. 41–89.
- Gecsényi Lajos 1966: Bártfa város hegyaljai szőlőgazdálkodása 1485–1563. *Agrártörténeti Szemle* (8.) 4. 470–485.
- Gecsényi Lajos 1972: Városi és polgári szőlőbirtokok és borkereskedelem a Hegyalján a XV–XVI. század fordulóján. *Agrártörténeti Szemle* (14.) 3–4. 340–352.
- Gulyás László Szabolcs 2008: Középkori mezővárosi foglalkozásneveink forrásértékéről. *Századok* (142.) 2. 437–462.
- Gulyás László Szabolcs 2011: Mezővárosi polgárok kegyes adományai a középkorban. In: Bárány Attila – Papp Klára – Szálkai Tamás (szerk.): *Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok.* (Speculum Historiae Debreceniense 7.) Debrecen, 183–204.
- Gulyás László Szabolcs 2012: A középkori szőlőművelés és borkereskedelem információ-történeti vizsgálatának lehetőségei. *Aetas* (27.) 4. 155–175.
- Gulyás László Szabolcs 2017: *Mezővárosi önkormányzat a középkori Hegyalján.* Budapest.
- Kálnoki-Gyöngyössy Márton 2015: *Pénzverés és pénzforgalom Nyugat-Magyarországon (1387–1608).* Akadémiai doktori értekezés. Budapest.
- Kenyeres István 2003: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a 16. században. *Levéltári Közlemények* (74.) 1–2. 59–103.
- Komoróczy György 1944: *Borkivitelünk észak felé.* Kassa.
- Kubinyi András 1964: A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán. (Gallinzer Lénárt számadáskönyve 1525-ből). *Agrártörténeti Szemle* (6.) 3–4. 371–404.

- Kubinyi András 1973: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Gerevich László (szerk.): *Budapest története. II. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején*. Budapest, 9–240.
- Kubinyi András 1999: Központi helyek a középkor végi Abaúj, Borsod, Heves és Torna megyékben. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVII*. Miskolc, 499–518.
- Lakatos Bálint Péter 2013: *Hivatali írásbeliség és ügyintézés a késő középkori magyarországi mezővárosokban, okleveleik tükrében*. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Lichtneckert András 2007: *Az arácsi szőlőhegy és szőlőhegyi önkormányzat története*. Doktori disszertáció. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- Makkai László 1957: A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései (A telkes és „kertes” földhasználat a 13–15. században). In: Bodor András – Cselényi Béla – Jancsó Elemér – Jakó Zsigmond – Szabó T. Attila (szerk.): *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Bukarest, 463–478.
- Mollay Károly 1941: Soproni élet a 15. század második felében. (A Haberleiter-család története). Első rész. *Soproni Szemle* (5.) 3. 109–122.
- N. Kiss István 1973: Szőlő-monokultúra a Hegyalján, XVI–XVIII. század. (Termelés, export, ár, minőség). *Agrártörténeti Szemle* (15.) 3–4. 383–389.
- Nógrády Árpád 2011: *Kanizsai László számadáskönyve*. (História Könyvtár. Okmánytárak 8.) Budapest.
- Paládi-Kovács Attila (főszerk.) 2001: *Magyar néprajz nyolc kötetben. II. Gazdálkodás*. Budapest.
- Slíz Mariann 2011: *Személynévadás az Anjou-korban*. Budapest.
- Slíz Mariann 2017: *Személynévtörténeti vizsgálatok a középkori Magyarországról*. Budapest.
- Solymosi László 1998: *A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon*. Budapest.
- Sroka, Stanislaw A. 2016: *A középkori Bártfa és kapcsolatai Kis-Lengyelországgal*. Budapest.

Bányauradalmak az Erdélyi Fejedelemség területén Bethlen Gábor uralkodása alatt¹

Előzmények

Paulinyi Oszkár, a magyarországi bányászat szakavatott ismerője, 1966-ban megjelent, a bányászat korai vállalkozási formáit taglaló munkájában úgy jellemezte az érckitermelést, mint a munkamegosztást és szoros együttműködést leginkább igénylő termelési ágazatot. Mindezekre azért volt szükség, mert a bányagazdálkodás sikere minden esetben erősen függött attól, hogy a föld alatti természet milyen akadályokat gördített a kincseit kutató emberek elé.² A munkamegosztás és az együttműködés nemcsak a középkor évszázadaiban volt kiemelten fontos a bányászat területén, a mélyművelés széles körű térhódításával a későbbi korszakokban egyre nagyobb szükség volt a differenciált termelési folyamatokra. A 17. századi erdélyi nemesérbányászatban is tetten érhető az a szoros kapocs, amely a korabeli bányákat és az őket kiszolgáló „háttérintézményeket” jellemezte. Ezek közül a legfontosabb az adott bányához csatolt mindenkori bányauradalom volt. R. Várkonyi Ágnes egyik tanulmányában úgy fogalmazott, hogy a 17. századi bányauradalom szinte mindenben hasonlít a földesúri gazdaságokhoz, azzal a különbséggel, hogy az előbbinek az éltető eleme a bánya, és ennek megfelelően a bányászat igényeihez alakítják az uradalmak szerkezetét.³ A tanulmány megállapításai, jóllehet a szerző az alsó-magyarországi bányavárosokhoz tartozó uradalmak helyzetét vizsgálta, érvényesek a korabeli erdélyi bányauradalmakra is. R. Várkonyi Ágnes gondolatait továbbfűzve kijelenthető, hogy a bányauradalom és az őt éltető bányahely között kettős függés állt fenn, ugyanis a korabeli magyar és erdélyi viszonyok mellett a bányák működése a hozzájuk csatolt uradalom és annak szolgálatai nélkül megvalósíthatatlan lett volna, azaz a bánya és a bányauradalom egymás létét feltételezték.

Ha röviden meg szeretnénk fogalmazni, mit is értünk bányauradalom alatt, akkor azt mondhatnánk, hogy azon falvak, birtokok, esetleg részbirtokok összességét, amelyeket általában egy bányához és/vagy bányavároshoz rendeltek, legtöbbször az

---

1 A tanulmány az MTA BTK Történettudományi Intézet kutatóműhelyében készült, megírását az NKFI 124684 számú fiatal kutatói ösztöndíja támogatta.

2 Paulinyi 1966: 7.

3 R. Várkonyi 1979: 122.

uralkodói akaratnak megfelelően, és szolgáltatásaikat a bányát vezető tisztviselőnek, bérlőnek tartoztak leróni. Ezek a szolgáltatások – ahogy a későbbiekben részletesen kifejtem – sok tekintetben különböztek az elsősorban mezőgazdálkodásra berendezkedett fiskális vagy földesúri uradalmaktól. A bányászatban való hatékony részvételük miatt nem volt ritka, hogy egy-egy falu részleges kiváltságokkal is bírt.⁴

A bányauradalmak tehát különleges helyet foglaltak el a korabeli magyar és erdélyi uradalomhálózatban. Maksay Ferenc a bányauradalom és az elsősorban mezőgazdálkodással foglalkozó uradalmak közötti különbség érzékeltetésére két szempontot emelt ki: elsősorban az uradalmi szerkezetet, másodsorban pedig a társadalmi változásokat.⁵ A bányauradalmak szerkezete általában nem volt olyan mértékben differenciált, azaz nem indult meg annyira a birtokaprózódás, mint a másik uradalomtípus esetében (példaként pont a tanulmány témájául szolgáló nagybányai uradalmat hozta fel). Ezt a jelenséget azzal magyarázta, hogy a nagybányai uradalom falvait nagyrészt bányászok lakták, így majorkodásnak sem volt igazán nyoma. Az egyenletes jobbágytelek-elosztásból következik a másik fontos különbség, hogy a terhek sem igen változtak az évtizedek folyamán. A 16. század végén fizetett census összege sok esetben megegyezett a Rákóczi-korban feljegyzett adatokkal.⁶ Maksay Ferenc a bányauradalmak védett helyzetét – kiindulva Nagybánya példájából – abból vezette le, hogy fiskális kézen voltak, így az ott élőknek kevesebb radikális változást kellett átélniük, mint a magánföldesúri kézen lévő uradalmak jobbágyainak. A védett helyzetnek és a speciális feladatoknak azonban árnyoldaluk is volt, ezt pedig legtöbbször az okozta (Nagybánya erre is kiváló példa), hogy kevés volt a termőterület, így az adott uradalom sok esetben élelmiszer-behozatalra szorult, és a lakosok jóval drágábban tudták beszerezni az alapvető élelmet.⁷ A rosszabb mezőgazdasági adottságoknak köszönhető, hogy Nagybánya város részleges vámmentességet kapott például a gabona, a bor, a zab, valamint a bányászat-hoz szükséges alapanyagok behozatalára.⁸ A nagybányai uradalom védettségére vonatkozó állítást azonban mindenképpen árnyalni kell, ugyanis a Nagybánya központú szatmári bányavidék a 16. század közepén a Magyar Királyság és az éppen formálódófélben lévő Erdélyi Fejedelemség határvidékére szorult. A századfordulót követően többször cserélt gazdát a terület, mondhatni „vándorolt” a magyar és az erdélyi állam között. A tulajdonosváltásoknak köszönhetően a birtokviszonyok is folyamatosan változtak, kamarai tisztviselők mentek, új bányavállalkozók

4 Mátyás-Rausch 2017: 26.

5 Maksay 1959: 44.

6 Maksay 1959: 46. A census összegére lásd MNL OL E 156. Fasc. 47. Nr. 41., illetve Makkai (szerk.) 1954: 408.

7 Maksay 1959: 46. Szentgyörgyi Máriának az erdélyi jobbágyterhekkel foglalkozó művében kifejtett véleménye több ponton egyezik Maksay Ferencével. Szentgyörgyi úgy vélte, hogy mivel a fiskális uradalmak lakossága nem tartozott közvetlen földesúri ellenőrzés alá, így nagyobb szabadságot élvezett, ez pedig hozzájárult a gyorsabb társadalmi emelkedéshez is. Szentgyörgyi 1962: 78–90.

8 RNL NB PRIV I. Nr. 6, 7, 35.

jöttek, akik megpróbálták a saját képükre formálni a térséget, a bányauradalommal együtt.⁹

Nemcsak a bányauradalom és a többi uradalomtípus között fedezhető fel azonban különbség, hanem bányauradalom és bányauradalom is sokban különbözik egymástól, még abban az esetben is, ha ugyanazt az ásványkincset – esetünkben nemesércet – termelték ki a területén. A különbségek bemutatására kiválóan alkalmas a nagybányai és az Erdélyi-érchegységben fekvő (abrudbányai, offenbányai és zalatnai) bányauradalmak összehasonlítása, annak ellenére, hogy Bethlen Gábor uralkodása idején ugyanazon államalakulat részét képezték.¹⁰

A legszembeütőbb különbség talán az egyes bányauradalmak kialakulásánál érhető tetten. A nagybányai bányauradalom a 16. század közepén leginkább az egész bányavidék életét befolyásoló határvidék jelleg okán komoly változás előtt állt. Ekkor alakították ki ugyanis a nagybányai birtoktest közelében a szatmári uradalmat, melynek feladata a modern erődítménnyé átépített szatmári vár kiszolgálása lett. Ehhez csatoltak hozzá több olyan települést (például Magyarokékest), melyek korábban a nagybányai fiskális bányának (Királytáró) szolgáltak.¹¹ Így a Bethlen-kori nagybányai bányauradalom, akárcsak a szatmári, egy „mesterségesen” kialakított uradalom volt. Az Erdélyi-érchegység bányauradalmi nem mentek keresztül ilyen változáson, Bethlen Gábor uralkodása alatt ugyanolyan jelleggel bírtak, mint a korábbi évtizedekben, és mint amilyen a nagybányai uradalom is bírt 1567 előtt. Az érchegységbeli uradalmak – még a 14. században – egy hosszú telepítési folyamat nyomán jöttek létre. A bányahelyekről kiinduló havasi irtványok alkották a későbbi falvak magját, amelyek áganként terjeszkedtek egyre szélesebben a bányahelyeket övező havasokban. A telepítéseket kenézek vezették, akik később a falvak előljárói lettek. A falvak lakossága a tárgyalt időszakban is folyamatosan növekedett, ugyanis újabb és újabb ágat (*crâng*) csatoltak a településekhez.¹²

Nemcsak kialakulásuk volt különböző, hanem 16. századi fejlődésük is. Az eltérő fejlődési út nagymértékben függött attól, hogy milyen jogállású volt az adott bányahely/bányaváros. A szélesebb körű kiváltságokkal bíró Nagybánya a 16. század utolsó éveiben sokkal előnyösebb helyzetben volt, mint az Erdélyi-érchegység települései.¹³ A nagybányai bányauradalmat és a fiskális bányát, noha a szatmári

9 Máttyás-Rausch 2016: 585–602.

10 Bethlen Gábor 1619 késő őszén hódította meg a szatmári bányavidéket és a környező várakat. A fejedelem az 1622. január 6-án ratifikált nikolsburgi béke értelmében megkapta az értékes szatmári bányavidéket. Ezt a rendelkezést az 1624. évi bécsi béke is megerősítette, utóbbi arra is lehetőséget biztosított Bethlen számára, hogy örökösei is Nagybánya birtokában maradjanak. Lukinich 1918: 218, illetve Gooss 1911: 550.

11 MNL OL E 156. Fasc. 47. Nr. 41. Egy 1583-ban készült inventárium szerint tíz település került át a szatmári váruradalomhoz. Lásd ÖStA HKA VUG RN 45a Konv. 171. fol. 313. A szatmári uradalom kialakításához Kenyeres 2008: 289–294.

12 I. Tóth 1951: 10.

13 Nagybánya első kiváltságát valószínűleg I. (Anjou) Károly alatt kaphatta meg, ezt erősítette meg I. (Anjou) Lajos 1347-ben, majd bővítette ki 1376-ban. Lásd Máttyás-Rausch 2017: 26–27.

bányavidék Bethlen Gábor uralkodása előtt is huzamosabb ideig a Báthory-családból származó fejedelmek birtoka volt, nem adományozták el, legfeljebb bérbe adták, ami nem jelentette azt, hogy a bérlő teljes mértékben szabad kezét kapott, hiszen a magyar hatóságok (leginkább a Szepesi Kamara) és a fejedelmi kancellária is ellenőrizték a tevékenységét.¹⁴ A szekularizációt követően kincstári tulajdonná vált erdélyi bányauradalmak azonban már nem voltak ennyire védve.¹⁵ A 16. század végén és a 17. század elején, Báthory Zsigmond és Báthory Gábor uralkodása idején a három uradalomból kettőt az anyavárossal együtt eladományoztak a fejedelmek, így fizetve meg híveik támogatását.¹⁶ Egyedül Abrudbányának, amely a legfejlettebb volt a három bányaváros közül, sikerült még a Báthory-korban visszafordítani a feldarabolás és az eladományozás folyamatát, de így is hosszú időbe telt, mire a város vissza tudta szerezni az „elkallódott” birtokokat.¹⁷ A tulajdonviszonyok, azaz hogy magán- vagy fiskális kézen voltak az adott bányauradalmak, nagyban meghatározták azt is, hogy milyen módon igazgatták a településeket, és kinek szolgáltak a falvak lakosai. Ha ezt a szempontot vesszük figyelembe, megint csak különbséget lehet kimutatni a nagybányai és az erdélyi uradalmak között, de ebben a tekintetben az egyes erdélyi uradalmak között is éles határvonal húzódik. Nagybányán a fiskális bányát a 16. század végén a Szepesi Kamara tisztviselői, majd később bérlők irányították.¹⁸ Ez volt az egyetlen olyan bányaváros a vizsgált bányahelyek közül, ahol bányakamara is működött, tehát itt nemcsak bányászati, hanem pénzügyigazgatási tevékenység is folyt. Ebből fakadóan a nagybányai bányauradalom lakosai nemcsak a bányának tartoztak szolgálni, hanem a bányakamarának is.¹⁹ Az erdélyi bányauradalmak esetében az volt a választóvonal, hogy volt-e az adott városban fiskális bánya. A három város közül egyedül Abrudbányán nem volt ilyen, itt a helyi polgárok bírták a bányák többségét, a bányauradalom falvai pedig nekik tartoztak szolgálni. A fennmaradó két városhoz (Zalatnához és Offenbányához) csatolt uradalom lakosai ettől eltérően az eredetileg fiskális tulajdonú bányákban dolgoztak, amelyek időközben magánkézre kerültek, így valójában Bethlen Gábor uralomra jutása előtt már egy-egy magánföldesúrnak szolgáltak, akik kizárólag a kötelező ércbeváltáson keresztül kapcsolódtak a fejedelmi hatalomhoz.²⁰ Maksay Ferenc az egyes uradalomtípusok jellemzésénél kiemelte a különböző természeti adottságokat is. A hegyvidéken elterülő bányauradalmakban

14 Mátyás-Rausch 2017: 269–270.

15 1556-hoz szokás kötni az erdélyi egyházi javak világi kézre kerülését, ami a későbbiekben a fejedelmi fiskus javadalmainak alapját adta. Jóllehet a döntés ténylegesen 1556-ra tehető, maga a folyamat sokkal több időt vett igénybe, és megvalósítása is még sok kérdést vet fel. Gálfi 2017: 81.

16 Mátyás-Rausch 2017: 214, 219–220.

17 Mátyás-Rausch 2017: 216–218.

18 Mátyás-Rausch 2017: 64–72, 132–178.

19 Mátyás-Rausch 2017: 112–115.

20 Mátyás-Rausch 2017: 212–215. A kötelező ércbeváltásra a teljesség igénye nélkül lásd Paulinyi 2005: 65–66, 75–76.

a szántógazdálkodás jelentősége természetesen jóval elmaradt a sík területen elhelyezkedő uradalmakhoz képest.²¹ Ez a kitétel alapvetően érvényes mind a nagybányai, mind a három erdélyi bányaadalomra, ettől függetlenül azonban ezen a területen is felfedezhető eltérés a két terület között. Nagybányán és környékén a 16. század utolsó évtizedeiben a bányászat és a bortermelés igen szoros kapcsolatban állt egymással. A helyi bányászok, mivel számottevő megmunkálható földterület híján a termelés igen költséges tevékenységnek számított, borkészítéssel is foglalkoztak, így finanszírozva a bányászat költségeit. Ez a munkamegosztás a 16. század végén komoly válságba jutott, mert a nagybányai bor felvevőpiaca erőteljesen lecsökkent a komoly konkurensnek számító sörfőzés széles körben való elterjedése miatt.²² A három erdélyi bányaadalom azonban nem volt még annyira szerencsés helyzetben sem, mint a nagybányai birtoktest, így ez a térség mindenképpen rászorult az alapvető élelmiszerek (búza, bor, zab, árpa, hús) behozatalára. Az erdélyi fejedelmek Bethlen Gábor uralkodása előtt is több ízben megerősítették a térség harmincadvám-mentességét, de ennek ellenére folyamatos áremelkedéssel kellett szembenéznük a lakosoknak.²³

A különbségeken túl hasonlóságok is felfedezhetők a két régió bányaadalmainak 16–17. századi sorsában és történetének alakulásában. Itt elsősorban a falvak etnikai összetételét emelném ki. A nagybányai bányaadalom és a három érc-hegységbeli uradalom lakossága is nagy részben román ajkú volt, mindegyik települést vajdák irányították a tárgyalat időszakban.²⁴ Mielőtt rátérnék a bányaadalom Bethlen-kori történetének tárgyalására, az általános jellemzésen túl szükségesnek tartom a korabeli „szolgáltatási rendszer” legfontosabb elemeit felvázolni, azaz röviden körbejárni, mit is jelentett a fejedelmi korban egy bányának szolgálni. A jobbágyok úrbéres terheit három csoportra lehet bontani: *cenzus*, *munera*, *servitia*. A cenzust vagy földbért Szent György és Szent Mihály napján adták be, a vizsgált területen a Szent Márton-napi adózás nem volt jellemző.²⁵ A nagybányai uradalomról fennmaradt feljegyzésekben a cenzust egyenesen Szent György-napi adónak nevezték.²⁶ A források alapján úgy tűnik, hogy nem kellett a tárgyalat bányaadalom mindegyikén fizetni földbért. Leginkább a nagybányai bányaadalom falvai tartoztak ezzel a mindenkori uruknak, az erdélyi bányaadalom lakosai

21 Maksay 1959: 46.

22 A szoros kapcsolatot mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a nagybányai bányászok panaszleveleiben a bányászat és bortermelés válsága egyszerre, egymást feltételezve jelenik meg. Lásd ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 497–500, 521.

23 Documente IV: 194–195. Az erdélyi nemesérctermelő helyeken megfigyelhető drágaságot Szentkirályi Zsigmond a 19. század közepén megjelent gazdaságtörténeti munkájában a kevés termőterülettel, valamint a rossz lokációval, a fontosabb közlekedési csomópontoktól való nagy távolsággal magyarázta. Lásd Szentkirályi 1841: 151–152.

24 MNL OL F 1. LR 7. k. fol. 146–147; I. Tóth 1951: 14.

25 Vö. Szentgyörgyi 1962: 11–12.

26 MNL OL E 156. Fasc. 40. Nr. 10.

a legtöbb esetben erre nem voltak kötelezve.²⁷ A muneráliák tekintetében a cenzusfizetéssel ellenkező tendencia figyelhető meg, ugyanis a nagybányai uradalomban Bethlen Gábor uralkodása előtt nem volt szokásban semmilyen nemű természetbeni szolgáltatás, ennek elterjedésére elsőként egy 1614-ből származó urbárium utal.²⁸ Az Erdélyi-érchegységben azonban széles körben meggyökeresedett a muneráliák adása, általában tyúkot, disznót, juhot és vágómarhát voltak kötelesek adni a falvak lakói.²⁹ Az úrbéres terhek közül a leginkább érdekes és „színes” csoport a servitia volt, ugyanis legjobban a robotterhek mutatják meg, mitől is bányauradalom egy bányauradalom. A források alapján két csoportba lehet osztani a bányauradalmak lakosaira háruló robotot. Az uradalmi jobbágyság mind a szatmári bányavidéken, mind az Erdélyi-érchegység területén kötelesek voltak a bányákban, illetve a bányák mellett is meghatározott napot dolgozni. A bányákban az érc előkészítése (válogatás, aprítás, mosás) volt a feladatuk, valamint a tárnákban elvégzendő javítások (gerendázat cseréje), a bányák melletti munkához pedig a szállítás, a fakitermelés, faszénégetés, valamint a kaszálás tartozott. Az itt felsorolt munkafolyamatok révén nyer értelmet a tanulmány elején tett kijelentés, miszerint bányahely és bányauradalom egymás létét feltételezi, egyik sincs meg a másik nélkül.³⁰

A fentiekben leírt munkálatok első látásra nem igényeltek nagyobb szaktudást, azonban többségüknél nem ez volt a helyzet. A századfordulón készült jelentések mind kiemelték, milyen hátrányos a nemesércbányászat fejlődésére, hogy a szakképzettséget igénylő munkákat (érc előkészítése, fakitermelés) robot keretében végeztetik el, így a kincstár sok esetben komoly károkat szenved már a termelés kezdetén.³¹ Ezt a kérdést azonban némileg árnyalja az a tény, hogy a szatmári és az érchegységi bányauradalmak lakosai időnként nem a robot keretében termeltek ki ércet vagy mostak aranyat. A fennmaradt összeírásokban ugyanis több helyen olvasható, hogy a jobbágyság a kitermelt ércet kötelezően be kellett váltaniuk a bányakamaránál (Nagybányán, illetve Kolozsváron).³² A jobbágyság a robot ideje alatt általában kaptak ellátást, erre utal a már említett, 1614-ből származó nagybá-

27 Nagybányára lásd ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 1024, 1037, 1039, illetve MNL OL E 156. Fasc. 47. Nr. 41. Az erdélyi bányauradalmakra lásd ÖStA HKA UV RN 95 Fasc. 2. fol. 859–864. Kapnikbánya esetében, amely nem tárgya jelen tanulmánynak, azzal magyarították a földbér fizetésének hiányát, hogy a falvak a bányáknak tartoznak szolgálni, így nem kötelesek cenzust fizetni. Lásd MNL OL F 27. fol. 63–68.

28 MNL OL E 156. Fasc. 88. Nr. 19/a. b.

29 MNL OL F I. LR 7. k. fol. 146–147, illetve F 234. IX. szekrény Fasc. 52. R libro secundo.

30 Bethlen Gábor ezt a rendszert próbálta megbontani azzal, hogy képzett vájárokat telepített nagy számban az Erdélyi Fejedelemség területére. Lásd Bethlen Gábor krónikásai 1980: 205. A bányásztelepítés egy hosszabb távú és nagymérvű bányászati reformkoncepció része volt, melynek kifejtésére jelen tanulmány keretein belül nincs mód, csak utalnék arra, hogy a fejedelem a vájárokkal egy időben képzett vezetőket is hozatott be Erdélybe. MNL OL F I. LR 18. k. fol. 11–12.

31 A teljesség igénye nélkül lásd ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 173–188. Az erdőkitermelés bányászatban betöltött szerepét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a korszakban többször próbáltak erdőrendtartást bevezetni a szatmári bányavidéken, hogy így szabályozzák az értékes kincstári erdők használatát. ÖStA HKA VUG RN 12a fol. 345, 12b fol. 562–567.

32 ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 1024, 1037, 1039, valamint MNL OL F 15. XV. Prot. fol. 193r–194v.

nyai urbárium. A szolgálatot felsoroló résznél a város elöljárói feljegyezték, hogy az uradalom lakosai kötelesek voltak a Királyréte nevű kaszálót kaszálni, fizetséget nem kaptak, de kenyeret és innivalót biztosított számukra a bányakamara akkori vezetője, ifjabb Felician von Herberstein.³³ Ennél a szövegrésznél mindenképpen érdemes elidőzni, ugyanis egy igen érdekes, a korabeli bányászati termelés mikéntjét érintő problémára vet fényt. Ez pedig a fizetség hiányának kitétele. Sehol máshol nem találkozunk a korabeli forrásokban vele, ennek ellenére fel kell tenni a kérdést, vajon miért került bele az 1614. évi urbáriumba? Helyes-e az a feltételezés, hogy máskor más munkáért viszont járt fizetség az uradalom lakóinak? Ha igen, milyen mértékben, hol húzódik a köteles szolgálat és a bérmunka határa? Mekkora volt a bérmunka és a robot aránya a bányákban?³⁴ Ezekre a kérdésekre a kutatás jelenlegi állása szerint nem tudok szakmailag kellően megalapozott válaszokat adni, legfeljebb arra hívhatom fel a figyelmet, hogy R. Várkonyi Ágnes hasonló metódusról már megemlékezett alsó-magyarországi bányavárosokhoz tartozó uradalmak esetében,³⁵ illetve hogy Nagybányán és környékén ebben az időszakban elterjedt egy speciális, korlátozott forgalmi funkcióval bíró fizetőeszköz, a bányapénz, amellyel a munkásokat fizették.³⁶

A hosszúra nyúlt bevezető után azt kívánom bemutatni, hogy a fentiekben felvázolt rendszer mennyiben változott meg, ha egyáltalán megváltozott, Bethlen Gábor uralkodása alatt, akit a bányászattal foglalkozó korábbi művek egyöntetűen nagy formátumú újjítóként mutattak be.³⁷

Nagybányai uradalom

A nagybányai Királytáróhoz csatolt bányauradalmat a 17. század második évtizedében három falu (Lacifalva, Oroszfalva, Surjánfalva) és két kisebb részbirtok (Alsó- és Felsőfernezely) alkotta. Bethlen Gábor hatalomra jutását követően a szatmári térség igen gyorsan a magyar és az erdélyi állam vetélkedésének homlokterébe került, mindkét fél biztosítani kívánta befolyását a régióban.³⁸ A szatmári bánya-

33 MNL OL E 156. Fasc. 88. Nr. 19/a. b. Ifjabb Felician von Herberstein nagybányai működésére lásd Máttyás-Rausch 2016: 585–602.

34 Az 1578. évi szatmári urbárium szerint a felsőbányai bányákban, melyek közel feküdtek Nagybányához, leginkább zsellérek dolgoztak, mintegy 15 fő, és fizetést kaptak. MNL OL E 156. Fasc. 47. Nr. 41.

35 R. Várkonyi 1979: 122. Véleménye szerint a korabeli alsó-magyarországi bányauradalmakat egy fejlődési határhelyzet jellemezte, hiszen egyszerre jelen volt a robotmunka és a fizetett bérmunka.

36 Máttyás-Rausch 2016: 589–590.

37 Köleséry Sámuel többek között az erdélyi bányászok patrónusának nevezte Bethlent. Köleséry 2015: 39. Wenzel Gusztáv pedig az ő hatalomra jutását tekintette vízváltástónak az erdélyi nemesérbányászat kora újkori történetében. Wenzel 1880: 224–225. Szentkirályi Zsigmond Wenzel Gusztáv előtt mintegy fél évszázaddal korábban egyedül Bethlen Gábort említette meg mint a bányászat terén nagyot alkotó erdélyi fejedelmet, hozzátéve, hogy a szászok segítségével ő sem tudott volna boldogulni. Szentkirályi 1841: 131.

38 Máttyás-Rausch 2016: 585.

vidék értékét növelte, hogy egyrészt a szatmári erőd közelében feküdt, amely az Erdéllyel szembeni védelmi zóna központja volt,³⁹ másrészt pedig igen közel volt Kővár várához is, mely hasonló szerepet töltött be az erdélyi oldalon, mint Szatmár vára a magyar oldalon. Bethlen Gábor nem sokkal azután, hogy birtokba vette Nagybányát és környékét, fontos változtatásokat vezetett be. Első, a várost és a bányászatot érintő intézkedése az volt, hogy azonnali hatállyal felmondta a magyar királyi udvarhoz lojális ifjabb Felician von Herbersteinnel a bérleti szerződést, és a városvezetésre bízta a fiskális bányát és a hozzátartozó uradalmat is. Nagybánya városa mint bérlő irányította a fiskális bányát, a bányakamarát és a bányauradalmat egészen 1622-ig. A bérleti szerződés részletesen, nyolc pontban tárgyalta a bérlő feladatait és kötelezettségeit. Az uradalommal kapcsolatban annyi rendelkezés született, hogy lakosait a kővári és a szamosújvári tisztartónak kellett ellátnia élelemmel, ha robotjukat teljesítették a Királytárónál.⁴⁰ A fejedelem a nikolsburgi béke ratifikációját követően, melyben hivatalosan is megkapta a szatmári bányavidéket, újabb újításokat vezetett be Nagybányán, melyek nagymértékben érintették a helyi bányagazgatást is, ezzel párhuzamosan pedig a szatmári bányavidék lakosságát. Bethlen Gábor intézkedéseiből kitűnik, hogy a bérleti rendszert kizárólag ideiglenes megoldásnak szánta, amint volt rá módja és lehetősége, egy szakképzett fejedelmi tisztviselőt delegált a bányavárosba, kolozsvári Filstich Péter személyében. Filstich Péter 1623 és 1627 között irányította a szatmári bányászatot mint a nagybányai pénzverde inspektora (*inspector domus cusoriae / monetariae civitatis nostrae Rivuli Dominarum*).⁴¹ Jóllehet Filstich titulusa arra enged következtetni, hogy kizárólag a nagybányai pénzverdéért volt felelős, azonban egy 1625 nyarán készült igen értékes összeírás egyértelműen bizonyítja, hogy a fiskális bánya és az ahhoz csatolt uradalom is az ő fennhatósága alatt állott.⁴² Az inspektor munkáját a korábbi évtizedek igazgatási gyakorlata alapján legalább egy bányamester segítette. Az 1625-ből származó összeírás előzménye visszakanyarít bennünket a szatmári bányavidék sajátos geopolitikai helyzetéhez: túl közel feküdt két fontos végvárhoz. A fejedelmi hatalomátvétel előtt a szatmári vár hatása volt az erősebb, a szatmári uradalmat irányító udvarbíró több alkalommal is megpróbálta kiterjeszteni befolyását a nagybányai bányauradalom falvaira.⁴³ Az Erdélyi Fejedelemséghez való

39 Pálffy 1997: 113–122.

40 MNL OL F 1. LR 12. k. fol. 165–166.

41 MNL OL F 12. V/4/Nr. 25., illetve F 4. Cista Albensis Cista 5. Fasc. 3. Nr. 6.

42 Ugyanez érvényes a kolozsvári ötvöst váltó Heinrich Lisbona esetében is. Ő 1627 és 1629 között irányította a nagybányai bányakamarát és a Királytárót (*praefectus domus monetariae et auri fodinarum*). MNL OL F 25. 1. cs. Nr. 466. Az ő esetében szerencsésebbek vagyunk, mert ismerjük az ellenőrzése alatt dolgozó alkalmazottak tiszttségét és nevét. A bányauradalmat 1627 és 1629 között Kindler Mihály bányamester irányította. Szmik 1906: 55–56.

43 1617-ben az akkori bérlő, ifjabb Felician von Herberstein panasza szerint az udvarbíró katonai segítséggel megszállta a bányauradalom három faluját, és jogtalanul behajtotta a bérlőt illető tizedet. ÖStA HKA HFU RN 114 Konv. 1617 November fol. 58–61.

csatolást követően pedig a kővári kapitány és udvarbíró befolyása nőtt meg jelentős mértékben, ez pedig ugyancsak sok konfliktus forrása lett az elkövetkező években. Bethlen Gábor először 1621 januárjában utasította arra a kővári kapitányt, hogy ne szállásoljon be katonákat Lacifalvára, az udvarbíró pedig arra, hogy a lakosoktól ne szedjen be semmiféle terményszolgáltatást, mivel azzal a falu a bányának tartozik.⁴⁴ A súrlódások, kisebb-nagyobb összecsapások mindennaposak lehettek, de mivel a legtöbbről nem maradt fenn írásos emlék, kizárólag egy-egy mozzanatot lehet bemutatni a helybéli lakosok és a kővári uradalom kapcsolatából. Bethlen 1625 márciusában született rendeletében arra figyelmeztette gyalui Veres Mátyás kővári udvarbíró, hogy tartsa tiszteletben azt a fejedelmi döntést, amely szerint a bányakamarának szolgáló, Orosz-, illetve Surjánfalván lakó jobbágyok legeltethetnek a Feketehegy nevű erdőben, sőt makkoltathatnak is, és disznótizedet a bányakamarának kötelesek adni, nem az udvarbírónak. Bethlen Gábornak a provizorhoz intézett leveleiből nem derül ki, hogy a makkoltatás joga mikori, csak azt emelte ki, hogy noha az erdőt a kővári uradalomhoz csatolta, a nagybányai uradalom lakosai továbbra is használhatták. A kővári provizor joggal nehezményezte, hogy jóllehet a bányauradalom jobbágyai használják az erdőt, az ott hízott disznókból a nagybányai bányakamara vezetése részesül.⁴⁵ Egy későbbi, 1660-ban keletkezett inventáriumból kiderül, hogy a Feketehegy erdeiben nevelkedett disznószaporulat tizedét kellett a két falu jobbágyainak beszolgáltatniuk.⁴⁶ A kővári udvarbíró azonban még ezek után sem törődött bele a fejedelem döntésébe, és újra megpróbálta beszédni a disznótizedet, legalábbis ezt bizonyítja, hogy 1625 nyarán Bethlen Gábor arra utasította a nagybányai pénzverde inspektorát, írja össze a bányauradalom falvainak kötelező szolgáltatásait, terményadóit. Ezenfelül arra szólította fel Filstich Pétert, hogy szerezzen érvényt a fejedelmi parancsnak, miszerint Lacifalva, Surjánfalva és Oroszfalva kizárólag a bányakamarának tartoznak szolgálni. Filstich az utasításnak megfelelően készített egy feljegyzést a három falu szolgáltatásairól, az ott lakók jogállásáról. Az összeírásból kiderül, hogy a bányauradalom jobbágyai megválthatták a szabad költözést, valamint Lacifalván nemcsak jobbágyok éltek, hanem szabadosok (*libertinusok*) is, utóbbiaknak, ha el akarták hagyni lakhelyüket, 2 forintot kellett fizetniük.⁴⁷ A bányauradalom lakosainak egy része, leginkább a falvakat vezető kenézek valamikor a 17. század elején tudtak kiemelkedni a jobbágyorsból, ugyanis a 16. század végi urbáriumok egyikében sem fordul elő a szabados jogállás, először az 1614. évben készült összeírásban találkozunk vele Lacifalva jellemzésénél. Ekkor tizenegy szabados élt a faluban, ebből öt személyt különítettek el azzal, hogy a kenéz elnevezést a nevük mellé írták.⁴⁸ A libertinus-

44 MNL OL F 15. XXI. Prot. fol. 119–120.

45 MNL OL E 200. 3. cs. 9.t. fol. 66, illetve F 15. XXI. Prot. fol. 119–120.

46 MNL OL E 156. Fasc. 88. Nr. 19/a. b.

47 MNL OL F 15. XXI. Prot. fol. 119–120.

48 MNL OL E 156. Fasc. 88. Nr. 19/a. b.

réteg megjelenésére magyarázat lehet, hogy rövidebb ideig, pont a tizenöt éves háború idején, amikor a katonai szolgálat még inkább felértékelődött, Lacifalvát a kővári uradalomhoz csatolták, ahol már a 16. század közepén éltek szabados jogállásúak.⁴⁹ A két libertinuscsoport közötti kapcsolatra enged következtetni a hasonló szolgálati kötelezettség. A kővári libertinusok mentesek voltak minden cenzus és egyéb teher alól, de ezért cserébe oda mentek, ahová a földesúr és a várbeli tisztek küldték őket, így leginkább postaszolgálatot láttak el.⁵⁰ A lacifalvai szabadosok mind az 1614. évi, mind az 1625-ben készült urbárium szerint ugyancsak mentesek voltak minden adó és szolgálat alól, de kötelesek voltak a bányákhoz szükséges dolgokat, például ólmot vagy sót a saját lakóhelyükről vagy távolabbi vidékről beszállítani a nagybányai bányakamarába, azaz oda utaztak, ahová uruk képviselője, az inspektor küldte őket.⁵¹

A két, fent említett urbárium lehetőséget ad arra, hogy összevessük a Bethlen Gábor uralkodása előtti és alatti viszonyokat. Az 1614-ben készült összeírás szerint a jobbágyoknak minden ökor és fejőstehén után 2-2 dénárt kellett fizetniük, és a disznó- és méhdézmát is megválthatta az a jobbágy, akinek legalább tíz sertése vagy kaptárja volt. A juhok után is pénzszolgáltatással tartoztak a kamarának, 12 dénárt kellett fizetniük minden juh után. Kevés olyan természetbeni szolgáltatás volt, amelyet nem lehetett megváltani, ezek közül a sajttizedet emelném ki, amely Filstich idejére is megmaradt, és Szent György napján kellett beszolgáltatni.⁵² A karácsonyi szolgálat egyedül az 1614. évi urbáriumban szerepel, e szerint az igavonó barommal rendelkező jobbágyok egy-egy szekér fát voltak kötelesek bevinni a bányakamarába, akinek nem volt igavonó barma, annak egy tyúkot kellett leadnia a bérlő konyhájára. A robotot nem lehetett megváltani, a legfontosabb a faszállítás volt, illetve a bányához tartozó rétek kaszálása, ilyenkor kenyeret és innivalót is kaptak a lakosok. Filstich Péter feljegyzéseiből az derül ki, hogy Bethlen Gábor uralkodása idején a legtöbb szolgáltatást már nem lehetett megváltani, a természetbeni juttatásoknak és a robotnak megnőtt a jelentősége. Megjelent a román falvaknál szokásos vágóbarom-szolgáltatás, egy-egy harmadfúmarhát kellett beadniük Szent György napján.⁵³ Ezenkívül a széles körben elterjedt disznótized címén négy sertést kellett átadniuk a kamaraispánnak, ökörből pedig tizenkettőt, utóbbiakat a szállításhoz használták. Szent Márton napja körül pedig négy tyúkot kellett beszolgáltatniuk a kamaraispán konyhájára. A feljegyzés szerint a lakosok nem voltak kötelesek dézmát adni földesuruknak sem gyümölcsből, sem zöldségből, ezenfelül nem tartoztak neki báránytizeddel sem. A terménybeszolgáltatáson túl a robotkötelezettségek is nagyobbak voltak, mint az 1610-es évek elején. A job-

49 Lacifalva elcsatolására lásd ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 173–188.

50 Szentgyörgyi 1972: 78–79.

51 MNL OL E 156. Fasc. 88. Nr. 19/a. b., illetve F 15. XXI. Prot. fol. 119–120.

52 MNL OL E. 156. Fasc. 88. Nr. 19/a. b., illetve F 15. XXI. Prot. fol. 119–120.

53 Vágóbarom-szolgáltatásra lásd Szentgyörgyi 1962: 26.

bágyoknak dolgozniuk kellett a Királytáróban, illetve részt vállalniuk a háttérmunkálatokban is. A bányajáratok fenntartására kötelesek voltak négy farönköt beszo­l­gáltatni a prefektusnak, és minden héten egy-egy embert biztosítani, akit Filstich magához rendelhetett bányászati munkára. A bányák fenntartásának része volt a tárnákban szolgáló bányalovak ellátása is, ezért a Királytárhoz több legelő és kaszáló is tartozott. Az uradalom lakosainak minden héten kaszálniuk kellett többek között a Királylegelőn, és míg 1614-ben még kaptak ellátást, 1625-ben már ma­guknak kellett gondoskodniuk cipóról, kenyérről és innivalóról is.⁵⁴

A két urbárium összevetéséből is látszik, hogy Bethlen Gábor uralkodása alatt megváltozott a nagybányai bányauradalom élete, de a változás mikéntje akkor igazán szembetűnő, ha a 16. század végi állapotot hasonlítjuk össze a 17. század húszas éveivel. A tanulmány első felében idézett, 1575-ből és 1578-ból származó jegyzé­kekből kiderül, hogy a nagybányai bányauradalom lakosainak nemcsak lehetősé­gük volt megváltani szolgálataikat, hanem módjukban is állt. Ez a tendencia a ti­zenöt éves háborút követően megváltozott, de még mindig megmaradt a pénzbeli megváltás lehetősége, ahogy az 1614. évi urbárium is tanúsítja. Bethlen uralkodása alatt azonban minden addiginál szélesebb körben használták fel a jobbágyi munka­járadékot, ez egyébként fejedelemségszerte jellemző volt.⁵⁵ Bethlen Gábor tehát egy olyan területen is kiszélesítette a robotterheket, ahol talán a legkönnyebben lehetett volna áttérni a bérmunkára, hiszen – R. Várkonyi Ágnes szavaival élve – ezek az uradalmak voltak a legalkalmasabbak arra, hogy az ipari „kibontakozás” bázisai legyenek.⁵⁶ A mikéntre igen nehéz kielégítő választ adni, Imreh István véle­ménye szerint Bethlen ezen a területen is az allodiális gazdálkodás módszerét kö­vette. A megoldás talán a munkaerőhiányban keresendő, jóllehet ebben az időszak­ban a fiskális birtokok vonzó célpontul szolgáltak a mozgásban lévő parasztságnak.⁵⁷ Itt azonban speciális tudásra is szükség volt, így a fejedelem a megmaradt lakossá­got dolgoztatta azon a területen, ahonnan komoly bevételeket remélt a fejedelmi kincstár számára. A megfelelően képzett munkaerő hiánya ösztönözhette egy 1622. februári rendelet kiadására. Az indoklás szerint ahhoz, hogy a bányakamarában és a Királytáróban zavartalanul folytatódjék a munka, a fejedelem Oroszújfalut – amely korábban Felsőbányához és egy rövid ideig a kővári uradalomhoz tarto­zott – a nagybányai bányakamarához csatolja, így a rendelet kiadását követően már a nagybányai inspektornak tartoztak engedelmeskedni és szolgálni.⁵⁸ Ez a határo­zat azonban újabb konfliktusforrás lett, ugyanis Oroszújfalú határában feküdt egy erdő, melynek kitermelésén Filstich Péter és a felsőbányai városvezetés összekülön­bözött. A fejedelem végül határbejárást rendelt el, amelynek során Filstich és egyik

54 MNL OL F 15. XXI. Prot. fol. 119–120.

55 Imreh 1992: 53–57.

56 R. Várkonyi 1979: 122.

57 Imreh 1992: 53–57.

58 RNL NB PRIV I. Nr. 108.

alkalmazottja, valamint egy felsőbányai polgár bejárta a területet. A határjárás alapján a fejedelem úgy döntött, hogy a kitermelt fa egytizede a bányakamarát illeti, a többi rész pedig Felsőbánya városé.⁵⁹

Az Erdélyi-érchegység bányauradalmai

A kutatás az Erdélyi-érchegység bányavárosaihoz tartozó uradalmak esetében nincs olyan szerencsés helyzetben, mint a szatmári bányavidéknél, ugyanis a Bethlenkorra vonatkozóan nem maradtak fenn urbáriumok, feljegyzések. Így kizárólag a korábbi, valamint a Rákóczi-kori összeírások alapján lehet következtetéseket levonni a bányauradalmak szolgáltatásaira vonatkozóan. A birtokszerkezetet és annak változásait, valamint az igazgatás metódusát azonban fel lehet – még ha töredékesen is – vázolni.

Az Erdélyi-érchegység három bányavárosához kapcsolódó uradalmak szerkezete és tulajdonviszonyai sokat változtak a Báthory-korban – leginkább Báthory Zsigmond és Gábor uralma alatt. Bethlen uralkodásának elejére nagyrészt visszaállt az a struktúra, amely jellemezte őket a szekularizációt követő évtizedekben. A három település és a bányauradalmak, ahogy a korábbi időszakban, különböző fejlődési utat jártak be Bethlen idején is. A Zalatnához tartozó települések (Petrezány, Galac, Fenes, Bokorháza)⁶⁰ az 1610-es évek második felében magánkézen voltak, Báthory Gábor halála után Bethlen is eladományozta őket megbízható híveinek, akik értettek a nemesércbányászathoz (Gerhard Lisbona és családja, ifjabb Krakker György).⁶¹ Sem a Krakker Györgynek, sem a Gerhard Lisbonának juttatott donáció nem rendelkezett külön a zalatnai bányauradalomról. Krakker György esetében annyit tudhatunk meg az oklevélből, hogy a gyulafehérvári udvarbíró feladata volt segíteni az élelmezést. Gerhard Lisbona pedig arról panaszkodott a fejedelemhez intézett levelében, hogy a zalatnai bányák fenntartásához szüksége lenne Györgyfalvára, amelyet Bethlen Gábor időközben a szamosújvári uradalomhoz csatolt.⁶² Nem véletlenül tartja a kutatás Bethlen uralkodásában vízváltástónak az első felvidéki hadjáratot (1619–1621) és az azt lezáró nikolsburgi békét, ugyanis a fejedelem ezt követően kezdett bele sok más reform mellett a bányászat modernizálásába is. Ahogy Nagybánya esetében is láthattuk, 1622 után a zalatnai fiskális bányák is fejedelmi kezelésbe kerültek, egy Bethlen által kinevezett tisztviselő irányította őket. A fejedelem erre a feladatra Gerhard Lisbona fiait, Hanst és Heinrichet találta megfelelő személyeknek, az iratok tanúsága szerint 1622 és 1626 között felváltva

59 MNL OL FB Nr. 23/a.

60 MNL OL F 1. LR 9. k. fol. 225r–226r.

61 MNL OL F 1. LR 10. k. fol. 8–9, illetve 12. k. fol. 99–100.

62 RNL CG Nr. 25.

irányították a zalatnai birtokokat az uradalommal együtt.⁶³ Ebből az időszakból sincs sok információ azonban arra vonatkozóan, hogy milyen volt a bánya-uradalom helyzete, kizárólag egy levélben említik a bányában dolgozó munkásokat. E szerint a fejedelem a balászfalvi és marosújvári tiszttartót utasította arra, hogy segítse a zalatnai prefektust munkásai ellátásában, utaljanak ki számára 200 köböl búzát, valamint a prefektusnak a fejedelmi kincstárból kifizetett 200 forintból legalább 50 forintot a bányában dolgozók ételmezésére kellett fordítania.⁶⁴ Ez a levél is jól bizonyítja, hogy az érchegységbeli uradalomnak nem volt egyszerű megoldani az alapvető élelmiszerek előállítását és beszerzését, noha a későbbi zalatnai „nagy-uradalom”⁶⁵ részei közül pont a zalatnai terület volt az, amely leginkább mondható mezőgazdálkodási jellegűnek is, itt voltak ugyanis kisebb-nagyobb értékes termőterületek az Ompoly folyó völgyében.⁶⁶ A 17. század eleji és a Rákóczi-korból származó urbáriumok összevetéséből kiderül, hogy a szolgáltatások átalakultak a 17. század közepére, a megváltás lehetősége korlátozottabbá vált, a terménybeszolgáltatások kibővültek. A tizenöt éves háború éveiben a zalatnai uradalom lakosainak vágómarha-szolgáltatást kellett leróniuk, ezenkívül harminc halat adtak be a kamarai tiszttviselő konyhájára. Egyéb terménybeszolgáltatással nem tartoztak, de kötelezték őket, hogy Szent Mihály napján az aranymosásból legalább 22 aranyrögöt beadjanak a kamarába.⁶⁷ Az 1650-es évek elején az uradalom települései uruknak – azaz a fejedelem mindenkori udvarbírájának – már juh-, bárány- és disznótizeddel is tartoztak, Szent György napján tyúkot kellett leadniuk a konyhájára, illetve saját termésükből búzát kellett beszolgáltatniuk. A halászatot megtiltották, az aranymosásból származó köteles rész (*urbura*) leadása is eltűnt a szolgáltatások közül.⁶⁸ A robotban töltött idő változásáról nem lehet ilyen egyértelműen nyilatkozni, mivel a 17. század elején keletkezett összeírás csupán annyit említ, hogy huszonnégy embert kellett biztosítani az arany-, és hatot a higanybányában elvégzendő munkálatokra. A Rákóczi-kori urbárium ezzel szemben már pontosan meghatározta, hogy két hetet maguknak, egy hetet pedig a zalatnai udvarbírónak tartoztak szolgálni a lakosok. A robotban elvégzett feladatok közé sorolhatók a bányákban felmerülő építési munkálatok, a fa kitermelése és szállítása, kaszálás, valamint a hámorok melletti munka. Noha az egyértelmű, hogy a terménybeszolgáltatások rendszere, akárcsak a nagybányai uradalomban, kibővült a 17. század közepére, ugyanezt a robottal kapcsolatban – megfelelő forrás hiányában – nem

63 MNL OL F 1. LR 15. k. fol. 69–72, illetve F 4. Cista Albensis Cista 5. Fasc. 3. Nr. 10.

64 MNL OL P 1956. 1. t. Nr. 155.

65 II. Rákóczi György uralkodása alatt alakították ki az abrudbányai, zalatnai és Offenbányai területekből a zalatnai uradalmat, mely három részből (alsó, középső és felső uradalom) állt. Lásd MNL OL F 234. IX. szekrény Fasc. 52. R libro secundo.

66 I. Tóth 1951: 12.

67 ÖStA HKA UV RN 95 Fasc. 2. fol. 859–864.

68 MNL OL F 234. IX. szekrény Fasc. 52. R libro secundo.

mondhatjuk el teljes bizonyossággal. Azt is csak feltételezhetjük, hogy a változás, a munkajáradék fokozottabb használatának elterjedése a Bethlen-korra tehető.

A három bányaúradalom közül a legkevesebbet a legkisebbről tudjuk. Offenbányához ebben az időszakban négy kisebb falu tartozott: Brezest, Szarvas, Munchel, Chora. A települések sem a 17. század elején készített, sem a Rákóczi-kori urbáriumban nem szerepelnek, így az itteni uradalom helyzetéről egyedül a térség birtokoscsaládjához, a kolozsvári Filstich famíliához köthető iratokból nyerhetünk egy-egy részinformációt. Filstich Péter, a későbbi nagybányai inspektor 1607-től volt Offenbánya, a hozzátartozó uradalom és a város területén fekvő kincstári bányák tulajdonosa. Elsőként Rákóczi Zsigmond adományozta neki a patinás múlttal bíró bányavárost, ezt a donációt Báthory Gábor többször megerősítette. Az első adománylevélből kiderül, hogy az uradalomhoz tartozó négy falvat kenézek vezették, akik jelen voltak Filstich Péter birtokba iktatásakor is.⁶⁹ A kenézek jelenlétéből feltételezhetjük, hogy ezek a falvak is, hasonlóan a többi román ajkú, bányászattal foglalkozó faluhoz, vágómarha-szolgáltatással, juh-, bány-, esetleg disznótizeddel tartoztak uruknak. Bethlen Gábor is meghagyta a kolozsvári ötvös kezén az offenbányai birtokot, annyiban azonban eltért elődjeitől, hogy ő zálogba adta a kérdéses várost az uradalommal együtt 2000 forintért, és kikötötte, hogy ha Filstich Péter meghalna, az örökösöknek újra ki kell fizetni a fenti összeget.⁷⁰ A Filstich család egészen 1650-ig maradt Offenbánya ura, ebben az évben ugyanis II. Rákóczi György 5000 forintért Mikes Mihálynak zálogosította el a települést.⁷¹

Abrudbányán, eltérően az előbbieken bemutatott két településtől, a bányászat nem egy fiskális bánya, hanem több magánbánya köré szerveződött, így ennek megfelelően alakult a városhoz tartozó uradalom élete is. Arról már volt szó, hogy a többi uradalomtól eltérően az itteni lakosok (Abrudfalva, Körpenyes, Bucsim, Muszka) Abrudbánya városának, pontosabban a bányák tulajdonosainak szolgáltak. A helyi bányászokat és bányatulajdonosokat magában tömörítő helyi „érdeképviselői” szervezet (*communitas montanistarum*) irányította az uradalom lakosainak életét, melyet a város legnagyobb birtokkal rendelkező termelői – köztük Fodor Pál fejedelmi beváltó – vezetett.⁷² Az abrudbányai uradalom falvai nemcsak ebben különböztek a többi uradalomtól, hanem jogállásukat tekintve is „kilógtak” a sorból. Még az önálló erdélyi állam megalakulása előtt kapták meg az alapvető élelmiszerekre vonatkozó harmincadvám-mentességüket, ezt a Báthory-korban több ízben is megerősítették, majd ezt követően Giorgio Basta mentette fel őket mindennemű adó és szolgálat alól, egyedül az urburával tartoztak uruknak.⁷³

69 MNL OL F 1. LR 7. k. fol. 146–147.

70 MNL OL F 1. LR 14. k. fol. 41–42.

71 MNL OL F 234. I–II. szekrény Fasc. 82. Z.

72 Fodor Pál javaira, az általa birtokolt bányákra a teljesség igénye nélkül lásd MNL OL F 1. LR 15. k. fol. 94–95, illetve F 4. Cista Albensis Cista 5. Fasc. 3. Nr. 10.

73 MNL OL F 15. XV. Prot. fol. 193r–194v.

Bethlen Gábor 1617 májusában erősítette meg az elődjei által adott kiváltságokat.⁷⁴ Nem véletlen, hogy az élelmiszerekre vonatkozó kiváltság végig megmaradt a fejedelmi korban, mivel a jobbágyok itt tudtak a legkevésbé kétlaki életet élni, valójában a bányászat mellett nem sok más lehetőségük volt arra, hogy boldoguljanak. Állatot valószínűleg tartottak, és méhészkedéssel is foglalkoztak, ugyanis Rákóczi Zsigmond 1607-ben elrendelte, hogy évente két urna mézet és két fiatal tinót kötelesek beadni a fejedelmi konyha szükségleteire.⁷⁵ Arról hallgatnak a források, hogy a Bethlen-korban milyen szolgáltatásokat várhattak el tőlük az abrudbányai bányatulajdonosok, különösképpen Fodor Pál, de annyi bizonyos, hogy robotot nem követelhettek tőlük, így a négy falu lakosai is egészen – ahogy a Báthory Gábor alatt kiadott oklevél fogalmaz – a bányászatnak szentelheték magukat. Ezt segítette az a fejedelmi rendelkezés, amely Abrudfalva lakóinak – az anyaváros révén – biztosította, hogy a hozzájuk szökött jobbágyokat nem kellett kiadniuk.⁷⁶ A már több ízben idézett Rákóczi-korabeli urbáriumban ezek a települések is szerepelnek. A legszembetűnőbb változás, hogy 1652-ben már újra kötelezik a lakosokat census fizetésére.⁷⁷ A korábbi mentességet minden bizonnyal nem Bethlen Gábor idején vették el tőlük, ugyanis a Bethlen által megerősített mentességeket I. Rákóczi György is megerősítette 1634-ben. A terménybeszolgáltatások is megváltoztak, a vágómarha-szolgáltatás eltűnt, de megjelent helyette a juhdézsma, valamint vadbőrt kellett évente egyszer adniuk a falu lakosainak. A bányászat kiemelt szerepét mutatja, hogy egyedülként a három bányauradalom közül itt rendelkeztek részletesen arról, mennyi ércet kötelesek a falvak beszolgáltatni. Abrudfalvának kellett a legtöbbet, átszámítva mintegy 120 kilogrammot, Bucsinnak pedig körülbelül 52 kilogrammot.⁷⁸

*

Végére érve a számba vehető forrásoknak, tanulmányomat azzal a megállapítással zárnám, hogy a Bethlen korabeli bányauradalmak bemutatása is alátámasztja R. Várkonyi Ágnes munkám elején idézett gondolatát: „az uradalom központja, éltető eleme, értelme a bánya”.⁷⁹

74 MNL OL F 1. LR 18. k. fol. 140r–143r.

75 MNL OL F 1. LR 7. k. fol. 146–147.

76 I. Tóth 1951: 27–28.

77 MNL OL F 234. IX. szekrény Fasc. 52. R libro secundo.

78 Az urbáriumban a súlymérték, amelyben megadják a beadandó mennyiséget, a nehezék. Az átszámítása nem egyszerű, innen ered a körülbelüli meghatározás a mai SI-mértékegységben. Nehezékre lásd Bogdán 1991: 459.

79 R. Várkonyi 1979: 122.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Magyar Kincstári Levéltárak

E 156. Urbaria et conscriptiones

E 200. Acta diversarum familiarum

Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak

F 1. LR Libri Regii

F 4. Cista comitatum

F 12. Lymbus

F 15. Protocolla, libri regii et stylionaria

F 25. Miscellanea

F 27. Urbaria

F 234. Erdélyi fiscalis levéltár

Családok, személyek, testületek és egyesületek iratai

P 1956. Bethlen család levéltára

Mikrofilmek

Felsőbánya város levéltára (FB) [eredetileg Román Nemzeti Levéltár, Kolozs Megyei Igazgatóság]

Österreichisches Staatsarchiv, Wien (ÖStA)

Finanz- und Hofkammerarchiv Alte Hofkammer

Hoffinanz Ungarn Akten (HFU)

Anhang gemischter Faszikel Siebenbürgen, Urkunden (UV)

Vermischte Ungarische Gegenstände (VUG)

Román Nemzeti Levéltár, Kolozsvár, Nagybánya (RNL)

Colecția generală de documente [Törzsgyűjtemény] (CG)

Documente privilegiale [Kiváltságlevelek] (NB PRIV)

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bethlen Gábor krónikásai 1980: *Bethlen Gábor krónikásai. Krónikák, emlékiratok, naplók a nagy fejedelemtől*. Szerk. Makkai László. Budapest.

Bogdán István 1991: *Magyarországi úr-, térfogat-, súly-, és darabmértékek 1874-ig*. Budapest.

Documente IV: *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești*. Publicate de Andrei Veress. București.

Gálfi Emőke 2017: Tisztartók és udvarbírák, avagy a gyulafehérvári uradalom jószágkormányzata a 16. század második felében. In: Bogdándi Zsolt – Fejér Tamás (szerk.): *Hivatalnok értelmiség a kora újkori Erdélyben*. Kolozsvár, 81–97.

Gooss, Roderich 1911: *Österreichische Staatsverträge Fürstentum Siebenbürgen (1540–1690)*. Wien.

I. Tóth Zoltán 1951: *Parasztozsgalmak az Erdélyi Érchegeységben 1848-ig*. Budapest.

Imreh István 1992: *A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében*. Kolozsvár.

Kenyeres István 2008: *Uradalmak és végvárok. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban*. Budapest.

Köleséry Sámuel 2015: *Erdély aranybányászata*. Szeged–Kolozsvár.

Lukinich Imre 1918: *Erdély területi változásai a török hódítás korában (1541–1711)*. Budapest.

- Makkai László (szerk.) 1954: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)*. Budapest.
- Maksay Ferenc 1959: *Urbáriumok (XVI–XVII. század)*. Budapest.
- Mátyás-Rausch Petra 2016: A szatmári bányavidék Bethlen Gábor uralkodásának első éveiben (1613–1620). *Történelmi Szemle* (58.) 4. 585–602.
- Mátyás-Rausch Petra 2017: *Ércbányászat a Báthoryak korában. A szatmári és az erdélyi bányavidék arany-, ezüst- és higanybányászata (1571–1613)*. Budapest.
- Pálffy Géza 1997: A felső-magyarországi főkapitányság és Erdély Báthory István uralkodása idején. *Mediaevalia Transilvanica* (1.) 1–2. 113–122.
- Paulinyi Oszkár 1966: *A vállalkozás kezdeti formái a feudáliskori nemesércbányászatban*. Budapest.
- Paulinyi Oszkár 2005: *Gazdag föld – szegény ország. Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából*. Szerk. Buza János, Draskóczy István. Budapest.
- R. Várkonyi Ágnes 1979: Gazdaság és társadalom a XVII. század második felében. *Történelmi Szemle* (22.) 1. 109–126.
- Szentgyörgyi Mária 1962: *Jobbágyterhek a XVI–XVII. századi Erdélyben*. Budapest.
- Szentgyörgyi Mária 1972: *Kövár vidékének társadalma*. Budapest.
- Szentkirályi Zsigmond 1841: *Az erdélyi bányászat ismertetése nemzeti-gazdasági, köz- és magánjogi tekintetben*. Kolozsvár.
- Szmik Antal 1906: *Adalékok Felsőbánya szabad királyi város monográfiájához*. Budapest.
- Wenzel Gusztáv 1880: *Magyarország bányászatának kritikai története*. Budapest.

A földesúri járadékok változása a divényi uradalomban (1660–1684)

Bevezetés

A kora újkori Európában a nagybirtoknak két ideáltípusát különböztethetjük meg. Az egyik a *Grundherrschaft*, ahol a nagybirtok a pénzben adózó kisbirtokok foglalata volt. Itt a jobbágyság szolgáltatásai a földesúrnak fizetett járadékokban merültek ki. A másik típus, a *Gutsherrschaft* esetében az uradalom gazdasági életét a földesúri kezelésben lévő majorság határozta meg. A majorsági üzem a nagybirtokos vállalkozása volt, a piac ösztönözte létrejöttét, illetve a piacra termelt. Az allodiátúra műveléséhez szükség volt földre és munkaerőre. Az utóbbi biztosítását a röghöz kötással oldották meg. A *Gutsherr* földeket nyert a szűzföldek feltörésével, üres jobbágytelkek megszerzésével és a *Bauernlegen* intézményével, azaz a jobbágyság elűzésével. Az adóztató Grundherrschaftok az Elbától nyugatra, azaz a mai Németország és Franciaország területén jöttek létre, míg a majorkodó, termelő Gutsherrschaftok az Elbától keletre, Mecklenburg, Holstein, Pomeránia, Kelet-Poroszország, Lengyelország, Cseh-, Morvaország területén. A határok azonban két értelemben sem voltak élesek. Földrajzi szempontból nézve, minél nyugatabbra vagy minél keletebbre haladunk Oroszországig, annál könnyebben tudjuk típusokba sorolni a nagybirtokokat. Másfelől az adóztató üzemekben is folyt önálló mezőgazdasági termelés, miközben a termelőüzemekben is tartoztak a jobbágyság pénzügyi és egyéb szolgáltatásokkal.

Magyarországon egy köztes típus alakult ki. A földesurak az üzemi tőkeforrások korlátozott volta miatt viszonylag szűk keretek között tartották majorságukat, még a 16. századi, 17. század eleji agrárkonjunktúra idején is. Az allódióm művelésénél fokozottan támaszkodtak a jobbágyság 1514 óta törvényileg biztosított robotkötelezettségére. A magyar uradalmak bevételeiben a majorból származó bevételek mellett mindvégig döntő súlya maradt a földesúri járadékoknak, valamint a kisebb királyi haszonvételeknek: a kocsmáltatásnak, a mészárszéktartásnak, a malomjognak, a halászati jognak, a rév- és vámjognak.¹ Az uradalmak működésére azonban hatást gyakorolt a természetföldrajzi adottságtól kezdve az uradalom népességének gazdasági-gazdálkodási kultúrájáig számos tényező.

---

¹ Szabó 1948: 161–165, 176.

Az elmondottakkal összhangban a Nógrád vármegye legnagyobb birtokának számító divényi uradalomban is nagy jelentőséggel bírtak a földesúri járadékok. Az uradalom kimutathatóan 1660-tól a kalandos életű Balassa III. Imre (?–1680) birtokában volt. Ezt követően Balassa III. Imre ténylegesen csak 1660–1666, 1669–1671 és 1678–1680 között bírta a jószágot, a többi időszakban az uradalom kincstári kezelésben működött. 1680-ban Balassa III. Imrével fiágon kihalt család uradalma a fiskusra szállt.² A divényi uradalom végül a Zichy családhoz került 1686-ban, bár kisebb részei a Koháryaké lettek.³

A divényi uradalom területe a vizsgált időszakban jelentősen változott: 1660-ban 82 településen és 31 pusztán húzódot, míg 1671-ben 61 településen, 1679-ben 45 településen és 1 pusztán, 1680–1681 folyamán 75 településen és 8 pusztán, 1684-ben pedig 77 településen. A gyakori birtokosváltásnak köszönhetően 1660 és 1684 között kivételesen rövid idő alatt öt alkalommal, vagyis 1660-ban, 1671-ben, 1679-ben, 1680–1681 folyamán és 1684-ben szabályozták a divényi uradalom jobbágyaitól kérendő földesúri járadékot, amelyet az uradalom urbáriumaiiban rögzítettek. Ezenfelül 1659-ben Divény mezőváros, 1664-ben pedig a zálogba adott hat település urbáriumai készült el. Balassa III. Imre földbirtokosságához köthetők az 1659., 1660., 1664. és 1679. évi szabályozások, míg a többi a kamarai irányítás idején készült.⁴

A gyakori birtokosváltás mellett a divényi uradalomra nagy hatást gyakorolt a háború. A hatalmas kiterjedésű divényi uradalom szinte egész Nógrád vármegyét behálózta. A vizsgált időszakban Nógrád vármegye a végvidék szerepét töltötte be Buda 1541. évi elestétől egészen Eger 1687. évi visszafoglalásáig. A Magyar Királyság és a Hódoltság határa a tárgyalt korszakban többször változott. Az állandó háborúzás és a törökök jelentős károkat okoztak ezen a vidéken.⁵

A jobbágycsoportok a földesúr földjének használatáért a divényi uradalom területén is az úrbérrel, vagyis a földesúrnak járó szolgáltatások összességével tartoztak, ami pénzjáradékból, naturális járadékból vagy annak pénzben történő megváltásából, illetve munkajáradékból tevődött össze. Tanulmányomban azt kívánom vizsgálni az említett urbáriumok felhasználásával, hogy a földesúri járadék és annak szabályozása hogyan változott 1660 és 1684 között, illetve a földesúri járadéknak milyen szerep jutott ekkortájt az uradalmi bevételek között. A divényi uradalom forrásai azért is nagyon érdekesek, mert a földesúri járadékokra vonatkozó magánföldesúri és kamarai koncepciók, szabályozások összehasonlítására ad lehetőséget egy uradalmon belül. Elemezhető továbbá az is, hogy a háborús időszak hogyan hatott a földesúri járadék szabályozására.

2 A gyakori birtokosváltás okairól és Balassa III. Imre életéről bővebben: Szirácsik 2016a.

3 Szirácsik 2005; Szirácsik 2017.

4 MNL NML IV. 1. b. 1664/27.; MNL OL E 156. a. Fasc. 40. No. 18., P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

5 Pálmány 1987: 181.

A pénzjáradék: census, summa, taxa

A jobbágyok a földesúr tulajdonában lévő föld használatáért pénzzel tartoztak. A középkorban a pénzjáradék kifejezést *tributum*, *tributum terre*, *pensio*, *collecta*, illetve a bibliai eredetű (Mt 17,24; 22,17) *census* szóval illették, amelyek közül végül az utóbbi terjedt el, és *census* terminusformában került be a szakirodalomba. A *census* alatt tehát a meghatározott földhöz kapcsolódó pénzjáradékot érthetjük. Hazánk területén a *census* a járadékkal terhelt önálló gazdaságok megjelenésével egyidős, és már a 13. században meghatározóvá vált a földesúri járadékok rendszerében. Ebben a században általában még egy összegben szedték be, bár előfordult az arányosan megosztott pénzjáradék két vagy három részletben történő fizetése is. A 14. századra a földbér két részletben való teljesítése vált általánossá. A fizetési határidőket egyházi ünnepekhez kötötték, a 16 ilyen határnap közül leggyakrabban Szent Márton (november 11.), Szent Mihály (szeptember 29.) és Szent György (április 24.) napját alkalmazták.⁶

Az 1514. évi XV. törvénycikk értelmében a jobbágyok minden egyes esztendőben egyenként 1 aranyforintot kitevő 100-100 dénárt tartoztak fizetni földesuruknak, a felét Szent György, a másik felét pedig Szent Mihály napján. A törvény megengedte a földesuraknak, hogy 1 forintnál nagyobb összeget szedjenek be azoktól a jobbágyaiktól, akik korábban 100 dénárnál többet adtak.⁷ A törvényi szabályozást követően a *census* országos gyakorlat szerint 1–2 forint lett úgy, hogy egy uradalmon vagy falun belül azonos összeget kértek. A *census* függött a jobbágytelek méretétől: a teljes *census* az egésztelkesre rótták, a *census* felét a féltelkesre, a *census* negyedét a negyed telekkel rendelkezőre, miközben a negyed teleknél kisebb telket használókat általában nem kötelezték *census* fizetésére.⁸ A fizetési határideje leginkább az 1514. évi törvényben előírt napokon volt, bár a középkori gyakorlatnak megfelelően más egyházi ünnepek is szolgáltak határnapként.⁹

A divényi uradalom területén a jobbágyok az általuk használt telekért *census* fizetésével tartoztak a földesuruknak 1660 és 1684 között is. A települések egy részében az ott élő jobbágyok tényleges használatában lévő telkei után járt a *census*, míg máshol a település lakói közösen teljesítették egy összegben különféle kötelezettségeik között a *census* is a földesúrnak, azaz summásan, avagy communiter fizettek. Előfordult, hogy némely gazda a településekhez hasonlóan summát adott. A vizsgált időszakban a *summa* elterjedésének lehetünk tanúi.¹⁰

6 Solymosi 1998: 19–54.

7 1514. évi XV. törvénycikk.

8 Szarka 2008: 232.

9 Szirácsik 2016b: 55–56.

10 MNL NML IV. 1. b. 1664/27.; MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

Néhány falu és mezőváros esetében az urbáriumok közlik a pénzben teljesítendő cenzus nagyságát. Egy egész jobbágyházhely után 1 forintot kellett fizetni 1679-ig. Mivel Balassa III. Imre divényi uradalmának csak egy részét kapta vissza ekkortájt, valószínűleg a kieső bevételei pótlása érdekében felemelte a cenzus mértékét 1 forint 20 dénárra. Ez az összeg került be a kamara által Balassa halálát követően, 1680–1681 folyamán felvett urbáriumba is. A kamara majd csak 1684-ben mérsékelte 1 forintra a cenzust.¹¹

A zsellérek pénzbeli kötelezettségeiről csak egy helyen olvashatunk: 1679-ben a Balassa-féle szabályozás szerint Turopolya zsellértelkei után 1 forint 20 dénár lett a cenzus éppen úgy, mint a jobbágytelkek esetében.¹² Ebben a döntésben is a birtoka egy részétől megfosztott földesúr bevételnövelő szándékát érhetjük tetten. A zselléreknek majd csak a 18. században kellett egyre több településen járadékot fizetni a Zichyek alatt.¹³

A cenzus kifizetésének határidejét általában nem jegyezték le a divényi uradalom urbáriumában, csupán 1660-ban említették meg, hogy Felsősztrégován és az uradalom központjának számító Divényben a cenzus felét Szent György, a másik részét viszont Szent Mihály napján kellett leróni a helyi jobbágyoknak (1. táblázat).¹⁴

1. táblázat. Egy jobbágytelkek után járó cenzus (forint)

Cenzus	1660	1671	1679	1680–1681	1684
Cenzus elméletileg	1,00	1,00	1,20	1,20	1,00
Cenzus valójában	?	1,33	1,21	1,28	0,95

Forrás: MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a., E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

A cenzust azonban településenként állapították meg, és nem vették figyelembe a ténylegesen használatban lévő jobbágytelkek számát, amelyet egyébként településenként rögzítettek az urbáriumokban.¹⁵ A cenzus összegének településenkénti meghatározása középkori eredetre vezethető vissza, a földesúr ezen a módon a településre jutó pénzjáradék felosztását átengedte a közösségnek vagy vezetőjének.¹⁶

A cenzust adó helységek döntő többségében ismert a használatban lévő jobbágytelkek száma és az értük kért, településszinten rögzített cenzus összege, ami 1671–

11 MNL NML IV. 1. b. 1664/27.; MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

12 MNL NML IV. 1. b. 1664/27.; MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

13 Szirácsik 2005: 58.

14 MNL NML IV. 1. b. 1664/27.; MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

15 MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

16 Solymosi 1998: 51.

1684 között uradalmi szinten évi 178–273 forint között ingadozott. Az említett települések esetében a jobbágytelkekre jutó tényleges census átlagos nagysága 1671-ben 1,33, 1679-ben 1,21, 1680–1681 folyamán 1,28 és 1684-ben 0,95 forint volt. Ennek fényében Balassa III. Imre 1679. évi, egy-egy jobbágytelekre vonatkozó census-emelése valójában járadékmérséklést jelentett a censzust fizető településeknek. Jóllehet a kamarai igazgatás 1680–1681 folyamán átvette a Balassa által egy jobbágytelek esetében megemelt censzust, de ennél nagyobb összeg fizetését várta el, majd 1684-től kezdődően nem csupán az egy telekre jutó census elméleti mértékét csökkentette, hanem ténylegesen némileg kevesebb pénzt igényelt.¹⁷

A telkek után járó censzushoz képest azonban sokkal nagyobb összegek folytak be a summafizetés révén az uradalmi kasszába, a census aránya a pénzjáradékok között mindössze csak 13–17%-ot ért el 1671 és 1684 között. Noha 1660-ból a census összegére vonatkozó adattal nem rendelkezünk, mégis azt állíthatjuk, hogy a summás adózás nem lehetett jelentős ekkortájt a későbbi szabályozásokhoz képest.¹⁸ A későbbiekben a Zichy földesurak a Balassa-féle 1660-as úrbéri szabályozás elvéhez tértek vissza, és csak periférikus jelenséggént maradt meg némely településen a communiter teljesített járadék a Mária Terézia által elrendelt úrbérrendezésig, amit a divényi uradalom területén 1770–1771 folyamán hajtottak végre (2. táblázat).¹⁹

2. táblázat. A census és a summa (forint)

Census és summa	1660	1664*	1671	1679	1680–1681	1684
Census	?	–	272,43	178,32	251,90	195,28
Summás falvak	33,00	758,32	1 311,49	1 127,00	1 506,98	1 213,55
Summás gazdák	6,00	–	28,46	40,00	45,00	12,00
Összesen	39 (+?)	758,32	1 612,38	1 345,32	1 803,88	1 420,83

* A zálogban lévő hat falura érvényes adatok.

Forrás: MNL NML IV. 1. b. 1664/27.; MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a., E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

17 MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

18 MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

19 Szirácsik 2005: 56.

Az ország más részein a földesúrnak járó különféle kötelezettségek évi egyösszegű megváltására törekedtek a mezővárosok. A summás mezővárosok (cenzualisták) költözési szabadsággal vagy anélkül váltották meg pénzben és terményben minden kötelezettségüket vagy csak a heti szerjásukat. Mivel a summa a cenzussal olvadt egybe, ezért a summát sok helyen cenzusnak, az oppidánusokat cenzualistáknak nevezték. A summás oppidánusok között egyéni taksások is lehettek. A summás adózás még a török hódoltság után is megmaradhatott.²⁰

A divényi uradalom területén csak három mezőváros volt a vizsgált korszakban. Gyarmat (ma Balassagyarmat) a törökök miatt vált pusztává 1663-ban vagy 1665-ben.²¹ Divényt I. Lipót Balassa megrendszabályozására küldött seregei dúlták fel 1666-ban.²² Az uradalomnak Losoncon is volt mindeközben folyamatosan lakott birtokrésze. A súlyos pusztítások előtt sem Gyarmat, sem pedig Divény nem tartozott summa fizetésével, miközben a losonci kis birtokrészen élő gazdák summát adtak 1660 és 1684 között.²³

A divényi uradalom területén azonban egyre több falutól kértek summát. A parasztság számára kedvezőbb feltételeket teremtő summás pénzfizetés egyébként már a 16. században is igen elterjedt volt főként a birtokosok által kevésbé ellenőrizhető hódoltsági részekben.²⁴ A divényi uradalomban is inkább azok a falvak fizettek communiter, amelyek a török által jobban megviselt, töröknek is adózó vidéken helyezkedtek el (3. táblázat).²⁵ Az 1660. évi szabályozás szerint a divényi uradalom területén lévő települések közül csak a guttaiaknak (25 forint) és a losonciaknak (8 forint) kellett summát adni. A summát a divényi vártól való nagy távolsággal magyarázták.²⁶

A divényi uradalom déli részén húzódó hat zálogba került faluról készült, 1664. évi urbáriumban szereplő (Karancs)Ság, Ságújfalu, Apátfalva, Litke, Úri és Kóka számára summát írtak elő. A summával tartozó, zálogba adott falvak kikerültek ugyan a divényi uradalom kötelékéből, de továbbra is fizették a hajdúk ellátására szánt összegeket a divényi kasszába, míg summájukat a zálogbirtokos felé kellett teljesíteni. Balassa III. Imre 1664-ben még így is évi 145,07 forintra számíthatott a hajdúk fizetése címén az említett hat falutól, miközben a zálogbirtokosoktól további 10 150 forintra. Az 1664. évi urbáriumban szereplő települések zálogbirtokok maradtak Úri és Kóka kivételével. Gutta 1671-ig a zálogban lévő, a divényi központnak a hajdúk miatt fizető, summát adó települések közé került.

20 Tóth 1992: 370–379.

21 Belitzky 1977: 46.

22 Belitzky 1972: 187–189.

23 MNL OL P 707 Zichy család levéltára 145. cs. Fasc. 183. No. 1., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

24 Szakály 1981: 110–112.

25 MNL NML IV. 1. b. 1664/27.; MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

26 MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1.

3. táblázat. A summás falvak éves summája (forint)

Falvak	1660		1664		1671		1679		1680–1681		1684	
	Summa	Egyéb	Summa	Egyéb	Summa	Egyéb	Summa	Egyéb	Summa	Egyéb	Summa	Egyéb
Gutta	25,00											
Losonc	8,00				20,00		24,00		24,00		20,00	
(Karancs) Ság			131,60									
Ságújfalu			80,00									
Apátfalva			50,00									
Litke			80,00									
Úri			200,00		240,00	20,00	240,00	53,33	240,00	13,33	200,00	36,11
Kóka			216,66		84,00	7,91	70,00		60,00	3,41	38,33	
Visznek					144,00		144,00	8,00	144,00	9,60	120,00	11,00
Adács					144,00		140,00		140,00		105,00	
Kolpach					7,20		7,20		7,20		6,00	
Dömsöd					240,00	18,00	257,00	9,00	240,00	11,90	200,00	44,29
Hort					259,99	8,91			279,99	8,91	216,66	33,91
Veres, Felső-, Alsó-tiszovnyik					192,30		148,66	12,00	192,30	83,99	160,29	43,88
Kiszellő							4,00					
Lest							90,00					
Gergelyfalva							2,14		2,15		3,87	
Bisztricska									6,96			
Dacsolám									126,00	16,00	105,35	
Halászi									6,30		4,52	0,35
Kelecsény									1,65		1,38	
Tóthartyán									2,58		2,15	
Sávoly									36,00		30,00	10,00
Összesen	33,00	?	758,32	145,07	1311,49	54,82	1127,00	82,33	1506,98	147,14	1213,55	179,54

Forrás: MNL NML IV. 1. b. 1664/27.; MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a., E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c. Megjegyzendő, hogy 1664-ben a zálogba adott településeket vették számba, amelyek summával tartoztak az új földesuruknak, de a továbbiakban is fizetniük kellett a divényi központnak a hajdúk ellátására szánt összegeket, miközben a divényi uradalom a zálogbirtokosoktól a zálogbirtokok után további 10 150 forintot kért. Az 1664. év esetében csak a zálogba adott településektől elvárt, a hajdúk ellátására szánt összeget tüntettük fel a táblázat „egyéb” oszlopában, a zálogbirtokostól járó összeget nem. MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1.

Sávolyt és Dacsolámot is Balassa adta zálogba, de a kamarai igazgatás alatt a két falut a divényi uradalomhoz visszacsatolták.²⁷

1671 és 1681 között Visznek, Adács, Korpach, Dömsöd, illetve az együttesen terhet viselő Veres, Alsó- és Felsőtiszovnyik tartozott Úri és Kóka mellett éves summával. Ugyanezen idő alatt Hort is summát adott, mivel azonban a település tulajdonjoga vitatott volt, csak a kamarai igazgatás alatt tartozott az uradalomhoz. 1679-ben Balassa III. Imre vezette be Kiszellőn, Lesten és Gergelyfalván a summa adását, de csak Gergelyfalva esetében vette át ezt a gyakorlatot a kamarai igazgatás. Balassa halálát követően Dacsolám, Halászi, Kelecsény, Tóthartyán és Sávoly summát kezdett fizetni, míg Bisztricska csak 1680–1681 folyamán került be ilyen módon az urbáriumba.²⁸

A summa azonban nem csupán a census megváltását jelentette. Mindössze két település esetében ismert, hogy 1684-ben a cenzuson kívül miért fizettek summát. Halászi, Kelecsény, Tóthartyán summában teljesítette a census mellett a kvártélyért, a szárazkocsmapénzért és a hajdúk ellátásáért fizetendő összegeket (8,04 forint). Három falu, vagyis Veres, Felsőtiszovnyik és Alsótiszovnyik együttes summájába számították be ugyanekkor a cenzuson kívül a kvártélyért járó pénzt és a szárazkocsmapénzt (160,29 forint).²⁹

Ahogy ezt a 3. táblázat is mutatja, a summa összege egy-egy település esetében változhatott, mivel a szabályozások gyakorta módosították: növelték vagy csökkentették.³⁰ A summa megállapításának módja nem ismert a rendelkezésre álló források alapján.

A summával tartozó települések számára előírt összes summa összege 1679-ig lendületesen emelkedett az uradalom területének módosulása és a summát adó települések zálogba adása ellenére, majd Balassa földbirtoklása idején csökkent. A Balassához visszakerült uradalomban is igyekeztek azonban tovább bővíteni a summával tartozó települések számát, de a jelentős summát adó Hort elvesztését nem tudták kompenzálni. A kamarai kezelésű uradalomba visszakerülő Hort és az

27 MNL NML IV. 1. b. 1664/27.; MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b.

28 MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

29 MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

30 Úrinak 1664 után több summát kellett fizetnie évente, majd csak 1684-ben tértek vissza a 20 évvel korábban megállapított összeghez. A kókaiak ezzel szemben jóval kevesebb summával tartoztak már 1671-től, sőt az ilyen jellegű terhek 1684-ig folyamatosan csökkentek. A losonciak summája viszont 1671-re számottevően megemelkedett, amely összeg némi ingadozástól eltekintve 1684-ig hasonló maradt. Visznek mellett Korpachnak csökkent 1684-ben az 1671 óta állandó summája, Adács terhe is 1679 óta némileg kisebb volt. Dömsöd summáját Balassa III. Imre kivételesen megemelte 1679-ben, ami a későbbi kamarai igazgatás alatt folyamatosan csökkent. Hort summáját viszont a kamara növelte meg, majd pedig leszállította. Az együttesen fizető Veres, Felső- és Alsótiszovnyik summáját Balassa 1679-ben mérsékelte, amit a kamara a korábbi szintre visszaállított, majd csökkentett. 1679 és 1684 között Gergelyfalva summája nőtt, miközben ezzel ellentétes tendencia mutatható ki Dacsolám, Halászi, Kelecsény, Tóthartyán és Sávoly falvak esetében. MNL NML IV. 1. b. 1664/27.; MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

újonnan summássá váló települések miatt növekedett az összes summa összege. Az 1684. évi urbáriumban a census mérsékléséhez hasonlóan szembetűnő a summa csökkentésének szándéka, ami miatt a korábbi kamarai szabályozásokhoz képest kevesebb summából eredő bevétellel számolhattak.³¹

A summa azonban gyakorta nem fedte le a településektől a földesúrnak különféle címen járó pénzeket. A summával tartozó településeknek a summán felüli egyéb terhei változó nagyságú összegeket jelentettek. Noha Veres, Felsőtiszovnyik és Alsótiszovnyik 1671 óta együttesen fizette a summáját, az 1680-as években gyakorlattá vált, hogy a három település a summát részben közösen, részben pedig külön teljesítette, illetve ugyancsak külön állapították meg a természetbeni, a hajdúk ellátása és a kisebb királyi haszonvételek után járó összegeiket is.³²

A summával tartozó települések summán felül fizetendő egyéb terheinek összege a földesúr kilététől függetlenül folyamatosan emelkedett. Mindez 1684-ben annyiban módosította a summás falvakból járó pénzösszegeket, hogy a summa csökkentése ellenére a summa és a summán felül különféle címen beszedendő összegek együttesen meghaladták az 1671. évben megállapított summát.³³

A divényi uradalom summát adó falvainak általában kedvezőbb lehetett az éves summafizetése. A summához képest összességében nagyobb pénzfizetéssel tartozott a summa bevezetése előtt vagy után Sávoly, Tóthartyán, Kiszellő és Lest település. A kisebb falvak esetében azonban előfordulhatott, hogy a summa átmenetileg vagy tartósabban azonos vagy nagyobb lett a korábbiakhoz viszonyítva, amit jobbra 1684-ben mérsékeltek valamelyest.³⁴

31 MNL NML IV. 1. b. 1664/27.; MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

32 MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

33 MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

34 Az egyes települések esetében a summa bevezetése előtt vagy után szedett összegekről a következőket mondhatjuk el. Sávolytól különféle címen 46 forintot kértek 1671-ben, a summája viszont csak 36 forint lett 1680–1681 folyamán, majd 1684-ben még kevesebb, pontosan 30 forint. Tóthartyán nem került vissza 1678-ban Balassához. Tóthartyán különféle címen 2,86 forinttal tartozott évente 1671-től, majd a summája 1680–1681 folyamán 2,58 forint, 1684-ben 2,15 lett. Kiszellő 1671-ben összesen 7,96 forinttal tartozott a censusért és egyéb terhekért, 1679-ben viszont csak 4 forint summát fizetett. Miután már nem vártak ettől a településtől summát, a censusért és egyéb terhekért 1680–1681 folyamán összesen évi 8,72 forintot, 1684-ben 8,65 forintot írtak elő. Lestnek censusért és egyéb terhekért 106,80 forintot jegyeztek le 1671-ben. 1679-ben 90 forint lett a település summája. Ezt követően már nem summát fizettek, hanem különféle címen 1680–1681-től összesen 174,33 forintot, 1684-től pedig 153,67 forintot. Kelecsény nem került vissza 1678-ban Balassához. Kelecsénytől különféle terhek után 1671-ben 1,44 forintot kértek, ezt követően a summája 1680–1681 folyamán 1,65 forint, 1684-ben 1,38 forint lett. Bisztricska a summás fizetés előtt évi 2,78 forintot adott 1671-től, 6,96 forintot 1679-től. Az éves summa összege 6,96 forint lett 1680–1681 folyamán, majd 1684-ben 4,12 forint. Gergelyfalvától különféle terhekért 2,25 forintot kértek 1671-ben, ezt követően summát fizettek, 1679-ben 2,14, 1680–1681-től 2,15, illetve 1684-től 3,87 forintot. Halászi 1671-ben különféle címen 2,40 forinttal tartozott, míg a summája 1680–1681 folyamán 6,30 forint, 1684-ben 4,52 forint lett. MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

A jobbágyok igyekeztek nemeslevelet szerezni, hogy megszabaduljanak a jobbágyterhektől, és csak állami adót kelljen fizetniük. A földesúr jobban járt, ha megtartotta örökös jobbágyát a taxára bocsátás árán a jobbágyi szolgálatra való viszszakényszerítés reményében. A taxa előmozdította a paraszti differenciálódást, a gazdagparasztnak jobbágyként vagy kisenemesként lényegében szabad bérlőkké váltak általa.³⁵

A divényi uradalomban, miközben a summás települések száma emelkedett, mindössze néhány gazda fizethette ki különféle kötelezettségeit évente egy összegben. A summát adó gazdától az uradalomnak összességében elenyésző éves bevétele származott.³⁶

1660-ban még csak két kimondottan rászoruló lehetősége lehetett a summás fizetés. A Halászigiban élő öreg kovácsnak, bizonyos Tot Fülepnak 4 forintot állapítottak meg szegénységére való tekintettel, míg a dobroszi Petrovics Mártonnak 2 forintban összegezték kötelezettségét, mivel „*pázsiton lakik*”.³⁷

1671 és 1681 között némileg nőtt a summát adó gazdák száma, de így is csupán hét gazdát sorolhatunk ide. Az érintett hét férfi közül Keniacz/Kenjacs/Kenyecz János, Valuk/Valuch/Valács András 1671–1681 között, Halassy/Halászi János, Juhász/Juhasy Gergely, valamint Vrabcz/Wrabcz Gyuró 1679–1681 között így fizethetett a földesúr személyétől függetlenül, miközben Laczko Jano csak az 1671. évi, Burián Gál pedig az 1680–1681 folyamán írt urbáriumba került be emiatt. Az 1684. évi urbáriumban még a korábban hosszabb ideig summát adók sem mutathatók ki a summát fizetők között Juhász/Juhasy Gergely kivételével, aki személyében nemes volt.³⁸

Az urbáriumokban külön lejegyzett, summával tartozó gazdák nem mindig lelhetőek fel az urbáriumok úrbéri összeírásaiban, ezért például a leghosszabb ideig summát adó nagylámi Keniacz/Kenjacs/Kenyecz Jánosról keveset tudunk meg ezek alapján, míg Valuk/Valuch/Valács András be sem került az úrbéri összeírásba. Kenyác Jano egyébként 1660-ban fél házhelyes, négyökrös jobbágy volt férfi csa-

35 Makkai 1964: 332–336.

36 MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

37 MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1.

38 1671-ben: Keniacz János (10,80 forint), Valuk András (14,40 forint), Vrabcz Gyuró (1,80 forint), Laczko Jano (60 dénár és konyhára 86 dénár). 1679-ben: Kenjacs János (10,80 forint), Valuch András (14,40 forint), Juhász Gergely és Halassy János együtt (14,80 forint), Vrabcz Gyuró (1,80 forint). 1680–1681 folyamán: Kenyecz János (10,80 forint, Kenyecz kérésére 1,80-at elhalasztottak), Valács András (14,40 forint), Vrabcz György (1,80 forint), Juhász Gergely és Halászi János együtt (14,40 forint), Burián Gál (3,60 forint). 1684-ben: Juhasy György személyében nemes, de a telke paraszti, összesen fizet érte 12 forintot. MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

ládtag nélkül, de az 1680-as évek elején készült összeírásba már nem került be, pedig 1671-től summával tartozott.³⁹

Az 1679–1681 között summát fizető nagylibercsei Vrabecz/Wrabecz Gyuróról annyit tudhatunk, hogy 1660-ban a bátyja, Vrabets Jakab családi gazdaságában írták össze Mátyás nevű bátyjával és annak mostohafiával, Galik Mihállyal. A jobbágygazda bátyja gazdaságához ekkor fél házhely és négy marha tartozott. Vrabecz Gyuró bekerült Nagylibercse falu 1679. évi és 1680–1681 folyamán készült összeírásaiba is. Vrabecz ekkor házas zsellér volt, és 1679-ben megjegyzték róla, hogy a robotját váltotta meg.⁴⁰

Az ugyancsak 1679–1681 között summát fizető zaborai Juhász Gergely és Halassy János esetében csak Juhász Gergelyről van némi információnk. Juhász Gergely 1660-ban még az apja, Juhász Máté családi gazdaságában élt a testvérével, Mátéval. A gazda apja megnemesítette magát még Balassa II. Imre idején, amit Balassa III. Imre is elfogadott, a házhelyét „*bizonios summa pénzben [en] szabadságba [n] tartja*”. Az 1680–1681 folyamán készített összeírásban a személyében nemes Juhász Gergely igásállat és férfi családtag nélküli jobbágyként szerepelt, a használatában lévő telek pedig jobbágyteleknek minősült.⁴¹

A budalehotai Laczko Janóról a legkorábbi ismeretünk az, hogy 1671-ben a summáját részben a természetbeni szolgáltatásának megváltása miatt adta. 1680–1681-ben Laczko két fiával élt jobbágyként, és nyolc ökröt, két lovat és hetvenkét juhott tartott, de már nem fizetett summát.⁴²

A lónyabányai Burián Gálról az első adatunk az 1680–1681-es urbáriumból származik, amikor a summáját rögzítették. Tudjuk róla, hogy ekkortájt kétökrös házas zsellér volt, de a nevéhez nem írtak semmit a pénzfizetésével kapcsolatosan.⁴³

A summa adásában érintett férfiakra elmondható, hogy egy részük nem mindegyik összeírásban szerepelt, vagy pedig egyikben sem, aminek okát nem ismerjük a források alapján. Mindenesetre a summa fizetése arra utalhat, hogy az urbéri összeírásokból hiányzó gazdák az uradalom területén gazdálkodhattak akkortájt. A gazdák egy része korábban nem volt önálló, egyik rokonuk családi gazdaságához tartoztak, míg másokat önálló gazdaként tartottak számon már jóval azelőtt is, hogy a summával tartozók közé kerültek. Ezek a gazdák egyébként jobbágyok, zsellérek és személyükben nemesek is lehettek. A summaadási lehetőség azonban nem mindig tarthatott a gazda élete végéig, tehát átmeneti megoldássá válhatott, bár a földesúri járadék summa formájában való teljesítése apáról fiúra is

39 MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

40 MNL OL E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20.

41 MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20.

42 MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 40. No. 20.

43 MNL OL E 156. a. Fasc. 40. No. 20.

szállhatott. A summát adó gazdák summájába többek között a robot és a munera pénzváltása is beletartozhatott.

A census vagy a summa fizetése alóli mentességet csak az uradalom központjának számító Divény mezőváros kapott az 1671 és 1684 közötti urbáriumok alapján, jöllehet 1660-ban még egy divényi jobbágytelek használata után 1 forint járt.⁴⁴ Divény a mentességét vélhetően nem az uradalmi központ jellegéért kaphatta, hanem az ottani pusztítás miatt. I. Lipót 1666 januárjában ugyanis elrendelte Balassa III. Imre összes javainak elkobzását, de ő 3000 fős fegyveres kíséretével hazatért Divénybe. A Balassa-féle magánhadsereg természetesen újabb lépésekre készítette a bécsi udvart. Az a hír járta, hogy az erdélyi fejedelem a szultán akarata ellenére katonai segítséget akar küldeni Balassának. Ezt megelőzendő Bécsből 800 gyalogos katona, majd további 1000 német gyalogos, 1000 huszár és 1000 lovas nemesi felkelő érkezett Balassa magánhadserege ellen. 1666. június 10-én a körbezárt Divény vára körül elterülő mezővárost felgyújtották, és Balassa 1000 emberével a várba húzódott. A vár ágyúi és a budai, esztergomi, illetve érsekújvári török csapatok felsorakozása a határszélen nem riasztották vissza a nádor és Strassaldo parancsnoksága alatt álló 6000 katonát. Július elején a nádor Teleki Mihály, Bethlen Miklós és a királyhű Balassa II. Bálint közreműködésével tárgyalásokat kezdett a védekező várúrral Murány várában. Balassa III. Imre végül átadta Divényt, öt Murány várába vitték fogságba, miközben a várat az ostromlók prédálták.⁴⁵

A census és a summa mérséklésére több példát hozhatunk. Az ilyen jellegű döntések inkább Balassa III. Imre 1660. és 1679. évi urbáriumában találhatók, vélhetően a kamarai kezelés idején a hivatalos utat végigjárni nehezebb lehetett, mint a magánföldesúr engedélyét elnyerni.⁴⁶

Az 1660. évi urbáriumban arról olvashatunk, hogy Balassa III. Imre elengedte a dézsmát és a fele pénzszolgáltatást az elhalálozás és elszökés következtében kedvezőtlen helyzetbe került Úri lakóinak, mindössze a „Szent György-adót”, az április 24-én járó fél forintokat nem. A magánföldesúr kegyéből két rászoruló személy is részesülhetett: a már említett Tot Fülep Halászában és a dobrocsi Petrovics Márton.⁴⁷

Balassa III. Imre 1679. évi urbáriumára szerint Galsán egy telek után csak 42 dénárt kértek. Ugyanekkor a lestieknek 240 forint helyett 90 forintot kellett csupán adni summaként, miközben Veres, Felsőtiszovnyik és Alsótiszovnyik falvaknak a hadi károk miatt 188,72 forint helyett 148,66 forintot.⁴⁸

A kamarai igazgatás alatt kivételes lehetett, hogy 1684-ben Kóka urbárium szerint fizetendő 116,67 forintos summája helyett mindössze 38,33 forintot kellett

44 MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

45 Belitzky 1972: 187–189.

46 MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a.

47 MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1.

48 MNL OL E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a.

fizetni, mivel eredményesen kérték Esterházy Sándor közbenjárását. Azt is kivételként említhetjük, hogy az 1680–1681 folyamán készült urbárium alapján Kenyecz János 10,80 forintot kitevő summájából 1,80 forint kifizetését elhalasztották a gazda kérésére.⁴⁹

A divényi uradalomban a census és summa címén elrendelt összegek 1671 és 1684 között évi 1345 és 1804 forint között mozogtak.⁵⁰ Az 1686-ban a Zichyekhez került uradalomban a ténylegesen befolyt éves censusbevételek 116–931 forint közötti összegeket tettek ki a 17. század végéig.⁵¹ A Zichy földesurak időszakához viszonyítva tehát az 1671–1684 között megállapított pénzáradék igen nagynek számított.

A naturális járadék: a munera és a pénzváltása

A középkorban a naturális járadékok egy része az egyházi ünnepekhez kapcsolódott abból a célból, hogy az ünnepi misét követő lakomát részben vagy teljesen a földesúri járadék biztosítsa. A 13. század második felében kezdett elterjedni az úgynevezett *ajándék*, amely ugyancsak az egyházi ünnepekhez kapcsolódó naturális járadék volt. Az ajándék megnevezésére leginkább a latin *munus* szó többes számú alakját, a *munera* kifejezést használták, bár előfordultak még a latin eredetű *dona*, *muneralia*, *honores*, *presentationes* és a görög eredetű *xenia*, illetve Nyugat-Magyarországon az ófelnémet *weysat* szavak is. E járadék alkotóelemeinek száma és mennyisége nagyon változatos volt.⁵²

1514-ben törvényileg meghatározták a jobbágyok ajándékadását is. A jobbágyoknak előírták, hogy havonként egy-egy tyúkkal kellett kedveskedni uraiknak.⁵³

A törvény rendelkezéséhez viszonyítva a divényi uradalomban a jobbágyoktól 1660 és 1684 között elvárt *munera* terén jóval összetettebb kép bontakozik elének.⁵⁴ Az itteni állapot tehát hasonlított a középkori országos gyakorlathoz, ami az 1514. évi törvényt követően kimutatható más uradalmakban is.⁵⁵ Máshol *munera* címén adhattak állatokat, terményeket és tárgyakat, ezzel szemben a divényi uradalomban kizárólag állatokat és terményeket kértek 1660 és 1684 között.⁵⁶

49 MNL OL E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

50 MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

51 Szirácsik 2005: 186.

52 Solymosi 1998: 74–86.

53 1514. évi XVII. törvénycikk.

54 MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

55 Solymosi 1998: 74–86; Szarka 2008: 266–267.

56 Például Szarka 2008: 266–267; Szirácsik 2017: 160–161; illetve MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

Az uradalom 18. századi munera-összetételére ugyanez volt jellemző a Zichyek földbirtoklása idején is.⁵⁷

A divényi uradalomban a munera 1660. évi szabályozása több szempontból eltért a későbbiektől. 1660-ban még nem minden településre róttak ilyen terhet, amit később a kamara általános kötelezettséggé tett. Elsősorban természetben kértek, míg 1671-től a munera pénzben történő megváltása vált inkább meghatározóvá. 1671 és 1684 között készült szabályozásokban kevesebb élelmiszertípus szerepelt az 1660. évihez viszonyítva. Összességében elmondható, hogy 1660-ban a földesúr divényi ellátását igyekeztek biztosítani, míg később a földesúr kilététől függetlenül a pénzbevételek növelésére törekedtek ezáltal is.⁵⁸

1660-ban az uradalom központjához viszonylag közel fekvő Lest, Turopolya, Terjén, Nagylám, Felsősztrégova, Zavada, Kotmanlehota, Óvár paraszti gazdaságai-ból kerültek ki a földesúri konyhába szükséges alapanyagok. A csábiak ilyen irányú kötelezettségeinek ismertetésekor kiemelték a tyúk „ajándékozását”. A nagylibercseiek négy tyúkot és két ludat, a divényiek közül pedig négy zsellérnek, illetve egy egész házhellyel, saját ekével rendelkezőnek négy tyúkot vagy annak megváltásaként négyszer 4 poltúrát,⁵⁹ két ludat vagy hatszor 2 poltúrát kellett adnia. Az utóbbi helyről még „tyúkmony”, azaz tojás is került a földesúr divényi konyhájába szükség szerint. A baromfik mellett a divényieknek még két-két pozsonyi icce vajat vagy nyolcszor 2 poltúrát küldtek, és a nagylibercseiek szintén két icce vajat. Húsvétra egy borjú érkezett Abélovárról, ezenfelül minden házhely utáni egy-egy „madár” mellett egész házhely után egy icce, fél házhely után fél icce, negyed házhely után negyed icce vaj.

A földesúri konyha számára azonban nem csupán háziállatokat küldtek ekkortájt. Egy-egy őz érkezett évente a vadakban is bővelkedő Abélovárról, Kotmanlehotáról, Szklabonyárról, Terjénről és karácsony táján Fűrészről. A Balassák asztalának ételkínálatát gazdagította egy-egy császármadár Abélovárról, Kotmanlehotáról, Fűrészről, két-két ilyen madár Szklabonyárról és Terényről. Az utóbb említett két helyről származó nyulakat is szívesen táltak fel a divényi várban.⁶⁰

Az 1671 és 1681 közötti szabályozások jobbágytelkenként két icce vaj, két lúd, négy tyúk, valamint egy császármadár adását írták elő. Ugyanekkor a településekre megállapított őz mennyisége nem állt összhangban a telkek számával. 1684-ben mindössze csak a telkek számától függetlenül kért őzeket várták el a településektől. Az említett szolgáltatásokat azonban nem természetben teljesítették, hanem pénz-

57 Szirácsik 2005: 62–63.

58 MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

59 1 poltúra = 3 dénár.

60 MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1.

ben kellett megváltani.⁶¹ A természetbeni egységnyi váltópénze 1671 és 1681 között nem változott: egy icce vaj 24 dénárba került, egy lúd 18 dénárba, egy tyúk 12 dénárba, egy császármadár 24 dénárba és egy őz 1 forint 80 dénárba. Az őz váltópénze 1684-ben 1 forint 50 dénárba mérséklődött.⁶²

Ha az urbáriumokban az egységnyi telekre meghatározott természetbeni mennyiségét megszorozzuk az adott évben összeírt, lakott jobbágytelkek számával, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy az így számolt természetbeni mennyiségétől elmaradtak az urbáriumokban kért mennyiségek. A források nem indokolják, hogy az urbáriumokban a telkek után várt munera mértéke miért maradt el az adott évben összeírt lakott jobbágytelkek után kérhető mennyiségtől. A jelenség vélhetően azal magyarázható, hogy a Balassa III. Imre 1660. évi urbáriumára alapján még természetben várt szolgáltatás az 1671. évi szabályozást követően pénzben teljesítendő szolgáltatássá vált a természetbeni pénzben történő megváltása miatt, ami az uradalomnak a korábnál nagyobb pénzbevételt jelenthetett még akkor is, ha összességében a kérhetőnél kisebb váltópénzösszeget róttak az anyagilag egyébként is igen nehéz helyzetben lévő gazdákra (4. táblázat).⁶³

4. táblázat. Az urbárium szerint kért és a lakott jobbágytelkek után elméletileg kérhető munera

Munera	1671		1679		1680–1681		1684	
	Urbárium szerint	210 lakott telek után	Urbárium szerint	185,76 lakott telek után	Urbárium szerint	233 lakott telek után	Urbárium szerint	352,13 lakott telek után
Vaj (icce)	371,50	420,00	281,50	371,52	346,50	466,00		
Lúd (db)	371,50	420,00	266,00	371,52	345,50	466,00		
Tyúk (db)	701,00	840,00	554,00	743,04	683,00	932,00		
Császármadár (db)	191,50	210,00	131,25	185,76	173,00	233,00		
Őz (db)	22,50	?	19,00	?	20,00	?	21,50	?

Forrás: MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a., E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

Az éves váltópénz összegét a településekre megállapított munera alapján számolták ki, nem pedig a ténylegesen használatban lévő jobbágytelkek száma után, ami a jobbágyok számára kedvező lehetett. A munera váltópénzének éves összege 301–362 forint között mozgott, tehát közel azonos volt a földbirtokos személyétől függetlenül 1671 és 1681 között, amely összeg 55 forint alá esett vissza 1684-ben,

61 MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a., E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

62 MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a., E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

63 MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a., E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

amikor csak az özek után járó váltópénzt kérték.⁶⁴ A Zichy földesurak idején a 17. század végéig ez az összeg 107–122 forint között ingadozott.⁶⁵ A kamarai igazgatás a lakott jobbágytelkek után járó muneraváltópénz és census esetében nem egységesen járt el, a censusból többet, a muneraváltópénzből pedig kevesebbet kért, ezzel szemben Balassa 1679-ben a jobbágytelkek száma után járó váltópénznél többet igényelt (5. táblázat).⁶⁶

5. táblázat. A jobbágytelkek után járó munera pénzváltása összesen (forint)

Munera pénzváltása	1671		1679		1680–1681		1684	
	Urbáriumban	Számolt	Urbáriumban	Számolt	Urbáriumban	Számolt	Urbáriumban	Számolt
Vaj	87,89	89,16	69,24	67,56	79,68	83,16		
Lúd	67,22	66,87	48,54	47,88	62,49	62,19		
Tyúk	82,44	84,12	67,32	66,48	81,45	81,96		
Császármadár	46,34	45,96	63,47	31,50	41,64	41,52		
Őz	40,50	40,50	52,80	34,20	36,00	36,00	33,00	49,50
Munera	0,72	0,72			60,29	60,29		
Kvártély és munera							21,97	21,97
Összesen	325,11	327,33	301,37	247,62	361,55	365,12	54,97	71,47

Forrás: MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a., E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

Előfordult, hogy a természetbeni kötelezettségeket külön-külön vagy összesítve adták meg, olykor pedig a muneraváltópénzt egybeszámították a kvártélyra szánt összegekkel is. Az összesített munerára, illetve a kvártélyra és munerára szánt összegek 1671 és 1684 között kizárólag a kamara által készített urbáriumokban jelentek meg, Balassa III. Imre földesurasága idején 1679-ben nem. Míg 1671-ben csak Udornyanak írták elő szerény összeg kifizetését muneráért, 1680–1681 folyamán már Turicska, Felsősztrégova, Lentvora, Abélova, Udornya, Kotmanlehota, Fűrészfalvaktól együttesen viszonylag jelentősnek mondható összeget vártak el. 1684-ben már 43 falunak kellett kisebb összeget fizetni kvártély és munera címen, ami azonban semmiképp sem pótolta az egyes naturáliák elengedett váltópénzei miatt kieső bevételek nagyságát.⁶⁷

64 MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

65 Szirácsik 2005: 186.

66 MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

67 MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

A munkajáradék

A jobbágyok munkajáradékát robotnak nevezték. A robot szó esetében valószínűsí-
tik, hogy a szláv *robota*, *robóta*, *rabóta*, vagyis dolgozni szóból származik. Az ország
több részén azonban a *pánszká robota* kifejezést használták, ami az úr dolgát jelenti.
A nyelvészek szerint az *úrdolga* (úr dolga) kifejezés helyett azért terjedhetett el a ro-
bot szó, „mert ragozásokra alkalmasabb, mint az úr dolga, pl. robotol, robotos”.⁶⁸
A robot szó elterjedését ösztönözhetette, hogy a német nyelvben is meghonosodott.⁶⁹
A robot szinonimája azonban nem csupán az úrdolga lehetett, hanem a *servitium* is,
amely latinul szolgálatot jelent.⁷⁰ Kimutathatóan 1559 óta használták még a *szerjárás*
kifejezést is, ami „Sor szerént való járás, vagyis munkateljesítés” volt.⁷¹

A földesúr saját kezelésében tartott birtokain a robot előzménye az antik villa
vagy a barbár főnökök praediumán dolgozó rabszolga kényszermunkája volt. A feu-
dális nagybirtok Európai keletkezésének gyökerei a 6. század végétől új birtok-
struktúrát meghonosító átalakulásig nyúlnak vissza. Abban az időszakban, amikor
a földesurak nem tudtak többé rabszolgákat szerezni, jó megoldásnak bizonyult,
hogy a földesúri kezelésben lévő gazdaságot azoknak a jobbágyoknak a robotjával
művelték, akik a földesúr birtokán megélhetésüket biztosító kisbirtokokat kaptak
használatra. Makkai László szavaival élve a feudális nagybirtok „egy földesúri ma-
gánbirtok és több kis gazdaság egymás mellé rendelésén alapszik, és az utóbbiak
részvételén az előbbi megművelésében”.⁷²

A magyarországi nagybirtokokon is a robot fontos járadékformává vált már a
középkor folyamán.⁷³ A Dózsa György-féle parasztfelkelés leverését követően az
1514. évi törvénykezés kötelezővé tette a jobbágyok heti egy-egy egész napon át
tartó szolgálatát földesuraik számára.⁷⁴ 1548-ban újból törvény útján szabályozták
a robotszolgálatást. Maximalizálták a robotnapok számát: az év 52 hetében 52 nap
robotot írtak elő egy-egy jobbágynak. Abban az esetben, ha a jobbágy a borok vagy
élelmiszerek szállításában vagy más szolgálatok teljesítésében akár gyalog, akár
lőháton vagy szekérrel egy héten egy napnál tovább dolgozott vagy utazott volna, azt
le kellett vonni a többi héten teljesítendő szolgálatából.⁷⁵ Ekkor határozták meg
azt is, hogy a jobbágy a tavaszi és az őszi szántás idején, illetve a szántás szokás
szerinti megismétlése esetén egy-egy ekével egy egész napon át szántani, vetés idején
vetni tartozott a földesúrnak.⁷⁶ A szőlőmunka, a kaszálás és az aratás ideje alatt heti

68 Czuczor–Fogarasi 1870: 572.

69 Benkó (főszerk.) 1976: 428.

70 Bangha (szerk.) 1933.

71 Czuczor–Fogarasi 1870: 1295.

72 Makkai 1982: 6, 17–18.

73 Gunst 1966: 28; Solymosi 1998: 87–97.

74 1514. évi XVI. törvénycikk.

75 1548. évi XXXVII. törvénycikk.

76 1548. évi XXXV. törvénycikk.

két-két nap munkát várhattak a jobbágyoktól földesuraik ettől kezdve, amit be kellett számítani a többi heti munkába.⁷⁷ Külön szabályozták a zsellérek munkáját, amit „tehetségük szerint” kellett végezniük.⁷⁸ Az 1548. évi törvény tehát ötféle majorsági munkában (szántásban, vetésben, szénakaszálásban, aratásban, szőlőművelésben), továbbá bor- és élelemfuvarozásban jelölte meg a robotkötelezettség tartalmát.

A robot esetében azonban területi eltérések jelentkeztek. A robot szabályozása, amelyet gyakorta írásban, az urbáriumokban is rögzítettek, az egyes uradalmakban eltérő volt. Az elvárt robot mellett ugyancsak uradalmanként eltérő lehetett a ténylegesen végzett robot is.

Amikor a 17. század második felében a divényi uradalomban megállapították a robotot, akkor nem az 1514. vagy az 1548. évi törvények szerint szabályozták. Balassa III. Imre birtoklása és a kincstári kezelés idején egyaránt a törvényektől való legfontosabb eltérésnek azt tarthatjuk, hogy nem az egyes jobbágyoktól elvárható évi 52 nap robotot kérték, hanem településekre állapították meg a robotot, de nem mindegyik település robotszolgáltatását szabályozták. A robot mennyiségét nem határozták meg, csak az elvégzendő feladatokat. Ez a jelenség más korabeli uradalmakban is megfigyelhető volt, sőt a Zichy és a Koháry földesurak is így jártak el a későbbiekben Mária Terézia rendeletének 1770–1771 folyamán történő végrehajtásáig, amikor az országosan egységes szabályozásnak megfelelően a gazdák jogállását figyelembe véve a robot mennyiségét gazdánként határozták meg.⁷⁹

A divényi uradalomban a robotot elsődlegesen a majorsági földművelés miatt alkalmazták. Balassa 1660. évi urbáriumában a robot emellett a fuvarozásnál is gyakran megjelent. A fuvarozás a törvény által biztosított bor- és élelemfuvarozást jelentett a divényi uradalomban, illetve a törvényes szabályozásban nem szereplő tűzifa- és levélhordási robot is jelentkezett. Amikor a földesúr 1660-ban Divény mezővárosban lakott, akkor a konyhán végzett robotot is elvárta úrbéri szabályozása alapján a helyiektől, amire egyébként a törvények nem kötelezték a jobbágyokat. 1660-ban robotnak értelmezték a tűzifa, tőke, zsindely készítését és beszállítását, ami ugyancsak nem szerepelt a jobbágyok törvény által előírt feladatai között, bár más uradalmakban is előfordult, hogy a mesteremberek munkájukkal teljesítették robotkötelezettségüket.⁸⁰ Ha valamelyik településnek robotot kellett végezni az 1660. évi úrbéri szabályozás értelmében, akkor általában a robot típusai közül egy vagy kétfélét róttak rájuk, a divényiekre viszont ennél többet. A kincstári kezelés idején, az 1680-as évek első felében a robotot kizárólag a majorsági munkákra korlátozták az urbáriumokban.

Balassa III. Imre 1660. évi urbáriumában nem határozta meg a mezőgazdasági célú robotban töltött idő tartamát, ellenben gyakran kijelölte az elvégzendő felada-

77 1548. évi XXXVI. törvénycikk.

78 1548. évi XXXVIII. törvénycikk.

79 Szirácsik 2005: 61–62.

80 Makkai (s. a. r.) 1954: 41, 61.

tokat, amelyek általánosságban mezőgazdasági munkák lehettek, vagy kimondottan a majorsági szőlők gondozása, kapálása, a majorsági szántók aratása, szántása, illetve a majorsági rétek kaszálása, a majorsági kert gondozása, kapálása. Hangsúlyozottan szolgálattal, mezőgazdasági munkával tartoztak Zsély, Lest, Túropolya, Nagylám, Szelc, Nagykürtös, Kisszaltnya, Gergelyfalva, Málnapatak, Lónyabánya, Tamási, Óvár lakói. A majorsági szőlő gondozása volt a feladatuk az alsópetényieknek, felsősztrégovaiaknak, a majorsági szőlő kapálása az újfalusiaknak. Az alsóesztergályi allódiiumhoz tartozó szőlőt szükség esetén más falubeliek is művelték. A sági (a mai Karancsság), apátfalvi, litkei, lőrinci, bolgáromi majorsági földek művelésében szintén részt vettek a helyieken kívül más település lakói, így a ságújfalusiak, etesiek. Nagylibercsén az aratást, kaszálást, szántást, szőlőkapálást végezték robot keretében. Az abélovaiakat a saját természetbeni szolgáltatásuk, az állandó mennyiségű akóزاب elvetésére, aratására kötelezték. Hasonlóan jártak el a törincsiekkal is.

A mezővárosokban a falvakhoz képest kedvezőbb mezőgazdasági robotkötelezettséget találunk. A losonciaknak semmiféle munkát sem kellett végezniük, míg a gyarmatiaknak fejenként évi egy napot kellett robotolniuk ugyanúgy, mint a divényi jobbágyoknak, akik ezenfelül még a divényi veteményeskertben is kapáltak, gyomláltak a helybéli zsellérekkel.⁸¹

A divényi uradalom területén az 1660. évi szabályozás⁸² szerint a szekerezést, szerjást előírták a zsélyi, lesti, nagylámi, törincsi gazdáknak. A nagylibercsiek a szekerezés mellett a tűzifa hordását sem kerülhették el, míg a felsősztrégovaiaknak csak az utóbbit kellett magukra vállalniuk. A guttaiak két kocsi bort szállítottak Vácról és a híres borvidékről, Gyöngyösről a gyarmati kocsmába. Az előző évi szabályozáshoz hasonlóan a divényi jobbágyoknak és zselléreknek naponta két-két embert kellett Balassa III. Imre konyhájára adni. A divényiek nagyon sok fuvarban vettek részt, a földesúr leveleit hordták, a boros és sörös hordókat szállították a várbeli pincékbe, illetve onnan a kocsmába vagy máshová, és saját szekereiken ők vitték a majorsági terményeket a várba, a gabonát a malomba.

A jobbágyoknak és zselléreknek a földesúr erdejéből fával kellett ellátniuk az uradalom területén lévő fűrészmalmost, vagy pedig zszindely és deszka készítésére kötelezték a gazdákat. A Balassa-féle 1660. évi szabályozás szerint az uradalom erdeiből évente egy házhely, illetve négy zsellér után négy darab deszkaállításra alkalmas tőkét – a lefűrészelt fa törzsének henger alakú, általában legalsó, nagyobb darabját – vittek a közeli fűrészmalomba Nagylibercse, Alsóesztergály, Abélova erdeiből, míg Süllyéről, Felsőtiszovnyikról, ahol tilalmas erdők is álltak, házhelyenként 500-500 zszindelyt szállítottak. A tűzifa, tőke és zszindely adásának kötelezett-

81 Balassa III. Imre urbáriumot adott ki Divény városára 1659-ben, amely szabályozta a divényi lakosok robot-szolgáltatásait, amit átvettek a következő esztendei szabályozásban is. MNL OL E 156. a. Fasc. 40. No. 18.

82 MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1.

sége azért került a 17. századi urbáriumban a robot kategóriához, mert a későbbiekben is robotként értelmezték azt, nem pedig természetes járadékként. Mindezt azért gondolhatták így, mivel ezek előállításához és fuvarozásához a munkát a gazdák biztosították, míg az erdők és a bennük lévő fák a földesúréi voltak. A jelenség a földesúr rétyének robotban történő kaszálásához és szénahordásához hasonlítható.⁸³

A kamarai igazgatás idején, 1671-ben Málnapatak tartozott évi 100 deszkával. A Balassához visszakerült uradalom 1679. évi szabályozása szerint a galsaiak fáért 18 forintot, a madácskaiak 1000 darab zszindelyért 3 forintot fizettek évenként a munkajáradék megváltásaként. 1680–1681 folyamán a felsőtiszovnyikiaktól 50 darab deszkát vártak el évente, miközben a szüllyeiektől 2000 és a nedelisteiektől 1500 darab zszindelyt kértek. 1684-től azonban már csupán 4 tőket kellett szállítaniuk a fűrészmalomba a nagylibercseieknek.⁸⁴

Az 1680-as évek elején a robotot főként a majorsági földek művelésére fordították. Az 1680–1681-ben lejegyzett urbáriumban sem határozták meg a robot időtartamát, hanem az 1660. évi szabályozáshoz hasonlóan a célját adták meg, vagyis a majorsági szántó, rét és szőlő gondozását. A divényi majorsági kert nem jelenik meg az 1680–1681. évi urbáriumban, így a robotban történő műveléséről sincs hír. Ekkortájt az alsóesztergályiak mindenféle munkával tartoztak, az alsóprébelyiek gondozták a helyi majorsági szőlőt, miközben a bussai majorsági szántót és majorsági rétet a bussaiak és a kiszellőiek művelték.⁸⁵

1684-ben a majorsági robot az 1660. évi urbáriumhoz képest jóval kisebb lett, az 1680–1681-es szabályozáshoz viszonyítva azonban fokozódott. A tosoncaiaknak, a tamásiaknak, a lónyabányaiaknak és a rónaiaknak kellett ekkor a divényi majorban robotolniuk egy-egy ekével és gyalog is. A bussai majorsági szántóföldet és majorsági rétet a bussaiak és kiszellőiek művelték, az alsóesztergályiak pedig helyben mindenféle munkával tartoztak.⁸⁶

Más uradalmakban előfordult, hogy a robotot nem természetben kérték, hanem a robot megváltását írták elő. A hódoltsági területeken kevesebb major volt, és nagyobb volt a szökés lehetősége, így a magyar földesurak a robotot pénzben vagy terményben váltatták meg jobbágyaikkal. A majorsági termelésre kevésbé alkalmas hegyvidéki uradalmakban is a földesurak számára célszerűbb volt inkább a robotmegváltást kérni. A mezővárosoknak is megnyílt a robotmegváltás lehetősége, de jellemzően nem engedték el nekik a teljes robotot, csak egy részét. A korabeli gyakorlat szerint a summás mezővárosok (cenzualisták) megválthatták minden

83 MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1.

84 MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

85 MNL OL E 156. a. Fasc. 40. No. 20.

86 MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

kötelezettségüket vagy csak a heti szerjásukat. A summát a telekhez is köthették, esetleg a gazda terménytaksával vagy summával váltotta meg a robotját.⁸⁷

A 17. század közepén egyébként is véget ért az agrárkonjunktúra, ezért a robotgazdálkodás fejlődése leállt, bár a robotolás fennmaradt, sőt helyenként növekedett a robotteher, és előfordult, hogy a század közepén bevezetett summás fizetési módot a század végére újból a munkateljesítményben megkövetelt robot váltotta fel. A 17. század közepétől azonban egyre több helyen igyekeztek a robot ledolgozása helyett robotváltásot fizettetni.⁸⁸ A tokaji uradalomban például már az 1630-as évektől kimutatható a majorsági robotfelhasználás helyett a robot pénzben való megváltása.⁸⁹ I. Rákóczi György uradalmában pedig a nagy összegű robotváltás háztartásonként 5–10 forint volt.⁹⁰ A homonnai uradalomban minden jobbágszolgáltatástól mentesültek azok, akik egy telek után évi 10–15 forint közötti összeget, úgynevezett árendát fizettek, amire főként a gazdagparasztoknak volt lehetőségük.⁹¹

A földesurak a jobbágyságból kiemelkedő gazdák kieső robotterheit szegényebb jobbágyaikra terhelték, akik szökéssel vagy igásállataik eladásával igyekeztek mentesülni a növekvő teher alól. A kieső robot pótlásának egyik módja a majorsági bérmunka lehetett volna, de a robotgazdálkodásra berendezkedett uradalmaknak ehhez még elegendő igaerejük sem volt, ezért előfordult, hogy a taxa kifizetése helyett a jobbágyokat béresökrök vásárlására, tartására és béresek fizetésére kötelezték. A parasztság korlátozott fizetőképessége miatt a summás járadék és a taxa kevesebbet ért az általa megváltott robotnál, ami gátolta a drágább, bár hatékonyabb majorsági bérmunkára való áttérést.⁹² E kedvezőtlen arány hatására a robot megváltása, valamint a befolyt pénzen a bérmunka alkalmazása a robot 1848. évi megszüntetéséig sem vált általánossá országosan, amit pedig a kortárs szakírók nagyon szorgalmaztak.⁹³ A 17. századi földesurak kényszerűen azért engedélyezték mégis a robot pénzre váltását, hogy a jobbágyaik ne szökjenek el. Amint a földesurak lehetőséget láttak rá, újból visszatértek a robot ledolgoztatásához.⁹⁴

A divényi uradalom a robot pénzbeli megváltását csak kivételesen várta el a 17. század második felében, és kis összegek kerülhettek be robotváltópénz címén az uradalmi kasszába. Bár az 1660. évi urbáriumban is írtak a gergelyfalvaiakhoz robotkötelezettséget, új jelenségnek számított, hogy mindenféle munka helyett évente 2 forint 15 dénárt kellett fizetniük az 1680–1681. évi szabályozás szerint.

87 Makkai (s. a. r.) 1954: 54; Tóth 1992: 370–379.

88 Makkai 1964: 330–332.

89 Ulrich 2001: 311.

90 Makkai (s. a. r.) 1954: 57.

91 Kirilly 1966: 468.

92 Makkai 1964: 332–336.

93 Például: Rummy 1818: 79.

94 Makkai 1964: 332–336.

A gergelyfalvaiak robotváltságát az 1684. évi urbárium törölte el.⁹⁵ Egyébként ez az összeg nem nevezhető számottevőnek, ha arra gondolunk, hogy I. Rákóczi György uradalmaiban a robotváltság háztartásonként 5–10 forint volt, ami jóval meghaladta a Gergelyfalva település egészére megállapított váltságdíjat.⁹⁶ A nagylibercsei Vrabcz Gyuró zsellérnek az 1679. évi urbárium szerint a robot helyett 1 forint 80 dénárt kellett adnia, majd 1684-től 1,50 forint fizetését írták elő minden nagylibercsei zsellér számára. A Balassa-féle 1679. évi szabályozás szerint a galsaiak fáért 18 forinttal, a madácskaiak 1000 darab zsindelyért 3 forinttal tartoztak évenként.⁹⁷

Míg a hódoltsági részekben a települések summás fizetéssel váltották meg minden szolgálatukat, többek között a robotjukat is, a tőlük északabbra elterülő vidéken nem terjedt el a településszintű vagy egyéni robotváltság. A summát adó településektől eltekintve a divényi uradalomról tehát nem állíthatjuk, hogy a majorsági termelés visszaszorulásával a robot helyett annak pénzválttsága vált meghatározóvá, ahogyan az máshol történt.⁹⁸

A korszak más uradalmaiban előfordult a robotkötelezettség alóli mentesség is. Fizetés- és szolgálatmentesek lehettek az úrbéres telkeket művelők közül a földesúri kezelésű majorságban dolgozó béresek, szolgák, pásztorok, molnárok, kertészek, iparosok, illetve az официálisok. Legalább egy ideig vagy részlegesen mentesültek a bírók, esküdtek, kenézek, soltészok, de a szegénynek minősített emberek is.⁹⁹ A szolgálatra teljesen alkalmatlanoknak vagy az uradalomnak sajátos szolgálatot teljesítőknek sem kellett robotolniuk.¹⁰⁰ Robot alóli mentességet kaptak a hajdúszabadsággal rendelkezők.¹⁰¹ A jövevények mentességet vagy kedvezményeket élvezhettek a földesúr által megállapított ideig.

Személyre vagy telekre vonatkozó mentesség esetén a gazda részben vagy egészben, meghatározott időre vagy véglegesen mentesült a járadék fizetése alól.¹⁰² A telekre vonatkozó mentességet általában a telektulajdonos, valamint felesége és utódai kapták akár „örökösen” is, vagy a földesúri visszaváltásig. Az elhunyt férjüktől ilyen telket öröklő özvegyasszonyok legtöbbször nem mentek férjhez azért, hogy a szabad telket el ne veszítsék, aminek műveléséhez olykor munkaerőt kellett fogadniuk. Az uradalmakban gazdálkodó, személyükben nemes gazdák kötelezettségeit az általuk használt telek úrbéres, illetve nemesi jogállása határozta meg.¹⁰³ A telken kívüli föld is mentességet élvezett a 16. században, ami táptalaja volt a jobbágyok gazdasági felemelkedésének és ellenállásának, ezért a 17. században a

95 MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1., E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

96 Makkai (s. a. r.) 1954: 57.

97 MNL OL E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

98 Maksay 1958: 38–41.

99 Maksay 1957: 123; Makkai (s. a. r.) 1954: 59.

100 Papp 2011: 324.

101 Rácz 1975: 10.

102 Tóth 1992: 367, 439.

103 Péter 1989: 583, 585.

földesurak igyekeztek korlátozni a jobbágyok telken kívüli földszerzését, illetve kiényszeríteni az utánuk járó robotot és más szolgáltatásokat.¹⁰⁴

A robot alóli mentességről azonban nem tesznek említést a divényi uradalom 17. századi urbáriumai. Az úrbéri összeírásokban is szereplő, jobbágytelekkel rendelkező официálisok, falusi bírák vagy az össze sem írt majorsági alkalmazottak esetében sem hangsúlyozták, hogy mentesültek a robot alól, ami más uradalmakban egyébként gyakorlat volt.¹⁰⁵ Ugyanígy nem szóltak az 1679-ben összeírt néhány szabados robotmentességéről sem.¹⁰⁶ A mentesség említésének hiánya azonban nem jelenti azt, hogy ne lehettek volna olyanok, akik mentesültek a robot alól. Vélhetően az egyes gazdák mentességét azért nem rögzíthették az urbáriumok, mert a robotot település szinten állapították meg. Az egyéni mentesség akkor nyerhetett jelentőséget, amikor a település robotját a helyiek felosztották egymás között.

A robot alóli mentesség vagy a robot pénzbeli megváltása azonban nem indokolja, hogy a divényi uradalom területén lévő települések jó részéhez az urbáriumokban nem jegyezték le semmilyen robotkötelezettséget. A divényi uradalom 17. század második felében készült urbáriumait tekintve ráadásul feltűnő, hogy nem minden urbáriumban említették a robotot.

Balassa III. Imre birtoklása idején szabályozták a robotot az 1660. évi urbáriumban, míg az 1670-es években ez kimaradt az urbáriumokból, akár a kincstári, akár a Balassa-féle földbirtoklás időszakát tekintjük. Az 1680-as évek első felében készült két urbáriumban (1680–1681, 1684) ismét megjelent a robot a kincstári kezelésbe vett birtokon. Noha az 1670-es évek urbáriumai nem rögzítették a robotot, a gyakorlatban minden bizonnyal elvárhatták azt.¹⁰⁷

Ha a robot területi eloszlását tekintjük, akkor elmondható, hogy a divényi uradalom 17. századi urbáriumai nem minden település esetében említettek robotkötelezettséget. Többször előfordult, hogy az urbáriumok készítői még olyan települések esetében sem határozták meg a robotot, amelyek határában majorsági földterületet jegyezték le, illetve a majorföldhöz nem mindig a legközelebbi falu lakóinak mezőgazdasági robotját várták el.¹⁰⁸ Ez alapján azonban nem gyanakodhatunk a bérmunka elterjedésére a majorsági földművelés terén. A megállapítást erősíti, hogy a földműveléshez szükséges majorsági eszköz- és igásállománnyal nem rendelkezett az uradalom, tehát a robotoló parasztok felszerelésére és igásállataira szorultak a majorsági földművelésnél.¹⁰⁹ Az uradalom fizetett alkalmazottai és szolgálói között egyébként is csak olyanok voltak, akiket a majorsági állatállomány gon-

104 N. Kiss 1962: 607.

105 Maksay 1957: 123; Makkai (s. a. r.) 1954: 59.

106 MNL OL E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a.

107 MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

108 MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

109 MNL OL E 156. a. Fasc. 87. No. 2/a, E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

dozása miatt alkalmazták.¹¹⁰ Feltételezhető, hogy főként a majorsági földekhez közel lévőknek a gyakorlatban robotolniuk kellett.

Noha a divényi uradalom területére vonatkozóan a ténylegesen elvégzett robot kimutatásával nem rendelkezünk, valószínűsíthetjük az 1660 és 1684 közötti szabályozások alapján, hogy a robot csökkenhetett a divényi uradalom nem hódoltsági területein is. Egyfelől a Balassa III. Imre által 1660-ban elvárt különféle robottípusok közül az 1680-as évekbeli kincstári kezelésig jobbra „csak” a majorsági robot maradt. Az eltelt idő alatt a divényi uradalom déli részén fekvő majorsági földeket a török elpusztította, az északabbra lévő vidéken pedig a majorságok területileg koncentráálódtak, ezért a majorsági robot az Ipolytól északra eső, az 1660. évinél jóval kevesebb települést érinthetett. A divényi uradalomra érvényesnek találhatjuk tehát azt a megállapítást, hogy a kincstári kezelésbe került uradalmakban az általában rövid időn belüli eladományozásig vagy visszaadásig a robotot a legszükségesebb munkákra korlátozták.¹¹¹

A robotban végzett munka kényszer jellegénél fogva rossz minőségű, kevésbé hatékony volt, és a korabeli Magyarországon gyakran került sor a robot megtagadására.¹¹² A földesurak már korán felismerték, hogy a bérmunka hatékonyabb a robotnál, és a robotosoktól nem várható olyan jó minőség, mint a bérmunkásoktól, illetve a robot elveszi a munkaerőt a parasztgazdaságoktól.¹¹³ Széchenyi István a robot és a bérmunka termelékenységének arányát 1:3-ra becsülte.¹¹⁴ Mindezek ellenére a pénzsűkében lévő uradalmak elsősorban a robotra támaszkodhattak, ahogy a divényi uradalom is, amelynek esetében nem rendelkezünk a robot hatékonyságára és megtagadására vonatkozó adatokkal.

A korabeli uradalmakban előfordult, hogy saját jobbágyaikat kényszerítették a megszabott robotidőn túli fizetett munkára a földesúr által meghatározott napszámmért.¹¹⁵ Hasonló jelenséggel csak Balassa III. Imre 1660. évi úrbéri szabályozásában találkozhatunk. A budalehotaiak levelet hordtak másfél forintért, ha a divényiek nem értek rá, az uradalom központjában élő divényieknek ugyanis igen sok feladatot kellett ellátni. A bolgáromiaknak a roboton felül, fizetség ellenében mezőgazdasági munkát kellett végezni, a bériüket azonban nem jegyezték le.¹¹⁶ A későbbi urbáriumokban nem találkozhatunk ezzel a korábbiakban is marginálisnak számító jelenséggel.¹¹⁷

Amint említettük, az 1660. évi urbárium szerint az abelovaiakat és a törincsieket a saját természetbeni szolgáltatásuk, az állandó mennyiségű terményjáradékuk,

110 MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

111 Tóth 1992: 406; Varga János 1969: 406; Zimányi 1972: 14, 30–31.

112 Varga Endre (szerk.) 1958: 22.

113 Maksay 1958: 46–47.

114 Széchenyi 1830: 99.

115 Maksay 1958: 46–47.

116 MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1.

117 MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

vagyis az akó zabjuk elvetésére, aratására kötelezték.¹¹⁸ Mindez a majorsági földművelés kezdetleges fokának tekinthető, amire példát hozhatunk a görögényi és kővári uradalmakból.¹¹⁹ Ez a jelenség a kincstári kezelés idején, az 1680-as évek első felében készült urbáriumokban már nem mutatható ki.¹²⁰ Az 1686 után újból magánföldesúri kezelésbe került divényi uradalomban ismét megjelent ez a forma. Koháry II. István például zsélyi majorföldjét így műveltette jobbágyaival.¹²¹ A Zichy földesuraság idején viszont gyakorlattá vált, hogy jobbágyok járadékmérséklésért vagy mentességért majorsági földet vetettek be földesuruknak.¹²²

Egyéb járadék: a hajdúk fizetése és ellátása

A 17. századi magyar nagybirtokoknak sok funkciót kellett betölteniük: a gazdasági, birtokgazdálkodási feladatok mellett közigazgatási, kulturális és katonai teendőket is. Különösen érvényes ez utóbbi a divényi uradalomra, amely területén húzódott a hódoltság változó északi határa. A birtokon gazdálkodó népességnek hozzá kellett járulnia a divényi uradalom védelmi feladatainak ellátásához. Hasonló jelleggel például a muraközi uradalomban is találkozhatunk.¹²³

Az 1660-ban készült urbárium a katonai teendők ellátására egy porkolábot, egy „*caibertet*” (*cajbert* = *Zeugwert*, tűzmester), egy dobost, egy tizedest, három pattantyúst és huszonkét hajdút említ. Összesen tehát huszonkilenc főt sorolhatunk ide.¹²⁴

A magánföldesúri hajdúk státusa egyébként eltért a jobbágyokétól, szabad föld fejében teljesítettek katonai szolgálatot. Noha nem élveztek nemesi szabadságot, sőt a katonáskodás mellett a robot kivételével nemegyszer földesúri szolgáltatásokat is teljesítettek, mégis viszonylagos jogi és gazdasági önállóságra tettek szert.¹²⁵ Balassa Divény várában szolgálatot teljesítő nyolc hajdúját azonban a házas zsellérek közé sorolták. Ők és társaik vigyáztak a várúr javaira, az uradalom népére és a falvakra. Az említett katonákat az uradalom lakossága látta el természetbeni javakkal és pénzzel.¹²⁶

Fizetésük felsorolása tükrözi a katonai hierarchiát. Ahogy az uradalom gazdasági ügyeinek szálai a tisztartónál összpontosultak, úgy a katonaiak a porkolábnál futottak össze. Neki volt a legmagasabb fizetése is, hiszen a lestiek 44 forintot,

118 MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1.

119 Makkai 1957: 4.

120 MNL OL E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

121 Szirácsik 2017: 571–572.

122 Szirácsik 2005: 101.

123 Horváth (szerk.) 2010: 163.

124 MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1.

125 Zimányi 1985: 1017.

126 MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1.

30 kila búzát, a dacsolámiak 56 forintot és 10 kila búzát adtak számára illetményül. A cajbertnek az abélovaiak küldtek 58 forintot és 30 kila búzát. Az alsóprébelyiek 20 forintot és 12 kila búzát vittek a dobosnak, míg a tizedesnek ugyanannyit a turopolyaiak. Az 1659. szeptember 25-i dátum mellett az áll, hogy a cajbertet a gyarmati cajbert, a három pattantyúst a tizedes tanította ki nagy költségen. A tanítás anyagi hátterét Abélova és Turopolya fedezte, az előbbi a cajbertét, az utóbbi a pattantyúsokét. A tizedesnek új házhelyre 4 forintot adtak a 4 kila búza mellé, valamint 24 forintot és 16 kila búzát. A 22 hajdúnak összesen 590 forintot, 358 kila gabonát juttatott az uradalom népe évente.¹²⁷ A fizetés tehát készpénzben és terményben történt a korabeli szokásoknak megfelelően.¹²⁸

Balassa III. Imre a zálogba adott településektől is elvárta a hajdúk fizetését. Ság, Ságújfalú, Apátfalva, Litke, Űri és Kóka falvak számára 145,07 forintot írt elő 1664-ben a hajdúk fizetése címén.¹²⁹

A hajdúk számára kért összegek azonban a vizsgált korszakban végig kimutathatók voltak a divényi uradalom esetében a földbirtokos kilététől függetlenül. Az uradalom a hajdúk fizetése, a hajdúknak szánt gabona (úgynevezett hajdúbúza, hajdúárpa) vagy annak pénzben való megváltása, illetve 1684-ben a hajdúk ellátása címén írta elő településenként az uradalom területén gazdálkodók kötelezettségeit. Az 1671–1681 között készült szabályozásokban a hajdúk fizetsége kategória mellett Kóka esetében megjelent a „hajdúk fizetése és dézsmaváltás”, továbbá több települést érintően a „szárazkocsmá, kvártély és a hajdúk fizetése” összevont tételek is, ami torzítja a hajdúkra szánt összegek megállapítását. Balassa III. Imre 1679-ben a szárazkocsmá, kvártély és a hajdúk fizetése kategóriát illetően 678,95 forintból engedett 163,25 forintot az érintett településeknek, de hasonló engedménnyel nem találkozhatunk a kamarai igazgatás alatt.¹³⁰

A vegyes kategóriák ellenére úgy tűnik, hogy Balassa III. Imre földbirtoklása idején rendelték el a legkisebb ilyen jellegű éves összeg kivetését 1660-ban és 1679-ben, bár a zálogba adott hat településtől is viszonylag magas összeget várt el a földesúr 1664-ben. A zálogbirtokok hasonló terhei az 1671. évi urbáriumban is megjelentek a kamarai igazgatás idején. A kamarai kezelés alatt 1671-ben volt a legmagasabb az ilyen módon elvárt éves összeg, ami jóval kevesebb lett 1680–1681 folyamán, majd 1684-ben újból megközelítette az 1671. évi szabályozásban előírtakat.¹³¹

A hajdúk számára kért összegek változása összefüggött a háborús helyzettel. Az 1660. évi urbáriumot követően Balassa III. Imre divényi uradalma déli részére be-

127 MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1.

128 Varga J. 1981: 34.

129 MNL NML IV. 1. b. 1664/27.

130 MNL NML IV. 1. b. 1664/27; MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

131 MNL NML IV. 1. b. 1664/27.; MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

törték a törökök 1663-ban, még a gyarmati birtokrészét is elfoglalták.¹³² A szécsényi törökök a kincstári kezelés idején is portyáztak a divényi uradalom területén, akik valamikor 1671 után elpusztították a Gyarmattól északra lévő kisszalatnyai majort is.¹³³ Balassa III. Imre 1678-ban kapta vissza divényi uradalma egy részét. Élete vége felé többször tárgyalt török vezetőkkel többek között máshol lévő birtokai ügyében.¹³⁴ Valószínűleg divényi uradalmát illetően is egyezsége törekedett a törökökkel, emiatt békésebb időszak köszöntött a vizsgált területre, ami Balassa haláláig tarthatott. Az újból kincstári kezelésbe került uradalomban ismét emelkedett a „védelmi” jellegű kiadás, amit az 1682. és 1683. évi hadjáratokkal is magyarázhatunk. Nógrádból majd csak 1685-ben, Heves megyéből pedig 1687-ben úzték ki a törököket (6. táblázat).¹³⁵

6. táblázat. A hajdúk fizetésének és ellátásának kötelezettsége (forint, kila)

Hajdúk fizetése és ellátása	1660	1664*	1671	1679	1680–1681	1684
Hajdúfizetés (Ft)	590,00		70,33	30,33	209,54	535,92
Hajdúfizetés és dézsmaváltság (Ft)			7,91			
Szárazkocsmá, kvártély, hajdúfizetés (Ft)			1 091,56	515,70	1 144,66	
Zálogbirtoktól hajdúfizetés (Ft)		145,07	101,40			
Hajdúk ellátására (Ft)						605,92
<i>Hajdúbúza (kila)</i>	<i>358,00</i>		<i>447,50</i>	<i>64,50</i>	<i>336,50</i>	<i>437,50</i>
Hajdúbúza (Ft)	–	–	410,44	145,29	–	400,44
<i>Hajdúárpa (kila)</i>					<i>50,00</i>	<i>140,00</i>
Hajdúárpa (Ft)					–	70,00
Összesen (Ft)	590,00	145,07	1 671,63	691,32	1 354,20	1 612,29
<i>Csak természetben gabona (kila)</i>	<i>358,00</i>				<i>386,50</i>	

* Az 1664. évi urbáriumban csak a zálogba adott Ság, Ságújfalú, Apátfalva, Litke, Úri és Kóka falvak szerepelnek.

Forrás: MNL NML IV. 1. b. 1664/27.; MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a., E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

A pénz mellett azonban gabonát is kérhetett az uradalom. Minden szabályozásban megjelent a hajdúbúza, míg a hajdúárpa csak az 1680-as évek urbáriumában. A hajdúbúza összesen 336–448 kila között mozgott az urbáriumokban éves szinten a Balassa-féle 1679. évi urbárium kivételével, amikor számottevően csökkent a

132 Szirácsik 2016a: 25–26.

133 MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a.

134 Szirácsik 2016a: 32.

135 Pálmány 1987: 181–182.

mennyisége. Az 1660-ban és 1680–1681 folyamán készült urbáriumokban természetben kérték a hajdúbúzáat, míg a többi urbáriumban pénzben való megváltását írták elő. Egy kila hajdúbúzáért a kamarai igazgatás idején 92 dénárt kellett adni, míg Balassa III. Imre földesurasága idején jóval többet, pontosan 2 forint 26 dénárt. A települések külön adták a hajdúbúzáat, de 1684-ben Felsőludány, Terjén, Gutta, Nándor, Alsópetény, Nőtincs, Agárd, Ság, Ságújfalu, Apátfalva, Litke, Törincs, Szentpéter falvaknak együttesen kellett fizetni 133 kiláért 99,59 forintot.¹³⁶

A hajdúárpát 1680–1681 folyamán még csak Horttól kérték, 1684-ben azonban Hort mellett Úritól és Dömsöd falvaktól is, ezért a várt hajdúárpa mennyisége az 1680-as évek első felében megnőtt 50 kiláról 140 kilára. A hajdúárpát 1684-ben kérték először pénzben, egy kila árpaért 50 dénár járt.¹³⁷

Rövid ideig a hajdúk ellátásának terhe megmaradt az 1686-ban birtokot szerző Zichyek idején is. A divényi uradalomban 1687–1691 között kétszerest és pénzt igényeltek ebből a célból. Az úgynevezett hajdúpénz évi 107–122 forint között mozgott, miközben 67–136 kila kétszerest is kértek a hajdúk számára. Ez a korábbiaknál kevesebb pénz és gabona adását jelentette az uradalom népe számára.¹³⁸

A földesúri járadékok aránya az uradalmi bevételek között

Ha a divényi uradalom bevételei között kívánjuk meghatározni a földesúri járadékok arányát, akkor nehéz helyzetbe kerülünk. Az összbevételeket csak az 1671. évi urbáriummal kezdődően ismerjük. A kisebb probléma az, hogy 1684-ben nem rögzítették a robotváltópénz nagyságát, csak annyit jegyeztek le összesítés nélkül, hogy a nagylibercsei jobbágyoknak 1 forint 50 dénárt kellett fizetniük fejenként. A komolyabb nehézséget a vegyes kategóriák jelentik, hiszen a földesúri járadékot és az uradalom népétől egyéb címen kért pénzeket is egyaránt tartalmazzák a summa, illetve a hajdúk fizetésére és ellátására meghatározott összegek. Ha mindezek ellenére összesítjük a földesúri járadékot és a tőle el nem választható egyéb pénzeket, akkor azt látjuk, hogy 66–94% között mozgott ennek a tételnek az aránya az uradalmi összbevételek között. Ha a vegyes kategóriákban szereplő nem földesúri járadékként járó bevételek nem torzítanák ezt a képet, akkor is nagy valószínűséggel az uradalom bevételei között a földesúri járadékok igen nagy jelentőséggel bírhattak a földesúr kilététől függetlenül 1671 és 1684 között, noha a kisebb királyi

136 MNL NML IV. 1. b. 1664/27.; MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a, E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

137 MNL OL E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

138 Szirácsik 2005: 173, 186.

haszonvételekből, a bérletekből és majorsági gazdálkodásból is származott uradalmi bevétel (7. táblázat).¹³⁹

7. táblázat. A földesúri járadékok és az összbevétel (forint)

Földesúri járadékok	1671	1679	1680–1681	1684
Cenzus, summa, taxa	1 612,38	1 345,32	1 803,88	1 420,83
Munera	325,11	301,37	361,55	54,97
Hajdúk fizetése és ellátása (kvártély, dézsmaváltás, szárazkocsmá)	1 671,63	691,32	1 354,20	1 612,29
Robot		22,80	2,15	?
Összes földesúri járadék	3 609,12	2 360,81	3 521,78	3 088,09 + ?
Összes bevétel	4 580,60	2 519,81	4 173,56	4 692,49
Összes földesúri járadék (%)	79	94	84	66

Forrás: MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a., E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

Nem szabad azonban azt sem figyelmen kívül hagyni, hogy az urbáriumokba a földesúri járadékok szabályozása került, nem a ténylegesen teljesített földesúri járadék. A divényi uradalom népességének teherbírása 1671–1684 között igen korlátozott volt. Míg a divényi uradalom területén gazdálkodók 1671-ben közel 123 forintnyi hátralékot tudtak befizetni, 1675–1677 között mindössze 1096,22 forint és 373,25 kila gabona hátralékot halmoztak föl, amit a kamarai igazgatás nem tudott tőlük behajtani. A kintlevőség nagyságát azzal szemléltethetjük, hogy a hátralék az 1679. évben előírányzott földesúri járadéknak majdnem a felét tette ki. Természetesen ez a hátralék nem csupán a földesúri járadék be nem fizetése miatt képződött, de jó része erre vezethető vissza, hiszen a gazdaság- és természetföldrajzi kényszer hatására az uradalmi bevételek között az elvárt földesúri járadék nagyarányú volt.¹⁴⁰

A divényi uradalom területén élő gazdák fizetése hiánya vezethetett oda, hogy a kamarai igazgatás a Balassa III. Imre szabályozásaihoz képest nagyobb cenzus, summa és munera váltópénzösszegeket 1684-ben mérsékelni kényszerült.¹⁴¹ A birtokba lépő Zichyek vélhetően emiatt tartották szükségesnek, hogy a divényi uradalomból várt pénzjáradék 13–30%-át elengedjék 1687 és 1694 között.¹⁴²

139 MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a., E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

140 MNL OL E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a., E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c., E 156. a. Fasc. 87. No. 2/a.

141 MNL OL P 707. 145. cs. Fasc. 183. No. 1., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b., E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a., E 156. a. Fasc. 40. No. 20., E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c.

142 Szirácsik 2005: 188.

Összegzés: a földesúri járadékok szabályozásának jellemzői

Elsősorban a többszöri birtokosváltásnak köszönhetően a divényi uradalom 1660 és 1684 közötti működésének sajátossága volt, hogy a földesúri járadékokat igen gyakran szabályozták. E szabályozásoknak a földbirtokos kilététől függetlenül voltak állandó elemei is, de több szempontból változásokat figyelhetünk meg a földesúri járadék esetében, amely az uradalmi bevételek jelentős hányadát alkotta a vizsgált időszakban.

Az elemzett szabályozások két lényeges állandó jellemzőjére figyelhetünk fel. A divényi uradalom gyakorlata szerint a földesúri járadékokat néhány kivételtől eltekintve településszinten állapították meg, jöllehet a jogszabályok az egyes jobbágyokra határozták meg. Ez tette lehetővé, hogy a településekre nagyobb összegeket tudtak róni a ténylegesen ott gazdálkodó jobbágyoktól elvárható pénzjáradéknál. A földesúri járadékok közé tartozott a többi uradalomhoz hasonlóan a pénzjáradék (cenzus, summa, taxa), a naturális járadék (munera), a munkajáradék (robot), illetve a divényi uradalomra jellemzően a magánföldesúri hajdúk fizetése és ellátása címén igényelt pénz és gabona.

Noha a kamarai igazgatás a Balassa-féle 1660. évi szabályozásból átvette a településszintű járadékmeghatározást és a járadékok formáit, a földesúri járadékok rendszere nagyban változott: az 1660. évi magánföldesúri és az 1671. évi kamarai koncepciók jelentősen különböztek. Míg 1660-ban a divényi uradalom területén élő Balassa III. Imre a pénzjáradékon felül fontosnak tartotta a földesúri konyha ellátására szánt munera és az uradalom számára szükséges munkák biztosítását, az 1671. évi kamarai igazgatás a pénzjáradékoknak és az általánossá tett munera váltópénzeinek behajtását irányozta elő. Az 1680–1684 között készült kamarai szabályozásokban is ez a pénzbehajtó elv érvényesült. A birtokait visszaszerző Balassa III. Imre 1679. évi úrbéri szabályozása is inkább a kamarai időkre hasonlított, nem tért vissza 1660-as koncepciójához, mivel katonai tevékenysége nem tette lehetővé a számára kedves divényi uradalmában való tartózkodást.¹⁴³

A hadi helyzet következtében terjedt a summás fizetési mód, illetve a török által elpusztított majorságok miatt az uradalom majorsági robotszükséglete is kisebb lett. Ugyancsak emiatt tartoztak egyébként a gazdák a hajdúk fizetésének és ellátásának biztosításával a földesúr kilététől függetlenül.

A kamarai igazgatás által bevezetett pénzközpontú szisztéma és a hadi helyzet okozta pusztítások úgy megterheltek az uradalom népét, hogy a földesúri járadékokat sem tudták teljesíteni kimutathatóan már az 1670-es években. Ez vezethetett oda, hogy a kamarai igazgatás 1684-ben bizonyos engedményeket tett a pénzjáradékokat és a váltópénzeket illetően. Az 1686-ban birtokba lépő Zichyeknek is

¹⁴³ Szirácsik 2016b: 41–55.

számolniuk kellett a parasztság szegénységével, amit az uradalom népétől járó pénzáradékok számottevő elengedésével igyekeztek kezelni.

Az elmondottak alapján az 1660 és 1684 között készült urbáriumok eltérő szabályozásának okai sokrétűek lehettek. Idesorolhatjuk a török miatti fenyegetettséget, a magánföldesúri és kamarai koncepciók közötti különbséget, a földesúr megváltozott helyzetét, illetve a parasztság pénzügyi teljesítőképességét.

A divényi uradalom későbbi urai, vagyis a Zichyek és a Koháryak is a korábbi úrbéri szabályozásokra alapozták a nekik járó földesúri járadékokat. A Koháry-féle birtokrészekben csak 1716-ban, a Zichyek divényi uradalmában pedig valamikor a 18. század elején készült új szabályozás. A Zichyek levéltárában őrizték Balassa III. Imre 1660. évi urbáriumát, amely a Zichyek divényi uradalmában a földesúri járadékok szabályozásának alapjává vált a 17. század végéig. Az új szabályozást követően is megtartották a földesúri járadékok településszintű rögzítését egészen a Mária Terézia által elrendelt, a divényi uradalom területén 1770–1771 folyamán végrehajtott úrbéri szabályozásig. A Balassa földbirtoklása idején meghatározott járadéktípusokat szintén megtartották, bár a Zichyek a hajdúk fizetését és ellátását csak 1691-ig hátrították a jobbágyaikra, amit vélhetően a törökök kiűzését követő békésebb időszakra való tekintettel szüntettek meg.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára (MNL NML)

IV. 1. b. Nemesi közgyűlés iratai (Acta annorum) 1664/27. Balassa III. Imre 1664. augusztus 4-én, Vágbesztercén kiadott urbárium, amely a divényi uradalom zálogba adott hat falvára vonatkozik.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

E 156. a. Fasc. 40. No. 18. Divény mezőváros urbárium, 1659.

E 156. a. Fasc. 6. No. 58. b. A divényi uradalom urbárium, 1671.

E 156. a. Fasc. 84. No. 94/a. A divényi uradalom urbárium, 1679.

E 156. a. Fasc. 40. No. 20. A divényi uradalom urbárium, 1680–1681.

E 156. a. Fasc. 6. No. 58. c. A divényi uradalom urbárium, 1684.

E 156. a. Fasc. 87. No. 2/a. A divényi uradalom összeírása, 1678. április 23–25.

P 707. Zichy család levéltára 145. cs. Fasc. 183. No. 1. A divényi uradalom urbárium, 1660.

1514. évi XV. törvénycikk. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=51400015.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1514.%2520%25C3%25A9vi%2520XV>.

1514. évi XVI. törvénycikk. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=51400016.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1514.%2520%25C3%25A9vi%2520XVI>.

1514. évi XVII. törvénycikk. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=51400017.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1514.%2520%25C3%25A9vi%2520XVII>.

1548. évi XXXV. törvénycikk. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=54800035.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1548.%2520%25C3%25A9vi%2520XXXV>.

1548. évi XXXVI. törvénycikk. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=54800036.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1548.%2520%25C3%25A9vi%2520XXXVI>.
1548. évi XXXVII. törvénycikk. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=54800037.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1548.%2520%25C3%25A9vi%2520XXXVII>.
1548. évi XXXVIII. törvénycikk. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=54800038.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1548.%2520%25C3%25A9vi%2520XXXVIII> – a törvények utolsó letöltése: 2019. március 20.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bangha Béla S. J. (szerk.) 1933: *Katolikus Lexikon. 4. Péter–Zype és függelék.* Budapest. <http://lexikon.katolikus.hu/R/robot.html> – utolsó letöltés: 2018. október 12.
- Belitzky János 1972: *Nógrád megye története 896–1849.* I. Salgótarján.
- Belitzky János 1977: A török hatalom árnyékában. In: Balogh Sándor (főszerk.): *Balassagyarmat története 896–1962.* Balassagyarmat, 27–49.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* III. Budapest.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János 1870: *A magyar nyelv szótára.* V. Pest.
- Gunst Péter 1966: Az agrártörténetírás Magyarországon 1945 után. In: Matolcsi János (szerk.): *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1965–1966.* Budapest, 23–66.
- Horváth Zita (szerk.) 2010: *A muraközi uradalom gazdasága és társadalma a 17–18. században. Válogatott források.* (Zalai Gyűjtemény 68.) Zalaegerszeg.
- Kirilly Zsigmondné 1966: A homonnai uradalom jobbágyságának gazdálkodása és társadalmi tagozódása a XVII. század első felében. In: Makkai László (szerk. és bev.): *Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság korszakában. Tanulmányok Zemplén megye XVI–XVII. századi agrártörténetéből.* Budapest, 427–560.
- Makkai László (s. a. r. és bev.) 1954: *I. Rákóczi György gazdasági iratai.* Budapest.
- Makkai László 1957: *Paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a XVII. században.* (Agrártörténeti Tanulmányok 2.) Budapest–Gödöllő.
- Makkai László 1964: Robot – summa – taxa (Az örökös jobbágyság rendszerének fejlődési tendenciái a XVII. század második felében). *Történelmi Szemle* (7.) 2. 330–337.
- Makkai László 1982: Nagybirtok és kisgazdaságok, földesúr és parasztok Európában a közép- és újkorban. *Világtörténet* (Új folyam) 3. 5–61.
- Maksay Ferenc 1957: Urbáriumok. In: Kovacsics József: *A történeti statisztika forrásai.* Budapest, 119–144.
- Maksay Ferenc 1958: *Parasztág és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon.* (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 7.) Budapest.
- N. Kiss István 1962: A jobbágytelken kívüli paraszti szántóterület a XVI. században. *Agrártörténeti Szemle* (4.) 3–4. 602–612.
- Pálmány Béla 1987: Nógrád vármegye újratelepítése, benépesülése és az agrártermelés fellendülése a török kiűzése után (1683–1728). In: Praznovszky Mihály – Bagyinszky Istvánné (szerk.): *Discussiones Neogradienses 4.* Salgótarján, 181–191.
- Papp Klára 2011: *Az erdélyi Csákyak.* (Erdélyi Tudományos Füzetek 273.) Kolozsvár.
- Péter Katalin 1989: Női családfők Sárospatakon a 16. és 17. században. *Századok* (123.) 5–6. 563–605.

- Rácz István 1975: Hajdúszabadság a második jobbágyság rendszerében Magyarországon. In: Dankó Imre (szerk.): *A hajdúk a magyar történelemben*. III. (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 28.) Debrecen, 5–15.
- Rumy Károly György 1818: A' Gazdaságbeli erőnek használásáról és igazgatásáról. Kiváltképpen Thaer és Trautmann szerint. *Tudományos Gyűjtemény* (2.) 7. 63–94.
- Solymosi László 1998: *A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon*. Budapest.
- Szabó István 1948: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Budapest.
- Szakály Ferenc 1981: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest.
- Szarka Gyula 2008: *A váci püspökség gazdálkodása a török hódítás korában, 1526–1686*. (Váci Történelmi Tár 5.) Vác.
- Széchenyi István 1830: *Hitel*. Pest.
- Szirácsik Éva 2005: *A divényi uradalom gazdálkodása a Zichy hitbizomány első száz évében (1687–1787)*. Salgótarján.
- Szirácsik Éva 2016a: *Gróf Balassa III. Imre: rablólovag vagy földesúr?* Budapest.
- Szirácsik Éva 2016b: A földesúri járadékok egyházi ünnepekhez kötött határnapjai. In: Szirácsik Éva (szerk.): *Egyházi és világi uradalmak. Dominium II*. Budapest, 52–65.
- Szirácsik Éva 2017: *Gazdálkodás a Kobáryak Nógrád vármegyei központú birtokain (1647–1731)*. Budapest.
- Tóth István György 1992: *Jobbágyságok, hajdúk, deákok. A körmendi uradalom társadalma a 17. században*. (Értekezések a történeti tudományok köréből 115.) Budapest.
- Ulrich Attila 2001: A tokaji uradalom majorsági gazdálkodása és pénzbevételei a XVII. században. In: *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve XLIII*. Nyíregyháza, 309–325.
- Varga Endre (szerk.) 1958: *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek*. Budapest.
- Varga János 1969: *Jobbágyságrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767*. Budapest.
- Varga J. János 1981: *Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon*. Budapest.
- Zimányi Vera 1972: A nagymartoni kerület gazdaság- és társadalomtörténete a XVI. századtól 1768-ig. *Századok* (106.) 1. 5–55.
- Zimányi Vera 1985: Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végéig. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Magyarország története 1526–1686*. 3/1. Budapest, 285–392.

Majorsági gazdálkodás a 19. század elején a Rádayak „ludányi nyílhoz” tartozó birtokain

A Ráday család 17. század eleje óta folyamatosan gyarapodó birtokállománya a 18. század első felében érte el legnagyobb kiterjedését, ekkor került Kajali Klára hozományára által a Rádayakhoz a péceli részirtok, ahol előbb kúria, majd azt bővítve kastély építésével két központúvá vált az addig Alsóludányból irányított családi gazdaság.

Ahogy Pécel, úgy Alsóludány is mint leányági örökség került a Ráday famíliához a 16. század végén ludányi Bay Klára – Ráday I. Gáspár (? – 1596 előtt) felesége – révén. A korábban Pest vármegyei középnemesi család ezáltal megjelent a török megszállástól kevésbé érintett, ugyanakkor a két nagyhatalom harcainak állandóan kitett vidéken, Nógrádban. Alsóludány jelentőségét mutatja – mely adódhatott az Ipoly mentén elterülő rétjeinek és szántóinak jó minőségéből, a piacot biztosító mezővárosok (Szécsény, Balassagyarmat, Losonc) közelségéből, és abból, hogy a 18. század elejére kialakuló, Pest-Pilis-Solttól Gömörig és Hontig húzódó birtokállomány viszonylagos központjában helyezkedett el –, hogy Ráday I. Pál (1677–1733) már 1700-ban megkezdte itteni családi kúriájának építését. I. Pál életében mindvégig megmaradt Ludány központi jelentősége, de az általa 1722–1727-ben épített péceli lakóépületet 1756 és 1770 között Pál fia, az Alsóludányban született I. Gedeon (1713–1792) kastéllá bővítette. Gedeon a Pest mellett található Pécelt fejlesztette, amely teljesen átvette a családi-gazdasági központ szerepét.

Ráday I. Gedeon fia, a családnak bárói, majd grófi rangot szerző II. Gedeon (szül. 1745) 1801. július 10-én hunyt el, két fiúgyermeket hagyva maga után. Ráday III. Pál (1768–1827) és III. Gedeon (1772–1812) apjuk halála után egy évvel, 1802. július 1-jén alsóludányi birtokközpontjukban léptek ideiglenes birtokosztályra. Az egyezség értelmében III. Pál megtartotta Alsóludányt („lakóházamhoz legközelebb és így kezem ügyében lévő jószágaink közül, saját különös gazdálkodásom alatt”) minden tartozékával és haszonvételével, a mellette fekvő Szécsényhalászit, ezenkívül Pöstényt, Herencsényt, Galábocsot,¹ Kisgergét,² a galábocsi és halászi majorsági szőlőket és a losonci házat – mind Nógrád vármegyében elhelyezkedő birtokok –,

1 Ma Glabušovce (Szlovákia).

2 Ma Egyházasgerge.

melyek éves jövedelmét 7800 rénes forintra becsülték. III. Gedeonnak jutottak a Pest vármegyei jószágok (nagy- és kislöbi porciók, Dab, Locsod, Vasad puszták) Pécel központtal, 6300 rénes forint jövedelemmel. A család többi, nagyrészt Nógrád, Pest és Gömör vármegyében található jószágai a testvérek közös kezelésében maradtak, és ez az állapot mindössze a következő osztályig, hat évig állt fenn.³

Kérdés, hogy a Ráday család esetében mennyire beszélhetünk uradalomról, hiszen mindössze az 1813-ban készült *Ludányi Gazdaság Cameralis Conscriptiójában* jelenik meg az „*Also Ludányi Uradalom, mellynek feje ugyan csak Also Ludány nevezetű Hellység*”,⁴ egyébként pedig az osztálylevelekben és egyéb forrásokban mint „ludányi nyíl”,⁵ „ludányi jószág” vagy „felföldi jószág”⁶ bukkan fel. Gazdasági összeírásokban ludányi adminisztrációként jegyzik – ami nem azonos a ludányi nyíl területével, hanem annak egyik igazgatási központja. A család birtokai tisztartóságokra, adminisztrációkra oszlottak, a 19. század elejére pedig a birtokigazgatási adminisztráció és az uradalmi tisztségek létrehozása – köztük a legfelső szintű vezető tisztség: a *praefectus*, azaz jószágkormányzó megjelenése⁷ is – a nagybirtokkormányzat létrejöttének irányába mutat.⁸ Ennek oka lehetett, hogy 1813-ban mint uradalmat írták össze.

1808-ban III. Pál és III. Gedeon újabb, immáron végleges birtokosztályra lépett. A két „*caput bonorum*”,⁹ a család két jeles kastélyos birtoka Alsóludány és Pécel lett. Ezután került sor III. Pál lakhelyváltására, aki 15 év után Pécelre tette át székhelyét, Alsóludányban rendezett gazdaságot hagyva maga után.¹⁰

II. Gedeon és III. Pál idején – III. Gedeon 1812. évi halála után – egy kézben egyesült a Ráday-jószág. Pál halálakor négy gyermeke (köztük két lány) osz-

3 DRERL C/64-2c 67. d./3. 1801. július 1. Fél évszázad után ez volt az első alkalom, hogy a család jószágait ismételtelen megosztották. Előtte 1747. február 18-án Ráday I. Gedeon és Eszter között kelt egy új osztálylevél, miután testvérük, II. Pál 1746-ban örökös nélkül hunyt el. DRERL C/64-2c 61. d. 1. kötet.

4 DRERL C/64-2b 37. d. (Ludány) 1813ba Ludányi Gazdaság Cameralis Conscriptiója.

5 Nyilazás: a földek sorshűzással történő szétosztása a jogosultak között. Ortutay (főszerk.) 1981: 57.

6 Ez az elnevezés – mely a Rádayak Nógrád és Gömör vármegyékben elhelyezkedő józágaik összességét jelenti – eddigi kutatásaim során mindössze egyszer bukkant fel 1809-ben. A Pest megyei és az ország közepén elhelyezkedő birtokokat ezzel szemben az „alföldi jószág” kifejezéssel illették, amely már a 18. század első felében megjelent. DRERL C/64-11d Correspondentia 1807 (Ráday III. Pál levelezése) No. 47. Az „alföldi józágra” lásd például: DRERL C/64-2b 44. d. 1736–1759 A[nn]o 1740 die 26 Augusti olvasott fel Galambos János Alföldi Jóságimbul való péniszt.

7 Az uradalmi tisztviselőkről: Kállay 1980.

8 A birtokkormányzat fejlődéséről bővebben: Kovács 2018.

9 Birtoktestek (itt nyilak) központja, Ráday III. Pál maga hívja így 1807-ben egy levelében Ludányt és Pécelt. DRERL C/64-11d Correspondentia 1807 No. 4. 1807. július 31.

10 DRERL C/64-2c 67/3. 1808. augusztus 25.; Pál levelezéséből kiderül, hogy nem szívesen hagyta ott a ludányi házat: „*a múlt ősszel az ösimmal Gedeonnal meg osztzkodván, sors vagy nyíl vonás által nekem az Alföldi Jóság, és úgy a Pétzeli lakás jutott. Ezen Sors által egy részről nyertem más részről károsodtam; nyertem annyiba, hogy Pétzelen a hol Templom vagyon, Pesth is közel gyermekeim nevelése könnyebb, az orvosi segítség is hamarébb lehető, de más részben károsodtam is, mert 15 Esztendőök alatt rendbe szedett szép Gazdaságomat mely már mint az hó óra akadály nélkül ment. Hozzá kéntelen voltam elhagyni.*” DRERL C/64-11d Correspondentia 1807 No. 51. 1809. február 22.

tozkodásával azonban visszavonhatatlanul megkezdődött a családi vagyon szétaprózódása.

Írásomban az Alsóludány központtal – mely mint ősi jószág évszázadokon keresztül az elsőszülött fiú öröksége volt¹¹ – az 1808. évi birtokosztály alkalmával kialakult, szétszórtan elhelyezkedő, felvidéki és alföldi birtokokat is magában foglaló birtokállomány majorsági gazdálkodási lehetőségeit vizsgálom meg. Milyen értéket képviselt, és milyen gazdasági potenciálja volt a nyílhoz tartozó birtokállománynak? Mekkora, milyen jellegű és minőségű területek álltak a majorsági gazdálkodás rendelkezésére? Milyen jellemzői voltak a birtokokon folytatott növénytermesztésnek és állattenyésztésnek? Mivel egységes gazdasági összeírások nem maradtak fenn a család levéltárában, az egyes birtoktestek anyagai között egy-egy évből fennmaradt részleges konskripciók segítségével alkotok képet arról, milyen gazdasági lehetőségei lehettek egy, a 18. század végén a középnemességből a főnemesek sorába emelkedett családnak.

Az alsóludányi nyíl tartozékai és gazdasági lehetőségeik

Az 1808. évi egyezség értelmében a III. Gedeon tulajdonába került ludányi nyílnak a következő tartozékai voltak Nógrádban: Alsóludány, Szécsényhalászi és a mellette fekvő Apáti-pusztá, továbbá Pöstény kuriális pusztabeli rész, Galábocs, Kisgerge, Lucin¹² Kis- és Nagykeresztúr pusztákkal, Herencsény, Cered, Tosonca,¹³ Dobrocs,¹⁴ Budalehota,¹⁵ a losonci¹⁶ ház és földek, valamint a fábiánfalusi¹⁷ rét. A ludányi nyílhoz tartozott Nagyhont vármegyében az ipolykeszi porció,¹⁸ a siráki¹⁹ szőlő, Gömör vármegyében Csoma,²⁰ Sőreg,²¹ Ajnácskő,²² [Gömör]Péterfalva,²³ Gicze,²⁴ Nasztraj,²⁵ Mikolcsány,²⁶ Borsod vármegyében a sajószentpéteri, míg Zemplén vármegyében a tarcali szőlők. Ezekon kívül Pest vármegyében Iklad és a pesti major jutott még Gedeonnak. A ludányi nyíl éves jövedelmét 48 350 forint 50 krajcárra becsülték.

11 Ezt igazolják a 17. század közepétől fennmaradt Ráday-osztálylevelek.

12 Ma Lucfalva.

13 Ma Točnica (Szlovákia).

14 Ma Dobroč (Szlovákia).

15 Ma Budiná (Szlovákia).

16 Ma Lučenec (Szlovákia).

17 Pusztá Losonc határában.

18 Ma Kosihy nad Iplom (Szlovákia).

19 Ma Širákov (Szlovákia).

20 Ma Čamovce (Szlovákia).

21 Ma Šurice (Szlovákia).

22 Ma Hajnáčka (Szlovákia).

23 Ma Petrovce (Szlovákia).

24 Ma Hucín (Szlovákia).

25 Gömörnánás, ma Novácany (Szlovákia).

26 Ma Mikolcsány (Szlovákia), Gömörliget településrésze.

1. táblázat. A ludányi nyíl tartozékai és a birtokok éves jövedelme

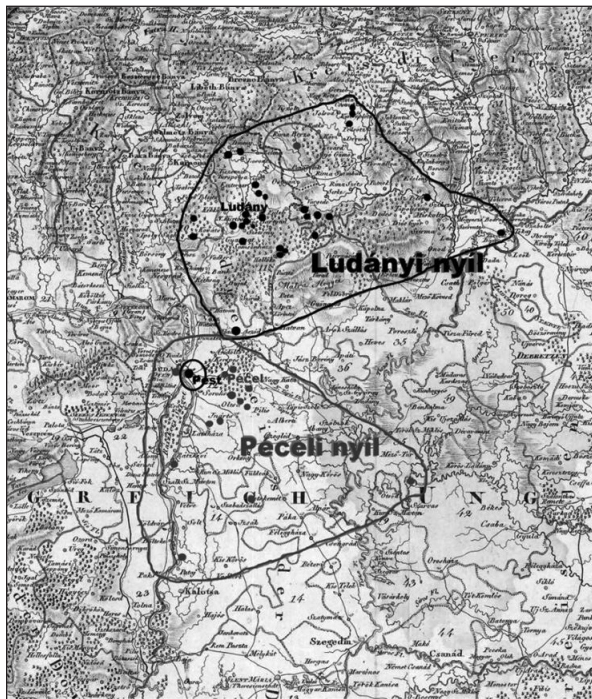
Birtok*	Megye	Évi jövedelem (rajnai forint)	Megjegyzés
Alsóludány	Nógrád	3 556	caput bonorum
Szécsényhalászi és Apáti-pusztabeli rész	Nógrád	6 159	
Pöstény kuriális pusztabeli rész	Nógrád	9 302	adminisztrációs központ
Galábocs	Nógrád	1 075	
Kisgerge	Nógrád	942	
Lucin – Kis- és Nagykeresztúr pusztákkal	Nógrád	6 326	adminisztrációs központ
Herencsény	Nógrád	1 187	
Cered	Nógrád	690	
Tosonca	Nógrád	63	
Dobrocs	Nógrád	20	
Budalehota	Nógrád	20	
Losonc	Nógrád	140	ház és földek – adminisztrációs központ
Fábiánfalu	Nógrád	80	rét
Ipolykeszi	Nagyhont	48	
Sirák – szőlő	Nagyhont	200	
Csoma	Gömör	2 055	
Sőreg	Gömör	804	adminisztrációs központ
Ajnácskő	Gömör	603	
Péterfalva	Gömör	1 103	
Gice, Nasztraj, Mikolcsány	Gömör	120	
Sajószentpéter és Tarcal	Borsod, Zemplén	450	szőlők
Iklad	Pest	11 965	adminisztrációs központ
Pest	Pest	1 440	major
Összesen		48 348**	

* A birtokok sorrendje a forrásban közreadott sorrendet követi.

** A táblázatban nem tüntettem fel a krajcárokat (170 krajcár), amit hozzászámolva összesen 48 350 rénes forint 50 krajcár.

Forrás: DRERL C/64-2c 67/3. 1808. augusztus 25.

1. térkép. A péceli és ludányi nyíl

Forrás: Saját szerkesztés HIMT B IX a 498/a alapján.
 Liechtenstern, Joseph Marx von: A Magyar Királyság, Horvátország,
 Szlavónia és Erdély térképe 1805-ben, részlet

Az egyezség értelmében III. Pál megkapta Pécel központtal a nagyrészt Pest vármegyében elhelyezkedő jószágokat, a Békés vármegyei Bánréve-pusztabeli és a gömöri rimabányai résszel együtt, amelyek becsült évi jövedelme 51 997 forint 47 ½ krajcár volt.²⁷

A nyilak adminisztrációkra oszlottak, rendszerük III. Gedeon halála után alakíthatott ki, aki 1812. június 8-án mindössze 39 évesen, utód nélkül hunyt el.²⁸ Ezután az egész Ráday-jószág ismételtelen egy kézben összpontosult, ugyanakkor Ludány is elvesztette korábbi jelentőségét. A gazdaság rendbe szedésére²⁹ III. Pál

27 DRERL C/64-2c 67/3. 1808. augusztus 25.

28 „Meg keseredett szívvel jelentem szomorúan igen Kedves egyetlen egy jó Örsém Gedeon e folyó Hónap 8dikán reggeli 9 óraker való kimúlását.” DRERL C/64-11d Levelező Prothocollum 1811–1813 No. 15. 1812. június 13. Ráday Pál Szeremleyné asszonyhoz.

29 Gedeon birtokain kevésbé lehetett kézben tartva a gazdaság, erre enged következtetni Ráday Pál írása Szabó József (ekkor még) inspectorhoz: „Nem tudom én eléggé tsudálni szegény boldogult Örsémet a ki ezzel a manipulatioval a memyire azt itt tapasztalom boldog soha sem lehetett életébe. Ő itt szegény tsak zsellér volt, látni kell azt, képzelni nem lehet. Mi ez idén mindent in statu quo hagyunk, de jövendőre egy planumot kell ki dolgoznunk, mely szerént, mind a ketske mind a káposzta meg maradjon; az az, m[in]d az én ígéretem a lebetőségig tellyestíttessen, mind az én károm, a lehetőségig el hártasson; de erről személyesen bővebben szöllumk.” DRERL C/64-11d Ráday III. Pál levelezése Levelező Prothocollum 1811–1813 No. 18.

korábbi jószágfelügyelőjét (*inspector*), Szabó Józsefet 1812. július végén, augusztus elején jószágkormányzói (*praefectus*) rangra emelte, ezáltal létrehozta a birtokkormányzat legmagasabb szintű irányító tisztségét.³⁰

Adminisztrációs összeírások szinte kizárólag az 1810-es évek elejétől maradtak fenn, ez is jelzi, hogy ez a birtokkormányzati rendszer III. Gedeon halála után alakult ki. Mivel pontos kimutatás nem került még eddig elő arról, hogy az egyes adminisztrációkhoz pontosan mely települések is tartoztak, ezért itt csak a ludányi nyílhoz tartozó központokat adom meg, melyek a következők voltak: az 1810-es évek elejétől Alsóludány, Losonc, Lucin,³¹ Sőreg és Pöstény.³² Külön adminisztráció működött az ehhez a nyílhoz sorolt Pest vármegyei Ikladon. Alsóludány és Pöstény Nógrád vármegye középső részén elhelyezkedő birtokok (Szécsényhalászi, Apáti-puszta, Galábocs, Kisgerge, Herencsény), Lucin a megye déli részén található (Kis- és Nagykeresztúr puszták), Losonc a Nógrád északi részén lévő földek (Tosonca, Dobrocs, Budalehota, Fábianfalusi puszták), míg Sőreg a Gömör vármegyei jószágok³³ adminisztrációs központja lehetett.

A ludányi nyílhoz tartozó birtokok korabeli gazdasági lehetőségeinek számbavételére némi alapul szolgál Vályi András 1796–1799 között kiadott háromkötetes munkája, valamint Mocsáry Antal 1826-ban megjelent, Nógrád vármegyéről szóló monográfiája.³⁴ A 19. század elején a Rádayak birtokában lévő nógrádi javak határai közepes termelékenyséű, másodosztálybeli földek voltak. A rétek, legelők nagyrészt mindenhol elegendő mennyiségben álltak rendelkezésre, kivéve a megye északi, hegyvidékesebb részét. A Nógrád középső területén található központ, Alsó-

30 „Meg gondolván azért mind magam egészségem gyakori változását, mind azt, hogy esztendőnként inkább inkább terhebbel el nehezedni kezdett Testemnek az utazás, eszembe vévén azt is, hogy neveletlen Gyermekeimnek jobbat nem tehetek, mintha magamat ha csak addig is meg kíméltem míg szárnyaikra kelhetnek, jónak ítéltém Dolgoim folytatását két részre osztani, mellyhez képest Nzetes és Vitézlő Szabó József Uramat ki szinte 33 Esztendőkről fogva mind bődolg emlékezetű Nagy és Édes Atyám, mind néhai Ösém, s erántam több példait, s próbáit adta Házunk, s familiánk eránt való hűségének, és a ki belső és külső dolgainkat tökéletesen esmérí, meg lévén győződve igaz lelkűségéről, addig is míg az idő környülállási meg engednék, hogy másként is consoláljam Praefectusságra emeltem, ezen ide mellékeztet esztendő Salarium mellett.” DRERL C/64-2c 70/2 Gazdaságot illető levelek és rendelések 1811–1813. 1812. No. 11. Praefectusi Hivatalt illető Instructio része. A praefectusi tisztségről: Kállay 1980: 104.

31 Lucinban az 1780-as években is tisztartóság működött, majd Ráday II. Gedeon árendába adta lucini embe-reinek a község öt örökös jussal illető háromnegyed részét. Ezek után az 1810-es évek legvégén lesz ismételen adminisztrációs központ. DRERL C/64-2b 33. d. (Lucin) 1714–1826. 1786. március 16. Deductioja Titt. M. L. Báró Ráday Gedeon Úr elő Nagysága Lucinyi Tisztartóság alatt lévő Jóságay Proventussanak az mostani administratio szerent; 1793. december 28. árendás szerződés a lucini lakosokkal.

32 A pöstényi tisztartóság kifejezés már 1804-ben megjelenik egy forrásban, utána azonban csak 1820-ban. A két időpont között valószínűleg nem működött Pöstényben adminisztrációs központ, az irányítást egy altiszt végezte. A fentebb említett 1813. évi kamarai összeírásban a birtokrész az „alsóludányi uradalom” tartozékaként írták össze. 1815-ben Ráday Pál árendába adja azon fundust, melyen korábban az altisztek laktak. DRERL C/64-2b 50/51. d. (Pöstény) 1804. szeptember 12.; A Pöstényi tisztartóság számadásáról tett észrevételek 1820dik esztendőről; 1815. szeptember 29. Szomor György Árendás Contractusa.

33 1813-ban idetartozott: Csoma, Ajnácskő, Sőreg, Cered, Péterfalva, Gömöri. DRERL C/64-2b 56. d. (Sőreg) Sőregi Administratióban Majorság és Dézma Őszi és Tavaszai Életről való Remonstratio szalmájában 1813.

34 Vályi 1796–1799; Mocsáry 1826.

ludány Ipoly mentén elhelyezkedő „*határbéli földgyeik közép termékenyséűek, rétyeik legelőjök meg lehetősek*”,³⁵ ugyanúgy, ahogy a szomszédos Szécsényhalászinak – amelynek tava „*jó ízű hallal, s főképpen tsukával bővelkedik*”³⁶ –, Apáti-pusztának, valamint Pöstény kuriális helynek is. A szintén nem messze található Galábocs a szőlőműveléséről volt híres, a Hont vármegyei Ipolykeszihez és Sirákhhoz hasonlóan, melyek nevezetes borait „*némellyek frantzia bor gyanánt isszák*”.³⁷ Szintén két jeles bortermő birtok került ehhez a nyílhoz a Borsod vármegyei Sajószentpéter és a Zemplén vármegyei Tokaj-Hegyalján fekvő Tarczal mezővárosoknak köszönhetően. Jó bort termett a Pest vármegyei Iklad is. A hegyes-völgyes gömöri részen húzódó javak – Csoma, Sőreg, Ajnácskő, Péterfalva, Gicze, Nasztraj, Mikolcsány – fában nem szenvedtek hiányt. A Felvidéken található falvak lakosai főként a losonci és rimaszombati vásárokbá hordták eladásra terményeiket.

Összességében elmondható, hogy a ludányi nyílba sorolt Ráday-birtokok földjei általában másodosztálybeliek voltak, a lakosok nagyrészt mezőgazdasági munkát végeztek, kivéve néhány, a hegyesebb vidékeken fekvő falu lakosságát, ahol a földek szűkössége és az erdők bősége miatt kézműves fafeldolgozó munkát űztek.

Gazdálkodás a ludányi nyíl birtokain

Épületek

Ráday III. Pál, miután atyai örökségként 1802-ben rászállt az alsóludányi birtok, megkezdte annak fejlesztését. Az itt található családi kastélyt felújította, a korábban tizenkét szobás úrilakot tizennyolc szobásra (a földszinten és az emeleten kilenc-kilenc) alakította, miközben a külső formáján nem változtatott. Renoválta a különálló konyha épületének tetejét, a konyha végébe éléskamrát építtetett. A régi, elpusztult üvegház helyén nyári szobát alakított ki. Felújította az inasok házát, a külső udvarra fából zsindefyfedél alatt tapasztott istállót készíttetett, a kasznárház végébe – melyet két szobával kibővítettek – pedig kocsiszínt. A granárium épületében a felső részt eredeti céljának meghagyva, alul két szobát alakított ki.³⁸ III. Pál nevéhez fűződik a kastély angolparkjának létrehozása, melynek megtervezésével Witsch Rudolf földmérnököt és kertépítőt bízta meg.³⁹ Az épületek

35 Vályi 1796–1799.

36 Mocsáry 1826: 233.

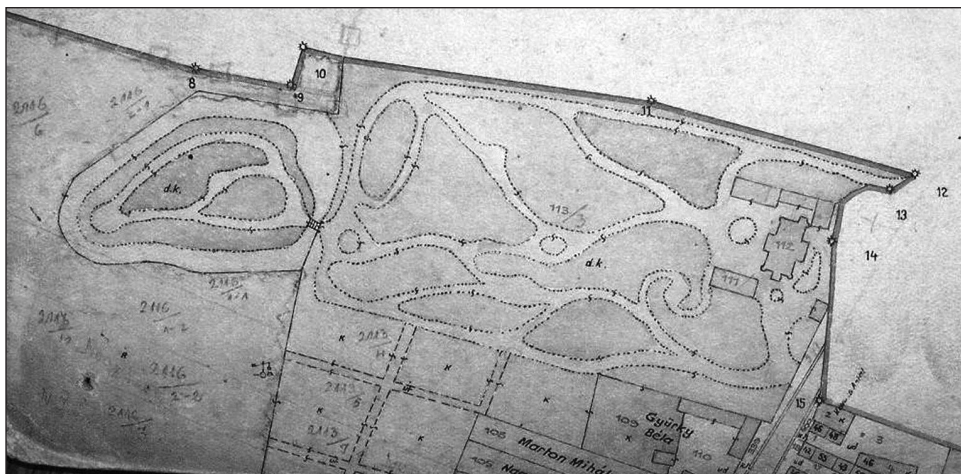
37 Vályi 1796–1799.

38 DRERL C/64-2a 9. kötet 1807.

39 Witsch tervezte Podmaniczky László aszói angolkertjét, közreműködött a Prónay család tóalmási parkjának kialakításában, legismertebb munkája pedig a mai Városliget területének első parkosítása, erre Batthyány József hercegprímástól kapott megbízást 1799-ben. Granasztói 2010: 204–205. A park sorsát Pál szívügyének tekintette, erre utal 1823-ban Bódis Ferenc ludányi kasznárnak írt levele, melyben a következőket olvashatjuk: „*Hogy a kert és kis erdő körül szorgalmatos voltál, és ezután a tavasz ki nyílásával is akarsz lenni, igen*

fejlesztésére, reparációjára összesen 2926 forintot és 18,5 krajcárt fordított. A kastélyhoz tartozó kertekre (virágos-, konyha-, füves és lóherés), valamint a szérűskertben lévő pajta építésébe összesen 1195 forint 41 krajcárt investált.⁴⁰

2. térkép. Az alsóludányi kastély területének legkorábbi ábrázolása 1867-ből⁴¹

Forrás: MNL NML XV. 2. 264. d.

Az uradalmi tiszttek és alkalmazottak számára tisztlakások álltak az adminisztrációs központokban: Pöstyényben négyszobás tiszttartóház, Lucinban kétszobás ispán- és egyszobás hajdúház, Losoncon háromszobás szállás, melyben a kasznár lakott. Sőregen kétszobás, jó tágas tisztház, két különálló cselédházzal, Tarcalon pedig két ház állt a család rendelkezésére két-két szobával. Ikladon hétszobás tisztház szolgált az uradalmi alkalmazottak szállására egy kétszobás cselédházzal együtt.⁴²

Herencsényben egy csőzlakás volt, melynek lakója az itt található erdőre felügyelt, Sirákon pedig egy kis funduson állt a vincellér háza, amelyhez majorsági szőlő tartozott.

Szécseényhalászikban, Galábocson, Tosoncán, az ipolykeszi porción, Csomán, Ajnácskőn, Péterfalván az uraság számára lakóépületek nem voltak, csak a *regale beneficiumok*hoz tartozó épületek, úgymint kocsma, mézszársék, malom és vendégfogadó. Kisgergén és Cereden pedig még ezek sem, csak szántók, legelők, erdők,

szeretem és előttem, s fiam előtt is nagy meritum. Nedvességet szerető fátskát a füzesbe, a kis erdőbe pedig dio mandula fákat, accáziát kell mennél többet ültetni, sőt jó volna vad gesztenyét is.” DRERL C/64-2 Ált. gazd. iratok 70/3 No. 70.

40 DRERL C/64-2a 9. kötet 1807.

41 A kataszteri térképen jól kivehetőek a kastély (112.) mellett elhelyezkedő gazdasági épületek, valamint a nyugatra húzódó angolpark és a végében található tó.

42 DRERL C/64-2a 9. kötet 1807.

valamint jobbágy- és zsellérházhelyek. A dobrocsi, budalehotai, giczei, nasztraji és mikolcsányi porciókból pedig csak a lakosok házhelyei után járó cenzus folyt be.⁴³

1807-ben – a végleges osztályt megelőző évben és azzal összefüggésben – készítettek el a Ráday-jószágok urbariális összeírását, ebben a később a ludányi nyílhoz számított birtokok épületeinek értékét is megbecsülték (lásd 2. táblázat).

2. táblázat. A Ráday-birtokokon található épületek becslés szerinti értéke 1807-ben

Birtok	Épületek ára becslés szerint	
	Ft	xr
Alsóludány	6 685	10
Szécsényhalászi	8 981	14
Pöstény curialis hely	3 418	24
Galábocs helység	2 130	–
Lucin helység – Kis- és Nagykeresztúrral	2 866	20
Herencsény helység	90	–
Losonci birtok	1 763	30
Sirák birtok	1 819	16 ½
Csoma helység	292	–
Sőregi portio	500	–
Péterfalva helység	1 230	–
Tarcal	n. a.	n. a.*
Iklad	20 817	18
Pesti major	24 000	–
Összesen	74 593	12,5

* A tarcali épületek értéke nincs feltüntetve az összeírásban.

Forrás: DRERL C/64-2a 9. kötet 1807.

Majorsági termelés

A ludányi nyílhoz tartozó jószágok határhasználatára nagyrészt a kétnyomásos gazdálkodás volt jellemző, ugyanúgy, ahogy a szomszédos uradalmakra is.⁴⁴ Az 1807. évi urbariális összeírásban a ludányi nyílhoz tartozó birtokokon összesen 1239 ½ hold majorsági szántót regisztráltak. Ezeket a majorsági földeket a 18. század végén, a 19. század elején gyakran adta a család haszonbérbe, főként a helyi lakosság-

43 DRERL C/64-2a 9. kötet 1807.

44 Kétnyomásos gazdálkodást folytatott birtokain Szentiványi Ferenc a varbói és etesi kerületeihez tartozó falvakban, valamint két- és háromnyomásos gazdálkodást szécsényi uradalmában a Forgách család is. Praznovszky 1982: 144–145.

nak.⁴⁵ Az uraság kezelésében maradt földeket robotmunkával műveltették; 1807-ben a jobbágyok számára összesen 5834 nap marhás, a zselléreknek 4860 nap „kézi robotot” írtak össze esztendei szolgálatként a nyílhoz tartozó falvakban.⁴⁶ A földek a nógrádi birtokokon, Alsóludányban, Szécsényhalászában, Pöstényben első és másodosztályúak, Kisgergén, Lucinban (Nagy- és Kiskeresztúr pusztákkal), Herencsényen, Cereden és Galábocson másod- és harmadosztályúak voltak. A Gömör vármegeyi Ajnácskő másod-, Csoma és Sőreg harmadosztályú szántókkal bírt.

Többéves átlagot figyelembe véve 1807-ben az őszi vetést az összes majorsági szántón 946 kilára⁴⁷ becsülték, melynek termése 3590 kila volt, így egy elvetett mag 3,8-szorosát termette. Ebből a nógrádi birtokokra a vetés 65%-a, a termés 67%-a esett. Kevésbé volt hangsúlyos a tavaszi vetés, összességében 435 ½ kila, ami 1648 kilát termelt, azaz szintén közel négyszeres eredménnyel.

Az őszi termés értékét ekkor 14 360 forintra, a tavasziét 3296 forintra becsülték, azonban az nem derül ki, hogy ennek mekkora részét értékesítették ténylegesen a piacokon.⁴⁸

3. táblázat. Őszi és tavaszi vetés/termés és a termések becsült értékének megyénkénti megoszlása

Megye	Szántó	Őszi vetés	Termés	Termés becsült értéke*	Tavaszi vetés	Termés	Termés becsült értéke
	hold	kila		4 Ft/kila	kila		2 Ft/kila
Nógrád	850 ¾	617	2 436	9 744	321,5	1 343	2 686
Gömör	188 ⅞	129	354	1 416	114	305	610
Pest (Iklad)	201	200	800	3 200			
Összesen	1 239 ⅞	946	3 590	14 360	435 ½	1 648	3 296

* Az idézett forrás az őszi termés értékét 4, a tavasziét 2 forintjával becsülte.

Forrás: DRERL C/64-2a 9. kötet 1807

Az 1807. évi összeírás becsült adatait leszámítva a pontos vetés- és terméseredményekről nem készültek egységes kimutatások, így csak töredékes információk állnak rendelkezésre az egy-egy birtokon folyó művelésről. A korábban már említett 1813-as kamarai összeírásból kitűnik, hogy Alsóludányban, Szécsényhalászában és

45 1794-ben az alsóludányi lakosok vették árendába hat évre többek közt az ottani majorsági földeket és réteket. DRERL C/64-2b 36. d. (Ludány) 1794. szeptember 23.; 1800-ban a szécsényhalászi lakosok bérelték – szintén hat esztendőre – az Apáti-pusztabeli majorsági földeket. DRERL C/64-2b 17. d. (Halászi) 1800. február 28. A jobbágyoknál voltak bérben a kisgergei majorsági szántók, Szécsényhalászában 1803-ig voltak árendában a földek, és a Nagy- és Kiskeresztúri puszták is „sokáig árendában lévén”. DRERL C/64-2a 9. kötet 1807.

46 DRERL C/64-2a 9. kötet 1807.

47 1 nógrádi kila = 1 pozsonyi mérő = 62,08 liter, illetve 46,56 kg búza. Bogdán 1991: 297.

48 DRERL C/64-2a 9. kötet 1807.

Pöstyényben – mindhárom helyen két nyomásra voltak felosztva a földek⁴⁹ – tiszta és feles búzát, rozstot, árpát és zabot, valamint kukoricát termesztettek.⁵⁰ A tiszta búza 2,29–4,7-szeres, a feles 4,26–5,9-szeres, a rozs 5–6-szoros, az árpa 4–9,6-szoros, a zab pedig 4,6–7,8-szoros termést hozott.⁵¹ A három község majorsági vetés-termés eredményeit és hozamait a 4. táblázatban tüntettem fel.

1813-ban a sőregi adminisztrációhoz tartozó birtokokon (Csoma, Ajnácskő, Sőreg, Cered, Péterfalva, Gömöri) – ahol a nógrádiaktól eltérően háromnyomásos hátrahasználatot alkalmaztak – 125 kila őszi gabonát (tisza búza 53, rozs 72 kila) vettek, amiből 304 csomó⁵² majorsági tiszta búza, 166 csomó és 9 kéve rozs, illetve 74 csomó 9 kéve kétszeres termett (utóbbinak nincs feltüntetve a vetésmennyisége). Az aratórész levonása után tiszta haszonként maradt az uraságnak 260 $\frac{3}{8}$ kila tiszta búza, valamint 305 $\frac{1}{2}$ kila rozs. Vagyis a búza 4,9-szeres, a rozs 4,2-szeres hozamot ért el a gömöri birtokokon.⁵³ A tavaszi vetés 275 kila volt, amely az árpa, zab, lencse, „gömbölyű” borsó, csicseriborsó, pohánka és virágos kender között oszlott meg. Ezek terméseredményei: árpa: 7 csomó, zab: 230 csomó 15 kéve, lencse: 3, borsó: 8 petrence, valamint 112 kéve pohánka és 165 kéve kender termett.⁵⁴

A ludányi nyílhoz tartozó majorsági rétek foglalata 380 $\frac{1}{8}$ hold volt, melynek háromnegyede a nógrádi birtokokon helyezkedett el. Ezek termését 1807-ben 351 szekér szénára becsülték, melynek értéke 3510 forint volt. A Gömör vármegyei Csomán, Sőregen és Ajnácskőn sarjútermést⁵⁵ is összeírtak, összesen 23 szekérnyit 138 forint értékben. A halászi rétek 210 forint értékben árendába voltak adva.

Jelentősebb legelők csak Szécsényhalászában és Pöstyényben voltak, térségük összesen 284 $\frac{7}{8}$ holdat tett ki, amit szarvasmarha- és juhtartásra használtak. A pöstyényi réteken 50–60 szarvasmarhát és 400–500 juhot lehetett legeltetni. Ezeken kívül erdei legeltetés zajlott a nógrádi és gömöri birtokokon, így Lucinban és a hozzátartozó Nagy- és Kiskeresztúri pusztákon, az erdőkben található legelők 800 juh tartására is elegendőek voltak. Herencsényben az erdei legelők főként a juhok számára voltak igen alkalmasak, ugyanúgy, ahogy Csomán is.

49 Alsóludányban „a szántóföldek csak két nyomásra azokon is csekélyek lévén, a tavaszi vetésnek csak úgy van hely, ha vagy a Calcuturának egy része tavasz alá meghagyatik, vagy pedig az egészen ugarban vettetik, az őszi vetésnek nem kis kárával”. A szécsényhalászi „határban is a szántóföldek két nyomásra vagynak azért a tavasz vetésnek itt sem nagy divattyá lehet”. DRERL C/64-2a 9. kötet 1807.

50 DRERL C/64-2b 37. d. (Ludány) 1813ba Ludányi Gazdaság Cameralis Conscriptiója.

51 Itt valószínűsíthetően nem hozamszámjavulásról van szó az 1807. évi 3,8-szoros terméshez képest, hanem az elsőrendű földeknek köszönhető a magasabb hozamszám. A Szentiványiak nógrádi birtokain a rozs 5–6-szorosát, a Forgáchok szécsényi uradalmában 4,8–7-szeresét, a feles búza 12,7-szeres magot adott vissza. Praznovszky 1982: 153–154.

52 1 csomó = 17 kéve búza, illetve 13–15 kéve vagy $\frac{1}{2}$ kereszt gabona. Bogdán 1991: 396.

53 DRERL C/64-2b 56. d. (Sőreg) Anno 1813 Sőregi administratióban Őszi Életről való Remonstratio szalmájában és szemül.

54 DRERL C/64-2b 56. d. (Sőreg) Sőregi Administratióban Majorság és Dézma Őszi és Tavaszi Életről való Remonstratio szalmájában 1813.

55 Őszi másodkaszálás.

4. táblázat. Majorsági gabona vetésmennyisége és terméshozama kilóban az 1813-ban összeírt három nógrádi birtokon

		Birtok			
		Alsóludány	Pöstyény	Szécényhalászi	Összesen
Tiszta búza	Vetés	5	37	91	133
	Termés	15	175	208 ½	398 ½
	Hozam	3×	4,7×	2,29×	2,99×
Feles/ kétsezes	Vetés	65	112	57	234
	Termés	277	665	243 ½	1 185 ½
	Hozam	4,26×	5,9×	4,27×	5×
Rozs	Vetés	40	126	30	196
	Termés	231	640	181 ¼	1 052 ¼
	Hozam	5,77×	5×	6×	5,3×
Árpa	Vetés	15	10	5	30
	Termés	61	77	48	186
	Hozam	4×	7,7×	9,6×	6,2×
Zab	Vetés	25	28	2	55
	Termés	115	166	15 ¾	296 ¾
	Hozam	4,6×	5,9×	7,8×	5,4×
Kukorica	Vetés	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
	Termés	20	49	n. a.	69
	Hozam	–	–	–	–

Forrás: DRERL C/64-2b 37. d. (Ludány) 1813ba Ludányi Gazdaság Cameralis Conscriptioja

Az egész Ráday-birtokállományt tekintve az erdők kétharmada a ludányi nyílba eső nógrádi és gömöri, valamint a Pest vármegyei Iklad birtokokon feküdt. Területük összesen 4014 ¼ holdat tett ki, melynek becsült bevétele ölfavágásból 4443 forint, makkoltatásból 913 forint volt. A pesti és nógrádi részeken cser- és tölgy-, ritkábban bükkfaerdők voltak jellemzők, Gömörben tölgy- és bükkfa. Kisgergén kevés gyertyán is termett. Az erdők sok helyen új telepítések voltak, így a galábocsi növendék erdők „*hogy megállapodott idejeket elérhessék, még arra vagy 30 esztendőök kívántatnak*”. A nógrádi Lucinban, Nagy- és Kiskeresztúron, Tosoncán, Dobrocsón, Budalehotán, a gömöri Csomán és Péterfalván az erdők nagyrészt el voltak pusztítva, egyedül csak Ajnácskőn találtattak „*temérdek nagy fák*”. A Gömör vármegyei jószágokban az ölfának sem ára, sem keletje nem volt, és mivel helyben nem volt rá kereslet, a messzi piacra való szállítása több pénzt emésztett volna fel, mint amennyit a fa megért. Amint fentebb is látható, az erdőket legeltetésre is használták az ölfavágás és makkoltatás mellett.

5. táblázat. Az erdők becsült bevételei ölfából és makkoltatásból

Község	Megye	Nagysága (hold)	Becsült esztendei favágás (öl)	Ölenkénti becsült ára	Értéke (Ft)	Makkoltatás becsült bevétele (Ft)
Alsóludány	Nógrád	30 ½	7	5	35	–
Galábocson	Nógrád	180	–	–	–	–
Kisgerge	Nógrád	284 ½	62	5	310	35
Lucin	Nógrád	987 ½	93	5	465	300
Herencsény	Nógrád	150	26	5	130	34
Cered	Nógrád	60	25	3	75	34
Tosonca*	Nógrád	227 ¾	–	–	–	–
Csoma	Gömör	300	150	2	300	250
Ajnácskő	Gömör	53 ¼	35	2	70	25
Péterfalva	Gömör	600	300	–**	–	62
Iklad	Pest	1 140 ¾	346	7 és 10***	3 058	173
Összesen		4 014 ¼	1 044		4 443	913

* A tosoncai erdő „még a felosztás előtt egészen elpusztított”, ezért „magnövése még kell legalább 40 esztendő”. DRERL C/64-2a 9. kötet 1807.

** Péterfalván „az ölfá vágást még proportionem inducaltatik az batárban gyakorlani nem is lehet”, vagyis a birtok arányosításáig – közbirtokosok részesedésének meghatározásáig – nem vágták, ezért nincs a táblázatban felüntetve a fa mennyisége és értéke.

*** Ikladon 212 öl hasogatott és 134 öl gallyfamennyiséget becsültek meg, a hasogatott fa ára 10 forint, a gallyfa ára 7 forint volt.

Forrás: DRERL C/64-2a 9. kötet 1807.

A szőlőtermesztés kevésbé volt jelentős a Ráday-birtokokon, a ludányi nyílhoz eső jóságok közül csak a pesti Ikladon, a nógrádi Halásziban, Galábocson, a nagyhonti Sirákon, a borsodi Sajószentpéteren, valamint a zempléni Tarcalon foglalkoztak szőlőműveléssel, bér munkásokat alkalmazva.⁵⁶ Tarcalon nem ismert a szőlőterület nagysága, az összes többi 50 ¾ holdat tett ki. A szőlők értékét az 1808. évi osztály alkalmával 17 390 forintra becsülték.⁵⁷ Halásziban átlag 15, Galábocson 51, Sirákon 40 akó bort, Sajószentpéteren 42 akó bort és 2 puttony aszú szőlőt, Tarcalon pedig 39 hordó bort és 8 ½ puttony aszú szőlőt termettek a hegyek. Az 1809-ben

56 A Ráday család kevésbé lehetett jártas a szőlőművelésben, erre enged következtetni Pál Furthinyi József inspektorhoz írt levele 1813-ból, amikor országosan rossz szüret volt: „Ország szerte a szüret mindenütt rossz, mennyivel inkább énnálam mint akin a szőlő munkára nézve az az Isten átka vagy, hogy még az Eleimnek sem volt soha a szőlője jó munkába.” DRERL C/64-2c 70/2. Gazdaságot illető levelek és rendelkezések 1811–1813 No. 20. (1813. október 20.) 1797–1799 között 80 rénes forint 52 krajcárt fizettek ki a szőlődöntőknek és trágyaöntőknek. DRERL C/64-2c 66-7, részletes kimutatás található az 1800-as évekből (hiányos az évszám) a tarcali szőlők kiadásairól. A fizetett munkások között találunk felvigyázót, vincellért, szőlőpászort, pincepászort és hegykerülőt is. DRERL C/64-2c 68-3.

57 DRERL C/64-2b 46. d. (Pécel) 1808. augusztus 20. Combinatiok.

készült tabella szerint 531 akó volt a majorsági bortermés, ehhez jött még a földesúrnak járó kilencedből 300 akó bor bevétel.

Szécsényhalászi határában a szőlők alatt tágas pince, Ikladon prés- vagy borház volt a szőlőhegyen, amely mellett egy hosszú pince húzódott, Tarcalon pedig a „felső házhoz” tartozó borház és egy „jó téres pince” állt a bortermés tárolására. A galábocsi szőlőben borház, Sirákon vincellérház, Sajószentpéteren csak egy „rosszgunyhó” állt rendelkezésre.⁵⁸

6. táblázat. A ludányi nyílhoz tartozó majorsági szántó-, rét-, legelő-, erdő- és szőlőterületek megoszlása vármegyénként

Vármegye	Szántó	Rét	Legelő	Erdő	Szőlő
	hold				
Nógrád	850 $\frac{3}{8}$	285	334	1 918	12 $\frac{7}{8}$
Gömör	188 $\frac{1}{8}$	30	–	953	–
Pest	201	61	–	1 140	21
Nagyhont	–	–	–	–	6 $\frac{1}{2}$
Borsod	–	–	–	–	10*
Összesen	1 239 $\frac{1}{2}$	376	334	4 011	50 $\frac{3}{8}$ **

* Sajószentpéteri adat: DRERL C/64-2a 9. kötet 1807.

** Tarcal nélkül.

Forrás: DRERL C/64-2c 68-7. Második mód szerint való nyilazás 1809iki B nyíl

Majorsági állattenyésztés

Az állattenyésztésre és annak nagyságára vonatkozóan egységes jószágkimutatás híján csak következtetni lehet a fennmaradt részleges összeírások, valamint a gazdasági levelezésekből kinyerhető adatok segítségével. Az 1807-ben készített urbairális összeírásnak, valamint az 1813. évi kamarai összeírásnak köszönhetően elsősorban a tenyésztés lehetőségei, a birtokok potenciálja tárul fel. A fennmaradt töredékes adatok azt mutatják, hogy a Ráday-birtokok állattenyésztése is igyekezett a korabeli szokásokhoz igazodni.

A 18. század második harmadában meginduló háborús szállítások az állattenyésztésen belül is változást hoztak, főleg a juhászatban. A francia háborúk Európá-szerte felduzzadt hadseregeinek posztóigénye önmagában hatalmas piacot teremtett. Ebben az időszakban főleg a cseh-morva textilmanufaktúrák nyersanyagéhsége miatt az országban is megszaporodtak a juhnyájak.⁵⁹

58 DRERL C/64-2a 9. kötet 1807; C/64-2c 68-7. Második mód szerint való nyilazás 1809iki B nyíl.

59 Kaposi 1988: 198.

Juhtenyésztéssel a Ráday-birtokokon már a 18. század első felében foglalkoztak. 1725-ben 450 ceredi juhra vigyáztak a somosújfalui juhászok.⁶⁰ Pécelen 1728-ban 607 juhot regisztráltak, 1739-ben Ikladon összesen 401, 1740-ben 165 darab juh találtatott.⁶¹

A 19. század elején szinte semmivel nem haladta meg számában a juhállomány a 18. század első felében talált állapotokat; a ludányi nyílhoz sorolt birtokok közül Pöstényben, Lucinban és Péterfalván juhmajor, Pöstényben, Lucinban és Csomán pedig juhakol is állt a jószág rendelkezésére. 1807-ben Lucinban 600, Péterfalván 300 juhot találtak, Pöstényben hasonló jellegű számadatot nem tüntettek fel, csak hogy a legelőjén 400–500 juhot lehet legeltetni. Összességében a nógrádi és gömöri jószágokban 1300–1400 lehetett a juhok száma a 19. század legelején.⁶² A magyar juhtenyésztés 1818-tól kezdve élte fénykorát, 1828 után a gyapjú ára lejjebb szállt.⁶³ Az ebből az időszakból fennmaradt részletes összeírások jelzik a juhtenyésztés fontosságának növekedését a Ráday-birtokokon is. Ezt mutatja a juhok számának nagyarányú növekedése; 1826-ban Csomán 596, Lucinban 923, Pöstényben 637, Ikladon 1827-ben 313 juhot írtak össze, vagyis közel 1000 darabbal növekedett tíz év alatt a juhállomány.⁶⁴ A juhokat többször tizedelték fertőző betegségek, mivel ebben az időben még nem volt hatékony megelőzés és gyógymód.⁶⁵

Az állattenyésztés másik fontos – bár kevésbé jelentős – ágazata volt a Ráday-birtokokon a szarvasmarha-tenyésztés. Az istállózás térhódításáig főként igásállatként vagy a húsáért, és nem a tejéért tartották a gazdaságokban a szarvasmarhát.⁶⁶ A nógrádi birtokokon a 19. század elején az alsóludányi kastély területén található majorudvarban több istálló állt, melyek nagyrészt szarvasmarháknak voltak fenntartva. Ugyanitt a szabadon telelő marhák számára állt egy fészter is, mely száraz menedékkül szolgált. 1813-ban a ludányi tehénmajorban 24 fejőstehén, 2 bika és 12 növendék tinó volt, amelyek után a majoros olvasztott vaját, vaját, tejet és túrót volt

60 DRERL C/64-2b 12. d. (Cered). 1725 9. februári számot vetven az Ujfalui juhászokal Czeredben az juhok iránt.

61 DRERL C/64-2b 44. d. (Pécel) 1641–1735 Anno 1728. 1. Maji számba vévén az Péczeli juhokat; C/64-2b 22. d. (Iklad) 1. pallium – Ikladi juhok[na]k az száma Ao 1739.

62 Összehasonlításként a 19. század elején a Szentiványiak nógrádi Varbó és Mikótelke birtokain 1129 juhot tartottak. A Forgách család szécsényi uradalmában 1813-ban 3329 juhot számoltak össze. Praznovszky 1982: 147, 155.

63 Kaposi 1988: 198.

64 DRERL C/64-2b 13. d. (Csoma) Csomai Juhász Könyv 1826dik Esztendőre; C/64-2b 33. d. (Lucin) 1826dik Esztendőben Lutzinyi Juh Nyáj állapotya; C/64-2b 51/52. d. (Pöstény) 1826ban Pöstényi Juh Nyájról való számadás; C/64-2b 24. d. (Iklad) 1827–1849 1827. 28a Martii Ikladon találtattak.

65 Néhány példa: „*megdöglött mái napig azokból akik Pöstényiek voltak és még most is gellyvászodnak 30. Azzal panaszkodott Horvát Gedeon Úr szolgabíró Uram is a minap nálam hogy neki 300bül 100 maratt és talán még azokból is sok megdöglök ezek is gellyvászás által.*” DRERL C/64-2c 70-5. Kalmár Mihály levele Ráday III. Pálhoz 1805. március 16.; „*A juhok nagyon himlösek Löbön, nem tudom van e az úrnak tudtára adva. A múlt holnapba közel 30 darab döglött meg. A gyapjú ára fel fog menni.*” DRERL C/64-2c 70/2. Gazdaságot illető levelek és rendelkezések 1821–1825 No. 4. 1826. február 6.; Kaposi 1988: 198.

66 Pálmány 2013: 370.

köteles adni.⁶⁷ Teletetésre minden tehénre egy négymarhás szekér szénát számoltak, melynek értéke 10 forint volt. A major bevételét ekkor 953 forintra becsülték, a vaj és a trágya hasznából, valamint a kiselejtezett marhák és tinók árából. Ebből levonva 739 forint kiadást, tiszta haszonnak maradt 214 forint. Tehénmajor és marhaistálló állt rendelkezésre Pöstyényben a szarvasmarhák számára; itt 38 tehén, 2 bika és 24 növendék marha volt. A bevételt 1330 forintra, költségét 1082 forintra becsülvén, tiszta haszna 248 forint volt.⁶⁸ Ikladon szintén állt egy istálló a marháknak, de összegekről a forrás nem tudósít, mindössze egy 1827. évi jószágösszeírásból tudható, hogy ebben az évben 25 tehén, 10 bika és 11 üsző alkotta az állományt.⁶⁹ Ezek mellett mindössze a sőregi birtokon volt egy rossz állapotú marhaistálló, melyet 130 forintra becsültek, erről sincs további információ.⁷⁰

A nógrádi majorokban a 19. század első felében igásökrök nem voltak,⁷¹ így a mezőgazdasági munkákra elsősorban a jobbágyi állatállomány igaerejét vehette igénybe az uraság.⁷² Alsóludányban a Ráday-részhez tartozó jobbágyság kezén összesen 48, a szomszédos Szécsényhalászikban 76, Pöstyényben – ahol csak házas zselélérek voltak – mindössze 2 ökör volt, az is az uraság majorosának kezében. Ludányban a jobbágyok 416, Szécsényhalászikban pedig 1066 nap marhás robottal tartoztak. Pöstyényben – mint kuriális helységben – csak kézi robottal adóztak a lakosok.⁷³ A juhokhoz hasonlóan sokszor sújtották járványok a marhaállományt is.⁷⁴

67 1827-ből fennmaradt a pöstyényi majoros konvencióskönyve, ebben a kötelességei leírása között olvasható, hogy minden borjas „*öreg számú tehéntől*” 20 icce olvasztott vaját, túró vagy savanyú tej árában 30 garast volt köteles az uraságnak beadni. Továbbá minden két tinó és minden két „*elő hasú bornyástul*” is 20 icce vaját és 30 garast tartozott adni. DRERL C/64-2c 79. d. Béres András pöstyényi majoros könyvecskéje.

68 DRERL C/64-2b 37. d. (Ludány) 1813ba Ludányi Gazdaság Cameralis Conscriptiója.

69 DRERL C/64-2b 24. d. (Iklad) 1827–1849 1827. 28a Martii Ikladon találtattak.

70 DRERL C/64-2a 9. kötet 1807.

71 A 18. század végén még voltak igásökrök a nógrádi birtokokon is. 1786-ban Sulyok István ludányi tisztartó 12 jármos ökröt adott el „*az áron másokat szerezni*” akarván. DRERL C/64-2b 36. d. (Ludány) 1786. április 4. Ugyanezen évben Alsóludányból egy béresszekér 6 ökörrrel indult el Sajószentpéterre. DRERL C/64-2b 36. d. (Ludány) 1786. október 17. Szintén ekkor 18 ökröt hajtottak a pöstyényi ménes nyári helyére. DRERL C/64-2b 36. d. 1786. november 16. Pécelen és Löbön a 19. század elején is volt ökör. DRERL C/64-2c 70/2 Gazdaságot illető levelek és rendelkezések 1811–1813 No. 8. 1816 szeptemberében a ludányi gazdaságban is találni 12 jármos ökröt. DRERL C/64-2b 37. d. (Ludány) Kész Pénzről és Naturálékról való Ludányi Tisztartói Számadás Szeptember Hólnapra 1816-ban.

72 A Forgáchok szécsényi uradalmában is csak annyi ökör volt, amennyit mindig munkára tudtak fordítani. Praznovszky 1982: 156.

73 DRERL C/64-2b 37. d. (Ludány) 1813ba Ludányi Gazdaság Cameralis Conscriptiója.

74 Pál megelőző rendelkezéseket is tett ezzel kapcsolatban: „*Ha a szarvas marhák közzül valamelyik betegeskedni kezdene azt azonnal az egészségetől külön választani menell távolabb rekeszteni szükséges. Lehetne a beteg marhának a kotsi színben, vagy a pelyvásban helyet tsinálni, és semmi módon az egészségekkel össze nem kell botsátani.*” DRERL C/64-11d Correspondentia 1807 No. 7. (1807. december 21.); „*A Marha dög meg szűnésén nagyon örvendek, de ne bízzuk el egészlen magunkat, hanem továbbá is, ha költséges is a Praeservativa orvosságokat ne sajnállyuk.*” DRERL C/64-11d Correspondentia 1807 No. 19. (1808. január 26.); „*Már Pöstyénybe 8 borjúk elvesztek a májokon támadott betegség által a többi marhának semmi bajok, hanem hogy Ludányba a helveticus borjú megdöglött.*” DRERL C/64-2b 50/51. d. (Pöstyény) 1803. október 15.

A 18. század második felében bivalyartás is megfigyelhető a Ráday-birtokon, az állatokra a bivalyos ügyelt.⁷⁵ 1803-ban a pöstényi gazdaságban még hírt kapunk felőlük, később azonban csak elvétve bukkannak fel a levelezésekben.⁷⁶

A lovakat még a 19. század első felében is főleg a szállításoknál és a ház körüli munkáknál használták, mezőgazdasági termelésbe ritkán vonták be őket. A ló igényesebb takarmányozáshoz szokott gyorsabb jószág volt, mint az ökör, és vonóerejében sem maradt el tőle.⁷⁷ Télen istállóban tartották, táplálékul főleg szénát és zabot kapott, alomnak pedig őszi szalmát.⁷⁸ A Ráday-birtokok esetében a lótenyésztés súlypontja a péceli nyílhoz tartozó birtokokra esett, így itt csak felsorolás szintjén jelezném, hogy Pécelen 18 lóra való istálló és „ló oskola” – ahol az eladásra szánt lovakat tanították és szelídítették – állt. Ráda-pusztán 16 lónak elég istálló volt, Kishartán és a felsőlöbi pusztán pedig kis lóistállók. A ludányi nyílhoz tartozó birtokok esetében csak a szintén Pest vármegyei Ikladon és a gömöri Sőregen volt lovak számára istálló.⁷⁹

A 19. század elején a gypjúkonjunktúra a sertésenyésztést egyre inkább háttérbe szorította, a disznóartás a jobbágygazdaságokra lett jellemzőbb. Tartásuknál a rideg és az istállózó forma elemei keveredtek.⁸⁰ A ludányi nyílhoz tartozó birtokon, a pesti Ikladon, illetve a gömöri Csomán és Sőregen álltak ólak a sertések számára. Sertésállomány volt a ludányi majorban, itt általában 20 szaporítósertés volt, évente átlagosan 160 malacot fiáltak, melyekből a konda fenntartására 40-et meghagytak, a többit eladták. Egységes sertésösszeírás hiányában nem lehet pontosan ismerni a Rádayak sertésállományát, de az egyes birtokokon 40–60 körül mozoghatott a sertésnyájak száma.⁸¹

Az ikladi és csomai erdők makktermése jó élelemforrás volt az uraság sertései számára. A nógrádi részeken makkoltatásra alkalmas erdők terültek el Kisgergén,

75 „Amely bialok [bivaly] Dolyánban vannak, megborjaztak [...]” DRERL C/64-8a No. 2718. (1770. október 2.); „A bivalokat rövid idő alatt fél hajtatom Pézselre, és akkor genuine fogok a bialosrúl az Úrnak írni [...]” DRERL C/64-2b 36. d. (Ludány) 1785. július 20.; „A Ludányi Bialost a mi illeti, ez igen nagy goromba ember és tökéletes esze nintsen, szolgálatajt ugyan tsak véghez vitte, a maga együgyűségéhez képest mind eddig, de hogy Pézselzen tégyen szolgálatot, arra éppen alkalmatlannak valja magát.” DRERL C/64-2b 36. d. (Ludány) 1785. július 20.

76 A bivalyok elsődleges haszna a tejükből fakadt, melynek 8,2%-os zsírtartalma magasabb volt a tehéntej 3,5%-ánál. Másodsorban igásállatként hasznosították. Varga 2011: 19–27. DRERL C/64-2b 50/51. d. (Pöstény) 1803. október 15. Ikladon 1812-ben a helyi serfőzőtől vettek egy bivalyehenet. DRERL C/64-2c 70/2 Gazdaságot illető levelek és rendelések 1811–1813 No. 8. (1812. március 29.).

77 Bár a földbirtokosok és gazdatisztek véleménye szerint az ökrök jobb igásbarmok voltak, mint a lovak, ennek alapja az volt, hogy az ökröket négyes, a lovakat kettős fogatban használták. Király 1982: 218.

78 Kaposi 1988: 203; Praznovszky 1982: 156; Pálmány 2013: 376.

79 DRERL C/64-2a 9. kötet 1807.

80 Kaposi 1988: 203.

81 1816 szeptemberében a ludányi gazdaságban 47 sertést tartottak, a lucini gazdaságban 1823-ban 63 sertést találtak. DRERL C/64-2b 37. d. (Ludány) Kész Pénzrül és Naturálékról való Ludányi Tisztartói Számadás September Hólnapra 1816-ban; C/64-2b 33. d. (Lucin) 1714–1826 Lutzinyi Kasznár Ruzsinszky János Uramnak 1822ki számadásáb[an] való Észrevételek. 1816-ban gróf Forgách Józsefnek a szomszédos birtokán 250 darabos nyája volt. Pálmány 2013: 376.

Lucinban, Herencsényben és Cereden. Bizonyos esztendőkből a makkoltatást árendába adta a család jellemzően saját falubeli embereinek.⁸²

Mindezek mellett különféle „aprómarha”-jóságok is találhatóak voltak a majorudvarokban. 1813-ban Ludányban 28 pulykát, 25 ludat, 15 kacsát és 40 tyúkot jegyeztek fel, melyek szaporulatát összesen 397 darabra becsülték. Az aprójóságok számára való ólak voltak Pöstényben, Sőregen, Ikladon.⁸³

7. táblázat. A ludányi nyílhoz tartozó birtokok állatállománya a fennmaradt kimutatások alapján

Állatállomány fajtánkénti darabszáma és haszna		Alsó-ludány	Csoma	Iklad	Lucin		Pöstény		Szécscény-halászi
		1813	1826	1827	1807	1826	1813	1826	1813
Szarvasmarha	Darab	38	n. a.	46	n. a.	n. a.	64	40	n. a.
	Szaporulat (db)	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
	Tiszta haszna (Ft)	213	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	248	n. a.	n. a.
	Lakosok kezén (db)	21	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	29	n. a.	n. a.
Sertés	Darab	20	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
	Szaporulat (db)	16	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
	Tiszta haszna (Ft)	221	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
	Lakosok kezén (db)	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Ökör	Darab	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
	Szaporulat (db)	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
	Tiszta haszna (Ft)	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
	Lakosok kezén (db)	48	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	76
Juh	Darab	n. a.	596	313	600	708	500	517	n. a.
	Szaporulat (db)	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	215	n. a.	120	n. a.
	Tiszta haszna (Ft)	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	747	n. a.	n. a.
	Lakosok kezén (db)	57	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	123

82 1793-ban Ráday II. Gedeon lucini embereinek adta árendába az erdő makktermését más haszonvételekkel együtt. 1802-ben ugyanő többek közt az ajnácskői porciójához tartozó makktermést adta árendába Gál József feleli molnármesternek. 1789-ben a lucini és kiskeresztúri makkot a hevesi Adács község, a mátraszelei erdőben lévő makkot pedig Jászberény városa vette bérbe Ráday Gedeontól. DRERL C/64-2b 33. d. (Lucin) 1714–1826. 1793. december 28.; C/64-2b 11a d. (Ajnácskő) 1802. április 1.; C/64-2b 39. d. (Mátraszele) 1789. szeptember 1. és 3.

83 DRERL C/64-2b 37. d. (Ludány) 1813ba Ludányi Gazdaság Cameralis Conscriptója.

Állatállomány fajtánkénti darabszáma és haszna		Alsóludány	Csoma	Iklad	Lucin		Pöstény		Szécsényhalászi
		1813	1826	1827	1807	1826	1813	1826	1813
„Aprómarha” (pulyka, lud, kacsa, tyúk)	Darab	108	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
	Szaporulat (db)	397	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
	Tiszta haszna (Ft)	161	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
	Lakosok kezén (db)	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.

Forrás: DRERL C/64-2b 37. d. (Ludány) 1813ba Ludányi Gazdaság Cameralis Descriptiója; C/64-2b 13. d. (Csoma) Csomai Juhász Könyv 1826dik Esztendőre; C/64-2b 33. d. (Lucin) 1826dik Esztendőben Lutzinyi Juh Nyáj állapotja; C/64-2b 51/52. d. (Pöstény) 1826ban Pöstényi Juh Nyájról való számadás; C/64-2b 24. d. (Iklad) 1827–1849 1827. 28a Martii Ikladon találtattak

*

Összességében elmondható, hogy az először 1802-ben ideiglenesen, majd Ráday III. Pál és III. Gedeon között 1808-ban véglegesen megosztott Ráday-jóságokból – mely javak 1812-ben, III. Gedeon halála után ismét egyesültek – a ludányi nyílhoz tartozó nógrádi, gömöri és pesti birtokok elsősorban a majorsági gazdálkodásra voltak berendezkedve. A nyíl legjelentősebb birtokai – a *caput bonorum*: Alsóludány, továbbá Pöstény, Sőreg, Lucin és Iklad – mind rendelkeztek azzal gazdasági épületállománnyal, amely szükséges volt a nagyszámú állatállomány istálló tartásához, a jószágtenyésztés pedig igazodott a korban jellemző irányvonalhoz.

FORRÁSOK

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (DRERL)

C/64-2a Urbáriális Conscripciók, 6–10. kötet, 1650–1808.

C/64-2b Egyes birtoktestek iratai, 11a–60. doboz, 1609–1825.

C/64-2c Általános gazdasági iratok, 61–81. doboz

Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Térképtára (HIMT)

Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára (MNL NML)

XV. 2. Kataszteri iratok gyűjteménye Nógrád megye településeiről

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bogdán István 1991: *Magyarországi ür-, térfogat-, súly és darabmértékek 1874*. Budapest.

Granasztói Olga 2010: Kazinczy és a korai angol tájképi kertek Magyarországon. In: Debreczeni Attila – Gönczy Mónika (szerk.): *Ragyogni és munkálni. Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*. Debrecen, 193–207.

- Kállay István 1980: *A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848*. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 5.) Budapest.
- Kaposi Zoltán 1988: A vrászlói uradalom termelése és gazdálkodása a XIX. század első felében. In: *Somogy megye múltjából – Levéltári évkönyv 19*. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 187–222.
- Király István 1982: A Somogy megyei lótenyésztés. In: *Somogy megye múltjából – Levéltári évkönyv 13*. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 213–242.
- Kovács Krisztián 2018: A politikán és az irodalmon túl – A Ráday család birtokigazgatása I. Pál és I. Gedeon idején. In: Lator László Iván (szerk.): *Sorsok és missziók a politikai változások tükrében*. Budapest, 9–30.
- Mocsáry Antal 1826: *Nemes Nógrád Vármegyének Históriai, Geographiai és Statistikai Esmertetése*. I. Pest.
- Ortutay Gyula (főszerk.) 1981: *Magyar Néprajzi Lexikon*. Negyedik kötet. Né–Sz. Budapest.
- Pálmány Béla 2013: Majorsági állattenyésztés a szécsényi uradalomban (1797–1851). In: *Fejezetek Szécsény történetéből*. Salgótarján, 370–391.
- Praznovszky Mihály 1982: Egy nógrádi jómódú köznemesi család, a Szentiványiak gazdálkodása a XIX. század első felében. In: *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VIII*. Salgótarján, 131–187.
- Vályi András 1796–1799: *Magyarország leírása*. I–III. Buda.
- Varga György 2011: *Bivalytenyésztés Mérában*. Kolozsvár.

Pénzügyi szolgáltatók és a hitelezés formái Pozsonyban a 18. század végén és a 19. század elején

Szakirodalmi áttekintés¹

Annak ellenére, hogy a pénzintézetek modernebb formái Magyarországon csak az 1830-as évektől kezdtek lassan kialakulni, mégsem beszélhetünk a protoindusztriális korszak hagyományos hitelszervezetének rugalmatlanságáról vagy éppen differenciálatlanságáról. Bizonyos fokig ez is dinamizálhatta a gazdaságot, bár Tomka Béla megállapítása szerint inkább fejletlen hitelélettről kellene beszélni, hiszen a tőkefelhalmozás, illetve a tőkehiány jegyei egyaránt kimutathatók voltak.² Kövér György szintén rugalmas, de „térbelileg és szociálisan fragmentált” hitelrendszereket említ.³ Néhány kristályosodási góc is talán körülhatárolható.

Az elsőbe a hagyományos hitelszervezet legjelentősebb elitcsoportjainak, az arisztokráciának, nagybirtokosságának, kereskedőknek és vagyonos polgároknak, a katolikus egyház fontosabb tagjainak a pénzügyei tartoztak. Talán a legjellemzőbb ismertetőjegyként emelhetők ki az e csoportokon belüli familiáris-rendi jellegű összeköttetések. Az arisztokrácia, a nemesség és a kereskedő polgárság tőkés részét befektetésekre, az uradalmak modernizálására, az állatállomány fejlesztésére, az üzleti hálózatok szerkesztésére vagy éppen manufaktúrák alapítására fordította.⁴

A másik „gócot” a jobbágyság, a szezonális mezőgazdasági munkások és az uradalmi alkalmazottak változatosnak tekinthető – kevésbé dokumentált –, alacsonyabb fokú dinamizmussal jellemezhető hitelezési gyakorlata alkotta. Ezen rétegek vagyonosodó tagjai bizonyos fokú befektetéseket szintén képesek voltak megvalósítani (telek- és házvásárlások, szőlőterületek bérlete, haszonállatok vásárlása stb.).⁵

---

1 A tanulmány a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében (Historický ústav Slovenskej akadémie vied) a következő kutatási program keretén belül készült: *Premodern hitelformák Magyarországon, különös tekintettel a szlovákiai régiókra (1780–1848) / Predmoderné formy úverovania v Uhorsku s hlavným zreteľom na slovenské regióny (1780–1848)*. A releváns iratanyag erre az időszakra vonatkozóan Pozsony Főváros Levéltárában nem volt kutatható, ezért a tanulmány vázlatnak, problémafelvetésnek és az eddigi megközelítések összefoglalásának tekinthető.

2 Tomka 1996: 9.

3 Kövér 2012: 20.

4 Téchy 1943: 395. A problémakört plasztikusan körüljárja Iványi-Grünwald 1930: 38–54.

5 Grünwald 1927; Eckhart 1941: 17; Kaposi 2002: 46–48.

A kortárs, számos külföldi hitelezési példát elemző Brassai Sámuel is kiemelte a magánhitelezés közgazdasági jelentőségét: „*A bank midőn az ipar egyik ágát emelni akarja, a másikat ne nyomja el, s a kölcsönzésből egyedárusságot ne űzzön; a becsületes hitelezők éppen olly hasznot tesznek a közönségnek, mint a bankok, s azért őket az uzsorásokkal egybezavarni s megrontani nem kell.*”⁶

A hagyományos pénzügyi szolgáltatók köre meglehetősen tág volt, elég csak a megyei árvapénztárakra, a városi magisztrátusokra, magánbankházakra és pénzváltókra, káptalanokra, egyházi-szerzetesi, egyleti pénztárakra és a községi alapokra gondolnunk.⁷

A vármegye a hitelezés terén pótolhatatlan szerepet játszott. Országgyűlési törvény alapján 1723-tól – a szabad királyi városokhoz hasonlóan – felügyelhetette a pénzforgalmat.⁸ A vármegyék és a városok betáblázásokat hajthattak végre, összeírhatták a hitelezőket és adósokat, rögzíthették a hitel keletkezését, nagyságát és a betáblázás idejét. Annak ellenére, hogy a törvény nem bírt kötelező érvénnyel, mégis lehetővé tette az adósságok bizonyos fokú feltérképezését, átláthatóságát. Ha a hitelező problematikusnak látta a kölcsön visszafizetését, kérhette az adós ingatlanának a betáblázását az adósságra. A betáblázás az adott vármegye területén található ingatlanokra vonatkozott. „Alapdokumentumai” közé tartoztak az obligációk, az úgynevezett *carta bianca*, a váltók és a számlakivonatok.⁹ A hitelező az adósságbehajtás folyamatában az adós fizetéseképtelensége vagy csőd esetén a betáblázásnak köszönhetően előnyt élvezett a nem betáblázott követelésekhez képest. A községi szintű vagy az arányaiban kisebb hitelezések esetében nem valószínű, hogy szükség lett volna a vármegye felügyeletére. A hitelek és adósságok nyilvántartása és ellenőrzése 1855-ig volt érvényben. A betáblázás a hitelszervezet modernizációja, a telekkönyvezés bevezetése és a jelzálogkölcsönök elterjedése következtében fokozatosan veszített jelentőségéből.¹⁰

A premodern hitelszervezet képes volt tőkefelhalmozásra, mely azonban eltérő, még nem (teljesen) kapitalista társadalmi és gazdasági keretek között zajlott. A pozsonyi hitelpiac is ebbe a keretbe illeszkedett.

Itt is sokáig, 1828-ig kellett várni az osztrák állam modernizációs aktivitására, a bizományi, egyfajta „takarékpénztári kirendeltség” alapítására. Mindeközben a hagyományos hitelkapcsolatok léteztek és fejlődtek. A hitelek túlnyomórészt magánjellegűek voltak. A különböző intézményektől és szervezetektől származó hitelek kisebb arányt tettek ki.¹¹

6 Brassai 1842: 30.

7 Forbat 1959: 66 (55. jegyzet); Kianička 2003: 199, 200; Bácskai Vera 2010: 23; Somorjai 2010: 12–13.

8 Gellén 2000: 165–166.

9 Bácskai Vera 2010: 20.

10 Somorjai 2010: 5–6.

11 Grünwald 1927; Somorjai 2010: 13–14.

A dinamizáló elemek ellenére azonban mégsem beszélhetünk integrált hitel-szervezetről. A hiányzó polgári törvények egyben a modern pénzügyi törvények hiányát is jelentették. A kapitalizálódó kereskedelem fontos alapját, illetve előfeltételét alkotta a hitelkapcsolatok sokszínűvé válásának.¹²

A város mint hitelszatórna

Pozsonyra vonatkozóan a 18. századból és a 18–19. század fordulójáról a hitelezések nagyságáról, összetevőiről, a hitelezőkről és kölcsönfelvevőkről nem állnak rendelkezésünkre feldolgozások. Csak elszórt adatokra támaszkodhatunk.¹³

Több kérdés azonban megválaszolatlan, és kutatásokra serkent. Ez a töredezett, de önálló funkcionalitással rendelkező hitelrendszer Pozsonyban milyen szereplőkből és intézményekből tevődött össze? A hitelezés milyen formái öröklődtek a 18. századból? Hogyan működtek a 19. század első felében, és kik voltak azok, akik ezeket a mechanizmusokat fenntartották? A város milyen szerepet tölthetett be a hitelezéseknél, és rendelkezhetett-e tőkegyűjtő szerepkörrel? További problémákat vet föl a városi gazdálkodás irányvonalának vizsgálata és az adósságok kölcsönök útján való féken tartásának módjai. Ennél a témánál vizsgálandó lehetne az állami beavatkozás kérdése is. Válaszokat kellene keresni az országos jelentőséggel bíró pozsonyi és Pozsony környéki manufaktúrák hiteligenyeire és a kereskedői réteg hitelezési gyakorlatára is. Valójában hogyan zajlott le ennek a hagyományos hitelrendszernek az intézményesedése? Milyen előképei lehettek a takarékpénztári eszme elterjedésének? Az osztrák állami szerepvállalásnak milyen mintái azonosíthatók Pozsonyban a hitelezés és általában a pénzügyek terén?

Az egyes társadalmi csoportok (polgárság, nemesség, arisztokrácia, kereskedők) és az intézmények (egyházak, egyesületek, városi hivatalok) hitelkapcsolatai még nem alkották vizsgálat tárgyát a szlovák historiográfiában. Ennek ellenére, Eugen Forbat és Sas Andor monográfiáinak köszönhetően legalább vázlatos rajzot alkothatunk erről a gazdaságtörténeti szegmensről. Mindkét – bizonyos fókig elfeledett – történész¹⁴ a hitelezés egyes részterületeire kalauzol bennünket:

12 Tóth Lajos 2000: 22.

13 Lásd például Eugen Forbat utalásait Georg Baross adósságára és üzletének hanyatlására 1701-ben, Johan Christian Burgstaller adósságainak elengedését 1712-ben, amit a városi magisztrátus a pestisjárvány leküzdésében kifejtett fáradozásaiért hagyott jóvá, vagy Ferdinand Emanuel Braunmüller textilárúüzletének csődjét és a végrehajtás előli szökését 1787-ben. Forbat 1959: 426–428, 433. A pozsonyi székhelyű, 1772-től 1784-ig működő Magyar Királyi Hitelfőpénztár az állami költségvetés konszolidációját biztosította, a hazai tőkefelszabadításban nem játszott lényeges szerepet. Máig legjobb feldolgozása: Herzog 1924–1925; Herzog 1925–1926. A hitelfőpénztár tevékenységével szélesebb összefüggésekben szlovák nyelvű tanulmányomban foglalkoztam: Gaucsík 2014.

14 Sas Andor munkásságára lásd Gaucsík 2005.

feltárul a kereskedő-vállalkozók, a városi önkormányzat, illetve a pozsonyi kereskedőgrémium tagjainak hitelezési gyakorlata.¹⁵

Pozsony városa a hitelpiac fontos szereplője volt, mint aktív hitelnyújtó jelent meg. Például 1830-ban a városi kórház tőkéinek egy részét, 30 ezer forintot – talán valamilyen adósság törlesztése végett – gróf Károlyi Sándornak bocsátott a rendelkezésére. Gróf Károlyi Ferenc 1747–1749 között összesen 6 ezer forintot vett fel a várostól telekvásárlás céljaira. A város az árvapénztárból 30 ezer forint kölcsönt nyújtott gróf Zichy Istvánnak. Pozsony az államnak is biztosított hiteleket. A hét-éves háború idején, 1759–1762 között a Habsburg Birodalom hadicéljaira 6%-os kamatra 125 ezer forintot nyújtott, és ezzel a magyarországi városok között, Debrecen és Pest után a harmadik helyet foglalta el.¹⁶

Pozsony hitelfelvevői szerepkört is betöltött. Talán már korábbi tapasztalatokra támaszkodva 1777-ben számunkra ismeretlen nagyságú és struktúrájú hiteleket vett fel meg nem nevezett célokra a helyi szerzetesrendektől (kapucinusok, ferencesek, irgalmasok), a városi kórháztól és különféle városi alapoktól, de fizikai személyektől is (kamarai mérnök, polgárok).¹⁷

A pozsonyi magisztrátus a 19. század első felében általában 5–6%-os kamattal fogadott el betéteket nemcsak a helyi arisztokrácia, egyházak és kereskedő-polgárság tagjaitól, hanem más városok polgáraitól és intézményeitől is. Például Komárom, Bazin, Modor és Szentgyörgy szabad királyi városai az 1808–1809-es inflatorikus években néhány tízezres betéteiket a pozsonyi városi pénztárban tartották. A pozsonyi borkereskedők is itt helyezték el a francia és szász hadsereggel szembeni követeléseiket. A városi pénztár által kezelt kölcsönök 1808–1809-ben körülbelül 3,4 millió forintot tettek ki.¹⁸

A forint devalvációja a kölcsönök értékvesztéséhez vezetett, ami megterhelte a városi költségvetést. További gondokat okozott az országgyűlések biztosítása és az azzal járó kiadások.¹⁹ A városnak ezekre a költségekre hiteleket kellett felvennie. A városi elit néhány képviselője – Endlicher városi orvos, Diószeghy Ferenc és Jonas Kettner városi szenátor – összesen 10 ezer forinttal támogatta az 1825. évi országgyűlés finansziális hátterére szánt alapot. A város az adósságok törlesztésére, melyek 1838-ban meghaladták a 400 ezer forintot, mind gyakrabban vett fel kölcsönöket magánszemélyektől (például ekkor összesen 40 ezer forintot biztosított

15 Forbat 1959; Sas 1973.

16 Kállay 1972: 119. Kállay István szerint az állam „rövidesen” 4%-os kamatot állapított meg, és a kölcsönök egy részét adóhátralékként számolta el.

17 Kállay 1972: 76, 100. H. Németh István egy 6%-os kamattal nyújtott hatalmas, 100 ezer forintos kölcsönt említ, melyet Pozsony a pálosoktól az 1670-es években vett fel, és még a 18. század első harmadában is törlesztett. H. Németh 2012: 177.

18 Sas 1973: 140–144.

19 Vö. az 1830. évi országgyűlésre Tóth Árpád 2017: 197–213.

Leopold Schedia, Anton Virozsil, Jonas Kettner és Vincent Sessel).²⁰ A város vezetése a városi intézményekben elhelyezett letétekhez is kénytelen volt hozzányúlni.

Fontos szerepet játszott a hitelkapcsolatokban a városi pénztár (*Depositenamt*), mely a letéteket, adókat, valamint az illetékekből, regáléjogokból, vámokból, taxákból, az ingatlaneladásokból és -bérletekből származó jövedelmeket kezelte.²¹

A városi pénztár a Pozsonyi Takarékpénztár 1842-es megjelenéséig az egyik legjelentősebb, de kellőképpen nem kutatott pénzügyi intézménynek tekinthető. Az ügyfelek betéteket helyezhettek el nála, melyek 1815-től az ország pénzügyi konszolidációjának köszönhetően kiegyensúlyozott kamatozás mellett gyümölcsöztek. Sas Andor kutatásai szerint a városi pénztár ügyfelei 1827–1828-ban 437-en voltak, és a kifizetett kamatok több mint 43 ezer forintra rúgtak.²²

A pénztár által kezelt legnagyobb letétet 1826–1837 között a Zerdahelyi-alap alkotta. A letét, melyet Sas egyszerűen csak „tekintélyes pénzösszegként” említ, és a városi letétek között a legnagyobb kamatozásúnak aposztrofál, 1826–1827-ben 65 ezer forintot számlált. Az évi kifizetett kamatok, melyeket Zerdahelyi András vett fel, 3250 forintot értek el.²³ A város a letétből tíz év alatt 24 ezer forintot, 1837 márciusában pedig a „maradék” 41 ezer forintot fizette vissza a számunkra közelebbiről nem ismert letevőnek.²⁴

Sas mintha csak a Zerdahelyi-tőkék kivételére alapozná későbbi állításait. Szerinte éppen 1837-től mindjobban megfigyelhető a városi pénztárban elhelyezett letétek kivétele. A kamatok, melyek 5–6% körül mozoghattak, nem változtak, sőt állítólag tőkebeáramlás volt megfigyelhető, azonban az alapítványi, egyházi és magánbetéteket – mint lehetséges letéti forrásokat – nem nevesítette és elemezte.²⁵

Szerinte a városi pénztár régóta megbízható pénzügyi intézményként, szinte „takarékpénztárként” funkcionált, mely azért mégsem „volt külön pénztintézet, hanem [...] maga kezelt kamatozó letéteket és betéteket”. A garantált kamatfizetés tette megbízhatóvá ezt az intézményt.²⁶

Ugyanakkor két – önmagukban érdekes – tézist villant fel. Egyszerre tesz említést egy belső válságról és egy tudatosnak tűnő adósságsökkentő tervről: „1836–1837-ben vagy a városházi válság miatt nyugtalankodó hitelezők vették vissza

20 Kállay 1972: 102; Sas 1973: 140–144. Sas valószínűleg Jonas Kettnerre gondol. Keresztnevét tévesen Jánosként használja.

21 Pester und Ofner Wegweiser 1842: 87; Kállay 1972: 50–51, 72–73, 122. Krakkó városában is létezhetett ehhez hasonló, bár korábbi századokban működő pénztár. Kaczmarczyk 1914: 185.

22 Sas 1973: 145–146.

23 Sas mondatfűzéséből nem egyértelmű a letét lejáratát, az általa említett Ocskay Judit hozzáférési jogának a körülményei, de a letét váltóban való esetleges elhelyezése sem. Sas 1973: 145.

24 Sas 1973: 145.

25 A kamatokra: Sas 1973: 142–143. Egy másik helyen utal az 1836–1837-ben visszafizetett összes tőkére, mely 65 882 forintra rúgott. Ennek 62%-át alkothatta a Zerdahelyi-alap. Sas 1973: 144.

26 Sas 1973: 146.

nagymértékben tőkéiket, vagy a város önként igyekezett nagyobb visszafizetés által könnyíteni a ránehezedő adósságok terhén.”²⁷

A válság²⁸ azonban nem valamiféle „hatalomváltásból” származott, sőt nem is abból, hogy a nagy tekintélynek örvendő Jonas Kettnerrel szemben Roth (Róth) Michael (Mihály) tudatosan készült volna a pozíciószerezésre, vagy más szemléletet hozott volna a város pénzügyi gazdálkodásába.²⁹ A városi elit tagjai³⁰ közötti erőviszonyok hirtelen felborulásáról volt szó, amelyet egy váratlan esemény, egy sikasztási ügy kirobbanása és továbbgyűrűzése, illetve hatósági kivizsgálása okozott. Ezek együtt vezettek Kettner bukásához. Az 1837-es év azonban még egy teljesen új elemet is hozott a városi pénzügyekbe és gazdálkodásba: erőteljes állami felügyeletet és beavatkozást.³¹

1836 márciusában derült fény ugyanis Christelly Pál városi pénztári ellenőr kétes tevékenységére. Hosszabb ideje nem látta el hivatali teendőit, de a belső vizsgálat semmi gyanúsat nem talált. Állítólag Christelly családja juttatta el az ellenőr

27 Sas 1973: 144. H. Németh István aprólékosan elemezte a 17–18. századi Pozsony eladósodásának folyamatát, a háborúk hatását a polgárság gazdasági erejének fogyatkozására és az adómorál csökkenésének összetevőit. A város fizetőképességének megőrzése, az adósságok szinten tartása az egyik elsődrendű célja volt (maradt) a város vezetésének. A magisztrátus ennek érdekében a városi bevételeket a lehetőségekhez mérten megpróbálta fokozni, azonban leggyakrabban inkább váratlan bevételek (hagyatékokból származó ingatlanok eladása, egy-egy termékeny évből származó megfelelő bormennyiség értékesítése) útján, illetve új kölcsönök felvételével volt képes törleszteni a halmozódó adósságokat.

A pozsonyi magisztrátus mintha a napóleoni háborúk megpróbáltatásai után is megmaradt volna e hagyományos technikák alkalmazásánál. A bevételek bővítésekor például a sörfözde, vám, vadászati jog, bormérés, mézsárosok helyhasználatának bérbeadásáról, a városi erdőkből származó faeladásról, hegyvámról, a dunai hajóhíd bérletéről és a városi ingatlanok eladásáról vagy Prácsa (Szöllös, Weimern, Vajnory) falu bérletéről volt szó. A jelentékenyebb bevételi tételek között a polgároktól szedett községi adót és a kölcsönöket találhatjuk. Sas 1973: 141, 147–159; H. Németh 2012: 175, 178–179.

28 Sas anakronisztikusan és indoklás nélkül a fejezet címében 1840-et jelöli meg a „városházi válság” végének. Sas 1973: 211.

29 Jonas Kettner városi hivatalnokként, a szenátus megbecsült tagjaként a napóleoni időkben kamatoztatta franciás műveltségét a város szolgálatában. Közmegebecsülésnek örvendett, hiszen 12 évig (1818–1821, 1824–1827, 1830–1837) volt polgármester, és 6 évig bíró (1821–1824, 1827–1830). A pozsonyi evangélikus gyülekezet felügyelője volt 1812–1815 és 1818–1837 között. Kettner 1858-ban hunyt el.

Roth ugyan szintén a szűkebb pozsonyi elitbe tartozott (városkapitány 1818–1821 között, a szenátus tagja 1818-tól 1843-ig), de mintha 1837-ben új lendületet kapott volna a karrierje. Michael Roth váltotta a szintén evangélikus, győri gyökerekkel rendelkező, távozni kényszerülő Kettnert. Roth 1837-től valószínűleg először helyettes polgármesterként, majd 1839-ig polgármesterként tevékenykedett, és a pozsonyi evangélikusok felügyelőjévé is megválasztották. *Erdélyi Híradó*, 1837. augusztus 19. 14. sz. 105; *Hazai és Külföldi Tudósítások*, 1818. október 14. 31. sz. 241, 1827. július 21. 6. sz. 42, 1830. július 14. 4. sz. 25, 1837. augusztus 12. 13. sz. 97; *Hírnök*, 1837. augusztus 8. 11. sz. 1; *Pressburger Zeitung*, 63. évf. 1827. július 13. 55. sz. 709; Michnay 1846: 21; Schrödl 1906: 499; Sas 1973: 123–127, 133; Sas 2005: 275. A Kettner családra Tóth Árpád 2009: 121. Michael Roth lánya, Jozefina Küffner Lőrinc sebész-mester felesége volt. Tóth Árpád 2004: 259. A család vázlatos adataira Tóth Árpád 2009: 120.

30 Az 1830-ban betöltött tisztségekre Blaskovits (Hrsg.) 1837: 64.

31 Sas szerint királyi biztos elvértve, csupán a városi tisztújításokon vett részt. Galgóczy Antal, Pozsony megye alispánja 1806-ban, Boronkay István, császári és királyi udvari tanácsos, később Zólyom vármegye főispánja, 1816-ban látogatott a koronázóvárosba. Sas 1973: 161. Boronkay pontosabb titulusaira Tudományos Gyűjtemény 1823: 123.

vallomását, mely szerint 19 ezer forintot „elveszített”, illetve „véletlenül” szétérté-
pelt, és az idő elteltével növekedett a pénztár adóssága, mely 48 233 forint 30 kraj-
cárba rúgott (az ellenőrzéskor végül a hiányt 54 297 forint 35 krajcárban állapítot-
ták meg). Az esetet pikánsabbá tette, hogy Christellynek viszonya volt egy
Langgattelli nevű színésznővel. Az ellenőrt letartóztatták, és vagyonát elkobozták.³²
Az ügynek azonban végzetes következményei lettek.

A kipattant pozsonyi botrány miatt gróf Zichy Károly³³ lett kinevezve királyi
biztosnak, aki 1837 márciusában átvette a magisztrátus vezetését, és a tanács mű-
ködését határozatlan időre felfüggesztette.³⁴ Zichy felelősöket keresett és talált is a
tanács tagjai között. Vizsgálatot indított, és 1837. március 21-én lefoglaltatta ingó
és ingatlan vagyonukat. Majd ezt az erélyes utasítást finomítva a városi bíróságban
ülnöki helyet elfoglaló szenátorokat felmentette a vagyonzárolás alól.³⁵

Zichy szigorú intézkedései azonban 1837 tavaszán új fordulatot vettek, mert
egy újabb botrány rázta meg a várost. A Kettnerbe és társaiba helyezett maradék
bizalom is megrendült, miután a városi börtönből megszökött Szulczböck Antal,
aki ellen 60 ezer forintot kitevő váltóhamisítás címén folyt eljárás. A megyei bíró-
ság Kettnert, Christoph Pauer városkapitányt³⁶ és Paul Sunyal szenátort³⁷ tette fe-
lelőssé a szökésért, és kártérítésre kötelezte őket. Hivatalból való felfüggesztésük
Zichy által, így pozícióvesztésük sem várható sokáig magára.³⁸

Sas gondolatmenete logikusnak tűnik. Zichy királyi biztosként felismerte a
vissza nem térő alkalmat, hogy a városi elit kohéziójának meggyengülése követke-
ztében kialakult új helyzetben befolyásolja nemcsak a városi közigazgatást és a vá-
rosvezetés összetételét, hanem a pénzügyeket is.

A 13 tagú tanácsot, melynek sorai elhalálózások és felfüggesztések miatt igen-
csak megritkultak, hiszen számuk 7-re csökkent, 1837 első felében 4 új taggal töl-
tötte be, illetve a hatáskörüket szabta át. Bednarics András főjegyző, Karl Lang al-
jegyző, Bajcsy József főügyész és Vecsera Bernhard regisztrátor szavazati jogot
kaptak közigazgatási ügyekben is. Zichy kinevezte Michael Roth tanácsost helyet-
tes polgármesterré, Karl Ferenczy pedig helyettes városkapitányi tisztséget kapott.³⁹

32 Sas 1973: 211.

33 Ifjabb gróf Zichy Károly (1785–1876) kamaraelnök, 1832–1842 között volt Vas vármegye főispáni helyet-
tese. Ő pozsonyi történetünk szereplője. Lánya, Antónia 1834-ben ment feleségül gróf Batthyány Lajoshoz.
Esküvőjükét a pozsonyi Szent Márton-dómban tartották. Tóth Árpád nem foglalkozik sem Zichy tevékeny-
ségével, sem a botrányal. Medgyesi Somogyi (szerk.) 1902: 83, 136, 228; Fallenbüchl 1972: 346; Molnár
1994: 70; Tóth Árpád 2009: 169.

34 Sas 1973: 121.

35 Sas 1973: 212.

36 *Pressburger Zeitung*, 63. évf. 1827. május 25. 41. sz. 539. Pauer talán azonos azzal a tükörkészítő Pauerral,
akit Tóth Árpád említ. Tóth Árpád 2009: 53. Vö. még Ottmayer (Hrsg.) 1842: 326.

37 *Pressburger Zeitung*, 61. évf. 1825. június 28. 50. sz. 16.

38 Sas 1973: 212.

39 Sas 1973: 213. Vö. a pozíciókat: Blaskovits (Hrsg.) 1837: 64.

A régi-új apparátussal kezdett hozzá radikális változtatásaihoz, melyek központi elemét alkotta a város adósságainak lefaragása.

Sas elemzései sajnos néhányszor feloldódnak, sőt elvesznek a művelődéstörténeti adathalmazok között, és hiányzik a módszeres elemzés, így csak óvatosan rekonstruálható a minden bizonnyal kedvezőtlen irányvonal az adósságállomány tekintetében.

Sas szerint Pozsony adóssága 1816-ban 600 ezer forint volt, mely 1837-re megduplázódott, és csak Kumlik Emilnek a pozsonyi országgyűlések történetével foglalkozó könyvére⁴⁰ utalva, 1848-ban 522 360 forint terhelte a városi kasszát. Ez a napóleoni háborúk (1808–1810) és az azutáni évek terhes örökségének volt tekinthető. Sas számításai azonban nehezen követhetők. Az évenkénti bevételek kategóriájában a pénzügyi éveket és a kölcsöntőkéket pontatlanul szerepeltette, a forrásokat sem jelölte, csak általános keretösszegeket adott meg (50–60 ezer forint). Az adatai alapján sehogy sem jön ki az 1816-os 600 ezer forint (más helyen pedig 1815–1824 között felfelé kúszó kamatterhekről ír).⁴¹ Az adósságnövekedés két okát jelölte meg: az adósságok kamatait és az egyéb kiadásokat, azonban egyiket sem járta körül következetesen.⁴²

Felillantja ugyan a Zichy-féle közigazgatási, pénzügyi és adósságreform téziseit és lépéseit – melyek a választott polgárság felé való nyitás érdekében is megvalósulhattak (betekintés a városi vagyon könyvelésébe, a gazdálkodás, a pénztárkezelés és a számlavezetés pontos adminisztrációja, a városi kiadások lefaragása, a házipénztárban a községi és a hadiadó elkülönítése stb.) –, de adós marad azok hatásainak vizsgálatával az 1840-es években.⁴³ Pozsony hiteleinek és adósságainak kérdésköre mindenesetre további kutatásokat kíván.

40 Sas 1973: 100.

41 Sas 1973: 141, 146, 156, 213, 214, 219.

42 Sas 1973: 214. Az egyéb kiadások igencsak tág körén belül a polgárokat terhelő országgyűlési kiadások alkothatták a legnagyobb tételt. Bővebben ehhez a témához Tóth Árpád 2013: 372–387.

43 A városvezetés átrendeződésének következményeivel sem foglalkozott. Talán érdemes ennek figyelmet szentelni, mert az 1839. november 14-i tisztújító választáskor hatalomra került csoport, Bajcsy Józseffel és Anton Namerrel az élen 1848-ig meghatározó pozícióban maradt. Az evangélikus bajcsi és geczfalvi Bajcsy Józsefnek 1839-ben indult a karrierje. Városi főügyészből lett tanácsos, majd 1839-től főbírója Pozsonynak 1848-ig. Rá egy évre hunyt el. Anton (Antal) Namer, akit Sas az egyik tanulmányában „a legtehetségesebb és legműveltebb” pozsonyi városi tisztviselők közé sorol, tanácsosként kezdte tisztviselői pályáját. 1821–1824 között városkapitány, 1830–1837 között főbíró, majd Zichy adminisztrátorsága alatt 1837-től 1839-ig tölti be ugyanazt a tisztséget. 1839-ben választják polgármesterré, és 1848-ig tölti be ezt a hivatalt. Nevéhez fűződik az angol típusú kertként kialakított Bruckenuau-kert (a mai Ligetfalu városrészben) helyreállítása az 1847-es árvíz után. *Egyetemes Közgyűlési Jegyzőkönyv*, 1846. augusztus 15.; *Hírnök*, 1839. november 18. 92. sz. 2; *Budapesti Útasító*, 1848. 100; Sas 1973: 123, 127, 213–218; Schrödl 1906: 445; Sas 2005: 273; Tóth Árpád 2006: 248; Fatsar 2010: 248.

Az első „ipari” vállalkozások és hiteleik

A pozsonyi kapitalista vállalkozók a vagyonosabb kereskedők köreiből rekrutálódtak. A Wachtler, Habermeyer, Scherz és más családok fokozatosan halmozták fel tőkésüket a hazai és külföldi kereskedelemről. Néhányan társadalmi kapcsolathálót és tudásukat a céhek világából hozták, és már egy magasabb fokon kezdtek vállalkozói tevékenységbe.⁴⁴

Az ipari-manufakturális vállalkozások előzményei és a hitelezési mechanizmusok azonban a 18. századra, sőt messzebbre nyúlnak vissza. A manufaktúrák szervezeti gyökerei ugyanis – még ha elvétve is – kimutathatók az ókorban, és átszármaznak a középkorba. A manufakturális termelési folyamat központosítása, a munkaerő specializálása és a műveletek összehangolása eredményeképpen olcsóbb és minőségileg jobb termékeket sikerült előállítani, mint a céhes- vagy kisiparban, mely technikai adottságaiból és privilegizált helyzetéből kifolyólag is akadályozta a túltermelést. A manufaktúrák fejlődésének két iránya a kora újkorban, főképpen az angol és franciaországi területeken korán elvált. Az angol szervesen fejlődött, kihasználta a szabad munkaerőt, az előnyös kereskedői helyzetet, mely mentes volt a céhes kötődésektől, illetve nyereség- és egyben exportorientált lett.⁴⁵ A kontinentális modell más irányt vett: mesterségesen alakult ki a merkantilista gazdaságfelfogás árnyékában. Az uralkodók manufaktúraalapításai (főleg textilmanufaktúrák) váltak követendő példává az arisztokrácia, a katolikus egyház és a vagyonosabb kereskedők számára. Ezek azonban „nem, vagy csak részben tekinthetők állami vállalkozásoknak”. Az állam általában húsz vagy harminc évre szóló monopóliumot, esetleg adókedvezményt biztosított. Tulajdonképpen privilegizált magánvállalkozásokról beszélhetünk.⁴⁶

A magyar manufaktúrák alapításának inspiráló mintázatai főleg osztrák és cseh földön alakultak ki (Linz, Hainburg, Schwechat, illetve Brünn, Leitensdorf, Osek), ahol a 17. század második felétől, majd a 18. században izmosodtak meg a textilipar változatos és komoly profitot hozó területein (gyapjú-, selyem-, len- és kender-, pamut- és rövidáruipar). Magyarország mint nyersanyag- és piaclehetőség értékelődött fel az osztrák, illetve a cseh- és morvaországi manufaktúrák számára.⁴⁷

A manufaktúrák alapítása kecsesgató üzletnek számított a pozsonyi régióban is az olcsó munkaerő és a piaclehetőségek miatt, de ehhez hiteleket is fel kellett

44 A pozsonyi családok társadalmi és családi stratégiáit kitűnően elemzi: Tóth Árpád 2009.

45 Endrei 1989: 83–85.

46 Heckenast 1973: 191–192.

47 Endrei 1989: 90.

venni.⁴⁸ Ezek a vállalkozói aktivitások jelzésértékűek voltak. A kereskedelmi tőke ipari tőkévé való átalakulásának a folyamatát vetítették előre.⁴⁹

Josef Wachtler⁵⁰ és Conrad Himberger⁵¹ közös vállalkozásként tartották fenn az 1766-ban Cseklészen alapított kartonmanufaktúrát. A működéshez szükséges tőkét Bernhard Falquet bécsi vállalkozó biztosította.⁵² A manufaktúra a kezdeti sikereket követően, ismeretlen okok miatt 1772-ben válságba került. A tulajdonosok adóssága 175 ezer forintra nőtt. A moratórium bevezetése után csődeljárás indult, a vállalkozók között ellentétek alakultak ki. Falquet a legnagyobb hitelezőként követelte vissza társaitól befektetett tőkéit. Himberger áruban próbálta meg törleszteni adósságait, amit Falquet elhalálozását követően az örökösei elutasítottak. Végül Josef Wachtler vásárolta meg a vállalkozást 1780-ban, aki textilmanufaktúrává alakította át, és családi vállalkozásként működtette tovább. Fiaival, Bernarddal, Kristóffal és Peregrinussal közösen vezette az üzemet. Az áruválasztékot kibővítette, és az olcsóbb textiltermékekre szakosodott. Ez a profil lehetővé tette, hogy új piacokat szerezzen. Pozsony és környékéről kilépett a pesti, debreceni, sőt a bánáti és gácsországi piacokra is. A vállalkozás életében azonban 1789 mér-földkővé vált, amikor a Wachtler család a tőkehiány miatt állami támogatásért folyamodott, amit végül nem kaptak meg, és így hanyatlás következett. A vállalkozás konkurenciaképessége számunkra ismeretlen okok miatt csökkent, és pénzügyi válságba került. A hitelezők betáblázták követeléseiket a wachtleri vagyona, és végrehajtásokra került sor, ami a manufaktúra végleges megszűnéséhez vezetett.⁵³

Pozsonyban a tőkehiány miatt több esetben gyorsan megszűntek az ilyen jellegű vállalkozások, például Leopold Stelle selyemmanufaktúrája és Joseph Fischer textilmanufaktúrája az 1800-as évek elején.⁵⁴ Jobb finánciális háttérrel rendelkező

48 Az első pozsonyi manufaktúrának Finánczy József viaszfáklya-vállalkozása tekinthető, mely valamikor a 18. század első felében jött létre. Wolfgang von Kempelen textilmanufaktúrája 1768-ban alakult. Forbat 1959: 147 (109, 148, 429. jegyzet). Az 1808-ban alapított városi dologház (*Städtisches Arbeitshaus*) valójában manufaktúráként működött. Az áptáltak és az éltéltek hosszú időre biztosították az olcsó munkaerőt. A város később bérbé adta a dologházat, mely 1809–1812 között a schwadorfi szövő- és fonómanufaktúrának (*Maschinen Gespunn Fabrik*) dolgozott. Georg Signorino 1812-ben dohánygyárrá alakította át, ezt a profilt 1827-ig megőrizte. Anton Hönisch, majd Nina Oppenheimer 1828–1851 között szövő- és fonó-, illetve takácsmunkákra szakosodott vállalkozásként működtette. Forbat 1959: 230–231; Duka 1969: 189–196.

49 Az első magyarországi textilmanufaktúra az esztergomi érseki birtokon talán a 17. század végén, a Pozsony megyei Gombán jöhetett létre, és a 18. század első feléből számos egyéb állami és főúri kezdeményezés (Buda, Esztergom, Hőgyész, Pozsony) ismert. Az 1720-as és 1730-as években a Károlyiak Bátorkeszin és Surányban, a Pálffyak Malackán és Csesztén, az Esterházyak Pápán és Tatán hoztak létre hosszabb-rövidebb ideig működő posztómanufaktúrákat. Magánkereskedői tőkével indult a besztercebányai posztóüzem 1725-ben. Lotharingiai Ferenc pedig Sasváron alapított kartonnyomóüzemet 1740 körül, mely 1789 végén 9325 személyt foglalkoztatott. Špiesz 1955; Špiesz 1960: 34; Endrei–Makkai 1970: 326–343; Heckenast 1973: 191.

50 Josef Wachtlernek fűszerkereskedése volt Pozsonyban. Forbat 1959: 440.

51 Conrad Himberger gyapot- és selyemáruval kereskedett. Forbat 1959: 436–437.

52 Endrei 1989: 88; Mittenzwei 1998: 193.

53 Forbat 1959: 142–146, 436, 440, 448.

54 Forbat 1959: 278, 279, 280.

vállalkozóval csak elvétve találkozhatunk. Ilyen lehetett Johann Fischer Gottfield, akinek 1803-tól a gyapotra és muszlinra szakosodott üzeme hosszú ideig nyereséges volt, és bevétele állítólag egy közepes nagyságú uradalomával vetekedett.⁵⁵

A napóleoni háborúk befejezése gazdasági konjunktúrát váltott ki, amit a pozsonyi kereskedők is kihasználtak. Az 1820-as években mutatkoztak ennek első jelei: a pénzügyileg stabilabb, már az élelmiszeriparra szakosodott vállalkozások.

Johann Fischer⁵⁶ kereskedő és az orvos-sebész Michael Schönbauer alapította 1825-ben a később Hubert néven ismertté vált pozsonyi pezsgógyárat. Fischer a pénzügyekért felelt, Schönbauer a technikai háttérrel biztosította.⁵⁷ Rajtuk kívül az 1830-as években bor- és pezsgógyártással mások is foglalkoztak, így a komoly gazdasági kapcsolathálókkal rendelkező Philip Scherz de Vaszoja nagykereskedő és Anton Namer városi szenátor és polgármester.⁵⁸

Némelyik pozsonyi kereskedő vagyoni háttérére utal a nagy múltú, 1699-ben alapított, de a 19. század első felében pénzügyi problémákkal küszködő pozsonyi kereskedőtestületnek (grémium) nyújtott magánhitelek száma.

A kereskedőtestület képtelen volt fedezni az igencsak nehezen csordogáló tagdíjakból legalább a folyó kiadásokat, nem is szólva az érdekvédelem terén kifejtett tevékenységről, nevezetesen a Bécsbe és Pestre küldött deputációk magasra rúgó költségeiről.⁵⁹ A testület vezetősége ezért 1829. február 17-én úgy döntött, hogy hitelt vesz fel a város legbefolyásosabb kereskedőitől, a grémium tagjaitól. Ezek Christian Andrae, Michael Birnstingel, Johann Baptista Colloseus,⁶⁰ Johann Dangsagmüller, Alois Edl, Adam Jurenák, Philip Scherz és Christian Schreiber voltak, akik közül többen bizonyosan kereskedő-bankárokként is tevékenykedhettek.⁶¹ Ezek a kereskedők a testület 1827. évi összeírása alapján a legvagyonosabbak közé tartoztak.⁶²

A kereskedőtestületnek 800 forintot kölcsönöztek 6%-os kamattal négyéves időszakra. A testület kötelezte magát, hogy kétévenként két hitelezőnek kötelevények formájában törleszti az adósságot. A hitelkapcsolat 1833-ban szűnt meg, miután az utolsó két kereskedő, Scherz és Colloseus is visszakarta az összegeket.

55 Kaposi 2002: 145.

56 Forbat 1959: 462; Francová 2010: 135–138.

57 Karácsony–Vidová 2000: 178. Az üzem gazdasági eredményeire: *Jurende's Vaterländischer Pilger*, 24. évf. 1837, 323–324.

58 *Blätter für Kunst, Industrie und Handel*, 1834. április 24. 11. sz. 44; *Der Adler Welt- und Nationalchronik. Unterhaltungsblatt, Literatur- und Kunszeitung für die Oesterreichischen Staaten*, 1838. február 8. 28. sz. 116; Forbat 1959: 455–456; Sas 1973: 73–74, 127, 134.

59 A Kassai Kereskedőtestület ez idő tájt szintén „a tageltartási kötelezettségek” súlyával szembesült, és megkövetelte a tagok megfelelő hitelképességét. Ezt 2000 forint felmutatásában vagy jelzálogtól mentes földbirtok bizonyításában határozta meg. Kerekes 1913: 54.

60 Johann Baptista Colloseus dohány- és bornagykereskedő volt. Emellett az Assicurazioni Generali Austro-Italiche biztosítóügynöke is. *Pressburger Auskunfts-Kalender* 1847: 57.

61 Forbat 1959: 343–345, 464, 467–468, 472–473.

62 Forbat 1959: 311–312.

A kereskedőtestület 1847-ben került újra pénzügyi válságba. Ekkor a már említett kereskedőkkel jött létre ismét a szerződés 600 forint 5%-os kamatozású kölcsönről, melynek további sorsáról eddig még nem állnak rendelkezésre források.⁶³

*Modernizációs impulzus Bécsből:
az Első Osztrák Takarékpénztár fiókintézete Pozsonyban*

A Habsburg Birodalom elmélyülő pénzügyi problémái, így az infláció, a kiegyensúlyozatlan költségvetés és a 18. század végétől növekvő deficit károsan hatottak a gazdaságra és a kereskedelmi életre. Ez az állapot a regionális hitelkapcsolatokra is rányomta a bélyeget.

A 18. század végén már nyilvánvaló volt, amire a szakemberek már korábban figyelmeztették a birodalmi kormányt, hogy a papíralapú fizetőeszközök (*Zahlungsobligationen, Bancozettel*) növekvő mennyisége kiválthatja a lakosság bizalmatlanságát, és gazdasági válságot okoz. Így is lett, hiszen 1796–1811 között e fizetőeszközök mennyisége 23-szorosára növekedett, és jelentősen dezorganizálta a gazdaságot.⁶⁴

Ebben az időszakban Pozsony gazdasági életét a spekuláció mellett az aprópénzek hiánya terhelté.⁶⁵ A fémpénzek a Habsburg–francia háborúk következtében a 19. század elején szinte eltűntek a pénzforgalomból. Vargha Gyula poétikus jellemzése szerint: „Ebben a korban oly ritka volt már az ércpénz Magyarországon, mint a fehér holló; kiszívta a sok háború s teljesen kiszorította a bankópénz özöne.”⁶⁶ A lakosság óvatos volt, nem bízott az értéktelenedő papírpénzekben, inkább felhalmozta főleg az ezüstérméket, melyek azonban a kormány számára a katonaság zsoldja miatt voltak fontosak.⁶⁷

A pozsonyi kereskedőtestület is érzekelte a válságjeleket. A helyi kereskedők érdekeit szem előtt tartva tett lépéseket a pénzügyi helyzet rendezése érdekében. 1802 júniusában a kormány elé terjesztették kérvényüket:

„Ő Felseége legalázatosabban megkérendő, hogy az országot, mihelyt csak lehet, lássa el elegendő mennyiségben conventios pénzzel, a papírpénzt pedig, valamint az ezüst- és rézváltópénzt helyezze azzal helyes arányba; mert a jó pénz hiánya s a csekély tartalmú ércpénz és a papírpénz mértéktelen fölöslege a váltóárfolyamra oly jelentékeny befolyást gyakorol, hogy annak szabálytalansága valamennyi iparágban, de különösen

63 Forbat 1959: 343–345.

64 Bácskai Tamás (szerk.) 1993: 83–84.

65 A korabeli vádak szerint a kereskedelmi életben mind komolyabb befolyással bíró zsidók pénzspekulációval is foglalkoztak, ami az áruforgalomra volt kedvezőtlen hatással. A zsidók letelepedését Pozsony vármegyében megpróbálták többször rendeletileg szabályozni, ennek során az egyik fő érveként szerepelt az általuk nyújtott uszorakamat. Burián Pál: Visszapillantások. *Nyugatmagyarországi Híradó*, 17. évf. 1904. május 10. 107. sz. 2; Sas 2005: 272.

66 Vargha 1896: 48.

67 Bácskai Tamás (szerk.) 1993: 84.

*a kereskedelemben nagy rendetlenségeket idéz elő. A teljes tartalmú pénznek ez a hosszas kimaradása az államnak minden külföldön eszközendő fizetésnél mérhetetlen veszteséget okoz.*⁶⁸

A testület kétszer, 1800-ban és 1809-ben kérvényezte az Udvari Kamaránál, illetve a bécsi hitelfőpénztárnál egy pozsonyi váltópénztár létrehozását, mely az értéktelenedő papírpénzeket érmékre váltotta volna át. A hivatalos válasz elutasító volt: az átváltást egyedül a kamara pénztára bonyolíthatta le, a pozsonyiaknak a létező intézményeikkel kellett beérniük. A másik oldalon azonban a kamara a város részére fel-felszabadított bizonyos mennyiségű pénzérmeget a közellátási feladatok biztosítására.⁶⁹

A Monarchia súlyos gazdasági-pénzügyi válsága gyors beavatkozást és rendezést kívánt, a katonai konfliktusok azonban tovább növelték az állami kiadásokat. A „kétszeres devalvációt”⁷⁰ (1811, 1816) a gazdaság és a hitelélet konszolidációja érdekében vezették be. A központilag kibocsátott váltójegyek (*Einlösungsschein*), melyek a bankcédulákat váltották, népszerűtlenek voltak. Az 1812-es napóleoni háború váratlan kitörése pedig újabb áremelkedést és a létfenntartási költségek növekedését idézte elő. Mindez Bécsset pénzügyi politikájának megváltoztatására és új utak keresésére kényszerítette. Végül I. Ferenc egyik legbefolyásosabb tanácsadója és az új fiskális politika megteremtője, gróf Josef Wallis vezette biztonságosabb vi-
zekre a birodalom hánykolódó hajóját.⁷¹

Az Osztrák Nemzeti Bank (*Österreichische Nationalbank*) vált a gazdasági konszolidáció eszközévé és jelképévé. Ezt a pénzügyi intézményt nyugat-európai mintákat követve, az 1816. június 1-jei császári pátens alapján hozták létre. A jegybank elsősorban a bécsi udvarnak és a magánbankároknak nyújtott hiteleket. Fontos szerepet játszott a pénzforgalom biztosításában, a bankjegykibocsátásban, a leszámítolási és jelzálogüzletekben, és egyáltalán az állami deficit lefaragásában.⁷²

A jegybank fiókhálózata lassan alakult ki. A Monarchia területén 1818–1823 között tizenkét mellékhelyet hozott létre, ebből a Magyar Királyságban és Erdélyben hármat alapítottak (Buda, Temesvár, Nagyszében), de azok is inkább a pénzforgalom biztosítására és a papírpénzek beváltására, nem pedig hitelnyújtásra összpontosítottak. Az Osztrák Nemzeti Bank fontos szerepet játszott a birodalom gazdasági helyzetének konszolidálásában, hiszen 1840-ig majd 440 millió forintnyi elértéktelenedett váltójegyet vont ki a forgalomból.⁷³

A pozsonyi hitelélet és egyáltalán a takarékpénztári eszme terjesztésében jelentős szerepet játszott az 1819. október 4-től működő, német és angol mintákat követő

68 Vargha 1896: 52.

69 Forbat 1959: 233–234.

70 A pénzeértékelés gazdasági hatását károsnak tekinti Szádeczky-Kardoss 1928: 5.

71 Vargha 1896: 56; Bácskai Tamás (szerk.) 1993: 85–86.

72 Obst 1909: 118; Kövér–Pogány 2002: 11, 13.

73 Bácskai Tamás (szerk.) 1993: 87, 91.

Első Osztrák Takarékpénztár (*Erste Österreichische Sparkasse*), amely inkább kereskedelmi, mint filantróp elveket próbált a gyakorlatba átültetni.⁷⁴ Az örökös tartományokban aránylag sűrű fiókhálózatot alakított ki. Magyarországon 1827–1828 folyamán nyolc városban (Pozsony, Nagyszombat, Érsekújvár, Zólyom, Győr, Szeged, Eszék és Varasd) bizományokat (*Commandite, Geschäfts-Kanzlen*) hozott létre, melyeken keresztül tekintélyesebb kereskedőket bíztak meg betétek elfogadásával és visszafizetésével, miközben a kölcsönöket a központ utasításai alapján nyújtották. A bizományok vezetőségében a kereskedőkön kívül az arisztokrácia és a katolikus egyház képviselői is helyet kaptak. A központ felügyelte a pénzügyeiket és a könyvelésüket.⁷⁵ Ezek a bizományok legtovább, 1841-ig Pozsonyban és Nagyszombatban álltak fenn, ahol rövidesen átadták helyüket az új alapítású, üzleti alapon szerveződő, a városi kereskedőkre támaszkodó takarékpénztáraknak (valójában letéti bankoknak).⁷⁶

Az Első Osztrák Takarékpénztár fiókhálózata, magyarországi töredékessége ellenére, a regionális bankpiac szempontjából integráló szereppel is bírt.⁷⁷ A pozsonyi bizomány – a források tanúsága szerint – gyümölcsöző üzleteket bonyolított le, és „eszmileg” előkészítette a helyi nyereségorientált bankalapítást 1841-ben.⁷⁸

*

Pozsony 18. és 19. századi történetében a hitelélet intézményesített szereplőinek, illetve a magánhitelezés változatos világának kutatása máig a magyar és szlovák historiográfia egyik nagy adóssága. Az első manufaktúrák és egyéb kereskedői magánvállalkozások hitelezési gyakorlata és adósságaik kezelése szintén új kihívásként jelennek meg. A Pozsonyi Takarékpénztár 1841-es alapítása a lassan kapitalizálódó pozsonyi vállalkozói háttér ismerete nélkül kevésbé érthető. A hagyományos hitelszervezet kutatásával a nyereségorientált banki tevékenység kontúrjai – társadalomtörténeti támpontok kicövekelésével – talán élesebbekké válhatnak.

74 Die Sparcasse 1821; Malchus 1838: 1–12.

75 Allgemeine Ams-Instruktion 1840: 6–8. (§. 19).

76 Vargha 1896: 82–83; Gunszt 1908: 11. A nagyszombati bizomány alapszabályzatára lásd Anzeige der Commandite [1827]. A pozsonyi bizomány alapítását a szlovák historiográfia – valószínűleg tévesen – 1824-re teszi, a magyar 1828-ra. Vö. Vargha 1896: 83; Horváth–Valach 1975: 33; Tomka 1996: 10.

77 A szélesebb összefüggésekre Kövér 2012: 20–21.

78 Jónás 1892: 8.

FORRÁSOK

- Allgemeine Ams-Instruktion 1840: *Allgemeine Ams-Instruktion dann die besonderen Instruktionen für die Cassen, Liquidatur und Buchhaltung der ersten österreichischen Spar-Casse*. Wien.
- Anzeige der Commandite [1827]: *Anzeige der Commandite der ersten österreichischen Sparcasse und allgemeinen Versorgungs-Anstalt zu Tyrnau*. Tyrnau.
- Blaskovits, A. (Hrsg.) 1837: *Pesther und Ofner Wegweiser. Kalender für das Gemein-Jahr 1837*. Pesth.
- Budapesti Utasító*. Buda, 1848.
- Die Sparcasse 1821: *Die Sparcasse. Eine faßliche Darstellung des Zweckes, der Vortheile für das Allgemeine, und der Einrichtung eine Sparcasse-Anstalt, mit Rücksicht auf die erste österreichische Anstalt diese Art für das Volk und dessen nähere Vorsteher*. Wien.
- Egyetemes Közgyűlési Jegyzőkönyv*, 1846.
- Ottmayer, D. A. (Hrsg.) 1842: *Handels- und Gewerbs Almanach für das Königreich Ungarn und die mit demselben gesetzlich verbundenen Nebenländer*. Ofen.
- Pester und Ofner Wegweiser 1842: *Pester und Ofner Wegweiser. Gemeinnütziger Kalender für alle Stände Ungarns, zugleich Adressenbuch für die k. freistädte Ofen und Pest auf das Gemein-Jahr 1842*. Ofen.
- Pressburger Auskunfts-Kalender 1847: *Pressburger Auskunfts-Kalender für Katholiken, Protestanten, Griechen, Juden und Türken auf das gemeins Jahr von 365 Tagen 1847. Mit einem Schematismus Preßburgs. Vorzüglich für den Bürger, Geschäfts- und Landemann zur Verbreitung gemeinnütziger Kenntnisse und geschäftlichen Wissens, so wie belehrender Unterhaltung*. Pressburg.
- Tudományos Gyűjtemény*. 9. Pest, 1823.
- Blätter für Kunst, Industrie und Handel*, 1834.
- Der Adler Welt- und Nationalchronik. Unterhaltungsblatt, Literatur- und Kunszeitung für die Oesterreichischen Staaten*, 1838.
- Erdélyi Hiradó*, 1837.
- Hazai és Külföldi Tudósítások*, 1818, 1827, 1830, 1837.
- Hírnök*, 1837, 1839.
- Jugend's Vaterländischer Pilger*, 1837.
- Nyugatmagyarországi Hiradó*, 1904.
- Pressburger Zeitung*, 1825, 1827.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bácskai Tamás (szerk.) 1993: *A Magyar Nemzeti Bank története*. I. *Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig 1816–1924*. Budapest.
- Bácskai Vera 2010: Hitelviszonyok Pesten és Budán a 19. század első felében. *Aetas* (25.) 2. 19–44.
- Brassai Sámuel 1842: *Bankismeret*. Kolozsvár.
- Duka Norbert 1969: K histórii robotárne a jej budovy v Bratislave. *Bratislava. Spisy Mestského múzea v Bratislave* (4.) 189–196.
- Eckhart Ferenc 1941: *A magyar közgazdaság száz éve 1841–1941*. Budapest.

- Endrei Walter 1989: Textilmanufaktúrák a Magyarországgal szomszédos államokban. In: Németh Györgyi – Veres László (szerk.): *Manufaktúrák Magyarországon I. Manufaktúratörténeti konferencia, Miskolc 1989. október 16–17.* Miskolc, 83–96.
- Endrei Walter – Makkai László 1970: Az első főúri textilmanufaktúrák Magyarországon. *Történelmi Szemle* (13.) 3. 326–343.
- Fallenbüchl Zoltán 1972: A Magyar Kamara tisztviselői II. Józseftől a polgári forradalomig 1780–1848. *Levéltári Közlemények* (43.) 2. 327–395.
- Fatsar Kristóf 2010: Carl Ritter tervezési programja a pozsonyi Bruckenu-kert átalakításához. In: Bubryák Orsolya (szerk.): *„Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére.* Budapest, 279–292.
- Forbat, Eugen 1959: *Dejiny bratislavského obchodu v 18. a 19. storočí.* Bratislava.
- Francová, Zuzana 2010: Jurenákovci a Fischerovci. Dve prešporské meštianske rodiny vo svetle múzejných dokumentov. *Bratislava. Zborník Múzea mesta Bratislavy* (22.) 117–156.
- Gaucsík István 2005: Sas Andor gazdaságtörténeti munkái. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* (7.) 1. 25–38.
- Gaucsík István 2014: Uhorská kráľovská úverová pokladnica v Prešporoku (1772–1784). *Bratislava. Zborník Múzea mesta Bratislavy* (26.) 53–64.
- Gellén Klára 2000: Föld, hitel, bank – jelzáloglevél. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta juridica et politica* (58.) 165–185.
- Grünwald [Iványi-Grünwald] Béla 1927: *Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági előzményei és következményei a rendi Magyarországon 1790–1848.* Pécs.
- Gunszt, Ladislaus 1908: *Die ungarischen Spaarkassen.* Borna–Leipzig.
- H. Németh István 2012: Városok a csőd szélén? A magyarországi szabad királyi városok eladósodásának hátteréhez. In: Baráth Magdolna – Molnár Antal (szerk.): *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére.* Budapest–Győr, 167–178.
- Heckenast Gusztáv 1973: Iparfejlődés a Habsburg-birodalom osztrák és cseh tartományaiban a XVIII. században (1670–1790). *Történelmi Szemle* (16.) 1–2. 189–207.
- Herzog József 1924–1925: A m. kir. hitelfőpénztár megszervezése és működése Mária Terézia korában. I. *Századok* (59.) 4–6. 160–177.
- Herzog József 1925–1926: A m. kir. hitelfőpénztár megszervezése és működése Mária Terézia korában. II. *Századok* (59.) 7–8. 264–278.
- Horváth, Štefan – Valach, Ján 1975: *Peňažníctvo na Slovensku do roku 1918.* Bratislava.
- Iványi-Grünwald Béla, Ifj. 1930: Gróf Széchenyi István Hitel című munkája. Történeti bevezetés. In: *Gr. Széchenyi István Hitel. A Taglalat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok.* Budapest, 1–264.
- Jónás János 1892: *Visszapillantás a Pozsonyi Első Takarékpénztár ötven évi működésére 1842–1891. években.* Pozsony.
- Kaczmarczyk, Kasimir 1914: Die historische Archiv der Stadt Krakau. Seine Geschichte, Bestände und wissenschaftliche Erforschung. In: Wilhelm, Franz (Hrsg.): *Mitteilungen des K. K. Archivrates.* I. Wien, 155–200.
- Kállay István 1972: *Szabad királyi városok gazdálkodása Mária Terézia korában.* Budapest.
- Kaposi Zoltán 2002: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000.* Budapest–Pécs.
- Karácsony, Viliam – Vidová, Regina 2000: Tovareň na šumivé víno J. E. Hubert. *Bratislava. Zborník Mestského múzea Bratislava* (12.) 177–189.
- Kerekes György 1913: *A kassai kereskedők életéből harmadfélszázad 1687–1913.* Budapest.
- Kianička, Daniel 2003: Úrad apoštolského syndikátu pri kremnickom františkánskom konvente. In: *Ludia, peniaze, banky. Zborník z konferencie 6–8. novembra 2002.* Bratislava, 193–209.

- Kövér György 2012: *A Pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok*. Budapest.
- Kövér, György – Pogány, Ágnes 2002: *Die binationale Bank einer multinationalen Monarchie: die Österreichisch–Ungarische Bank (1878–1922)*. Stuttgart.
- Malchus, C. A. 1838: *Die Sparcassen in Europa. Darstellung der statutenmässigen Einrichtungen der grossen Mehrzahl von solchen in Europa, mit einer Nachweise des Betrages der in denselben aufgesammelten Ersparnisse*. Heidelberg–Leipzig.
- Medgyesi Somogyi Zsigmond (szerk.) 1902: *Magyarország főispánjainak története 1000–1903*. Budapest.
- Michnay Endre 1846: *Néhai ratkóczy Skaricza Gábor életrajza*. Pozsony.
- Mittenzwei, Ingrid 1998: *Zwischen Gestern und Morgen, Wiens frühe Bourgeoisie an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert*. Wien–Köln–Weimar.
- Molnár András 1994: Gróf Batthyány Lajos pályakezdete (1831–1839). *Dunántúli Vasi Szemle* (94.) 1. 65–77.
- Obst, Georg 1909: *Banken und bankpolitik*. Leipzig.
- Sas Andor 1973: *A koronázóváros. A bécsi kongresszustól a nagy márciusig (1815–1848)*. Pozsony.
- Sas Andor 2005: A pozsonyi zsidóság 18. és 19. századi jog- és gazdaságtörténetéhez. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* (7.) 269–284.
- Schrödl József 1906: *A pozsonyi ág. hitv. ev. egyházközség története*. I. Pozsony.
- Somorjai Szabolcs 2010: Pest-Pilis-Solt vármegye adószai és hitelezői a 18. század második és a 19. század első felében. *Aetas* (25.) 5–18.
- Špiesz, Anton 1955: Manufaktúra na výrobu súkna v Častej (1794–1802). *Historické štúdie* (1.) 1. 146–167.
- Špiesz, Anton 1960: A XVIII. századi textilmanufaktúrák történetéhez. *Történelmi Szemle* (3) 1. 31–45.
- Szádeczky-Kardoss Tibor 1928: *A magyarországi pénzintézetek fejlődése*. Budapest.
- Téchy Olivér 1943: Széchenyi hatása a magyar hiteljeg fejlődésére. *Hitel* (8.) 7. 392–407.
- Tomka Béla 1996: *A magyarországi pénzintézetek rövid története (1836–1947)*. Budapest.
- Tóth Árpád 2004: „A polgárok józanabb része...” Pozsony választott polgárai, 1790–1848 (Archontológia és prozopográfia). *Fons* (11.) 2. 235–276.
- Tóth Árpád 2006: Polgárfelvételi stratégiák és a polgári cím vonzereje Pozsonyban a 19. század első felében. In: *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv I*. Budapest, 241–268.
- Tóth Árpád 2009: *Polgári stratégiák. Életrajzok, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között*. Pozsony.
- Tóth Árpád 2013: A diétaváros fellázad. A pozsonyi háztulajdonosok érdekei az országgyűlési ingyenszállások körüli konfliktusban az 1840-es években. In: Dobszay Tamás et al.: *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig*. Budapest.
- Tóth Árpád 2017: Pozsony város és társadalma az 1830. évi koronázó országgyűlés idején. In: Soós István (szerk.): *Egy elfeledett koronázás a reformkorban. Az utolsó pozsonyi uralkodó-koronázás 1830 őszén*. Budapest.
- Tóth Lajos 2000: *A kereskedelmi bankszegmens története és szerepe Magyarországon*. Doktori disszertáció. Miskolci Egyetem, Miskolc.
- Vargha Gyula 1896: *A magyar hitelügy és hitelintézetek története*. Budapest.

Agrárszakképzés és piackutatás: a „technológiai utazás” gyakorlata gróf Festetics László modernizációs törekvéseiben¹

1820 márciusában és júliusában gróf Festetics László (1785–1846), a Dunántúl egyik leggazdagabb főnemese, nyugat-európai tanulmányútra bocsátotta az első hazai és európai felsőfokú mezőgazdasági tanintézet, a Georgikon két fiatal tanárát, Geric Pál (1792–1868) orvost és Lehrmann József (1791–1845) kertészt, szőlész-borász szakembert.²

Festetics László eljárása apja, gróf Festetics György (1755–1819) szellemi örökségének továbbviteleként is értelmezhető, hiszen az alapító kezdettől fogva arra törekedett, hogy nyugat-európai tanulmányi háttérrel rendelkező tanárokat alkalmazzon, illetve a legmodernebb nyugat-európai s alapvetően az élenjáró angliai mezőgazdasági gyakorlatot dokumentáló és közvetítő szakirodalom beszerzése révén megfelelő szakkönyvtárat alakítson ki.³ A felsőfokú mezőgazdasági tanintézet alapítójának, illetve utódjának elkötelezettsége a megfelelő materiális és szellemi háttér biztosítása mellett mindenképpen a korszak európai tudáscentrumaiban folyó kutatások, az általános gazdasági folyamatok komplex értelmezési szándékára, az adaptációs lehetőségek kiszélesítésére enged következtetni. Az előbbi szándék közvetlen gyakorlati érvényesítését képezte a georgikoni tanulmányutak rendszere is, amely az alapítást követő első években a tér és időtartam szempontjából még meglehetősen korlátozottnak tekinthető. A néhány héttől alig egy-két hónapig terjedő időszakban a tanárok és a hallgatók elsősorban a Magyar Királyság, illetve a Habsburg örökös tartományok közül Alsó-Ausztria és Morvaország egyes mintagazdaságainak felkeresésére szorítkozhattak. Ennek okát egyrészt a háborús állapotokkal, másrészt azzal a ténnyel magyarázhatjuk, hogy az 1797-ben meghirdetett nemesi felkelést hiábavalónak tartó állásfoglalása folytán a Festetics Györggyel

1 Jelen tanulmány megírását, a kutatások finanszírozását az NKFIH 119577 számú projekt tette lehetővé.

2 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Geric Pál jelentései külföldi útjáról 1820–1825. fol. 552–564; 3. d. Jelentések 6. Lehrmann József jelentései külföldi útjáról 1819–1825. fol. 8–13.

3 Az intézmény történetéhez: Deininger 1885; Süle 1967. Az előbbi munkákhoz képest eltérő megközelítést kínáló értékelések: Sági 1967: 329–341; Sági 1972: 13–41. Az iskolaalapító főnemes életének átfogó feldolgozásához: Kurucz 2013a; Festetics György szakkönyvtári fejlesztési törekvéseéhez: Kurucz 1990: 32–44; Krász 2016: 425–434; a kezdeti időszak kiemelkedő tanárainak tevékenységéhez: Süle 1964; Kurucz 1989: 1–23; Pethé keszthelyi utódai, a kiemelkedő tudáscentrum, a göttingeni Georgia Augusta egykori hallgatóinak tevékenységéhez: Kurucz 2013b: 1031–1060; a Georgia Augusta kapcsolataihoz: Futaky 2007.

szembeni uralkodói prohibíció, melynek értelmében kamarási címétől megfosztották, és a birodalmi székvárosból is kitiltották, mindenképpen komoly akadályt képezett a külföldi kapcsolatteremtés vonatkozásában. Bár József nádor 1801-ben bekövetkezett látogatása mindenképpen fordulatot hozott, s Asbóth János georgikoni professzor például több alkalommal is megfordult különböző dunántúli birtokközpontokban, illetve Morvaországban, sőt Bécsben és Brünnben számos alkalommal tárgyalt a Festetics-birtokokon előállított mezőgazdasági áruk, így az egyik legfontosabb ipari nyersanyag, a gyapjú értékesítéséről, de a birodalom határain túli német területekre már nem jutott el.⁴ A francia háborúk időszakában a keszthelyi gróf igen komoly anyagi felajánlásokkal támogatta a Habsburg-dinasztiát, de mindvégig tudta, hogy az udvar gyanakodva tekint rá, s nem volt tanácsos felhívni magára a figyelmet azzal, hogy egy-egy alkalmazottja netán a birodalom határain túli területek felkeresésére indult volna.⁵ A prohibíció feloldását követően azután előbb a gróf fia és örököse, Festetics László indult útnak nevelőjével, Kultsár Istvánnal, s útjuk során számos német fejedelemséget is felkerestek, majd pedig egy georgikoni főpraktikáns, Fleckel Károly (?–?) szintén német földön, illetve Svájcban tett hosszabb tanulmányutat.⁶

Geric és Lehrmann említett tanulmányútjának időzítése a francia háborúk lezárulását követő időszakra esik. Geric visszaemlékezései igazolják, hogy keszthelyi alkalmazásakor, 1818-ban az idős gróf a Georgikon külföldi kapcsolatrendszerének bővítése céljából már tervezte Berlinbe, illetve a neves franciaországi állatorvosi intézetbe, Alfort-ba való küldését (École Royale d'Économie Rurale et Vétérinaire), de „örök hálára kötelezett le maga eránt mégis már tsak azáltalís, hogy halálos ágján egyetlen fíának, Méltóságos Gróf Lászlónak, különössen ajánlott”. Úgy tűnik, hogy az alapító koncepcióját maga az örökös, vagyis Festetics László is magáévá tette, sőt térben és időben egyértelműen továbbfejlesztette, hiszen Geric megjegyzése szerint „Ő Nagysága nem tsak boldogult Attya erántam volt szándékát tellyesítette, hanem azt nagyobb időre 's térreis kiterjeszteni kegyes volt”.⁷ A Gericet követően szintén útjára bocsátott Lehrmann utóbb maga is hangsúlyozta, hogy az alapító eredeti szándékának megfelelően járt el az örökös, midőn 1820. július 26-án útnak indulhatott.⁸

A két fiatalember közel öt évig tartó tanulmányútja során keletkezett iratanyag, mely a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött egykori Festetics családi levéltár megfelelő fondjaiban, illetve az Országos Széchényi

4 Kurucz 2013a: 175–179, 234–235; Kurucz 2013b: 1049–1050.

5 Festetics külföldi ismertségéhez és óvatosságának megalapozottságához adalék, hogy egy alkalommal a győztes franciákat köszöntő küldöttség tagja volt a keszthelyi gróf öccse, Festetics Imre (1762–1847), akit a bátyjával összetévesztő egyik magas rangú francia tiszt feltűnően és kitüntető szívélyességgel köszöntött. MNL OL P 246. Festetics Lt Festetics Györgyhöz intézett levelek 1. d. fol. 155.

6 MNL OL P 279. Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1810. 66. d. fol. 362–363.

7 OSZK Kt Quart. Hung. 3227/1 fol. 4.

8 MNL OL P 279. Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1822. 130. d. T. III. fol. 81.

Könyvtár Kézirattárában található, időben és térben rendkívül tág kitekintést kínál. Gerics és Lehrmann jelentései és naplói alapján Szilézián, Szászországon, Poroszországon, a Hannoveri Királyságon, továbbá az északnémet városokon át a Rajna-vidéken, Németalföldön, Anglián, Skócián, Franciaországon, Svájcban, Itálián keresztül követhetjük figyelemmel útjukat. Gerics magyar nyelven levelezett megbízójával, állította össze útinaplóját, illetve küldte jelentéseit a keszthelyi központi birtokigazgatási szerv, a Directio számára, vagyis a gróf a nyelvet közvetítő és identifikációs médiumként egyaránt fontosnak tartotta. Némileg ellentmondásnak tűnik viszont, hogy a hasonló tanulmányútra induló Lehrmann az utasításnak megfelelően német nyelven kellett, hogy regisztrálja tapasztalatait. A Gerics nevéhez fűződő iratanyag mennyisége és differenciáltsága felülmúlja tanár társáét, mivel 55 levelet küldött megbízója, illetve 83 jelentést a Directio számára, továbbá évekkal az utazást követően – feltehetően kiadásra szánva – *Európa miveltebb tartományiban tett utazási jegyzések* címmel egy 1000 folio terjedelmet meghaladó útinapló tisztázatot is hátrahagyta. Ugyanakkor a Lehrmann nevéhez fűződő iratanyag sem lebecsülendő, hiszen 28 levelet küldött Festetics Lászlónak, 71 jelentést a Directionnak, viszont német nyelvű összegző jelentésének, vagyis *Reisebeschreibung*-jének csak alig 50 folióra rúgó töredéke áll rendelkezésünkre.

Jelen tanulmányomban a fenti forrásanyagra építve s a terjedelmi lehetőségekhez igazodva egyfelől a kor utazási kultúrájának, ezen belül az úgynevezett „technológiai utazás” sajátosságainak bemutatására vállalkozhatok, másfelől a korszak konjunkturális viszonyait is figyelembe vevő, gróf Festetics László által megszabott utazási instrukcióban foglalt piackutató tevékenység, elsősorban a hazai gyapjú értékesítésével kapcsolatos tapasztalatok rekonstruálására és bemutatására teszek kísérletet.

Instrukció és utazási gyakorlatok

A Gerics számára összeállított német nyelvű instrukció eredeti tisztázatot gróf Festetics László 1820. március 17-én látta el kézjegyével Bécsben, s másnap személyesen is fogadta a Georgikon tanárát, hogy a részleteket illetően szóban is értekezzen vele, ajánlólevelekkel lássa el, illetve Gericsnek aláírásával kellett igazolnia, hogy az instrukcióban foglaltakat tudomásul vette, az útvonaltervet megkapta, s kijelenti, hogy útja során az előírásoknak megfelelően jár el.⁹

Az instrukció huszonkilenc pontból és tizenhét alpontból állt. Tematikailag, illetve a meghatározott feladatok, a tapasztalatok rögzítése, közvetítése, valamint a technikai feltételek vonatkozásában három különálló részre tagolódott. A bevezető szerint a gróf azzal a céllal bocsátotta útjára Gericset, hogy birtokainak leendő

9 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Gerics Pál jelentései külföldi útjáról 1820–1825. fol. 552–564.

főállatorvosi kinevezése előtt gazdasági, műszaki, orvosi tekintetben képezze magát, továbbá nagykereskedőkkel, gyáriparosokkal kapcsolatot építsen ki, állattenyésztési tapasztalatokat gyűjtsön, az intenzív szántóföldi növénytermesztés regionális sajátosságait, a különböző vetésforgók alkalmazását, valamint a rét- és legelőgazdálkodással kapcsolatos eljárásokat tanulmányozza. Ezt követően az instrukció – részben a fentiekben jelzett minta szerint – megszabta, hogy milyen módon regisztrálja tapasztalatait. Először is naplót kellett vezetnie, feljegyezve az utazás célkitűzéseinek megfelelően létrejött ismeretségeket, milyen új eljárásokat látott/tanult el, továbbá milyen észrevételeket tesz az előbbiekkal kapcsolatban. A vonatkozó alpont szerint a pénzmozgásokat is pontosan kellett nyilvántartania. Írásbeli kötelezettségei közé tartozott még, hogy címlistát vezessen, a levelekről és beszámolókról rövid kivonatokat készítsen, mindezekről nyilvántartást vezessen, írásos küldeményeit pedig megszámozva továbbítsa. Mindemellett a Directio számára nyolcnaponként rövid beszámolót kellett küldenie addigi tevékenységéről, feltüntetve azt is, hogy mit tervez a következő nyolc–tizenégy napban.

Az instrukció második tematikai egységeként értelmezhető az előzőekben megszabott teendőknek a legapróbb részletekbe menő kifejtése, egyfajta végrehajtási utasítás formájában. Az első vonatkozó alpont a munkaszervezésre, a különböző munkák irányítási, szervezési hátterének regisztrációjára vonatkozott. Ezt követően Gericsnek a szántóföldi növénytermesztés tekintetében ki kellett térnie az alkalmazott vetésforgó növényeire, a növényápolás, gyomtalanítás gyakorlatára, illetve a termés esetleges tárolására, konzerválására. Figyelemmel kellett lennie a talajtani adottságokra, az egységnyi területen időszakosan alkalmazott szerves vagy szervesetlen trágya mennyiségére, továbbá a vetőmagmennyiségre is. Az állattenyésztéssel, állattartással összefüggésben le kellett írnia a legeltetés rendszerét, istállózó tartás esetén pedig a takarmánynövények keverésének, adagolásának gyakorlatát. Jellemző módon igen részletes utasítás vonatkozott a juhtenyésztéssel kapcsolatos tapasztalatok rögzítésének kritériumaira, mindenekelőtt a látott fajták tulajdonságainak számbavételét illetően. Figyelemmel kellett lennie az anyaállatok tartási körülményeire, táplálására, védelmére, továbbá arra, hogy milyen mennyiségű szálaskormánnyt kalkuláltak a tulajdonosok meghatározott számú állatra. Ugyanebben a részben a gyapjúval való eljárások megfigyelése következett, vagyis a nyírás előtti úsztatásról, a gyapjúválogatásról, osztályozásról, bálázásról, tárolásról is rendelkezett az instrukció. Mindemellett szigorú utasítást kapott Gerics arra nézve is, hogy a megfelelő gyapjúminták beszerzéséről gondoskodjon, majd végezetül rögzítenie kellett a juhászatok által alkalmazott személyzet szerződéses feltételeit, kitérve arra a fontos körülményre, hogy a darabszámhoz képest hány ember alkalmazását tartják szükségesnek az állományok tulajdonosai, s alkalmaznak-e állatorvost.

Piackutatási szempontokat tükröző részeket is tartalmazott Gerics utasítása, melynek első eleme a főbb gyáripari központok felkeresésére irányult. Magától értetődően a gyapjufeldolgozás valamennyi munkafázisára ki kellett térnie, így en-

nek megfelelően kulcsfontosságú volt a bálákba kötött gyapjú válogatása és osztályozása. De ugyanilyen fontos volt a különböző gyapjújajták meghatározott finomságú és minőségű szövetek előállításához való alkalmasságának kérdése. Ebben a vonatkozásban nem egyszerű feladatot kapott, mivel ki kellett derítenie, hogy az egyes termelők, például Eduard von Lichnowsky (1789–1845) herceg vagy herceg Esterházy Pál (1786–1866) londoni nagykövet, sőt Festetics László nagybátyja, gróf Esterházy Károly (1756–1828), vagy éppen Festetics László és más Habsburg birodalmi nagybirtokok gazdálkodók gyapjútermését milyenre értékelik a kereskedők, s be lehet-e azonosítani a gyárakba kerülő nyersanyagot. Mindezekben túlmenően külön pont rendelkezett arról, hogy Gericznek a rajnai, németalföldi és angliai textiliparosokkal, kereskedőkkel „barátságos viszonyt” kell kialakítania, pontos elérhetőségüket egy külön erre a célra tartott *Addressbuch*-ba feljegyeznie, hogy hazatérését követően akár a Directio, akár maga a gróf közvetlenül kapcsolatba léphessen velük.

A harmadik tartalmi egység a küldetésével kapcsolatos diszkrecionális és egyéb technikai elemeket foglalta magában. Szigorúan meghagyták számára, hogy csakis személyre szólóan adhatja át ajánlóleveleit. Folyamatosan törekednie kellett további ajánlólevelek beszerzésére, az út célkitűzéseinek megfelelően tudós társaságok tagjaihoz, állatorvosokhoz, mintagazdaságok tulajdonosaihoz éppúgy, mint gyáriparosokhoz vagy bankárokhoz. Ami az utazással kapcsolatos kiadásait illeti, a 100 pengő forintnyi havi fizetésén felül szállásra, esetleges egyéb kiadásaira további 150 forintot kapott, valamint egyéb dologi kiadásokra, könyvek beszerzésére, mezőgazdasági eszközök és gépek modelljeinek készíttetésére újabb 100 forint állt rendelkezésére. (Egy-egy modell elkészítésének az ára maximum 15 forint lehetett, a drágábbnak tartott tételek esetében engedélyt kellett kérnie a Directiótól.)¹⁰ A csatolt útiterv szerint összesen 183 helység érintésével, felkeresésével kellett feladatait teljesítenie, vagyis Szilézián, Szászországon, a porosz területeken át Hamburgig, majd onnan délnek fordulva a Hannoveri Királyságon keresztül Frankfurt am Main érintésével kellett továbbhaladnia a veszfáliai iparvárosok felé. Németalföld minden jeles városát fel kellett keresnie, mígnem az instrukcióban meghatározott ütemezés szerint egy évvel később, 1821 áprilisában kellett Ostendében vagy Dunquerque-ben hajóra szállnia, s átkelnie Angliába.

Gericshöz képest Lehrmann instrukcióját a csatolt útvonaltervvel együtt néhány hónappal később, vagyis 1820. július 25-i dátummal jegyezte gróf Festetics László. A bevezetőben Geric instrukciójához hasonlóan utalt arra, hogy milyen meggondolásból indítja útnak, vagyis a tanulmányutat követően kertészként és fővincellérként kívánta alkalmazni.¹¹ Gericével összevetve Lehrmann Szilézián,

10 A korszak magyarországi pénzügyi viszonyaihoz lásd Vargha 1885; Kurucz 2016: 563–564.

11 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 6. Lehrmann József jelentései külföldi útjáról 1819–1825. fol. 8–13.

Felső-Szászországon, illetve a porosz területeken keresztül haladva részben párhuzamos útvonalat követett, melynek során parkokat, díszkerteket, gyümölcsösöket, kertészeteket, azután pedig a hannoveri területeket elhagyva híres borászatokat keresett fel. Fizetése, útjának pénzügyi háttere eltérést mutat, hiszen havi fizetése 60 pengő forint volt, egyéb kiadásaira 40 pengő forintot kapott, illetve modellek, könyvek, térképek stb. beszerzésére 100 váltóforintot. Semmiképpen sem állítható azonban, hogy Lehrmann nem rendelkezett megfelelő anyagi háttérrel, hiszen a nagyobb városokban való tartózkodása idején, vagyis Berlinben, Frankfurt am Mainban 200, míg Amszterdamban 300 pengő forintra volt jogosult. Azonos vonás viszont, hogy a Gerics számára meghatározott forma szerint tartozott jelentéseit, összefoglaló beszámolóit elkészíteni és megküldeni. A magyar borok értékesítési gyakorlatát érintő megfigyeléseit is rögzítenie kellett, különösen a sziléziai irányú kiviteli lehetőségek felmérését, úgyhogy ebben a vonatkozásban Gerics piacutató tevékenységéhez hasonló feladatot kapott.¹²

Amennyiben Gerics és Lehrmann útjának elvi jelentőségét, továbbá az újonnan szerzett ismeretek és tapasztalatok regisztrációjának, közvetítésének sajátosságait kívánjuk értelmezni, úgy a korabeli utazási gyakorlatok mintázataira is ki kell térnünk. Mindezt az is indokolja, hogy bár a „Grand Tour” hagyománya, melyet a 17. század második felétől a főnemesi vagy tehető polgárfjak tanulmányainak elengedhetetlen részeként tartottak számon, illetve a hazai protestáns értelmiség fiatalkori külföldi egyetemjárása is elvben mintát adhatott az előkészületekhez, Gerics és Lehrmann nyugat-európai utazása mindenképpen különleges vállalkozásnak tekinthető. A 18–19. század fordulójának időszakát tekintve ugyanis a két keszthelyi tanár küldetésében eleve más motivációs és célrendszerek érvényesültek, mint például a korábbi időkre jellemző módon az idegen és/vagy hazai föld, az idegen és hazai népesség viszonyainak, karakterének deskriptív megjelenítése, összevetése, dichotómiájának problematikája.¹³

A regisztrációs formák vonatkozásában a 18. század utolsó harmadáig domináns módon hat műfaj szolgált keretként az utazási élmények megörökítésére: a napló, a felsorolás jellegű egyszerű útvonaljegyzék, az útikönyv (az *ars apodemica* szellemében), a korban divatos úti levelek (melyekből egy külön regényműfaj fejlődött ki), valamint a *voyages pittoresques*, mely a szöveg és a képi ábrázolás szintéziséként értelmezhető.¹⁴ Mindamellet a 18. század közepétől vannak egyértelmű adatok arra nézve is – s ez az utazás célkitűzéseit, illetve a tapasztalatok megörökítését dokumentáló publikációk alapján igazolható –, hogy megjelent a „technológiai utazás” (*peregrinatio oeconomica*) fogalma és megörökítésének műfaja is.

12 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 6. Lehrmann József jelentései külföldi útjáról 1819–1825. fol. 8v.

13 A kérdés átfogó elemzéséhez lásd Justin Stagl 1995-ben kiadott, *A History of Curiosity. The Theory of Travel 1500–1800* című művének átdolgozott és kibővített német nyelvű kiadása vonatkozó részeit: Stagl 2002: 94–102. Lásd még Carey 2012: 25–51.

14 Baum 2017: 59–60.

A külföldi tapasztalatok, netán a haladottabb eljárások technológiai leírásának gyakorlata, a megfelelő terminológia és a nyelvi szabatoság szükségessége a század második felében német nyelvterületen nyilvánvalóan elengedhetetlen eszköze volt a modernizáció, a tudásáramlás, sőt a tudományos ismeretek népszerűsítésének.¹⁵ Ezt a törekvést fejlesztette tovább Friedrich Christoph Nicolai (1733–1811) berlini szerkesztő, aki az 1781-ben a német fejedelemségekben, városokban, valamint Svájcban tett útvjáról kiadott tizenkét kötetes művének bevezetőjében fektetett le fontos szempontokat, beleértve a technikai előkészületek kritériumait, egy olyan komplex információs rendszer alkalmazását, mely a tapasztalatok feldolgozását és hasznosítását volt hivatott elősegíteni. A *Gemeinnützigkeiten*, vagyis a hasznosíthatóság érdekében Nicolai leszögezte, hogy eleve meg kell határozni az útvonalat, a felkeresendő helyeket, az eltöltendő időt, listát kell összeállítani a felkeresendő személyekről, információkat kell gyűjteni a rendelkezésre álló kézikönyvekből, útleírásokból. Az út során útinaplót kell vezetni, a megfelelő szakkönyveket, időszaki kiadványokat be kell szerezni, s a jelentéseket három alapelv figyelembevételével kell elkészíteni: hasznosíthatóság, aktualitás, valóság.¹⁶

Az utazás során keletkezett jegyzetek, még ha azok az utazás célja, vagyis adott esetben a *peregrinatio oeconomica* szempontrendszeréhez igazodnak is, egyúttal a személyes, de magától értetődően továbbra is a tér és az idő relációjának függvényénél maradván a kulturális emlékezet forrásaiként is értelmezhetők. A feljegyzések „eredetisége”, vagyis az adott helyszínen készített jegyzetek vagy rajzok, az utóbb megfogalmazott jelentések, illetve a napló elkészítése esetében külön szerepet játszhat az utólagos reflexió. Gericis átdolgozott s a hazai olvasóközönségnek szánt *Európa miveltebb tartományiban tett utazási jegyzések* című kéziratos naplója szolgáltat példát erre, melynek számos lábjegyzete az eredeti szituációt megörökítő leírást „intertextuális” eszközökkel árnyalja. Egy brünni gyáriparos üzemében szerzett tapasztalatai kapcsán ugyanis így ír:

„*Úti társam korholt, hogy Offermanéknál nem vettem hasznát zsebbeli író szereimnek, mint Ferentz hegyén az obeliszk felirásai lemásoltakor, de el tsodálkozott midön tömött soraimban, rövid jegyzékeimben tellyesebb leirást talált, mint a maga naplójában. Ezt tsak azért jegyzem meg, mert az illyen jegyezgetést pedanticusnak tartám, s igazán megmondva, átallottam is, de gyanúm is volt s a mint utóbb tapasztalásom is bebizonyította, hogy az ollyan mindent feljegyző utast, kivált némely titkolódzó gyárosok, ferde szemmel néznek, s akarva a valótlant is feliratják. Emlékezem még egy mindig író angolról, kivel Genfben elhitették, hogy a Genfi tóban esztendőnként nagy héring halászat tartatik, a mit ő hiven feljegyzett. S meglehet, utóbb nyomtatásbanis nyilvánított több példátis hozhatnék fel tulajdon tapasztalásom köréből, mellyből ki-*

15 Weber 1981: 189–217; Siebers 2002: 39; a „technological Grand Tour” angol példájaként értelmezi Arthur Young utazásait: Jones 2012: 1102.

16 Nicolai 1783–1796; Raabe 1991: 197–212.

*világlík, hogy az utasokat sokszor megjárták [man hat sie zum Besten, oder man hängt ihnen Bären an], azért vigyázóknak s nem vakon hívőknek kell lenniök. Ezzel azonban nem akarom azt állítani, hogy az utasnak nem kell naplót tartani. Sőt, inkább, mert akár melly hiv legyenis, az emlékeztető erő, tsak ugyan nem tarthat az meg mindent hiven örökre, kivált ha több egy nemü, vagy több féleis magára vonta egy napon át a vándor figyelmét. Én a mindennapi jegyzést szükségesnek tartom, ha helyes eredményekre akarunk számolni utazásunk következtében.*¹⁷

Ezen a ponton újabb lényeges elemként kell figyelembe venni az egyediség, a hitelesség és az eredetiség kérdését. Itt ugyanis nemcsak arról van szó, hogy személytelen módon technológiai folyamatokat regisztrálnak a georgikoni tanárok, adott esetben a hasznosíthatóság elsődlegességére tekintettel vetik papírra a látotakat, hanem egy-egy technológiai leírás megszületéséhez meghatározó feltétel a fogadó vagy közvetítő személy attitűdje, segítőkészsége is. Lényeges eszköz a közvetlen párbeszédre való utalás vagy egy-egy kérdésfeltevésre kapott reakció, annak visszaidézése pedig – szintén az eredetiség és hitelesség szempontjából – rendkívül komolyan esik latba. De ugyanilyen jelentőséggel bír egy-egy találkozás előzményének, a kapcsolati háló kialakulási folyamatának visszaidézése. Példaként említhetjük azt az esetet, amikor Gericcs egy olyan, állatorvoslást tanuló angol fiatalemberrel találkozott a franciaországi Alfort állatorvosi intézetében, aki Prosper Ludwig von Arenberg (1785–1861) herceg jóvoltából folytatta tanulmányait, s akivel három évvel korábban még a göttingeni egyetemen ismerkedett meg. Jellemző módon átdolgozott naplójában erről már nem tett említést, hanem a Directionának küldött 1824. január 6-i jelentésében számolt be.¹⁸

Az előbbieken az utazás karakterológiájának alapvető elméleti kérdéseit, illetve a két georgikoni tanár tapasztalatainak regisztrációja során keletkezett iratanyag vizsgálatával kapcsolatos szempontokat érintettük. Fontos leszögeznünk, hogy a korábbi időszakok utazási gyakorlatához képest egyértelmű szemléletbeli változást jelent a pusztá kuriozitás regisztrálásának és közvetítésének ártértékelése, mely régebben az utazások szempontjából eleve meghatározó motivációs elemként jöhetett számításba, vagyis mindez érzékelhető az ilyen jellegű tárgyak, jelenségek lejegyzésének elhagyásában, vagy éppen kritikával történő leírásában.

A fentieket összegezve megállapíthatjuk, hogy az útvonaltervek, a felkeresendő személyek, a meghatározott megfigyelési szempontok, továbbá a tapasztalatok rendszerezett és ütemezett regisztrációs kötelezettsége, az adaptáció, illetve az ismeretek közvetítésének személyes kapcsolati háló kialakításával történő elősegítése, s nem mellékesen a megfelelő szakirodalom, eszköz- és gépmodellek, mintadarabok, magvak, szaporítóanyagok beszerzésének előírása, beleértve a tanulmányút anyagi

17 OSZK Kt Quart. Hung. 3727/1 fol. 11v–12. Utalás az Offermann család vállalkozásaira, közelebbről Karl Offerman (1792–1869) gyárparosra.

18 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Gericcs Pál jelentései külföldi útjáról 1820–1825. fol. 311–314v.

háttérének biztosítását és technikai előkészítését, mindez együttesen arra vall, hogy gróf Festetics László rendkívül koncepciózus módon, a szakszerűség és hasznosíthatóság szempontjait figyelembe véve bocsátotta útjára a két georgikoni tanárt.

Kapcsolati háló és értékesítési gyakorlat

Az instrukcióban megszabott útvonal szerint az első fontos stáció Brünn volt. Gerics naplójának későbbi átdolgozásában így emlékezett erről:

„Brünnben először is André urat, az »Oeconomische Neuigkeiten und Verhandlungen« tzmű folyó irat szerkesztőjét kerestük fel. Az érdemes öreg szívesen fogadott bennünket, s megmutatván ásvány és gyapju mustra gyűjteményét, tanúságos gazdasági beszélgetés után ajánlásokat adott a helybeli nevezetességek meg tekinthetése végett, s hasonlókat további utamra is ígért.”¹⁹

Christian Karl André (1763–1831) szerkesztő, szakíró ajánlásának köszönhetően a helyi textilipari, posztógyártási gyakorlattal is megismerkedhetett, s itt látta először, illetve írta le a gyapjú előkészítését és feldolgozását, a mosástól a szárításon, válogatáson, festésen, szövésen, kallózáson át a forró vastáblák közti nyomtatásig. A gyártáshoz szükséges energia, az alkalmazott technológia, továbbá a munkaerő felhasználása tekintetében Gerics alapvető megfigyeléseket tett, miszerint a „[...] különbözőféle munkások nagyobb részént mesterséges műszerek által pótoltatnak ki, s ezen módon a portéka készítésben rövidebb költséggel is kívánt tzelhoz érnek. A mester [mesterséges – K. Gy.] művek közt fő helyet foglal el a gőz műszer [...], melly nyoltzó erejéhez van mérsékelve, s ugyan annyival pótoltatik ki, ha a szerszám történetből igazittást, s ugyan azért meg állittást kívánna”²⁰

A gyártási, technológiai tapasztalatok megszerzése Karl Offerman gyárában azért is volt lényeges, mivel az itt kapott ajánlólevelek révén nyerhetett bebocsátást a Schoeller fivérek Rajna menti üzemeibe, így további technológiai tapasztalatokat szerezhetett, illetve ugyanezen cégek potenciális felvásárlói lehettek a Festetics-birtokok gyapjának. A gyapjú iránti kereslet jelentőségére tekintettel az instrukcióban megfogalmazottak szerint, közelebbről a Directio számára küldött összefoglaló jelentésben Gerics külön hangsúlyozta, hogy Lichnowsky herceg sziléziai birtokain a „gazdaságnak azon részére különösen lévén gondom, melly a baromtartást, tenyésztést és orvoslást tárgyalja”. A herceg birtokain a domináns ágazat a juhtenyésztés volt, s fontos sajátosságként jegyezte fel, hogy a spanyol merinó kosokat, illetve a korábban kiválasztott, minőségi pedigrével rendelkező nőtényeket az év teljes időszakában együtt tartották. Ennek eredményeként „az idegen akármelly idő szakasz-

19 OSZK Kt Quart. Hung. 3727/1 fol. 8v. A morvaországi folyóirat jelentőségéhez, gróf Festetics Imre szakírói munkásságához lásd Szabó T. 2010: 237–271; Szabó T. 2016: 175–188.

20 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Gerics Pál jelentései külföldi útjáról 1820–1825. fol. 210r–v.

ban jön ide látogatni, mindenkor – több vagy kevesebb – apró bárányokra talál”, s a szaporulat ütemét tekintve nem egyedi esetként regisztrálhatta, hogy három elkülönített anyajuh mellett hat bárányt is látott. Mivel két év alatt háromszor ellettek, a „közönséges rendnek ellenére mindenike hatot”, ez nem kevesebb mint tizennyolc darabos szaporulatot jelentett. Gerics természetesen a tartás módjáról, az etetés rendszerességéről, a téli takarmány összetételéről (szalma, borsószalma, „aprított kolompér”, zab), továbbá a tavasztól őszi tartó legeltetéséről is beszámolt, mely nagyjából megegyezett a georgikoni tangazdaságban is alkalmazott gyakorlattal.²¹

Lichnowsky herceg törzsszállományának kialakulása részben gróf Christian August von Haugwitz (1752–1832), az ekkor már Itáliában élő porosz diplomata nevéhez fűződött, aki évekkel korábban spanyol merinó juhok vásárlására indított előjegyzést, azonban a beérkező szállítmány olyan leromlott állapotban volt, hogy az előfizetők közül senki sem vette át az állatokat. A herceg végül negyven anyát és két kost megvásárolt, kigyógyította őket, s azután ebből a nyájból *„nem csak a Silésiaiak s Morvák, Tsehek, hanem sok Magyar gazdák is szerzetek törzsök nyáját”*.²² Gerics első szembesülése a magyar áruk iránti kereslet csekély voltával szintén a sziléziai porosz területhez kapcsolódik, hiszen itt tapasztalta azt, hogy *„Borussianak nints kö sava, hanem azt mind Angliából hozatják. Minden gazda megmondja előre, hogy mennyi sóra van szüksége esztendő által; s a kormány a szerént rendelkezik. Hát miért nem hozatnak kö söt a közel Krakkóból, Lengyel vagy Magyar Országból? Miért inkább olyann távolról? Kérdém. A felelet az volt, hogy ez a közelebbi só drágább, minden fontja egy krajtzárral, s szét hordása tengelyenn, s annál fogva költségesebben történne meg.”*

Ugyanígy tapasztalhatta, hogy a porosz fennhatóság alatt lévő Sziléziában, vagyis *„ezenn a vidékennis kevés a Magyar bor, legközönségesebb s legoltsóbb a Bordeauxi, mellynek vizen való szállittása olyan távolságra sem esik annyiba, mint itt közelletenn a Magyar bor tengelyenn való szállittása”*.²³

A minőségi juhtenyésztés szempontjait figyelembe vevő instrukció előírásainak megfelelően érthető módon megkülönböztetett figyelmet szentelt a poroszországi állami kezdeményezéseknek, ezért a fiatal Karl Friedrich Richthofen (1787–1841) báró birtokáról kirándulva a mezőgazdasági szakíró s a Möglinben szakképző intézetet irányító Albrecht Thaer (1752–1828) fia, Georg Thaer (1789–1857) által vezetett porosz királyi törzsjuhászatot kereste fel Pantenben. A Direktiónak küldött összefoglaló jelentésében részletesen felsorolta és jellemezte az itt tenyésztett franciaországi eredetű fajtákat, kiemelve, hogy a Rambouillet, Malmaison mellett a Moncey-ből származó fajta *„leg betsessebbnek tartatik gyapja miatt, a melly*

21 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Gerics Pál jelentései külföldi útjáról 1820–1825. fol. 212v.

22 OSZK Kt Quart. Hung. 3727/1 fol. 30v. A „magyar gazdák” közül Festetics Imre szakirodalmi tevékenysége révén is kiemelkedett, lásd például a tenyésztési elvek tekintetében: Festetics 1819: 169–172; Festetics Imre gazdálkodási gyakorlatához: Kaposi 2016: 67–83.

23 OSZK Kt Quart. Hung. 3727/1 fol. 21v.

nem hullámszott, vagy tekervényes, hanem egyenes s igen finom”. Mindezekon túlmenően itt tapasztalta először, s természetesen nem mulasztotta el feljegyezni, hogy tűzvédelmi szempontból a juhakol „igen alkalmatossan van épülve, mind a két oldalon több ajtókat hagyattak”. A gyapjúfajták mintáinak szakszerű bemutatása érdekében, illetve tárolása szempontjából fontosnak tartotta megjegyezni, mivel itt szembesült először ezzel a gyakorlattal, hogy „a gyapju mustrák tartója, midőn öszve téve van, könnyűnek látszik; de ha felnyitattik, hosszat lehet húzni, mint egy vég posztót”. Hasonló keszthelyi gyakorlatról egyébként pontosan ebből az időszakból van adatunk Festetics László birtokigazgatási instrukciója alapján, mint ahogyan az is önmagáért beszél, hogy utóbb a Gerics által megküldött gyapjúmintákat a georgikoni szakoktatás részeként is felhasználták. Figyelemre méltó még, hogy bár átdolgozott naplójában később nem említette, de a Direciónak küldött összefoglaló jelentésében felidézte a tenyésztési alapelvek kapcsán ugyanezen alkalommal folytatott beszélgetését Albrecht Block (1774–1847) mezőgazdással, aki szerint „a nemesítésben az Atyafiságot kerülni kell; az atyafiság gyengíti a generatiót. Tekéntsük csak az embert”.²⁴

Breslaut követően Gerics Drezdába látogatott, amely egyesületi élete, illetve a Johann Christian Ribbe (1755–1828) állatorvossal és egyetemi tanárral remélt találkozása okán valóban kikerülhetetlen volt számára. Ugyanilyen súllyal esett latba azonban az „electoral” fajtával (utalással az egykori választófejedelemségre), vagyis a korban első osztályúnak tartott szászországi gyapjúval kapcsolatos ismereteinek bővítése, ami nemcsak az állattartás, tenyésztés, takarmányozás, állategészségügy vonatkozásában volt elengedhetetlen, hanem a szezonális gyakorlat, így a gyapjú tisztítása, a nyírás, továbbá az értékesítési szempontok miatt is. Igen fontos tapasztalat volt számára, hogy a magyarországi felfogással ellentétben a szászországi tenyésztők nem egységesen május második felében végzik el a nyírást, hanem az időjárástól függően, vagyis amint ez Gerics látogatása idején is történt, már május elején megtörténhet az úsztatás, és rögtön a nyírás.²⁵

A stolpei szász királyi juhászatnál csak nyírt állományt talált, ezért LXIII. Henrik (1786–1841), Reuss zu Köstritz hercegének kliphauseni birtokára sietett Friederike von Reden (1774–1854) grófné ajánlásával. Útközben legnagyobb meglepetésére egy kiszolgált katonatiszt nyáját látta legelni, mely azért volt meglepő számára, mivel „Saxoniában is látni olyan durva gyapju birkákat, millyen[t] most már nálunk a parasztknális alig látni”. A tulajdonossal szóba elegyedve elégtétellel vette tudomásul, hogy a művelt Szászországban is találkozott meglehetősen tudatlan gazdálkodóval, s mint naplójában feljegyezte, „ezzel némileg könnyebbült keblem, midőn hazám ellen támasztott vádokra viszsza gondoltam”.²⁶ A kliphauseni

24 OSZK Kt Quart. Hung. 3727/1 fol. 21v; MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Gerics Pál jelentései külföldi útjáról 1820–1825. fol. 223v–224; P 274. Festetics Lt Jóságkormányzói Rendeletek 25. kötet No. 318 pagina 369.

25 OSZK Kt Quart. Hung. 3727/1 fol. 83v.

26 OSZK Kt Quart. Hung. 3727/1 fol. 95.

tapasztalatokról szólva Gerics a Directionnak készített átfogó jelentésében csak néhány sorban írta le az úsztatás menetét, viszont átdolgozott naplójában – nyilvánvalóan leendő magyar olvasóközönségére tekintettel – részletes leírást adott az eljárásról. Ennek lényege abban állt, hogy egy patak duzzasztott vizében meghatározott számú mosó személy a juhokat vízbe merítette, illetve kézről kézre adták őket egymásnak.²⁷ Ugyanakkor nem mellékes, hogy Gerics a munka ellentételezéséről is tájékozódhatott. A nap végén ugyanis a herceg kilovagolt a helyszínre, s a munkában részt vevők fizetését nem készpénzben rendezte, hanem „*rétet rendelvén nekik bevett szokás szerint ideigleni legelőül*”. Ezt követően lovát kantáron vezetve magyar vendégét karonfogta, s gyalogosan bekísérte a kastélyba.²⁸

Gerics a szászországi gyapjú felvásárlása és forgalmazása szempontjából kulcsfontosságú személyekkel ismerkedett meg Lipcsében, Franz Joseph Grassi (1775–1847) kereskedővel és bankárral, továbbá Maximilian Speck (1776–1856), Heinrich Wilhelm Campe (1771–1862) és Köhler (?–?) kereskedőkkel. Érdeemes hosszabban idézni itt szerzett tapasztalatainak naplójában megörökített részét, mivel gondolatmenete magától értetődően a magyarországi export helyzetére is rávilágít.

„Több órákat tölték ezen urak válogató és tisztító intézetében. – *Wollklopferey und Sortiranstalt. Haszontalan törekedés volna az itt tapasztaltakat leírni akarni, mert 1.) a gyapjuról azóta öszve gyült észre vételek tudományos rendszerbe szedettek, úgy hogy az már egy nagy kiterjedésű tudománnyá alakult, kivált mióta az öreg Thaer elnöksége alatt éppen itt Liptsében tartatott ama híres Wollconvent, s gróf Perrault de Jotempsnak²⁹ a Merinókról írt munkája megjelent, s csak Németországban egy esztendőben, három fordítása adatott. 2.) Mivel a gyapju kezelése, vagyis inkább kellethetesen való kezelhetése a gyapju ismétetét felteszi előre, s az csupa praktikai fogásokból állván, arról voltaképpenn való leírást nem is adhatni, tsak a következőket jegyzem meg tehát: 1.) Noha a szász gyapju legbecsessebb átallyában, mégis ezen betset tsak az öreg számban levő birkák gyapjáról kell érteni. Mivel a bárányok mindjárt annyok után nyiretnek meg, a gyapjok igen rövid, s mosatlan jön a kereskedő kezére. Nem usztatják meg a szászok bárányait, tsupánn kéméllés tekintetéből, mert májusban törtévnén többnyire az usztatás, az ilyenkor kivált hertelen változó idő miatt tetemes kárt vallanának a birkás gazdák. 2.) Egész Saxoniában tsak az egy Rochsburgi nyáj istállóztatik, s ennek hosszu ernyedt gyapja éppen nem betsültetik, s éppen ezért a liptsei kereskedők nem is veszik meg. 3.) Édes honnyom gyapjus gazdáái közül, név szerint*

27 OSZK Kt Quart. Hung. 3727/1 fol. 96v–97; MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Gerics Pál jelentései külföldi útról 1820–1825. fol. 227v.

28 OSZK Kt Quart. Hung. 3727/1 fol. 96v–97; MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Gerics Pál jelentései külföldi útról 1820–1825. fol. 227v.

29 A hivatkozott munka Albrecht Thaer fordításában és átdolgozásában jelent meg Alexandre Gaspard de Feuillasse (1786–?), Perrault de Jotemps vikomtjának tollából *Ueber Wolle und Schaafzucht* címmel Berlinben 1825-ben. Perrault de Jotemps 1825.

több isméretes ugyan, nevezet szerént Gróf Hunyady,³⁰ Gróf Eszterházy,³¹ Gróf Festetics,³² s a helyek közül Ács különösen. Azomban a gyapju ha egyszer öszve válogatva van, nem megy se a tenyésztő se annak honnya nevének kereskedésbe is, hanem a java szász gyapjunak kereszteltetik többnyire, a többi siléiainak, vagy austriainak.”³³

Gerics nem mondja ki, de szavaiban ott rejlik a felismerés, hogy a nyerstermékek forgalmazása során a Magyarországról kikerülő termékek a konkurensnek alárendelten óhatatlanul elvesztik eredetmegjelölésüket, s így maga az előállító nemcsak presztízsét, hanem piaci helyzetét tekintve is hátrányba kerül. Ezt erősítették meg utóbb Angliában szerzett tapasztalatai, hiszen a szászországi gyapjú legjelentősebb felhasználói a nyugat-angliai gyáripárosok voltak, s naplójában felidézte egy gloucestershire-i gyáripárossal folytatott beszélgetését, aki kijelentette, hogy ő csak szász gyapjút használ alapanyagként. A georgikoni tanár felvetésére, hogy „*tán van aközött magyar gyapju is, s mégtalán a mienk is, minthogy nálunk is számos, s csupán electoralis birkák vannak*”, mivel saját tapasztalata szerint a szász kereskedők összevegyítik a magyar gyapjúval, a gyártulajdonos úgy regált, hogy „*hitván gyáros az, a ki anyagát nem ismeri*”. Gerics kiábrándultan állapíthatta meg, a szigetországban sokan elhiszik, hogy a „szász gyapju név alatt” eladott áru valóban szászországi eredetű.³⁴

Anhalti tapasztalatai a juhtartás vonatkozásában elválaszthatatlannak tűnnek a régió természeti adottságai és a gyakori betegségek közötti reláció felismerésétől. Nienburgban ugyanis a *Blutschlag*nak³⁵ nevezett betegség miatt nagy elhullási arányt regisztrált, s mint a Directio számára készített összefoglaló jelentésében feljegyezte, „*az egész Anhalt egy lapályos föld, mindenhol a Saale és Elba közt, a rétek igen kövérek, s gyakorta mind a két víz kiáradása által szenvednek, ez egy ok lehet a betegségre, annyivalis inkább, mivel sehol annyit nem szenvednek a birkák mint itt, a blutschlagban, kivált a vízhez közelebb levő helyeken. A réten semmi ártalmas nyövevént se találtam*”.

Wedlitzben a *Traberkrankheit*, vagyis egy ízületi bénulásos betegség³⁶ diagnosztikai jellemzőit összegezte egy helyi bérlő nagyszámú boncoláson alapuló feljegyzéseire és elbeszélésére építve, felsorolva az ízületi váladék elszíneződését, megemlítve, hogy az állatok „*izeiket dörgölik, harapdállyák*”, valamint „*ha egy kevéssé a földről felemeltetnek, nem képesek magukat megtartani*”.³⁷

Egyértelműen úgy tűnik, hogy a két georgikoni tanár Berlinben történt találkozásáig Gerics az instrukcióban foglaltak szerint a sziléziai, szászországi, anhalti

30 Góf Hunyady József (1773–1822), ürményi juhászata országos híré volt.

31 Gróf Eszterházy Károly (1756–1828), Ács földbirtokosa.

32 Gróf Festetics Imre (1762–1847), a Georgikon alapítójának öccse, kőszegpatyi birtokán országos híré juhászata volt.

33 OSZK Kt Quart. Hung. 3727/1 fol. 135v–136.

34 OSZK Kt Quart. Hung. 3727/1 fol. 137v.

35 *Apoplexia sanguinis*, vagyis egyfajta agyvérzéses betegség.

36 *Paraplegia enzootica*, magyar elnevezése „surlókérd”.

37 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Gerics Pál jelentései külföldi útjáról 1820–1825. fol. 236r–v.

állattartás és állatgyógyászat kapcsán – különös tekintettel a juhtartásra – kellő részletességgel rögzítette tapasztalatait. Ugyanilyen lényeges szempont a jelentős kereskedelmi központok értékesítési gyakorlata, a porosz állami regulatív beavatkozás, továbbá az infrastrukturális multiplikátorok, például közlekedés, áruszállítás jellemzőinek számbavétele, melyek együttesen általános, illetve magyar nemzetgazdasági szempontból sem elhanyagolható következtetések levonására készítettek.

Az instrukcióban meghatározott piackutató tevékenység szempontjából döntő jelentőségű volt Gerics esetében a Rajna menti városok textilipari üzemének felkeresése, a vállalkozókkal való megismerkedés és közvetlen tárgyalás. Düreni tapasztalatait szintén részletesen ismertette, mivel még Brünbnben szerzett ajánlólevelével Heinrich Leopold Schoeller (1792–1884) és Philipp Wilhelm Schoeller (1797–1877) üzemébe is ellátogatott. Megfigyelése szerint a helyi textilipar magyar gyapjút dolgoz fel, de „*morvai név alatt*”, miközben a durvább minőséget „*magyar mocsokként*” (*Ungarisch trekk*) tartják számon. A felvásárlást illetően pedig igen sokatmondó Gerics megjegyzése, miszerint „*Leopold Schöller azt állítja, hogy a Bétsi és Pesti vásáron leg jobb a gazdának árulni, ahol sortirozatlan gyapju árultatik, Frankfurtba vagy más hová terhebis volna vinni a gazdának, s tetemes kár nélkül lehetlenis*”.³⁸ Megbízójának küldött levelében sajnálatosnak találja azt is, hogy egyes „*bécsi zsidó kereskedők a fabrikánsokat a magyar gyapjű iránt előítéletekkel megtöltötték*”, s emiatt a magyarországi termelőtől történő közvetlen beszállítói szerződés megkötésétől vonakodnak. Ugyanakkor a magyar gyapjű piacképessége szempontjából döntőnek tartja a megfelelő mosás alkalmazását, hiszen „*ha a zsír nagyon kimosott, a gyapjű nem tartható, s ha esztendő alatt el nem adathatnék, veszendő*”. Ugyanígy vigyázni kell arra is, hogyha „*igen zsíros a gyapjű, akkor a fontba több esik ugyan, de amellyet az alkuban reá tud a vásárló*”, sőt a „*nagyon zsíros gyapjű is veszendő hosszabb időre, kivált ha a mosás után nem egészen száradott ki a gyapjű*”.³⁹

Németalföld határát átlépve 1821. január 1-jén Festetics Lászlóhoz intézett újabb levelében részletesen beszámolt a magyar gyapjű értékesítésével kapcsolatban szerzett brüsszeli tapasztalatairól is. Sajnálattal szembesült azzal, hogy a Rajna menti gyárosokhoz hasonlóan itt is rossz véleménnyel voltak a magyarországi eredetű áruról, s ezért már nem a nyereszkes bécsi kereskedőket okolta, hanem hangsúlyozta, arra is ügyelni kell, hogy a „*döglött vagy beteges individuumoktól való bundákat*” ne keverjék össze a rendes gyapjűval. Meglátása szerint a megfelelő minőség, vagyis hogy „*csak egyszer ismeretes legyen a jó portéka*”, hosszabb távon inkább hasznot hoz. Bizonyos befektetések pedig, legyen szó a már elhatározott uradalmi gyapjűmosók tömeges alkalmazásáról vagy a megfelelő takarmányozásról, szelekcióról, szintén a minőségi áru előállítását szolgálja. S ezen a ponton már visszautalt a keszthelyi fejlesztésekre, „*hogy azon birkausztatók, melyeket Kegyelmes Uram még*

38 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Gerics Pál jelentései külföldi útjáról 1820–1825. fol. 258v.

39 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Gerics Pál jelentései külföldi útjáról 1820–1825. fol. 408v.

otthonlétemben felállíttatni szándékozott”, kellő garanciát jelenthetnek arra, nehogy a „*felzavart vízből földes részek üllepedjenek a gyapjuszálak közé*”, illetve az előbbi kritériumok figyelembevételére az „*innét származható károknak [sic] mindenkör kikerülhetünk*”.⁴⁰

Érthető módon a hazai gyapjú értékesítése szempontjából a távolabbi célországban, vagyis Angliában is fontos megfigyeléseket rögzített Gerics. Jóllehet 1821 augusztusában érkezett a szigetországba, mégis csupán a megbízójának írt tizennegyedik angliai jelentésében, vagyis 1822 márciusában kelt levelében foglalkozott kimerítően ezzel a problémával.⁴¹ Alapvető indokként azt hozta fel, hogy azért nem érkezett hosszabban e tárgyban – nem mintha útjának „*egyik fő tzelját*” szemé elől tévesztette volna –, „*mert érezvén a kereskedés dolgában ügyetlenségemet*”, a nyugat-angliai gyárakban szerzett tapasztalatokat is hasznosítani szerette volna.

Hivatkozott jelentésében Gerics először is az árumegjelölés problémáját kívánta tisztázni, hiszen az elnevezés egyúttal az adott európai országra is utalt, vagyis Angliában úgy tartották számon, hogy spanyol, német és francia gyapjú került be a kontinensről. Ezt további földrajzi elnevezésekkel illethették, így Spanyolország esetében leoni, segoviai, soriai, sevillai, sőt portugáliai gyapjút emlegettek. A német területről származó gyapjút elsősorban *Saxon electoralként*, vagyis szász választófejedelemségiként tartották számon, de alcsoportként megkülönböztettek még osztrák, cseh, morva, sőt magyar gyapjút is. A francia gyapjút viszont nem eredet, hanem a tisztaság állapota szerint kategorizálták, vagyis *French washed-ra* és *French in grease-re*, azaz mosottra, illetve mosatlanra osztották. Az eredet szerinti megjelölés alapján a szász választói gyapjút becsülték a legtöbbre, s a vásárokon ezen belül első, másod-, valamint harmadosztályú árut különböztettek meg. Megjegyzésre érdemesnek tartotta, hogy a gyapjú, ha bundában volt válogatva, angol megnevezés szerint „*in fleece*”, értékesebbnek számított, mint ha fürtökben, vagyis „*in locks*” terítették az árut. Ezt Gerics azért is méltányosnak tekintette, mivel az előbbi esetben a gyapjú finomsága, egyenletessége sokkal inkább garantált volt, mint ha több helyről válogatták volna össze.⁴² Ugyanebben a beszámolójában komplett árlistát is közölt, s eszerint a legdrágább szász választói gyapjút minimum 7 shilling 6 pennyre, maximálisan 9 shilling 3 pennyre tartották fontonként (0,453 kg). Az osztrák, cseh, morva, sziléziai és magyar első osztályú gyapjú árfolyama minimálisan 4 shilling 9 penny volt, a másodosztályúé 2 shilling 6 penny, a harmadosztályúé pedig 2 shilling. Az első osztályú áruért maximálisan 7 shillinget adtak, a többi esetben a maximális ár 4 és 3 shilling 6 penny körüli értéket mutatott. Fontos megemlítenünk, hogy valamennyi spanyol gyapjújafajtán belül a segoviai számított a legértékesebbnek, melynek ára fontonként 3 shilling 6 penny és 4 shil-

40 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Gerics Pál jelentései külföldi újtjáról 1820–1825. fol. 410v.

41 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Gerics Pál jelentései külföldi újtjáról 1820–1825. fol. 451–454v.

42 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Gerics Pál jelentései külföldi újtjáról 1820–1825. fol. 453.

ling 6 penny között mozgott. A mosott francia gyapjú ára minimálisan 2 shilling, maximálisan 5 shilling 6 penny volt.⁴³

Gerics kitért a magyar „producensek” helyzetére is, külön kiemelve, hogy a magyar termelők közt érthető módon Esterházy Pál herceg, az Osztrák Császárság követének neve és áruja ismeretes, de mint megjegyezte, *„az angol kereskedőkkel való nexusából nem nagy ditsősége van, vagy haszna, minthogy ezen egyenes nexusa procurálásával [megszerzésével – K. Gy.] milliókat veszített, s ez nem az én mondanom, hanem az angoloké”*. Gróf Festetics László nevét egyébként Henry Oswald Weatherley (1770–1843) kereskedő tette ismertté, de ennek különösebb hatása aligha volt várható, mivel a *„bécsi Zwischenhändlereknek [közvetítő kereskedők – K. Gy.] kívált interesséje azt kívánja, hogy arról ne szóljanak, hanemha közepszerű, azt az ország nevérol nevezzék, ha pedig finom s jeles, azt saxonaiainak bér málják”*. Gerics tapasztalata szerint egyébként az angol felvevőpiac azért is komoly lehetőséget jelentett, mivel a gyapjú fontjára kivetett vám ekkor mindössze 6 penny, vagyis folyó árfolyamon számolva 14 krajcár volt, bár ez a vámszabás folyamatosan emelkedhetett, s emiatt *„csak finom gyapjat szállítanak Angliába, s Kaida sortet [durva, kevert szálú – K. Gy.] éppen nem”*. Ugyanakkor a magyar gyapjú szigetországi forgalmazása érdekében, vagyis *„ha a mi környékünkről azt haszonnal akarjuk szállítani”*, Gerics több javaslatot is tett megbízójának. Alapvetőnek tartotta, hogy a gyapjút *„mosva és montírozva”*, vagyis bálába kötözve kell Angliába szállítani. A mosást a nyírás előtt kell elvégezni, a szászországi gyakorlatnak megfelelően, miközben a franciák a kisebb nyereséggel is megelégszenek, hogysem a *„juhaikat a gyapjúmosás által kitegyék, kivált az olyan helyeken, ha a helybeli klíma gyakran, s hertelen változó”*. Ugyanilyen lényeges szempont a válogatás, főként a különböző fajtákból álló juhnyájak esetében, viszont a távoli felvevőpiac igényeit minden tekintetben szinte lehetetlen kielégíteni. A kiemelkedő minőségű szászországi gyapjú egyébként Antwerpenen és Hamburgon át érkezett a szigetországba, s a főbb kirekódóhelyek London, Liverpool és Bristol kikötői voltak. Az Osztrák Császárságból, így a Magyarországról származó gyapjú közvetítését illetően Gerics a bécsi kereskedők kiterjedt kapcsolatrendszerére is utalt, mondván, *„nagy nexusban vannak mindenhol”*, s a forgalmazás három bécsi zsidó nagykereskedő, Ignaz von Liebenberg (1772–1844), Bernhard Heinrich Lackenbacher (1796–1858) és Heinrich Samuel Kaan (1776–1844) megbízottjain keresztül történt. Utóbbi fia, Louis Kaan (1797–1866) ez idő tájt vásárolt magának házat Londonban.⁴⁴

Néhány hónappal később, 1822. július 17-én Bathból küldött jelentésében a régió gyáriparosaival folytatott tárgyalásait összegezte, illetve megfogalmazta újabb javaslatait instrukciója *„értelméhez képest”*. A bevezető részben Gerics ismét leszö-

43 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Gerics Pál jelentései külföldi útjáról 1820–1825. fol. 453v.

44 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Gerics Pál jelentései külföldi útjáról 1820–1825. fol. 453–

gezte, hogy a beutazott terület „nem annyira mezei gazdaságára mint a posztó fabrikákra nézve különösen emlékezetes”, s hogy természetesen nem mulasztott el semmit megbízója „gyapja hírlelésére s betsére nézve”. Alapvető dilemma volt azonban, hogy bár „vevőről kétség se lehet”, mégis kérdéses, hogy megéri-e „az uradalomnak az angol fabrikánsokkal direkte nexusban lenni”. Jóllehet mindegyik „megvan győződve, hogy a gyapjút az első kézből mindég illendőbb áron veheti meg”, azonban a differenciált igények kielégítését, „ha szinte kevesebb nyereséggel is”, a közvetítő kereskedőtől reméli a vásárló, vagyis maga a textiliparos vállalkozó. Ezt az üzleti gyakorlatot erősítette, hogy a „gyapjúkereskedők kiküldöttjei [muster riders] számtalanok itten, akik egész esztendőn által csak mustrajokat hordozzák körül”, s a kívánt gyapjúnemet „a mindenfelé elágazó kanálisokon”, vagy ha kell, akkor tengelyen szállítva „haladék nélkül megküldik”. A kereskedők egyébként is kiterjedt hálózatot működtetnek, ezért Richard Wilson (1759–1834) londoni ügyvéd tanácsára hivatkozva Geric úg látta, hogy „ha gyapjúnkkal gyümölcsösen akarunk Angliában banni, Londonban depót s ágenst különösen kell tartanunk, vagy pedig commissióba adunk más gyapjúkereskedőnek, hogy a portéka eladására olyan idő válassztasson, midőn a gyapjúnak fenn van az ára”. Ettől függetlenül igen kockázatosnak tartotta mindkét megoldást, mivel a nyereséget felemészthetnék a járulékos költségek (raktározás, szállítás, ügynök), illetve a bizományba átvett áruval kereskedő személy felett nem lehetne ellenőrzést gyakorolni, s „magát nem féleltené el, ha szinte az a gyapjas gazda megrövidülésével történne is meg”. Fontos megemlítenünk azt is, hogy ugyanezen jelentésében az Újvilág felé irányuló gyapjúkivitel érdekében tett kezdeményezéseire is utalt, bár sajnálattal írta, hogy „jóra való addressokat Amerikára”, noha váltig iparkodott, nem sikerült szereznie.⁴⁵

Az angliai gyapjúértékesítés, illetve a különböző európai országokból származó gyapjú klasszifikációja kapcsán – mint láthattuk – Geric részletesen beszámolt megbízójának és a Direciónak, így egyebek mellett a franciaországi eredetű áru forgalmazásával kapcsolatos tapasztalatairól, a „mosott” áru kelendőségéről. A La Manche-on történt átkelését követően a franciaországi gyakorlat ismertetésekor viszont terminológiai s a magyar nyelv szerinti értelmezési, megfeleltetési problémára is utalt, mondván, hogy „a gyapju a posztó gyárosok által fel használható legyen, a gyapjunak a tisztításon [trriage], mosáson [lavage] át kell menni”, a tisztítástól elválaszthatatlan az „ugy nevezett sortirozás is”, s mindezen „rendbeli munkálatot a Francziák beneficiagenak nevezik”. Ez utóbbi kapcsán úgy fogalmaz, hogy az „utolsó tán haszon vehetővé, gyárthatóvá, vagy a gyártásra alkalmatossá, képessé tevés felelne meg”, minthogy „mi magyarok nélkülözzük még” a megfelelő elnevezést. Lényeges szempont volt ugyanis, hogy például Szászországhoz képest itt a gazdák „nem mosott, hanem szennyben nyirt gyapjút szoktak áruba bocsájtani”. Ez azután magával hozta, hogy „kellett támadnia a kereskedők egy nemének, mely a gazda vagyis a te-

45 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Geric Pál jelentései külföldi útjáról 1820–1825. fol. 460r–v.

nyésztő, meg a gyáros közt közbe járjon, a tenyésztőtől vett nyers anyagot a gyártó kezére elkészítse”, s a franciák ezeket „beneficeuröknek nevezik”. Természetesen ez a rendszer „mind a tenyésztőnek, mind a gyártónakis tetemes kárára van”, s bár történtek kezdeményezések a gyártók és a gyapjútermelők közti koordinációra, komoly eredmény nem születhetett, mert „magányos vállalkozók csak magok érdekéig terjeszkedhettek”. A kormányzat a probléma orvoslása érdekében 1816-ban közraktár létesítéséről hozott határozatot, aminek következtében „szüntelen tartó gyapjúvásár” jött létre, amit azután elősegített az az intézkedés, hogy az elhelyezett gyapjút immáron központilag válogatták és mosták. A „beneficiage felállításával hatalom adatott egyszer mind a Directeurnak a gyapju eladhatásra”, de amennyiben a termelőnek akadt vevője, elvben maga is eladhatta az árut, viszont ez nem túl gyakran fordult elő.⁴⁶

A franciaországi gyapjuforgalmazás legfőbb jellemzőinek bemutatása Geric naplója alapján egyértelműen megvilágítja, hogy a georgikoni tanár vidéki útjainak tapasztalata alapján, így például a Sedanban felkeresett gyáripáros vállalkozókkal folytatott tárgyalásokat követően, miért látta lehetetlennek a magyarországi gyapjú értékesítését. A megbízójának 1823. november 15-én írt részletes jelentésében ugyanis kifejtette, hogy „a fabrikánsok, kik magok nem sortiroztatnak, azok a honni gyapjuhoz illendőbb áron jutnak, mint a külföldihez”, s az előbbiekre tekintettel „minéműségére nézve fellyebb betsülik minden egyéb külföldi gyapjunál”, kivéve természetesen a szász gyapjút. Ráadásul a legnagyobb kereskedők felhagytak a külföldi gyapjú forgalmazásával, s a regionális beszállításra építve „a gazdagabb s nagyobb fabricánsok magok mosót tartanak s sortiroznak”. Mindezekon túlmenően általános kereskedelempolitikai megfigyelése szerint az angliai vámszabáshoz képest „az ezen a részen levő douane system [vámrendszer – K. Gy.] az idegen gyapjakat Frantzia országból inkább ki szorítja”, s következtetése szerint „ugy látzik, hogy a Frantziák azon igyekeznek, hogy országjok a külföldtől független legyen az agriculturalai productumra nézve”.⁴⁷

Nem mellékes ugyanakkor, hogy a magyarországi áruk külföldi értékesítésével kapcsolatos fogadókészség tekintetében Lehrmann is fontos tapasztalatokról számolt be. Ajánlólevelei révén Frankfurt am Main legjelentősebb bankárai fogadták, s a Manskopf Sarasin család egyik tagja saját pincéjébe is levitte. A georgikoni tanár jelentése szerint 1811-es, 1815-ös, 1818-as, valamint 1819-es évjáratokat kóstoltak végig, s a rajnai borok közül házigazdája a Rüdeshaim környékieket tartotta a legjobbaknak, engedményt téve a szomszédos Johannisbergből származó egy-egy évjáratnak. Lehrmann felvetésére, miszerint a német városokban magyar borokat is forgalmazhatnának a kereskedők, azt a választ kapta, hogy a magyarországi borok túlságosan „kövérek”, s illat, szín, fűszeresség tekintetében meg sem közelítik a Rajna mentieket, bár eltarthatóság szempontjából felülmúlják a francia borokat.

46 OSZK Kt Quart. Hung. 3727/7 fol. 168–172.

47 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. Jelentések d. 5. Geric Pál jelentései külföldi útjáról 1820–1825. fol. 475v–476v.

A georgikoni tanár természetesen nem állta meg, hogy jelentésében szóvá ne tegye a nyilvánvaló elfogultságot.⁴⁸

Jegyezzük meg azonban, hogy Lehrmann naplója és jelentései inkább deskriptív jelleget mutatnak, ami azért is feltűnő, mert bár az adott periódusban Gericshoz hasonló útvonalat követett, feljegyzései, jelentései egyáltalán nem foghatók a Geric nevéhez fűződő iratanyag helyenként analitikus jellegéhez. Túl azon, hogy Geric képzettsége és műveltsége nyilvánvalóan meghaladta az ő szintjét, e különbség azzal is magyarázható, hogy Lehrmann alapvetően a kor elitjének státuszát is tükröző reprezentatív kertekről, illetve parkokról készített feljegyzéseket. Tegyük hozzá azonban azt is, hogy kellő figyelmet fordított a bevételgeneráló képesség szempontjából fontos borászati és szőlőművelési gyakorlatok tanulmányozására, vagyis e két terület sajátosságaihoz igazodó, az instrukcióban megadott regisztrációs modellt alkalmazott.

*

A Georgikon fenntartójának döntése egyértelműen azt bizonyítja, hogy a tanárok szaktudásának gyarapítását, az intézményes kapcsolati háló bővítését, illetve a megszabott instrukció szerint a Festetics-uradalmakban előállított agrártermékek lehetséges jövőbeni értékesítési lehetőségének feltérképezését hosszabb távon megtérülő befektetésnek tekintette. Az előbbieken részletesebben vizsgált források összegzéseként és lezárásaként mindenképpen megállapíthatjuk, hogy míg Lehrmann József megbízatása valóban egy behatárolt tudomány- és természeti ágazat területét foglalta magában, addig Geric Pál jóval összetettebb és differenciáltabb megfigyelési kötelezettséggel bírt. Utóbbi az állatgyógyászat, továbbá a juh-, szarvasmarha-, ló- és sertésenyésztés/tartás gyakorlatának regisztrálásán túlmenően feladatul kapta a szántóföldi művelési rendszerek leírását, ráadásul a különböző agrártermékek feldolgozásával kapcsolatos technológiai megfigyeléseket, a termékek forgalmazásához, értékesítéséhez fűződő kereskedői gyakorlatot is figyelembe kellett vennie, illetve konkrét piackutató tevékenységet is kellett végeznie. A kérdésre, hogy vajon a két fiatalember közül miért Geric kapott ilyen rendkívül összetett feladatkört, minden bizonnyal abban rejlik a válasz, hogy természettudományos felkészültsége és általános műveltsége, hiszen nemcsak a pesti egyetem orvoskarát végezte el, hanem a bécsi Polytechnisches Institutnak is hallgatója volt, eleve alkalmasabbá tette erre.⁴⁹ Az útja során keletkezett iratanyag alapján rekonstruálható elemzőkészsége, stílusa, s nem mellékesen magas szintű francia és időközben elsajátított angol nyelvismerete szintén megkülönböztette társától.

48 MNL OL P 279. Festetics Lt 1822. Directorátusi Ügyiratok 130. d. T. III. fol. 92v. Nem megállapítható, hogy házigazdája Jacob Philipp (1777–1859), vagy testvére, Jacob Wilhelm (1788–1851) Manskopf Sarasin volt.

49 Kurucz 2017: 1017–1018.

Ugyanígy megállapíthatjuk, hogy a két georgikoni tanár, különösen Gericcs Pál, a Georgikon későbbi igazgatója, teljes mértékig a „technological journey” követelményei szerint járt el. Ennek megfelelően konkrét gyakorlati javaslatokkal is szolgált, s ezért a juhtenyésztéssel, az állatgyógyászattal, a nyírással, a nyersgyapjú tárolásával stb. kapcsolatos tapasztalatai és következtetései mindenképpen komoly tanulságokat közvetítettek megbízója számára. Általános nemzetgazdasági szempontokat is mérlegelő elemzése és megjegyzései alapján pedig aligha tűnik túlzásnak a megállapítás, hogy a modern szakismeretek recepcióját illetően, beleértve az instrukcióban megszabott piackutatási szempontokat is, a több ezer oldal terjedelmű jelentésanyag az átdolgozott naplóval együtt minden tekintetben különleges dokumentációként értékelhető, melynek jövőbeni átfogó elemzése és közreadása feltétlenül indokoltnak tűnik.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

P 246. Festetics család keszthelyi levéltára (Festetics Lt), Festetics Györgyhöz intézett levelek

P 274. Festetics család keszthelyi levéltára, Jóságkormányzói Rendeletk

P 274. Festetics család keszthelyi levéltára, Központi Birtokigazgatás és Gazdálkodás 3. d. Jelentések 5. Gericcs Pál jelentései külföldi útjáról, 1820–1825.

P 274. Festetics család keszthelyi levéltára, Központi Birtokigazgatás és Gazdálkodás 3. d. Jelentések 6. Lehrmann József jelentései külföldi útjáról, 1819–1825.

P 279. Festetics család keszthelyi levéltára, Directorátusi Ügyiratok

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSZK Kt)

Quart. Hung. 3727

FELHASZNÁLT IRODALOM

Baum, Constanze 2017: Bode in Paris. Das *Journal einer Reise von Weimar nach Frankreich im Jahr 1787* im Kontext von Reiseliteratur und moderner Stadterfahrung. In: Berghagen, Cord-Friedrich – Biegel, Gerd – Kinzel, Till (Hrsg.): *Johann Joachim Christoph Bode. Studien zu Leben und Werk*. Heidelberg, 51–70.

Carey, Daniel 2012: Inquiries, Heads, and Directions: Orienting Early Modern Travel. In: Hayden, Judy A. (ed.): *Travel Narratives, the New Science, and Literary Discourse, 1569–1750*. Farnham–Burlington, 25–51.

Deininger Imre 1885: *Keszthelyi Magyar Kir. Gazdasági Tanintézet (1865–1885) évkönyve az itt fennálló Georgikon (1797–1848) rövid történeti vázlatával*. Keszthely.

Festetics Imre 1819: Debatten: Schafzucht. Weitere Erklärungen des Herren Grafen Emerich von Festetics über Inzucht. *Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen* (4.) 22. 169–172.

Futaky István 2007: *Göttinga. A göttingeni Georg-August Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén*. Budapest.

- Jones, P. M. 2012: Arthur Young (1741–1820) For and Against. *The English Historical Review* (127.) 528. 1100–1120.
- Kaposi Zoltán 2016: Tudomány és gazdaság, Gróf Festetics Imre birtokai és gazdálkodása a 19. század első harmadában. *Közép-Európai Közlemények* (9.) 3. 67–83.
- Krász Lilla 2016: Bibliofil főurak: gróf Festetics György orvostudományi könyvgyűjteményéről. In: Nyerges Judit – Verók Attila – Zvara Edina (szerk.): *MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*. Budapest, 425–434.
- Kurucz György 1989: Jobbágy vagy Farmer? A Nemzeti Gazda kísérlete a programadásra. *Agrártörténeti Szemle* (31.) 1–4. 1–23.
- Kurucz György 1990: Az „új mezőgazdaság” irodalma az egykori Festetics-könyvtár anyagában. *Magyar Könyvszemle* (106.) 1–2. 32–44.
- Kurucz György 2013a: *Keszthely grófia. Festetics György*. Budapest.
- Kurucz György 2013b: Göttingentől Keszthelyig: Asbóth János (1768–1823) tanári és uradalmi tiszti tevékenysége, 1801–1818. *Századok* (147.) 4. 1031–1060.
- Kurucz György 2016: Adminisztráció, gazdálkodás, adósságkezelés. Gróf Festetics László pénzügyi helyzete az apai örökség átvételétől a zárgondnokság időszakáig (1820–1830). *Századok* (150.) 3. 535–584.
- Kurucz György 2017: Peregrinatio oeconomica. Georgikoni tanárok nyugat-európai tanulmányútjai a 19. század első évtizedeiben. *Századok* (151.) 5. 1007–1024.
- Nicolai, Friedrich Christoph 1783–1796: *Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781. Nebst Bemerkungen, Gelehrsamkeit, Industrie, Religion und Sitten*. Bd. 1–12. Berlin–Stettin.
- Perrault de Jotemps, Alexandre Gaspard de Feuillasse 1825: *Ueber Wolle und Schaafzucht*. Berlin.
- Raabe, Paul 1991: Friedrich Nicolais unbeschriebene Reise von der Schweiz nach Norddeutschland im Jahre 1781. In: Griep, Wolfgang (Hrsg.): *Sehen und Beschreiben. Europäische Reisen im 18. und frühen 19. Jahrhundert*. Heide, 197–212.
- Sági Károly 1967: Adatok Festetics György és munkássága értékeléséhez. In: *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 6. Szerk. Éri István. Veszprém, 329–341.
- Sági Károly 1972: Festetics György élete, kulturális és politikai törekvései. In: *Georgikon 175*. Szerk. Sági Károly. Budapest, 13–41.
- Siebers, Winfried 2002: Darstellungsstrategien empirischen Wissens in der Apodemik und im Reisebericht des 18. Jahrhunderts. In: Zimmermann, Christian (Hrsg.): *Wissenschaftliches Reisen – reisende Wissenschaftler. Studien zur Professionalisierung der Reiseformen zwischen 1650 und 1800. Cardanus Jahrbuch für Wissenschaftsgeschichte* 3. Heidelberg, 29–49.
- Stagl, Justin 1995: *A History of Curiosity. The Theory of Travel 1500–1800*. London – New York.
- Stagl, Justin 2002: *Eine Geschichte der Neugier. Die Kunst des Reisens 1550–1800*. Wien–Köln–Weimar.
- Süle Sándor 1964: *Kisszántói Pethe Ferenc*. Budapest.
- Süle Sándor 1967: *A keszthelyi Georgikon, 1797–1848*. Budapest.
- Szabó T. Attila 2010: Valók gráditsonkénti lépegetése (1818) és a Természet genetikai törvényei (1819). *Kaleidoscope* (1.) 1. 237–271.
- Szabó T. Attila 2016: Korszakos felismerések és tévhitek a genetikában, Festetics Imre és a „genetika” fogalmi fejlődése kapcsán. *Kaleidoscope* (7.) 13. 175–188.

- Vargha Gyula 1885: *Magyarország pénzüzetei. Visszapillantás hitelviszonyaink fejlődésére és a hazai pénzüzetek négy évtized alatti működésére.* Budapest.
- Weber, Wolfhard 1981: Probleme des Technologietransfers in Europa im 18. Jahrhundert. Reisen und technologischer Wandel. In: Troitzsch, Ulrich (Hrsg.): *Technologischer Wandel im 18. Jahrhundert.* Wolfenbüttel, 189–217.

Gyümölcsstermesztés a Festeticsek keszthelyi uradalmában a 19. század közepén

Bevezetés és irodalmi áttekintés

A nagybirtok gazdálkodásának nagyon izgalmas, ugyanakkor kevésbé kutatott területe a gyümölcsstermesztés. Tanulmányunkban az 1855–1859 közötti időszakban a Festetics család központi, keszthelyi uradalmában folytatott gyümölcsstermesztést mutatjuk be, alapvetően három szempontot vizsgálva: a termelt gyümölcsfajokat, a gyümölcsösök elhelyezkedését, illetve egy esztendő adatai alapján a termés mennyiségét.

A keszthelyi uradalom ebben az időben négy ispánságból állt: Georgicon, Felső-major, Újmajor és Szántói. Kiterjedését tekintve jócskán túlnyúlt a városon, a Balaton nyugati medencéjét ölelte körül, a mai Vonyarcvashegytől Fenékpusztáig, északi irányban csaknem Sümegig tartoztak hozzá kisebb-nagyobb birtoktestek. 1856-ban 14 392 darab eszközt írtak össze,¹ és ebben az évben 2611 hold szántót, 4261 kaszás rétet, 386 kapás szőlőt műveltek meg. Erről a területről 8466 kereszt búza, 11 219 kereszt rozs, 3587 köből kukorica, 363 köből „kolompér”, 963 akó fehér-, 43 akó vörösbor és 240 akó törköly betakarítása, elkészítése történt meg.² Az 1856-os év összeírása szerint 117 960 forint bevétel mellett 91 430 forint kiadás volt, a tiszta jövedelem 26 530 forintra rúgott. A bevétel nagyon kis hányadát, csaknem 350 forintot tett ki a „kerti jövedelem”, összehasonlításképpen: nádértékesítésből 800 forintot vettek be.³

A 19. századi hazai gyümölcsstermesztés kapcsán állapította meg Rapaics Raymond: „a reformkor [...] megújította a magyar kertészetet is. [...] Régi maradványok és új törekvések, régi gyakorlat és új ismeret atomizált elemei összeviszszaságban kavarogtak egymás mellett és egymás körül, s mentől több volt a faiskola, annál kevésbé tudott tájékozódni köztük a közönség.”⁴ Ebben az időszakban Lippay János *Posoni kertjét* már csak a maradiak olvasták,⁵ az újítók nem hasz-

1 MNL OL P 276. 69. cs. 392.

2 MNL OL P 276. 69. cs. 459.

3 MNL OL P 276. 69. cs. 498.

4 Rapaics 1940: 247.

5 Rapaics 1940: 247.

nálták, de hasonló jelentőségű munka még nem született. Annak ellenére, hogy a század elején a Georgikon keretein belül már folyt kertészképzés, Rapaics szerint ebben a korszakban a tudás átadása inkább céhszerű, familiáris, és a „természettudomány elméleti alapja a magyar kertésznek még vajmi kis cseppekben csurog”.⁶ Nagy jelentőségű munkásságát a század közepén kezdte meg Entz Ferenc (1805–1877), akinek *Kertészeti füzetek* sorozata 1857–1859 között 15 számban modern ismereteket nyújtott a korszak gazdái számára.

Gunst Péter megállapítása szerint hazánk agrártörténetében a gyümölcsstermesztés növekedése mindig a belterjesedés egyik útját jelentette.⁷ Kaposi Zoltán szerint kertet, kertművelést szinte minden paraszti ház körül lehetett találni, ami abból a szempontból is előnyös volt, hogy ebből nem járt kilenced és tized a földesúr részére.⁸ A 19. század végén a szilva és a meggy aránya volt igen magas, az egész állomány felét adta. Ennek oka főként az volt, hogy magról, helyben lehetett őket szaporítani, kevés gondozást igényeltek, általában termőképességük csekély volt, s főként házi felhasználásra termelték. A többi gyümölcs már belterjesebb, több gondozást igénylő faj volt. Az alma állománya ekkor 15,59%-ot tett ki, az őszibarack és a körte egyaránt 8,97%-ot, míg a kajszi 4,79%-ot.⁹

A birtok és az ágazat vizsgálata a fenti országos átalakulás mellett azért is izgalmas, mert ezekben az években éppen nem működött a Georgikon, de ennek ellenére is fejlődött az uradalomban a gyümölcsstermesztés. A Festetics-birtok ezen korszakának vizsgálata pedig azért is fontos és érdekes, mert Festetics László halála (1846) után fiai, Tasziló (I.) és György (II.) felosztották az adósságokkal terhelt birtokokat, és mindketten igen komoly fejlesztéseket végeztek el.¹⁰

A források adatai és értékelésük

Kutatásainkat könyvtári és levéltári forrásokra alapoztuk. Primer forrásként a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Festetics levéltári anyagából gyűjtött adatokat elemeztük.

A levéltárban őrzött iratanyag alapján megállapítható, hogy a Festetics-birtok központi uradalmában, Keszthelyen a 19. század közepén négy nagyobb gyümölcsöst tartottak fenn: a „kastélyi kertben”, a „mosóháznál”, a „tomaji, tomai” és a „diási” szőlőben, utóbbit később „vonyarczinak” is nevezték (1. kép).

6 Rapaics 1940: 248.

7 Gunst 1976: 345.

8 Kaposi 2002: 110.

9 Gunst 1976: 345.

10 Kurucz 2013: 38.

1. kép. Gyümölcsfa-összeírás a keszthelyi uradalomban 1855-ből

Gyümölcsfa száma

	Alma	Körte	Szilva	Barack	Cse- resznye	Meggy	Dió	Geszte- nye	Man- dula	Össze- sen										
<i>Kezthelyi kerület</i>	250	282	98	66	140	102	35	66	23	6	14	12	67	79	3					
<i>Mosonánál</i>	258	218	102	21	66	20	56	3	21	4	9		15	61	9	11				
<i>Somjai községnél</i>	202	208	44	53	93	68	29	11	10	20			12	30	3	2				
<i>Diási</i>	6	87	17		894	598	21	9	30		7		18	78		5	207	0		
<i>Összes</i>	916	885	262	150	1192	815	191	89	114	30	160	12	112	248	15	18	207	0		

Kezthelyi Uradalom, December 21. 1855.

Forrás: MNL OL P 276. 69. cs. 117.

Ezen a négy területen 1856-ban 5416 darab gyümölcsfát írtak össze, 1859-ben pedig már 5709 darabot, vagyis csaknem 5%-kal bővült az állomány. Az összeírásokban a „termő” és a „nem termő” fákat külön írták össze, az 1859-es évben 2931 darab termő és 2778 darab nem termő fát találtak. Az 1. táblázat adatai alapján látható: az alma és a szilva aránya együttesen megközelítette a 70%-ot.

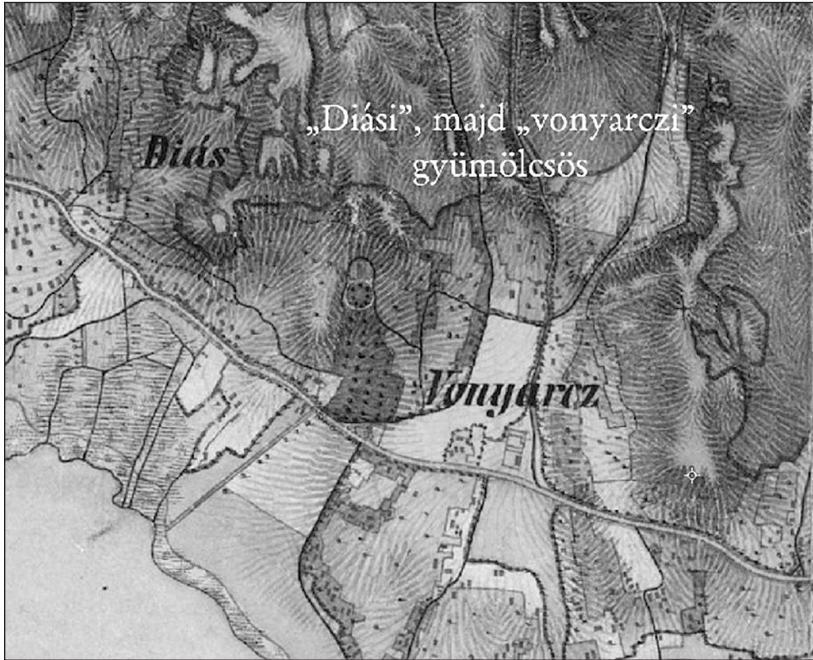
1. táblázat. A keszthelyi uradalom gyümölcsfáinak száma 1859-ben

Mennyiség	Alma	Körte	Szilva	Barack	Cse- resznye	Meggy	Dió	Geszte- nye	Man- dula	Össze- sen
Darab	1 842	422	2 132	309	174	111	389	30	300	5 709
Arány (%)	32,3	7,4	37,35	5,4	3,0	1,9	6,8	0,55	5,3	100

Forrás: MNL OL P 276. 70. cs. A Keszthelyi Uradalom számadásai (1859–1864) 869.

A második katonai felmérés térképein viszonylag pontosan lehet azonosítani a diási, illetve vonyarci területet, melynek elnevezése változóan szerepelt (1. térkép), mivel a két település határán feketett.

1. térkép. A diási („vonyarci”) gyümölcsös a második katonai felmérés térképén

Forrás: Saját szerkesztés mapire.eu alapján

Ezen a területen a 19. század közepén évről évre mintegy 2000 darab fát írtak össze (1859: 2001 darab), melynek 70%-a szilva volt, a dió és az alma aránya csaknem 5%-ot, a körte, a barack és a cseresznye aránya egyaránt 1–2%-ot tett ki, a meggy és a gesztenye aránya még ennél is kisebb volt. Az uradalom többi gyümölcsösehez képest kiemelkedően magas, 14% volt a mandula aránya, ami főként a termőhelyi adottságoknak volt köszönhető.

A „tomaji” gyümölcsös rész sajnos nem azonosítható be pontosan a katonai felmérés térképén, ennek megállapításához további levéltári vagy térképtári (OSZK) kutatás szükséges. Az akkor már Cserseztomaj névre hallgató, önálló település (korábban, 1848-ig külön szőlőhegyként Tomaj és Cserseztomaj) tomaji részén fekvő gyümölcsösről a rendelkezésre álló adatok alapján megállapítható, hogy a fák száma 1000 körül alakult (1859: 1067 darab). Magas aránya volt az almának (58,7%), a szilva aránya a többi területhez képest alacsonyabb volt (15,4%), a körte (9,7%) és a cseresznye (5,8%) viszont magasabb. Telepítettek ide barackot (4,8%) és diót (3,9%), volt gesztenye (0,5%) és meggy (1,3%) is.

Keszthely területén a kastélykert és a mosóház volt gyümölcsösként említve. A kastélykert azonosítása egyértelmű, a mosóház környékén található gyümölcsösé nehezebb, mert több mosóház volt (2. térkép). Feltételezhetően az említett gyümölcsös a kastélyhoz közelebb fekvő mosóház mögött volt, az egykori Polgárvaros vagy Kiskeszthely irányában.

2. térkép. A keszthelyi gyümölcsösök a második katonai felmérés térképén

Forrás: Sajtó szerkesztés mapire.eu alapján

A mosóháznál nagyságrendileg 1000 gyümölcsfa volt (1859: 1015 darab), itt a többi gyümölcsöshöz képest sok volt a diófa (10,3%). Összességében véve kiemelkedett az alma aránya (56,9%), de sok volt a körte (13,1%) és a szilva (9,5%) is. A barackfa 5%-os arányt képviselt, a cseresznye és gesztenye a fák mintegy 2-2%-át adta, a meggy 1%-nál alacsonyabb mennyiségben fordult elő.

A kastélykertben található gyümölcsösben nagyságrendileg másfél ezer volt a fák száma (1859-ben 1626 darab), melynek harmada alma volt (33,8%), illetve a többi gyümölcsöshöz képest – hasonlóan a mosóházihoz – magas volt a dió aránya (9%). A körte (10,1%) és a barack (10,5%) aránya hasonló volt, a többi gyümölcsöshöz képest magasabb volt a meggy (5%) és a cseresznye (3,6%) előfordulása. Diáson kívül csak itt termelt mandula is (1%, 20 fa).

A megtermelt gyümölcs mennyiségéről is maradtak fenn adatok. A *Keszthelyi Uradalomban termelt Gyümölcs Összeírata 1855* dokumentum szerint 1855-ben az uradalmi erdőkben történő makkoltatásért (sertéshizlálás) 1600 napszámot kértek cserébe, ugyanitt 210 köből makkot gyűjtöttek össze. A kastélykertben 1,25 köből alma és 2,75 köből dió termelt. A rezi gesztenyés termését Hoffmann Lipót vette meg 120 forintért, a vállusit az ottani „kortszmát” bérlő Hoffmann Adolf. Ezen összeírás alapján ugyanakkor nem állapítható meg egyértelműen, hogy ennyire rossz gyümölcstermő év volt, vagy pedig hiányos az összeírás (az utóbbira lehet gyanakodni, ugyanis sok jelentős ágazat nem jelenik meg).¹¹ Az év számadásait vizsgálva, 1856. február 23-án írta Decsy József felügyelő a keszthelyi uradalom

¹¹ MNL OL P 276. 69. cs. A Keszthelyi Uradalom számadásai (1855–1858). 117.

terméstabléllaival kapcsolatos észrevételei között: „*A Gyümölcs Termés Tabellából kitéttzik, hogy 1,25 mérő [!] Diónál egyéb Szelíd Gyümölcs nem termett az Erdei Makkolatásból pedig 210 mérő ültetni való makk felszedés és 1600 gyalog napszám szolgálat szereztetett.*”¹² A következő évben azonban már jobb termés volt (2. táblázat).

2. táblázat. A keszthelyi uradalom gyümölcstermése 1856-ban (kőből)

Gyümölcsös helye	Alma		Körte	Szilva (akó)	Barack	Cse-resznye	Meggy	Dió	Gesztenye	Mandula
	jó	gyenge („allas”)								
Kastélykert	87	20	6				0,75	1,25	0,25	
Mosóház	26	6								
Tomai	106	16	0,25	1	0,75	2	1,25	0,75		
Diási					1,75	0,25		2,25		4,25
Összesen	219	42	6,25	1	2,5	2,25	2	4,25	0,25	4,25

Forrás: MNL OL P 276. 69. cs. A Keszthelyi Uradalom számadásai (1855–1858). 448. A Keszthelyi Uradalomban termett Gyümölcs Összeírata, 1856ik évben

A *Keszthelyi Uradalomban termett Gyümölcs Összeírata 1856* dokumentumban (2. táblázat) szereplő adatok szerint az 1856. évben az uradalmi erdőkben a makkolatásért (sertéshizlalás) 3250 napszámot kértek már. Ebben az évben 160 köből makkot gyűjtöttek össze. A kastély gyümölcsöskertjében 87 köből „jó” és minden gyenge minőségű („allas”) alma termett, továbbá 1,25 köből dió.

Ugyanezek a termőhelyeken 1857-ben (3. táblázat) az almatermés a hatodára esett vissza, ugyanakkor (a meggyen kívül) minden gyümölcsből több termett. A körte mennyisége emelkedett meg leginkább – az összeírás szerint több mint négyszeresére.

3. táblázat. A keszthelyi uradalom gyümölcstermése 1857-ben (kőből)

Gyümölcsös helye	Alma		Körte	Szilva (akó)	Barack	Cse-resznye	Meggy	Dió	Gesztenye	Mandula
	jó	gyenge („allas”)								
Kastélykert	14	0,5	20		6	1,5	0,75			
Mosóház	21	3	1,5							
Tomai	6	0,5	5	1	1,5	2	1	2		
Diási					4			1,5		6,25
Összesen	41	4	26,5	1	11,5	3,5	1,75	3,5		6,25

12 MNL OL P 276. 69. cs. A Keszthelyi Uradalom számadásai (1855–1858). 429.

	Alma		Körte	Szilva (akó)	Barack	Cse-resznye	Meggy	Dió	Geszte-nye	Man-dula
	jó	gyenge („allas”)								
Bevétel	28 Ft 25 xr	1 Ft 36 xr	18 Ft 6 xr	1 Ft	17 Ft 13 xr	1 Ft 27 xr	54 xr	1 Ft 30 xr		8 Ft 15 xr
Kastély számára kiszolgáltattott	4,5		3,5		2	2	1	1		1,5
Maradt	1,5		2					2		2,5

Forrás: MNL OL P 276. 69. cs. A Keszthelyi Uradalom számadásai (1855–1858). 614. A Keszthelyi Uradalomban termelt Gyümölcs Összeirata, 1857ik évben

A fenti adatokból látható, hogy a termés egy részét értékesítették, ugyanakkor fontos szerepet játszottak a gyümölcsösök a kastély ellátásában is – dióból, mandulából és meggyből csak minimális mennyiséget adtak el.

Ha a fenti adatokat összevetjük a nyolc évvel későbbiekkel (4. táblázat), akkor érzékelhetővé válik a gyümölcsstermesztés fejlődésének iránya a keszthelyi uradalomban. Az alma – melynek termésmennyisége változókéony volt – és a mandula termését leszámítva mindegyik faj mennyisége nőtt; a baracké például hétszeresére, a dióé háromszorosára.

4. táblázat. A keszthelyi uradalom gyümölcsstermesztése 1865-ben (kőből)

Gyümölcsös helye	Alma		Körte	Szilva (akó)	Barack	Cse-resznye	Meggy	Dió	Geszte-nye	Man-dula
	jó	gyenge („allas”)								
Kastélykert	38	63	7	1,25	12	1,25	3,25	3,25		
Mosóház	18	70			7	1		5,5	0,5	
Tomai	14	22	0,75					2		
Vonyarci								2,25		1
Összesen	70	155	7,75	1,25	19	2,25	3,25	13	0,5	1
Eladva	58	155	7,75	1,25	19	2,25	3,25	13	0,5	1
Maradt	12									

Forrás: MNL OL P 276. 70. cs. A Keszthelyi Uradalom számadásai (1859–1864). 847. A Keszthelyi Uradalmi gyümölcsösökben termelt különbözőféle gyümölcs termés kimutatása az 1865ik évben

*

A bemutatott adatok alapján megállapítható, hogy a Festetics család keszthelyi uradalmában folytatott gyümölcsstermesztés a 19. század közepén az európai és országos tendenciáknak megfelelően fejlődött, azonban ahhoz, hogy egzakt és plasztikus képet kapjunk erről az ágazatról, további kutatásokra van szükség.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

P 276. Festetics család keszthelyi levéltára 69. cs. A Keszthelyi Uradalom számadásai, 1855–1858.

P 276. Festetics család keszthelyi levéltára 70. cs. A Keszthelyi Uradalom számadásai, 1859–1864.

Második katonai felmérés térképei: <http://mapire.eu/hu/>

FELHASZNÁLT IRODALOM

Gunst Péter 1976: A mezőgazdaság fejlődésének megrekedése a két világháború között (az 1920–30-as években). In: Gunst Péter – Hoffmann Tamás: *A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században*. Budapest.

Gunst Péter – Lőkös László 1982: *A mezőgazdaság története*. Budapest.

Kaposi Zoltán 2002: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Budapest–Pécs.

Kövér György 1982: *Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914*. Budapest.

Kurucz György 2013: *Keszthely grófja*. Budapest.

Rapaics Raymund 1940: *A magyar gyümölcs*. Budapest.

Nagykanizsai vállalkozók birtokszerzései a város körüli területeken a dualizmus korában

Kanizsa mezőváros és a kanizsai uradalom

Kanizsa vára és uradalma a 90 éves török megszállás alól 1690-ben szabadult fel. Ezt követően a nehéz anyagi helyzetben lévő udvar 1702-ig kamarai irányítás alatt tartotta a váruradalmat, majd pedig eladta egyik hadiszállítójának, Grassich Jakobnak. 1717-ben az uradalmon már az Inkey és a Szapáry család osztozkodhatott. Ennek során a hatalmas kiterjedésű térség északi és keleti részei, Palin és Iharosberény központtal az Inkey família kezébe kerültek, míg a mezőváros és a nyugati-délnyugati területek a Szapáryak vagyonát képezték. Másfél évtizeddel később a Szapáry-rész, vagyis a kanizsai uradalom gróf Batthyány Lajos kezébe került. A kanizsai domínium mintegy 24 000 holdat tett ki, amihez egy évvel később a közvetlenül mellette elhelyezkedő homokkomáromi uradalmat is megszerezte a gróf, amelynek hozzácsatolásával 31 000 holdas, egységes területű domíniumot alakított ki.¹ Batthyány gróf a tulajdonában lévő körmendi, kanizsai, intai és ludbregi uradalmakból hitbizományt alapított, amellyel hosszú időre biztosítani tudta a földek egyben tartását. Ennél valamivel rövidebb életű volt a palini uradalom Inkey-birtoklása: az 1717-ben megszerzett földeket 1846-ban eladták a belga királyi családnak.

A Batthyány és az Inkey család közül hosszú távon egyértelműen a grófi familia járt jobban.² A 18–19. században a mezőváros és térsége gyorsan fejlődött. Az 1730–1740-es évektől kezdve megindult a külső népesség beköltözése, sok iparos érkezett a környező országokból, de emellett a környező zalai-somogyi vidékekről is jelentős létszámú lakosság telepedett be a városba.³ Kanizsa gyors gazdasági fejlődését segítette jó közlekedésföldrajzi elhelyezkedése: a mezőváros öt fontos országos útvonal kereszteződésében feküdt, ahonnan a kül- és belföldi kereskedelem szempontjából fontos piacok könnyen elérhetők voltak. A városon átmenő utak államilag fenntartott, kövezett utak voltak, amelyeken viszonylag jól lehetett terméket szállítani. Létrejötték a kereskedelem működését elősegítő szolgáltató al-

1 MNL OL P 1322. Fasc. 100. No. 377. A tanulmányban minden területi adat katasztrális holdban szerepel.

2 Kanizsa és uradalma fejlődésére részletesen lásd a két monografikus feldolgozást: Kaposi 2009; Kaposi 2014.

3 MNL ZML IV. 14/e. Causarum sedititer revisarum. Fasc. 1. 1773.

rendszerek, egyre több vendégfogadó épült, a reformkorban már kávéosok és szállodák várták az utazókat. A földesúri politika és a kereskedelem növekedése következtében itt alakult ki a Dunántúl második legnagyobb zsidó közössége. Kanizsa egy 50–60 km-es sugarú kör legfontosabb központját jelentette: 1828-ban 257 zalai és somogyi település vallotta Kanizsát egyedüli piacának, ez alapján a város az ország nyolcadik legnagyobb piackörzetével rendelkezett.⁴ A kanizsai országos vásárok eleinte inkább a sertéskereskedelemtől, később pedig a marha-, ló- és gabonaeladásról váltak híressé. Az évente négyszer, majd a 19. század első felében már hatszor tartott országos vásárok kiváló lehetőséget biztosítottak a majorsági termékek, valamint a környező nagyobb uradalmak fölöslegeinek értékesítésére.⁵ Az 1850–1873 közötti konjunktúra kifejezetten jó helyzetbe hozta a mezőgazdasági termelőket,⁶ a piacok kihasználásához viszont szükség volt a termelés felfuttatására és a szállítási kapacitások kiépítésére. Az uradalom gazdálkodását nagyban erősítette, hogy az 1860-as években a Nyugat-Dunántúl legfontosabb vasútvonalai a Déli Vasút által hamar kiépültek (1861: Buda–Kanizsa–Prágerhof; 1865: Kanizsa–Bécs; 1868: Murakeresztúr–Barcs stb.).⁷

Ezzel szemben Palin és uradalma esetében nagy előrelépésről nem beszélhetünk. A 18–19. században Palin népessége ugyan nőtt, de messze elmaradt Kanizsától. Bár a palini uradalom központjában, Kanizsától északra 2 km-re kiépült az Inkey-központ, ahol szép kastélyszerű épületet is emeltek, hozzá angolkertot alakítottak ki, de a falu gazdasági rendszere alapvetően agrárjellegű maradt. Ráadásul az Inkey családnak szembe kellett néznie a gyerekszaporulattal is, amely révén a hajdani egyben lévő uradalmat több kisebb részre szakították, s bár még így is szereztek némi földet, a 19. század elején már külön kezelték a nagyrécei, a palini és a raszinyai uradalmakat. A család több tagja is eladósodott, olyan mértékben, hogy például az iharosberényi uradalomból el kellett adni a 6200 holdas Mihálydi falut. Azonban kétségtelen, hogy a 19. század közepe felé az Inkeyek még így is számos uradalmat birtokoltak Zalában és Somogyban, utóbbi vármegyében az iharosberényi uradalom megmaradt részein kívül az övéké lett 1860-tól Alsóbogát, s a lengyeltóti uradalomból is meg tudtak tartani kisebb birtokrészeket. Írásom célja szempontjából meg kell említenem, hogy a palini uradalom részei 1848 után (miután a volt úrbérésekkel lezárultak a legelő- és erdőelkülönözési tárgyalások) adható-vehető földek voltak, szemben a kanizsai uradalom hitbizomány jellegével.

4 Bácskai–Nagy 1984: 45; illetve Bácskai 1993: 213–249.

5 Kanizsa környékén helyezkedett el az Inkeyek palini és iharosberényi, a Zichyek vrászlói, a Szapáryak letenyei, a Széchényiek zalai, a Festeticsek szentmiklósi és csurgói nagybirtoka.

6 Kaposi 2002: 206.

7 Barbarits 1929: 197.

Gazdasági fejlődés a dualizmus korában

Nagykanizsa a dualizmus korszakában gyorsan fejlődő s egyben a Délnyugat-Dunántúl legnagyobb piacával rendelkező város volt. A 19. század közepi 10 000 fős népesség 1910-re már 26 000 főre növekedett. A rendezett tanácsú várossá vált Kanizsa térségének minden szempontból központjává vált. Míg a reformkorban elsődlegesen a mezőgazdaság és a kereskedelem fejlődött, addig a dualizmus első felében egyértelműen a szolgáltató ágazatok, s azon belül is főleg a nagy- és kiskereskedelem, a közlekedés és a hitelélet fejlődött gyorsan. Az 1890-es évektől kezdve a kereskedelem mellett egyre inkább lábra kapott az ipar, s a világháborúig tartó időben több gyárat alapítottak a városban. Az ipari és forgalmi szférával szemben a mezőgazdaság szerepe némileg csökkent, de a kiskanizsai (nyugati) városrészben, ahol a kisparaszti birtokszerkezet volt a meghatározó, továbbra is igen fontos maradt.

A gazdasági fejlődés során jelentősen átalakult a városi lakosság foglalkozási szerkezete is. A legfontosabb változások az őstermelők arányának csökkenése, a munkások és iparosok, valamint a szolgáltató ágazatokban dolgozók számának és arányának emelkedése volt. Az alábbi táblázatból látható, hogy az ipar a háború előtt már minden harmadik keresőnek biztosított kenyeret. A keresők számának növekedése főleg a századforduló körül gyorsult föl.

1. táblázat. Nagykanizsa foglalkozási szerkezete (1900–1910)

Foglalkozási ágazati csoport	Keresők (1900)		Keresők (1910)	
	száma	százalékos aránya	száma	százalékos aránya
Mezőgazdaság, kertészet	2 235	21,1	2 059	17,3
Ipar	2 729	25,8	3 874	32,6
Kereskedelem és hitelélet	926	8,7	1 021	8,6
Közlekedés	791	7,5	943	7,9
Közfoglalkozás és szabad foglalkozásúak	543	5,2	635	5,3
Véderő	723	6,8	744	6,3
Napszámos és házi cseléd	1 766	16,7	1 480	12,4
Egyéb és ismeretlen foglalkozású	873	8,2	1 144	9,6
Összes kereső	10 586	100,0	11 900	100,0

Forrás: Népszámlálás 1912, illetve Népszámlálás 1913 adatai alapján

A kanizsai iparosodás az ország más térségeihez képest csak lassan és viszonylag későn indult meg. A „gyáralapítási láz” idején, 1900-ban Nagykanizsán 12 ipari üzem működött 20 főnél több alkalmazottal.⁸ Ebben az időben a legnagyobb gyár

⁸ Thirring 1912: 309.

a Stern Mór tulajdonában lévő, 150 dolgozót foglalkoztató tégl- és cserépipari üzem, a 140 főt foglalkoztató Kardos Sándor és Társa által 1902-ben alapított kefégyár, valamint a mintegy 120 fővel működő, 1906-ban a Schwarz és Tauber kereskedőcég által alapított Patria pótkávégyár volt.⁹ Az 1890-es években megjelentek az első részvénytársaságok is, ezek közül a kanizsai sörgyár volt a délnyugat-magyarországi térség legnagyobb gyára.¹⁰ A mindig látványos gyáripar mellett a város iparának fontos jellemzője maradt a helyi kisipar is.

A kereskedők száma is folyamatosan emelkedett a 19. században. A dinamikusan fejlődő nagykereskedelem révén a távoli vidékek termékei könnyen elérhetővé váltak a város piacain. A jó közlekedési és kereskedelmi adottságokkal rendelkező Nagykanizsa piaci hatóköre döntően a Trieszt–Fiume–Graz–Bécs–Budapest–Zágráb–Belgrád által határolt területre terjedt ki, de voltak olyan nagykereskedői is, akik túlléptek e vidéken, s vagy gyarmati nagykereskedelmet folytattak, vagy pedig nyugat-európai nagyvárosokba forgalmaztak termékeket.¹¹ Az agrártermékekkel kereskedők között a legjelentősebbek a gabona-, a bor-, a fűszer-, a déli-gyümölcs-, a liszt- és a sertéskereskedők voltak.¹² Híres nagykereskedő házak működtek a városban, emeljük ki közülük az országosan is ismert Gutmann, a Zerkowitz, illetve a Schwarz és Tauber céget.¹³ A virilislisták szerint a legtöbb adót fizetők – az állandó első helyezett uradalmi tulajdonos vagy nagybérleti mögött – rendszerint a nagykereskedők voltak. 1882-ben például a nagykanizsai legtöbb adót fizetők jegyének az első tíz között hat nagykereskedőt találunk.¹⁴

A mezővárosi polgárok külső földszerzései: az első időszak

Nagykanizsa közigazgatási területe jóval meghaladta a dunántúli városok átlagát, de persze elmaradt az alföldi mezővárosokétól. A város határa 12 900 holdat tett ki, amelynek mintegy harmada erdő volt. A két városrész közül a nyugati (Kiskanizsa) volt a kisebb: lakosságban és területben is csak 35%-ot képviselt, egyértelműen a keleti városrész (Nagykanizsa) volt a nagyobb. A 19. században a kiskanizsai területeken földesúri területek alig voltak, a városrészhez tartozó földeken alapvetően kisparaszti berendezkedés jött létre, az egy úrbéresre, illetve 1848 után az egy parasztra jutó földek mérete 3–4 hold körül járt. Ezzel szemben a gyorsan növekedő Nagykanizsán, ahol a 18. század utolsó harmada óta egyre több olyan ember élt,

9 MNL OL Z 40. Fasc. 53. No. 977.

10 Erről lásd részletesen: Kaposi 2014: 151–167; illetve Halis–Hoffmann 1896: 294–296.

11 Kaposi 2014: 194–201.

12 Soproni Kamara 1878: 538–543 adatai alapján.

13 Ezekre lásd Kaposi 2014 adatait.

14 A virilislistákat a helyi sajtó is közzétette, hiszen abban az időben a jelentős adót fizetőknek magas presztízsük volt. Az 1882. évi listát közölte: Foki 2011: 130–134.

aki már kívül esett a klasszikus földesúr-jobbágy jogviszonyon (iparosok, kereskedők, a forgalmi szféra területén dolgozók, egyéb alkalmazottak stb.), az egy főre jutó földek a 19. század közepe felé már csak 2–3 hold között mozogtak. Ekkora földterület egy család megélhetését nem tette lehetővé, ezért hamar megindult a nagykanizsai népesség városon kívüli földkeresése.

Égető szükség volt a külső földekre. Az 1770-es évektől ez elsődlegesen a város határain kívül eső dombokon létrejött szőlők megszerzését jelentette. A történeti, néprajzi és antropológiai irodalomban ismert a szőlő- és bortermelés jelentősége, annak szimbolikus volta, fontossága, ezért ennek bemutatásától most eltekintek. 1841-ben a két Kanizsán mindössze 946 kapásnyi szőlőterület volt az adózók kezében. Ebből 564 kapás Nagykanizsára, míg 382 kapás Kiskanizsára esett. A nagykanizsaiak esetében az 564 kapásnyi szőlőföld 192 ember kezében volt, vagyis az egy főre jutó szőlőbirtok nagysága majdnem elérte a 3 kapást.¹⁵ Tény, hogy a kanizsai mezővárosi polgárság első „területi kiterjeszkedése” egyértelműen az 1770–1848 közötti korszakra tehető, amikor egyre többen próbáltak meg szőlőföldekhez hozzájutni. Ennek egyik lehetősége a kanizsai uradalom falvaiban lévő birtokok megszerzése volt. A szőlők 1848 előtt földesúri tulajdonban voltak, működésüket a hegyközségek szabályozták, s ez viszonylag széles szabadságot adott a különböző származású vagy etnikumú polgárságnak a birtokszerzésre. 1810-ben a kanizsai uradalom területén 572 hold szőlő volt, ebből a homokkomáromi szőlőhegy 503 holdat tett ki (amelyen belül persze voltak kisebb-nagyobb rétek, szántók stb. is), de ez is kevésnek bizonyult.¹⁶ A homokkomáromi hegyen 1840-ben 540 gazdának volt szőlőbirtoka, a hegyen lévő szőlők területe 2593 kapást, vagyis körülbelül 325 holdat tett ki. Az ottani szőlősgazdák 37%-a, vagyis 201 gazda kiskanizsai művelő volt, ők összesen 210 holddal rendelkeztek. A szőlőhegyen az egy főre jutó szőlők mérete 0,7 hold volt, a kiskanizsaiak esetében valamivel alacsonyabb (0,4 hold). Az átlagszámok ugyanakkor elrejtik azt, hogy a művelők között néha 1,5–2 holdas szőlővel rendelkező gazdák is voltak.¹⁷

A másik lehetőség a kanizsai uradalmon kívüli, vagyis más nagybirtokokhoz tartozó szőlők megszerzése volt. A környék földesurai mindenhol felismerték a szőlőben rejlő jövedelemszerzési lehetőségeket, s növelték a beültethető terület nagyságát, így a kanizsaiak is egyre több lehetőséghez jutottak az extraneus birtoklást illetően. A szomszédos gróf Festetics-féle szentmiklósi uradalom három szőlőhegyét (Bagola, Látó, Szentgyörgyvári) hamar meghódították a kanizsaiak, így a város polgárainak kényszerűen távolabb kellett földeket keresni. A környéken – vagyis a várostól 20–25 km-re – két olyan terület volt még, ahol jó minőségű borokat lehetett termelni. Az egyik település a Kanizsától délkeletre lévő Sand falu

15 MNL ZML IV. 9/b. Conscriptioes dicales, 1841/42. Nagykanizsa.

16 MNL OL P 1322. 100. No. 377.

17 MNL ZML IV. 9/b. Conscriptioes dicales. Homokkomárom, 1840.

volt, ahol az 1830-as években kezdtek megjelenni a kanizsai polgárok.¹⁸ A másik lehetőség a vrászlói uradalom területéhez kapcsolódott, ahol az 1840-es években gróf Zichy Károly erőteljes gazdaságfejlesztési nyomán Miháldi faluban nyílt lehetőség új szőlők kialakítására.¹⁹ Az 1840-es években már nemcsak egyszerű kanizsai lakosok, hanem kereskedők és zsidó vállalkozók is megjelentek szőlőbirtokosként a falutól nyugatra lévő (tehát Kanizsa felé eső) három szőlőhegyen. Erre vonatkozó forrásaink közül csak egyet említek meg: 1840-ben kelt az az irat, amelyben a gazdag zsidó kereskedő, Leszner Bernárd korábban Lachenbacher Jakabnak kölcsönadott 650 forintos váltója kiegyenlítését követelte, aminek biztosítéka Lachenbacher Miháldiban, a Gradiskai-szőlőhegyen lévő földjeinek termése volt. A szőlőt felbecsülték, értéke 600 forintot tett ki.²⁰

A kanizsai kirajzást illetően említhetjük az Inkey család nagyrecsei uradalmát, ahol 1823-ban az úgynevezett Gáspár-hegyen vállaltak fel erdőirtással egybefüggő szőlőültetést kanizsai polgárok (köztük volt például Darás József nemesember, ügyvéd is). A szerződés rögzítette, hogy egy fő maximum 2 holdat kaphat, s négy szabad év után, mihelyt termőre fordul a szőlő, holdanként 2 akót kell a gazdáknak beszállítani az uraság pincéjébe. Rögzítették azt is, hogy a gazdáknak 20 forint lefizetése ellenében szabad pálinkát főzni a szőlőben, s ha gyümölcsöt is termelnek, akkor abból a földesúrnak is jár. A szokásoknak megfelelően kimondták, hogy a szőlő örökíthető, de az adózási kötelezettségeket az örökösöknek is teljesíteni kell.²¹ Az 1840-es években az uradalom elcserélte földjei egy részét Festetics gróffal, így a város melletti dombon (Sáncon) szőlőtelepítésekre kerülhetett sor. Ebből jött létre közvetlenül a földesúr legelője mellett a Szabadhegy, amelyet az áprilisi törvények kihirdetése nyomán az önmagát szabadnak érző népesség alakított ki.²²

Birtokviszonyok Kanizsán és környékén a 19. század második felében

A dualizmus korában Nagykanizsa város és uradalmának birtokrendszerben bekövetkezett változásai magukon viselték egyrészt a múlt, vagyis a hitbizományi kötöttségek hagyatékát, illetve a modern polgári birtokforgalom sajátosságait.

18 T. Mérey 1959: 340.

19 Kaposi 2000: 132–135.

20 MNL SML VUL. 32. No. 6. 1840.

21 TGYM 72.174.1. 1823. november 16.

22 Simonffy, 1972: 137; illetve Tersánczyk: 1887 nem túl tudományos, de annál érdekletesebb korabeli leírása.

2. táblázat. Kanizsa város határának kiterjedése és tulajdonosai 1871-ben

Tulajdonosok	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Nem termő	Összesen
Nagykanizsai birtokosok	1 000	228	541	79	–	–	–	1 848
Kiskánizsai birtokosok	1 885	220	1 139	100	–	–	–	3 344
Más települések birtokosai	136	3	36	1	–	–	–	172
Déli Vasúti Társaság	113	–	23	–	–	–	–	136
Barthány-majorátus	253	16	802	–	17	667	–	1 755
A város tulajdona	44	5	76	–	1 115	3 843	569	5 652
Összesen	3 431	472	2 617	180	1 132	4 510	569	12 907

Forrás: MNL ZML IV. Nagykanizsa város levéltára. 1871. évi birtokkönyv. A táblázat kialakításakor jelentős egyszerűsítéseket hajtottam végre

A város és a hozzá tartozó külső határ összterülete 1871-ben 12 907 holdat tett ki. Ebből 569 hold a város belterületét képezte. Nagykanizsa földbirtokosai négy nagyobb csoportba sorolhatók. Mindegyik csoport egy-egy gazdasági entitást jelentett a város életében. Régtől fogva meghatározó volt az uradalom birtoklása; az 1850-es évekbeli szabályozás révén alakult ki a város tulajdonában lévő közös föld, de megjelentek más intézményi tulajdonosok is; a harmadik csoportot a városlakók magánbirtokai képezték, míg a negyedik csoportot a gazdasági társaságok földbirtokaiból állt.

A törvényi kötöttségek miatt a hitbizomány területe nem sokat változott, alig lehetett ott földekhez jutni. Az 1848. évi törvények a hitbizományokat annyiban befolyásolták, hogy a volt úrbéri földhasználók tulajdonhoz jutottak, illetve az erdőkből és legelőkből is kimérték számukra a megfelelő járandóságot.²³ Szintén csökkenést jelentett a kiépülő vasút számára eladott terület. Egy 1870. évi kimutató szerint a Déli Vasút a három vonalán, a bajcsai, fityeházi és nagykanizsai határban 42 holdat vásárolt meg az uradalomtól, amiért összesen 19 072 pengő forintot fizettek, ugyanakkor a herceg 9,5 holdat ingyen átengedett a vasúttársaságnak. 1871-ben már 136 hold föld volt a kezükben.²⁴ De más társaságoknak is földre volt szükségük. Ezek egy részét képezte maga a telek, amelyen az üzemet felépítették, ugyanakkor arra is gondolni kellett, hogy a vállalkozás működtetésére is kellenek külterületi földek, akár az alapanyag-termelés, akár hosszú távú befektetés szempontjából. Megemlíthetjük a társaságok között az 1850-es években létrejött Gőzmalom Társaságot, amely a térség első ilyen vállalkozása volt. A malmot négy kani-

23 Lásd részletesen Simonffy 1972; Kaposi 2014: 105.

24 MNL ZML V. 1506. Nagykanizsa város levéltára. 1871. birtokkönyv.

zsai kereskedő (Aufricht Lipót, Láng Henrik, Bettelheim Sámuel és Ollop Ignác) 1858-ban hozta létre a hercegi uradalomtól eleinte bérelt, majd megvásárolt területen.²⁵ A gőzmalom elsődlegesen a kanizsai uradalomban megtermelt gabona őrlésével foglalkozott, fennmaradó kapacitásainak függvényében pedig szabad vállalkozói tevékenységet folytatott. A Stern-féle téglagyár az agyaglelőhellyel együtt szintén a hercegi birtokokból vásárolt területen jött létre 1863-ban; az 1894-ben alapított sörgyár pedig a nyersanyag jelentős részét ugyancsak az uradalmi területekről szerezte be. Mindez persze érdemben alig módosította a majorátus birtokait, vagyis a polgárság által megszerezhető szabad földek ebből nem nagyon képződtek. Mindennek eredményeképpen az 1870-es évek elejére a földesúr kezén lévő uradalmi terület (immár polgári tulajdonként) 9891 holdra csökkent.²⁶

Mint arra már utaltam, Nagykanizsa város földjeinek nagy része a város és a városiak tulajdonában volt: a két városrészhez tartozó földek 5648 holdat tettek ki, míg a polgári, a gazdasági társasági és egyéb intézményi tulajdonban 5193 hold volt, vagyis a város határának 84%-a volt már Kanizsa lakóinak kezében.²⁷ A polgárok földjei ugyanakkor igen egyenetlenül oszlottak meg a két városrész területe között. A kiskanizsaiak 3344 holdat, míg a nagykanizsaiak 1849 holdat birtokoltak, pedig a két városrész területének mintegy 65%-a nagykanizsai oldalon található. A város agrárjellegű kiskanizsai részein 1871-ben az egy főre jutó birtokméret 3,4 holdat tett ki, ezzel szemben az iparosabb, kereskedelmibb jellegű nagykanizsai oldalon csak 1,8 hold volt. A birtokok számát a családok számára vetítve kiderül, hogy Kiskanizsán minden családnak volt földbirtoka, ezzel szemben a 12 000 fős lakosságú Nagykanizsán csak minden harmadik ember rendelkezett mezőgazdasági földdel.²⁸ Kiskanizsán igencsak megszorodott a 10 holdnál nagyobb földekkel rendelkezők száma: 1871-ben már 35 olyan gazda volt, akinek a földtulajdona meghaladta a 10 holdat, s köztük nem volt ritka a 20–30 holdas tulajdonos sem.

Ezzel szemben a nagykanizsai városrész földtulajdonosai között a nagyobb földekkel rendelkezők egyértelműen a kereskedők, illetve a polgári és nemesi származású értelmiségiekből kerültek ki. Köztük volt a korábbi főszolgabíró, Chinorány Boldizsár, a bőrkereskedő Axenti György, a Kanizsa városképének kialakításához nagyban hozzájáruló Blau család tagjai (Blau Heinrichnek egymagában 45 holdja volt), a Gutmann fivérek közül Sándor 42 holdas birtokkal rendelkezett. De ugyanúgy megtalálhatjuk a jelentősebb birtokosok között a közszolgálati pályát befutó Kaan és Wlassics család tagjait, a városbíró Babochay Józsefet vagy éppen az ügyvédi karban meghatározó szerepet játszó Tóth Lajost és a Horváth családot

25 MNL OL P 1322. Fasc. 116. No. 328–336; illetve Barbarits 1929: 293.

26 MNL ZML V. 1506. Nagykanizsa város levéltára. 1871. évi birtokkönyv.

27 Az 1810. évi állapotokhoz lásd MNL OL P 1322. Fasc. 100. No. 377.

28 A város lakossága 1869-ben 15 000–16 000 fő volt. A két városrész állandó civakodása eredményeképpen 1868–1880 között a város szétvált két egységre, de aztán újra egyesült. Lásd Barbarits 1929: 83.

stb.²⁹ Találhatunk ugyanakkor a nagyobb birtokosok között egyéb, a szolgáltatás vagy az ipar területén érvényesülő vállalkozókat, például a Fő úton gyógyszerátár üzemeltető Lovack Károlyt.³⁰ Mindebből látható, hogy a városlakók számára szabadon megszerezhető földek a városi tulajdon és a hitbizományi kötöttségek miatt alig álltak rendelkezésre. A nagykanizsai uradalom falvaiban a paraszti és közösségi földeken kívül gyakorlatilag minden föld a hitbizományhoz tartozott. A polgárság esetében Nagykanizsán és a fálvakon belül láthatunk ugyan birtokmozgásokat, ám ezek méretüknél fogva az alapszerkezetet nem módosították.

Más volt azonban a helyzet a volt Inkey-birtokokkal. Ezt a szálát ott hagytuk el, hogy 1846-ban a belga királyi trónörökös megvásárolta a palini uradalmat. A királyi család 1889-ig birtokolta azt, bár kétségtelen, hogy kisebb földdarabokat már az 1870–1880-as években is eladogatott belőle. Az 1850–1860-as években a palini nagybirtokon is lezajlottak és befejeződtek az úrbéri elkülönözési tárgyalások, amelyek eredményeképpen tisztázódtak a földtulajdonviszonyok. Jelen esetben számunkra az a fontos, hogy a Nagykanizsától északra lévő, alapvetően három nagyobb kerületbe (Palin, Zalaszentbalázs, Pacsa) szerveződő palini uradalom nem képezte különösebb fejlesztés tárgyát. Az 1860-as évektől kezdve előbb a birtokigazgatást végzők kezdték el kibérelni a földek jó részét, így a saját kézben lévő gazdálkodás egyre kisebb területre szorult vissza. Korábban előfordult, hogy a belga királyi család is itt töltötte nyarait. A gazdaságra és a kastélyra a bérleti időszakban egyre kevesebb figyelmet fordítottak, ami a kortársaknak is feltűnt: *„Mióta azonban az uradalom bérbe adatott, a csinósításra nem lett oly nagy gond fordítva az uradalmi kezelés részéről”* – írták a helyi sajtóban azzal együtt, hogy a palini vízforrások és a zöld vidék kihasználása fürdőtelepüléssé is tehetné volna Palint.³¹

Ezt követően elkezdték értékesíteni a birtok egyes darabjait. Tehették, hiszen a palini uradalom nem volt hitbizomány, így a tulajdonosok szabadon hasznosíthatták földjeiket. A palini kerületben először a belga királyi birtokok vezérigazgatójának fia, Clement Lipót lett a bérlő, de a szentbalázi kerület is egy gazdatiszt (Musset Ferenc) bérleményévé vált.³² Ezt követően a zalaszentbalázi határból számos birtokdarabot eladtak, amelyek nem voltak nagy földek, s inkább csak a helyi birtokosoknak jelentettek földkiegészítést. Az új kistulajdonosok között csak két jelentősebb kanizsai embert találunk: a később több zalai településen is megforduló Blumenschein József, valamint a közigazgatásban dolgozó Kollár János is Pacsán lett birtokos. Kollár 1876-ban kezdte pacσαι bérletét, majd négy évvel később Gyűrűsön 345 holdas birtokot vásárolt.³³ A fogyó belga királyi birtok nagy része

29 Lásd Németh 2008, illetve Barbarits 1929 adatait.

30 Lovack Károlyról, a „szilárd jellemű hazafiról”, „minden nemes intézmények lelkes pártfogójáról” lásd *Zalai Közlöny*, 1875. április 1.

31 *Zalai Közlöny*, 1884. április 27.

32 Gőcze 2014: 686.

33 A birtokok méretéhez lásd Gőcze 2014: 685.

azonban még mindig a Coburgoké volt. 1889-ben a palini uradalom összesen 14 133 holdat tett ki, amely jóval nagyobb volt, mint a kanizsai uradalom. Ebből 5501 hold szántó, 4278 hold erdő volt. A legnagyobb birtoktestek Palin, Újudvar, Zalaszentmihály, Magyarszerdahely és Pacsa határában terültek el.³⁴

Birtokeladások és -vásárlások Nagykanizsa környékén

Az agrárválság évei jelentős változásokat hoztak a palini uradalom életébe. 1889-ben a belga királyi család a három kerületből álló palini uradalmat eladta Kollerich Pál budapesti gyárosnak és kereskedőnek, aki még ugyanabban az évben megkezdte kisebb egységekben a továbbértékesítést.³⁵ Kollerich fővárosi sodrony- és szitagyáros volt, komoly kötődései nem alakultak ki a palini birtokhoz, vélelmezhetően – mint sok más sorstársa – spekulációs lehetőséget látott a kisebb darabokban való értékesítésben.³⁶ 1889–1890 során a palini kerület négy középbirtokra vált szét. E birtokrészeket a szabási Somogyi Gyula, a hannoveri Honerla Hermann, a szombathelyi Pick Vilmos, illetve Pick Albert vásárolták meg. A szentbalázi kerületből Magyarszerdahelyet nagykanizsai Ebenspanger Lipót vette meg, a másik részét az addigi bérlő, Musset Ferenc. A pacsai ingatlanok a korábban szintén bérlő Kollár Jánoshoz kerültek.³⁷

3. táblázat. A volt palini uradalom zalaszentbalázi kerületének új földesurai (1892)

A tulajdonos neve	Lakhelye	A birtok mérete (kat. hold)
Ebenspanger Lipót és neje	Nagykanizsa	1 113
Riedl Ödön és Lázár Samu	Keszthely	888
Vízlendvay József és Sándor	Pölöskefő-Dusnok	650
Musset Ferenc	Újnép	593
Schmiedt Emil	Langvíz	90
Blumenschein József	Nagykanizsa	60
Blumenschein Jakab	Nagykanizsa	19
Klein Illés	Nagykanizsa	59
Németszentmiklós község	Németszentmiklós	121
Langvíz község	Langvíz	117
Obornak község	Obornak	54
Homokkomárom község	Homokkomárom	30

Forrás: Gőcze 2014: 689 alapján. A szerző a zalaszentbalázi plébánia irattárának historia domusára hivatkozik

34 Gazdacímtár 1893 adataiból kigyűjtve.

35 Gőcze 2014: 686.

36 Az eladás a sajtónak is feltűnt: lásd *Fővárosi Lapok*, 1889. augusztus 4. Köszönöm Kövér Györgynek, hogy felhívta a figyelmemet Kollerich személyére.

37 A birtokvásárlásokra lásd Gőcze 2014: 686.

A felsorolásból is látszik, hogy a külföldi tőke továbbra is jelen volt a birtokosok között: Honerla a korpavári területeket szerezte meg, s itt rendezkedett be 791 holdas birtokán. Ez egyébként egyáltalán nem volt ritkaság, amit jól mutat, hogy a századfordulón Zala megyében 13, mellette Somogyban 7 külföldi nagybirtokos rendelkezett jókora földekkel.³⁸ Honerla Hermann a 20. század elején megvált korpavári birtokától, amely előbb Leitner József és Steiner Zsigmond nagykanizsai kereskedők, illetve Keltz Jánosné budapesti lakos kezére jutott,³⁹ majd 1906-ban a Nagykanizsai Takarékpénztár Rt. tulajdona lett.⁴⁰ Utóbbihoz csak annyit, hogy a Nagykanizsai Takarékpénztár igen vállalkozó szellemű intézmény volt. Azonkívül, hogy jelzálogként több kisebb föld is a tulajdonába került, korán bekapcsolódott a nagy spekuláció lehetőségét hordozó birtokvásárlás és parcellázás folyamatába. Ennek során például 1913-ban Somogyban, Csököly faluban a veszprémi püspöktől vette meg az uradalmi földeket, majd parcelláztatta,⁴¹ 1917-ben pedig a Magyar Földbirtokbanktól 5,5 millió koronáért megvásárolta a volt Széchényi Andor-féle balatonmagyaródi uradalmat, s szintén kimérette a környék parasztságának.⁴²

A palini uradalom részbirtokainak megszerzői között már több ismert kanizsai személy is feltűnik. Köztük a legsikeresebb egyértelműen Ebenspanger Lipót volt. Az 1848. évi zsidóösszeírás adatai szerint Ebenspanger Emmanuel 1808-ban született a Vas megyei Szölnökön, s még 10 évesen került Kanizsára.⁴³ Ebenspanger Manó 1834-ben alapította Kanizsán híres bőr-, bor- és terménykereskedő cégét, melyet a családfő halála után, 1875-től fiai, Lipót és Leó vezettek. Ebenspanger (Elek) Lipót (1838–1918) királyi kereskedelmi tanácsos, újnépí nagybirtokos birtokán mintagazdaságot alakított ki. Ismert közéleti ember volt: virilisként tagja a megyei bizottságnak, városi képviselő, 1884-től az Építészeti Bizottság alelnöke, majd 1893-tól elnöke, a Nagykanizsai Kereskedők Társulatának és a Kaszinónak is évtizedeken keresztül elnöke volt. Nagykanizsán a városközpontban, a görögkeleti templom mellett álló szép vonalú romantikus lakóháza (amelyet 1867-ben építtetett) emeletét a család városi lakásaként használták, a földszinten működött a kereskedőcég.⁴⁴ A volt palini uradalomból Újnéppuszta, Újudvar, Korpavár, Palin, Kámánccspuszta határában 2400 holdhoz jutott hozzá.⁴⁵ 1895-ben mintauradalmában mintegy 50–60 cselédet foglalkoztatott.⁴⁶ Lipót vagyonát, gazdagságát mutatja, hogy Zala megye virilisei között a harmadik helyen állt; 41 éven át tevékenykedett a Nagykanizsai Takarékpénztárban, de mellette több bank igazgatóságában is he-

38 A külföldi tőkések felsorolására lásd *Magyarország*, 1900. május 9.

39 Gőcze 2014: 688.

40 *Köztelek*, 1906. január 17.

41 *Népszava*, 1913. augusztus 19.

42 *Pécsi Napló*, 1917. szeptember 22.

43 MNL ZML IV. 102/C. A Zala megyei zsidóság összeírása. 1848. Nagykanizsa.

44 Az épületről részletesen lásd Kunics 2009: 276–277.

45 *Zalai Közlöny*, 1891. január 17.

46 Gazdacímtár 1897: 138–139.

lyet foglalt. 1899-ben nevét Elekre változtatta, s 1904-ben „újnépi” előnévvel nemességet kapott.

Fiai, újnépi Elek Ernő és Géza folytatták apjuk munkáját. Nemcsak gyarapították birtokaikat, de fejlesztették is. Iparvágányt építettek a puszta és a magyar-szerdahelyi vasúti megállóhely között. A Zala megyei gazdaságok sorában kimagasló helyet vívott ki szarvasmarha- és lótenyésztük. Magyarszerdahelyen szeszfőzsdét működtettek.⁴⁷ Gazdasági és közéleti tevékenységük során segítették a társas élet kibontakozását.⁴⁸ Elek Ernő (1869–1932) az OMGE igazgatóságának hosszú időn át választmányi tagja volt, főként az állattenyésztés, az üzemi és ipari kérdések, a tejgazdaság terén számított komoly szakértőnek; széles körű elméleti és gyakorlati ismeretek birtokában tevékenykedett. Középiskolai tanulmányai után orvosi végzettséget szerzett, a bécsi egyetemen tett szert természettudományos felkészültségére, amelyet aztán a gazdálkodás terén is tudott alkalmazni. A két testvér által vezetett újnépi és palini gazdaságok szarvasmarha- és húsertéstenyésztése ország-szerte ismertté vált, bemutatott termékeikért számos országos kiállításon nyertek díjakat. Elek Ernő évenként tett tanulmányutat külföldön, amelyet általában tenyészállatok vásárlása követett.⁴⁹ Az Ebenspangerek esetében tehát a kereskedelemben megszerzett tőke mezőgazdaságban való hasznosítását láthatjuk. A kereskedő akkor vásárolta birtokát, amikor éppen agrárválság volt Magyarországon, s a földárak csökkentek. Az Ebenspangerek Újnéppusztán a földdel együtt megvették a korábban ott épült kastélyt is.⁵⁰

A kiterjedt és sokágú Blumenschein család is a zalaszentbalázsi birtokokból szerzett egy keveset. Blumenschein József, majd később fia, Vilmos Zalaszentbalázson élt, ahol uradalmi bérlők voltak, s onnan költöztek Kanizsára. A dualizmus közepén bizonyíthatóan három fia, Jakab, Vilmos és József Nagykanizsán élve gabonakereskedelemmel foglalkozott. Vilmos 1881-ben alapította Löwinger Lajossal közösen gabonakereskedő és bizományosi cégét.⁵¹ Jakabnak a későbbiekben volt egy téglagyára is.⁵² Zalaszentbalázson Blumenschein Jakab idővel 115 holdra növelte földjét.⁵³ A földtulajdonossá vált József és Jakab közös malomtulajdonosok voltak a városban egészen 1927-ig, amikor Jakab halála miatt el kellett adni a céget. Valószínűleg még apjuk építtette 1897-ben a város ma is meglévő egyik legreprezentatívabb épületét a Fő utcán, amely a 19–20. század fordulóján Blumenschein Vilmosné révén a kor színvonalas komolyzenei központjává vált.

47 Gazdacímtár 1911: 856.

48 *Zalai Közlöny*, 1891. július 27.

49 Elek Ernő szakmai életéhez lásd *Köztelek*, 1932. december 18.; *Magyar Szesztermelő*, 1933. január.

50 A kastély ma is megvan, egészségügyi és szociális célokat szolgál.

51 *Központi Értesítő*, 1881. június 30.

52 *Pesti Hírlap*, 1929. november 19.

53 Címtár 1924: 1511.

Klein Illés (1838–1909) nagykanizsai kereskedő és pénzügyi szakember is a zalaszentbalázi földekből vásárolt magának csaknem 60 holdat. Vállalkozói karrierje a dualizmus elején indulhatott. Klein Illés és sógora, Strém Vilmos vegyes- és fűszerkereskedő vállalkozását 1860-ban indította, közkereseti társaságát 1876-ban jegyezte be a cégbírószág.⁵⁴ Később gyarmatáru-kereskedéssel bővült a vállalkozás.⁵⁵ A cégnek élénk kapcsolatai voltak Horvátországgal, Ausztriával; raktárakat létesített Triesztben és Fiumében. Üzlete, kenderfonó- és kötélgyára az Erzsébet tér 22. alatt működött.⁵⁶ A kereskedő Klein alapfoglalkozása mellett az 1880-as évek végén a nagykanizsai Délzalai Takarékpénztár Rt. igazgatóságának tagjává vált,⁵⁷ a század végén pedig már a Nagykanizsai Segélyegylet Szövetkezet igazgatóságának tagja lett.⁵⁸ Háza központi helyen, a Magyar utca Fő tér felé eső részén állt. Klein Illés halála után fia, Klein Ottó vitte tovább a vállalkozásait.

A zalaszentbalázi kerülethez tartozó Bocskai földjeit keszthelyi kereskedők, jelesül Riedl Ödön és Lázár Samu (Soma) szerezték meg. Mindketten hasonló pályát futottak be. Riedl Ödön a keszthelyi Festetics-uradalom gazdatisztje volt, később bérlővé vált, majd pedig Keszthelyen földbirtokhoz is hozzájutott. Híres volt a filoxéra utáni szőlőmegújítási tevékenységéről.⁵⁹ Lázár József is bérlő volt a keszthelyi uradalomban. A zalaszentbalázi 888 holdas birtok megvétele már tekintélyes anyagi háttérrel feltételezett. Nagy valószínűséggel a fia volt az a Lázár Samu, aki Keszthelyen végezte a középiskolát, majd 1896 után a herceg Batthyány család nagykanizsai uradalma homokkomáromi üzemét bérelte ki, s hosszú ideig ott gazdálkodott.⁶⁰ Lázár évtizedeken át volt tagja a vármegye törvényhatósági bizottságának és a nagykanizsai Kaszinónak.⁶¹ A Riedl család is közeledett Nagykanizsához. Házuk a Fő tér környékén, az Ady utca elején volt. Riedl Jenő 1893-ban a hajdani Inkey-uradalomból a 2700 holdas rászinyai uradalmat szerezte meg. Ezenkívül a család tagjai a legkülönbözőbb tevékenységeket folytatták a városban. Riedl Jenő 1914-ben fuvarozási vállalkozást indított,⁶² de ezt a világháború miatt nem tudta működtetni, majd két évvel később, 1916-ban a herceg Batthyány-Strattmann hitbizomány 3595 holdas (erdők nélküli) ludbregi uradalmát bérelte ki 20 évre, évi 80 000 koronáért.⁶³ Tegyük még hozzá, hogy a zalaszentbalázi birtokot a két vállalkozó eladta, amely így Deutsch Sándor nagykanizsai kereskedő

54 *Központi Értesítő*, 1876. szeptember 2.

55 *Címtár* 1892: 78.

56 Tarnóczy 2013: 974.

57 *Központi Értesítő*, 1889. október 6.

58 *Magyar Compass* 1902: 1035.

59 *Borászati Lapok*, 1889. január 5.

60 A bérlőkre lásd MNL OL Z 40. Fasc. 58. 1132. irattári szám.

61 Békássy 1930: 268.

62 Tarnóczy 2013: 24.

63 MNL VaML BLHI. 26. doboz, 1916. május 15. Pachtvertrag.

kezére jutott, halála (1903) után pedig fiai, Deutsch Lajos és Zsigmond örökölték meg.⁶⁴

A palini kerületből Pick Alberthez került mintegy 700 holdnak is viharos története volt. Ez a Lazsnakpuszta környéki terület, ahol a korábbi bérlő, Back Károly felépítette a ma is álló kastélyt. 1885-ben a Laibachból Nagykanizsára települt Franz Lajos vállalkozó megvette a gőzmalmot, s később megvásárolta 86 000 koronáért a lazsnakpusztai kastélyt, parkot és birtokot. A vállalkozó halála után fiai vitték tovább a céget. A Franz-cég mélyen beépült a nagykanizsai térség gazdaságába, hiszen ez a vállalkozás nyerte el a városi áramszolgáltatás kiépítésének monopóliumát: Nagykanizsán 1894-ben gyulladt fel a villany, és a villanytelep egészen az 1930-as évekig termelt és szolgáltatott a térségben. 1895-től Franz Lajos fiai (Lajos, József és Rudolf) is megjelentek a tulajdonosok között, majd pedig 1910-ben a családi vállalat részvénytársasággá alakult át, „Franz Lajos és fiai rt. Nagykanizsa” néven,⁶⁵ amely 4 millió korona alaptőkével jött létre. Az első világháború előtt az üzem összesen 1500 lóerős gépparkkal és általában 100 munkással dolgozott.⁶⁶ 1912-ben gróf Billott Nándor kezébe került a kastély és a park, ahol az új tulajdonos jelentős fejlesztéseket hajtott végre.

Hamar megindult a nagykanizsai polgárok tájékozódása más uradalmak megszerezhető birtokai felé is. Ennek első eleme Gutmann Henrik kereskedő és iparos birtokvétele volt Fakoson és Sáncon az 1850-es években. Ez a Nagykanizsától keletre lévő terület korábban a Festeticsek somogyszentmiklósi uradalmához tartozott. Gutmann kora legnagyobb kanizsai vállalkozója volt. Gutmann Simon Henrik (1806–1890) Gelsén született, majd 24 éves korában költözött Kanizsára, ahol Strasser Lázár nagykereskedőnél vállalt raktárnoki munkát. Karrierje az igen ritka „self made man” típust képviselte.⁶⁷ 1836-ban önálló üzletet nyitott, majd 1840-ben feleségül vette Strasser Annát, volt főnöke lányát. Apósa a szabadságharc után Bécsbe költözött, így a kanizsai kereskedést veje vitte tovább.⁶⁸ Eleinte az örökölt üzletet vezette: nyerstermékeket forgalmazott (gubacs, gabona), pálinkát vásárolt és adott tovább, illetve tudunk repceolaj-finomítási tevékenységéről is.⁶⁹ Egyre többet foglalkozott pénzügyletekkel. Üzleti tevékenységében a nagy változást a vasút által teremtett lehetőségek adták. Az 1850-es évek közepétől megindultak a Buda–Prágerhof-vasút kiépítésének előkészületei. Gutmann jó érzékkel vette észre, hogy a fafeldolgozásban és a fakereskedelemben óriási pénz van. 1856-ban Kanizsán, a később felépített vasútállomástól nem messze kialakított egy fafeldolgozó telepet,

64 Gócze 2014: 690.

65 *Zalai Közlöny*, 1912. augusztus 8.

66 T. Mérey 1997: 54.

67 *Zalai Közlöny*, 1933. október 31.

68 Kezdeti, reformkori tevékenységére lásd Kaposi 2009: 276.

69 Kerecsényi 1979: 149. Lásd még Kempelen 1999: II. 141–142.

illetve egy hordókészítő üzemet, amelyekhez később iparvágányt kapcsolt.⁷⁰ Gutmann a hazai vasút kiépülése kapcsán az egyik legnagyobb szállítónak vált. Egyre több erdőt vásárolt, előbb csak a környéken (Sánc, Fakospuszta), később azonban vásárlásai már a Dráva alatti szlavóniai erdők irányába mozdultak el. Gutmann Henrik és később fiai egyre több földhöz jutottak hozzá, a világháború előtt már mintegy 16 000 hold mezőgazdasági területtel és 105 000 hold erdővel rendelkeztek.⁷¹ A Nagykanizsa melletti 327 holdas birtokát 1905-ben adta el. Fairpari tevékenysége igen komoly elismerést kapott: 1878-ban a párizsi vilákiállításon bemutatott 1200 akós óriáshordóért aranyérmét nyert (ebben már egyik fia, Vilmos tevékenysége is benne volt), és megkapta a Francia Becsületrend lovagkeresztjét is.⁷² Tegyük hozzá, hogy egyéb üzleti tevékenységei is igen sikeresek voltak. Ezek közül kiemelhető a szlavóniai területen, Beliscsén létrehozott, mintegy 3000 embert foglalkoztató hatalmas fűrészüzem. A kiterjedt Gutmann-vállalkozásokat egészen 1932-ig Kanizsáról irányították.

Haba József nagykanizsai téglagyári vállalkozó is vett földet, Eszteregnyén volt birtoka. Haba eredetileg bognár volt, iparjegye 1862-ből származik, de foglalkozott fakereskedéssel is, valószínűleg ebből vált módosabb emberré. Unokatestvérével, Haba Pállal együtt építette föl Nagykanizsán, a Honvéd utca 38. szám alatt a város harmadik téglagyárát. A vállalkozó amúgy a város nyugati részében, Kiskanizsán települt le. Eszteregnyén vásárolt magának 165 holdas birtokot, ahol 1886-ban templomot is épített. 1878-ban Kiskanizsa városbírójává választották. Hasonló nevű fia (1880–1936) 1921-től kibérelte az eszteregnyeai téglagyárt is.⁷³

Szintén az ipar területéről érkezett az agráriumba Sartory Oszkár, a város leg híresebb cementárugyárosa és -kereskedője. A valószínűleg olasz származású Sartory 1878-ban nyitotta meg cégét, amely a városközpont mellett, a Király utca 1. szám alatt volt. Kereskedésében nemcsak építőanyagokat, hanem lótakarmányt, mezei gipszet stb. is forgalmazott. A cég jól mehetett, hiszen a századforduló körül már telephelye volt Miskolcon és Tapolcán is, de tevékenységét az egész országra kiterjesztette.⁷⁴ Volt egy saját szabadalma, amellyel nagy sikert aratott, a fémfényű mintás járólap. Az 1890-es években Sartory egy téglagyár létrehozásában is érdekelt volt. 1914-ben műkö- és cementárugyára 50 főt foglalkoztatott, különböző zsilipeket, vízelzárókat, csatornázáshoz szükséges betonalkatrészeket gyártott.⁷⁵ A városi csatornázásban is szerepet vállalt a cég. Sartory Oszkár Felsőrajkon szerzett birtokot, összesen 201 holdat (70%-a erdő volt), amelyet az 1910-es évek felé bérbe

70 *Zalai Közlöny*, 1932. szeptember 2.

71 Róza báróné halálára. *Husadik Század*, 1932. július.

72 *Zalai Közlöny*, 1878. október 27., illetve 1877. november 8.

73 Tarnóczky 2013: 1323–1324.

74 Halis–Hoffmann 1896: 311.

75 T. Mérey 1989: 138.

adva hasznosított.⁷⁶ 1913-ban a nagykanizsai legtöbb adót fizetők listáján a 46. helyen állt.⁷⁷ A vállalkozó halála (1918) után cége nem maradt a családnál, mert fia, Zsigmond bíró lett.⁷⁸

A Sommer (Szommer) kereskedőcsalád is terjeszkedett. Sommer Sándor (1829–1907) a 19. század közepén alapította fakereskedő vállalkozását, amely aztán közel 40 évig működött. Testvére, József rövidáru-kereskedést nyitott a városban. Sommer Sándor fia, Ignác a millennium környékén a nagykanizsai városi postahivatal főnöke lett. „*Vasakarató, a kötelességben is előljáró ember volt, aki élénk részt vett a város társadalmi életében.*”⁷⁹ Ignác már földbirtokossá vált: Csapiban szerzett 800 holdas birtokot, s hozzá 1913-ban nemesi címet csapi előnévvel. 1895-ben gazdaságában 30 cselédet foglalkoztatott, jól felszerelt üzemében 3 lokomobil és 3 cséplőszekrény is volt, nem beszélve a hengerekről, vasekékről, vetőgépekről. Jelentős állatállományt tartott: 158 szarvasmarha, 32 ló, 144 sertés volt üzemében.⁸⁰ Sommer elismert agrárszakember volt. Csapiban és környékén mezőgazdasági telepeket hozott létre, iskolákat épített, szőlők megújítását, újratelepítését végezte. Érdekeség, hogy Csapi közelében egy szénbányát is feltárt, az ott kitermelt szénből még a kanizsai gőzfürdőhöz is szállítottak.⁸¹ Sommer Ignác városi és vármegyei képviselő is volt, valamint a Zalamegyei Gazdasági Takarékpénztár alelnöke.⁸²

Breuer Izidor (1862–1928) gazdatisztként kezdte pályafutását, majd szorgalma eredményeképpen a Batthyány-hitbizomány sánci majorját bérelte ki. Néhány év után saját birtokot is szerzett, 1911-ben Bagolasáncon és Fakosban volt 102 hold földje, amelyen folyamatos fejlesztésekkel mintagazdaságot rendezett be. Közvetlenül a saját földje mellett feküdt a Kanizsával határos, Beniczky-féle somogyszentmiklósi uradalom, amelyből a háború előtt 1553 holdat bérelt. Breuernek Nagykanizsán volt háza (Zrínyi utca 46., saroképület), telke, és több társadalmi és igazgatási funkciót is betöltött, főleg jótékonyági akcióival szerzett magának közmegebecsülést. Breuert Kanizsán és környékén a köznép csak Dóri bácsinak hívta. Minden időben elkötelezett híve volt a szabadelvű gondolkodásnak és a demokratikus törekvéseknek.⁸³ Vagyonát özvegye örökölte, aki később eladta a birtokot Novák János volt országgyűlési képviselőnek, vagy ahogyan a vidéken nevezték, a „csurgói parasztnábobnak”.⁸⁴

A Nagykanizsától nyugatra lévő becsehelyi uradalmat régóta a Csuzy család birtokolta. A 19. század második felében azonban már különböző tulajdonosok

76 Gazdacímtár 1911: 864.

77 A forrást közli: Foki 2011: 369.

78 Tarnóczy 2013: 936.

79 Barbarits 1929: 205.

80 Gazdacímtár 1895: 138–139.

81 Tarnóczy 2013: 29.

82 Barbarits 1929: 385.

83 *Esti Kurir*, 1928. szeptember 25.

84 *Esti Kurir*, 1932. február 27.

váltották egymást, s ebben a sorban egy régi kanizsai gabonakereskedő vállalkozás, Scherz és Engländer is megjelent. A céget az 1860-as években alapította Scherz Albert (1812–1897) és Engländer Lajos (1828–1894). Scherz számos uradalmi bérlettel is rendelkezett, többek között a gróf Festeticsek csurgói uradalmát is használta.⁸⁵ A cég kiterjedt kereskedelmet folytatott, többek között Budapesten is fiókot tartott fenn. A Scherz-ház a város központjának számító Deák tér 6. szám alatt volt, s még ma is áll. 1902-ben a cég egy celjei malommal kötött üzletben nagyon sok pénzt veszített, és összesen mintegy 1 millió koronás passzívával rendelkezett.⁸⁶ 1903-ban a kereskedőcéget felszámolták, ezt követően az alapító fia, Scherz Richárd önálló gabonakereskedő vállalkozást indított. A cég vagyonát képező becsehelyi birtok egy bécsi bankár kezébe került.

A Nagykanizsától északra lévő Alsórajkon tekintélyes méretű, 707 holdas birtokot vásárolt Koller István (1850–1914) nagykanizsai köz- és váltóügynök 1890-ben.⁸⁷ Koller Zala vármegye lótenyésztési bizottmányának és a Zalavármegyei Gazdasági Takarékpénztár elnöke, a Zala megyei Gazdasági Egyesület alelnöke, Zala vármegye nemesi választmányának és közigazgatási bizottságának tagja volt. Hertelendy Ferenc főrendiházi tag sógora, Bogay Elemér főispáni titkár apósa volt.⁸⁸ 1914-ben bekövetkezett halálakor a legjelesebb hazai agrárszaklapban úgy emlékeztek meg róla, mint aki „Zalavármegye gazdatársadalma egyik legtekintélyesebb és legérdemesebb munkása” volt.⁸⁹ A birtok a második világháborúig a család kezében maradt. Koller esete azt mutatja, hogy nemcsak a kereskedők vagy ipari vállalkozók, hanem a közigazgatási-jogi pályán mozgó személyek számára is vonzó lehetett a földbirtok.

Jó néhány olyan polgár élt Nagykanizsán, akik a birtokvásárlások helyett inkább a hosszú távú bérletek megszerzését kedvelték. Közéjük tartozott a nagy múlttal és széles körű befolyással rendelkező Dobrin család. A család 1795-ben Tatóról érkezett Kanizsára; Dobrin Jakab kereskedő már Kanizsán született. A Dobrinok rokonságba kerültek a szomszédjukban élő és működő Danneberg kereskedőcsaláddal (Dobrin Fülöp Danneberg Bettit, Danneberg Mihály leányát vette feleségül); Jakab fia, Benő a híres Lackenbacher családból szerzett feleséget (Lackenbacher Antónia), ugyanakkor Benő lánya, Irén Grünhut Alfréd nagykereskedő felesége lett.⁹⁰ A Batthyány-uradalom kereskedelmi tevékenységét is irányító Dobrinok közül a dualizmus idején a rendkívül hosszú életű Dobrin Benő (1827–1918) emelkedett ki. Pályája emlékeztet az Ebenspangerekére: a bor- és gabonakereskedői siker együtt járhatott a pénzüpi szereplés lehetőségével is. Az 1870-es években

85 Tarnóczy 2013: 453.

86 *Magyar Székesfőváros*, 1903. november 17.

87 *Gazdacímtár* 1911: 861.

88 *Magyar Paizs*, 1914. május 14.

89 *Köztelek*, 1914. május 16.

90 Tarnóczy 2013: 447.

már birtokokat bérelt ki. Dobrin Benő sok más izraelita nagykereskedőhöz hasonlóan egy ideig igazgatója volt a Kereskedelmi és Iparbank Részvénytársulatnak.⁹¹ A dualizmus korában kihasználva kereskedői kapcsolatait a bécsi Rothschild-bankház kölcsöneit közvetítette a vagonosabb kanizsai kereskedőknek.⁹² Jövedelmére utal, hogy 1882-ben Nagykanizsán a herceg Batthyány-birtokot bérlő Karczag testvérek után Dobrin Benő volt a legtöbb adót fizető polgár,⁹³ míg a vármegyében a 29. helyen állt.⁹⁴ Dobrin kanizsai házát 1880-ban építtette föl a városközponthoz közeli Ady utca 15. szám alatt, 1500 hektoliteres borospincével.⁹⁵ A nagykereskedő 1890-től bérelte Inkey László 4000 holdas nagyrécsei uradalmát, amelyet a későbbiekben Dobrin Benő fia, István kezelt, de az adósságok miatt az apa megszakított vele minden kapcsolatot.⁹⁶ 1907-ben a tulajdonos eladta a birtokot két kaposvári vállalkozónak, akik parcellázni akarták.⁹⁷

A nagy területű gazdasági üzemek kibérlése a tőkeerő és a kockázat miatt sokszor már csak társas vállalkozásként volt elképzelhető. A nagykanizsai Strém családdal egy zalaszentbalázi földvásárlásnál korábban már találkozhattunk. A rendkívül népes családból származó Strém Dénes először még önállóan kezelt bérleteket vállalt föl: a herceg Esterházyak hatalmas kiterjedésű alsólendvai uradalmából Bánokszentgyörgyöt bérelte ki (ez a megelőző bérlet esetében 2300 holdas birtok volt),⁹⁸ a nagy háború előtt a Nagyatád melletti Szentlászlópuszta is a bérleményei közé tartozott. 1912-ben négy kanizsai vállalkozó konzorciumot alakított, tagjai a már ismert személyek voltak: a két Franz testvér, Strém Dénes és Riedl Károly. A cég szintén az Esterházyak alsólendvai uradalmából bérelt több uradalmi egységet, összesen több mint 11 000 holdat.⁹⁹

Fontosabb következtetések

A fentiekben áttekintettem, hogy kik voltak azok a nagykanizsai polgárok, akik a 19–20. század fordulóján jelentősebb földbirtokhoz jutottak. Érdeemes most azt is megvizsgálni, hogy mutatkoznak-e ebben a folyamatban általánosítható jelenségek.

Első megjegyzésem a birtokok méretéhez kapcsolódik. A kanizsai kereskedők és iparosok által megszerzett birtokok legfeljebb pár ezer holdat tettek ki. A legnagyobb földekre az Ebenspanger (Elek) család tett szert, esetükben – már a világ-

91 Magyar Compass 1880: 123.

92 Barbarits 1929: 295.

93 Foki 2011: 130.

94 *Zalamegye*, 1882. december 24.

95 Tarnóczky 2013: 66.

96 Lásd *Pesti Napló*, 1895. június 25.

97 *Pesti Hírlap*, 1907. augusztus 23.

98 *Gazdacímtár* 1897: 140–141.

99 *Pécsi Napló*, 1912. március 29.

háború alatti vásárlásokkal is kibővítve – az uradalom területe elérte a 2400 holdat. A többiek esetében ennél jóval kisebb földtulajdon jelent meg. Az átlagosnak az 500–800 hold közötti méretet tarthatjuk. Volt viszont egy olyan kör is, amelynek tagjai megelégedtek a 100–200 hold közötti területtel is.

Ebből viszont az is következik, hogy eltérő célok jelenhettek meg a birtokszerzésekkel kapcsolatban. Az Elek család esetében a kereskedelemről az agrárium felé való elmozdulásról van szó, amelynek eredménye egy folyamatosan bővített és fejlesztett uradalomban valósult meg. Sommer Ignác esetében is tudatos vállalás lehetett a nagyobb birtokméret, hiszen csapi földje hamar minőségi gazdasággá vált. Hasonlót mondhatunk Koller István alsórajki birtokáról. Mindez persze felveti azt is, hogy a 19. század vége felé az agrárgazdálkodás már túl volt a korábbi válságon, és érdemes volt kiépíteni a gabonatermelés mellett most már az állattenyésztésre is berendezett gazdaságokat. Meg is fordíthatjuk gondolatmenetünket: lehetséges, hogy a szűkülőben lévő kereskedelmi lehetőségek mellett a mezőgazdálkodásból már nagyobb profitráta volt elérhető, mint más gazdasági ágakból. Ezt az is alátámaszthatja, hogy a századfordulón a helyi sajtó tele volt a kereskedelmi lehetőségek csökkenésével, az ipari termékek nehéz eladhatóságával, a drágasággal stb.

Elképzelhető, hogy az 1880-as évek agrárválsága alatt csökkenő földárak is erős motivációt jelentettek a vásárlók számára, vagyis könnyen földhöz lehetett jutni. Nyilván nem véletlen, hogy a palini uradalom felszámolása és birtokainak értékesítése éppen a gabonaválság közepén, 1889-ben indult meg. Az uradalom eladásához 1889–1890 folyamán legalább 15 különböző vállalkozó és polgár kötődött, felerészben nagykanizsai illetőségűek. De a volt Inkey-uradalom mellett lévő kisebb-nagyobb birtokok is nehéz helyzetbe kerültek, így nem véletlen, hogy igen gyakori birtokcserét láthatunk.

Hozzájárulhatott a nagykanizsai birtokszerzéseihez a földről vallott korabeli gondolkodás is. A földbirtok a biztonságot jelenthette, s nem utolsósorban az országban látens módon jelen lévő antiszemitizmus miatt is a hosszú távú létbiztonságot erősíthette. Tegyük hozzá mindjárt, hogy Nagykanizsa a századforduló felé Magyarországon belül a kortársak szerint – s most tekintsünk el az 1883. évi eseményektől – toleráns városnak számított. Ehhez az alapot az adta, hogy a város legnagyobb vállalkozói (gyárosok, nagy- és kiskereskedők, bankárok stb.) a mintegy 3000 fős helyi zsidóságból kerültek ki, vagyis ők voltak a legnagyobb munkaadók és az intézmények vezetői, a karitatív tevékenység kezdeményezői, a gazdasági innovátorok stb.¹⁰⁰ A nagykanizsai kereskedők esetében a vidéki élet folytatása, ugyanakkor a megbízottak révén való ipari vagy kereskedelmi cégek működtetése egy lehetséges megoldásnak tűnhetett. A nagyobb birtokok megszerzése együtt járt

100 Lásd például Arató é. n.: 1–60; Kunfi 1912: 297–317 visszaemlékezéseit. Nagykanizsa városában később, a 20. század első felében közismerten a paraszti jellegű kiskanizsai városrészből indultak ki a zsidóellenes megmozdulások.

jelentősebb földesúri épületekhez való hozzájutással. Az Elek család nagykanizsai palotája helyett a nyarakat az újnéppusztai kastélyban töltötte. Koller István alsó-rajki kúriája is alkalmas volt a vidéki életre, nem is beszélve Sommer Ignác csapi épületéről. A hideg telek viszont könnyebben átvészeltetők voltak a városban. Korábbi nemesség- és uradalomkutatások alapján, megismerve számos földesúri életpályát, ez a kétlakosság elég általánosnak tűnik a dél-dunántúli birtokosok körében. A folyamat részben kapcsolódik a dzsentrifikáció mai modelljéhez; a városi társadalom vidék felé orientálódása mellett a falusi népesség városba áramlása bonyolult társadalmi folyamatokat eredményezett. A társasági és a közösségi élet sok formája, valamint a különböző intézményekben (pénzügy, közigazgatás stb.) való aktív részvétel ugyanakkor egyébként is a városhoz kötődött, feltételezte az ottani jelenlétet.

A kisebb birtokosok esetében számtalan alkalommal találkozhatunk azzal, hogy a megszerzett földeket mindjárt bérbe is adták. Nem felejtethetjük el, hogy a dualizmus alatt, a liberalizmus korszakában a bérleti gazdálkodás lehetősége egyet jelentett a vállalkozási szabadsággal, a verseny tisztaságával, az árverésen való szerepléssel stb. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a kor erkölcsi és magatartásmoddelljei mentén a bérletek felvállalása a világ legtermészetesebb jelensége volt, s a gazdasági üzemeltetést nagyon sok területen így oldották meg. Még a legnagyobb üzemek esetében is gyakran előfordult, hogy az átadás után bérlőkhöz kerültek. Következésképpen egy pár száz holdas birtok megvétele utáni bérbeadás biztos jövedelmet garantálhatott a tulajdonosnak, s vélelmezhetően a századforduló utáni években kamatszint fölötti jövedelemhez lehetett hozzájutni. Nagyobb birtokok bérbevétele pedig már földesúri pozíciókkal párosult, a gazdasági alkalmazottakkal történő termelés – főleg egy zsidó vállalkozónak – egy korábban sokáig elérhetetlen világ megvalósulását is adhatta.

Nemcsak a kereskedelmi, hanem az ipari tőke is megjelent a birtokvásárlásokban. Találkozhattunk téglagyár-tulajdonossal, valamint építőanyag-gyártó és -forgalmazóval is, mindkét esetben 200 hold alatti birtokkal. Mindkét birtok ugyanúgy bérbe adatott, mint azt a kereskedőknél is láthattuk, vagyis a földhasznosítás szempontjából nem érzékelünk különbséget. Mivel a birtokok távolabb helyezkedtek el, s a szállítás drága volt, ezért még azt sem feltételezhetjük, hogy valamilyen deponálási kényszer készítette őket földvásárlásra. Nem tudunk örökségről, hozományról sem, persze, azt nem zárhatjuk ki, hogy valamilyen adósság megtérítéseként jutottak földhöz. Haba József esetében a kiskanizsai ház még magyarázhatná az eszteregnyei birtokot, Sartorynál ez már nem áll fenn. Marad tehát a gazdasági célzatú birtokszerzés, azzal a megjegyzéssel, hogy nagy valószínűséggel nem ez képezte a vállalkozó üzleti életének meghatározó részét.

Egészében tehát úgy látom, hogy a kanizsai kereskedők és iparosok intenzív birtokszerzési gyakorlata a századforduló táján a kor általános gazdasági folyamataiból, valamint a vállalkozások profiljának bővítéséből származhatott, nem elhanyagolva a földtulajdonhoz kapcsolódó presztízsszemponatok jelentőségét

sem. Egyértelműnek látszik ugyanakkor, hogy a vizsgált korszakban a kereskedelem-orientált Nagykanizsa vállalkozói igen érzékenyen reagáltak a belső vagy külső változásokra.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

P 1322. Fasc. 100, 116.

Z 40. Fasc. 53.

Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (MNL SML)

Varászlói uradalom levéltára (VUL) Fasc. 32.

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)

BLHI. 26. doboz

Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára (MNL ZML)

IV. 14/e.; IV. 9/b.; IV. 102/C.

V. 1506.

Thúry György Múzeum, Nagykanizsa (TGyM)

72.174.1.

Címtár 1892: *Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke*. Budapest.

Címtár 1924: *Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára*. Budapest.

Gazdacímtár 1893: *Magyarország földbirtokosai és földbérlői*. Szerk. Baross Károly. Budapest.

Gazdacímtár 1897: *A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája*. 2. Budapest.

Gazdacímtár 1911: *Magyarországi Gazdacímtár*. Szerk. Rubinek Gyula. Budapest.

Magyar Compass 1880: *Magyar Compass. Pénzügyi Évkönyv Magyarország és társországai számára*. Szerk. Mihók Sándor. Budapest.

Magyar Compass 1902: *Magyar Compass (Mihók-féle). Pénzügyi és Kereskedelmi Évkönyv 1902/1903*. XXX. évf. Budapest.

Népszámlálás 1912: *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása*. 1. *A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint*. Budapest.

Népszámlálás 1913: *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása*. 2. *A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községeinkint*. Budapest.

Soproni Kamara 1878: *A Soproni Kereskedelmi és Iparkamarának a Nagym. M. K. Földművelési, Ipar és Kereskedelmi Minisztériumhoz intézett 1876.-ik évi statistikai jelentése*. II. rész. I. *A kereskedők és iparosok száma községeinként és az önálló törvényhatóságok szerint*. Sopron.

Thirring Gusztáv 1912: *A magyar városok statisztikai évkönyve*. 1–2. Budapest.

Borászati Lapok, 1889.

Esti Kurir, 1928, 1932.

Fővárosi Lapok, 1889.

Huszdik Század, 1932.

Központi Értesítő, 1876, 1881, 1889.

Köztelek, 1906, 1914, 1932.

Magyarország, 1900.

- Magyar Paizs*, 1914.
Magyar Szesztermelő, 1933.
Népszava, 1913.
Pécsi Napló, 1912, 1917.
Pesti Hírlap, 1907, 1929.
Pesti Napló, 1895.
Zalai Közlöny, 1875, 1878, 1884, 1891, 1912, 1932, 1933.
Zalamegye, 1882.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Arató Jenő é. n.: *Életem 1891–1965*. (Kézirat, megjelentetésre előkészítve). A memoár lelőhelye: JPM Új- és Legújabb kori Történeti Osztályának Gyűjteménye. Ad. 366–75.
- Bácskai Vera 1993: Piackörzetek és piacközpontok a Dél-Dunántúlon a XIX. század első felében. In: *Gazdaságtörténeti tanulmányok*. (Zalai Gyűjtemény 34.) Zalaegerszeg, 213–250.
- Bácskai Vera – Nagy Lajos 1984: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest.
- Barbarits Lajos 1929: *Nagykanizsa*. Szerk. és részben írta Barbarits Lajos. (Magyar Városok Monografiája IV.) Budapest.
- Békássy Jenő 1930: *Zala vármegye feltámadása Trianon után*. Zalaegerszeg.
- Foki Ibolya 2011: *Riválisok polgárosodása 1867–1918*. (Zalai Gyűjtemény 70.) Zalaegerszeg.
- Göcze Rezső 2014: Palin és Korpavár története a polgárosodás korszakában. In: *Nagykanizsa. Városi monográfia III. (1850–1945)*. Szerk. Kaposi Zoltán. Nagykanizsa, 665–704.
- Halis István – Hoffmann Mór 1896: *Zalavármegyei Évkönyv a Millenniumra*. Nagykanizsa.
- Kaposi Zoltán 2000: *Uradalmi gazdaság és társadalom*. Budapest–Pécs.
- Kaposi Zoltán 2002: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Budapest–Pécs.
- Kaposi Zoltán 2009: *Kanizsa gazdasági struktúrájának változásai 1743–1848*. Nagykanizsa.
- Kaposi Zoltán 2014: Nagykanizsa gazdasági fejlődése (1850–1945). In: *Nagykanizsa. Városi monográfia III. (1850–1945)*. Szerk. Kaposi Zoltán. Nagykanizsa, 99–250.
- Kempelen Béla 1999: *Magyar zsidó családok*. I–III. Budapest (Reprint).
- Kerecsényi Edit 1979: A nagykanizsai Gutmann-család felemelkedése a nagyburzsoáziába. In: *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból*. (Zalai Gyűjtemény 12.) Zalaegerszeg, 147–166.
- Kunfi Zsigmond 1912: Harkányi Ede emlékezete. *Huszedik Század* (13.) 1. 297–317.
- Kunics Zsuzsa 2009: *Gabona piac – Főtér – Erzsébet királyné tér. A nagykanizsai Erzsébet tér kiépülése, története a dualizmus időszakában*. (Zalai Múzeum 18.) Zalaegerszeg, 267–294.
- Németh László 2008: Ügyvédek Nagykanizsán (1850–1875). In: *A polgárosodó Nagykanizsa a 19. század második felében*. Szerk. Kaposi Zoltán. Nagykanizsa, 97–111.
- Simonffy Emil 1972: Kanizsa utolsó pere a földesurasággal. In: *A nagykanizsai Thúry György Múzeum Jubileumi Emlékkönyve*. Szerk. H. Kerecsényi Edit. Nagykanizsa.
- T. Mérey Klára 1959: Két somogyi község (Karád, Sand) antifeudális küzdelme a XIX. század első felében. In: *Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézet. Értekezések 1959*. (Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 31. Ser. Hist. 14.) Budapest, 293–343.
- T. Mérey Klára 1989: Nagykanizsa, Somogy kapuja a dualizmus korában. In: *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 20*. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 125–162.

- T. Mérey Klára 1997: Nagykanizsa a kapitalizmus korában, különös tekintettel Trianonra. *Pannon Tükör* (2.) 6. 52–55.
- Tarnóczy Attila 2013: *Hol, mi? Kanizsai házak lakói*. www.nagykar.hu – utolsó letöltés: 2019. április 1.
- Tersánczy József 1887: *Szabadbegy monographiája 1850–1886*. Nagykanizsa.

Elvetélt vállalatok

Magyarország furcsa viszonyban van a kapitalizmussal. Bár az ország többször felpróbálta a kapitalizmus intézményeit, de magának a rendszernek nincs folytonos története az országban.¹ A hátrszággal rendelkező tengeri kikötők hiánya, az északnyugat-európaihoz képest alacsony népsűrűség, a viszonylag költséges szállítás és a nagy tranzakciós költségek² (utóbbi végső soron csak eufemisztikus megjelölése a rosszul vagy korszerűtlenül működő intézményeknek) – ezek azok a tér- és intézményi gazdaságtani tényezők, amelyek a rostow-i értelemben vett take-offot többször is megakadályozták.³ Nyelvilag e „furcsa viszony” olyan jól ismert közhelekyekben fejeződik ki, mint például a *tőkehiány*, a *hitelszűke*, *sőt hiánya*,⁴ a *gyökértelesen*, illetve *idegen vállalkozók*,⁵ *alap nélküli*, illetve *szimulált kapitalizmus*,⁶ a *magyar társadalom kapitalizmusellenessége*⁷ – mind olyan alakzatok, amelyekkel úgy a történészek, mint más társadalomtudósok élni szoktak. Tekintsünk csak egy problémát ezek közül, a *tőkehiányt/hitelszűkét*. A tőke hiányán általában a banki kölcsönök hiányát szokás érteni. Ezzel szemben a följegyzett tény az, hogy újonnan alapított bankok a befektetési lehetőségek hiánya miatt nem engedték a lejegyzett részvények teljes ellenértékét befizetni.⁸ A befektetési lehetőséget kereső pénz tehát akár sok is lehetett. Az a lehetőség volt kevés, hogy akkor és ott a felkínált vagyónért együttesen hasznot hozó, de külön-külön esetleg használhatatlan eszközök megfelelő kombinációját lehessen megvásárolni.

---

1 Halmos 2013.

2 Tranzakciós költségeknek nevezi Ronald Coase (2004 [1937]) nyomán a közgazdasági irodalom a szerződéslek létrehozásával és betartatásával járó erőfeszítéseket. Szemben a szokásosokkal, a tranzakciós költségek nincsenek előre meghatározva, de egy vállalkozó tudja, hogy általában mennyi erejét, munkáját veszi igénybe szerződéseinek megújítása, kézben tartása, hogy egy-egy újfajta szerződés nyélbe ütéséről már ne is essék szó.

3 Rostow 1963 [1960]: 338–339.

4 Az őspélda mindmáig Széchenyi. A művéből kihámozhatók azonban a prokapitalista haszonelvű részek mellett azokkal majdnem ellentétes értenyelvű nézetek is. Vö. Halmos 2014.

5 Szekfű 1934: 236–249, 434–444; Hajnal é. n. [1943] – áttekintés: Bolgár 2016.

6 Leopold 1988 [1917].

7 Tardos Márton előadásának ma már nem leltem nyomát, de a visszaemlékezések legalábbis nem cáfolják emlékeimet – vö. Antal et al. 2007: 35, 72–73, 103–104, 124–125, 132, 146–149, 166, 171–172, 185, 190–191; Hanák 1996.

8 Vargha 1896: 375.

Mindezek után nem lehet meglepő, hogy a *kapitalizmus* jelenségének leírására szolgáló fogalmak nem értéksemlegesek. A közbeszédben ez a tünet teljesen normális. Az azonban már figyelemre méltó, ha ez a közgazdaság tudományában fordul elő – és legalábbis a magyaréban ez megtörtént. A hazai gazdasági intézményekkel foglalkozó történészek és közgazdák el szoktak beszélni egymás mellett, mert bizonyos eszmetörténeti fejlemények következményeként egyes fogalmak nem ugyanazt jelentik a hazai és a nemzetközi környezetben.⁹ E zavaros fogalmak egyike a csődé.

Ez a tisztázatlanság volt az egyik ok, ami miatt meg kívántuk vizsgálni egy kutatás segítségével¹⁰ a 19. századi hazai, de legalábbis a pest-budai üzleti viszonyokat. Föltevésünk akkor lényegében az volt, hogy a 20. század végével visszatért kapitalizmus nem korszerűbb volt, hanem más, legföljebb is (a *modern* szó eredeti értelmét figyelembe véve) a kordivatnak megfelelőbb. Ha a hatvanas-hetvenes években a gazdaságtörténet beszélhetett a feudalizmus és a jobbágyság második kiadásáról, akkor mi miért ne tehetnők ugyanezt a modern kapitalizmus első kiadásával? Az üzleti kultúra vonatkozásában a csődök kínálták azt, ami a mikrotörténeti vizsgálatokban már ismert, az abnormitásban megmutatkozó normalitást.

Ha az imént azt mondtam, hogy a kapitalizmus eltérő kiadásaiban más és más tartozott a csőd fogalmába, akkor ezt elismételhetem a vállalat fogalma kapcsán is. A huszadik század a világban egyértelműen az ipar százada volt, hazánkban pedig a támogatott, majd az erőltetett iparosodás kora.¹¹ Ennek megfelelően ma vállalat alatt iparvállalatot (sőt a közgondolkodásban egyszerűen ipari üzemet) szokás érteni – ezért is tekinthető forradalminak a *Gazdaságtörténeti Évkönyv* mostani téma-választása, amely megkísérli párhuzamba állítani az agrárvilág uradalomfogalmát az ipari világ vállalatfogalmával. Az iparvállalat azonban – eltekintve a legegyszerűbb kisipartól – rendelkezik valamiféle szervezettel, jóllehet elvileg a belső strukturáltság inkább csak járulékos elem. Ronald Coase *The Theory of the Firm*-je a magyar fordításban *A vállalat elmélete* címet kapta a precízebb *A cég elmélete* helyett, és ez így is van jól.¹² A köznyelvi magyarban a cég, a vállalat jogi megjelenítése – mára a jogi személy – teljesen üres forma. Coase a vállalat viselkedésére helyezi a hangsúlyt: arra, hogy valaki valamilyen felhatalmazás alapján szerződéseket köt, és ezek a szerződések rendszerré állnak össze, adott esetben akár egy vállalat belső társadalmának alapját is képezhetik.¹³ A *vállalatot* ma modernnek gondoljuk, az *uradalmat* a történelemből itt maradtnak, avíttnak, holott tudjuk, a modern ipar-

9 Halmos 2012.

10 OTKA K105086: Vállalkozói kultúra a 19. századi Magyarországon. Vezető kutató: Klement Judit.

11 Tudomásul véve természetesen azt, hogy az ipari vállalat fejlődése során egyre több szolgáltató funkciót épített be magába.

12 A terminológia buktatóit illetően lásd Madarász–Valentiny 2015: 5.

13 Klement 2010.

vállalatok is gyakorolhattak „feudális” jogokat.¹⁴ Lehetne azt mondani, hogy az uradalmak középkori eredetű intézmények – egy olyan korból származtak, amikor még nem volt külön kereskedelmi jog, és amikor ennek megfelelően nem egy autonóm szférának, a gazdaságnak a részét alkották, nem csak és kizárólag gazdálkodási szervezetek voltak, hanem közhatalmi¹⁵ szerepet is betöltöttek.¹⁶ Ez sem lehetne perdöntő különbség, hiszen a kora újkor legnagyobb kereskedelmi vállalkozásai szintűre rendelkeztek közhatalmi jogosítványokkal.¹⁷

A különbség inkább a schumpeteri meghatározás mentén ragadható meg. Joseph A. Schumpeter egyik vállalkozódefiníciója szerint a vállalkozás vezetés legitimáció nélkül.¹⁸ A krugmani telephelyelmélet¹⁹ szerint a termelő vállalatok a kitermelőipar kivételével az externáliák²⁰ kihasználása érdekében igyekeznek úgy megtelepedni, hogy az értékesítés költségeivel takarékoskodjanak. Ez adott esetben azt jelenti, hogy a nagy jövedelmű és sűrű népességű vidékeket részesítik előnyben. Ez olyannyira igaz, hogy a hajdani nagy magyar bányavállalatok esetében a vállalaton belül végbement a területi megoszlás – míg a termelőegységek a bányavidékeken voltak, addig a kereskedelmi központnak a fővárosban találták meg a helyét. A nagy vásárlóerővel bíró vidékeken a piac a rendszeres adásvételi lehetőséget, az üzleti aktusok rendszeressége és tömegessége pedig a biztosított helyettesíthetőséget jelenti. (Végső üzleti menedékként: egy másik beszerzési forrás, egy másik értékesítési lehetőség.)²¹

De még a helyettesíthetőség is helyettesíthető. Egy urbanus világban a közhatalomhoz való hozzáférésnek, a szerződések kikényszeríthetőségének fajlagosan kisebb a tranzakciós költsége, mint egy rurálisban.²² (Természetesen egy kis közösségben a személyes kapcsolatok csökkentik a tranzakciós költségeket, de már nagyobb terület-egységekre vetítve – éppen e közösségek kicsinysége miatt – az állítás igaz marad.)

14 A Magyar Általános Kőszénbánya Részvénytársaság kegyúri jogáról lásd Macher 2012: 70.

15 „Közhatalom (lat. *auctoritas*): jogcím, amelynek alapján személyek vagy intézmények törvényeket hoznak, megszabják az emberek közötti rendet, és engedelmességet várnak el tőlük. – Minden emberi közösségnek szüksége van -ra, mely kormányozza, alapja az emberi természet, célja a polgári közösség egysége, feladata a közjó biztosítása.” Bár a szócikk, amelyikből az idézet vétetett, egy felekezeti lexikonból való (Magyar katolikus lexikon é. n.), az idézett bevezető mondatok az európai civilizáció körén belül maradvá általános érvényűek.

16 Engel 2003 [1981].

17 Vö. ilyen-olyan (brit, francia, holland) kelet-indiai társaságok.

18 Schumpeter 1980 [1934]: 136–144. „Ő »vezeti« új pályákra a termelési eszközöket. Ezt azonban nem úgy teszi, hogy meggyőzi az embereket terve megvalósításának célszerűségéről, vagy hogy politikai vezetők módjára bizalmat kelt saját vezetése iránt (az öt finanszírozó bankár az egyetlen, akit kénytelen meggyőzni és befolyásolni), hanem úgy, hogy megvásárolja az embereket vagy szolgálataikat, hogy aztán saját belátása szerint használja el őket.” Schumpeter 1980 [1934]: 138.

19 Krugman 2003.

20 Externáliának (külső gazdasági hatásnak) nevezzük egy piaci adásvételi ügylet esetében a nem szándékolt, az adott ügyleten kívül állók környezetét befolyásoló káros vagy jótékony hatásokat.

21 Csak utalok a kivonulás lehetőségére a tiltakozással szemben (lásd Hirschman 1995: 28–32), illetve az úgynevezett erkölcsi sűrűsége (lásd Durkheim 2001 [1893]: 259–265).

22 Gondoljunk csak magának a fizikai elérésnek, a távolság legyőzésének és a reakcióidők megnövekedéséből adódó késéseknek a költségeire. A könnyű elérhetőség bátorítja az igénybevételt, lásd Halmos 2018: 207.

Nem reménytelen eljutni addig a pontig, ahol már érdemesebb a gazdasági helyettesítés helyett közhatalmi jogérvényesítésben gondolkodni. A mezőgazdasági termelés felületigénye miatt a piacoktól távol zajlik. Ez eleve korlátozza a helyettesíthetőséget. Míg az ipari vállalat képes lehet a piaci anomáliákat a vállalati szervezet felépítésével ellensúlyozni, a főként mezei gazdálkodással foglalkozó uradalmakban a munkát a technológia kulcsfontosságú pillanataiban szabotáló munkások vagy a távoli piacon bekövetkező értékesítési változások esetén a helyettesíthetőség elvi, pontosabban túlságosan távoli lehetőség. (Az említett szabotázs ebben a felfogásban a williamsoni opportunizmus jelensége – a termelési folyamat során vannak olyan „fordulóponatok”, amikor a vállalkozót különösen érzékenyen érintheti, ha azok, akikkel együttműködik, alkalmi előny reményében felmondják az – akár csak ráutaló magatartás révén létező – megállapodást. Minél inkább elköteleződik a vállalkozó, tehát minél előbbre haladt egy vállalás kivitelezésében, annál inkább szaporodnak az opportunizmusra lehetőséget kínáló helyzetek.²³)

A rurális világban (amely szegényebb is, ritkábban lakott is) a közhatalom fenntartása fajlagosan költségesebb. Egy ilyen esetben az urbánus helyzethez képest erősebb lehet az igény a közhatalom „kiszervezésére”, magánosokhoz delegálására, vagy fordítva: ahová a közhatalom nem ér el, ott magánfél pótolja azt. (Kényes helyzet, de értelmet ad a szent ágostoni államfogalomnak.²⁴) A helyettesíthetőség nehézsége miatt az uradalmak az iparvállalatoknál sokkal érdekeltőbbek lehetnek abban, hogy hatalmat szerezzenek például a nekik dolgozó munkaerő felett (értve itt a patriarchális viszonyok fenntartását vagy a lakhatás biztosítását is).²⁵ Nem véletlen, hogy a kitermelőipar vállalatai a piacoktól távoli telephelyeiken e téren hasonlóan töreksenek viselkedni, mint az uradalmak. A kormányzás a rurális környezetben sokkal kevésbé működhet a (közhatalmi jellegű) uralom nélkül. Fölvetődik a kérdés, honnan tudjuk, nem fordítva van-e: nem egyszerűen azért alakul-e ki a közhatalmi jellegű uralom, mert a nagybirtok minden téren dominálni akar kizárólagos hatalmából fakadóan. A kérdésre csak elvi választ tudok adni: az uralmi rendszer fenntartása többletköltségekkel jár. Ha nem állna fenn az opportunizmus veszélye, miért volna érdemes e többletköltségeket vállalni. Más kérdés, hogy a hatalmi rendszerek lényegi eleme a *horror vacui*, a rettegésből adódó terjeszkedési kényszer.

23 Az opportunizmus nem a megszokott politikai-köztörténeti irodalomban megszokott „megalkuvó, áruló” negatív értéktöltetű jelentésben szerepel, hanem – Polányi Károly kifejezésével – szubsztantív értelmezésben a „kínálkozó alkalom esetén a megállapodásbeli célt feladva önös érdekét követő” magatartást jelenti. Vö. Williamson 1975.

24 Vö. Szent Ágoston 2005: 265–266.

25 Az írás egyik lektorának kérdésére, vajon ebből akár a jobbágyi röghöz kötés is levezethető volna-e, a válasz az, hogy nem kizárt. Mindenesetre érdemes az új szempont alapján újra elolvasni Makkai 1981-et (különösen a 325–326, 329. oldalakat) és Makkai 1982-t (különösen a 45. oldalt), illetve Harnisch–Müller 1979-et (különösen a 357–358. oldalakat).

Bár az előbb mondottak kitérőnek látszódnak, e látszat csak részlegesen igaz. Régen a *vállalat* szó inkább bírt avval a jelentéssel, ami ma a vállalkozásé, például a *nagy vállalkozásba vágott bele* kifejezésben. Hosszú folyamat volt, amíg a termelő-gazdálkodó egységek (lettek légyen uradalmak vagy vállalatok) egy része a környezetével folytatott cserét interiorizálta, és ezáltal belső struktúrára tett szert. (Ennek ellene vehető, hogy az eredeti értelemben vett uradalom [*Grundherrschaft*] nem „termelő”, hanem inkább járadékszedő volt. Malthus megfontolását követve²⁶ a régi világban a termelés az volt, ami egy közösséget hozzásegített ahhoz, hogy az egyik vegetációs időszak végétől a következő termésig megéljen. Továbbgondolva, ez nemcsak a raktározható anyagi javak termelése lehetett, hanem az ehhez szükséges szolgáltatások biztosítása is. Ha ennek a védelem és a központi készletek fenntartása is része, akkor az is a termelés körébe sorolható. Természetesen, ha a járadékszedést mint kizsákmányolást értelmezem, akkor az ellenvetés megáll.)

Az elmélet ezt a tényt elfogadta, sőt elmélettörténetileg korábban elfogadta, mint a piac helyettesítésének *coase-i* teóriáját.²⁷ Éppen ezért nem volna érdemes újabb példákat szállítani a gazdálkodó szervek belső hierarchiájának kiépülésére. Az ipari szervezettel foglalkozó irodalom a már kész vállalatokat vizsgálja, a vállalkozástörténeti irodalom a megszületett és kifejlődött, strukturálódott vállalkozások történetét beszéli el, és szinte teljesen logikus, hogy a kutya nem kíváncsi arra, mi történt az elvetélt, illetve friss alapításként megszűnt vagy vegetáló esetekkel. A közönség Callas hangjáért fizetett az operában, de nem fizetett volna azért, hogy meghallgassa, ki mindenkihez képest olyan szenzációs a Primadonna. Ennek ellenére, ha valaki csak Callast hallgatna, nem tudhatná, miért is ő volt a sztár. Ha tudni akarjuk, miért is jó egy opera-előadás, meg kell tapasztalni azt is, milyen a rossz. Nos, a csődperek levéltári anyaga gyakorta ezeket a negatív példákat tárja elénk, és az iménti operahasonlat alapján nem érdektelen egyszer a sikertelenséget is górcső alá venni. Az ismertetendő forrásanyag által megvizsgálhatók azok az esetek, amikor a vállalkozás vállalattá fejlődése nem következett be, a lárvából nem lett pillangó, azaz a vállalkozás nem öltött vállalattestet. Nem alakultak ki az imágó szervei, azaz nem lett vállalati szervezete. Úgy vélem, írásomnak az ad értelmet, hogy éppenséggel nem azt vallja, miszerint „az ember anatómiája kulcs a majom anatómiájához”,²⁸ hanem – a lárva-pillangó viszonyra alapozva s az írás elejére is visszautalva – a csődök vizsgálata is közelebb vihet kapitalizmusunk jobb megértéséhez.

26 Malthus 1940 [1819]: 21.

27 Vö. McGuire 1971 [1964]. R. Coase elmélete szerint a vállalatok (cégek) akkor jönnek létre, ha az egyszerű szerződéses kapcsolatokat érdemes utasítások kiadását is megengedő keretszerződésekkel helyettesíteni. Ezt pedig akkor érdemes megtenni, ha a „normális” szerződések megtartása aránytalan erőfeszítéseket igényel. Coase 2004 [1937].

28 Marx 1972: 31.

Az az állítás nem meglepő, hogy a vállalkozások nagy része létrejötte után nem sokkal be is fejezi életét, még ha jogi porhüvelye nem semmisül is meg.²⁹ A vállalkozások korfája erősen hasonlít a demográfiai *ancien régime*-ére.³⁰ Sok az alapítás, és sok a korai felszámolás, de amelyik túléli az első éveket, annál jelentősen növekszik az esélye annak, hogy tovább működjen. Ha a csődöt a cég megbetegedéseként közelítjük meg, akkor legalább az alapítás és a bukás közötti időtartamra rákérdezhetünk. Sajnálatosan a csődbe mentekről általában nehéz volna morbiditási táblát készíteni. A váltótörvényszéken azonban a bejegyzés adatai mellett a pesti *városi* törvényszék határozatai alapján rögzítették a csődnitást tényét is. Az idők során (a cégek ismételt váltótörvényszéki bejegyeztetésének kötelezettségétől a cégbírószági bejegyeztetés behozataláig, azaz 1864–1876 között) a váltótörvényszéken (*ez királyi bíróság volt*) több mint 700 bukást jegyeztek föl. Ezek bejegyzett cégek bukásai. 1869-ben a városi törvényszéken 63 csődöt nyitottak meg. Ezek viszont nem csak bejegyzett vállalkozások bukásai. Jelenleg e 63-ból 21 esetben tudom egybevetni az alapítás évét és a csőd évét. A nagyon kis elemszám ellenére a mintázat a várt: a cégek több mint harmada (8 darab) bukott meg egyéves, és több mint felük (11 darab) kétéves koráig. A statisztika azonban nem sokat mond arról, milyen okok állnak a korai felszámolások (ideértve a fizetéképtelenséget is) mögött. Erre az egyedi, jelen esetben a történeti vizsgálódások alkalmasak. S e ponton visszatérhetünk, és vissza is kell térnünk a forrás ismertetésére.

Az imént említett forrást az 1869. év pesti csődperei képezik. Az év kiválasztásának egyik oka a hitelválság, a másik a csőddanyag föllelhetősége. A csődtörvénykezés (csődbíráskodás) 1869-ben még a reformkorban megalkotott 1840:XXII. tc. alapján zajlott.³¹ Pesten az ügyek 1869-ben még a városi törvényszékhez tartoztak.³² Különböző listák egymásra vetítéséből kiderült, hogy a bírósági szervezet átalakítása során 1869 után nem sokkal a csődbíráskodást átszervezték. A városi bíróság helyébe lépett királyi törvényszék előtt a magánszemélyek csődperei folytak, míg az üzleti csődök átkerültek a királyi Kereskedelmi és Váltótörvényszékhez.

Ami az 1869. év apróbb csődpereit illeti, a válságra vonatkozó alapirodalom, nevezetesen Juhász Lajos tanulmánya lekezelőleg említi őket:

„A többi csőd jórészt kisebb jelentőségű és jöllehet közvetlen okai közt szinte kivétel nélkül felemlítik »az utóbbi időben beállt pénz- és kereskedelmi krízist«, legtöbb esetben kapcsolatban vannak súlyos tőzsdei veszteségekkel. [...] Számos csődmegnyitás csupán a hitelezők részéről elsietett csődkövetelésben leli magyarázatát. Maga a válság nemigen kívánt áldozatokat. 1870 első 5 hónapjában körülbelül 40 csődügyet vett fel a pesti törvényszék mindössze, ezek is szinte valamennyien súlytalan ügyek. Egyes kiskereskedők bukásairól van szó, kik részben már a válság

29 Adizes 1992 [1988]; Kövér–Halmos 2018: 191–200.

30 A mintázatra lásd Hagget 2006 [2001]: 179. 6.6. ábra (c).

31 Kovács 2018; Halmos 2012.

32 Emlékeztetni kell arra, hogy a városjegyesítés előtti időszakról van szó, ekként Budán is volt városi törvényszék.

alatt nyitottak üzletet, jóformán semmi vagy a vállalkozáshoz képest csekély tőkével, a helyi viszonyok ismerete nélkül, sőt gyakran a legkevesebb szakértelemmel. E gyökértelen, 1–2000 frt-nyi tőkével, leginkább hozománnyal indított vállalkozások a berendezkedés után megakadtak, mert az üzlet forgalma nem volt elegendő, a hitel csekély, vagy lejártakor nem hosszabbították meg, hanem peresítették, és főleg mert sok helyen itt is keresztülhúzott minden számítást a tőzsdei veszteség.”³³

Még ha e vállalkozások kicsinyek is, ezekben a csődperekben életük különleges szakaszára vethetünk pillantást. A vállalkozások a csőd idején sajátos, mesterséges kómaszerű állapotban vannak, élet és halál között. A csődület, azaz egy közadós elleni végrehajtás elrendelésekor megszűnik a vállalkozás tulajdonosainak és vezetőinek döntési jogosultsága. Hogy maradjunk a biológiai hasonlatnál, ettől kezdve a vállalkozás anyagcseréjét kívülről szabályozzák. Mondhatni, a csőd során az azt elszenvedő vállalkozás kritikus helyzetben van, hiszen ekkor derül ki, vajon megmarad-e, vagy a hitelezők jobbnak látják a tetemen (az állagon) osztozni. A kritikus helyzet ellenére a csődeljárás során a szó eredeti értelmében vett krízis nemigen tapasztalható.³⁴ Legföljebb az egyes választmányi határozatokhoz köthető körözüvények lehettek ilyenek, legalábbis addig, amíg összegyűltek a várt aláírások. Mivel azonban az ügyeket javarészt ügyvédek (és ritkán egyéb meghatalmazottak) bonyolították, még a körözüvények is elég hamar bejárhatták útjukat. Egy szónak is száz a vége, a csőd folyamán feltárult a vállalkozók vagyona, sőt ennél többet is mondhatunk: értelemszerűen aktív korukban lévő vállalkozók vagyona és társas kapcsolatai tárultak föl. (Kivéve persze azt az esetet, amikor egy meggyilkolt vállalkozó üzleti hagyatéka ellen hirdettek csődöt. Azonban a váratlan halál ebben az esetben ugyanolyan helyzetet hagy maga után, mint az életben maradottak bukása: nem egy életút maradékát tárják elénk a leltárak.) Mint az az eddigiekből is leszűrhető, ami a bukottaknak bal-, az a történésznek jó szerencse.

A korabeli csődeljárás sajátos vonása volt a kötelező írásos pervezetés, az érdekeltnek csak különös alkalommal találkoztak személyesen. Ennek a jellegzetességnek köszönhetően nagyon sok per teljességében ránk maradt. Írásom céljaira azok a leltárak az érdekesek, amelyekben a bukottak kintlevőségeit már a leltár felvételénél osztályozták. A fizetésektelenség természetesen elsősorban pénzáramlási gond: a bukottak bármekkora vagyona lehet is, ha nincs likvid eszköze – pénze – akkor és ott, ahol fizetést kell teljesítenie. Ennek is különböző okai lehetnek.

Előfordult, hogy az üzlethelyiség tele volt inkurrens³⁵ termékekkel. Pontosabban: a termékek inkurrenciája csak kikövetkeztethető. Biztosan csak azt tudjuk,

33 Juhász 1939: 62–63. Azt, hogy a tőzsdepánik előtti csődök összefüggenének tőzsdei veszteségekkel, Juhász nem okadatozza. A perek áttekintése után Juhász állítását nem erősítem meg.

34 A krízis eredetileg a bírósági eljárás során a bizonytalanságnak az ítélet meghozatala és kihirdetése között fennállt időszakát jelentette. A jogi kifejezés később orvosivá, majd közgazdaságivá lett.

35 Nem kelendő.

hogy a kereskedő a csőd okainak feltárásakor árukészletének eladhatatlanságára panaszkodott. Nincs okunk azonban föltételezni, hogy valaki ne kísérelt volna meg akár engedménnyel is megszabadulni készletétől, ha tehette volna. A csődeljárás okozta megpróbáltatások messze fölülmúlták az árleszállításból fakadó veszteséget. Mivel a csődper hosszadalmas volt, aligha remélhette bárki is, hogy esetleg szezon előtt beszerzett árukészlete még a megfelelő időben piacra kerülhet. De ha mégis... Ez esetben a vagyonzár alá került készletre pillanatokon belül felvásárlási ajánlatnak kellett volna érkeznie. Az 1869. év anyagában ilyen üggyel nem találkoztam. Ha értékesítési törekvés mutatkozott, azt inkább az áru romlandóságával indokolták. Arra van – bár nem 1869. évi – példa, hogy a csődeljárás során a tömeggondnok,³⁶ áremelkedésre számítván, az értékesítés elhalasztását javasolta. Lényeges különbség azonban, hogy utóbbi eset tárgya ingatlan, nevezetesen egy nyaraló volt – ennek piaca mind a mai napig szezonális.³⁷

Részbeni oka lehetett azonban a fizetésképtelenségnek, hogy nem folytak be az üzletfelektől a hitelek, ami főként halasztott fizetésből keletkezhetett. A vagyoneleltárak az aktívaoldalon nemcsak a kintlevőségek nagyságát tartalmazzák, hanem a forrását is, azaz az adós üzletfelek nevét, néha az adósság minősítése szerint csoportosítva őket.

A forrás áttekintésétől térjünk vissza a „halva született” vállalatok történetéhez. Előfordul, hogy a vállalkozástörténész a vállalkozási tevékenységet vissza tudja követni azokra az időkre is, amikor az még nem öltött céges formát. Egy hasonlattal élve: nemcsak iparosodás lehetett az iparosodás előtt,³⁸ hanem vállalkozás a vállalkozás előtt is. Külföldi példát véve, Petr Popelka a Gebrüder Klein vállalkozás kapcsán³⁹ használja a „firm before the firm” kifejezést. E dolgozatban olyan példákat kísérek meg vizsgálni, amelyek esetében csak föltételezhetem, hogy legalább egyszerű szervezetek kialakulhattak volna az amúgy elbukott üzleti tevékenységből. Hogy ezt megtehessem, különbséget kell tennem bukás és bukás között. A bukások jó része, hogy úgy fogalmazzak, normális. A bukott vállalkozás üzletvitele normálisnak mondható, eltekintve attól az apróságtól, hogy az üzlet valami szerencsétlen oknál fogva megbukott. Ez lehetett oly mértékben *vis maior* jellegű, hogy a hitelezők maguk is a bukott cég működtetése mellett tették le a garast.⁴⁰ A bukások közül néhány azonban strukturális eredetű. Ezekben az esetekben a vállalkozás üzleti stratégiája volt elhibázott, legalábbis az adott körülmények között. Az *adott körülmény* adott esetben azt is jelenthette, hogy az üzleti tevékenység mögött nem volt megfelelő szervezet, a vállalkozásba fektetett munka nem volt hierarchikusan megosztva.

36 A bukott üzlet vagyonát a hitelezők javára kezelő, azok által választott személy.

37 Az eset: Hild 1856.

38 Ez a szakirodalomban protoindusztrializációnak nevezett folyamat. Vö. Mendels 1982; illetve Kriedte–Medick–Schlumbohm 1977.

39 Popelka 2011.

40 Például Gregersen 1869.

Az első típusra, a normalitásra Spath Adolf Károly egyébként igencsak különös esete szolgálhat példaként.⁴¹ Az ügy atipikus, amennyiben az üzletembert, aki egyébként varrógépekkel kereskedett, meggyilkolták, és csak a hagyatéka került csődület alá. Nem kétséges, a készpénzáramlás (cash flow⁴²) tekintetében Spath Adolf Károly életében sem állt túl jól. Bár csak a hagyatéka nagyságára vonatkozó számokat ismerjük, nincs okunk azt föltételezni, hogy pénzügyi helyzete halálakor drámai hirtelenséggel megváltozott volna. A hagyatéka követelései (a bruttó vagyon⁴³) majdnem érték a 20 ezer forintot, kötelezettségei pedig a 16 ezret haladták meg valamivel. A követelések behajthatatlan része azonban pár száz forinttal meghaladta a kötelezettségeket. Mégis a követelések szerkezete különbözött a később tárgyalandó Berger és Weinberg cégtől. Spath a saalfeldi (Szász-Meiningen hercegség, ma Thüringia, Németország) W. Cramer varrógépeit⁴⁴ árulta bizományosként, egy bécsi közvetítő kereskedő, bizonyos Ludwig Glocke segítségével. Spathnak szerte az országban, sőt még Belgrádban is voltak üzleti kapcsolatai. Mégis a följegyzésben megmaradt ügyletei főként Pestre és Bécsre összpontosultak. Behajthatatlan követeléseinek bécsi része talán abból fakadt, hogy – ismét talán – Spath varrógépeket reexportált Bécsbe. Ha ez nem így történt, akkor más okot kell találnunk arra, miért voltak a császárvárosbeli vásárlói főként nők. Spath ügyleteinek többsége Pesthez kötődött, az ország távolabbi településeinek nem volt jelentős súlyuk cégének forgalmában. Bármilyen bizarr is a bukott halott esete, a kérdés csak az, mint az élők esetében: miként ítéljük meg gazdálkodását (tudniillik élete során). Az üzleti viselkedés akkor rekonstruálható, ha a vállalkozó helyzetéről (a körülményekről és a körülményekről alkotott tudásáról) rendelkezésre álló ismereteink alapján megérthetőnek tartjuk viselkedését. Például a korabeli viszonyok alapján azt tekintjük érthetőnek, hogy a vállalkozók nem kívántak csődbe menni, mert még ha veszteni való vagyona nem volt is valakinek, a fenytőeljárás veszélye komolyan fenyegethette. Bukása ellenére Spathról elmondható, hogy üzletszerűen viselkedett.

Egy másik bukásból⁴⁵ kihámozható történet már arra példa, hogy a vállalkozók (a bemutatandó esetben üzlettársak) nem csak a vak véletlen miatt bukhattak meg. Nehéz kérdés ilyenkor, vajon mit várhatunk el egy vállalkozótól, mennyire kellett volna átlátnia saját helyzetét. Úgy vélem, a következő esetekben a vállalkozók legalábbis nem kellő óvatossággal jártak el.

---

41 Spath 1869.

42 A vállalkozásba be- és kiáramló pénz egyenlege. Beáramlik a pénz például vevői számlák ellenében, forgalmi visszatérítésként, banki kamatként, kiáramlik például szállítói számlák kiegyenlítésével, bérfizetéssel, hiteltörlesztéssel. Végső forrása közgazdaságilag tekintve a visszatartott profit és az el nem költött értékavulás (amortizációs leírás).

43 Az a vagyon, amelyikkel szemben kötelezettségek állhatnak szemben. A mai üzleti életben gyakran használt angol terminológiában *assets* – szemben a tiszta vagyonnal, az *equity*-vel.

44 W. Cramer 1864-től gyártott lengő hurokfogós (lengő hajós) varrógépeket, vö. Nähmaschinen 2019. A ma használatos varrógépek az alsó szálát körforgó hurokfogóval mozgatják.

45 Adler és Schön 1869.

Az Adler Jakab és Schön Fülöp alkotta Adler és Schön társas cég ellen egy bécsi üzletfele nyújtott be váltóóvást⁴⁶ és csődkeresetet majdnem 360 forint értékben,⁴⁷ de mire az eljutott az illetékes törvényszékhez, addigra a pesti cég már (a váltó óvatolásának napján, 1869. február 15-én) csődöt kért maga ellen.⁴⁸ A kérelem a köz iránti felelősséget domborítja ki: „*Alulírottak képteleneknek érezzük magunkat arra, hogy elvállalt fizetési kötelezettségeinknek eleget tehessünk, – hogy azonban összes hitelezőink érdekeit egyaránt megóvhassuk és biztosíthassuk, kötelességünknek tartjuk minden vagyonunkat hitelezőink javára ezennel átengedni.*”⁴⁹ Nem sokkal később, a vagyon leltározása közben derült ki, hogy az egyik üzlettárs „*az üzlethez tartozó nagyobb mennyiségű áru cikkel a vásáron*” Bodrogkeresztúron tartózkodik.⁵⁰ A mennyiség nemcsak fizikai valójában, hanem az üzlet méretéhez képest is értendő: „*A csődvagyont képező áruk nagy része azonban a Tokaj-Keresztúri vásáron volt, minek folytán az a kizűzött határnapig Pestre összeírás végett aligha vissza fog érkezhetni. Egy másik része a Keresztúrról visszaküldő félben lévő áruknak már a csőd kihirdetése után jogtalanul lefoglaltatott [...].*”⁵¹ Az üzlettársak valószínűleg alapvetően vásári értékesítéssel foglalkoztak. Bár volt boltjuk, de azt leginkább raktározásra használhatták. Amikor a hitelezők engedélyt kaptak arra, hogy az árukészletet „*szabad kézből*” értékesítsék, akkor Adler és Schön – nem először – halasztási kérvénnyel fordultak a bírósághoz. Beadványukat avval indokolták, hogy a végeladás során segítséget nyújtanak a tömeggondnoknak, és emellett „*a jelenlegi vásár alatt a munka annyira halmozottá vált, hogy a számadásokat rendbe hoznunk mind ekkoráig idő rövidsége miatt nem sikerült.*”⁵²

A csődnyitási kérvényben „jelenlegiként” említett bodrogkeresztúri vásárnak nevet adó Mátyás napja⁵³ másfél héttel a csődnyitás után következett. Az események időrendje iránt a bíróság nem érdeklődött. Gazdaságtörténetileg a helyzet átmeneti. A község – földrajzi elhelyezkedéséből fakadóan – hagyományosan vásárhely volt, évenként négy-hat vásárral, de országos léptékben nem volt jelentős. Az 1828. évi országos összeírás alapján készült számítás szerint körzetének népessége

46 Egy váltót (az abban foglalt követelést) a követelés jogosultja csak a váltólevél lejáratának napján érvényesíthetett – vagy utána minden év megfelelő napján. Ez utóbbit elkerülendő, a váltót óvatolni kellett, tehát jogerősen följegyeztetni azt, hogy a fizetési ígéretet megkísérelték beváltani.

47 Durván egymillió, de legalábbis több százezer mai forint. Vö. Danyi 2017.

48 Csődnyitási kérvény, 1869. február 15. In: Adler és Schön 1869. 11547/1869.

49 A hangok hosszúságának és a „c” hang tekintetében e szöveget és a következőket a mai helyesíráshoz igazítottam.

50 Steinbach István törvényszéki tanácsnok jelentése, 1869. február 18. In: Adler és Schön 1869. 12405/1869. A február 24-i, úgynevezett Mátyás-napi vásárról van szó.

51 Adler és Schön vagyonbukott keresked. cég kérvénye, 1869. február 20. In: Adler és Schön 1869. 12986/1869.

52 Adler & Schön kérvénye a Martius 16re elrendelt cselekvő és szenvedő vagyonbeli állapotjuknak hit alatti felfedezésére újabb határnap elrendelése iránt, 1869. március 9. In: Adler és Schön 1869. 17755/1869. Ez immáron a József-napi vásár (március 19.) kellett legyen. Lásd Dankó 1991: 678.

53 Fényes 1851: „Bodrog-keresztúr”.

nem haladta meg a huszonötezer főt, vonzásköre átfedésben volt a borvidék többi piacközpontjával.⁵⁴ 1859-től vasúton Debrecen felé lehetett eljutni Pestre, de 1871-től a vidéket érintő fővonal már elkerülte. Vállalkozástörténetileg az üzleti forma nagyon hagyományos: a vállalkozó személyesen kísérté nem kis mennyiségű áruját. Szokás szerint a tényleges üzletelés már a hivatalos vásárnapok előtt elkezdődött, és esetleg utána is tartott. A rejtély inkább az, Adler és Schön miért úgy fogadtak el fél évvel korábban médióra⁵⁵ egy váltót, hogy az éppen akkor járjon le, mielőtt a vásáron készpénzhez juthattak volna, holott – volt ilyen szokás – a váltót ki lehetett állítani vásárnapokra is.

Talán a gyakorlatlanság lehetett az ok. A vállalkozás még fiatal volt, 1868 februárjában alapították. A hagyományos formák is hasznot húzhattak a műszaki infrastruktúra fejlődéséből. Az információ ebben az időben már szinte villámgyorsan terjedt – a Bodrog mentén tartózkodó Adler sürgönyben értesítette cégtársát arról, hogy 13 ládányi árujukat a szállítást végző, Tokajban lakó Grosz Bernát speditőr (szállítmányozó) kezéből az óbudai Goldberger cég⁵⁶ a helyi szolgabírói hivatal közbejöttével lefoglaltatta. (A lefoglalás oka az iratokból nem derül ki, de az tudható, hogy például a még ki nem fizetett, tehát hitelbe vagy bizományba átvett áruk tulajdonjogát szokás – és érdemes – vitatni.) A csődper ideje alatti tényleges történések megismerését nehezíti, hogy a bukottak kiegyeztek hitelezőikkel. Érdekes módon alig pár nappal az Egyesült Államokban 1869. szeptember 24-én bekövetkezett Fekete Péntek előtt. Ha ez nem véletlen, akkor szintén az információ gyors terjedésének fontosságára utal.

Kell némi képzelőerő ahhoz, hogy az eseményekhez motívumokat társítva a képet egyben lássuk. Magyarozatként szokás a vállalkozások alapítását a kiegyezéshez kötni. Túl az időbeli közelségen más érv nem is nagyon szól emellett. A vasút inkább szóba jöhetne, főként ha figyelembe vesszük, hogy milyen mértékben változtatta meg az időben és költségben mért távolságokat.⁵⁷ Lehetséges, hogy az üzlettársak esetleg arra alapoztak, hogy a vasút könnyebbé teszi a vásároló kereskedők amúgy nehéz kenyerét. Ez a számítás azonban tévesnek bizonyult. Egy vasútvonal akár föl is lendíthette időlegesen a kereskedelem e hagyományos formáját, a vasúthálózat kiépülése azonban – központi helyek kiválogatódásán át – már inkább a hanyatlás irányába hathatott.

A rossz gazdálkodásra másik példa lehet a Berger és Weinberg cég csődpere.⁵⁸ Ügyüket a kintlevőségek minőségének illusztrálásaként a *Gazdaságtörténeti Évkönyv*

54 Bácskai–Nagy 1984: 299.

55 A hónap közepe mint fizetési nap.

56 Az iratok nem kifejezetten utalnak a Sam. Goldberger és fiai cégére, de az áruk jellegéből (többek között „Rouge-Waare”, azaz olajos átitatással nyomott szövet, „Druck-Waare”, azaz festett szövet) ez biztosra vehető.

57 „A bodrogkeresztúri embernek, több mint 300 km-nyi úton, egy teljes napig kellett utaznia, hogy Budapestre juthasson. De már az is nagy esemény számba ment, ha valaki vonatra ülhetett, és nem kellett postakocsin, szekeren vagy az apostolok lován napokig, hetekig, sőt hónapokig dőcögnie, fáradnia.” Lénárth 1936: 42.

58 Berger és Weinberg 1869.

előző kötetében már részben ismertettem.⁵⁹ Ha eltekintünk a szóvirágoktól (az „*utol érhetetlen verseny, mely piacunkat a kereskedelem minden ágában ellepi*”), folyamodásuk okát a bíróság számára úgy fogalmazták meg, hogy „*a szerencsétlen üzleti viszonyaink ellen erőnk teljes megfeszítésével küzdöttünk hitelünk és becsületünk fenntartására saját és legközelebbi részeseink vagyonát feláldoztuk: feláldoztuk, hogy kötelezettségeinknek eleget tehessünk*”.⁶⁰ Előző írásomban jeleztem azt is, hogy a bukást nem előzte meg pénzügyi zavar – a tartozások lejáratja a bukás időpontjához képest nem rövidült. Ez pedig árulkodó jel szokott lenni úgy a mi évtizedeinkben,⁶¹ mint hajdan: az 1869. év egyik legnagyobb bukása a Gregersen Gudbrandé volt, ahol a jelenség jól megfigyelhető.⁶²

Berger és Weinberg esete viszont értelmezhető a térgazdaságtani elvek segítségével. A szállítási költségek nem csak a földrajzi távolságtól függenek. Másként fogalmazva a költségben mért távolságok irányfüggők is.⁶³ Első hallásra talán kevésbé magától értetődő, hogy a megkülönböztetés érvényes lehet a tranzakciós költségekre is. A forrásokból mégis ez derül ki. Ha Pestet egy viszonyítási rendszer közepének tekintjük, akkor a beszerzési helyek (Lipcse, Ebersfeld, Viersen, Schönlinde⁶⁴) légvonalban mérve ugyan átlagosan sokkal messzebb voltak Pesttől, mint az értékesítési, viszont másik irányban. Bár igaz, hogy e váltók az átlagosnál nagyobb tartozásokról szóltak, de ezt a tényt érdemes az eladók (tehát a váltóköveteléstulajdonosok) felől is szemügyre venni. Bizonyítékom ugyan nincs, de kézenfekvő föltételezni, hogy ezeken a német településeken, amelyek egy adott (itt: textil-) iparban szakosodtak, a nálunk nagyknak tekintett tételek kisebbnek, kevésbé fontosnak számíthattak – értelemszerűen a kintlevőségek kezelésekor nem ezekkel kezdtek az állomány csökkentését. Ez a föltevés – ellenkező előjellel – alkalmazható azokra az esetekre is, ahol a Berger és Weinberg társulásnak kintlevőségei voltak – tehát hogy a Pestről nézve kisebb tételek vidéken nagyoknak számíthattak.

Mégis láthatólag az utóbbiak, a vidéki kintlevőségek okozták a gondot. Mint már az előző cikkben is kimutattam, a pesti ügyfelek fegyelmezettebben teljesítették

59 Halmos 2018: 212–213.

60 Csődnnyitási kérvény (1869. január 13.). In: Berger és Weinberg 1869.

61 Legyen elég a magyar állam jelenkori eladósodásának különböző leírásaira, a jegybank munkatársainak beszámolóira utalni.

62 Halmos 1987.

63 A mai világban ez könnyen megtapasztalható, ha valaki fapados légitársaságokkal utazik. Budapestről olcsóbbak a jegyek Brüsszelbe vagy Londonba, mint Varsóba, pedig utóbbi fele vagy harmadakkora távolságra van. A jelenség oka a forgalom irányonkénti számottevő különbsége – az állandó költségek sokkal több utazó esetén többfelé oszlanak meg. Nincs okunk azt föltételezni, hogy ez az elv a múltban ne érvényesült volna.

64 A forrásban szereplő Ebersfeld az értelem okán elírás lehet. Bár az Ebersfeld nevet külföldi települések mellett a hazai Magyarláros (Máramaros) német elnevezése is viselte, itt valószínűleg a ma Wuppertal (Észak-Rajna–Vesztfália) részét képező Elberfeld településről lehet szó, miként mai észak-rajna–vesztfáliai település Viersen (düsseldorfi kerület) is; a több Schönlinde közül ez feltételezhetően a csehországi Krásná Lípa (Děčín körzet).

fizetéseiket, mint a vidékiek.⁶⁵ Ez úgy volt lehetséges, hogy az észak–nyugati irányban jól működött a piaci munkamegosztás. Többek között bécsi kereskedők közvetítésével jutott el az áru Pestre. A másik irányban jelentős kintlevőségek (behajtatlan követelések) halmozódtak föl. A következtetés kézenfekvő (de természetesen még nem bizonyított): abban az irányban (nevezetesen a dél–keletiben), amelyekben a piaci munkamegosztás nem alakult ki, a cégnek például faktorokat kellett *volna* alkalmaznia. A dolgozat kiinduló kérdése éppen erre vonatkozik: a cég nem volt képes erre, nem tudta egyszerű szerződéses kapcsolatait belsővé alakítani, nem tudta hierarchizálni tevékenységét.

E rövid eseteírások csak példaként szolgálhatnak az írás elején fölített kérdés megválaszolásához. A kérdés végső soron a hazai kapitalizmus természetére irányult. Most be kell mutatnom, hogy a tévesnek bizonyult vállalkozói számítások vagy várakozások jellemezhetik a rendszert, amelyben megszületnek, miként például – meggyőző írások szerint – az örület formái is jellemzik a kort, amelyben megnyilvánulnak.⁶⁶ Juhász Lajos már hivatkozott cikke az 1869. évet legföljebb az Osztrák–Magyar Birodalom keretei között elemezte. Előző írásomban⁶⁷ jeleztem, hogy az 1869. év különösnek kezd tűnni. Ott azt említettem, hogy pénzbőség és -szűke egyszerre voltak jelen. A jelenségre utaló megjegyzés ugyan Juhász cikkében is található, de ő ennek csak a banki viselkedésben leli okát.⁶⁸ Az év nagy, világgazdasági jelentőségű változásait meg sem említi. Miként írja: „E válságban a magyar közgazdaság csak kevés szállal függött össze az általános európai gazdasági étellel. Pest ekkor még majdnem teljesen Bécs hatáskörében élt, az európai gazdasági jelenségekről Bécs közvetítésével szerzett tudomást.”⁶⁹

Holott lett volna mit szóba hozni.

Blikkfangosan: ebben az évben kezdődött meg a globalizáció. A szállítás fejlődése tekintetében az 1869. év különösen jelentős volt. Az év májusában – részben geostratégiai okokból – két vonal összekötésével megvalósult az amerikai transzkontinentális vasút, november közepén pedig átadták a tíz évig tartó óriásberuházás eredményeként megépült szuezi csatornát. (Ezeket a létesítményeket kihasználva vállalkozhatott Verne Phileas Foggja arra, hogy nyolcvan nap alatt megkerülje a Földet.⁷⁰) Ezek az útvonal-áthelyeződések ezer kilométerekkel arrébb fejtették ki hatásukat, például a szuezi csatorna átadása leértékelt a hét és fél ezer kilométerrel délebbre,⁷¹ a másik féltekén fekvő Fokváros kikötői raktárkapacitását. És mégis, ennek a ténynek kevésbé volna szabad meglepőnek lennie, mint annak, hogy Pesten

65 Halmos 2018: 212.

66 Például Frank 1978.

67 Halmos 2018.

68 Juhász 1939: 57–61.

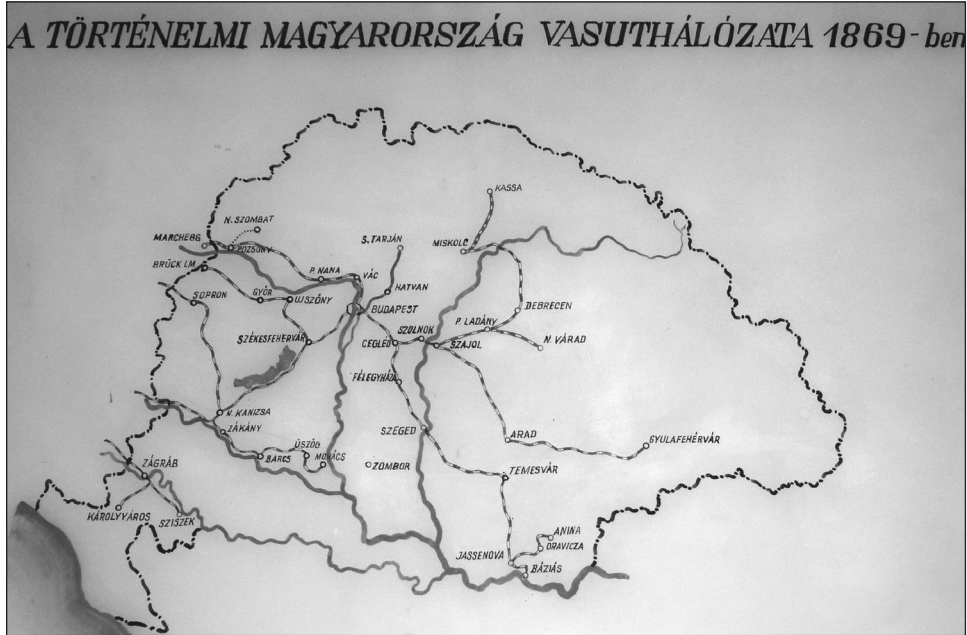
69 Juhász 1939: 63.

70 Verne 1957 [1873].

71 Ez kelet–nyugati irányban durván a Budapest–Cleveland (OH) vagy a Budapest–Peking közötti távolságnak felel meg.

egy kereskedés elbukik, mert túlzott mértékű hitelt biztosít üzletfeleinek. A térképre nézve, a hazai nagy teljesítményű szállítási hálózat (a gőzvontatású vasút vonalai) ekkor még hiányos, például nincs gőzvasúti összeköttetés a tenger felé – de a tervek már meg vannak hirdetve. El lehet kezdeni gondolkodni, mi lesz majd, ha...⁷²

1. térkép. Magyarország vasúthálózata, 1869 (Kohászati Múzeum, Miskolc)

Forrás: Halaváts 1897: 337. Köszönet Frisnyák Zsuzsának. https://hu.wikipedia.org/wiki/F%C3%A1jl:Magyar_vasutak_1869-ben.jpg – utolsó letöltés: 2019. március 4.

A magyarázat véleményem szerint a várakozásokban keresendő. Ha van a kapitalizmusnak kultúrtörténete, akkor a várakozások rekonstruálását mindenképpen témájává kell tennie. A nagy globális változásokkal számoltak. A nagy pénzügyi központokban mindenképp, de megvizsgálandó, vajon itthon mennyire. Talán nem elég komolyan. Talán sokan vélték úgy, hogy hazánk eldugott szeglete a világnak. Lehet, hogy elbukott kis léptékű kereskedőink csak kicsit kockáztattak többet, mint mások. S lehet, hogy ez máskor elment volna. De – miként 2008-ban is tapasztalhattuk – van, amikor akár kis tévyszámításoknak is váratlanul súlyos következményei vannak. Talán ez történt az ismertetett esetekben is. És ha esetleg ez történt (ami egyelőre föltevés, és további bizonyítást igényel), akkor ez azt is jelenti, hogy az országnak hiába volt visszamaradott az infrastruktúrája, nem volt elszigetelt. A világgazdasági folyamatoknak való (hogy mai szóval éljek) kitettsége mégis

⁷² Magyarország vasúthálózata 1869; Frisnyák 2001.

nagy lehetett, ha ezt még ezek az ici-pici vállalkozások is megérezték. Ezt láttatandó van szükség ezeknek a korán elhalt vállalkozásoknak a vizsgálatára.

Ez az írás részint esszé, vagyis kísérlet volt, miként lehet közgazdasági nyelvezettel mikroléptékű történeti folyamatokat ismertetni. Nem megszokott, hogy egy történeti dolgozat viselkedési, ráadásul kimondott előföltevésekkel éljen. Ha nem alkotunk előföltevéseket, akkor következtetéseink teljesen érdektelenek maradnak. Úgy vélem, a forrás többet érdemel, és a tartózkodásnál még az előföltevésekkel való kísérletezés is jobb. Márpedig ez az írás abból indult ki, hogy bizonyos esetekben (a csődanyag jellegzetesen ilyen) kénytelenség a racionalitás föltevéseivel élni, és a jelenségeket ahhoz mérni, hogy valami eredményre jussunk. Ha ez sikerült, a dolgozat elérte célját.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

Pesti Országos Törvényszék iratai (1850–1861). Csődiratok (1854–1860). IV. 1342.f.

Hild József 1856: V/62 Hild József (60. doboz)

Visszaállított Városi Törvényszék iratai (1861–1887). Csődiratok (1861–1871). IV. 1343.j.

Adler és Schön 1869: III/6 Adler és Schön (290. doboz)

Berger és Weinberg 1869: III/1 Berger & Weinberg (288. doboz)

Berger M. és társa 1869: III/8 Berger M. & társa (291. doboz)

Gregersen Gudbrand 1869: III/39 Gregersen Gudbrand (300. doboz)

Spath Adolf Károly 1869: III/2 Spath Adolf Károly hagyatéka (288. doboz)

Zweybrück és Plan 1869: III/9 Zweybrück és Plan (291. doboz)

Halaváts Gyula 1897: Ötven év a gőzlokomotívval vontatott magyar vasutak történetéből.

Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye (31.) 7–8. 307–316, 336–341.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Adizes, Ichak 1992 [1988]: *Vállalatok életciklusai. Hogyan és miért növekednek és halnak meg vállalatok, és mi az ezzel kapcsolatos teendő?* Budapest.

Antal László et al. 2007: *Barátunk, Marci. Tardos Márton emlékére.* Budapest.

Bácskai Vera – Nagy Lajos 1984: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban.* Budapest.

Bolgár Dániel 2016: Kíméletlen uzsorásokból kaftános puritánok. A zsidó páriakapitalizmus elméletének története. *Korall* (17.) 66. 164–195.

Coase, Ronald H. 2004 [1937]: A vállalat természete. In: Coase, Ronald H.: *A vállalat, a piac és a jog.* Budapest, 53–83.

Dankó Imre 1991: A magyar vásárok néprajza. In: Domokos Ottó (főszerk.): *Magyar néprajz.* III. *Kézművesség.* (Magyar néprajz. Nyolc kötetben. Anyagi kultúra 2.) Budapest, 637–702. <http://mek.oszk.hu/02100/02152/#> – utolsó letöltés: 2019. március 4.

- Danyi Pál 2017: Pénzérték index 1754-től napjainkig. *Ártörténet.hu*. <https://www.artortenet.hu/index.php/paritasok/item/191-penzertek-index-1754-ig> – utolsó letöltés: 2019. március 4.
- Durkheim, Émile 2001 [1893]: *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest.
- Engel Pál 2003 [1981]: A honor (A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez). In: Engel Pál: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 73–100.
- Fényes Elek 1851: *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leíratik*. Pest. <http://www.fszek.hu/digitdoc/fenyes/> – utolsó letöltés: 2019. március 4.
- Frank Tibor 1978: A pszichiátriai kórrajz mint történeti forrás. *Világosság* (19.) 4. 239–247.
- Frisnyák Zsuzsa 2001: *A magyarországi közlekedés krónikája 1750–2000*. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 7.). Budapest. https://web.archive.org/web/20041207030156/http://www.trafix.hu/index.php?akt_menu=110 – utolsó letöltés: 2019. március 26.
- Hagget, Peter 2006 [2001]: *Geográfia. Globális szintézis*. Budapest.
- Hajnal István é. n. [1943]: Az osztálytársadalom. In: Miskolczi Gyula (szerk.): *Az új Magyarország*. (Magyar Művelődéstörténet 5.) Budapest, 163–200. <http://mek.oszk.hu/09100/09175/html/78.html> – utolsó letöltés: 2019. március 4.
- Halmos Károly 1987: Gregersen Gudbrand 1869-es csödpere. In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján, 1986. szeptember 28–30*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 15.) Salgótarján, 305–320, 554–555.
- Halmos Károly 2012: A csőd intézményének rövid története. *Közgazdasági Szemle* (59.) 5. 540–557. <http://www.kszemle.hu/tartalom/cikk.php?id=1307> – utolsó letöltés: 2019. március 4.
- Halmos, Károly 2013: Kapitalismen in Ungarn. In: Walsch, Christopher (Hrsg.): *Einhundertfünfzig Jahre Rückständigkeit? Wirtschaft und Wohlstand in Mitteleuropa von 1867 bis zur Gegenwart*. (Mitteleuropäische Studien 6.) Herne, 21–35.
- Halmos Károly 2014: A Hitel ökonómiájának morálja és a társadalomtörténet morálökonómiája. In: Hites Sándor (szerk.): *Jólét és erény. Tanulmányok Széchenyi István Hitel című művéről*. (Hagyományfrissítés 2.) Budapest, 133–146. <http://reciti.hu/wp-content/uploads/nh2eb.pdf> – utolsó letöltés: 2019. március 4.
- Halmos Károly 2018: A váltó útja az 1869. évi csődiratok tanúsága alapján. In: *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2017–2018. Hitel – Bank – Piac*. Főszerk. Kövér György, Pogány Ágnes, Weisz Boglárka. Budapest, 201–219.
- Hanák Péter 1996: Modernizáció és antikapitalizmus Magyarországon. In: *A gazdaságtörténet kihívásai. Tanulmányok Berend T. Iván 65. születésnapjára. / Challenges of Economic History. Essays in Honour of Iván T. Berend*. Szerk. Buza János, Csató Tamás, Gyimesi Sándor. Budapest, 137–151.
- Harnisch, Hartmut – Müller, Hans-Heinrich 1979: A paraszti szolgáltatások, adók és a mezőgazdasági termelés fejlődése a robotrendszer birodalmában (néhány példa segítségével). *Agrártörténeti Szemle* (21.) 3–4. 356–364. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/AGRAR-TORTSZLE_21/?pg=365 – utolsó letöltés: 2019. március 4.
- Hirschman, Albert O. 1995: *Kivonulás, tiltakozás, hűség. Hogyan reagálnak vállalatok, szervezetek és államok hanyatlására az érintettek*. Budapest.
- Juhász Lajos 1939: Az 1869-i „pénzváltás” és a bankkérdés. *Századok* (73.) 1–3. 33–75. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Szazadok_1939/?pg=46 – utolsó letöltés: 2019. március 4.

- Klement Judit 2010: *Gözmalmok a Duna partján. A budapesti malomipar a 19–20. században*. Budapest.
- Kovács Kristóf 2018: *Nemek, váltók*. Kézirat, házidolgozat. Budapest, ELTE BTK TI. Készült a Magyarország és az európai modernitás MA program keretében.
- Kövér György – Halmos Károly 2018: Pesti cridák. Adalékok a 19. századi budapesti csőd-statisztikához. In: Kövér György: *A növekedés terbe*. Budapest, 182–200.
- Kriedte, Peter – Medick, Hans – Schlumbohm, Jürgen 1977: *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus*. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 53.) Göttingen.
- Krugman, Paul 2003: *Földrajz és kereskedelem*. Budapest.
- Lénárth József 1936: *Bodrogkeresztúr nagyközség „Jelen”-e, „Múlt”-ja, „Jövő”-je*. H. n. <https://drive.google.com/file/d/1EPFZ8DmmKAl62tg2--zS8pCbjzhirura/view?usp=sharing> – utolsó letöltés: 2019. március 4.
- Leopold Lajos, ifj. 1988 [1917]: Színlelt kapitalizmus. *Medvetánc* (8.) 2–3. 321–355.
- Macher Péter 2012: A katonatiszt és a bányagazgató harca. A tatabányai zsidók sorsa 1944 áprilisa és októbere között. *Múlt és Jövő* (25.) 2. 69–79.
- Madarász Aladár – Valentiny Pál 2015: Vállalkozás, vállalatelmélet, vállalattörténet. Arthur Cole, Alfred Chandler és Ronald Coase – változatok „paradigmateremtésre”. *Korall* (16.) 61. 5–42. http://epa.oszk.hu/00400/00414/00052/pdf/EPA00414_korall_61_005-042.pdf – utolsó letöltés: 2019. március 4.
- Magyar katolikus lexikon é. n.: *Magyar Katolikus Lexikon*. <http://lexikon.katolikus.hu/> – utolsó letöltés: 2019. március 4.
- Magyarország vasúthálózata 1869: *Magyarország vasúthálózata*. Miskolc. https://hu.wikipedia.org/wiki/F%C3%A1jl:Magyar_vasutak_1869-ben.jpg – utolsó letöltés: 2019. március 4.
- Makkai László 1981: Örökös jobbágyság és kapitalizmus. *Századok* (115.) 2. 320–338. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Szazadok_1981/?pg=331 – utolsó letöltés: 2019. március 4.
- Makkai László 1982: Nagybirtok és kis gazdaságok, földesúr és parasztok Európában a közép- és újkorban. *Világtörténet* (Új folyam) 3. 6–60. https://tti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/vilagtortenet/vt_1982_3/makkai.pdf – utolsó letöltés: 2019. március 4.
- Malthus, Tamás Róbert [Thomas Robert] 1940 [1819]: *A közgazdaságtan elvei tekintettel gyakorlati alkalmazásukra*. Budapest.
- Marx, Karl 1972: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. (Marx–Engels Művei 46/I.) Budapest.
- McGuire, Joseph W. 1971 [1964]: *A vállalkozási magatartás elméletei*. Budapest.
- Mendels, Franklin 1982: Protoindusztrializáció. Elmélet és gyakorlat. *Világtörténet* (Új folyam) 3. 80–117. https://tti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/vilagtortenet/vt_1982_3/mendels.pdf – utolsó letöltés: 2019. március 4.
- Nähmaschinen 2019: Nähmaschinen aus Deutschland. In: Issler, Jürg (Hrsg.): *Der Schlingenfänger. Sammlerfreunde Historischer Nähmaschinen*. <http://schlingenzaenger.de/hh-nm-de.html> – utolsó letöltés: 2019. március 4.
- Popelka, Petr 2011: *Zrod moderniho podnikatelstva. Bratři Kleinové a podnikatelé v českých zemích a Rakouském císařství v ére kapitalistické industrializace*. Ostrava.
- Rostow, W. W. 1963 [1960]: A gazdasági növekedés szakaszai. In: Szokolczai György (szerk.): *A gazdasági fejlődés feltételei*. Budapest, 329–346.

- Schumpeter, Joseph Alois 1980 [1934]: *A gazdasági fejlődés elmélete. Vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkéről, a hitelről, a kamatról és a konjunktúraciklusról.* Budapest.
- Szekfű Gyula 1934: *Három nemzedék és ami utána következik.* Budapest.
- Szent Ágoston 2005: *Isten városáról.* I. 4. könyv. Budapest.
- Vargha Gyula 1896: *A magyar hitelügy és hitelintézetek története.* Budapest.
- Verne, Jules 1957 [1873]: *80 nap alatt a Föld körül.* Budapest.
- Williamson, Oliver E. 1975: *Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications. A Study in the Economics of Internal Organization.* New York – London.

A magyarországi bencés kongregáció gazdálkodása az első világháborút követő időszakban: gazdasági válság és útkeresés

Az első világháború évei és Trianon után a gazdaság állapotának általános romlása mellett a gazdálkodásából eredő veszteségek is súlyosan érintették a bencés rend anyagi helyzetét.¹ A rend azonban, hosszas belső viták nyomán kialakított gazdasági stratégiájának köszönhetően, az 1930-as évek végére sikeresen leküzdötte a hivatása betöltését, vállalt feladatai teljesítését is veszélyeztető gazdasági problémákat. Joggal merül fel a kérdés, hogy e súlyos belső válság felszámolása mennyiben volt köszönhető a gazdasági vezetőkörökben² végrehajtott személyi változásoknak s ezzel együtt a gazdasági téren is szakképzett rendi ellenőrzés kialakításának,³ a számtartás korszerűsítésének, a hagyományos eszközök (például takarékoság) alkalmazásának és az állam kormányzati közreműködésének.⁴ Míg korábban a rend megélhetésének anyagi biztosítékát egyoldalúan a földbirtokokban látták, az 1918 után felmerülő elképzelések az új szemléletű gazdasági irányítás felé tett lépésként értékelhetők.⁵

A rend állandó terheit, amelyek gyakorlatilag változatlanok voltak, egy későbbi főszámvevői jelentés igen szemléletesen foglalta össze: az „*állandó kiadások minden*

1 Ezek közül a legsúlyosabbak voltak a háborús veszteségek a nem aranykorona alapú államkötvények miatt, továbbá a balatonfüredi bérlétszerződések, a Komáromi Hengermalom részvényügye – és súlyosbító körülményként a gazdasági hozzáértés hiánya a rendi vezetés részéről.

2 A „gazdasági közegek” (irányító/kezelő/ellenőrző) kifejezéssel illették a gazdálkodással foglalkozó központi szerveket (központi jószágkormány, központi számvevőség, központi gazdasági pénztár stb.), valamint az egyes gazdasági rendi és világi tisztségviselőket (főjószágkormányzó, jószágkormányzó, központi számvevő, főapátsági erdőmester, gazda- és erdőtiszték, szőlőmester, balatonfüredi fürdőigazgató stb.) is.

3 A 19. század második felében, a rendi jószágkormányzókat illető sommás megfogalmazás szerint, őket posztjukra „az a sajátos rendi szokás juttatta, hogy akiket ki akart a szerzet tüntetni, megtette őket valahol jószágkormányzónak”. Sölymos 1997: 208.

4 Jelen dolgozatban a rend levéltárában végzett újabb kutatásaim mellett támaszkodtam korábbi munkáimra: a magyar bencés kongregáció birtokai 19–20. századi gazdálkodásának szervezetét és irányítását áttekintő kötetemre, a rendi birtokok gazdaságtörténetére vonatkozó tanulmányaimra és a rendkormányzat gazdasági irányítóközegeit elemző feldolgozásaimra. Fülöp 1985; Fülöp 1992; Fülöp 1993; Fülöp 1995; Fülöp 1999; Fülöp 2004; Fülöp 2012.

5 Az azonnali reagálás szintjén felmerült, hogy a Szentszék jóváhagyásával a „*drága erekytartók megfelelő áron eladassanak*”. PBFL GL Dékányülés. Jegyzőkönyv. Dr. Horváth Ádám jegyző, Dr. Bárdos Remig főapát. Pannonhalma, 1926. május 13. A továbbiakban a hosszabb távú megoldási javaslatok között átgondolásra érdemes módozatként például a rend által működtetett gimnáziumokból származó tandíjra alapozott működés lehetősége vetődött fel. Várszegi 1985: 112–114.

évben fennállanak, viselni kell őket, akár jó a termés, akár emelkednek a jövedelmek, akár csökkennek”.⁶ Az állandó kiadások közé tartoztak a főmonostor, az apátsági és gimnáziumi székházak⁷ fenntartása és ellátása, a kegyúri terhek, a kegy- és nyugdíjak, a központi költségek, az adók, kamatterhek és biztosítások, a „társadalmi kötelezettségek és adományok”, valamint az ezeken kívül kiadásként jelentkező, szükséges nagyobb átalakítások és építkezések.

Az első világháború előtti, 1912. évi káptalanon Hajdú Tibor főapát (1910–1918) értékelte az 1908–1911 közötti gazdasági évek jövedelmezőségét. A rendi gazdaságokban átlagban mintegy 4%-os hozammal számolhattak, ami részben a még mindig nem elég erőteljes belterjes (intenzív) fordulattal állt összefüggésben. Azt azonban megállapíthatta a főapáti előterjesztés, hogy a vizsgált időszak végére az indulási értékekhez képest, a megtett beruházásoknak, eszközbeszerzéseknek köszönhetően, a gazdaságok vagyona „a jövedelmi készpénz-állományon kívül [...] 556 294,55 K-val növekedett”,⁸ a tiszta jövedelem évi átlagában pedig 219 893,06 korona emelkedés mutatkozott. A jelzett négyéves időszakban a gazdaságokban főként a központi beruházások aránya nőtt, fejlődött a gépesítés.

A hatékonyabb gazdálkodás érdekében a rend ettől az évtől kezdődően parcellázta kisebb kiterjedésű vagy előnytelen fekvésű birtokait, helyettük megfelelőbb, hasznot hajtó gazdaságokat vásárolva. Kiemelkedik az új szerzemények közül (a kolos-némai birtok mellett) az 1913-ban vásárolt, „gazdasági szeszfőzővel is felszerelt járiföldi birtok”.⁹ Járiföld a rend Veszprém megyei birtokainak gazdálkodását erősítette.¹⁰ Érdemi jelentősége azonban annak a káptalani határozatnak volt, mely alapján a tihanyi apátság birtokához tartozó Zamárdiban megkezdtek a volt legelőből villatelkek kimérését és árusítását. A feudális birtok tőkés üzemmé történő átszervezését végül is lehetővé tevő kellő tőkeerőhöz, a magyarországi nagybirtokok zömére jellemző módon, éppen ez a gazdaságba „kívülről” bevitt összeg járult hozzá döntő súllyal: előbb a balatonfüredi, majd a Zamárdi környéki földek parcellázása és eladása, melyhez a főapátsági uradalomban történt birtokeladások, valamint jövedelmezőbb területek vásárlása járultak hozzá.¹¹

6 PBFL GL Főszámvevői jelentés az 1941/42. gazdasági évre. Vidóczy Asztrik főszámvevő. Pannonhalma, 1943. november.

7 A török kor után újjáéledő bencés rendi szervezethez a pannonthalmi főmonostor vezetése alatt négy fiók-apátság tartozott: Bakonybél, Dömölk, Tihany, Zalavár–Zalaapáti. A 19. század második felétől nyolc gimnáziumuk mellett működött székház. Csóka 1969: 771; PBFL GL Konventgyűlések fogalmazványai, 1845–1905. Főmonostor, 1848. Böjtmás hó [március] 1. 7. pont.

8 PBFL GL Az 1912. évi káptalanyűlés iratai. Főapáti előterjesztés.

9 A vételi ajánlatot követően Hajdú Tibor főapát felbecsültette a birtokot. Mivel a megállapított 500 000 korona, mint legmagasabb vételi ár, kiindulópontul megfelelt mindkét félnek, eredményes alku után megállapodtak, és a rend megvette a pusztát. Sörös 1916: 164, 402–403.

10 Sörös 1916: 402–403, 414.

11 „A tőkebevonás egyik formáját a tihanyi apátság birtokainak parcellázása és eladása jelentette, míg a jövedelmezőség szempontjából kiemelkedő szerep jutott a Ravazd központtal működő erdőgazdaságnak, valamint a központi és a somlói szőlőgazdaságoknak.” Boros 2014: 65.

Bárdos Remig főapát (1920–1932) kimutatása szerint 1917. december 31-től a rend törzsvagyona így módosult:¹²

Szerződés által jóváhagyott birtokeladás	8 500 567 K
Szerződés által jóvá nem hagyott birtokeladás	24 356 K
Összesen befolyt	8 524 926 K
Ebből	
Folyó pénztár törzstartozása	624 200 K
Hadikölcsön vásárlására	5 844 500 K
A rend tartozása	1 543 169 K

Azaz a rend a háborús időszak végére 7 és fél millió korona értékű elértéktele-
nedett értékpapír mellett több mint 5 millió korona hadikölcsönt is elvesztett.¹³
Ami a felgyülemlett adósságot s ennek nyomán nemcsak a rend anyagi összeomlá-
sával, de belső, morális szétzilálódásával is fenyegető gazdasági helyzetet illeti, a
földbirtokvesztésekből eredő anyagi károk után meg kell említeni az államsegé-
lyek és személyi pótlékok ügyét is. A háború alatt a rend „hazafias meggondolás-
ból”¹⁴ önként mondott le az államtól szerződészerűleg járó 80 ezer korona állam-
segélyről és 110 ezer korona személyi pótlékról, s az ezeknek megfelelő összegeket
a háborús évek után sem folyósították részére. Felajánlottak továbbá 200 ezer ko-
rona névértékű földteher-mentesítési kötvényt a miniszterelnöknek, aki ezt az ösz-
szeget a bevonultatottak családjai segélyezésére fordította.¹⁵

Mindezeknél nagyobb horderejű csapást jelentett, hogy Deáki (Pozsony me-
gye) és Füss (Komárom megye) gazdaságok az országhatáron kívülre kerültek
– 4310 kataszteri hold 38 négyszögöl első osztályú szántófölddel, a birtokrészek
közt kiemelkedően jó gazdasági felszereléssel. A két gazdaság 150 ezer (arany)koro-
nát mindig meghaladó jövedelméből addig – a komáromi székház eltartása mel-
lett – mintegy 80–100 ezer korona maradt egyéb rendi célok szolgálatára, ezentúl
azonban a rend költségvetésének ezzel a hiánnyal is számolnia kellett.¹⁶

A háború utáni földreformok is érintették a rend birtokait.¹⁷ Amint Bárdos
főapát is elpanaszolta: „*A házhelyek és kisbérletek elég sok földet vesznek el.*”¹⁸ A ki-
parcellázott telkekért a rend „egységes birtokot” kért. A gazdasági ügyek legfelsőbb
központi szerve, a Központi Gazdasági Tanács (*Consensus Oeconomicus*) utasította a

12 PBFL FIT 15. sz. 1921. évi Káptalan. Káptalani megnyitóbeszéd (fogalmazvány).

13 Pannonhalmi Olvasókönyv é. n. [1990]: 109–112; Várszegi 1985: 161.

14 Várszegi 1985: 339; továbbá PBFL FIT 458/1914. Hozzájárulás a háború terhehez. Wéber Jácint főapáti titkár. Pannonhalma, 1914. április 14.

15 A világháborús áruhiány miatt magásra szökő agrárárak mindezt kevésbé ellensúlyozhatták a bencés rend erősen centralizált, önellátásra törekvő, elsősorban belső gazdasági kapcsolatokra épült gazdálkodása miatt.

16 A két birtok 1938 novemberében a Felvidék visszacsatolásával ismét a rend kezelésébe került. Várszegi 1985: 161; továbbá MMgMKA XI. 24. Nagy Vencel OSB visszaemlékezése gazdasági működésére; PBFL FIT 521/[19]22. Deáki és Füss elvesztésének bejelentése.

17 Várszegi 1985: 160–167.

18 Így például Balatonszőlősen 30 holdat vitézi teleknek adtak át. PBFL FIT 15. sz. 1921. évi Káptalan. Bárdos Remig főapát: Káptalani megnyitóbeszéd (fogalmazvány).

jószágkormányzókat, hogy az Országos Földbirtokrendező Bíróságnak (OFB) benyújtott írásbeli előterjesztéseikben ezt minden alkalommal szorgalmazzák, hangsúlyozva, „*hogy a Rendnek cseh megszállás alatt van 4000 kat. hold birtoka, s így ezzel is sokat veszített alapítványi birtokából*”.¹⁹

Az 1920. évi földreformot illetően „*súlyos csapás volt a vagyonszállás fizetési kényszere is, amelynek megoldása általában különböző méretű földek átengedése volt*”.²⁰

1938-ig a parcellázások 4896 kh csökkentést jelentettek. Az 1939. évi nagykáptalanhoz intézett főapáti előterjesztésében Kelemen Krizosztom főapát (1933–1950) a következő adatokat közölte: az 1934–1938 közötti időszakban a telekcsökkenés az OFB révén 4174 kh, eladások miatt 5292 kh volt, de mivel ezt vétel és a rend javára történt donációk ellensúlyozták, a tényleges csökkenés 1908-hoz képest 2978 kh-at tett ki.²¹

1. táblázat. A rendi birtokok területi változásai, 1920–1942

Időszak	Birtokterület
1920 A Trianon előtti terület	68 313 kh 365 □ öl
1925 A bencés apátságok birtokainak összes területe	62 483 kh*
Pannonhalmi Bencés Főapátság (a bakonybéli és dömölki apátságok birtokával együtt)	36 376 kh
Tihanyi Bencés Apátság	17 205 kh
Zalavári Bencés Apátság	8 902 kh
1933 Trianon és az 1920-as évek földbirtokreformjai nyomán	59 778 kh 871 □ öl
1940 Az 1938-as első bécsi döntés hatása nyomán Füss és Deáki visszakerült	63 995 kh 737,3 □ öl
1942 A bodrogolaszi herceg Lónyay birtok átvétele	+3 666 kh

* A rend mintegy 60 000 kh birtokterületében szerepelt a Tihanyi Bencés Apátságot mint parti tulajdonost illető 10 000 hold Balaton-meder, valamint 7000 hold földadó alá nem eső terület. Az 1885. XXIII. tc. 4. § szerint „*a vizek partja és medre a parti birtokos tulajdona és a parti birtoknak elválaszthatatlan alkatrésze*”. PBFL GL Tihanyi Bencés Apátság. Konventülések jegyzőkönyve 1928–1950. 1928. március 30.

Forrás: Várszegi 1985: 160–164.

19 PBFL FIT 120/1922. sz. A Központi Gazdasági Tanács 1922. évi február hó 25-én tartott ülésének határozatai. Pannonhalmi, 1922. márc. 2. [Bárdos] Remig főapát.

20 Kaposi 2017: 228.

21 PBFL GL Főapáti előterjesztés a rendi gazdálkodásról (az 1934–1938 közötti időről) az 1939. évi nagykáptalanra; továbbá Várszegi 1985: 161–164.

A rendi gazdasági válság kibontakozása

1920-tól a kiélezett helyzetben a gazdasági ügyekben kétségkívül rosszul tájékozódó Bárdos Remig főapát vállára nehezedett a rend vezetésének nagy feladata. Teljes joggal állíthatta: *„Bajaink eredete nem mától és nem egy esztendőtol datálódik. Mindenki jól tudhatja, hogy főapát még alig vette át nehezebb viszonyok között a Rend kormányát, mint én.”*²²

1921-ben, főapátsága 14. hónapjában tarthatott először káptalant, melynek összehívása *„a hosszú háború s gyászos következményei miatt 9 évig elodázódott”*.²³ Ebben az időszakban mélyreható változások következtek be, melyekből káptalani megnyitóbeszédében összegezte a gazdaságra vonatkozókat:

– A deáki és füssi birtokok összes felszerelésükkel együtt, valamint a komáromi gimnázium országhatáron kívülre került. *„Velem mint idegen állambelivel a csehszlovákok nem érintkeznek [...]. A külügyminisztérium és a Szentszék útján is [...] sürgetem a zárlat feloldását, de eddig eredménytelenül.”*

– Főjóságkormányzót nevezett ki, aki nem kezel saját gazdasági kerületet.²⁴

– A főszámvevő mellé számvevőt is biztosított.

– Az ölbői kerületi jóságkormányzót a megfelelőbb ellenőrzés érdekében a főmonostorból kihelyezte Ölbőre.

– A legutóbbi, 1912. évi káptalan óta a nagyobb gazdaságokban a kezelőtisztek mellé segéd-tiszteket alkalmaznak, a segítségnyújtás és a tisztnevelés érdekében.

„Gazdaságaink különösen megérezték a hosszú háborút és a felforgató kommunizmust. Az előbbi főleg a requirálásokkal okozott kárt, az utóbbi miatt a Rend mintegy 12 millió korona veszteséget szenvedett. Az okozott erkölcsi kár csak lassan hozható helyre. [A világháború és a forradalom] nagy rombolást okozott az állatállomány csökkentésével, a talajerő apadásával, az anyagbeszerzés nehézségeivel.” Az említett okok miatt az utóbbi hat évben teljesen elmaradtak a javítások és építkezések, ezeket is mihamarabb pótolni kellene, de erre csak fokozatosan lesz lehetőség. A pénz devalvációjával lehetetlenné vált a vagyonmérlegi nyilvántartás. *„Pénzünk értékcsökkenése nyugdíjrendszerünket tarthatatlanná tette, és ezért készpénzfizetésen kívül a tiszteket terményeket és fájárandóságot is kapnak.”* A gazdálkodás újjászervezésében a kulcszó az intenzívitás kell, hogy legyen a főapát szerint.

22 PBFL GL Főapát előterjesztése a dékánygyűlésen, 1926. május 12. Bárdos Remig főapát.

23 PBFL FIT 15. sz. 1921. évi Káptalan. Bárdos Remig főapát: Káptalani megnyitóbeszéd (fogalmazvány).

24 Az „idősb” vagy központi néven említett pannonhalmi jóságkormányzó az 1811–1836 közötti rendi statútumok szerint a gazdasági vezetés legfőbb tényezője. Az 1840-es évek elejétől valóságos főkormányzó, a kerületi kormányzók főnöke, majd a tihanyi apátság javait is közvetlenül felügyelte. A tisztséget rendtagok töltötték be, akik szakképzettség híján, csupán empirikus megfontolásokra támaszkodva irányították a gazdálkodást. 1855-től a központi jóságkormányzó saját kerülettel is bírt, mellette egy világi gazdatiszttal, aki számvevői és gazdasági tanácsosi feladatokat is ellátott. Az 1921-ben főjóságkormányzói tisztségében meg erősített Weber Jácint OSB 1910–1916 között főapáti titkár, jóságkormányzó volt. Névtr á. n.: 1067. sz.

A politikai-társadalmi változások kataklizmájához az időjárási viszonyok kitért termés ingadozása is hozzájárult. Az 1921–1923 közötti „tűrhető és részben jó termések” még a háború utáni helyzetben is lehetővé tették az elodázhatatlanul szükséges gazdasági beruházások megkezdését (építkezés, gép- és állapotbeszerzések). Ezt a folyamatot azonban megtörte az 1924-es év „katasztrofális” termés-eredménye, évekkal vetve vissza gazdaságukat.

A rend mindennapi működésében egyre nyilvánvalóbb módon érezhetővé váló bizonytalan gazdasági helyzet felerősítette a belső elégedetlenséget is, ami élesen megnyilvánult az 1925. évi dékánygyűlésen.²⁵

Tájékoztatójában²⁶ a főapát joggal hangsúlyozta, hogy a rend gazdasági élete hű tükörképe az ország gazdasági helyzetének és a mindenkori terméseredmények alakulásának. A gazdasági helyzetről azonban oly módon adott áttekintést, hogy a valós problémákkal való szembenézés helyett töretlen fejlődést látott. Kiemelte, hogy a zalaapáti, kapolyi és szentmártoni téglagyárakhoz fűrésztelepek is kapcsolódnak, a téglá és cserép mellett a rendi erdők (Csács, Gerencsér, Pápakovácsi) fenyőfájából további termékeket előállítva. A szentmártoni téglagyár mellé fazekasműhelyt hoztak létre, és cserépégető kemencével bővítették. Az itteni fűrésztelep bognár- és asztalosműhellyel, valamint lakatos- és gépjavító műhellyel bővült. A somogyi jószágkerületben a fűrésztelep Szántódon asztalosműhellyel egészült ki, ahová gépjavító műhelyt is terveztek.

A nagyobb építkezések és beruházások közül kiemelte az ölbői szeszgyárat, melynek létesítésére a pénzügyminisztériumtól 1924-ben azzal a feltétellel kapták meg az engedélyt, hogy legkésőbb 1925. január 1-ig üzembe kell helyezni. Az építkezés költsége a rendi építőanyag beszámításával mintegy 800 millió korona, a berendezés 1175,5 millió korona volt. Részben az 1924. évi nem várt rossz termés miatt is különösen nagy terhet okozott ez a kiadás. 1924-ben nemcsak eladható gabonájuk nem volt, de több gazdaságban a konvenciót sem tudták teljes egészében megtermelni. Az országosan rossz termés következtében a rend többi bevételi forrása sem érte el a szokott mértéket (hizlalás, fa, bor, téglagyár stb.).

Az ölbői halastó, melyet a legutóbbi káptalan határozata nyomán hoztak létre, a főapát értékelése szerint beváltotta a várakozásokat. A beruházás 10 millió (1923.

25 Az 1855 óta létező dékántestület évente legalább egy alkalommal ülésezett. E tanácsadó, némely ügyekben jogi grémiumként működő testület tagjai közt a „valóságos előljárók” mellett választott rendtagok is voltak; a fontosabb, vezető gazdasági pozíciókat betöltő szerzetesek azonban mindenképp részt vettek munkájában. Horváth 1915: 149.

A testület feladata a korai időszakban még csak a gazdasági ügyeket közvetlenül irányító, szakképzett világi gazdasági alkalmazottak ellenőrzése volt, de a rend két világháború közötti, gazdasági mélypontnak tekinthető történetében más, lényegesebb szerepet is játszott. 1921-ben a testület összetétele változott: hivatalból tag lett a rendi főigazgató, a főpénztáros, a főszámvevő, minden jószágkormányzó s a rendi római ügyvivő (*procurator generalis*). Súlymos 1990: 61, 94–95, 123–126.

26 PBFL FIT Gazdasági s egyéb tájékoztatók az 1925. augusztus 19-i dékánygyűlésen. Bárdos Remig főapát [hiányos, 1–8.].

első félévi értékű) koronába került, ez a főapáti beszámoló készítésekor, 1925 augusztusában értékben 220 millió koronát jelentett. A halastó a két évben, ugyancsak az 1925. évi értékű koronával számolva, átlagszámítással évente 46 millió koronát jövedelmezett (a beruházási összeg mintegy 21%-a). *„Összehasonlítva a régi szénatermés értékével, ennél 12 millióval jövedelmez többet évenként.”*

A központi kerület tarjáni gazdaságában „háborús szükségből” felállított tengericsírátlanító és darálómalmot lisztőrlővé alakították át. A beruházás 1 200 000 (1923. első félévi értékű) korona volt, ez 1925. évi értékben mintegy 25 millió korona. Az 1917-ben létesített berendezés értéke 450 000 korona volt. Pénzben számolva a jövedelem mintegy 500 millió, a beruházással elért érték csaknem 25%-a. A malom teljesítőképessége napi 12 óra üzemeléssel 50 q gabona volt, de elvégezte a gazdaságban szükséges darálást is. Éves teljesítménye 120 vagon volt. Vámkereseti alapon jövedelme 13 vagon búza, illetve ennek megfelelő liszt volt, ebből körülbelül 3 vagon a rezsi, továbbá a gazdaságnak megmaradt takarmányozásra a korpa.

A rend a pénzügyi stabilizáció idején részvénytulajdonra is szert tett. A Nemzeti Bank létrehozásához 5 vagon búza árának megfelelő 100 darab részvényt jegyeztek. Érdekeltséget szereztek a Komáromi Hengermalom Rt.-nél is. Ennek volt tulajdonosa, Mészáros Mihály pénzügyi nehézségei miatt malmát részvénytársasági érdekeltiségnek engedte át. A főapát először 120 részvényt vett, de amikor kiderült, hogy Mészáros tartozásai igen nagyok, és helyébe képzett ügyvezető igazgató lép az Rt. élén, a főapát nagyobb részvényvásárlásra határozta el magát. Bárdos Remig szerint jó termések mellett vállalni tudták volna a részvények az évi kifizetését, ám a közbejött, 1924. évi rossz termés miatt már nem mondhattak le érdekeltségükről „erkölcsi okokból”, s más módot kellett találniuk a részvények törlesztésére. Ez a következő volt:

– 1120 darab részvény fejében szállítottak a malomba nagyrészt még az 1923. évi termésből 1400 q búzát a komáromi kerületből (1 q búzát és 25% szállítási költséget számolva részvényenként).

– 1700 darab részvényt a volt tulajdonossal kötött megállapodás szerint készpénzben fizettek ki (részvényenként 115 kg búza értékben, ¼ évi kamattal évi 8% mellett, levonva a főapátsági uradalom komáromi gazdasági kerületének a malommal szemben fennálló régi, 45 q búza követelését évi 8% kamataival együtt, azaz összesen 75 q búza értékét). Készpénzben kifizettek összesen 982 774 700 koronát.

– Hátravolt még 2180 részvény: ennek fejében a volt tulajdonosnak a Komáromvidéki Hitelbanknál lévő kölcsöne megfelelő hányadát 1926. szeptember 15-ig negyedévi részletekben, évi 8% kamattal kellett törleszteniük. Az érték 1 657 890 000 korona volt, azaz 2834 q búza.

– Jövedelmük a malomból 61,53 vagon részvénybúza, de ennek kifizetésére csak 1925/1926-tól számíthattak, addig ugyanis a volt tulajdonost kellett kifizetni, illetve a malomberendezést korszerűsíteni.

Az 1924. évi rossz termés mintegy 200 vagon gabonahiányt jelentett, így a rendi szükségletek kielégítésére hitelt kellett felvenniük. A főapát a konvent hozzájárulásával, a vallásügyi minisztérium engedélyével 100 000 aranykoronás hitelt vett fel a Nemzeti Banknál.²⁷ Később a Földhitelbank zsrója mellett a Pénzügyi Központtól vett igénybe rövid lejáratú váltókölcsonöket 4,5 milliárd értékben. Ugyancsak a Földhitelbank útján újabb 50 000 dolláros átmeneti, rövid lejáratú kölcsönt is felvett.

A pénz értékcsökkenése következtében további tehertételként nehezdedtek a rendre a nyug- és kegydíjak szükséges felértékelése s a Balatonfüredi Rt.-vel szemben fennálló valorizációs követeléseik. A tihanyi apátság birtokához tartozó fürdőintézet papírkoronában kötött bérleti díja a háborút követően elértéktelenedett. Az 1917 januárjában, az ÉGISZ Egyesített Gyógyfürdők, Ingatlan és Szálló Részvénytársasággal 50 évre kötött alapszerződést többször módosították, de továbbra sem a megfelelő pénzalapokon.²⁸ A balatonfüredi javakat végül igen költséges per útján, 1931-ben sikerült visszaszerezni.²⁹

A következő évben, 1926 májusában tartott újabb dékángyűlés bevezetőjében a főapát utalt a gazdasági nehézségek rendi életet felkavaró hatására: *„Februárban értesültem, hogy a rendtársak között nagy aggodalmat keltett fokozódó adósságunk tudata.”*³⁰ Magyarazata azonban továbbra is csak a külső körülményekre vonatkozott. Nincs elegendő forgótőkénk, a gazdasági jövedelmezőség a békebeli 25–30%-ára esett vissza. Az általa már többször hivatkozott, 1924. évi rossz termés miatt a búza ára 600 000 koronáról 350 000-re esett, s amikor a gabona ára végre emelkedett, nem volt rá kereslet. A bort nem tudták eladni. A téglá sem kelt el, hiszen az építkezési kedv visszaesett. Jószerével csak a gyapjú és a hízott sertések eladására támaszkodhattak a háztartási kiadások fedezésénél.

„Ha visszatekintek 6 éves főapátságomra, legfőbb gondot okozott az anyagiak biztosítása. Kereken 688 ezer K készpénz volt 1920. május közepén folyószámlánkon; értékpapírjaink – melyek előbb jövedelmeink felét adták – majdnem semmivé lettek; ami ezekből akkor még értékes volt, a 7 milliónyi záloglevelek eladását ajánlatom ellenére nem javasolták, pedig ebből sok befektetést lehetett volna ekkor, amikor a korona 91-en állott, végezni; s később mégis el kellett adni a névértéken való kisorsolások miatt 1925 márciusában 119 millióért, amikor koronánk 17 000-en állott; elvesztettünk a meg-

27 A volt Osztrák–Magyar Bank az egyházi testületeket nem fogadta el hitel- és váltóképesnek, így a Nemzeti Bank ezzel túllépett ezen a szabályon.

28 *„Amikor a bérelemény évi bérösszegét megállapították, akkor a koronához a főapátság kérte azt, hogy tegyék hozzá: aranykorona a bér. Ők azzal érveltek, hogy ez bizalmatlanság lenne a kormányzattal szemben, így ezt hagyjuk ki. Így állott elő azután az a lehetetlen dolog, hogy egy 7,5 millió érték aranykoronában nem szolgálhatta a rendi érdeket, nem szolgálhatta a Rendnek a célvagyon szerepét, mint ahogyan kiesett a hadikölcsön [...]”* MMgMKA XI. 19. Nagy Vencel OSB visszaemlékezése gazdasági működésére.

29 PBFL GL Az 1927. május 14–15-i dékángyűlés iratai; MMgMKA XI. 19, 24. Nagy Vencel OSB visszaemlékezései gazdasági működésére.

30 PBFL GL Főapát előterjesztése a dékángyűlésen, 1926. május 12. Bárdos Remig főapát.

*szállott területen 4000 kat. holdat és jövedelmét; fokozatosan elvitt az OFB egyelőre csekély ellenszolgáltatásért 4000 kat. holdat, kis haszonbérbe 950 holdat; különösebb jó termésünk azóta trágyahiány miatt és egyéb nehézségek miatt nem volt, de volt 1924-ben katasztrofális termésünk...*³¹ – összegezte a helyzetet Bárdos Remig.

Mindezen okokból végül is arra kényszerült, hogy felolvassa a fiókapátságok elöljárói által ezt megelőzően ajánlott ellenőrző bizottság jelentését, amely a rend történetében „Az apáturak memorandumja” néven ismert.³² Hozzáfűzött reflexióiban hangsúlyozta, hogy e bizottságot nem ő bízta meg, de hozzájárult munkálkodásához.³³

Az ellenőrző bizottság munkája 1926. május 4-én kezdődött meg a központi gazdasági és pénztári hivatalok vizsgálatával.³⁴ A pénzügyi helyzet számbavétele során azt kellett megállapítaniuk, hogy az elértéktelenedett papírkoronában számolva a rend adóssága mintegy 30 milliárd korona, továbbá a 11 milliárd éves bevételi átlaghoz képest a kiadások és a kamatterhek évi 16–17 milliárdra tehetők. A háború után felvett 250 000 dollár kölcsönt³⁵ nem a Szentszéktől kapott leirat értelmében használták fel, azaz nem fizették ki belőle a Pénzintézeti Központnál fennálló 4 és fél milliárd papírkorona adósságot,³⁶ sem az időközben a Komáromi Hengermalomnál szerzett részvényeket, sőt oda még 2466 millió korona kölcsönt adtak. Továbbá kitűnt, hogy terheli még a rendet 10 milliárd korona olyan tartozás, amelyről sem a rendtagoknak, sem Rómának nem volt addig tudomásuk. A vizsgálat során azt is tapasztalniuk kellett, hogy a központi szőlészet, pincészet és téglagyár számadásai az utóbbi évekről e zilált pénzügyi helyzetben teljesen hiányoztak.

A bizottság vizsgálata következtében váltották le Wéber Jácint rendi főjósággormányzót (1914–1926),³⁷ s nevezték ki Gácsér Kalazantot (1926–1929–1938).³⁸

31 PBFL GL Főpát előterjesztése a dékányülésen, 1926. május 12. Bárdos Remig főpát.

32 PBFL GL Jegyzőkönyv (dékányülés, 1926. május 12.). Pannonhalma, 1926. május 13. Dr. Horváth Ádám jegyző, Dr. Bárdos Remig főpát.

33 A kiküldött bizottság tagja volt a négy fiókapátság élén álló Halbik Ciprián (1894–1927) tihanyi, Zoltvány Irén (1921–1938) bakonybéli, Jándi Bernardin (1920–1952) dömölki, Kroller Miksa (1903–1946) zalavári apát. Névtár é. n.: 6, 739, 837, 906, 951. sz. További tagok: Schermann Egyed vikárius (a főpát helyettese lelki ügyekben), Mázy Engelbert rendi főigazgató, Kocsis Lénárd főiskolai igazgató, az új főjósággormányzó, Gácsér Kalazant, Nagy Balázs községi házfőnök és gimnáziumi igazgató, Niszler Teodóz pápai házfőnök és gimnáziumi igazgató, Komonczy Gáspár győri házfőnök és gimnáziumi igazgató, Meszlényi Lambert zalaapáti jósággormányzó, Kühár Flóris és Sárközy Pál főiskolai tanárok. Névtár é. n.: 960, 1015, 1060, 1069, 1101, 1104, 1105, 1140, 1161, 1178, 1228. sz. A főpát a javasolt tagok mellé még bevette Reznér Tibold győri jósággormányzót. PBFL GL Főpát előterjesztése a dékányülésen, 1926. május 12. Bárdos Remig főpát.

34 PBFL GL Az 1926. május 4-i dékányülés iratai.

35 A főpát az 1925. augusztus 19-i dékányülésen jelentette be, hogy 250 000 dollár hosszú lejáratú kölcsönről tárgyal. MMgMKA XI. 19. Nagy Vencel OSB visszaemlékezése gazdasági működésére; PBFL GL Az 1925. augusztus 19-i dékányülés iratai.

36 Ez a 4 és fél milliárd korona váltókölcsön volt a Földhitel Bank zsrójával.

37 Névtár é. n.: 1067. sz.

38 Gácsér Kalazant OSB (1877–1965) 1914–1926 között kerületi jósággormányzó Komáromban. 1929-ig főmonostori perjel és komáromi kormányzó Pannonhalma székhellyel, majd 1938-ig főjósággormányzó,

A helyzet sürgető voltát nem érzékelő főapát kérésére az április közepétől kinevezett Gácsér csak májusban tudta átvenni hivatalát, mert Bárdos főapát úgy vélte, elődjének „*elég nagy büntetés az időn kívül való elmozdítás*”. További feltétele szerint „*Publikálása azonban a változásnak a külvilág számára csak az általános dispoziciókor lesz*”.

Bárdos főapát még mindig nem látta át, nem ismerte fel a helyzet tarthatatlanságát. Az ellenőrző bizottság által felsorolt gazdasági problémák egyikére sem adott lényegi választ, nem a megoldásra próbált hatékony módszereket keresni. Úgy vélte, hogy a bizottság jelentésében feltüntetett 30 milliárdos adósság kialakulására és a malomérdekeltségre előterjesztésében már megfelelő kimutatást adott. A rend éves kiadásai, figyelembe véve az adósság kamatait, 15,5 milliárd koronára rúgtak, ezért valóban takarékoságra kellett törekedni. Bízott abban, ha a kiadásokat csökkentik, az éves fedezethiány nem lesz egészen 6 milliárd korona, s ezt a jószágkormányzói háztartások lehető csökkentésével máris elősegítette.³⁹ A maga részéről már javasolta az amortizációs kölcsönt, de erre a balatonfüredi bérlet lekötése nem volt elégséges.

Elismerte, lehetséges, hogy gazdasági döntései előtt nem kérte ki az illetékes fórumok véleményét, de a ki nem fizetett adósságot szóban jelentette a szaktarca miniszterének. Érdemben nem reagált azokra a felvetésekre sem, hogy miért vett több részvényt a komáromi malomnál, mint szükséges, és mi okozta az 1924. évi bérhizlalás⁴⁰ veszteségeit.

Az ellenőrző bizottság ajánlotta, hogy az összes gazdasági ügy intézésére állítsanak fel egy négyes bizottságot, melynek tagjai a főmonostori perjel, a főjóságkormányzó, a rendi pénztáros és számvevő legyenek. „*Ez a négyes bizottság pótolná az eddigi gazdasági előkészítő tanácsot [...] hatáskörébe a gazdasági nagyobb pénzügyi dolgok és a nagyobb befektetések tartoznak.*” Mivel Rómából Serédi Jusztinián OSB rendi ügyvivő már figyelmeztetett, hogy a Szentszék egy – ugyan pro forma a főapát elnöklete alatt álló – ideiglenes gazdasági tanácsra kívánja bízni a magyar kongregáció vezetését, ezt megelőzendő a dékántestület is elhatározta e bizottság felállítását, célul a rend vagyoni szanalását tűzve ki.⁴¹ Ebben viszont Bárdos Remig főapáti jogkörétől való megfosztását látta, így ezt a javaslatot csak akkor tudta volna

1936-tól füredi fürdőigazgató is. Két éven át, 1938–1939 között jószágkormányzó Balatonfüreden. Utóda megbetegedése miatt 1939-ben ismétlen főjóságkormányzó Pannonhalmán. A háborút követően, 1946–1947-ben nyugdíjba vonulásáig újfent fürdőigazgatóként szolgált Balatonfüreden.

A tihanyi apátságnak az 1945. évi földbirtokreform-rendelet értelmében meghagyott 100 holdat javasolta a füredi fürdő újraindítására fordítani, de a rend a Bittera cégnek adta bérbe a területet, akik itt illóolaj-ültetvényt létesítettek. PBF. GL Tihanyi Apátság. Konventülések jegyzőkönyve. [Tihany], 1928–1950; Névtár é. n.: 1101. sz.; Sóllymos 2003: 65–73.

39 Miután a szigorúbb ellenőrzés érdekében az 1920. december 2-án tartott dékánygyűlés jóváhagyta a kormányzóságok decentralizálását, az így létrejött kormányzóságok közül a tihanyit megszüntette. A főapát azonban az ölbői és a szántódi jószágkormányzói házakat továbbra is fenntartotta volna, mert ezeket a jelentős gazdaságokat csak közvetlenül az adott helyekről lehetett jól vezetni.

40 A Winkler Miklóssal kötött bérhizlalási szerződés 379 millió korona veszteséget okozott.

41 Csóka 1969: 878–880.

elfogadni, ha a Szentszék felmentené őt a rend vezetése alól. „Vagy főapát leszek, vagy nem, de gyámság alá helyezett báb nem leszek.”⁴²

A főapátnak Kroller Miksa zalavári apát válaszolt. Az apátok memorandumának elkészítését és az ellenőrző munka elvégzését a rend belső helyzete indokolta. Továbbra sem volt kellően tiszta képük a rend gazdasági állapotáról, meglátásuk szerint a fennálló „siralmas” helyzet, a főapát véleményével ellentétben, nemcsak „csapásokból” származott, hanem „helytelen gazdálkodásból, végzetes intézkedésekből”. Ennek megakadályozására változatlanul szükségesnek látta egy új szerv felállítását, amint azt az ellenőrző bizottság is javasolta.

Az apátokkal külön is tárgyaló főapát végül hajlandó volt hozzájárulni, hogy egy bizottság dolgozza ki és ismertesse a nagykáptalannal a négyes bizottság tervzetét, majd a káptalan a rendi statútumokba való beiktatás és jóváhagyás végett terjessze azt a Szentszék elé. A bizottság tagjait az elnök főapát nevezi ki, de a főjóságkormányzói állásra a dékáni testület választ három jelöltet *per vota dispersa* (személyenkénti titkos szavazással). A pénztárnoki és számvevői állásra a disponáló bizottság ajánl jelöltet a főapátnak. A főapát ad hoc tanácsadókat is meghívhat, de nekik nincs szavazati joguk. Szavazategyenlőség esetén a főapát dönt. A négy bizottsági tag és a főapát által alkotott grémium Ötös Gazdasági Bizottság néven vonult be a rend történetébe.

A dékányülésen határozatot hoztak különféle takarékosági intézkedések mellett arról, hogy egyrészt minél hamarabb meg kell szabadulni a Hengermalomtól,⁴³ másrészt Balatonfüred bérösszegét, ha kell, *per útján* is növelni szükséges. A dékántestület beleegyezett a 12 milliárd hiteltöbbletbe. Hozzájárultak, hogy a rendre nehezedő egész kölcsönt amortizációs kölcsönre változtassák, a fennálló 250 000 dollárt a közölt feltételek mellett, a többit két vagy három címletben. Jóváhagyták, hogy a Pénzintézeti Központnál meglévő 4500 millió korona függő adósságuk és folyószámlakölcsönük a Hazai Bank ajánlatára elintéződjék a fentebb jelzett, két vagy három címletben felveendő amortizációs kölcsönrel. A Winkler-féle váltókat vonják ki a forgalomból, „*esetleg úgy, hogy az összeg a Győri Első Takaréknál levő folyószámlánk terhére irassék*”. Szükségesnek vélték, hogy a főmonostori konvent hozzájárulásával alkalmazzanak egy szakértő tisztviselőt a számvevőségbe.

A helyzet megoldása érdekében 1927-ben a Szentszék vizitátort küldött a kongregációhoz. Emberileg mélyen megindító az ekkor már beteg Bárdos főapát siráma: „*Több mint egy éve súlyos lelki kínokat okoznak nekem anyagi bajaink, de talán még inkább Rendünk erkölcsfegyelmi helyzete. [...] Kérem a ft. Rendet, próbáljuk meg már egyszer egy kissé egymást igazán szeretni [...]*.”⁴⁴

42 Erre az egyik rendtárs úgy reagált, hogy „*nem a jog őrzi meg a tekintélyt, hanem a gazdasági eredmények*”.

43 A malom rentábilis működtetését nyilvánvaló módon megnehezítette hatókörének csökkenése, az országhatáron kívülre került részeinek kiesése.

44 PBFL GL [A] dékányülésnek. 1927. május 14–15. Bárdos Remig főapát.

A Gazdasági Bizottság egyéves működése után beszámolót küldött Rómába.⁴⁵ A Szerzetesek Kongregációja (*Sancta Congregatio Religiosorum*) 3977/1926. sz. leiratának (*rescriptum*) értelmében megalakított bizottság ugyanis köteles volt évente jelentést tenni a rend anyagi helyzetéről.

Tájékoztatót adtak arról, hogy a rend adóssága nagyobb annál, mint amit az 1926. májusi dékángyűlés és az az évi augusztusi nagykáptalan megállapított. Azért nem tudták felmérni az egész adósságot, mert a rendes könyvvezetést részben hiányos, részben csak az emlékezetre utalt magánfeljegyzések pótolták, illetve akkor derültek ki tartozások, amikor a hitelezők jelentkeztek, még 1926-ban is. A kongregáció által 1925/1926-ra engedélyezett 3 200 000 pengő kölcsönből így a tervezett beruházásokra csak az a 240 000 pengő jutott, amelyet a Komáromi Hengermalom újbóli üzembe helyezésére engedélyeztek (7803/1926. sz. leirat). A többi pénz, azaz 2 960 000 pengő az 1926-ig keletkezett nagy kamatú kölcsönök törlesztésére ment, s a mindennapi élet költségeit biztosította. A rend válságos anyagi helyzetének okait a következőkben látták:

- helytelen gazdálkodás;
- pénz, értékpapírok elértéktelenedése;
- újabb terhek (2 főgimnázium) vállalása a gazdasági lehetőségek ellenére;
- 1924. évi rossz termés (mintegy 800 000 pengő értékkel kevesebb az átlagos termésnél).⁴⁶

A „helytelen gazdálkodás” egyes területeit számba véve feltüntették azt is, hogy „A Rendnek [...] önmagával szemben is van jelentékeny adóssága”. Elköltötték ugyanis azt a pénzt, amely a földreform végrehajtása során lefoglalt földek árából befolyt. Mivel ez a törzstőkét érintette, csak a kamatokkal gazdálkodhattak volna. Továbbá a nem törzstőkéhez tartozó, devalválódott 7 500 000 békebeli koronát, valamint a törzstőke részét képező értékpapírokból – amelyek „*állítólag jórészt eladattak vagy konvertáltattak*” – 1920 után befolyt összeget szintén elköltötték.

Elismerték, kétségtelen, hogy e gazdálkodási hibák jórészt még 1920 előttről eredtek, de a gazdasági vezetésre alkalmatlan, a rend részéről erre a területre disponált⁴⁷ személyekkel és többszöri figyelmeztetés ellenére folyt tovább ily módon a gazdálkodás. A Gazdasági Bizottság működése idején sem velük konzultálva bízott meg a főapát rendtagokat a gazdasági kerületeknél vagy az egyes gazdaságoknál különböző tisztségek betöltésével, illetőleg nem történt meg javaslatukra az erre a munkakörre alkalmatlan rendtagok visszahívása. „*A rendi státútumok értelmében a rendfőnök kizárólagos joga a személyek kiválasztása, de csak a disponáló bizottság tanácsának kikérése után; a disponáló bizottságnak nagyon kellemetlen erre a státútumban*

45 PBFL FIT A Gazdasági Bizottság jelentése Rómába. 1928. április 15.

46 A beszámoló fogalmazványában utólag áthúzták a „Kommunizmus, cseh megszállás” tételt.

47 *Dispositio*: rendelkezés, helyezés. A római katolikus egyház egyházmegyéinél, illetve szerzetesrendjeinél a klerikusok és rendtagok működési helyének, beosztásának, munkakörének éves kijelölése a megyéspüspök, illetve a rendi előjáró részéről. Lásd például Gál–Erdő 1993: 631–632.

foglalt kötelességére rendfőnökét figyelmeztetni, a gazdasági bizottságnak pedig úgyszólván lehetetlen a felelősséget vállalni anyagi ügyek intézésére kevésbé alkalmas rendtársakkal szemben.”

Gazdasági téren tett intézkedéseiket a következőkben foglalták össze: először is elvégezték az egyes gazdaságok és üzemek éveken át elmaradt elszámolását, kivéve a halastó és a szeszgyár építkezését, mert ezek papírjait nem látták. A bizottság a „különböző helyeken levő szerfölött drága kamatú (20%-ig) váltó-, folyószámla- stb. tartozásokat összegyűjtötte, és 8%-os kölcsönre konvertálta (22 milliárd). A 14–15%-os kamatú 18 milliárdos (250 000 dolláros) kölcsön kamatlábát egyelőre 11–12%-osra változtatta.” A nem jövedelmező üzemágakat (bútorgyár, halastó, tyúkászat) megszüntették, a szőlőművelésre alkalmatlan területeket más művelésre állították át. Csökkentették a gazdasági létszámot. A főmérnöki állást felfüggesztették, többeket nyugdíjaztak, néhány állást beolvasztottak a számvevőségbe. Revideálták és csökkentették a cselédlétszámot is. A három rendi jószágkormányzói háztartást megszüntették, és az érintett rendtagokat a legközelebbi konventbe átköltöztették. Kiiktatták a rendre nézve éveken át károsan működő és feleslegesen alkalmazott gépszakértó állását. A rend hozzájárulásával bérbe adtak két kisebb gazdaságot. Felszerelésükkel a többi gazdaság hiányos felszerelését pótolták, hogy jövedelmezők lehessenek. Újraindították a marhahizlalást, hogy értékesítsék a gazdaságok takarmánykészletét, és fokozzák termelőképességüket. A rendi hozzájárulás nélkül kötött, Balatonfüredre vonatkozó 1923. és 1925. évi szerződések lehetőleg peren kívüli egyezséggel történő megszüntetése érdekében a rend jóváhagyásával megtették a szükséges lépéseket. Ha így nem sikerül ezeket felbontani, per útján is lépniük kell, feltéve, hogy a Szentszék is érvényteleníti ezeket.

A Komáromi Hengermalom régi ügyvezető igazgatóját az Rt.-vel egyetértőleg elbocsátották. Az új elnökségben és igazgatóságban részt vett a Gazdasági Bizottság két tagja, valamint egy jószágkormányzó és a rendi ügyész. A malommal szemben más befektetők részéről fennálló, a bizottság megítélése szerint jogtalan követeléseket revízió alá vették, s törekedtek részben per útján hatálytalanítani, illetve a „kellő jogos mértékre” leszállítani. A malom megindulása óta eltelt háromnegyed évben már biztató eredmény is mutatkozott.⁴⁸

Úgy gondolták, hogy a bizottság által életbe léptetett intézkedések eredménye csak évek múlva fog megmutatkozni, mivel a rend csak a megmaradt gazdaságok jövedelmére volt utalva, s ezek még egyáltalán nem fedezték a szükségleteket és a kamatterheket.

48 A Gazdasági Bizottság jelentését megelőző évben, 1927-ben tartott dékánygyűlésen elhangzott, hogy a malom a Toplak és Kóráb cég vezetésével, a nyújtott forgótökevel megindítva elég jó forgalmat bonyolított. Nem volt sikeres azonban a neves Hofherr-Schranz-Clayton-Shuttleworth Magyar Gépgyári Művek Rt. gépgyár által végzett gépészeti átszerelés, mert bár 6 vagonos őrlelt ígéretet 24 órára, a gépezet csak 4/4,5-öt bírt el. PBFL GL [A] dékánygyűlésnek. 1927. május 14–15. Bárdos Remig főapát.

Bárdos Remig főapát halálát követően Kelemen Krizosztom lett a rend megbízott vezetője (*koadjutor*). 1929 decemberében, alighogy elfogadta megbízatását, felterjesztést készített Bethlen István miniszterelnökhöz. Válaszul a kormány vagyonszerzési jogából következően a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium útján miniszteri biztost neveztek ki a rend vagyongazdálkodása ellenőrzésére. A zárgondnok gróf Esterházy Móric (1881–1960) kamarás, volt miniszterelnök, a geszticsákvári uradalom birtokosa lett. A rendnek az adósságtörlesztést végül is 1938-ra sikerült végrehajtani. Az 1929. évi 4 és fél millió pengő adóssággal szemben már 1933-ban 2 585 000 pengő volt az adósság, s ez azért is nagy eredmény, mivel ezek az évek köztudottan a magyar mezőgazdaságot is súlyosan érintő gazdasági világválság időszakát jelentik, s magukban foglalják az 1930–1931. évi nagy szárazságot is.

A gazdasági válság felszámolásának eszközei

A kongregáción belül különféle elképzelések születtek a helyzet megoldására. Gácsér Kalazant kizárólag gazdasági téren kereste a válságból kivezető utat. A jószágkormányzót már 1920-ban, Bárdos Remig megválasztásakor szívesen látta volna főapátnak a „gazdasági párt”, de ő ekkor is és a későbbiekben is visszautasította ezt a tisztséget. Későbbi rendtársa jellemzése szerint életének „*egyik jellemző vonása a kíméletlen igazságszeretet, a visszásságok szová tevése*”⁴⁹ volt. Gácsér „*az előljárók számára a »nehéz emberek« közé számított; kíméletlenül képviselte azt, amit igaznak tartott. Hajdú Tibor főapátnak szemére vetette, hogy rosszul gazdálkodik, mikor hadikölcsönre kivette a gazdaságból a forgótőkét. Támadta Bárdos főapát gazdálkodását is, amely valóban gazdasági csődhöz vezetett.*”⁵⁰

A harmincas években a rend „gazdasági stratégiájának” és gazdálkodási gyakorlatának egyaránt fontos része lett az új, képzett szakemberek (jószágkormányzó, főszámvevő) alkalmazása, a pontos és átgondolt költségvetések, számadások készítése.⁵¹ Már ennek irányába tett lépésként értékelhető az 1922-ben kiadott, *A Pannonhalmi Szent Benedek Rend számtartása*⁵² című szabályzat, benne a „kezelő gazdatiszt – kerületi jószágkormányzó – központi gazdasági szervek” hármásának szánt feladatok („kezelés – vezetés – ellenőrzés”) megfogalmazásával, amit a gazdálkodás három alappilléreinek tartottak. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a központ „ellenőrzési” jogkörének meghatározásán túlmenően a gyakorlatban az irányítás legfelsőbb közegei is a központi gazdasági szervek voltak.

49 Sólmos 2003: 66.

50 Sólmos 2003: 72.

51 Várszegi 1985: 160–167.

52 PBFL FIT 35/1922. sz. A pannonhalmi főapáttól. A Pannonhalmi Szentbenedekrend számtartása. Bárdos Remig főapát. Pannonhalma, 1922. február 13.

A számtartást korszerűsítő főapáti rendelet 1922. január 1-jén lépett hatályba. A rend javaslatokat kért a századelőn bevezetett folyó számvitelének kialakításához a rendi gazdaságokat a helyszínen is tanulmányozó, a számtartáshoz értő, magyar-óvári gazdasági akadémiai tanár szakértőktől. Óvárral a jó kapcsolat – a gazdatiszti családból származó – Fehér Ipoly főapát (1892–1909) idejéből származott. „Óvári akadémiai tanárok jártak hozzánk átnézni a gazdaságvezetést, és azonkívül a számadási rendszert is mondjuk ők alapozták meg.”⁵³ A folyó számvitel hatálybaléptetése után tíz évvel kibővítették azt az álló számvitellel. Az első világháború időszakának súlyos gazdasági következményei azonban szükségessé tették ennek a rendszernek a felülvizsgálatát, ezt a rendi dékányülés és a Gazdasági Tanács is szorgalmazta.⁵⁴ A harctérre került, fogságba esett, megrokkant gazdatisztekot más birtokokon nevelkedett, azok viszonyaihoz szokott tisztekkel kellett pótolniuk. Sajnos a határidők be nem tartása és a számadások elkészítésének minősége miatt egyre több gond adódott, részben a kellő szakképzettség hiánya miatt is. Ezért a számtartás egyszerűsítése érdekében Bárdos főapát javaslatot kért a csaknem harminc rendi gazdaság vezetőitől.⁵⁵

A főapát felhívta a figyelmet a pénztári naplók naprakész vezetésére, az „előbb vedd fel a pénzt, és azután írd be, előbb vezesd be a kiadást és azután szolgáltatd ki a pénzt” elve szerint. A „főbb cselédek” üzemi és takarmányozási naplókat vezettek, ezért „lehetőleg földműves szakiskolát végzett emberek fogadandók fel ily állásokba.”⁵⁶ Az üzemi naplók adatait a tiszttal rendezte, és havonta lezárta.⁵⁷ A tisztek irodai munkájának segítésére a nagyobb és néhány közepes rendi gazdaságban segédtiszteket alkalmaztak.

„A tájékoztatást legrövidebben, legerősebben világossággal, a modern gazda üzleti szempontjának legmegfelelőbben a számok közvetítik. [...] Nagyon kívánatos, hogy a kormányzók is, tisztek is kereskedelmi érzékre tegyenek szert kellő tanulmányozással s gyakorlat útján.”

A „centrális vezetéssel” társult, megosztott kezelés alatt álló gazdasági üzemek éves jelentésében az anyagszámadási, anyagellátási adatok, a növénytermesztés és az állatállomány részletes kimutatása, a speciális helyi üzemek tevékenysége és az üzembentartási segédjegyzékek kivonata szerepelt, a bevételek és kiadások részletes kimutatása és összesítése, azaz az éves mérleg elkészítése alapjaként.

A számadási utasítás az erdészetekre is érvényes volt. A kormányzóknak szóló utasítások a főapátsági erdészetben értelemszerűen az erdőmérnökre vonatkoztak.

53 Nagy Vencel OSB visszaemlékezése gazdasági működésére. MMgMKA XI. 19.

54 PBFL FIT 20/1920. sz. A számadások betervezésének kötelező módzata.

55 A beérkezett javaslatok csaknem egyhangúan a havonkénti számadás betervezése ellen foglaltak állást, ezt – az adminisztrációs terhek csökkentésének kívánalma mellett – döntő mértékben azzal indokolva, hogy a központi számvevőség ekkora adathalmazt nem tudna feldolgozni. Tény, hogy a központi számvevőség munkájának mintegy 30%-át a kegyúri, tanügyi, rendi központi pénzügyi számtartás elvégzésére kellett, hogy fordítsa.

56 Erről már az 549/1903. sz. főapáti utasítás is rendelkezett. PBFL FIT 549/1903. sz.

57 PBFL FIT 705/1920. sz. Tiszti szolgálati utasítás, 80. § c.

Nem érintette viszont az utasítás a központi szőlő- és pincegazdaság számvitelét, „mivel a havi jelentések módosított részei a központi szőlő- és pincegazdaságnál eddig sem szerepeltek”.

Visszatérve a rend gazdasági kezelőközegeinek a számtartási rendeletben is megfogalmazott hármas tagolására, ez a felosztás ekkor még viszonylag új gyakorlatra utalhatott a jószágkormányzók gazdasági vezetésével kapcsolatban. Mindössze az előző évtizedben jelentek meg ugyanis a gazdálkodás terén is képzett rendi jószágkormányzók a birtokokon. Így a régi vitát, miszerint világi szakképzett gazdasítztek betölthetik-e a gazdálkodáshoz nem minden esetben kellő szakértelemmel viszonyuló rendtagok helyett a jószágkormányzói posztot, az 1920-as évektől a rend a kijelölt szerzetesek gazdasági képzésével döntötte el.

Valóban, a 20. század első évtizedeitől az egyházi birtokok birtokigazgatásukban az okleveles világi gazdasítztek és az egyházi részről gazdasági feladatokkal (ellenőrzés, birtokigazgatás és birtokkezelés) megbízottak közötti ellentétek feloldására törekedtek.⁵⁸ Ez a megoldási lehetőség a bencés rend történetében 1921-ben fogalmazódott meg először dokumentumban rögzített módon: „Ha a körülmények engedik, 1-2 arra való rendtárs gazdasági akadémiára való küldése is tervbe van véve.”⁵⁹ Az Ötös Gazdasági Bizottság első, 1928-ban Rómának megküldött beszámolójában is szerepelt ez a téma. A kongregáció a „gazdaságok szakértelemmel való vezetésére és felügyeletére több rendtársat gazdasági főiskolákon szakértökké törekszik kiképezni, s egy rendtársat az 1926-ban végzett helyébe az 1927/28. iskolai évben máris küldött”.⁶⁰ A bencés rendtagok közül elsőként Gosztonyi Nándor szerzett gazdasági diplomát, aki 1924–1926 között tanult az óvári akadémián.⁶¹ Őt másodikként Nagy Vencel (1927–1930) követte, majd Szalay Albert (1928–1931) és Horváth Ányos (1933–1936).⁶² Erdészeti, illetve közgazdasági tanulmányokat folytatott Tardos Vida Sopronban (1938–1942) és Pados Ottokár Budapesten (1939–1943).⁶³

A két világháború közötti időszakban a gazdasági munkakörökben dolgozó, illetve az agrárdiplomával rendelkező rendtagok száma a 2. táblázatban látható módon alakult.

58 E folyamatban élen járt a piarista rend, amely a gazdaságilag is képzett rendi ellenőrzés kialakításával próbálta meg feloldani ezt az ellentmondást.

59 PBFL FIT 15. sz. 1921. évi Káptalan. Káptalani megnyitóbeszéd (fogalmazvány).

60 PBFL FIT A Gazdasági Bizottság jelentése Rómába. 1928. április 15.

61 Gosztonyi Nándor OSB (1891–1950) a főmonostorhoz tartozó birtokon (1926–1929), továbbá a zalaapáti (1943–1945) és dömölki (1942–1943) apátságok birtokán működött jószágkormányzóként. Névtár é. n.: 1236. sz.

62 Szalay Albert OSB (1901–1964) Zalaapátiban (1931–1939) és Pannonhalmán (1939–1948) tevékenykedett jószágkormányzóként. Horváth Ányos OSB (1903–1945) ugyancsak jószágkormányzói megbízást kapott Zalaapáti, Pannonhalmá, Pápa területére. Névtár é. n.: 1360, 1408. sz.

63 Tardos Vida OSB (1907–1963) pannonthalmi jószágkormányzósága (1942–1945) után, 1945–1946 között a bakonybéli apátsághoz tartozó gazdaságot vezette. Pados Ottokár OSB (1907–1976), a bodrogolasi birtok jószágkormányzója pedig közgazdasági egyetemi tanulmányai után, 1943–1949 között gazdaságvezetőként a főapátság gazdasági ügyeit intézte. Névtár é. n.: 1434, 1463. sz.

2. táblázat. Gazdasági munkakörben dolgozó és agrárdiplomát szerző rendtagok

Év	Okleveles gazda minősítésű	Gazdasági munkakörben dolgozó
1921–1922	–	5
1929–1930	2	12
1937–1938	4	10
1939–1940	4	10
1943–1944	6	12

Forrás: Várszegi 1985: 165.

Mivel a gazdasági feladatokat ellátó szerzetesek száma mindig magasabb maradt a szakirányú végzettséget szerzőkénél, ezért egyrészt a gazdasági irányítás teljes szakmai átalakításáról nem beszélhetünk, másrészt tekintve a rendelkezésre álló időszak viszonylagos rövidségét, ezt nem is lehetett elvárni. Az átalakulás folyamata megkezdődött, de teljes kifejlődését nem ismerhetjük meg: azt a birtokok elvétele erőszakkal megszakította.

Külön is ki kell emelni Nagy Vencel OSB (1897–1995) főszámvevő (1931–1938)⁶⁴ munkásságát. Az óvári akadémia elvégzése után jószágkormányzóként a főmonostor birtokához tartozó Tarján és Varsány gazdaságának vezetésével, egyúttal a tihanyi apátság javainak kezelésével bízták meg. Már a következő évben, 1931-ben megkapta számvevői kinevezését Kelemen Krizosztomtól. Bár tevékenysége a mezőgazdaságot rendkívüli szárazsággal sújtó évben indult, egyéves működése után Esterházy Móric gróf úgy értékelte, hogy őrá mint zárgondnokra tulajdonképpen nincs is szükség.

„Nem csodadolgot műveltem, hanem átvettem a tanulmányaim alapján, de a rendi egységekre szabottan azokat a vonatkozásokat, amik azután meghozták azt, hogy évről évre meg tudtuk készíteni kellő időben a mérleget, és a mérleg alapján nemcsak azt tudtuk megállapítani, hogy mennyi a plusz, mennyi az eredmény, hanem százalékosan is, a tőkéhez viszonyítottan, melyik gazdaság mit ér. Éveken keresztül látszott az eredmény, hogy bizony a személy szolgálata rendkívül fontos volt. Annak ellenére, hogy a számok halottak, nem beszélnek, de viszont amikor az eredmény mérlegelése van, akkor szólnak arról, aki a gazdaságvezető volt.”⁶⁵

Nagy Vencel először is a precíz gazdasági leltár elkészítését tűzte ki célul. „A pontos leltárhoz pedig Óvárra mentem segítséget kérni Világi Károly üzemtan és számviteli tanáromhoz [...]. Ő már ígéretet tett [...], hogy amikor kérek, húsz arra

64 1938 augusztusától főjószágkormányzói ranggal a főapátsági birtok Győr kerületi gazdaságai élére került, majd az észak-komáromi gazdasági kerületben az első bécsi döntés nyomán visszatért füssi és deaki birtokok irányítása képezte feladatát. Mint jószágkormányzó a második világháború éve alatt Ölböt és Tárkányt vezette. Nagy Vencel OSB visszaemlékezései gazdasági működésére. MMgMKA XI. 19, 24; MMgMKA III. 7658/1. Nagy Vencel OSB önéletrajza; Névár é. n.: 1339. sz.

65 Nagy Vencel OSB visszaemlékezése gazdasági működésére. MMgMKA XI. 19.

*alkalmas hallgatót jelöl ki, akik a leltárt útbaigazítás mellett meg fogják oldani.*⁶⁶ A leltár felvételét helyszíni, szűrőpróbaszerű ellenőrzésekkel kísérte figyelemmel, különös tekintettel arra, hogy Esterházy, mivel maga is nagybirtokos volt, a bencés birtokok belső ellenőrzését gyengének tartotta.

A főszámvevő hagyományosan mondható takarékosági intézkedéseket is alkalmazott, különösen szigorúan számoltatta el az egyes apátságokat a rendtagok és más szolgálattevők ellátására folyósított ellátmányokról. Célul tűzte ki a kamatterhektől való szabadulást, az adósságtőke lehető csökkentését is. Mintegy hét év alatt jelentős eredményeket sikerült elérnie, s ekkor rendi előljárója, ígéretéhez híven, eredményesen végzett főszámvevői munkálkodása után visszaengedte őt a vágyott gyakorlati gazdálkodás területére. Nagy Vencelnek a főapátja számára készített, a gazdálkodás teljes területéről átfogó képet adó gazdanotesze mintául szolgált más birtokok szakalkalmazottjainak is.⁶⁷

Nagy Vencel főszámvevőt a hosszú jószágkormányzói tevékenysége alatt komoly gazdasági tapasztalatokat szerző Vidóczy Asztrik OSB (1878–1944) követte tisztségében.⁶⁸ Az 1938–1941 közötti gazdasági évekről készített összefoglaló főszámvevői jelentésében taglalta az előzőekben többször említett, a körülötte tapasztalt gazdasági visszasságokkal a rendnek nemcsak anyagi, de belső morális vonatkozásban is sok kárt okozó, végül is felszámolt Komáromi Hengermalom Rt. helyzetét is.⁶⁹ A részvénytársaság felszámolását az 1939. december 4-én tartott közgyűlés kezdeményezte. A közgyűlés határozata szerint ha az Rt. vagyonát nem tudnák megfelelően értékesíteni, a rend követelése fejében megkapja az egész vagyont. Ugyancsak kiemelten foglalkozott a részvénytársaság ügyével az 1934–1938 közötti időszakról készült főapáti beszámoló is.⁷⁰ Az 1935. évi bizottsági jelentés szerint a rend kettős jogviszonyban állt az Rt.-vel: egyrészt mint részvényes, másrészt mint hitelező. Mint hitelezőnek a rendnek ekkor 548 746,26 pengő követelése volt. „Mérlegszerűen a részvénytársaság vagyona 651 211,90 pengőben van nyilvántartva”, a valóságban azonban az Rt. vagyona „lényegesen kevesebb”. A felszámolása iránti lépések az 1939-ben tartott közgyűlésen megtörténtek, így „ha a részvénytársaság vagyona elfogadható módon nem lenne értékesíthetők [!], a Ft. Rend követelése fejében a Rend tulajdonába fog átadatni”. A malom bérben volt Szabó Károly celldömölki malomtulajdonosnál, aki a bérletbe vételkor a malmot saját költségén modern, „visszaöntéses rendszerű” malommá alakította, így „kifogástalan üzemképes álla-

66 Nagy Vencel OSB visszaemlékezése gazdasági működésére. MMgMKA XI. 19.

67 A notesz két másolatát őrzi az MMgMK adattári gyűjteménye is. MMgMKA III. 7658./1–2. A pannonthalmi apátsági uradalom adatai: Nagy Vencel jószágigazgató életrajza és gazdasági naplója. 1931–1940. Pannonthalma; MMgMKA XV. 737–753. Boross Marietta anyaga.

68 Névár é. n.: 1084. sz. 1918–1930: jószágkormányzó a tihanyi apátság birtokain, 1931–1938: főapáti irodai igazgató Pannonthalmán, 1938–1944: főszámvevő.

69 PBFL GL Kivonat az 1938/39., 1939/40. és 1940/41. gazdasági évekre vonatkozó főszámvevői jelentésekből.

70 PBFL GL Főapáti előterjesztés a rendi gazdálkodásról (az 1934–1938 közötti időszakról) az 1939. évi nagykáptalanra. D. Egyebek e) Különjelentés a Komáromi Hengermalom Részvénytársaságról.

potban” volt. A bérlő azonban az elégtelen forgalom miatt szorongató anyagi problémákkal küzdött, a bérleti díjat sem tudta pontosan fizetni.

A bencés kongregáció sajátos pénzügyi intézménye volt az 1930. januártól kibocsátott, Komonczy Gáspár OSB főszámvevő (1928–1930)⁷¹ nevéhez fűződő belső forgalmi szükségpénz, amit elsődlegesen a rend apátságai közötti belső gazdasági kapcsolatokban használtak. A rend külső gazdasági kapcsolataiban természetesen csak az állami hivatalos fizetőeszközt, a pengőt használhatta, ám az egymás közötti elszámolásra kötelezett bencés gazdaságok, gazdasági egységek a pannonhalmi főpénztártól igényelt bankjegyekkel, a főszámvevő után közkeletű nevén „Gazsi-bankókkal” vásárolhatták egymás terményeit. A szükségpénz segítségével egyszerűsödött a rend gazdálkodásában a hitelügyletek kezelése, megszűnt a pénz szétosztásával járó állami, hivatali (banki és postai) portó, zavartalanul kamatozhattott a készpénzvagyon. E belső pénzhelyettesítő eszközt tizennégy éven át használták, megszüntetésére nem külön rendelet nyomán, hanem a bekövetkezett politikai-társadalmi-gazdasági átalakulással együtt került sor.⁷²

1939-ben a rendet 1933-tól főapátként vezető Kelemen Krizosztom előterjesztést készített a rendi gazdálkodásról a nagykáptalanra. Az 1933/1934–1937/1938. gazdasági évekre vonatkozó főapáti előterjesztés már a gazdaság szanálásának eredményességét tükrözte. „*Vizsgáljuk a múltat, s keressük ennek tanulságait.*”⁷³ A káptalani gazdasági tanácsnak azonban nemcsak a múlt eredményeit, de a jövő eshetőségeit is fontolóra kellett vennie. Gazdálkodásuk alapjait tekintve azok közé tartoztak, „*akik hivatásuk végzéséhez kitűzött céljaik eléréséhez szükséges anyagi eszközeik legnagyobb részét a földbirtokból, gazdálkodásból szerzik.*” Azonban szükségét látták felkészülni arra, hogy „*létünk alapjait a [közjövőben várható] változások utáni időkre is biztosítsuk. Nem térhetünk ki a korviszonyok szülte szükségszerű változások elől, de módját kell találnunk annak, hogy a változások hivatásunk teljesítését ne veszélyeztessék.*”

*

Áttekintve a bencés rend gazdasági helyzetét az első világháború végén és az 1920-as évek elején, illetve a fenyegető összeomlás elhárítására, a problémák súlyosságát jelző módon a Szentszék által küldött vizitátor bevonásával tett lépéseket, a több elemből álló, sikeres gazdasági stratégia kialakításában mindenképp hangsúlyoznunk kell a Gazdasági Bizottság alapos és következetes munkáját, az 1928-ban Rómába küldött jelentésükben összefoglalt problémák feltárását és a kiutkeresést. Alapvető fontosságú a végrehajtásban a rátermett – részben a meginduló szakképzett

71 Névtár é. n.: 1140. sz. 1928–1930: főszámvevő, 1930–1939: jószágkormányzó Pannonhalmán, 1939–1940: jószágkormányzó Győrben.

72 Ambrus 1965–1966: 79–82.

73 PBFL GL Főapáti előterjesztés a rendi gazdálkodásról (az 1934–1938 közötti időszakról) az 1939. évi nagykáptalanra. I., III. (Teher) fejezet.

rendi ellenőrzés kialakításával gazdaságilag is felkészült – rendi gazdasági vezetők szerepe. Kiemelten is hozzájárult a kongregáció anyagi helyzetének konszolidálásához Gácsér Kalazant OSB főjóságkormányzó és a szanalást 1938-ra végrehajtó Nagy Vencel OSB főszámvevő, akinek nemcsak gazdasági szakképzettsége, de az óvári akadémiaival mindvégig fennálló szoros szakmai kapcsolata is fontos tényező volt tevékenységében.

Utalásképpen, rövid kitekintésként a többi szerzetesrendi birtokra, szólnunk kell még a nagyobb birtokkal rendelkező rendek közül a hazánkban is működő piarista rend korabeli helyzetéről. A bencés gazdaságirányításban mindvégig nyomon követhetjük, hogy más nagybirtokok tapasztalataira is odafigyeltek, s a szakképzett rendi ellenőrzés kialakítását hasonlóképpen az óvári gazdasági akadémiára küldött rendtagokkal megindító Magyar Kegyes Tanítórend gazdálkodására különös figyelmet fordítottak.

A piarista kuzstodiátus gazdálkodásának, a Tihanyhoz tartozó bencés birtokok nagyobb részéhez hasonlóan Somogy megyében fekvő mernyei uradalom gazdasági tevékenységének elemzését Tóth Tibor végezte el, a reformkori s az elkülönözések végbementét bemutató korszak,⁷⁴ illetve a tőkés viszonyok közti fejlődés első világháborúig terjedő szakaszát illetően.⁷⁵ A rend uradalmi főkormányzója, az ugyancsak óvári agrárakadémiai képzést szerző Szentiványi Béla OSchP (1883–1961) csaknem a birtokok második világháborút követő elvételéig, 1943-ig foglalta össze „a piarista gazdálkodás történetét”.⁷⁶ Az első okleveles rendtagként 1923-ban kezdett dolgozni a rend birtokán, 1934 után pedig az egész gazdálkodás irányítása szakképzett rendtagok kezébe ment át.⁷⁷

A piarista birtokokat, gazdálkodásukat és a birtokvezetést egyaránt természetesen befolyásolta az első világháború éveinek hadigazdálkodása: a termelés korlátozása katonai érdekből, a bevonultatott cselédek kieső munkaereje, az igáslovak lefoglalása katonai szolgálatra, a nyersanyaghiány, de főként a mezőgazdasági termékek maximalizált hatósági árszabása. „*S mire a szerencsétlen kimenetelű háború befejeződött, itt álltak a gazdaságok devalválódott pénzüikkel, üres magtáruikkal, lerongyolódott gépeikkel, hiányos felszerelésükkel, tatarozatlan épületeikkel [...]*”⁷⁸ Ezekben az években a rendi vezetés első és legfontosabb feladatának „*az ingatlanokban fekvő törzstőkéek hiánytalan átmentését*” tartotta.⁷⁹ Nem terhelte viszont az uradalmat helytelen, gazdasági pozíciókra vonatkozó személyi és konkrét gazdál-

74 Tóth 1978.

75 A nagyüzemesedési tendenciák birtokigazgatásra és üzemvezetésre gyakorolt hatását mintaszerűen mutatta be a mernyei uradalom 1867–1914 közötti történetének feldolgozásában. Tóth 1977.

76 Szentiványi 1943: 3.

77 Szentiványi állította össze 1924-ben *A magyar kegyes tanító-rend uradalmi gazdatiszjeinek Szolgálati Szabályzata* című „pragmatikát” a rendfőnök kérésére, a hasonló birtokok gyakorlatát is figyelembe véve. Szentiványi 1943: 348–349.

78 Szentiványi 1943: 342–343.

79 Szentiványi 1943: 34.

kodási döntések (például részvénytársaságok, mezőgazdasági üzemek, bérleti szerződések) sorozata, rosszul értelmezett erkölcsi kötelezettségből fakadó és jelentékeny veszteséget okozó hadikölcsönjegyzés, nem vesztek országhatáron kívülre került értékes gazdaságokat. Így Szentiványi kormányzó joggal állapíthatta meg: „*A vesztt háború, a forradalom és a kommün okozta károkat hamar kiheverte a birtok.*”⁸⁰ A fentiekben utaltam rá, hogy a bencés rend gazdasági gondjait tárgyaló dékánygyűléseken Kroller apát is hangsúlyozta: a kialakult helyzetért nemcsak a külső tényezők, hanem a helytelen, nem gazdasági szakszerűséggel megtett belső lépések is felelősek. Hasonlóképp értékelt a Gazdasági Bizottság fentebb ugyancsak idézett jelentésében, első helyen említve a „helytelen gazdálkodást”.

Mindenképpen hasonló, gyökeres fordulatot jelent viszont a két rend birtokainak gazdasági irányításában az okleveles világi kezelőtisztek mellett a gazdasági képesítést szerző rendtagok munkába állása, amivel megindult a szakképzett belső rendi ellenőrzés. Tekintve azonban a rendelkezésre álló időszak viszonylagos rövidségét, e folyamat teljes kifejlődését a birtokok közeledő elvétele és a második világháború utáni gyökeres politikai-társadalmi változás erőszakosan megszakította.

FORRÁSOK

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár Adattára (MMgMKA)
Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltára Főapáti Iratok Tára (PBFL FIT)
Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltára Gazdasági Levéltár (PBFL GL)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ambrus Béla 1965–1966: Egy apátsági szükségpénz. *Numizmatikai Közlöny* (64–65.) 79–82.
- Boros Zoltán 2014: A Pannonhalmi Főapátság gazdálkodása, 1848–1950. In: Virág Zsolt (szerk.): *Pannonhalmi Bencés Főapátság Apátság Major Látogatóközpont*. Pannonhalma, 65–86.
- Csóka J. Lajos 1969: *Szent Benedek fainak világtörténete, különös tekintettel Magyarországra*. I–II. H. n.
- Fülöp Éva 1999: „Gazdászati ügyek” a magyarországi bencés kongregáció 1912. évi káptalanján. Hajdú Tibor főapát előterjesztése (forrásközlés). In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve IX*. Budapest, 407–437.
- Fülöp Éva 2004: A képzett rendi ellenőrzés kialakulása a bencés kongregáció birtokain. In: Pócs Gyula (szerk.): *Falvak, földek, földművesek*. Budapest, 201–218.
- Fülöp Éva Mária [1985]: *Szántópuszta kapitalizmus kori agrártörténete. 1848–1945*. (Szántódi Füzetek IX.) H. n.
- Fülöp Éva Mária 1992: Simor gazdasága a társadalom szolgálatában. In: Beke Margit (szerk.): *Simor János Emlékkönyv*. (Strigonium Antiquum 1.) Budapest, 65–75.

80 Az 1925. évi káptalangyűlés arról számolt be, hogy már az 1921/1922. gazdasági évtől jelentős mérvű behúzásokra kerülhetett sor, például a birtok gépesítése terén. Szentiványi 1943: 375.

- F[ülöp] É[va] M[ária] 1993: 'Egyházi birtok' szócikk. In: Diós István (főszerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. II. Budapest, 862–881.
- Fülöp Éva Mária 1995: *A magyarországi bencés kongregáció birtokainak gazdasági szervezete és irányítása, 1848–1949*. (METEM-könyvek 8.) Budapest.
- Fülöp Éva Mária 2012: A rendkormányzat gazdasági irányító közegei a magyar bencés kongregáció 19–20. századi gazdálkodásában. A gazdaszat (*res oeconomica*) szerepe a rendi gyűléseken. In: Illés Pál Attila – Juhász-Laczik Albin OSB (szerk.): *Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon*. (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák 7/2.) Budapest, II. 1047–1062.
- G[ál] F[erenc] – E[rdő] P[éter] 1993: 'Dispositio' szócikk. In: Diós István (főszerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. II. Budapest, 631–632.
- Horváth Ádám 1915: *Szent Benedek élete és rendjének története Magyarországon*. Pannonhalma.
- Kaposi Zoltán 2017: Christian Kraft zu Hohenlohe-Ohringen herceg uradalmi Magyarországon. In: Szirácsik Éva (szerk.): *Nagyváthy és a magyar uradalmak*. (Dominium III.) H. n., 213–234.
- Névtár é. n.: *A pannonhalmi Szent Benedek-rend névtára 1802–1986*. Összeáll. Berkó Pál, Legányi Norbert. H. n.
- Pannonhalmi Olvasókönyv é. n. [1990]: *Pannonhalmi Olvasókönyv*. I. XIX–XX. századi iratok. Összeáll. Sólymos Szilveszter OSB. Gépirat, Pannonhalma.
- Sólymos László Szilveszter OSB 1990: Kruesz Krizosztom (1865–1885). *Pannonhalmi Főapátok*. I. (METEM-könyvek 2.) Budapest.
- Sólymos Szilveszter 1997: *Ezer év száz bencése*. Pannonhalma.
- Sólymos Szilveszter 2003: *Balatonfüred-fürdő bencés kézben 1743–1949 között*. Tihany.
- Sörös Pongrácz 1916: *A Pannonhalmi Főapátság története. Hatodik korszak. A Rend új munkaköre 1802-től napjainkig*. (A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története 6/A.) Budapest.
- Szentiványi Béla 1943: *A piarista kuszodiátus gazdaságtörténete*. Budapest.
- Tóth Tibor 1977: *Nagybirtoktól a nagyüzemig. A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig*. Budapest.
- Tóth Tibor 1978: *A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában*. (Agrártörténeti Tanulmányok 5.) Budapest.
- Várszegi Imre Asztrik 1985: *Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát (1884–1950)*. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

Menedzseruralom? Szervezeti evolúció és tisztviselői karrierpályák egy biztosítótársaságnál

Számos gazdaságtörténész szerint a legjelentősebb változás, ami a gazdaságban a 19. század utolsó harmadában és a 20. század első felében végbement, a modern nagyvállalat és a menedzserkapitalizmus¹ kialakulása volt. Ez azt jelenti, hogy a termékek és szolgáltatások termelésére és elosztására vonatkozó legfontosabb döntések olyan fizetett menedzserek hierarchikus együttműködésében születnek, akiknek minimális vagy semmilyen tulajdonosi részesedésük nincs az adott vállalatban.² Az új szervezeti és menedzsmentformák ugyanakkor nem egyszerre jelentek meg az egyes országokban és szektorokban.³ A téma klasszikus szerzőivel, elsősorban Chandlerrel szemben megfogalmazott leggyakoribb kritika, hogy elemzéseikben szinte kizárólag az Amerikai Egyesült Államokra, esetleg Nagy-Britanniára és Németországra koncentrálnak, más országokra nem terjed ki a figyelmük. Az is joggal kifogásolható, hogy ezek a tanulmányok főleg a nagy méretű ipari vállalatokról szólnak, elenyészően kevés szót szentelnek a szolgáltató ágazatoknak. Az elmúlt két évtizedben viszont született néhány munka, amely megpróbálta a chandleri modellt néhány angolszász ország biztosítási piacára alkalmazni.⁴ Közép-Európa, illetve Magyarország esetében ugyanakkor ilyen vizsgálat eddig nem született. Magyarországon a 20. század közepéig nem sok olyan nagyvállalat jött létre, amelynél a rétegzett vezetési hierarchiát és abban a vezető tisztviselők karrierpályáját vizsgálhatnánk. A hazai nagy biztosítók szervezete szerencsére a kevés kivétel közé tartozik, ráadásul a Monarchia biztosítási szektorában éppen szervezeti értelemben néhány nemzetközileg is jelentős újítás jelent meg ebben az időben, az általános biztosítótársasági forma kialakulásától a trieszti Generali unikális, kettős szervezeti és működési modelljéig.

---

1 Chandler azokat a rendszereket illette menedzserkapitalizmus névvel, amelyekben a fizetett menedzserek által vezetett cégek vannak túlsúlyban. Chandler 1977: 9–10. Későbbi munkáiban megkülönbözteti az észak-amerikai versenyző és a német típusú kooperatív menedzserkapitalizmust. Chandler 1990. Jelen tanulmány egyetlen vállalattal foglalkozik, ezért menedzserkapitalizmus helyett a menedzseruralom kifejezést használok.

2 Chandler 1984: 1.

3 Lásd Chandler 1962; Chandler 1977; Chandler 1990; Schmitz 1993. Chandler műveiről mint történeti vállalatelméletéről: Halmos 2003; Madarász–Valentiny 2015.

4 Pearson 1997; Kenely–Verhoef 2016.

Jelen tanulmány Magyarország első és legsikeresebb, közel egy évszázadig fennálló általános biztosítóját, az Első Magyar Általános Biztosítótársaságot vizsgálja meg két szempontból. Írásom első felében arra keresem a választ, hogy hogyan alakult a társaság szervezete. A második rész fókuszában a részvényesek és a tisztviselők karrierpályái állnak. Kik és milyen úton juthattak el a vállalati hierarchia csúcsára? Milyen leányvállalati pozíciók nyíltak, kiknek és miért ajánlották fel azokat? A kutatás elsődleges forrásául a cég alapszabályai, igazgatósági és üzleti jelentései, illetve a cégjegyzékben, a kompaszokban és a zárszámadásokban megjelenő tisztviselőkből, igazgatósági és választmányi tagokból épített több mint 900 fős adatbázis szolgált.

A vállalat szervezeti evolúciója

Az általános biztosító

Az Első Magyar Általános Biztosítótársaság (a továbbiakban EMÁBIT) egy Triesztben már bevált, Bécsben még alig, Pesten pedig még egyáltalán nem alkalmazott formában: általános, minden biztosítási ággal foglalkozó részvénytársaságként lépett a piacra.

A biztosítótársaságok működése – legalábbis a mindenre kiterjedő állami szabályozások kora előtt – viszonylag egyszerű volt, és nem követelt túl magas működési költségeket. A legfontosabb költségelemek, a jutalékok, a postaköltségek, a kárbecslők költségei és a kisszámú központi tisztviselők bére összesen sem tette ki az éves díjbevétel egyötödét. Egy-egy társaság sikerét vagy bukását nem a működési hatékonyság, hanem a kockázatok helyes felmérése és kezelése határozta meg. Egy biztosítótársaság ebben a tekintetben különbözik leginkább a Chandler által vizsgált termelő nagyvállalatoktól, amelyek létrejötteinek legfőbb mozgatórugója a költségek racionalizálása. Az iparvállalatok gyors növekedésének motorja a folyamatos integráció volt, amelyen keresztül a költséges piaci koordinációt váltották fel fokozatosan a vállalaton belüli adminisztratív koordinációval.⁵ A biztosítótársaságok működési modelljének kialakításában azonban a költség szempontot megelőzte a kockázatkezelés szempontja.

Robin Pearson az angol biztosítási piacról szóló elemzéseiben megkülönbözteti a biztosítástechnikai és a morális kockázatot.⁶ Érvéleése szerint amíg a biztosítók a technikai kockázatot (jégverés, tűzvész, haláleset) egyre inkább igyekeztek tudományos módon kezelni – múltbeli statisztikák alapján árazni a bekövetkezés valószínűségét –, addig a morális kockázat (a felek között fennálló információs aszim-

5 Lásd tranzakciós költségelmélet a vállalatok kialakulásának magyarázatára. Coase 1937; Williamson 1975.

6 Pearson 1997; Pearson 2002.

metria kihasználása, szélsőséges formájában a biztosítási csalás) más megítélés alá esett. Kezelésére – különösen az életbiztosítások esetében – számos eszközzel kísérleteztek, de az egyik legkorábbi és az egyik legfontosabb még a 19. század végén is a specializáció maradt. Angliában a 18–19. századi gyors ipari fejlődés elegendően nagyszámú biztosítandó kockázatot teremtett: tűzveszélyes üzemeket, tűzvésznek kitett városi házakat, tengeri útra induló kereskedelmi hajókat. Ezen a piacon racionális volt az ágazati és ezzel együtt nagyon gyakran a területi specializáció, mert így is kellően nagy veszélyközösségek maradtak egy-egy biztosítónál ahhoz, hogy az üzletmenet ne váljon túlságosan kiszámíthatatlanná.

A kontinens széttagoltabb és kisebb piacain ez a modell kevésbé bizonyult sikeresnek. A Habsburg Birodalom első biztosítói szintén specialisták voltak. Létrejöttük önmagában is általában egy kockázatdiverzifikáció eredménye volt. Az 1807-ben alakult Révkomáromi Hajózásbátorságosító alapítói komáromi, a Béga-burcsellások Biztosító Egyesületének tagjai nagybecskereki gabonakereskedők; az első trieszti hajóbiztosítók tulajdonosai szintén kereskedők és hajótulajdonosok; az 1843-ban Pesten alapított Jégverés Ellen Kölcsönösen Biztosító Magyar Egylet tagjai pedig magyarországi nagybirtokosok voltak. A példákat még hosszan sorolhatnánk. Közös bennük, hogy mindannyian az alaptevékenységük járulékos kockázatait igyekeztek egymással megosztani, ezért hoztak létre biztosítót. Ugyanakkor tevékenységüket nem terjesztették ki sem földrajzi, sem ágazati értelemben, feltehetőleg éppen a személyes üzleti kapcsolatok világából való kimerészkedés morális kockázata miatt.

Ezek a társaságok azonban átmeneti sikereik után nem bizonyultak hosszú életűeknek. Ennek oka pedig a kockázatok másik nagy csoportjának, a technikai kockázatnak a kezelésében rejlett. A túlzottan kicsi és koncentrált veszélyközösség extrém káringadozáshoz vezet, amelynek gazdasági következményeit a mai biztosítók részben tartalékolással, részben viszontbiztosítással próbálják kiküszöbölni. Ezeket az eszközöket a 19. század első felében csak nagyon ritkán alkalmazták. A specialista kisbiztosítók közül az egyesületi formában működők számára a káringadozás kezelésének két alternatívája állt rendelkezésre: vagy aránylagos kártérítést fizettek az év végén, magyarul minden károsult annyit kapott, amennyi jutott; vagy teljes kártérítést fizettek, de a káros üzleti év végén a tagoktól pótbefizetést kértek. Egyik esetben a károsult, a másikban a kármentes tagok voltak rendkívül elégedetlenek. A néhány részvénytársasági formában működő biztosító, mint például a Révkomáromi esetében az alaptőke szolgált a veszteséges évek fedezetéül. Ez, ahogy a társaságok rövid élettartama mutatja, korántsem bizonyult mindig elegendőnek.

A Habsburg Monarchia első, hosszú távon is sikeres társaságai más módját választották a kétféle kockázat kezelésének. 1822-től Triesztben sorra jöttek létre azok a társaságok, amelyek a következő évszázadban az osztrák, az olasz és a magyar piacnak is meghatározó szereplői lettek: az Azienda, a Generali és az Adria Biztosító.

Ezek a biztosítók kezdetől fogva több ágazatot – kezdetben általában szállítmány- és tűzbiztosítást, majd jégverés elleni és életbiztosítást – műveltek, és működési területüket a Monarchia egész területére kiterjesztették. Ezzel létrejött az általános biztosító formája, amely aztán a kontinens számos országában elterjedt. Stratégiájuk lényege, hogy a biztosítástechnikai kockázatot igyekeztek diverzifikálni. A kockázat tudományos, statisztikai megközelítéséből kiindulva feltételezték, hogy nem lesz egyszerre rossz év Magyarországon és Lombardiában, a tengeri viharok és a járványok nem esnek egybe a tűzvészekkel és a jégverésekkel. Valóban feltételezték csupán, mert a statisztikai alapú árazás, az életbiztosítás kivételével, csak a század utolsó harmadában vált általánossá.

Az általános biztosítóknak ugyanakkor megoldást kellett találniuk a diverzifikációval együtt megnövekedett morális kockázat kezelésére. Ennek módjai fokozatosan alakultak ki, az életbiztosításban alkalmazott kockázatelbírálási módszerektől, mint a biztosított józanéletűségéről szóló ajánlások bekérése, az általános szervezeti megoldásokig, mint a vezérügynökségek alá szervezett fő- és alügynökségek hálózata, amely az értékesítés mellett első körös kockázatelbírálási feladatokat is ellátott. A fizikai koncentráció szintén a kockázatcsökkentés egyik eszköze volt. A Habsburg Monarchia biztosítói kevés kivételtől eltekintve Triesztben, Bécsben és Pesten koncentráálódtak. Ez biztosította számukra a könnyű és gyors hozzáférést egyrészt a kulcsfontosságú üzleti információkhoz (például melyik ügyfél jelent kiemelt kockázatot), másrészt a megfelelő szakember-utánpótláshoz.⁷

A magyar biztosítási piacon 1858-ig néhány területileg is korlátozottan működő specialista társaságon kívül a már említett három trieszti általános biztosító, néhány ágazati specialista bécsi társaság és a szintén bécsi Első Ausztriai Tűzkárbiztosító működött. Ez utóbbi cég a tűzbiztosítás mellé felvette a szállítmány-, majd az életágazatokat is, és az 1850-es évekre általános biztosítóvá alakult. Ezt követte 1857-ben az Első Magyar Általános Biztosító Társaság megalakulása. A biztosító kezdetben tűz-, jég- és szállítmánybiztosítással foglalkozott, 1860-tól az életbiztosítási ágazatot is bevezette.⁸

Az általános biztosítókhoz természetesen egyszerre sokkal nagyobb tőkét kellett mozgósítani, mint a kisebb specialista társaságok alapításához. A Monarchia általános biztosítóit általában 2–4 millió forint névleges alaptőkével hozták létre. Az EMÁBIT és a Pesti Biztosító alaptőkéje 3 millió forint volt, a Generalié 4, a Phönixé csak 2. A szükséges tőkét igen rövid idő alatt sikerült hazai forrásokból összeszedni, ráadásul nagyszámú, közel ötszáz részvényestől. Az elaprózott részvénytőkét, illetve a tulajdon és irányítás ebből következő szétválását a modern nagyvállalat egyik ismérveként kezeli a vállalattörténeti szakirodalom.⁹

7 Lásd Krugman telephelyelmélete: a koncentráció és az egyesített munkaerőpiac mint a kockázatcsökkentés egyik módja, mind a vállalat, mind a munkavállaló számára. Krugman 2003: 55–59.

8 EMÁBIT 1908: 78.

9 Schmitz 1993: 7.

Az általános biztosítótársasági forma sikerét jelzi, hogy 1875-ben már a három trieszti, a három bécsi és a két pesti általános biztosító mérlegfőösszege tette ki a magyarországi piacon működő huszonhárom biztosító összesített mérlegfőösszegének 80%-át, 1890-re pedig ugyanezen vállalatok – ekkor már cégcsoportok – az összesített mérlegfőösszeg közel 90%-ával rendelkeztek. Az általános biztosítók a századforduló után is megőrizték dominanciájukat, az csak az életbiztosítások területén enyhült valamelyest az angol és amerikai multinacionális életbiztosítók piacra lépésével.

Az EMÁBIT azért válhatott nagyvállalattá, mert az általános biztosítói formát választotta. Ez volt az alapja későbbi szervezeti evolúciójának, ez tette lehetővé és szükségessé, hogy a tulajdon és az irányítás már a működés kezdetén lazábban fonnódjon össze, mint hazai versenytársainál, és ezért vizsgálhatjuk éppen az ő példáján keresztül a menedzseri kapitalizmus jeleit a magyarországi biztosítási piacon.

Az EMÁBIT mint cégcsoport

Az EMÁBIT nemcsak nagyvállalattá, de egyre jelentősebb cégcsoporttá is vált az évtizedek múlásával. Az első leányvállalatok már az 1860-as években megjelentek két viszontbiztosító társaság formájában, amelyek közül a Pannonia Magyarországon, a Securitas pedig a Lajtán túli tartományokban fejtette ki tevékenységét.

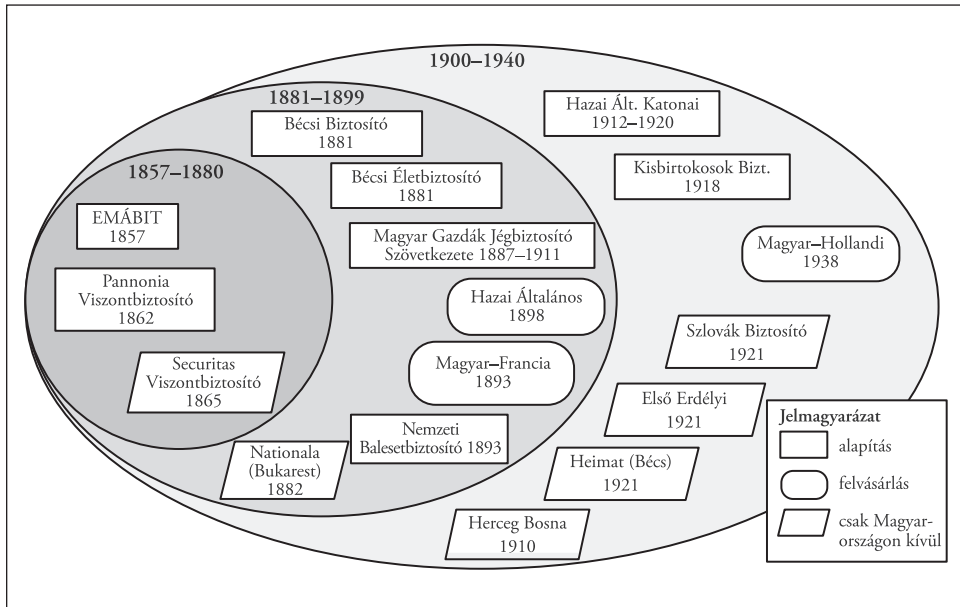
Az örökös tartományokban a társaság már az első évben megkezdte a biztosítások árusítását. Vezérügynökséget létesítettek Bécsben, Triesztben és Prágában, és továbbiakat terveztek Krakkóba, Lembergbe, Czernowitzba és Lombardiába. A kezdeti nemzetközi orientációt jelzi, hogy 1865-ben Egyiptomban, Alexandriában nyitott fiókot az EMÁBIT, amely egészen az első világháborúig sikeresen működött. Az első évek gyors hazai növekedésével szemben azonban a külföldi üzlet volumene nem váltotta be a kezdeti nagy reményeket, a társaság működése egyre inkább Magyarország-fókuszúvá vált. Ennek első következménye az osztrák tartományokban zajló tevékenység átszervezése lett. A két bécsi székhelyű leányvállalat, a Bécsi Biztosító Társulat és a Bécsi Élet- és Járadékbiztosító Intézet 1881-es megalapításához közvetlenül az a felismerés vezetett, hogy az osztrák ügyfélkör kifejezetten tartózkodik magyar – különösen magyar nevű – társaságnál biztosítani életét és javait.¹⁰ A két cég 1925-ig tartozott az EMÁBIT érdekeltségi körébe.¹¹

A cégcsoporttá alakulás következő lépcsője egy újabb – ezúttal ágazati – részpiac, a jégbiztosítás sikertelenségéből következett. A jégbiztosítással már az 1830-as évek óta küzdöttek a trieszti, bécsi és hazai biztosítók a magyar piacon. Az extrém

¹⁰ EMÁBIT 1908: 105.

¹¹ A Bécsi Biztosítót a bécsi székhelyű Phönix Általános, a Bécsi Élet- és Járadékbiztosítót az ugyancsak Bécsben székelő Phönix Életbiztosító vásárolta meg és olvasztotta magába 1925-ben. Nagy Magyar Compass 1927: 51/2. 781, 804.

1. ábra. Az Első Magyar Általános Biztosító cégcsoport

káringadozás miatt hol abbahagyták, hol újrakezdték az ágazat művelését. Az EMÁBIT kezdettől fogva elkötelezett volt mellette, ugyanakkor működésének első három évtizedében és különösen az 1880-as években jelentős veszteségeket könyvelhetett el.¹² Az igazgatóság megoldásnak a szövetkezeti forma bevezetését tartotta, miközben a részvénytársasági jégüzletet is tovább művelték. Így 1887-től megkezdte működését a Magyar Gazdák Jégbiztosító Szövetkezete, amelybe a korábbi piaci díjtételnél 20%-kal alacsonyabb díjért léphettek be a gazdák, amennyiben 12 évre elkötelezték magukat a társaság mellett. Az egyesületet 100%-ig az EMÁBIT viszontbiztosította. Az első 12 év tapasztalata alapján mérsékelt volt az érdeklődés a gazdák részéről, és az EMÁBIT-nak hatalmas vesztesége keletkezett. A további tagszervezést beszüntették, de a később beléptek még a 12 év lejártáig megtarthatták a biztosításukat. Így az egyesület még az 1910-es évek elején is létezett.¹³

1893-ban következett be először a cég életében, hogy egy konkurensét felvásárolta. A Magyar–Francia Biztosítót 1879-ben alapította a botránys körülmények

12 1858 és 1886 között 12 olyan év volt, amikor a kifizetett károk összege meghaladta a tiszta (törlések és viszontbiztosítás levonása utáni) díjbevételt, és a 29 év összességében is minimális veszteséget mutatott. Az átszervezés közvetlen kiváltó oka volt ugyanakkor, hogy az 1880 és 1886 közötti 7 esztendőből 6 volt veszteséges, és a károk 2,6 millió Ft-tal, 41%-kal haladták meg a bevételeket. A viszontbiztosítást is figyelembe véve azonban nem volt ennyire rossz a helyzet, az ágazat minimális nyereséget mutatott. BFL VII. 2.e. Cg. 1876/570, Cg. 593/1915. EMÁBIT Zárószámok 1858–1947/48.

13 EMÁBIT 1908: 130–133.

között csődbe ment francia befektetési bank, a Société de l'Union Générale.¹⁴ A cég nem kis részben különösen agresszív tűzbiztosítási árpolitikájának következtében még több mint egy évtized után is jelentős veszteséggel működött. Az EMÁBIT 1892 őszén vásárolta meg a cég többségi részesedését Hatvany-Deutsch Sándor, a Magyar–Francia igazgatósági tagja és Kohner Ágoston közreműködésével. A társaságot átszervezték: az életbiztosítások árusítását megszüntették, a meglévő kötvényállományt az EMÁBIT vette át. A Magyar–Francia ügynökei az EMÁBIT életbiztosításait árulhatták, az elemi biztosítások művelése folytatódott, de „belterjesebb és gondosabb módon”, ami minden bizonnyal az értékesítés visszaszorítását, az árak emelését és a meglévő állomány kezelését jelentette.¹⁵ A társaság a két világháború között a Foncière-csoport érdekltségébe került át, és 1937-ben beolvadt a Foncière Általános Biztosítóba. Ugyanennek az üzletnek a következménye az 1893-ban a Magyar–Franciával közösen alapított Nemzeti Baleset- és Munkásbiztosító Rt., később Nemzeti Balesetbiztosító Rt., amely egészen 1943-ig tartozott a csoporthoz, amikor a Pannonia Vizsontbiztosítóba olvadt. A társaság fennállásának fél évszázada alatt átvette több, az EMÁBIT érdekkörébe került biztosító balesetbiztosítási tárcáját,¹⁶ ez idő alatt mindvégig a csoport balesetbiztosítási specialistájának számított.

A következő felvásárlási célpont 1898-ban a nem sokkal korábban létrejött Hazai Általános Biztosító Rt. volt, amellyel közösen alapították az elsősorban a katonák életbiztosítására szakosodott, rövid életű Hazai Általános Katonai Biztosítót. A Hazain keresztül áttételesen az EMÁBIT-csoporthoz tartozott az elsősorban vidéki birtokos ügyfélkörre fókuszáló Kisbirtokosok Biztosító Intézete, amely anyavállalatával együtt az államosításig fennmaradt.

A világháború előtti és utáni területi változások természetesen az EMÁBIT stratégiájára, így a cégcsoport összetételére is hatással voltak. Bosznia-Hercegovina annektálása után Herceg Bosna néven indított szarajevói székhelyű céget a társaság, Trianon után pedig az utódállamokban volt kénytelen az ottani állományait helyi székhelyű, de az EMÁBIT érdekltségéi körébe tartozó cégeknek átadni.

Az utolsó nagy bővülést a csoportban az 1936-os év nagy biztosítási csődjei hozták. Az év tavaszán egész Európában nagy feltűnést keltett az osztrák Phönix Életbiztosító (Lebensversicherungs-Gesellschaft Österreichischer Phönix) csődje, amely aztán az egész cégcsoportot, így magyarországi leányvállalatait is érintette. Az elemi ágazatokat művelő Phönix Általános Biztosító Társaság állományát a

14 A francia befektetési bank rövid működése alatt (1878–1882) rendkívül kockázatos közép-európai befektetéseiről és elképesztően gyors növekedéséről volt híres, igazán nagy visszhangot azonban botrányos csődje keltett a korabeli sajtóban. A lyoni és párizsi tőzsdéket is megrázó esetet történészek és közgazdászok a panamabotrányjal együtt emlegetik, mint a csalárd pénzügyi spekuláció mintapéldáját.

15 EMÁBIT 1908: 140.

16 A bécsi Testi Balesetek Ellen Biztosító Iparosok Szövetkezetének hazai fiókjintézete (1896), Hazai Általános Biztosító Rt. (1898), Allianz Élet- és Járulékbiztosító Rt. (1923).

Providentia Biztosító Rt. vette át, az igen jelentős méretű életbiztosítási állomány esetében az ügyfelek védelméről ugyanakkor a kormánzatnak kellett gondoskodnia. A 4040/1936. számú kormányrendelet hét társaság részvételével létrehozta az Unitas, a Phönix Magyarországi Életbiztosításait Lebonyolító Rt.-t a károk és lejáratú szolgáltatások kifizetésére. A társaságban az EMÁBIT is részt vett. Ugyanebben az évben vált tarthatatlanná a Magyar–Hollandi Biztosító anyagi helyzete is. A társaságot 1937-ben a Pénzügyi Központ vette át, majd adta el a következő évben az EMÁBIT-nak, amely 1944-ben be is olvasztotta a céget.

Az anyavállalat üzleti szervezete az alapításkor

Az EMÁBIT már működésének első éveiben sok tekintetben megfelelt a nagyvállalat vállalat-történetben általánosan elfogadott kritériumainak, ezért lehet létjogosultsága, hogy szervezetét a chandleri vállalati formákhoz próbáljuk hasonlítani. A leggyakrabban használt kritériumok: 1. az üzleti volumen és a dolgozói létszám; 2. rendkívüli tőkeigényesség; 3. diverzifikált termékportfólió; 4. a tulajdon és az irányítás szétválása; 5. több telephelyes működés; 6. horizontális, illetve vertikális integráció; 7. a gazdasági tranzakciók internalizálása; 8. fizetett menedzseri réteg alkalmazása.¹⁷ Ezek közül az első négynek az EMÁBIT tökéletesen megfelelt. A társaság működésének első évében már több mint 2000 ügynökkel dolgozott, és legfontosabb ágazatában, a tűzbiztosításban közel 50%-os piaci részesedést ért el. A korabeli részvénytársaságok között kiemelkedően magas, 3 millió Ft-os alaptőkével jött létre,¹⁸ noha ennek teljes befizetésére nem volt szükség, és soha nem is került sor.¹⁹ Működésének negyedik évétől már a fő biztosítási ágak mindegyikét művelte, és a klasszikus bankári tevékenységek közül váltóleszámítolást is végzett. Tulajdonosi szerkezete a korabeli Magyarországon rendkívül elaprózottnak számított; az alapítás és a működés megkezdése közötti fél évben részvényt jegyzők közül 491 főt ismerünk név szerint.²⁰ A több telephelyes működés és a horizontális, illetve vertikális integráció feltételének kezdetben egyáltalán nem felelt meg. Vertikális integrációra a szolgáltatási szektorban, különösen a pénzügyi szolgáltatások területén

17 Schmitz 1993: 5–7.

18 Mint láttuk, a korabeli nagy biztosítók is 2–4 milliós alaptőkével rendelkeztek, a hazai bankok közül a Pesti Hazai Első Takarékpénztárt 1839-ben 2,4 millió, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankot 1842-ben 1 millió, a Magyar Általános Hitelbankot 1867-ben 12 millió Ft-os tőkével alapították.

19 A társaság a lejegyzett tőkével nem tudott mit kezdeni. A mindennapi üzletmenetnek nem volt rá szükség, jövedelmezően befektetni pedig – megfelelő értékpapír-kínálat hiányában – nem tudta volna. Ezért inkább be sem szedték. Jegyzés után 20%-ot, majd az életbiztosítási üzlet elindulása után további 10%-ot fizetettek be a részvényesekkel, a többire kötelezvényt szedtek, majd 1880-ra a maradék 70%-ot két lépésben elengedték, a részvényeket teljesen befizetettnek tekintették. Pompéry 1883: 18; EMÁBIT 1908: 108.

20 Érdekeség, hogy szinte mindannyian magyarországi illetőségűek. Monarchián kívüli tőke egyáltalán nem jelenik meg, bécsi részvényjegyzőt is mindössze tízet találunk. Az új részvényjegyzők névsorát közli a *Pesti Napló* az 1857. július 28., 29., 31., augusztus 12., 20., szeptember 1., illetve 1858. január 8-i számaiban.

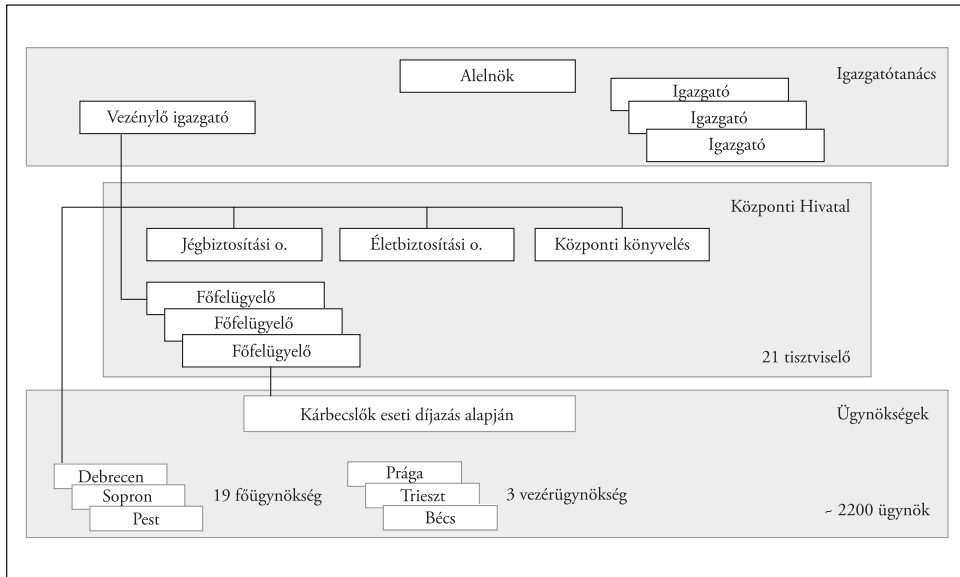
minimális lehetőség nyílik, a hazai piacon fő-, külföldön pedig vezérügynökségekre alapozott működés pedig inkább hasonlított önálló vállalatok piaci alapú együttműködésére, mint telephelyek vagy horizontálisan integrált egységek vállalaton belüli koordinációjára. Az utolsó két kritériumnak ismét csak megfelel az EMÁBIT működése, sőt, mint látni fogjuk, a gazdasági tranzakciók internalizálásának és a fizetett menedzseri réteg megjelenésének szempontjából mutat leginkább a chandleri termelő nagyvállalatokéhoz hasonló fejlődési pályát.

1858 végén a társaság szervezete valahol a Chandler által klasszikus vállalkozói vagy családi vállalati működési módnak tartott, később E-formának elnevezett modell és a centralizált nagyvállalat hivatali piramisa, vagyis a chandleri U-forma között helyezkedett el. A vállalkozói modell általában egy telephelyes szervezetében a vállalkozó, egyben tulajdonos közvetlenül irányítja mind a stratégiai ügyeket, mind a napi működést, és ebben legfeljebb termelési vezetők és néhány részterület, mint a könyvelés vagy a jog specialistái támogatják.²¹ Az EMÁBIT esetében a legfontosabb részvényesek az elnök által vezetett választmányban foglaltak helyet, ennyiben a modell eltér a klasszikus vállalkozóitól. Az igazgatóság azonban a napi működés irányításában is részt vett. Az alelnök vezetésével hetente ülésezett, egy-egy igazgatósági tag – rotációban – mindennap szolgálatban volt, és a vezénylő igazgatóval közösen írta alá az operatív döntéseket. A vezénylő igazgatónak, noha részt vett az igazgatóság ülésein, nem volt szavazati joga, azt csak fokozatosan kapta meg, először váltóleszámitólasági ügyekben. A legnagyobb tulajdonosokból álló igazgatóságnak ez a szerepe nagyon hasonlít a vállalkozói jellegű cégek tulajdonosának szerepéhez.

A termékek fejlesztését, az üzleti adminisztrációt, a kötvények kiállítását, valamint az üzleti és kárrendezési munka koordinációját egy viszonylag kicsi, huszonegy fős Központi Hivatal végezte a vezénylő igazgató irányítása alatt. Ennek a létszámnak a kétharmada beosztott tisztviselő volt, heten pedig vezetők vagy főfelügyelők. Ezeket a vezetőket ugyanakkor még nem tekinthetjük egyértelműen menedzsereknek, legfeljebb azok előfutárainak. Leginkább egy-egy terület, mint a könyvvezetés, kárrendezés vagy jogi kérdések specialistái, főszakértői voltak, és kevésbé a hivatali munka szervezői és irányítói. Az osztályszerkezet csírái azonban már ekkor megjelentek a szervezetben, de forrásaink hallgatnak arról, hogy a beosztott tisztviselők pontosan mit csináltak, és ki volt a főnökük. A biztosító alaptevékenységének a tűzbiztosítást tekintették, ezzel az egész központi apparátus foglalkozott, a speciális tudást igénylő jégbiztosításra és a kezdettől fogva elindítani akart életbiztosítás előkészítésére azonban önálló, két-három fős osztályokat hoztak létre. Előbbi Reichart Orbán, a társaság jogelődjének tekinthető Pesti Jégkár-

21 Schmitz 1993: 31.

2. ábra. Az EMÁBIT üzleti szervezete 1858-ban

biztosító²² vezetője, utóbbit pedig a statisztikus Fényes Elek vezette, aki ekkor éppen a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja volt.²³

A kicsi központi szervezethez képest óriási értékesítési hálózat 1858-ban körülbelül 2200 ügynököt számlált 19 főügynökséggel Magyarország minden jelentősebb városában, és vezérügynökségekkel az osztrák tartományokban. Négy évvel később az ügynökök száma már 3500 fő, a kiállított kötvények száma 84 ezerről 284 ezerre, az elemi ágazatokban biztosított összeg 154 millióról 465 millió Ft-ra, az éves díjbevétel pedig 2,6 millióról 7,6 millió Ft-ra emelkedett, és még csak ekkor vezették be a szintén dinamikus növekedést ígérő életbiztosítást.²⁴

A menedzseri vállalat születése

Az üzleti volumen gyors növekedése a hivatali létszám jelentős emelkedéséhez és ebből következően új szervezeti megoldásokhoz is vezetett. A sok részvényes, a választmány, az osztályszervezet csírái már a működés első éveiben is megkülönböztették a biztosítót a családi vállalkozásként vagy családi jellegű, néhány tulajdonos

22 Teljes nevén Jégverés Ellen Kölcsönösen Biztosító Magyar Egyesület Pesten (1843).

23 Fényes Eleket (1807–1876) statisztikai és földrajzi munkásságáért 1837-ben választotta a Magyar Tudományos Akadémia levelező, majd 1858-ban rendes tagjai közé. Székhelyét nem tartotta meg, ezért 1867-ben levelező tagnak minősítették vissza. ÚMÉL II. 614–615.

24 EMÁBIT 1908: 79.

által dominált részvénytársaságként működő cégtől,²⁵ de az igazi változást a század utolsó harmada hozta.

A Központi Hivatal létszáma is gyorsan emelkedett. Új osztályok jelentek meg: az 1870-es években a Vizontbiztosítási és a Károsztály, az 1880-as években a Központi Osztály, az 1890-esekben pedig a Matematikai Osztály. Az osztályszerkezet persze korántsem volt állandó, önálló Jégbiztosítási Osztályt például nem minden évben találunk a szervezetben. Ezeknek az osztályoknak a mérete már megkövetelte az elsősorban irányítással foglalkozó vezetők jelenlétét, és az 1880-as évek végétől formálisan is megjelent a többszintű, menedzseri hierarchia. Lévay Henrik vezérigazgató vezetése alatt előbb egy, majd két igazgató látott el középvezetői feladatokat, közülük Ormody Vilmos a vezérigazgató-helyettesi pozíciót is betöltötte. A két főtisztviselő tagja lett az igazgatóságnak is, amelynek közel fele, a vezérigazgatóval együtt három fő ekkortól három évtizeden át a Központi Hivatal menedzserei közül került ki.

Az eredetileg eseti díjazásért dolgozó kárbecslők egy része alkalmazottként érkezett a társaságba, a szaporodó vidéki főügynökségeken szintén alkalmazásban álló titkárok, főtitkárok és vezértitkárok, a nagyobbakon beosztott tisztviselők és hivatalszolgák jelentek meg, és váltották fel a tisztán jutalékért dolgozó, szerződött kereskedőcégeket. Ennek eredményeként, míg az 1860-as években még minden kötvényt Pesten állítottak ki, a századfordulóra már az ország 27 nagyvárosában működött kötvénykiállítás. A jelenség kiváló példája a vállalatelmélet Coase, majd Williamson által leírt tételének, amely szerint a növekedéssel a piaci koordináció egyre drágábbá válik, ezért a vállalatok igyekeznek internalizálni tranzakciós költségeiket, és minél több funkciót a szervezeten belül megoldani.²⁶

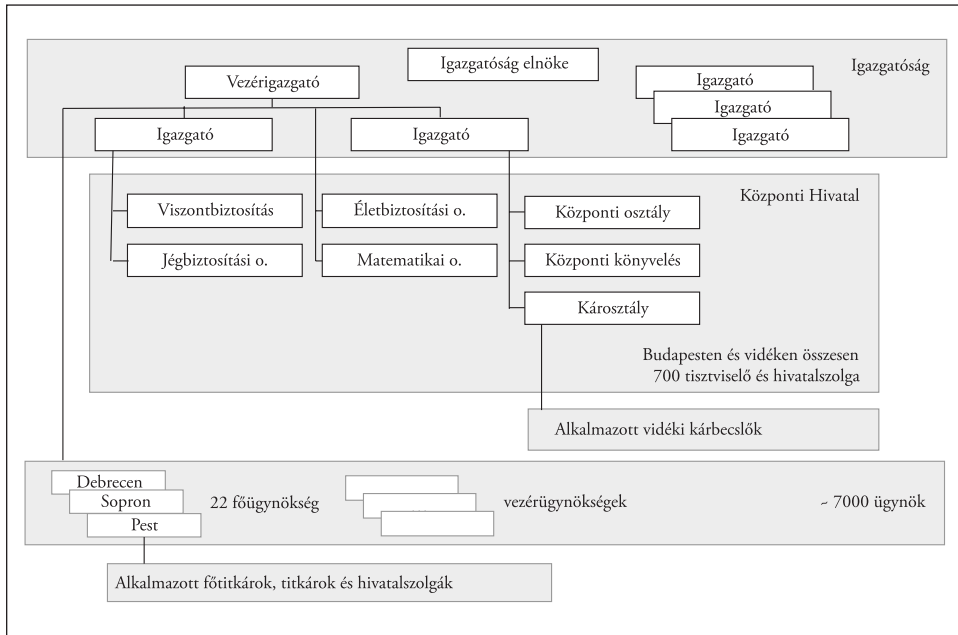
Az első világháború előestéjén az EMÁBIT hivatali apparátusa Budapesten és vidéken összesen 700 tisztviselőt és hivatalszolgát számlált, az üzleti szervezet pedig 22 főügynökségben közel 7000 ügynökkel bírt. Ezzel természetesen korának messze a legnagyobb hazai biztosítótársasága volt, de méretben megelőzne bármely mai biztosítót is a magyar piacon. A vállalat működése ekkorra messze túllépett a vállalkozói formán, és a chandleri modellek közül már egyértelműen a „unitary”, azaz U-forma illett rá. Ennek a szervezeti formának a lényege, hogy egyetlen menedzseri piramis irányítja a vállalatot, a csúcán a vezérigazgatóval és az igazgatósággal. Nincsenek önálló, teljes funkcionalitással működő divíziók. A szervezeti egységek területi, ágazati vagy funkcionális alapon szerveződnek, de egyetlen vezetési hierarchiába tagolódnak be.²⁷

25 Még a magyar gazdaság legmodernebb, húzóágazatát jelentő gőzmalmok többsége is családi vagy családi részvénytársasági formában működött, bár jelentős kivételek is akadtak, mint a Pesti Hengermalom, amely 1839-es indulásakor kifejezetten széles részvényesi körrel rendelkezett. Klement 2012.

26 Coase 1937; Williamson 1975.

27 Schmitz 1993: 32. A centralizált multifunkcionális szervezet kialakulásáról Chandler 1962: 351–369.

3. ábra. Az EMÁBIT üzleti szervezete 1914-ben

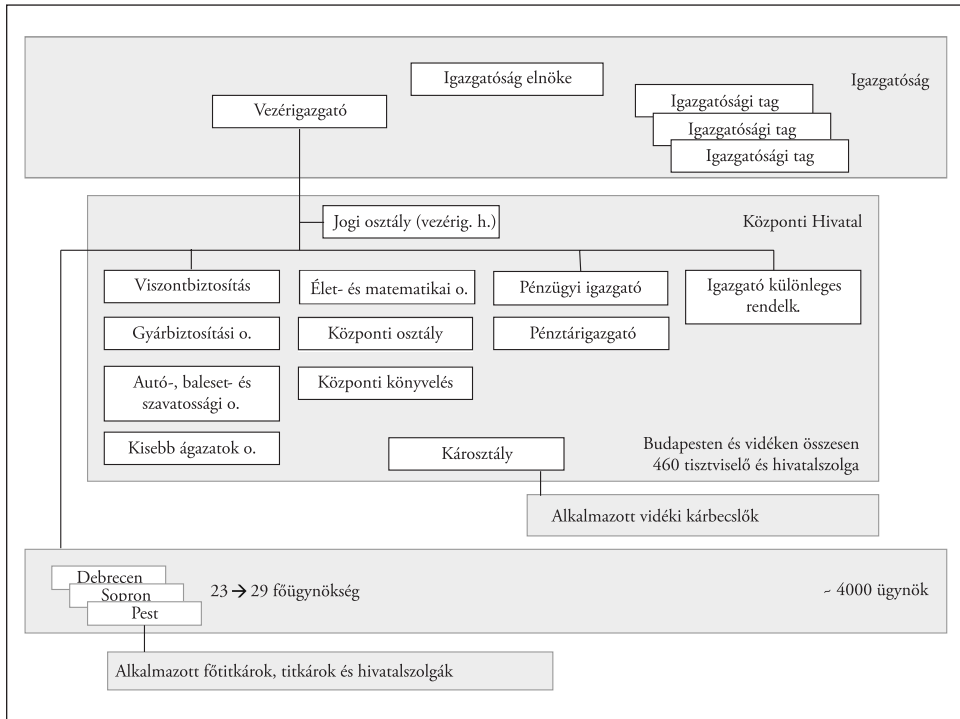

Ez a működés jellemezte a századelő EMÁBIT-ját is. Az igazgatóság Ormody vezérigazgatón keresztül vagy Ormody az igazgatóság asszisztálásával vezette a céget. Hivatali beosztottja két további igazgatósági tag volt: Balabán Adolf és Gergely Tódor. Előbbi a Viszontbiztosítási, utóbbi a Központi Osztályon futott be fényes karriert, és más vezérigazgatósági osztályokéval együtt ezen osztályok felügyelete továbbra is hozzájuk tartozott. A főügynökségek irányítása formailag a vezérigazgató feladata volt, de a saját szakterületén minden központi vezető részt vett benne. Hasonlóképpen a leányvállalatok felügyelete is megoszlott a Központi Hivatal főtisztviselői között, több mint kétharmaduk betöltött egy vagy több igazgatósági vagy felügyelőbiztosági pozíciót a cégcsoport valamelyik vállalatánál.

A vállalat szervezete az első világháború után

1918 után, bár a vállalat mérete jelentősen csökkent, a működés komplexitása tovább növekedett. Ahogyan már láthattuk, egyre több társaság került a cégcsoportba, és újabb biztosítási ágazatok váltak tömegesen művelt jelentős üzletággá. Az 1920-as években kapott önálló osztályt a már régóta működő betörésbiztosítás és a gyárbiztosítás, és több ágazat, mint a szállítmány- és jégbiztosítás összevonásával kialakult a Kisebbségi Ágazatok Osztálya. Jogtanácsosa, ügyvéde, később ügyésze mindig is volt a társaságnak, de csak a 20-as évek közepén jött létre a jogi

4. ábra. Az EMÁBIT üzleti szervezete 1940-ben

osztály, amelynek vezetője, dr. Cs. Tóth Geyza később igazgatói, majd vezérigazgató-helyettesi posztot is betöltött. A 30-as években a fokozatosan terjedő motorizáció következtében önálló szervezetet kapott az autóbiztosítás, az évtized végére ugyancsak idetartozott a szavatosság (felelősség) és a balesetbiztosítás irányítása. A pénzügyi terület is kinőtte a központi pénztárt, és osztállyá vált. Az egyre komplexebb Központi Hivatal szervezetét tovább bonyolította, hogy rendszeresen neveztek ki igazgatókat különleges rendelkezésekre fenntartva. Noha az üzletkötők létszáma csökkent, a főügynökségek száma sem lett kevesebb, sőt később a második világháború előtti és alatti területi változásokkal még jelentősen emelkedett is.

A komplexitás növekedése ugyanakkor nem vezetett a chandleri szervezeti evolúció következő állomásához, a multidivizionális M-forma kialakulásához. A Chandler által elemzett észak-amerikai nagyvállalatok esetében az újabb és újabb termékágak és területi részpiacok, vagyis a diverzifikáció olyan mértékben növelték meg a szervezet méretét és összetettségét, hogy a vállalati felső vezetők „belefulladtak” a napi ügyek irányításába, és nem tudtak elegendő időt és energiát fordítani a stratégiai szintű teendőkre. Az ő tehermentesítésükre alakult ki az önálló – teljes funkcionalitású profitcentrumként működő – divíziókból álló szervezet, amelyek mindegyikének élén egyszemélyi vezető állt. Ezeket a divíziókat fogta össze egy

szűk, vállalatirányítási kontrollfunkciókat összpontosító vezérigazgatóság, amely a topmenedzsment eszköze a hatalmas szervezet működtetésében.²⁸

Az EMÁBIT – az európai nagyvállalatok zöméhez hasonlóan²⁹ – az 1940-es évek közepéig nem jutott el a fejlődésnek ebbe a stádiumába. Az értékesítésben nem vezetett be regionális szintet a főigynökségek és a központ közé. Az új ágazatokat pedig vagy a hagyományos hierarchiába illesztette önálló osztályként, vagy specializált – budapesti székhelyű – főigynökségeként kezelte. Így működött a gyárbiztosítás, a szállítmánybiztosítás és az üvegbiztosítás is egy ideig. Harmadik megoldásként pedig önálló, specializált biztosítók léteztek a csoporton belül. Ez utóbbira példa a korábban már említett Magyar Gazdák Jégbiztosító Szövetkezete, a Nemzeti Balesetbiztosító vagy a Hazai Általános Katonai Biztosító, a két korai viszontbiztosítóról nem is beszélve.

Ez a működési modell, ha szigorúan csak az anyavállalatot vizsgáljuk, továbbra is erősen centralizált U-forma, ha azonban a cégcsoport egészére tekintünk, akkor a Chandler által is leírt laza központi irányítású holdingszervezet képe bontakozik ki előttünk. Ebben vannak teljes ágazati palettát kínáló cégek, mint a Hazai Általános, ágazati specialisták és külföldi leányvállalatok, amelyek ugyanakkor – legalábbis a Bécsi Biztosító és a Bécsi Életbiztosító esetében egyértelműen – nincsenek elzárva a hazai piactól sem.

Az időszak végén, az 1940-es években találunk olyan lépéseket, amelyek talán elvezethettek volna egy multidivizionális működéshez, ilyenek mindenekelőtt a cégcsoport konszolidációja érdekében történt, korábban már említett vállalatbeolvasztások, a Magyar–Hollandi és a Nemzeti Balesetbiztosító megszüntetése.³⁰ Nehéz ezeket a lépéseket folyamatként értékelni, hiszen egyrészt folyamatos válságkezelés közepette történtek – Trianon, hiperinfláció, gazdasági válság, majd újabb háború, német és orosz megszállás –, másrészt félbeszakadtak, az államosítás miatt nem látjuk a végeredményt. Az mindenesetre valószínűsíthető, hogy az M-formát csak egy kiterjedt nemzetközi, de legalábbis regionális jelenléttel rendelkező biztosító érthette volna el, erre pedig a második világháború után egy magyar társaságnak semmi esélye sem volt.³¹

28 Schmitz 1993: 33. A multidivizionális forma kialakulásáról: Chandler 1962: 369–389.

29 Schmitz 1993: 36–39.

30 BFL VII. 2.e. Cg. 593/1915. Jegyzőkönyv az EMÁBIT 1944. augusztus 18-i, a Magyar–Hollandi Biztosító beolvasztásának tárgyában tartott rendkívüli közgyűléséről.

31 Kenely és Verhoef ausztrál és dél-afrikai piacvezető biztosítókat vizsgálva arra a megállapításra jutottak, hogy ezek a cégek is csak az 1970-es években, nemzetközi expanziójukkal párhuzamosan alakultak át multidivizionális szervezetté. Kenely–Verhoef 2016. Érdekes ugyanakkor, hogy a magyar piacon mindig is működött egy szereplő, a Trieszti Általános Biztosító, népszerűbb nevén a Generali, amely kezdetektől egy az M-formára hasonlító, duális szervezeti modellt alkalmazott. A trieszti központi vezetés alatt két teljesen autonóm működésű divízió látta el az olasz, illetve az osztrák–magyar piacokat. Lipari–Marizza–Stenner–Delfabro–Miot–Rosasco (eds.) 2012: 68.

A komplexitás növekedésén kívül még egy jelentős változásról árulkodik az 1940-es szervezeti ábra. Ez pedig a belső tagok, a hivatali számarlétrát végigjárt menedzserek eltűnése az igazgatóságból. Ez a változás már 1922-ben bekövetkezett, amikor egy banki konzorcium körülbelül 15%-os részvényt pakettet szerzett. Ezt követően a korábban elmozdíthatatlannak tűnő, az alapítás óta a cégnél dolgozó és negyedszázada vezérigazgató Ormody Vilmos – minden javadalmának, nyereségrészesedésének és szolgálati palotájának megtartása mellett – 83 évesen nyugdíjba vonult, és egyben beült a társaság elnöki székébe. Utóda a két belső igazgatósági tag, Balabán Adolf és Gergely Tódor lett, akik közül Balabán néhány héttel később elhunyt. A változás jele, hogy új belső igazgatósági tagot nem neveztek ki. Gergelyt 1936-os nyugdíjba vonulásakor Balabán fia, Imre követte a vezérigazgatói poszton, a menedzserei réteg visszaszorulását mutatja ugyanakkor, hogy ő csak jó néhány évvel később, 1944-ben kerülhetett be az igazgatóságba. Az 1922 utáni negyedszázadban a társaság stratégiai vezetése – az első évtizedekhez hasonlóan – ismét olyan igazgatóság kezében volt, amelyben a vezérigazgatón kívül csupa a biztosítást nem hivataloszerűen űző, a társasággal munkaviszonyban nem álló, de részvénytulajdonnal rendelkező igazgatósági tag ült.³²

Karrierpályák a biztosítótársaságnál

Az előző részben bemutatott szervezeti evolúció biztosította a kereteket azokhoz a tisztviselői és részvényesi pályafutásokhoz, amelyeket a továbbiakban szeretnék bemutatni. A menedzserek és tisztviselők pedig a saját egyéniségüknek és érdekeiknek megfelelően alakították, formálták a vállalati szervezetet.³³ A kettő kölcsönösen hatott egymásra. A Lévy-féle cégbe frissen maturált gyakornokként belépő Gergely Tódort éppen annyira formálta a szervezet, mint ő a szervezetet később osztályvezetőként, igazgatóként, majd vezérigazgatóként. Igaz ez hivatali elődjére, a 17 évesen belépő Ormody Vilmosra, aki 93 évesen az EMÁBIT elnöki székében halt meg, és utódára, Balabán Imrére is, akinek már az apja is a biztosító főtisztviselője volt, és aki szintén haláláig szolgálta a céget. De persze nemcsak elnökök és vezérigazgatók, hanem sok más vezető és főtisztviselő is hatással volt vagy lehetett a szervezet alakulására, akik pályafutását nehezebb interjúkból, újsághírekből, visszaemlékezésekből rekonstruálni. A következő fejezet nem is ezeken a forrásokon

32 A külső és belső igazgatósági tag kifejezést a korban is használták az alkalmazotti státuszban lévő menedzser tagok és a többiek megkülönböztetésére. Nyugdíjba vonulásakor adott interjújában Gergely Tódor is ebben az értelemben nevezi külső tagnak Fuchs Rudolfot (Béresy 1936). Ilyen, saját részvénytulajdonnal rendelkező, külső igazgatósági tag a két világháború között például Berzeviczy Albert, báró Harkányi János, báró Radvánszky Albert, dr. Teleszky János, Walkó Lajos és gróf Zichy Albert, hogy csak néhány, hosszabb ideig az igazgatóságban ülő személy nevét említsük.

33 A szervezeti innovátor szerepköréről: Chandler 1962: 389–400.

alapul. Zömmel száraz, tényszerű statisztikai elemzések eredményeit mutatom be. Forrásaim elsősorban cégjegyzékek és kompaszok. Adataim nevek, dátumok és pozíciómegnevezések. Aki ezek után mégis tovább olvasna, remélem, nem csalódik, és talál olyan jellemzőket és tendenciákat, amelyek talán az EMÁBIT-on túlmutatóan is adalékot jelenthetnek a magyarországi nagyvállalatok fejlődésének jobb megértéséhez. Ennek érdekében, ahol módom nyílt rá, igyekeztem az adataimat más biztosítókkal és más ágazatokkal is összevetni.

1. táblázat. A használt pozíciómegnevezések áttekintése

1875-ig	1876-tól	Elemzési kategória
Választmány	Választmány	Stratégiai vezetők
Elnök, alelnök, választmányi tag	Elnök, alelnök, választmányi tag	
Igazgatóság	Igazgatóság	
(Alelnök) igazgató, vezénylő igazgató	Igazgatóság elnöke, igazgatósági tag, vezérigazgató	Felügyelőbizottság
Vizsgáló	Felügyelőbizottsági tag	
	Igazgató, aligazgató, ügyvezető igazgató, cégjegyző, cégvezető	Vezető tisztviselők
Osztályfőnök, felügyelő	Osztályfőnök, osztályfőnök-helyettes, főkönyvvezető, főpénztárnok	
Tisztviselő (mindenfélé)	Tisztviselő (mindenfélé), ügyész, könyvvezető, matematikus, főorvos stb.	Tisztviselők
Főügynökség-vezető	Főügynökség-vezető, -titkár, főügynökségi tisztviselő	Ügynökségi tisztviselők

A céglojalitás

Az Első Magyar Általános Biztosítónál átlagosan 11,5 évet töltöttek annak vezetői vagy tisztviselői (2. táblázat).³⁴ Ennek eloszlása viszonylag egyenletes képet mutat. Az összes személy körülbelül egy-egy ötöde jut a forrásokban egyetlen évben megjelenőkre, a 2–5 évig, a 6–10 évig, a 11–20 évig, illetve a 20 év felett a társaságnál maradókra. A leghosszabb karrierek egy teljes életen át kapcsolnak egy-egy személyt a társasághoz. Ormody Vilmos 76 éves, az ügynökségi titkár pozícióból a vezér-

34 Két ok miatt is óvatosan kell értelmeznünk ezt az adatot. Egyrészt az adatgyűjtés módszere és a források sajátosságai okán a tisztviselők közül a sikeresek messze felülreprezentáltak az adatbázisunkban. Okkal feltételezhetjük – bár további vizsgálat hiányában biztosra nem vehetjük –, hogy az ő karrierjük hosszabb, mint az adatbázisba be nem került tisztviselőké. Másrésztől viszont éppen az ellenkező irányba torzítanak az adatok azokról a tisztviselőkről, akik csak egy-egy évben jelennek meg a forrásokban. Ezek egy része tényleg csak rövid ideig töltött be pozíciót a cégnél, egy másik része viszont valójában nem, őket csak forrásaink jellegzetességei miatt látjuk így. Az EMÁBIT-nál az összes személy 19%-a ilyen. Amennyiben ezeket a személyeket kiszűrjük, és csak azokkal számolunk, akik legalább 2 évben megjelentek valamilyen pozícióban, akkor az EMÁBIT-nál eltöltött idő 13,9 évre emelkedik.

2. táblázat. Egy biztosítónál eltöltött idő társaságonként (1857–1947)

	Első Magyar Általános Biztosító		Foncière Pesti Biztosító		Pannonia Viszont-biztosító		Bécsi Biztosító		Bécsi Élet- és Járadékbiztosító		Magyar–Francia Biztosító		Nemzeti Balesetbiztosító		A hét biztosító átlaga	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Személy (fő)	376		268		66		60		57		100		87		144	
A társaságnál eltöltött idő (év)	11,5		9,5		12,5		12,2		11,9		9,7		10,7		10,8	
Személyek megoszlása a társaságnál eltöltött idő szerint																
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1 évig	70	19	49	18	5	8	6	10	6	11	5	5	3	3	144	14
2–5 évig	82	22	65	24	18	27	14	23	13	23	37	37	33	38	262	26
6–10 évig	73	19	66	25	15	23	17	28	15	26	22	22	19	22	227	22
11–15 évig	41	11	33	12	9	14	7	12	7	12	16	16	10	11	123	12
16–20 évig	34	9	20	7	7	11	5	8	5	9	10	10	9	10	90	9
21–30 évig	48	13	28	10	7	11	4	7	4	7	7	7	8	9	106	10
30 év felett	28	7	7	3	5	8	7	12	7	12	3	3	5	6	62	6
A társaságnál eltöltött idő átlaga a fenti kategóriák szerint (év)																
1 évig	1,0		1,0		1,0		1,0		1,0		1,0		1,0		1,0	
2–5 évig	3,3		3,2		3,5		3,7		4,0		3,4		3,6		3,4	
6–10 évig	7,6		7,6		7,6		7,8		7,1		7,8		7,7		7,6	
11–15 évig	12,8		13,2		13,2		12,4		11,7		12,6		12,4		12,8	
16–20 évig	17,7		18,3		18,1		17,8		17,6		17,6		17,3		17,8	
21–30 évig	24,5		25,4		23,9		26,5		24,5		25,9		24,9		25,0	
30 év felett	40,0		38,1		45,8		36,7		35,0		34,7		37,4		38,7	
Legalább 2 évet eltöltők	13,9		11,4		13,4		13,4		13,2		10,1		11,1		12,5	
Legalább 10 évet eltöltők	21,7		19,3		22,9		22,4		21,8		17,2		19,9		21,6	
Maximum	76		55		63		40		39		40		42		76	

Források: BFL VII. 2.e. Cg. 1876/570, Cg. 593/1915; Magyar Compass 1877–1947; Budapesti cím- és lakjegyzék 1880–1928; Magyarország tiszti cím- és névtára 1873–1944; Gazdasági, pénzügyi és tőzsdéi kompasz 1925–1948; hírlapok

igazgatóságon át az elnöki szélig ívelő karrierje igazán különleges, de több mint fél évszázadig dolgozott a cégnél – az 1920–1930-as évek vezérigazgatója – Gergely Tódor is, és bár alkalmazásban sohasem állt, 61 éven keresztül töltött be igazgatósági pozíciót báró Harkányi (korábban Koppély) Frigyes.

3. táblázat. Egy pozícióban eltöltött idő pozíciótypusonként (1857–1947)

	Stratégiai vezető		Felügyelő-bizottság		Vezető tiszviselő		Tiszviselő		Ügynökségi tiszviselő	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Személy (fő)	168		51		80		55		93	
A pozícióban töltött idő (év)	12,3		8,5		8,6		7,7		6,8	
Személyek megoszlása a pozícióban töltött idő szerint										
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1 évig	14	8,3	11	21,6	14	18	23	42	20	22
2–5 évig	37	22,0	7	13,7	26	33	11	20	29	31
6–10 évig	39	23,2	12	23,5	17	21	5	9	23	25
11–15 évig	31	18,5	13	25,5	3	4	4	7	9	10
16–20 évig	14	8,3	7	13,7	12	15	5	9	10	11
21–30 évig	23	13,7	1	2,0	6	8	5	9	1	1
30 év felett	10	6,0	0	0,0	2	3	2	4	1	1
A pozícióban töltött idő átlaga a fenti kategóriák szerint (év)										
1 évig	1,0		1,0		1,0		1,0		1,0	
2–5 évig	3,4		3,7		3,2		2,7		3,3	
6–10 évig	7,8		7,6		7,9		8,8		7,5	
11–15 évig	13,0		12,3		13,0		13,5		13,1	
16–20 évig	17,9		17,4		17,8		16,6		17,7	
21–30 évig	24,4		24,0		22,0		24,6		21,0	
30 év felett	40,8		0,0		35,0		32,0		33,0	
Legalább 2 évet eltöltők	13,3		10,6		10,2		12,4		8,5	
Legalább 10 évet eltöltők	20,2		14,0		18,3		19,1		15,6	
Maximum	61		24		35		33		33	

Források: BFL VII. 2.e. Cg. 1876/570, Cg. 593/1915; Magyar Compass 1877–1947; Budapesti cím- és lakjegyzék 1880–1928; Magyarország tiszti cím- és névtára 1873–1944; Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz 1925–1948; hírlapok

Önmagában nagyon nehéz megítélni, hogy a fenti kép a korszak átlagához képest milyen mértékű céglojalitást tükröz. Egyetlen ágazatra ismerünk hasonló magyarországi adatokat. Klement Judit 24 malomvállalatot vizsgált meg az 1864 és 1914 közötti időszakban, ugyancsak a cégjegyzék és a kompaszok alapján.³⁵ A biztosító-nál tapasztalt céglojalitás nem tér el gyökeresen a malomiparban kimutatott 10 évtől. Hasonló a helyzet az egy cégnél eltöltött idő megoszlásánál is. A malomiparban a 10 évnél hosszabb karrier aránya 35,5%, a 20 évnél hosszabbaké 14,1%, a 30 év-

35 Klement 2012.

nél tovább egy céget szolgálók aránya 5% volt. Az EMÁBIT esetében ugyanezek az arányok rendre 40%, 20% és 7%.³⁶

Pozícióhűség – az egy pozícióban eltöltött idő

Talán nem meglepő, hogy az egy adott pozícióban eltöltött idő a stratégiai vezetők-nél a legmagasabb (3. táblázat), az ő esetükben a személyes, családi vagy intézményi tulajdonban lévő részvénytulajdonosok biztositotta a választmányi vagy igazgatósági tagságba való rendszeres újraválasztást. Hasonló a helyzet a felügyelőbizottsági tagoknál is. Ezek a pozíciók ráadásul – a belső vagy alkalmazott igazgatósági tagok kivételével – nem jelentettek főállászerű elfoglaltságot, egy személy számos vállalatban tölthetett be egyidejűleg ilyen tisztségeket. Legrövidebbnek az ügynökségi karriereket látjuk, de mindenképpen megjegyzendő, hogy a rájuk vonatkozó forrásaink a legkevésbé megbízhatóak. Tisztviselők, vezető tisztviselők esetében már nem elsősorban a részvénytulajdon, hanem a személyes képesség, a lojalitás, illetve az egyén szándéka szabta meg a pozícióban eltöltött idő hosszát. Ennek megfelelően ők valamivel rövidebb ideig maradtak egy-egy pozíció típusban, bár a beosztott tisztviselőket vizsgálva figyelemre méltó, hogy a legalább 2 évben megjelenők esetében az átlag 12 év felett van, ami arra enged következtetni, hogy ha valaki egyszer vezető tisztviselő lett, akkor onnan már gyakrabban váltott pozíciót, míg aki megrekedt a beosztotti állásban, az sokáig maradt ott, és céget sem váltott a karriergyorsítás érdekében.

Ágazatok közötti eltérések

Az egyes pozíció típusok esetében ismét lehetőségünk van összevetni adatainkat a malomiparban tapasztaltakkal, és további lehetőséget nyújt az összehasonlításra, hogy a Pesti Hazai Első Takarékpénztár vezetőinek névsora rendelkezésünkre áll az 1839–1939 közötti száz évre (4. táblázat).³⁷ A Pesti Hazai adataival való összevetés több okból is előnyös. Egyrészt a banküzlet ügyviteli és szervezeti szempontból lényegesen közelebb állt a biztosításhoz, mint a malomipar, másrészt az elemzés időtávja is majdnem azonos.

36 Az eltérések értelmezéséhez hozzátartozik, hogy Klement Judit tanulmányában 50 éves időtartamot vizsgált, jelen dolgozat pedig 91 évet ölel fel. Ez önmagában megnyújtja a statisztikai átlagokat az adatbázisba került befejezetlen karrierok alacsonyabb aránya miatt. Valószínű, hogy ha a malomipari vizsgálat időhorizontját megnövelnénk a második világháború végéig, ott is néhány százalékkal hosszabb átlagos karrierok mutatkoznának.

37 Fenyvessy–Menczel 1940: 289–297.

4. táblázat. Egy pozícióban eltöltött idő (év). Biztosítók, gőzmalmok és egy bank összehasonlítása

	EMÁBIT	Biztosítók*	Budapesti gőzmalmok**	Pesti Hazai Első Tkp.***
Tulajdonos	–	–	15	–
Stratégiai vezetők	12,3	10,7	9	10,6
Felügyelőbizottság	8,5	9,5	9,5	8,4
Operatív vezetők	18,2	9,4	10	13,3
Tisztviselők	7,6	8,2	8	–
ebből Vezető tisztviselők	8,6	8,8	–	–
Beosztott tisztviselők	7,7	9,3	–	–
Főügynökségi tisztviselők	6,8	6,2	–	–

* EMÁBIT, Foncière, Pannonia, Bécsi Biztosító, Bécsi Élet, Magyar–Francia, Nemzeti Balesetbiztosító.

** 1877–1917.

*** 1839–1939.

Források: BFL VII. 2.e. Cg. 1876/570, Cg. 593/1915; Magyar Compass 1877–1947; Klement 2012; Fenyvessy–Menczel 1940

A malomiparban pozíciójukban legtovább a tulajdonosok maradtak: több mint 15 évig. Ez a kategória sem a vizsgált biztosítók, sem a bank esetében nem alkalmazható. Mindegyik cég részvénytársaságként működött. Egyiknél sem határozható meg olyan magánszemély, aki tulajdonosnak lenne tekinthető. A stratégiai vezetők – választmányi és igazgatósági tagok – esetében az elemzett biztosítótársaságok átlaga valamivel magasabb, mint a malomvállalatoké, és szinte azonos a Pesti Hazainál tapasztalttal. A felügyelőbizottsági tagok pályahossza a biztosítók és a malmok esetében pontosan megegyezik, és valamelyest meghaladja a banknál számított értéket. Operatív vezetők esetében fordított a helyzet, a bank vezetői szolgáltak hosszabb ideig egy pozícióban, és mint majd részletesebben is látni fogjuk, az EMÁBIT vezérigazgatóinak pályahossza kiemelkedő. A tisztviselők kategóriája kevésbé jól hasonlítható össze, de végeredményben megállapíthatjuk, hogy a vizsgált biztosítóknál ők körülbelül ugyanannyi ideig dolgoztak egy pozícióban, mint a malmokban.³⁸ A kiemelkedően hosszú ideig pozícióban maradók aránya sem tér el nagyon a három ágazatban. Érdekes, hogy az Első Magyarhoz hasonlóan a Pesti Hazai-ban is relatíve alacsony a sokáig felügyelőbizottsági pozíciót betöltők aránya. Valószínűnek tűnik, hogy a mögötte rejlő jelenség is hasonló, ugyanis a takarékpénztár, bár a kereskedelmi törvény hatására 1876-ban megszüntette a választmányát, 1890-ben ismét bevezette.

³⁸ Itt a bankról nincs adatunk. A malomiparban tapasztalt 8 éves átlaggal a biztosítók vezető tisztviselőinek 8,8, beosztott tisztviselőinek 9,3 és az ügynökségi tisztviselők 6,2 éves pályahossza áll szemben. Ezek létszámmal súlyozott átlaga 8,2 év.

Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy az ágazatok (illetve ágazati példák) között nincsenek tendenciózus eltérések, ugyanakkor az egyes pozíció típusok között találunk ilyeneket.

Pozícionkénti eltérések és a vállalati címhierarchia

Általában az operatív vezetők maradtak székben legtovább, őket a stratégiai vezetők követték, majd a felügyelőbizottsági tagok. Egyik pozícióban sem ritka, hogy valakit két-három évtizedig ugyanabban a tisztségben találunk. Pontosabb képet kapunk, ha a fenti általános kategóriák helyett a konkrét pozíciókra vonatkozóan vizsgáljuk meg ugyanezeket a tendenciákat, néhány példával kiegészítve (5. és 6. táblázat).

Az első, amit megállapíthatunk, hogy az elnöki, a választmányi és az igazgatósági pozíció rendkívül stabil: átlagosan egy évtizedig maradnak benne, és nem ritka a 30 év feletti pálya sem. 32 évig volt az Első Magyar elnöke Csekonics Endre gróf. Harkányi Frigyes hat évtizedig volt megszakítás nélkül az EMÁBIT igazgatósági tagja, Ormódy Vilmos ugyanennyi ideig ült a Pannonia Viszontbiztosító igazgatóságában. Az alelnöki pozíció már sokkal inkább tűnik ideiglenesnek, innen néhány év után az elnöki székbe lehetett jutni. Ezt az utat járta be Somssich Pál, gróf Csekonics Endre és gróf Károlyi Gyula, akik 1–2, valamint gróf Csekonics Iván, aki 5 év után ült be az elnöki székbe. Tartósan csak az egyidejűleg a Pesti Hazai Első Takarékpénztár vezérigazgatói posztját is betöltő idősebb Hajós József és gróf Nádasdy Ferenc maradtak alelnökök, 18–18 évig.³⁹

A vezérigazgatói pozíció stabilitása kiugró. A mindössze néhány napig pozícióban lévő Balabán Adolfot nem számítva átlagosan 22,5 éven át töltötték be.⁴⁰ Lévy Henrik 40, Ormódy Vilmos 24, Gergely Tódor 15, Balabán Imre 11 évig vezette a céget. Ebben persze szerepet játszik, hogy a hivatali ranglétrán magasabbra már nem vezet út, ugyanakkor két évtizedig vezérigazgatók csak akkor maradhatnak posztjukon, ha vállalatuk kiegyensúlyozottan nyereséges. Az EMÁBIT első számú vezetői közül senki sem kényszerült gyenge üzleti eredmények miatt távozni. Balabán Adolf és fia, Imre egyaránt a haláláig töltötte be a posztot, Lévy 70, Gergely 67, Ormódy pedig 83 évesen a vezérigazgatói székéből ment nyugdíjba.

A vezető tisztviselelnél egyértelmű különbség látszik az osztályfőnök (osztályvezető) és az igazgató, aligazgató pozíciók között. Utóbbiak rövidebb átlagos pozí-

39 A tény, hogy az elnöki székben arisztokratákat és politikusokat találunk, arra utalhatna, hogy többségük részben dekorumszerepet töltött be, részben pedig befolyásával és összeköttetéseiével segítette a vállalat sikerét, erősítette a bizalmat iránta. Nem kétséges ugyanakkor, hogy például báró Kochmeister Frigyes a Foncière, vagy gróf Lónyay Menyhért az EMÁBIT elnöki székében mindezekon túlmenően üzleti kapcsolataival és szaktudásával is hasznára lehetett társaságának.

40 Balabán (eredetileg Balaban) Adolf (1860–1922) mindössze két hétig lehetett vezérigazgató. Az 1922. június 26-án tartott rendes közgyűlés megválasztotta, majd július 9-én elhunyt.

5. táblázat. Egy pozícióban eltöltött idő – testületi és központi vezetők (1857–1947)

	Elnök		Alelnök		Igazgató-sági tag		Választ-mányi tag		Vezér-igazgató		Igazgató		Al-igazgató		Osztály-főnök		Fő-könyv-vezető	
Személy (fő)	10		12		32		147		5		20		21		49		7	
A pozíció-ban töltött idő (év)	8,9		6,8		12,1		9,5		18,2		4,7		5,1		7,2		9,6	
Személyek megoszlása a pozícióban töltött idő szerint																		
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1 évig	2	20	2	17	1	3	14	10	1	20	5	25	5	24	12	24	1	14
2–5 évig	3	30	5	42	7	22	36	24	0	0	9	45	10	48	17	35	0	0
6–10 évig	1	10	2	17	10	31	43	29	0	0	5	25	3	14	5	10	4	57
11–15 évig	3	30	1	8	6	19	28	19	2	40	0	0	2	10	8	16	0	0
16–20 évig	0	0	2	17	1	3	14	10	0	0	1	5	1	5	4	8	2	29
21–30 évig	0	0	0	0	5	16	10	7	1	20	0	0	0	0	2	4	0	0
30 év felett	1	10	0	0	2	6	2	1	1	20	0	0	0	0	1	2	0	0
A pozícióban töltött idő átlaga a fenti kategóriák szerint (év)																		
1 évig	1,0		1,0		1,0		1,0		1,0		1,0		1,0		1,0		1,0	
2–5 évig	4,0		3,4		3,4		3,4				3,3		3,3		2,6			
6–10 évig	7,0		7,5		7,8		7,8				7,6		7,7		8,4		8,0	
11–15 évig	12,0		11,0		12,5		12,7		13,0				13,0		13,8			
16–20 évig			18,0		17,0		17,4				20,0		20,0		16,8		17,0	
21–30 évig					24,4		24,6		24,0						21,5			
30 év felett	32,0				35,5		39,0		40,0						35,0			
Legalább 2 évet eltöltők	10,9		7,9		12,5		10,4		22,5		5,9		6,4		9,2		11,0	
Legalább 10 évet eltöltők	17,0		15,7		19,1		16,4		22,5		15,0		15,3		16,6		14,7	
Maximum	32		18		40		40		40		20		20		35		18	

Források: BFL VII. 2.e. Cg. 1876/570, Cg. 593/1915; Magyar Compass 1877–1947; Budapesti cím- és lakjegyzék 1880–1928; Magyarország tiszti cím- és névtára 1873–1944; Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz 1925–1948; hírlapok

cióviselési idejéből két dologra is következtethetünk. Egyrészt hogy a karriernek ezen a pontján már gyorsabb az előrelépés, másrészt hogy ezek inkább címek, mint munkakörök, és ezért könnyebb például aligazgatóból igazgatóvá válni. Valójában az igazgatóhelyettes, aligazgató, igazgató megnevezés egyaránt takarhatott tényleges pozíciót és címet is. Ormody Vilmos és Ullmann Károly Pál 1868-tól igazgató-

6. táblázat. Egy pozícióban eltöltött idő – beosztott és főügynökségi tisztviselők (1857–1947)

	Főpénztárnok		Jogtanácsos		Főorvos		Főtisztviselő (tisz-táztalan)		Könyv-vezető		Tisztviselő (tisz-táztalan)		Fő-ügynökségi vezető		Fő-ügynökségi tisztviselő	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Személy (fő)	5		8		3		19		7		21		70		39	
A pozícióban töltött idő (év)	12,2		8,1		9,3		4,0		9,6		4,1		5,9		4,5	
Személyek megoszlása a pozícióban töltött idő szerint																
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
I évig	0	0	2	25	1	33	5	26	2	29	15	71	10	14	8	21
2–5 évig	2	40	3	38	0	0	10	53	2	29	1	5	31	44	19	49
6–10 évig	1	20	1	13	0	0	3	16	1	14	2	10	18	26	9	23
11–15 évig	0	0	0	0	2	67	0	0	0	0	1	5	10	14	2	5
16–20 évig	1	20	1	13	0	0	1	5	0	0	2	10	0	0	1	3
21–30 évig	1	20	0	0	0	0	0	0	2	29	0	0	0	0	0	0
30 év felett	0	0	1	13	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0
A pozícióban töltött idő átlaga a fenti kategóriák szerint (év)																
I évig	1,0		1,0		1,0		1,0		1,0		1,0		1,0		1,0	
2–5 évig	3,0		2,0				2,9		4,0		4,0		3,3		3,5	
6–10 évig	10,0		8,0				8,0		9,0		9,5		7,4		6,3	
11–15 évig					13,5						15,0		13,2		13,0	
16–20 évig	19,0		16,0				18,0				17,0				19,0	
21–30 évig	26,0								24,0							
30 év felett			33,0										33,0			
Legalább 2 évet eltöltők	12,2		10,5		13,5		5,1		13,0		12,0		6,7		5,5	
Legalább 10 évet eltöltők	18,3		24,5		13,5		14,0		24,0		14,8		14,2		15,0	
Maximum	26		33		15		18		27		18		33		19	

Források: BFL VII. 2.e. Cg. 1876/570, Cg. 593/1915; Magyar Compass 1877–1947; Budapesti cím- és lakjegyzék 1880–1928; Magyarország tiszti cím- és névtára 1873–1944; Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz 1925–1948; hírlapok

helyettesek, később mindketten igazgatók, majd igazgatósági tagok lettek. Semmi nem utal arra, hogy mellette osztályfőnöki pozíciót is betöltöttek volna. Ormody 1881 és 1888 közötti megnevezése – igazgatóhelyettes igazgatói címmel – arra enged következtetni, hogy előbbi valódi pozíciót, utóbbi pedig címet takar. Ugyanakkor, főleg a későbbi időszakban, rengeteg osztályfőnök, főkönyvelő, jogtanácsos,

főpénztáros és időnként főügynökség-vezető pozíciót betöltő személyt látunk igazgatóhelyettes, aligazgató vagy éppen igazgató címmel.

A karrierpályák vizsgálatából az EMÁBIT-nál az alábbi hivatalnoki hierarchia állapítható meg. A legalacsonyabb rangot jelző cím, az osztályfőnök-helyettes a forrásokban leginkább akkor jelenik meg, ha viselője valójában az osztályt vezeti, csak még junior az osztályfőnökséghez, ez a cím az 1920–1930-as években válik jellemzővé. Ezután az osztályfőnök következik, amely minden esetben valódi munkakört takart, ezért gyakran a magasabb címek mellett is használták (például aligazgató, a Központi Osztály főnöke). Az aligazgató majdnem minden esetben tisztán cím, amelyet osztályfőnökök, esetleg a budapesti székhelyű főügynökségek vezetői kaptak. Igazgatóhelyettesi titulust az EMÁBIT nagyon ritkán alkalmazott, az 1870-es, 1880-as években (Ormodity, Ullmann Károly Pál) ez valódi pozíció, 50 évvel később már csupán osztályvezetőknek, illetve főkönyvelőknek adományozták. Igazgatói címet igazgatósági tagság nélkül a 20. század előtt csak Ormodity kapott. Ez az 1920-as évektől vált gyakorivá. A következő, ismét valódi pozíciót mutató rang a vezérigazgató-helyettes. Ezt a megnevezést – bár de facto korábban is volt ilyen munkakör – csak a századfordulótól alkalmazták. A legmagasabb rangú főtisztviselő, a vezérigazgató minden esetben valódi munkakört is jelölt.

Kiugróan hosszú időt töltöttek pozíciójukban a főpénztárnokok. Általában egy hosszabb pénztárnoki pálya után kaptak főpénztárnoki kinevezést – néha pénztárigazgatói címmel. Esetükben nagyon ritka az oldalra, más szakosztályok felé vagy fölfelé, az igazgatóság felé történő elmozdulás. Általában hasonló hosszú, egyenes vonalú karriereket látunk a könyvvezetők, főkönyvvezetők között. Ugyanakkor találunk a könyvelésből induló látványos karriereket is: Jeney Lajos és Szende Károly egészen az igazgatóságig vezető pályát futott be. Jeney az anyavállalat mellett négy leányvállalat igazgatóságában is helyet kapott, Szende pedig 1905-től a Magyar–Francia Biztosító vezérigazgatója volt.

Előléptetési lehetőségek tekintetében sokkal változatosabb képet mutat az osztályfőnökök kategóriája. Láthattuk, hogy idővel egyre bonyolultabb lett a hivatal szervezete, egyre több osztály jelent meg. Ezek az osztályok korántsem bizonyultak egyformának abból a szempontból, mennyire volt gyakori, hogy vezetőjük magasabb karrierpályát futott be. Mindenekelőtt megállapíthatjuk: korszakunkban nem volt jellemző, hogy osztályvezetők osztályt váltottak volna. Néha előfordult, hogy maga az osztály megváltozott vezetésük alatt, akár tartalmilag, akár csupán elnevezésben, de a 15 évnél hosszabb osztályvezetői karriereket vizsgálva egyetlen olyan esetet sem találtam, amelyben tényleges osztályváltás történt volna. Az osztályvezetők a mainál sokkal inkább számítottak egy-egy biztosításszakmai vagy üzletvezetési terület fő szakértőinek, akikre elsősorban ezen a területen számított a cégük. Ennek elsődleges okát nem a beosztottak alacsonyabb számában találjuk. Bár a teljes hivatali létszám a mai biztosítókkal összevetve jóval kisebb, az egyes osztályok létszáma kifejezetten magas volt, így vezetésük a szaktudás mellett nyilvánvalóan komoly

vezetői képességeket is igényelt. Az oldalirányú mozgás hiányát ugyanazzal az általános szervezeti hűséggel (az alkalmazott részéről), illetve munkáltatói merevséggel (a cég részéről) magyarázhatjuk, amely miatt az egy társaságnál eltöltött szolgálati idők is sokkal hosszabbak a manapság jellemzőnél.

Ha az osztályok között nem is találunk mozgást, az osztályfőnöki pozíció az előrelépés szempontjából komoly lehetőségeket jelentett. Ezt jelzi, hogy az EMÁBIT-ban viszonylag kevés nagyon hosszú osztályfőnöki karriert találunk. Legalább 20 éven át csak négyen voltak osztályvezetők.⁴¹ Ők mindannyian legalább aligazgatói címet nyertek az anyavállalatnál, és – egy kivétellel – bekerültek néhány leányvállalat vezetőtestületébe. A sikeres osztályvezetői pályák nagyon gyakran vezettek vagy az anyavállalatnál, vagy egy leányvállalatnál operatív (ügyvezető vagy vezérigazgató, vezérigazgató-helyettes), illetve stratégiai vezetői (többnyire igazgatósági tagság) pozícióhoz. Az osztályvezetők felügyelőbizottságokba való kinevezése pedig a cégháló növekedésével rendszeressé vált. A Lévayt követő vezérigazgatók mindegyike végigjárta a teljes számléltér, így osztályfőnök is volt. Ormody a Károsztályt, Balabán Adolf és később fia, Balabán Imre a Vizontbiztosítási Osztályt, Gergely Tódor pedig a Központi Osztályt vezette hosszabb-rövidebb ideig. Rajtuk kívül a hivatalnoki karból az EMÁBIT igazgatóságába – a korábban már említett – Jeney Lajos és Szende Károly jutott. Legjobb „ugródeszkának” a Központi Osztály, a Vizontbiztosítási Osztály és a leányvállalati felügyelőbizottsági tagságok tekintetében az Életbiztosítási Osztály bizonyult.

A társaságok közötti átjárás és leányvállalati karrier

Az EMÁBIT megvizsgált vezetőinek és tisztviselőinek negyede más biztosítóban is szerepet vállalt. Meglepően kevés, összesen hat olyan személyt találtam, akik elhagyták a cégcsoportot.⁴² Ezek olyan pénzügyi befektetők, akik minden kurrens részvénytársaság alapításába beszálltak, legyen az bank, biztosító, malom vagy vasút.⁴³ Ugyancsak nagyon ritkán fordult elő a cégcsoporton belüli váltás az egyes társaságok között: csak a Pannonia (öt esetben) és a Bécsi Biztosítók viszonylatában (három esetben) találtam ilyeneket. Úgy látszik, a később érdekeltségi körbe vont vállalatok tisztviselői kara irányában nem létezett mobilitás. Váltásra leginkább az

41 Róna Márk 30 évig (1899–1928) az Életbiztosítási Osztályt, Poll Imre 22 évig (1902–1923) a Matematikai Osztályt, Lengyel Sándor 1916–1937 között 22 évig a Jég-, illetve a Kisebb Ágazatok Osztályát, Boschán Jenő pedig 20 évig (1928–1947) a Vizontbiztosítási Osztályt vezette.

42 Igaz, ezt csak korlátozottan, az EMÁBIT és a Foncière közötti mozgás vonatkozásában tudtam vizsgálni. Közöttük vezetői szinteken – az alapítás éveitől eltekintve – egyáltalán nincsen átjárás.

43 Ilyen például Rósa (Rózsa) Lajos, Ebner N. János, Tschögl János, Strasser Alajos. Malomipari szerepvállalásukról: Klement 2012: 129, 139, 142, 160–164, 197, 213.

új cégek alapításakor nyílt lehetőség, illetve néhány esetben, amikor a leányvállalat élére kerestek az anyavállalatban már bizonyító vezetőt.

Sokkal gyakoribb, hogy egy személy az anyavállalatban és egy leányvállalatban párhuzamosan töltött be valamilyen szerepet (7. táblázat). Az EMÁBIT-nál minden ötödik ember pályafutásában volt ilyen időszak.

7. táblázat. Az EMÁBIT mellett más biztosítóban is pozíciót betöltők száma

	EMÁBIT összesen	Egyidejűleg más vállalatnál is pozíciót töltött be	
	fő	fő	%
EMÁBIT összesen	376	79	21
Anyavállalatban betöltött pozíció			
Stratégiai vezető	168	43	26
Felügyelőbizottság	51	9	18
Vezető tisztviselő	80	26	33
Tisztviselő	55	6	11
Ügynökségi tisztviselő	94	2	2

Források: BFL VII. 2.e. Cg. 1876/570, Cg. 593/1915; Magyar Compass 1877–1947; Budapesti cím- és lakjegyzék 1880–1928; Magyarország tisztí cím- és névtára 1873–1944; Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz 1925–1948; hírlapok

Legnagyobb számban a stratégiai vezetők, létszámukhoz mérten a legnagyobb arányban pedig a vezető tisztviselők töltötték be leányvállalati pozíciókat.⁴⁴

8. táblázat. Az EMÁBIT-tal egyidejűleg betöltött pozíciók

EMÁBIT-ban betöltött pozíció	Egyidejűleg más vállalatnál betöltött pozíció					Összesen ennyien	Átlagosan ennyi pozíciót
	Stratégiai vezető	Felügyelő-bizottság	Vezető tisztviselő	Tisztviselő	Ügynökségi tisztviselő		
	db					fő	db/fő
Stratégiai vezető	69	4	1	1	0	43	1,7
Felügyelő-bizottság	4	4	0	1	0	9	1,0
Vezető tisztviselő	26	25	0	1	0	26	2,0
Tisztviselő	0	3	1	1	2	6	1,2
Ügynökségi tisztviselő	2	1	0	0	0	2	1,5

Források: BFL VII. 2.e. Cg. 1876/570, Cg. 593/1915; Magyar Compass 1877–1947; Budapesti cím- és lakjegyzék 1880–1928; Magyarország tisztí cím- és névtára 1873–1944; Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz 1925–1948; hírlapok

⁴⁴ Egy személy pályafutása során természetesen több különböző pozíciót is betölthetett, és bármelyik mellett kaphatott leányvállalati feladatot, ezért a fenti táblázatban a sorok összege meghaladja az „összesen” sor értékét, amely viszont minden személyt csak egyszer vesz figyelembe.

A pozíciók presztízsére és szaktudásigényére egyaránt következtethetünk a 8. táblázatból. Stratégiai vezetők csak stratégiai vezetői pozíciót fogadtak el. Felügyelőbizottsági tag csak megfelelő szakértelemmel rendelkező ember lehetett, ezek elsősorban a vezető tisztviselők, de néhány esetben tisztviselők és EMÁBIT felügyelőbizottsági tagok is előfordulnak köztük. Elsősorban természetesen könyv-
viteli ismeretekre volt szükség, nem véletlen, hogy legtöbbször főkönyvvezetők kerültek ezekbe a pozíciókba. Egészen speciális szaktudást igényelt az életbiztosítási zárszámadások ellenőrzése, ez az oka, hogy míg az összes többi osztályt egyedül egy kárfőnök képviselte leányvállalati felügyelőbizottságban, addig életbiztosítási matematikust, illetve osztályfőnököt többet is találunk ilyen pozícióban.

Érdeemes megvizsgálni a kérdés időbeli dinamikáját is, hiszen az EMÁBIT történetének különböző korszakaiban korántsem volt egyforma a cégcsoporthoz tartozó vállalatok köre.

9. táblázat. Leányvállalati pozíciót viselők korszakokként

	1857–1875	1876–1897	1898–1922	1923–1947
A leányvállalatok száma	1	5	7	10
Leányvállalati pozíciót viselők (fő)	21	19	22	40
EMÁBIT teljes létszáma* (fő)	107	91	101	198
Ebből leányvállalati pozíciót viselők aránya (%)	20	21	22	20
EMÁBIT vezetők száma** (fő)	70	71	81	122
Ebből leányvállalati pozíciót viselők aránya (%)	30	27	27	33

* Az adatbázisban a korszakban szereplő összes EMÁBIT-tisztviselő és -vezető.

** Stratégiai vezetők, felügyelőbizottsági tagok és vezető tisztviselők a pozícióváltások kiszűrésével.

Források: BFL VII. 2.e. Cg. 1876/570, Cg. 593/1915; Magyar Compass 1877–1947; Budapesti cím- és lakjegyzék 1880–1928; Magyarország tiszti cím- és névtára 1873–1944; Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz 1925–1948; hírlapok

A leányvállalati pozíciót betöltők száma az első hat évtizedben stagnált, létszámhoz viszonyított aránya pedig a társaság teljes fennállása idején nagyjából hasonló maradt (9. táblázat). Úgy látszik, az ilyen pozícióba jutók száma és aránya független a pozíciók számától. Ha csak a leginkább érintett stratégiai vezetők, felügyelőbizottsági tagok és vezető tisztviselők számához viszonyítunk, még érdekesebb képet kapunk. Az első időszakban, amikor csak a Pannonia tartozott a csoporthoz, a vezetők 30%-a szerepet vállalt benne, az utolsó időszakban alig magasabb arányú részvételre volt szükség a tíz leányvállalat irányításához is. Az arány éppen a két középső időszakban, amikor a társaság valódi cégcsoporttá vált, a legalacsonyabb. Még szembezőköbb a két szélső és a két középső időszak különbözősége, ha pozícióként is megvizsgáljuk őket (10. táblázat). A stratégiai vezetők és a vezető tiszt-

viselők szerepe éppen ellentétesen alakult. Előbbiek kezdetben és a két világháború között vettek részt sokkal intenzívebben a csoport irányításában, utóbbiak pedig a két középső időszakban kaptak nagyon magas, 50%-os, illetve közel 70%-os arányban bizalmat.

10. táblázat. Leányvállalati pozíciót viselők korszakonként és pozíciónként

Leányvállalati pozíciót viselő	1857–1875		1876–1897		1898–1922		1923–1947	
	fő	%*	fő	%*	fő	%*	fő	%*
Stratégiai vezető	13	30	12	21	15	22	21	32
Felügyelőbizottság	6	33	4	40	13	23	11	55
Vezető tisztviselő	3	21	6	50	9	69	19	36
Tisztviselő	1	3	6	40	3	21	2	17

* Az adott korszakban az EMÁBIT-ban ilyen pozíciót betöltők százalékában.

Források: BFL VII. 2.e. Cg. 1876/570, Cg. 593/1915; Magyar Compass 1877–1947; Budapesti cím- és lakjegyzék 1880–1928; Magyarország tiszti cím- és névtára 1873–1944; Gazdasági, pénzügyi és tőzsdéi kompasz 1925–1948; hírlapok

A két szélső időszakban tulajdonosi dominancia jellemző. Az alapítás utáni években a részvényesek a választmányon és az igazgatóságon keresztül szigorú kontrollt gyakoroltak mind az EMÁBIT, mind az egyetlen leányvállalat felett. A megbízható és konzekvensen eredményes, mindig magas osztalékot hozó működés hatására aztán fokozatosan egyre erősebb lett a szűk vezetőrétegre támaszkodó alapító vezérigazgató, Léway Henrik hatalma, amit utóda, Ormody Vilmos még tovább tudott növelni.⁴⁵ Ebben az időszakban a főtisztviselői kar még viszonylag szűk körű és rendkívül stabil. 1876–1922 között, Léway regnálásának második felében és Ormody vezérigazgatósága alatt összesen huszonegy ilyen pozícióban lévő kulcsembere volt a társaságnak. Közülük tizennégyen vállaltak, illetve kaptak szerepet valamelyik tagvállalat irányításában. Ebben a szűk körben találjuk a társaság történetének meghatározó hivatalnokait, a Központi Hivatal „régí gárdáját”. Közöttük a negyvenéves tisztviselői, benne negyedszázados vezetői pályafutás rövidnek számít. Ezekben az években a cég rendkívül sikeres és stabil volt. Nem sok ok volt a személyi változtatásokra, egy időben mindig ugyanaz a hatnyolc ember töltött be minden igazán fontos pozíciót. A világháború és az azt követő gazdasági zűrzavar azonban rendkívül meggyengítette a társaságot, banki irányítás alá került – a 83 éves vezérigazgató az elnöki székbe vonult vissza –, és a jelentősen kibővült vezető tisztviselői réteggel szemben ismét a választmányban és a felügyelőbizottságban ülő nagyrészvényesek kaptak nagyobb szerepet a tagvállalatok irányításában.

⁴⁵ Elismertségüket mutatja, hogy mindketten nemesi rangot kaptak, Léway bárói címet is, és mindketten főrendiházi tagok lettek.

A biztosítóban befutott tipikus karrierpályák

Mindenekelőtt érdemes leszögezni, hogy a legtöbb embernek semmilyen érdemi előrelépési lehetősége nem volt. Még a vizsgálatba bekerült körben is – amelyben a vezetők és testületi tagok messze túlréprezentáltak – jellemző, hogy a többség ugyanabban a pozícióban maradt a teljes rekonstruálható pályaszakasán. A felrajzolt pályáívek tehát egy szűk kisebbségre, a legsikeresebb tisztviselőkre és a legbefolyásosabb – vagy legnagyobb részvénytulajdonnal rendelkező – testületi tagokra vonatkoznak. Bár a továbbiakban a pályáívek tipizálására tesztek kísérletet, olyan előmeneteli utakat mutatok be, amelyek mindegyikére – legalább a kulcsfontosságú karrierállomásokat tekintve – számos példát találunk, nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy ezek mögött minden esetben egyéni életutak, eltérő, egyedi családi, kulturális és kapcsolati háttér található.⁴⁶

NAGYRÉSZVÉNYESI PÁLYÁK

Ebbe a kategóriába a választmányi, felügyelőbizottsági és igazgatósági tagok, ezeknek a testületeknek az elnökei, alelnökei, valamint a társasági elnökök és alelnökök tartoznak. A testületek közül a legnagyobb létszámú és legalacsonyabb presztízsű a választmány. A részvényesek számára ez a vállalati karrier első lépcsője. A választmányi tagok közel 40%-a lépett tovább a választmányból a számukra nyitva álló három irány – az alelnöki, majd elnöki pozíció, az igazgatóság, illetve a felügyelőbizottság – valamelyikébe. Legtöbbször a felügyelőbizottságba léptek át. Bár több vállalati esettanulmány is a felügyelőbizottság formális szerepét hangsúlyozza,⁴⁷ ez a szűkebb körű testület a választmánynál mindenképpen fontosabb szerepet töltött be a vállalat irányításában, tagjai jelentős tiszteletdíjban részesültek. Ezt a hierarchiát támasztja alá, hogy nagyon ritkán járták be fordítva ezt az utat. Presztízszempontjából a legmagasabbra ívelő pálya kétségkívül az alelnöki, majd elnöki székbe vezetett. Ez a pálya szinte kizárólag a főnemeseknek volt fönntartva, az ő személyes és családi presztízszük a társaság fényét emelte. Többségük már megválasztásakor is főnemes volt, Lónyay Menyhért az elnöki székben kapta meg a címet, és egyedül Somssich Pál emelkedett ilyen magasra főnemesi rang nélkül.⁴⁸

Ha presztízszempontból az alelnöki szék, akkor hatalmi szempontból az igazgatói szoba volt a legmagasabb pozíció. A vállalat stratégiai irányítása és a legfontosabb operatív döntések – akár napi szintű – jóváhagyása az igazgatósági tagok által történt. Az EMÁBIT igazgatósága eleinte ötfős (a vezénylő igazgató és négy

46 Jelen tanulmány terjedelme nem teszi lehetővé, hogy az egyes karrierívek példaként megjelenő személyek esetében ezt az egyéni hátteret bemutassam, de a továbbiakban néhány fontosabb szereplőnél jegyzetben hivatkozom a biográfikus irodalomra.

47 Kövér 2005; Vass 2003.

48 A Somssich család egyik ágának grófi címe volt, de sárdi Somssich Pál (Somogyárd, 1811. január 13. – Budapest, 1888. március 7.) a család köznemesi ágából származott. ÚMÉL V. 1234.

igazgató) volt, 1889-től általában hat, majd 1914-től hol hat, hol hét fő alkotta, míg nem az 1940-es években kilenc főre emelkedett a létszám. Az igazgatóság fele – harmincnégy valaha volt tag közül tizenhat – került a választmányból a testületbe. Közvetlenül általában a korai években léptek az igazgatóságba a választmányi tagok.⁴⁹ A klasszikus pálya azonban a felügyelőbizottságon át vezetett az igazgatóságba. Ezt futotta be számos nagyrésztvényes és számos nagyrésztvényes fia, unokája, unokaöccse.⁵⁰ Nem volt jellemző ugyanakkor, hogy valaki minden előzmény nélkül töltsön be igazgatósági pozíciót, a társaság indulásakor megválasztott Frölich Frigyes,⁵¹ Ullmann Károly⁵² és Harkányi Frigyes után ez csak 1923 után fordult elő, mindössze két esetben.

TISZTVISELŐI PÁLYÁK

A tisztviselők pályájának körülbelül egyharmada mutat valamilyen egyértelmű karrierirányt, kétharmadukat mindvégig ugyanabban a pozícióban látjuk. A biztosan karrier nélküli többség a beosztott tisztviselői kar volt, vizsgálatomba azonban közülük csak egészen kivételes esetben kerültek be néhányan. A kivételes esetek közé tartoznak a jogtanácsosok (ügyvéd, ügyész és még számos elnevezéssel), a matematikusok és a társasági főorvosok, akik az életbiztosítási ágazat speciális kulcsszereplői. Ezek a pozíciók általában nem a biztosítótársaság kizárólagos szolgálatát jelentették. Jogtanácsosként közjegyzők, mint Gorove Antal az 1870-es években, vagy ügyvédek dolgoztak. A matematikusok között egyetemi vagy középiskolai tanárokat találunk, mint Petzval Ottó, Weninger Vince vagy Ágoston József. Utóbbi kettő esetében a vezetői pozíció miatt okkal feltételezhetjük, hogy az EMÁBIT volt a főállásuk, és mellékállásban tanítottak: Weninger Vince a Kereskedelmi Akadémián, Ágoston József a Műegyetemen. Petzval Ottó esetében fordítva lehetett: a Budapesti Tudomány-egyetemen a felsőbb mennyiségű tanárként segédkezett Weningernek a Fényes Elek által elkezdett életbiztosítási díjtáblák kidolgozásában. Sarbó Artúrról is azt valószínűsíthetjük, hogy idejének nagyobb részét töltötte a budapesti János-kórházban, ahol 1915-től az idegosztály vezetője volt, mint a biztosítóban, amelynek ugyanekortól állt a szolgálatában – bár könnyen lehet, hogy jövedelmének nagyobb részét húzta az utóbbiból. Hírnevet

49 Például Vecsey Sándor, illetve Fuchs Rudolf és Manno István. Formailag Hajós József pályáját is idesorolhatjuk, ő az alelnöki pozícióból lépett át 1876-ban az igazgatóságba. A gyakorlatban ez nem jelentett nagy váltást, hiszen a korábbi alapszabály szerint az alelnök töltötte be az igazgatótanács elnöki tisztségét.

50 Ilyen karriert futott be Schosberger Zsigmond 1867–1899, László Zsigmond 1879–1913, Berzeviczy Albert 1898–1936, gróf Batthyány István 1901–1944 között, de Hajós József fia, ifjabb Hajós József, Somssich Pál unokaöccse, Somssich Miklós, Fuchs Rudolf unokája, dr. Burchard-Bélaváry Rezső, illetve báró Radvánszky Antal unokája, báró Radvánszky Albert is.

51 Protestáns vallású pesti kézműáru nagykereskedő. 1859-től már kizárólag bank- és bizományi üzletkörét hirdeti. 1865-től banküzlete pénzügyi nehézségekkel küzd, és bár végül kiegyezik hitelezőivel, a cég fellendüléséről már nincs tudomásunk. Kövér 2012: 158. Frölich Frigyesről és az 1865/1866-os csőd eljárásról: Kövér 2018: 201–203.

52 A Szitányi (Ullmann) családról: Bácskai 1989: 140–150.

mindenesetre mint orvos, ideggyógyász, logopédus és egyetemi tanár szerzett, és nem mint biztosítási szakember.⁵³

Tüллépve a különleges eseteken, vizsgáljuk meg a tipikus pályáíveket. A nyitva álló karrierlehetőségek a következők voltak: felügyelőbizottsági tagság valamely leányvállalatban, stratégiai vezető pozíció valamely leányvállalatban, illetve a legmagasabbra vezető karrier: ha valaki az anyavállalatban jutott el az igazgatóságig.⁵⁴

Az első tisztviselői karrierpályára a kezdeti évekből – a már említett – Weninger Vince, a 20. századból pedig Bara Péter Zsigmond hozható tipikus példának. Egyikük sem lett stratégiai vezető sem az anya-, sem egyetlen leányvállalatban, de Weninger a Pannonia, Bara Péter Zsigmond pedig a Pannonia, a Hazai és a Hazai Általános Katonai Biztosító felügyelőbizottságának is tagja volt. Weninger Vince talán az Első Magyaron belül is fényes karriert futhatott volna be, de 1867-ben az Andrássy-kormány megalakulásakor kilépett a társaságtól, és a Pénzügyminisztériumban lett miniszteri tanácsos. Ebben közrejátszhatott, hogy minisztériumi főnöke a pénzügyminiszter Lónyay Menyhért, az EMÁBIT addigi elnöke lett.⁵⁵ Weninger három év múlva már a Magyar Általános Hitelbank vezérigazgatója volt.⁵⁶ Bara Péter Zsigmond ezzel szemben teljes pályafutását a biztosítónál töltötte, és a jelek szerint minden cím „kihordási idejét” szépen végigvárta a gyors karriert nem kínáló Károsztályon. 1895-ben találkozunk vele először a forrásokban mint az osztály főnökével, feltehetően ekkor már 15–20 éves tisztviselői pálya állt a háta mögött. 15 év múlva aligazgatónak nevezték ki, újabb 13 év múlva lett igazgató, ahonnan 7 év múlva, 1929-ben nyugdíjba ment. Aligazgatóként lett előbb a Hazai Általános Katonai, majd a Hazai Általános, később már igazgatóként a Pannonia felügyelőbizottsági tagja. Utóbbi kettőben a tagságát nyugdíjazása után is, egészen 1939-es haláláig megőrizte.

A második pályáív példajaként leányvállalatban került az igazgatóságba az EMÁBIT főtisztviselői közül Ágoston József, Róna Márk, Poll Imre és dr. Huszár Géza életbiztosítási főnökök, Frank Frigyes, Graf Henrik, Seregi Sándor, Molnár Oszkár a központi könyvvezetésről vagy a Központi Osztály éléről, Lengyel Sándor jégbiztosítási, dr. Cs. Tóth Geyza jogi főnök, valamint Hausner Károly pénzügyi és Nyitrai Zsigmond viszontbiztosítási főnök, valamint Seidel Rudolf igazgató.

53 Sarbó Artúr (Pest, 1867. március 10. – Budapest, 1943. szeptember 17.). ÚMÉL V. 942.

54 A három karrierpálya hierarchikusnak tekinthető, aki az anyavállalatban az igazgatóságig jutott, az szinte bizonyosan ott ült egy-két igazgatóságban vagy felügyelőbizottságban is. A kategorizálásnál mindig a legmagasabbra ívelő pályát vettem alapul.

55 A kormányban rajta kívül még két választmányi tag, gróf Andrássy Gyula kormányfő és báró Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter vett részt. Ugyanekkor lett a Lónyay-féle minisztérium tanácsosa a társaság igazgatója, Harkányi Frigyes.

56 Weninger Vince (Pest, 1834. április 30 – Budapest, 1879. május 29.). Az EMÁBIT előtt, 1857-től a mennyiségtan, a mértan és a mértani rajz tanára a Kereskedelmi Akadémián, utána 1867-től miniszteri tanácsos, majd osztályfőnök a közös Pénzügyminisztériumban. 1870–1879 között a Magyar Általános Hitelbank vezérigazgatója. A Magyar Államvasutak igazgatótanácsának elnöke (1871–1874). Kövér 2005; Kövér 2012: 240.

Láthatjuk, hogy a legjobb leányvállalati karrierlehetőséget a Központi Osztály tartogatta – Gergely Tódor visszaemlékezése szerint ott volt leginkább „szem előtt” az ember⁵⁷ –, azután az Életbiztosítási Osztály. A többi osztályról csak elvétve, egy-egy fő került ilyen pozícióba.

Az anyavállalaton belül igazgatósági pozícióig csak a legsikeresebb kisebbség jutott el. A Lévayt követő vezérigazgatók, Ormody Vilmos, Balabán Adolf, Gergely Tódor és Balabán Imre egyaránt végigjárta a teljes számlélétrát, rajtuk kívül Ullmann Károly Pál, Jeney Lajos és Szende Károly jutott el a legmagasabb testületig. Ők heten az EMÁBIT összes igazgatósági tagjának 20%-át teszik ki, tehát azt mondhatnánk, hogy az igazgatóságban (1912-ig általában öt, később hat, illetve hét fő alkotta a testületet) egy-egy fő képviselte a biztosításszakmai és hivatali szakértelmet. Ha azonban megvizsgáljuk, hogy ez a hét személy időrendben hogyan követte egymást az igazgatósági pozíciókban, újabb motívummal egészül ki a vállalat irányításának dinamikájáról alkotott eddigi képünk. Az első igazgatóság maga már az első év után, 1859–1860-ra kialakult (Lévay Henrik vezénylő igazgató, Fuchs Rudolf,⁵⁸ Ullmann Károly és Harkányi Frigyes személyében), és csak az ötödik pozíción cserélgették egymást a választmányi tagok: Frölich Frigyes, Manno István,⁵⁹ Ébner N. János és Vecsey Sándor, majd Hajós József, aki társasági alelnökként addig is részt vett a testület munkájában, sőt elnökölte azt. Ebben az igazgatóságban Lévay képviselte a biztosítási szakmát és a hivatalnoki kart. A személyi összetétel még Ullmann Károly 1879-es visszavonulása után sem változott. Megüresedett helyét inkább nem töltötték be. További 10 évig, összesen 3 évtizeden keresztül ugyanaz a négy ember vezette a céget.

Az első változás a hivatalnoki kar szerepének erősödésére utal. 1888-ban a visszavonuló Fuchs Rudolf helyett az ekkor már általános helyettesi feladatokkal és a Központi Hivatal vezetésével megbízott Ormody Vilmos lépett be az igazgatóságba. Egy év múlva tovább erősödött a hivatal befolyása, amikor Ullmann Károly fia, az akkor már 20 éve a társaságnál dolgozó ifj. Ullmann Károly Pál is tag lett a testületben. Innentől Lévay 1898. márciusi visszavonulásáig rajta kívül ketten képviselték a hattagú igazgatóságban a tisztikart.⁶⁰ 1898-tól Ormody regnálása alatt mindvégig voltak belső igazgatósági tagok: előbb Jeney 1906-ig, majd Szende

57 Béresy 1936.

58 Fuchs Rudolf (1809 – Budapest, 1892. november 22.) dohány-nagykereskedő, az Első Magyar Dohány- és Szivargár alapítója és társtulajdonosa, a Magyar Általános Hitelbank igazgatósági tagja és 1892-ig alelnöke. Igazgatósági tag többek között a Pesti Hengermalom Rt.-ben és az Alföld-Fiumei Vasút Rt.-ben. Kezdetől benne van az EMÁBIT választmányában, 1860-ban kerül az igazgatóságba, ahol 1888-ig foglal helyet, majd lemondása után haláláig ismét a választmány tagja. 1877–1888 között a Pannonia felügyelőbizottsági tagja. Fuchs Rudolfról és a Fuchs–Burchard családról: Bácskai 1989; Klement 2012.

59 Manno István (1811–1885) görög származású nagykereskedő, az Első Magyar Iparbank igazgatósági tagja. Az EMÁBIT-ban Manno 1857–1859 között igazgató, majd 1860–1864 között választmányi tag, végül 1866-ban ismét igazgató. A Manno családról részletesen Bácskai 2011.

60 Az ifjabb Ullmann korai halála után Jeney Lajos vette át a belső igazgatói pozíciót.

Károly, később Balabán Adolf. 1914-től az igazgatóság hétfősre bővült, Balabán mellé bekerült egy újabb főtisztviselő, Gergely Tódor is. Ezután 1922-ig a vezérigazgató mellett két belső és négy külső igazgató vezette a társaságot.

1922-ben a társaság banki befolyás alá került, és gyökeresen megváltozott az irányítási struktúra. Ormody az elnöki pozícióba vonult vissza, Balabán Adolf meghalt, Gergely pedig vezérigazgató lett. Egyikük helyett sem főtisztviselőt választottak a testületbe. A hivatalnoki kar fénykorának leáldozott. Innentől kezdve az Első Magyarban egyetlen belső igazgatósági tag sem volt.⁶¹

Összességében tehát újabb erős érvet látunk amellett, amit a leányvállalatokban betöltött pozíciók alapján már sejthettünk, hogy az EMÁBIT történetének két középső korszakában, de különösen az 1890–1920 közötti három évtizedben a hivatalnoki kar szerepe, befolyása a társaság irányításában sokkal erősebb volt, mint akár előtte, akár utána. Az első 30 évben a Léway által kemény kézzel vezetett cégben felnőttek azok a vezetők, akik aztán a második 30 évben belső igazgatósági tagokként és leányvállalati vezetőkként irányították a cégcsoportot. Ormody – valószínűleg már általános vezérigazgató-helyettesként is – ezekre az emberekre épített. Ahogy az első 30 évre Léway vezetési stílusa, úgy a következőre Ormodyé nyomta rá a bélyegét. Az Ormody-korszakot az erős Központi Hivatal, a fényes főtisztviselői karrierök és a tisztviselőiről bőkezűen gondoskodó társaság jellemezte.⁶² Az ekkor kinevelt főtisztviselők az utolsó korszakban is elirányították a hivatal és a társaság működését, de már nem kerültek a stratégiai irányítás közelébe.

61 A vezérigazgatói posztról 50 éves szolgálat után 1936-ban nyugdíjba vonuló Gergely Tódor igazgatósági tag maradt, de őt ekkor már nem tekinthetjük belsőnek. Az operatív vezetői székben utóda, Balabán Imre éveken keresztül nem kapott igazgatósági tagságot, csak 1944-től.

62 Számos adat mutat arra, hogy Ormody Vilmos nemcsak támaszkodott a Központi Hivatal munkatársaira, hanem – közülük valóként – nagyra becsülte, szerette és támogatta a tisztviselői kart. Míg Léway ügynököket, addig Ormody tisztviselőket támogató alapítványokat kezdeményezett. Az 1896-ban – még Léwayval közös időszakuk végén – létrehozott Ezredéves Alapítvány tisztviselők és ügynökök gyermekeinek felsőbb iskoláztatására, az Ormody Vilmos Alapítvány (1897) beteg tisztviselők gyógyfürdőikben való kezeltetésére szolgált. Feleségének halálára emlékezve 1903-ban létrehozta az Ormody Amélie Alapítványt, amely tisztviselők leányainak a kiházasítását támogatta, és amelyre válaszul a halás tisztviselők saját pénzükből egy Ormody Amélie Koszorú-alapot hoztak létre. Ormody Vilmos ugyanakkor nemcsak a társaságon belül, hanem a teljes iparágban éharcosa volt a tisztviselők érdekképviseletének. 1891-től első elnöke a frissen alakult Biztosítási Tisztviselők Országos Egyesületének, amelynek utódszervezete a Biztosítási Tisztviselők Országos Szövetsége 1912-től. Egyesületi hírek. Biztosító tisztviselők orsz. egyesülete. *Budapesti Hírlap*, 1891. február 9. 5. A szakmánkénti egyesületeket összefogó szervezetek, a Magán-tisztviselők Országos Szövetsége és a Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Egyesülete öt évvel később, 1896-ban alakult meg. Bódy 2003: 109.

FŐÜGYNÖKSÉGI KARRIERPÁLYÁK

Főügynökségről indulva csak egészen kivételes esetben lehetett magasra jutni a társasági hierarchiában: egyetlen ember, Kozma Andor⁶³ került a választmányba, az igazgatóságba egyetlenegy sem. Az igazgatóság kapujába, a vezérigazgató-helyettesi pozícióig – a Központi Osztály vezetésén keresztül – szintén egyetlen személy, dr. Muraközy Károly jutott el.

A főügynökségi vezetőket számos ok akadályozta akár az oldalra, akár a fölfelé való mozgásban. Ilyen az ügynöki és a központi hivatali munka eltérő jellege, amely miatt ez utóbbi nem lehetett vonzó számukra. Ráadásul a főügynököknek általában más üzlete, kereskedése is volt, így sok esetben szóba sem jöhetett egy kötött főtisztviselői pálya. A legnagyobb akadályt azonban talán a földrajzi távolság jelentette. Egyrészt sokkal kevésbé voltak a pozíciókat osztó igazgatóság szeme előtt, másrészt kevésbé szívesen is vállaltak Pesthez kötött funkciókat. Ezt látszik igazolni, hogy az EMÁBIT-nál minden jelentősebb karrier, amely főügynökségről indult, és legalább az aligazgatói címig elvezetett, Budapesthez kötődött.

Menedzseruralom?

Mindent egybevetve, a hivatali szervezet fejlődésének és a tisztviselői karrierpályának a vizsgálatából kibontakozott néhány erőteljes tendencia, amelyek a menedzsment hatalmának 19. század végi jelentős megnövekedésére, majd az 1920-as évektől erőteljes visszaszorulására utalnak. A társaság a korai viszonylag egyszerű, a vállalkozói modellhez közel álló, kevésbé tagolt Központi Hivatallal rendelkező felépítéstől a komplex osztályszerkezettel, menedzseri hierarchiával jellemezhető, centralizált nagyvállalati szervezettel jutott el. A kezdetben kizárólag a pesti központ által végzett tevékenységek, mint a kötvénykiállítás, fokozatosan az ország összes nagyvárosában elérhetővé váltak; a piaci alapon igénybe vett szolgáltatások, mint a kárbecslés, idővel a vállalaton belülré kerültek; a Központi Hivatal pedig számos funkcionális és termékosztályból álló bonyolult szervezetté alakult. A különböző szervezeti egységek korántsem egyforma karrierlehetőséget biztosítottak munkatársaik számára. Ügynökségi pályáról csak elvétve nyílt továbblépési lehetőség, de a Központi Hivatal egyes osztályai között is lényeges eltérés mutatkozott. A későbbi pályafutás szempontjából legkedvezőbb hely a Központi Osztály volt. Leányvállalati pozíciók elérésére kiváló lehetőséget nyújtott még a főkönyvvezetői funkció és az Életbiztosítási Osztály.

⁶³ Kozma Andor (Marcali, 1861. január 12. – Budapest, 1933. április 16.) költő, műfordító, országgyűlési képviselő, újságíró, a Kisfaludy Társaság tagja, mindemellett 1895-től az EMÁBIT alkalmazottja. ÜMÉL III. 1163–1164.

A komplexitás növekedése ellenére az EMÁBIT soha nem lépett tovább a multidivizionális szervezet irányába. Az anyavállalat megmaradt a chandleri U-forma szintjén, a termék- és piaciszegmens-szintű diverzifikációt új vállalatok alapításával és felvásárlásával oldották meg. A fokozatosan bővülő cégcsoport laza központi irányítású holdingként működött. A cégcsoport tagjainak irányításában az anyavállalat oldaláról részt vettek mind a nagyrészvényesek, mind a tisztviselői kar krémje. Előbbiek szinte mindig stratégiai vezetőként, utóbbiak az esetek felében igazgatósági, másik felében felügyelőbizottsági tagként. A vezető tisztviselők, menedzserek részvétele különösen az 1880–1920 közötti időszakban volt nagyarányú.

A legfőbb stratégiai irányító testületbe, az anyavállalat igazgatóságába két úton lehetett bekerülni. A tagok nagyobbik fele a választmányból – általában a felügyelőbizottságon keresztül – jutott be. A tagok körülbelül ötöde a legsikeresebb hivatalnokokból került ki, néhányan – főleg az első években – kívülről léptek az igazgatóságba. Az összetétel közel sem volt egyenletes a 90 év alatt. Az első három évtizedben egy rendkívül stabil, külső tagokból álló igazgatóság vezette a céget. A következő harmadszázadban a hivatal nagyon megerősödött, és az igazgatóság belső tagokkal egészült ki. Míg végül az utolsó évtizedekben a vezérigazgatón kívül ismét csak külső, nagyrészvényes tagok ültek a legfőbb irányító testületben, megerősítve, amit a szervezet és a leányvállalati pozíciók már sugalltak: a menedzsmenturalom legfeljebb egy néhány évtizedes epizód erejéig jellemezte hazánk vezető biztosítótársaságát.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VII. 2.e. Cégbírószági iratok (Cg.). Cégjegyzékek (1876–1949)

Cg. 1876/570. Első Magyar Általános Biztosítótársaság 1876–1914.

Cg. 593/1915. Első Magyar Általános Biztosítótársaság 1915–1949.

Béresy Imre 1936: Gergely nyugdíjba megy – interjú Gergely Tódorral. *Ujság*, 1936. október 31. 11–12.

Budapesti cím- és lakjegyzék. Budapest, 1880–1928.

Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompsz. Szerk. Kallós János. Budapest, 1925–1948.

Magyar Compass. Pénzügyi és közgazdászati évkönyv. Szerk. Mihók Sándor. Budapest, 1873–1888.

Magyar Compass. Pénzügyi évkönyv. Szerk. Ambruster Jakab, G. Nagy Sándor. Budapest, 1889–1893.

Magyar Compass. Pénzügyi évkönyv. Szerk. G. Nagy Sándor. Budapest, 1894.

Magyarország tiszti cím- és névtára. Budapest, 1873–1944.

Mihók-féle Magyar Compass. Pénzügyi és Kereskedelmi évkönyv. Szerk. G. Nagy Sándor. Budapest, 1895–1912.

Nagy Magyar Compass. Pénzügyi és Kereskedelmi évkönyv. Szerk. G. Nagy Sándor. Budapest, 1912–1924.

Nagy Magyar Compass. Pénzügyi és Kereskedelmi évkönyv. Szerk. Della Vedella Mihály. Budapest, 1925–1945.
 ÚMÉL: *Új Magyar Életrajzi Lexikon.* I–VI. Főszerk. Markó László. Budapest, 2001–2007.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bácskai Vera 1989: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten.* Budapest.
- Bácskai Vera 2011: Öt nemzedék: a Mannó család története. *Korall* (12.) 44. 123–153.
- Bódy Zsombor 2003: *Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete 1890–1938.* Budapest.
- Chandler, Alfred 1962: *Strategy and Structure: Chapters in the History of the American Industrial Enterprise.* Cambridge, Mass.
- Chandler, Alfred 1977: *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business.* Cambridge, Mass.
- Chandler, Alfred 1984: The Emergence of Managerial Capitalism. *The Business History Review* (58.) 4. 473–503.
- Chandler, Alfred 1990: *Scale and Scope: The Dynamics of Industrial Capitalism.* Cambridge, Mass.
- Coase, Ronald 1937: The Nature of the Firm. *Economica* (16.) 4. 386–405.
- EMÁBIT 1908: *Az Első magyar általános biztosító társaság: 1857–1907. jubileumi albuma.* Budapest.
- Fenyvessy József – Menczel Lajos 1940: *A Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesület százéves története.* I–II. Budapest.
- Halmos Károly 2003: „A nagyvállalkozás történeti elmélete”. A. D. Chandler Jr. három munkája. *Korall* (4.) 14. 117–134.
- Kenely, Monica – Verhoef, Grietje 2016: *Insurance and risk: two companies, two continents, and one industry. A comparison of firm strategy, organization and performance.* Conference paper, European Business History Association, Bergen, Norway.
- Klement Judit 2012: *Hazai vállalkozók a hőskorban. A budapesti gőzmalomipar vállalkozói a 19. század második felében.* Budapest.
- Kövér György 2005: Bankárok és bürokraták (A Magyar Általános Hitelbank igazgatósági tanácsa és igazgatósága, 1876–1905). *Aetas* (20.) 1–2. 93–114.
- Kövér György 2012: *A Pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok.* Budapest.
- Kövér György 2018: *A növekedés terhe. Krízisek – Csődök – Ciklusok.* Budapest.
- Krugman, Paul 2003: *Földrajz és kereskedelem.* Budapest.
- Lipari, Marzio – Marizza, Marco – Stenner, Silvia – Delfabro, Elisabetta – Miot, Annamaria – Rosasco, Roberto (eds.) 2012: *Stories from the Historical Archive.* Trieste.
- Madarász Aladár – Valentiny Pál 2015: Vállalkozás, vállalatelmélet, vállalat-történet. Arthur Cole, Alfred Chandler és Ronald Coase – változatok „paradigmateremtésre”. *Korall* (16.) 61. 5–42.
- Pearson, Robin 1997: Towards an Historical Model of Services Innovation: The Case of the Insurance Industry, 1700–1914. *The Economic History Review* (50.) 2. 235–256.
- Pearson, Robin 2002: Moral Hazard and the Assessment of Insurance Risk in Eighteenth- and Early-Nineteenth-Century Britain. *The Business History Review* (76.) 1. 1–35.

- Pompéry János 1883: *Az Első Magyar Általános Biztosítótársaság fennállásának negyedszázados évfordulójára*. Budapest.
- Schmitz, Christopher J. 1993: *The growth of big business in the United States and Western Europe 1850–1939*. Cambridge.
- Vass Gergely 2003: Bankárok és menedzserek, A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű igazgatótanácsa a századelőn. *Korall* (4.) 14. 135–158.
- Williamson, Oliver E. 1975: *Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications*. New York.

Konzervgyártás Kecskeméten a 20. század első felében

Bevezetés

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye a 19. század folyamán több szempontból is kitüntetett szerephez került azért, hogy székhelye, Budapest egyben az ország fővárosa is volt, és lendületesen fejlődött a dualizmus korában. A vármegyét jellemző gazdasági és társadalmi adatok helyett itt csak természetföldrajzi adottságaira és az ahhoz kapcsolódó mezőgazdaságra utalunk. A Duna–Tisza köze többek számára valószínűleg egyenlő a Kiskunsággal, és ebből következően a homokkal, amelynek természetes futóhomok-állapota az elmúlt évszázadokban az éghajlati tényezőknek és a társadalmi hatásoknak köszönhetően módosult. Az itt lakó emberek abban voltak érdekeltek, hogy minél nagyobb területet minél hosszabb időre meg tudjanak kötni. A futóhomok megkötésére a gyümölcsfa-, illetve a szőlőtelepítés bizonyult a legalkalmasabbnak.¹ A filoxeravész az 1870-es években számottevő veszteséget jelentett a hazai szőlő állományában, a kártevő szőlőtetű viszont nem tudott homoktalajon megélni, így a Homokhátság jelentősége megnövekedett.² Az említett gyümölcsstermesztési folyamathoz kedvező klimatikus adottság is járult: a napsütéses órák száma például a hazai viszonyok között az Alföldön a legmagasabb. Kecskemét kiterjedt határában 1896-ban 540 ezer gyümölcsfa volt, amelynek száma 1935-re több mint kétszeresére emelkedett, magában foglalva például 221 121 darab almafát, 52 216 darab körtefát, 356 056 darab barackfát és 360 323 darab szilvafát. Az ország gyümölcsfaállományának 3,5%-a Kecskeméten volt.³ *„Kecskemét gyümölcskereskedelmének országos jelentősége számbeli adatokkal illusztrálható a legjobban. 1911-ben az egész gyümölcskivitel 25%-a, az 1927–1934. évek átlagában*

1 A 19. században a kecskemétiék a szőlő mellett jellemzően almát és körtét termeltek. 1851-ben a városi tanács által összeállított *Gyümölcsfajok jegyzéke* „40 alma fajt” és „7 körte fajt” sorolt fel. A barackról először 1875-ben tudósított a helyi sajtó, nevezetesen hogy július 1-től 15-ig 13 164 vámmársa barackot szállítottak el vasúton. A baracktermelés az 1890-es évek második felében és az 1900-as évek elején lett domináns. MNL BKML IV. 1504. c 1851. 7. 109; Barackz szállítás. *Kecskeméti Lapok*, 1875. július 18. 29; Bárth (főszerk.) 2002: 334–336.

2 Ez felértékelte a homoktalajok korábbi gyenge potenciálját. Kecskeméten több mint 8000 katasztrális hold földet parcelláztak ki 1860–1910 között, de ennek túlnyomó részét (5000 katasztrális hold) 1890 és 1910 között. Szilágyi 2017: 64.

3 Csátár–Hovhannesian–Oláh (szerk.) 1939: 66.

*pedig 34%-a származott Kecskemétről. Ha pedig az 1932–34. évek átlagát nézzük, 41%-ot kapunk. Ez a számarány az egyes gyümölcsfajtáknál, mint a barack, a meggy, a szilva még [tovább] emelkedik.*⁴

Budapesttől eltekintve, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye legnagyobb népességű városa Kecskemét volt, amely 1834-től szabad mezővárosnak, 1857-től városnak, majd 1872-től törvényhatósági jogú városnak számított.⁵ Népeség száma 1869-ben 41 195 fő volt, ami 1910-re 65 716-ra növekedett. Ez utóbbinak azonban 48,06%-át a külterületeken élő népesség jelentette. Az első világháborút lezáró béke eredményeképpen létrejövő új határok közé szorított Magyarország negyedik legnépesebb városává vált, népessége 1941-re 87 269-re emelkedett, amihez ráadásul a külterületi lakosság számának növekedése is hozzájárult.

A hazai konzervgyártás fejlődése

Magyarországon a gyümölcs-, főzelék-, gomba- és hústartósításnak sok évszázados hagyománya van a népi és az elit kultúrában, amit itt nem célunk részletezni. Lippay János *Posoni kert* című, 1664-ben megjelent munkája az első magyar nyelvű könyv, amely foglalkozott a gyümölcsök tartósításával is.⁶

A konzerv szó mai jelentése a 19. század elején alakult ki: az 1836-os Fogarasi-féle német–magyar szótárban már befőttet és eltett gyümölcsöt jelentett.⁷ A 19. század elején és közepén a pesti cukrászok, cukorművesek üzleteikben saját készítésű befőttjeiket, kompótjaikat, kandírozott gyümölcsöket és importált tirolit, bécsi, cseh, német és francia különlegességeket (főleg kandírozott gyümölcs) mellett konzervált zöldbabot, zöldborsót, céklát is árusítottak a konzervfogyasztók szűk körének.⁸ Az első magyarországi konzervgyárat erre a piacra alapozva hozta létre 1840-ben két aradi fűszerkereskedő, Tones Ferenc és Ede mustárgyártás céljából.⁹ Komolyabb feladatot és üzleti lehetőséget rejtett a hadsereg élelmezése, így 1861-ben Fiumében létrehozták a Prima Fabrica Conserva in Fiume elődjét, majd 1872-ben Rohoncon a Bogdány-féle Első Osztrák–Magyar Rántott Leves Anyaggyárat, illetve Királyhidán a Bruck-ujfalusi oszt. és magy. katonai conservgyár Littmann Károly és társa nevű üzemet. Budapesten az első gyárat 1869-ben Mocznik Lajos alapította Mocznik L.

4 Csátár–Hovhannesian–Oláh (szerk.) 1939: 66.

5 A város 1834-re megváltotta magát magánföldesurától, a Sachsen–Coburg–Koháry családtól, majd 1857-től szabad királyi várossá nyilvánította magát egy félreértelmezett levél miatt. Nem szabad királyi várossá vált ugyanis, hanem csak a „szabad kir. városokkal egészen hasonló állapotval emeltetett” önálló város lett. Az 1870. évi XLII. törvénycikk törvényhatósági jogú városi ranggal ruházta fel, és 1872-től állt fel az új közigazgatás. MNL BKML IV. 1609. a 1857. I. kötet 233, 528–536; IV. 1615, 143/1857.

6 Lippay 1966: 301.

7 Fogarasi 1836: 124.

8 A „cukrász” szó 1830 körül, a „cukrászat” pedig 1835-ben jelent meg először. Rózsa 1959: 178.

9 Szalkay–Németh (szerk.) 1846: 103.

néven, ahol mustárt, főzelékkonzervet és borecetet készítettek 10–20 munkással.¹⁰ A hazai iparnak adandó állami kedvezményekről szóló 1881. évi XLIV. tc. hatására jött létre¹¹ 1882-ben Budapesten az első húskonzervet előállító üzem, a Weiss-féle gyár.¹² 1899-ben alapították az első részvénytársasági formában működő gyárat, a Pozsonyi Konzervgyárat, amely főzelék-, hús-, libamáj- és pástétomkonzerveket gyártott, 120–150 munkással.

Az Első Kecskeméti Konzervgyár iratanyaga és szakirodalma

Az Első Kecskeméti Konzervgyár történetének forrásai

Az Első Kecskeméti Konzervgyár Részvénytársaság (a továbbiakban: EKK) történetét két forrástípus segítségével lehet rekonstruálni. Az első a levéltárban található jogi (cégbírószági), vállalati és közigazgatási irat, másodlagos forrás pedig lehet könyvészeti, például Compass, hivatalos közlöny, napi-, heti-, ágazati szaklap, esetleg címtár. Az 1945 előtti kecskeméti cégbírószági iratanyag nem maradt meg, mert a szovjet hadsereg elpusztította 1944 végén a kecskeméti törvényszék épületében. Az EKK cégbírószági iratanyagának nagyobbik része Budapest Főváros Levéltárában található. Ennek hátterében az áll, hogy az 1933-ban tartott részvénytársasági közgyűlésen az EKK főtelepét Budapestre helyezték át, a kecskeméti központból viszont fióktelepet létesítettek, a változást a Budapesti Királyi Törvényszék cégbírószágán be is jegyezték. A törvényszék így Kecskemétről felhozatta a konzervgyár cégbírószági iratainak egyik részét, elhelyezte az irattárába, amely az 1944–1945. évi ostromot túlélte, és az anyag az 1980-as években került be végleg a levéltárba.

A cégbírószági irategyüttesből a legfontosabb résznek az úgynevezett cégjegyzék tűnik, amelyet a területileg illetékes bíróság jegyzett fel. A királyi törvényszékek mint cégbírószágok a hivatalos közlönyben, a *Központi Értesítő*ben tették közzé a bejegyzéseket, amelyek a megjelenés napjától kötelező érvényűek lettek. Az EKK jogelődjének, a hivatalosan „A gyümölcs- és főzelék-konzervkészítő részvénytársaság. Első kecskeméti konzervgyár”-nak nevezett gyár cégbírószági bejegyzéseit tartalmazó nagy alakú kötetek nem maradtak fenn, egyedül a *Központi Értesítő*ből

10 BFL VII. 2.e. Cg. 35105.

11 Varga 2016: 161.

12 A közkereseti társaságot Weiss Berthold és Manfréd Első Magyar Konzervgyára néven alapították, majd Weiss Berthold kilépett a társaságból, az üzemi tevékenység azonban bővült, így Weiss Manfréd Első Magyar Konzervgyára és Ércárugyára néven működött. Báró Weiss Manfréd 1922. december 25-én meghalt, a családi vagyont nem osztották fel az örökösök, hanem annak kezelésére 1923-ban közösen létrehozták a Labor Bizalmi Rt.-t. A korábbi közkereseti társaságot családi alvállalkozásként szintén részvénytársasággá alakították át, és Weiss Manfréd Első Magyar Konzervgyára és Ércárugyára Rt.-ként működött tovább. A Weiss Manfréd-féle cégek az 1920-as évek második felétől az államosításig birtokolták az Első Kecskeméti Konzervgyár részvényeit. BFL VII. 2.e. Cg. 1882/305, Cg. 2691.

nyerhetünk néhány információt. Ebből kiderül, hogy a Kecskeméti Királyi Törvényszéken 1901. május 14-én jegyezték be a megalakulás tényét. Az utolsó bejegyzés pedig 1912. július 16-án történt meg, ekkor a megszűnésről tájékoztat röviden és tényszerűen.

Az EKK esetében 1912. január 3-án fogadták el az alapszabályt, így ez az időpont tekinthető az alapításnak.¹³ Az EKK-t tartalmazó kecskeméti társas cégjegyzék kötete elpusztult, de hivatalos kivonata megmaradt Budapest Főváros Levéltárában, amelyben több mint húsz bejegyzéssel találkozunk a kecskeméti konzervgyárral kapcsolatban. A bejegyzés szerkezeti felépítése 1864 óta változatlan volt, rovaiban tartalmazta a cég magyar és idegen nevét, birtokosainak és cégvezetőinek nevét, telephelyet, a társaság jogviszonyait, a bejegyzés idejét és egyéb hivatalos számokat. Az EKK-hoz kapcsolódó vezető beosztású pozíciók közül csak a cégjegyzési joggal rendelkezők kerültek be a cégjegyzékbe. A cég megszűnéséről nem rendelkezett egyértelmű információkkal a cégjegyző bíró, a megszűnés bejegyzésére sokszor csak évek múlva került sor. Az államosított EKK megszűnését csak 1950. január 4-én jegyezték be.¹⁴

A cégbírósági irategyüttesben továbbá általános cég- és okmánytári iratokkal találkozhatunk. Az előbbieken a törvényszék és a cég közötti ügyek során keletkezett iratok összességét értjük. Az EKK-nál a következő cégiratok maradtak meg: bejegyzési kérelmek (kérvények), hitelesített cégjegyzések (címpéldányok), közgyűlési meghívók, újságokban, közlönyökben megjelent meghívók másolatai és megbízólevelek.

Az EKK-nak részvénytársaságként kötelező volt beküldeni egyes iratait a cégbíróságra. A konzervgyárnak 7615-ös lett az okmánytári száma, amely a Budapesti Királyi Törvényszék által adott technikai jellegű szám volt.¹⁵ Legfontosabb ezen iratok közül az alapszabály, a cég működésének alappillére.¹⁶ Az okmánytárban ott vannak a közgyűlések jegyzőkönyvei is, amelyek típusukat tekintve lehetnek alakuló, rendes, évi és rendkívüli közgyűlések. Az alakuló közgyűlésre általában az alapításkor került sor, az EKK esetében tehát 1912. január 3-án.¹⁷ A rendes közgyűlést minden évben egyszer, ritkábban, például 1943-ban ötször tartották meg.¹⁸ Rendkívüli, váratlan esemény esetében is összehívták a közgyűlést, mint például az alapszabály módosításakor vagy a telephely változásakor. A közgyűlések száma 1912 és 1947 között összesen 45 alkalom (1 alakuló, 37 rendes és 7 rendkívüli) volt. Ebből

13 Az illetékes hatóság mindezt 1912. augusztus 6-án jegyezte be.

14 BFL VII. 2.e. Társas cégjegyzék 213. kötet, 135.

15 Kecskeméten 1933 előtt az EKK cégszáma 445, okmánytári száma 148 volt.

16 BFL VII. 2.e. Cg. 35211, Okm. 7615. 1913-as alapszabály.

17 BFL VII. 2.e. Cg. 35211, Okm. 7615. 1912. január 3-i közgyűlési jegyzőkönyv.

18 BFL VII. 2.e. Cg. 35211, Okm. 7615. 1943. április 28-i, 30-i, május 26-i, október 27-i, november 30-i közgyűlések jegyzőkönyvei.

42 jegyzőkönyv maradt meg az okmánytárban.¹⁹ A közgyűlési jegyzőkönyvekhez hozzátartoztak az igazgatóság és a felügyelőbizottság jelentéseit is.

A vállalat stratégiai irányítását az igazgatóság (igazgatótanács) végezte, havi értekezleteiről szintén jegyzőkönyv készült, amelyet alkalmanként az okmánytárhoz mellékelve csatoltak, de nem volt kötelező beadni. Az EKK estében igen csekély számban (11 darab) maradt meg igazgatósági jegyzőkönyv. Az EKK okmánytári irataiban előfordulnak mérlegek és részvényeslisták is.²⁰

A tulajdonosok és részvényesek körét a vállalati iratokban fellelhető részvénykönyvek, az okmánytárakban lévő alapítási tervezet és a közgyűlések előtt letett részvények (részvényletéti lista) alapján lehet rekonstruálni.²¹ Az EKK esetében a részvénykönyvek nem maradtak fenn, így csupán az 1911. évi alapítási tervezetből és az 1912–1946 közötti részvényeslistákból tudunk következtetni a tulajdonosi körre.²²

Az EKK vállalati irattárból az iratanyag töredékesen került be 1963. július 16-án a kecskeméti levéltárba, így ebből sem szervezeti felépítését, sem a tulajdonosi kört nem lehet megállapítani. Az iratanyagban tervrajzok is voltak, amelyek átkerültek a levéltár tervrajzgyűjteményébe. A tervrajzok képezik az 1912 előtt működő gyár egyetlen Kecskeméten megmaradt irategyüttesét, amely összesen 12 darabból áll. A legpontosabb üzleti adatok a vállalati főkönyvekből származhatnak, de ezek sajnos nem maradtak fenn az utókor számára. A fizetési listákból a helyi, kecskeméti tisztviselők személyes adatai mellett havi lebontásban a fizetéseikről kapunk információt.²³ A pénztárkönyvekből egy 1933. évi kötet maradt meg, amely napi szintű jelentéseket tartalmaz. Ezekben az iratokban vezették, hogy milyen célból történt ki- vagy befizetés, illetve mekkora mennyiségben vásároltak gyümölcsöt a kecskeméti hajnali piacon.²⁴

Az EKK működéséhez szükséges volt a várossal való kapcsolatfelvétel is, akár működési engedély kérése, akár más ügyek engedélyeztetése céljából. A közigazgatásban keletkezett iratok közül csak 47 tételnyi maradt fenn az 1952-ben történt kiselejtezés miatt. Az 1927 és 1940 közötti közigazgatási mutatókönyvek alapján rekonstruálható, hogy milyen ügyekről lehetett szó. Ebben az időszakban az EKK 138 ügyben kereste meg a várost, illetve foglalkozott a közigazgatás mint hatóság a konzervgyárral. Leggyakoribb típus az építkezéssel kapcsolatos engedélyeztetés volt, amiből arra lehet következtetni, hogy a Weiss család tulajdonában lévő EKK

19 BFL VII. 2.e. Cg. 35211, Okm. 7615. közgyűlési jegyzőkönyvek.

20 BFL VII. 2.e. Cg. 35211, Okm. 7615. mérlegek.

21 Forrásértékéről lásd részletesen Kövér 1989: 118–124.

22 A közgyűlés előtt letett részvények alapján készült névsor nem azonos a közgyűléseken készített és a jegyzőkönyvekbe került listával. BFL VII. 2.e. Cg. 35211, Okm. 7615. részvényletéti listák.

23 MNL BKML XI. 19. Illetményjegyzék 1935–1937, 9. kötet; XI. 19. Tisztviselői fizetések könyve 1942–1944, 8. kötet.

24 MNL BKML XI. 19. Pénztár napi jelentések 1933, 3. kötet.

folyamatosan fejlesztett, építettett és bővítettett.²⁵ Találkozhatunk továbbá tűzrendészeti, szeszfőzdei, adózási, bér- vagy esetleg panaszügyekkel is.

A könyvészeti források között a pénzügyi és gazdasági évkönyveket találjuk. A *Mihók-féle* (később *Nagy*) *Magyar Compass* második részét, az *Iparvállalatok* köteteit használtuk fel, és az 1900 és 1944 közötti időszakot tekintettük át. A *Compass*okból nem lehet bizonyossággal megállapítani a részvényesek listáját.

A cégbíróságok hivatalos közlönye a *Központi Értesítő* lett. Ez a forrás a cégjegyzékekkel teljesen megegyezett, a jegyzékben lévő adatokat nyomtatott formában publikálták. A közlöny első részében az egyéni cégek adatait közölték, majd a második részében a társas cégek következtek, ahová a konzervgyárral kapcsolatos bejegyzések is kerültek (1901 és 1948 között összesen 57 adat).²⁶ A konzervgyár hivatalos hirdetőményeit nem a kecskeméti újságokban tette közzé, hanem a korszak gyakorlatának megfelelően az országos hatókörű *Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítőjében*.²⁷

Szakirodalmi áttekintés

A kecskeméti gyümölcsstermesztés gyökerei a hódoltságig nyúlnak vissza, így ez a tématerület már a 20. század első felében kutatási figyelmet kapott. Bende László tollából például már 1929-ben megjelent egy összefoglaló mű a szőlő- és gyümölcsstermesztés történetéről.²⁸ Számos hasonló munka látott napvilágot azóta is, például 1934-ben Szabó Kálmánnak köszönhetően,²⁹ vagy 1989-ben a Bács-Kiskun Megyei Tanács³⁰ támogatásával. Iványosi-Szabó Tibor ugyancsak foglalkozott a 17. századi mezőgazdasággal.³¹ A kecskeméti konzervgyár történetének eddig főleg a helyi kutatók szenteltek figyelmet, jellemzően akkor, ha a város életében fontos eseményt, például évfordulót ünnepeltek. A kecskeméti konzervgyár történetéről Bóka József írt először, felhasználva az egykori dolgozók visszaemlékezéseit is.³² Az elmúlt évtizedben több kutató is vizsgálta Kecskemét 20. századi helyi társadalmát

25 A következő épületeket emelték az EKK területén: kertészlakás (1921, 1930), hűtőtorony (1936), villamos távvezeték (bővítés) (1938), paradicsomfeldolgozó üzem bővítése (árvevőhely) (1937), favázás anyagraktár (1938), anyagraktár (1939), szeszpárló és raktárépület (1938), garázs (1939), hordóraktár (1939), szilvaszaló (1939), földszintes toldaléképület (1939). MNL BKML IV. 1910. c 23647/1930, 20247/1936, 525/1938, 18798/1937, 28745/1940, 339/1940, 19881/1942, 1434/1940, 340/1940, 341/1940, 343/1940, 344/1940.

26 *Központi Értesítő*, 1901–1948.

27 BFL VII. 2.e. Cg. 35211, Okm. 7615. Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítői.

28 Bende 1929: 286.

29 Szabó 1934: 84.

30 Pfenning 1989: 143.

31 Iványosi-Szabó 2006: 7–106.

32 Bóka 1968: 257–279.

(annak elitjét), illetve azokat a személyeket, akik valamilyen formában kapcsolatba kerültek a konzervgyárral.³³

Noha a gyár 1928-tól a Weiss Manfréd-féle konszernhez tartozott, és 1939 végén 7 190 951,43 pengőt tett ki a teljes vagyona, még a konszern történetével foglalkozó munkákban sem említik meg a konzervgyár nevét.³⁴ Az egyetlen kivételnek Karsai Elek és Szinai Miklós 1961-ben a *Századok*ban megjelent tanulmánya számít, amelyben legalább a mellékletekben található egy 1944 októberében készült jegyzőkönyv.³⁵

A konzervgyár története

A kecskeméti konzervgyártás első évtizede

1900 elején a Bozen (ma Bolzano) melletti Zwölfmalgreienben található Actien-Gesellschaft für Bereitung conservirter Früchte und Gemüse képviselői szemlét tartottak Magyarországon, és arról érdeklődtek, hogy hol bővíthetnék gazdasági tevékenységüket. Először egy Székesfehérváron, majd Kalocsán felállítandó konzervgyár terve lebegett a szemük előtt, de elsősorban a nyersanyagbázis és az olcsó munkaerő alapján kívántak dönteni. Darányi Ignác (1849–1927) földművelésügyi miniszter azonban inkább Kecskemétet javasolta, felhívva figyelmüket a város szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermesztési kultúrájára, jó vasúti elérhetőségére, a régi kereskedelmi kapcsolatokra és a megfelelő munkáserőre. Miért Kecskemétet ajánlotta? A miniszter jól ismerte a város politikai vezetőit és gazdaságát, mivel rokoni szálakkal is a városhoz kapcsolódott: édesapja Kecskemétről származott.

1900. április 9-én egy miniszteri kiküldött társaságában megjelent Kada Elek (1852–1913) polgármesternél Eugen Joseph Diffenbach, a bozeni részvénytársaság vezérigazgatója, hogy megfelelő támogatás mellett egy konzervgyár létesítéséről tárgyaljon. A városi tanács támogatta a tirolai befektetők ajánlatát, és felterjesztette a törvényhatósági bizottság közgyűlése elé, mely végül 1900. május 23-án elfogadta azt. A város kész volt a következő kedvezményeket tenni a gyárépítés céljaira: a téglatelepi földekből 15 katasztrális hold területet örök tulajdonul átengedett, 16 ezer korona segílyt adott, 15 évre pótdómentességet, kedvezményes áron elektromosságot biztosított, a leendő gyár a területén képződő szennyvizet a legközelebbi csatornába vezethette le. A város kötelezte magát, hogy a szerződés megkötésétől számított 10 évig más hasonló vállalatot nem segílyez. A város a kedvezmények mellett feltételekhez is kötötte a gyáralapítást: a téglát a városi téglagyártól, az

33 Nagy 2007: 195–248; Hlbocsányi 2014: 5–65; Hlbocsányi 2017: 21–26; Rigó 2014: 432; Szilágyi 2017: 424.

34 Kádár–Vági 2001: 155–168.

35 Karsai–Szinai 1961: 704–705.

elektromosságot szintén a városi villamos művektől vehette meg a gyár, és végül az örök tulajdonba kapott terület átíratása csak a gyár felállítása után történt meg. A városi kedvezmények mellett az állam is többféle módon – 10 évig évenkénti 14 ezer korona pénzüsszeggel és 15 évre szóló adómentességgel³⁶ – támogatta a gyárat.

1900 nyarán a város megbízta a tervezéssel és az építkezés végrehajtásával Zaboretzky Ferenc (1857–1935) építésszel. Az építész először egyhetes szakmai látogatásra Bozenbe ment, ahol megtekintette a központi gyár épületeit, és annak mintájára megtervezte a kecskeméti gyárat, amely osztrák tőkéből (300 000 koronát biztosan meghaladó pénzmennyiségből) egy év alatt felépült a Kecskemét déli részén fekvő ipari negyedben, Árpádvárosban.

Amíg 1900 folyamán, illetve 1901 legelején a város vezetői tisztázták a gyár megalapításának körülményeit, addig a helyi termelőket joggal már azt foglalkoztatta, hogy egyáltalán szükség lesz-e az általuk megtermelt nyersanyagra. Még 1901 januárjában is megjelentek kétkedő hangok a sajtóban. „*Ne áltassuk magunkat azzal, hogy a gyár majd a betivásárok alkalmával nálunk bevásárolható cikkekre támaszkodik. Bizonyára nem...*”³⁷ A termelők aggodalmának eloszlátása így elsődleges cél lett, két hét múlva már pontosításra kerültek a feltételek. A termelők ugyanis először a saját termésükből kívántak vetőmagot felhasználni, de a vezetés elmagyarázta nekik, hogy a gyár csak a tőle vásárolt vetőmagból származó termést veszi át. A saját vetőmag ugyanis 3 éven belül „elfajzik”, vagyis a megtermelt nyersanyag mennyisége és minősége kerül veszélybe. Diffenbach igazgató Tirolból küldött nyílt levelet a helyi termelőknél, amelyben azt is közölte, 70–80 ezer kilogramm vetőmagot kell majd elvetni, hogy biztosítani tudják a szükséges termést. 1901. január 20-án a helyi lapok közölték, hogy mely zöldségekre és gyümölcsökre lesz szükség, így „*főzéléknek: borsó, bab, kis sárgarépa, vágott paszuly és spárga és paradicsomalma*”, míg „*gyümölcsből: kajszibarack, őszibarack, ringló, körte, dió, cseresznye, birsalma, szilva, málna, eper, ribiszke és szamóca (földi)*”.³⁸ 1901. január 27-én Szegedi György városi gazdasági tanácsnok felhívása jelent meg a helyi lapban, miszerint „*kívánatos, úgy hogy a borsó, illetve a bab termesztés kertszerűleg, vagyis kisebb parcellákon történjék, mivel ez esetben gondosabb kezelésben részesülhet, és több kisbirtokos juthat jövedelemhez*”.³⁹ Megjelentek továbbá a felvásárlási árak is, így a borsó esetében – amit hüvelyesen kellett leszedni – 10 fillér/kilogramm értéket határoztak meg, míg a babért 20 fillért fognak fizetni. Mindkettőt „*zsenge korában kell szedni*”, a tényleges érési folyamat megkezdése előtt. A borsóvetőmag kilogrammjá 60 fillér lesz. Katasztrális holdanként 30 kilogramm borsóval kellett számolni vetőmagként.

36 A hazai iparnak állami kedvezményekben való részesítéséről szóló 1899. évi XLIX. tc. alapján a kecskeméti konzervgyár a maximálisan adható 15 évre kapott adómentességet. Varga 1978: 668.

37 Pár szó a konzerv-gyárról. *Kecskemét*, 1901. január 13. 1.

38 Pár szó a konzerv-gyárról. *Kecskemét*, 1901. január 20. 1.

39 A termelők figyelmébe! *Kecskemét*, 1901. január 27. 1.

A termelők számára meghatározták a borsó elvetésekor alkalmazandó sor- és tő-távolságot is.

A konzervgyár épülete 1901. április 21-én már biztosan állt, mert a helyi lapok kész tényként⁴⁰ közölték ezt, de 1901. május 1-jén kezdett el ténylegesen működni a bozeni cég fióktelepeként. 1901 és 1910 között a 600 000 koronányi alaptőke 1500 darab 400 koronás részvényből állt. A kecskeméti konzervgyár vezetősége a bozeni gyár osztrák tulajdonosaiból és vezetőiből került ki. Az igazgatótanács tagjai Bozenben éltek, és nagyon ritkán fordultak meg Kecskeméten. Kezdetben a helyi vezetők (például az igazgató, Samuel Fernengel) és a fontosabb beosztású szakemberek (például Karl Stück, a konzervmester) osztrák állampolgárok voltak, mert a konzervkészítést csak kevesen ismerték a környéken.⁴¹

A következő években fokozatosan képezték a magyar származású szakmunkásokat Bozenben vagy Kecskeméten, így az 1910-es évektől kezdve teljesen magyarrá vált a gyár – igaz, ebben a tulajdonosváltás is közrejátszott. A gyár személyzete 8–16 tisztviselőből, 11–14 szakmunkásból, 80–100 fő állandó munkásból és 120–300 idénymunkásból állt, utóbbiak leginkább nők voltak. Felszereltsége az akkori viszonyok között korszerű volt, nyersanyagait részben szerződések révén a környékbeli termelőktől, részben a helyi piacon szerezte be. Termékeit elsősorban külföldön, Ausztriában, Németországban, Szerbiában, Romániában, Olaszországban és az Amerikai Egyesült Államokban értékesítette. A borsó-, bab- és uborkakészítmények, gyümölcsízek, lekvárok, gyümölcsajtok, vegyes befőttek, aszalt gyümölcsök és szárított főzelékek mellett a gyár különlegessége volt a „sougat” (cukrozott gyümölcs), amelynek technológiáját szigorúan titokban tartották.⁴²

A biztató kezdet után az üzem 1910-re válságba került. Az okok között megemlíthető, hogy az állam pénzügyi támogatásai elmaradtak, másrészt az értékesítés nehézségekbe ütközött, a készlet egy része a raktárban maradt. Az elmaradó bevétel miatt veszteséggé vált az üzlet, a termelés is leállt rövid időre. A bozeni tulajdonosok végül eladásra szánták el magukat, és a befektetni szándékozók közül az Angol–Osztrák Bankhoz⁴³ kapcsolódó üzleti csoportot választották. Az 1911. év második felében megkötött adásvétel részleteit nem ismerjük, így a tényleges vételárat sem.

40 Kecskemét 1900. évi mezőgazdasági viszonyai. *Kecskemét*, 1901. április 21. 1.

41 Hlbocsányi 2014: 17.

42 Bóka 1968: 265 és 270–271.

43 BFL VII. 2.e. régi Cg. 1880/148, Cg. 252, Okm. 192.

Az Első Kecskeméti Konzervgyár története 1912 után

A bank egy új, önálló gyárat alapított 1 millió korona alaptőkével, így 1911. december 21-én ennek az értéknek a felét azonnal be kellett fizetni a befektetőknek, akik számára azt is világossá tették, hogy befizetésük nem pénzbetétként fog funkcionálni.⁴⁴ A céget gyakorlatilag a már említett Angol–Osztrák Bank és Wetzler Bernát bécsi nagyiparos mentette meg, az 5000 részvényből ugyanis a kezükbe került részvények száma 2437, illetve 2413 volt. 25-25 részvénnyel rendelkezett továbbá gróf Teleki Géza, Engel Pál, Polnay Jenő, Winkler Géza, Iványi Sándor és Günther Alfréd.⁴⁵ A cégbejegyzés 1912-ben a Kecskeméti Törvényszéken, illetve Budapesten is megtörtént. A kereskedelmi törvény előírta, hogy be kell jegyeztetni a vezető tisztviselőket is, akiknek aláírási jogosultságuk volt, és képviselték a vállalatot. A kecskeméti konzervgyár esetében a cégjegyzéshez két igazgató, vagy egy igazgató és egy az igazgatóság által cégjegyzésre feljogosított társasági tisztviselő aláírása volt szükséges. A következő években a tulajdonosoktól aláírási jogot kapott Dembiczky László 1916-ban, majd 1921-ben Molnár Béla és Lebovits Sándor.⁴⁶

Az 1910-es és 1920-as évekből csak az alapításkori részvénymegoszlást ismerjük pontosan a fennmaradt jegyzőkönyvnek köszönhetően. A jegyzőkönyvben megnevezett részvényesek megegyeznek a Compass által közölt tisztségviselőkkal.⁴⁷ Az 1911. évi újjáalapítást követően gróf Teleki Géza lett az elnök, aki két évig, haláláig töltötte be ezt a tisztséget.⁴⁸ Wetzler Bernát⁴⁹ 1915 végéig alelnökként működött, míg a 25-25 részvényt birtokló Engel Pál, Polnay Jenő, Iványi Sándor és Günther Alfréd igazgatósági tagként tűnik fel a forrásokban. Az igazgatóságban Kecskemét város polgármestere, Kada Elek is helyet foglalt az első két évben, tisztsége 1913. június 24-én bekövetkezett halála miatt szűnt meg. Báró dr. Kohner Adolf valószínűleg az Angol–Osztrák Bank képviselőjét látta el igazgatósági tagként. Az újjáalapítás idejéből fennmaradt két különböző forrás (megalakulási jegyzőkönyv, illetve a Compass) által közölt adatok alapján feltételezhető, hogy az igazgatósági névsorban a világháború alatt és az azt követő években történt – a

44 BFL VII. 2.e. Cg. 35211, Okm. 7615. 1911. december 27-i alapítási tervezet.

45 Engel Pál és Winkler Géza az Angol–Osztrák Bank budapesti igazgatója és igazgatóhelyettese volt 1911-ben. Compass 1912–1913/2: 81.

46 Dembiczky László (1872–1929) az EKK cégvezetője és helyettes igazgatója volt. Molnár Béla (?–1933) nyugalmazott tüzér ezredes 1921-ben lett a gyár igazgatója, majd igazgatósági tagja, és 1928–1932 között elnöke is volt. Hlbocsányi 2014: 44–45; Gyászjelentés. *Az Est*, 1933. május 21. 4.

47 Az igazgatósági tagsághoz valószínűleg előírták, hogy bizonyos számú részvénnyel kellett rendelkezni.

48 Gróf Teleki Géza (1843–1913) egy régi erdélyi, magyarországi arisztokratacsalád leszármazottjaként, jogi tanulmányokat követően pályafutását a Kővárvidéken kezdte mint tiszteletbeli al- és főjegyző, majd az országgyűlés tagja lett. 1889–1890 folyamán Tisza Kálmán utolsó belügyminisztere volt. Tisza lemondása után, 1890-től több részvénytársaság és „játékony testület” vezetői tisztét látta el. Ablonczy 2000: 10–11.

49 Wetzler Bernát (1839–1922) nagyiparos, bankár 1875-ben Inzersdorfbán alapította meg a Wetzler B. & Com. konzervgyárat. A közös hadseregnek gyártott hús-, zöldség- és kávékonzerveket. Az Angol–Osztrák Bank igazgatósági (főtanács) tagja és később elnöke is volt. Todesfalle. *Wiener Salonblatt*, 1922. május 27. 7. és 11.

Compassból ismerhető – változások a tulajdonosi szerkezet módosulásának következményei lehettek. Fischer Manó nagy valószínűséggel 1913-ban került kapcsolatba a konzervgyárral, a neve 1920-ig jelent meg a tisztségviselők között. Báró dr. Kohner Adolfot az első világháború végéig alelnökként tüntették fel, majd ezt követően, egészen 1927-ig elnökként vezette a céget.⁵⁰ Az alapítók közül Engel Pál neve 1927-ig, Günther Alfréd neve 1920-ig volt jelen, míg a többiek neve még korábban eltűnt a Compass által megnevezett vezetők sorából. A változás okai között meg kell említeni Iványi Sándor és társai 1915. évi bírósági ügyét.

Az EKK a világháborús években katonai megrendelésekhez is hozzájutott, aminek eredményeképp 1915–1917-ben már nyereséggel tudott gazdálkodni. A munkaerő létszáma ekkor 820 személy volt a főidényben. 1915-ben Iványi Sándor mint az Első Kecskeméti Konzervgyár Részvénytársaság (volt) ügyvezető igazgatója, Fischer Manó vezérigazgató és Neuberger Miksa alkalmazott a bíróság elé került, mert a vádirat szerint a gyár nem 5 kilogrammos, hanem 4, illetve 4,6 kilogrammos káposzta- és burgonyakonzerveket szállított a hadsereg számára. A pécsi törvényszék első fokon mind a három vádlottat fölmentette. Másodfokon azonban a Kúria Iványi Sándort bűnösnek nyilvánította „*hadiszállítás körüli visszaélés vétsége miatt*”, és „*háromhavi fogházra, 400 korona pénzbüntetésre, kétévi hivatalvesztésre és politikai jogainak fölfüggesztésére*” ítélte.⁵¹ A konzervgyár folyamatos fejlesztését azonban jól jelzi, hogy 1916-ban elkezdték az uborka konzerválását,⁵² és előkészítették a savanyú káposzta gyártását is. Az 1918. év folyamán az alaptőkét megduplázták: 2 millió koronára emelték, a részvények névértéke viszont nem változott, így összesen 10 ezer darabból állt. 1919-ben 4 millió koronára emelték az alaptőke összegét, majd 1920-ban 8 millióra (40 ezer darab 200 koronás részvény). A meglóduló infláció miatt (egyéb okot nem neveznek meg forrásaink) a következő négy évben további alaptőke-emelésekre is sor került (1922: 20 millió, 1923: 40 millió), végül az 1924. június 3-i közgyűlésen 1 milliárd koronára emelték az alaptőkét (200 000 darab 5000 koronás részvény). Hiányos forrásaink miatt nem tudjuk, hogy pontosan mikor, de az biztos, hogy 1922-re az Angol–Osztrák Bank csökkentette a birtokában lévő konzervgyári részvények számát (vagy nem vett részt arányosan a tőkeemelésben), mert akkor már csak 20%-os részesedéssel bírt.

A konzervgyár konkrét vagyoni helyzetéről folyamatában nem lehet számot adni, mert a Compass vonatkozó kötetei az adatokat tekintve hiányosak, például a cég az 1918 és 1921 közötti évekről még mérleget sem küldött. Ráadásul a Com-

50 Dr. báró Kohner Adolf (1866–1937) pesti nagykereskedő a korszak egyik legfontosabb gazdasági személyisége volt, aki a Kohner Adolf Fiai cégen keresztül széles üzleti kapcsolatrendszerért épített ki. A gazdaság mellett igen nagy műgyűjteménnyel is rendelkezett. Lásd részletesen Hlbocsányi 2012: 43–76; Hlbocsányi 2015: 137–170.

51 Szállítási család káposztával és burgonyával. *Népszava*, 1915. december 2. 9.

52 1916-ig ugyanis az uborkát a csehországi Znaimba (Znojmo) kellett kiküldeni konzerváltatni. A készterméket ráadásul a szállítási költségek nagyon megdrágították. Az Első Kecskeméti Konzervgyár. *Pesti Hírlap*, 1916. december 24. 20.

passban 1916-ra és 1917-re vonatkozóan ugyanazokat a számokat adták közre. Az adatokat többféle bontásban publikálták, például a készleteket (árukat) és a rendelkezésre álló (nyers)anyag pénzbeli értékét összevonták 1917-től kezdve. Az első világháborút követően a meglóduló inflációt jelzi, hogy a gyártelep 1915 végén 392 235 koronát ért, nyolc évvel később ez 191 510 638 korona értékben szerepelt a nyilvántartásban.⁵³ A pénzügyi helyzettel kapcsolatban így csupán néhány tényre hívjuk fel a figyelmet. A konzervgyár részt vett a hadikölcsönök jegyzésében is, 1916/1917-ben például 225 843 korona szerepelt a kimutatásban. Összefügghetett ezzel a ténnyel, hogy a következő években tartalékként is elkülönítettek körülbelül 100 000 koronát, majd ez tovább emelkedett, valószínűleg az infláció miatt. A konzervgyárnak az első világháború első éveiben néhány 100 000 koronányi összeg követelése állt fenn az adósok felé. A gyár vagyónát képezték különféle értékpapírok is, 1914-ben például 29 100 korona értékben.

1911-től 1928-ig a közgyűlési és igazgatósági tanácsi üléseket hol Kecskeméten, hol Budapesten, az akkori IV. kerületi Bécsi utca 8. szám alatt, a Kohner Adolf Fiai cég irodájában tartották, amely egyben a cég egyik fióktelepe, irodája is volt. Kivételes alkalmakon az Angol–Osztrák Bank fiókjában is tartottak összejöveteleket. Ezeket a helyszíneket a gyár legfelső vezetői, a részvényesek és az igazgatósági tagok látogatták, a gyár területét azonban csak évente egyszer-kétszer keresték fel. A felügyelőbizottság tagjai viszont gyakrabban jártak a gyárban.⁵⁴

Az 1920-as években már a kecskeméti konzervgyár volt az ország legnagyobb konzervüzeme, mert a Királyhidán (Bruck-Újfalu) felszámolt konzervüzem gépeinek megszerzésével kávé- és húsfeldolgozással is tudta bővíteni a profilját. Az Olaszországból vásárolt kávé főleg tavasszal és ősszel dolgozták fel, a kávépótló cikóriát, árpat pedig Magyarországon szereztek be. Télen marha- és baromfihúst dolgoztak fel, amit a pesti vágóhidáról szállítottak be. A fennmaradt 1921. évi gyártási adatok alapján az EKK 120 000 1/1-es doboz befőttet, 115 000 1/2-es dzsemet, 15 vagon különféle ízt, 20 000 1/2-es doboz babot, 20 000 1/1-es doboz zöldborsót, 35 000 1/2-es doboz borsót, 2000 doboz spárgát, 7 vagon paradicsomkonzervet, különféle vegyes gyártmányt és a szállításhoz szükséges 50 000 1/2-es dobozt állított elő.⁵⁵ A termékek nagy részét el tudták adni, összesen 22 000 000 korona értékben.⁵⁶ Az 1920-as évek elején a magyar állam is rendszeres vásárlónak bizonyult a hadsereg számára.

1921-ben megjelent Kecskeméten egy másik élelmiszeripari cég, a Platter-féle konzervgyár. Alapítója Hans Platter (1892–?) volt, aki a tiroli Meranból származott. A gyár 1923-tól Platter János Konzervipari és Kereskedelmi Rt. né-

53 Az infláció előtti és utáni adatok árindek alapján történő összehasonlítására terjedelmi okok miatt nem vállalkoztunk.

54 Hlbocsányi 2014: 20.

55 BFL VII. 2.e. Cg. 35211, Okm. 7615. 1922. június 24-i igazgatósági jelentés.

56 BFL VII. 2.e. Cg. 35211, Okm. 7615. 1922. június 24-i igazgatósági jelentés.

ven működött tovább, telephelyet Kecskeméten, irodát Budapesten, kirendeltséget Angliában, Németországban és Svájcban tartott fenn. A két kecskeméti konzervgyár nem számított egymás konkurensének, mert a Platter-féle üzem alapvetően a zöldségekre koncentrált (például szárított zöldségek és főzelékkonzervek formájában), amit a Conserva Német–Magyar Terményforgalmi Rt. forgalmazott Conserva néven.⁵⁷

Az 1920–1924-es éveket nyereséggel zárta az EKK, azonban 1925-től egyre komolyabb nehézségek következtek, ami végül 1928-ban az eladáshoz vezetett. 1925-ből – rendhagyó módon – az év első napjáról és az utolsóáról is rendelkezünk adatokkal, mert az aranypengő-rendelet értelmében a vállalatoknak stabil értékben új mérleget kellett összeállítaniuk. A 250 000 pengőből álló alaptőke 25 000 darab 10 pengős részvényből állt. Eszerint az év folyamán (átszámítva) 477 807 pengőről 517 938 pengőre emelkedett az ingatlan és berendezés együttes értéke. A teljes vagyon 378 282 pengővel növekedett, de a tárgyévi nyereség összege mindössze 979 pengő volt. Az adósok által kifizetetlen termékek összára 84 424 pengővel növekedett az év során. A nehézségekhez hozzájárult, hogy a koronát felülértékelt szinten stabilizálták, ami rontotta az exportlehetőségeket, megdrágította a hazai árut külföldön. Belföldön pedig gazdasági recessziót okozott a pénzügyi szigor. Ráadásul 1926-ban a „*paradicsom rosszul termett, így az árak 10-20 szorosak voltak, nem lehet gazdaságosan konzervet készíteni*”.⁵⁸ A gyár alig tudott befőtten eladni, mert a kereskedőknek még rendelkezésre álltak a korábbi években felhalmozott készleteik is, ráadásul a gyorsabban romló befőtteket, illetve a régebben készült árukat veszteséggel tudta csak értékesíteni. A vezetőség remélte azonban, hogy a korábban felhalmozott készletek el fognak fogyni minden gyártónál, így ez már nem fogja lenyomni az árakat. Az 1927. üzleti évet óvatos gyártás jellemezte a stabilizáció miatt, az év során keletkezett hiány mértéke 21 434,02 pengő volt, de az előző évek mínuszaival együtt az év végére a teljes veszteség 85 788,84 pengőre rúgott. Mivel 1928-ban tovább emelkedett a veszteség, immár 94 094,87 pengőre, az Angol–Osztrák Bank képviselői által Engel Pál, Hajdu Zoltán és dr. Kohner Adolf eladták a részvényeket a Weiss család pénzügyi vállalatának, a Labor Bizalmi Rt.-nek.⁵⁹ A tranzakcióval az EKK és a Weiss Manfréd-féle konzervgyár közös érdekkörbe került. 1928-ban már öt nagy, négy közepes és hat kisebb méretű gyár foglalkozott gyümölcsfeldolgozással Magyarországon. A hazai élvonalnak az Első Kecskeméti Konzervgyár Rt., a Döry Konzervgyár Rt., a Fabriczky-féle cég, Gschwindt nagykovácsi gyára, az Óceán Magyar Konzervgyár és Kereske-

57 Gyümölcsből csak gyümölcszettek állítottak elő. Forrásainkban nincs nyoma konkurenciaharcnak, sem az árakat, sem a piacot, sem a munkabéreteket tekintve.

58 BFL VII. 2.e. Cg. 35211, Okm. 7615. 1927. április 27-i közgyűlési jegyzőkönyv.

59 BFL VII. 2.e. Cg. 35211, Okm. 7615. 1928. április 21-i rendkívüli közgyűlési jegyzőkönyv.

delmi Rt., valamint a Weiss Manfréd-féle konzervgyár számított,⁶⁰ amelyekbe összesen 12 millió pengőt fektettek be.⁶¹

Az Első Kecskeméti Konzervgyár a Weiss család kezében – és a gazdasági világválság

Az új tulajdonosok 14,5%-kal fogták vissza az előállított gyümölcskonzervek mennyiségét 1929-ben, így a veszteség „csak” 6676,2 pengő lett. A jegyzőkönyvek szűkszavúan utalnak az okokra is: „Az előző évek jelentéséből mindenhol kicsendül az a megállapítás, hogy a gyár regijeje és forgalma között nincs meg az arány, úgy hogy az az évi forgalom nem bírja el a túl nagy regiet.”⁶² A konzervgyár az 1929–1930. év telén áttért a városi elektromos áram használatára, mert a saját áramelosztó központja elavulttá vált. Két jó minőségű és hatásfokú gőzkazánt is a termelés szolgálatába állítottak. Az 1930-as üzleti év is veszteséges lett, 20 358,49 pengőnyi értékben. 1930 őszén azonban sikerült állami megrendelést szerezni a katonaság részére húskonzervből és kávéból. Az új vezetőségnek más ötletei is voltak a megoldásra. Ennek egyik módja az lehetett, hogy 1928-ban a túltermelés megszüntetésére a nagy konzervgyárak kartellbe tömörültek.⁶³ Nemcsak az árak magasán tartását hátrózták el, hanem azt is eldöntötték, hogy ki kaphat tőlük hitelre árut. A kartelltagok által képviselt kapacitásokról azt írta a *Honi Ipar* 1931-ben, hogy bármelyikük „körülbelül 150 nap alatt elő tudja állítani az egész évi belföldi szükségletet”.⁶⁴ „Az egész ipar 10–15%-os foglalkoztatással elő tudja látni a hazai szükségletet a ma mutatkozó exporttal együtt.”⁶⁵ A hazai kisebb gyárak nem vettek részt a kartellben, számukra a kartell tagjai leállási szerződést ajánlottak. Ez azt jelentette, hogy a nagy konzervgyárak vállalták a nyersanyagaik feldolgozását, ráadásul megfizették a haszon rájuk eső részét is. Üzemenként évi 5–20 ezer pengő volt a kifizetendő leállási díj. A kartell egészen 1934 elejéig fennállt, s azért bomlott fel, mert a nagykőrösiek nem akarták ügynöki rendszerüket központosítani.⁶⁶ Fél évig azonban még ezután is „egyöntetű árat” alkalmaztak.⁶⁷ A kecskeméti konzervgyár az 1930-as években

60 Weiss Manfréd Első Magyar Conservgyára és Ércáru gyára Rt. (jogelőd cég alapítása: 1882, alapítás: 1923, Budapest, alaptőke: 960 000 pengő), Fabriczky Testvérek Conserv Üzlete (jogelőd cég alapítása: 1895, alapítás: 1918, Budapest, közkereseti társaság), Óceán Magyar Konzervgyár és Kereskedelmi Rt. (jogelőd cég alapítása: 1903, alapítás: 1908, Budapest, alaptőke: 400 000 pengő), Dóry Konzervgyár Rt. (alapítás: 1923, Dombóvár–Budapest, alaptőke: 580 000 pengő), Gschwindt-féle Szesz-Élesztő- Likőr- és Rumgyár Rt. nagykőrösi konzervgyára (alapítás: 1923, Nagykőrös, a teljes alaptőke: 5 400 000 pengő).

61 Magyar konzervipar. Levél a szerkesztőhöz. *Végyi Ipar*, 1928. március 10. 1.

62 BFL VII. 2.e. Cg. 35211, Okm. 7615. 1930. április 22-i igazgatósági jelentés.

63 1928-ban hét nagy konzervgyár (EKK, Weiss-féle, Óceán, Hungária, Dóry, Gschwindt, Adria) létrehozta a Konzervkereskedelmi Rt.-t, ami egyben a konzervkartellt is jelentette. BFL VII. 2.e. Cg. 29385, Okm. 6930.

64 A magyar konzervipar küzdelme. *Honi Ipar*, 1931. március 1. 25.

65 A magyar konzervipar küzdelme. *Honi Ipar*, 1931. március 1. 25.

66 Az említett ügynöki rendszer működésének részleteiről nem áll rendelkezésre felhasználható forrás.

67 A konzervkartell kulisszatitkai [sic!]. *Kecskeméti lapok*, 1934. február 16. 1.

készült gyümölcs- és főzelékkonzerveit nem mindig saját nevéen hozta forgalomba, hanem például a Weiss Manfréd-féle konzervgyár neve alatt is. Weissék Glóbusz⁶⁸ néven is forgalmazták a kecskeméti paradicsomsűrítményeket, mert egy érdekeltségi körbe tartozott a két konzervgyár. Az 1932. évi igazgatósági jelentés a gazdasági válsággal kapcsolatban közli, hogy „az általános elszegényedés, a kereseti lehetőségek csökkenése az 1931. évben a belföldi piac cselekvőképességét lényegesen visszavetette és az önellátás elvének fokozottabb érvényesülése folytán a külföldiek is csak elvétve keresték a magyar árut”.⁶⁹ 1931-ben 17 830,78 pengő volt a veszteség, de ezt a következő évben sikerült 4202 pengőre leszorítani.

A gazdasági válság idején a hazai konzervtermelés mennyisége stagnált, a konzervipar összes dolgozói létszáma például az 1932. évi mélyponton átlagban 950 fő volt, a szezoncsúcsban pedig 1800–1900 fő, ebből a kecskeméti gyár 500–650 munkást és 8–13 tisztviselőt foglalkoztatott a gyártási időnyben.⁷⁰

A túlélés érdekében további változtatásokat is meg kellett lépni. 1933. október 30-án rendkívüli közgyűlést tartottak a telephelyváltás megszavazása érdekében. „A változott viszonyoknál fogva gazdaságosabb a részvénytársaságra, ha a vállalat központi irodája, könyvelése és raktára Budapesten van, de egyéb üzleti érdekek is kívánatosá teszik, hogy a részvénytársaság vezetősége Budapesten székeljen.”⁷¹ Az 1933. év egyik kiemelt helyi ügye volt a mustsűrítés. Ebben az évben 202 vagon (= 20 200 hektoliter) mustot sűrítettek literenként 5–6 fillérért, ami végeredményben a negyedére, 5050 hektoliterre zsugorodott össze.⁷² A konzervgyár csak ezen a munkán körülbelül 100 000 pengőt keresett, de a város ennyi adóalapnyi mustot „bukott el”, így a városhoz 136 350 pengővel kevesebb adó érkezett be.⁷³

Az 1934. évi közgyűlési jegyzőkönyv közöl először pontos adatot arról, hogy 2 227 613 pengő volt a Weiss Manfréd örököseinek cégei felé fennálló teljes tartozás.⁷⁴ 1935-ben a cég nem kapott katonai célú megrendelést az államtól. A közgyűlési jegyzőkönyv arról tudósít, hogy a működési feltételek folyamatos racionalizálása az 1935. év során is folytatódott; többek között az üzemi költségek csökkentésével, a kapacitások gazdaságosabb kihasználásával és a „megváltozott viszonyokhoz való szorosabb alkalmazkodással” sikerült volna fokozni a jövedelmezőséget, ha „nem éri Kecskemét városát 1935. május 28-án egy szörnyű jégverés”. „[...] 7800 négyzetméter

68 A Glóbusz márkanévet 1924-ben jegyeztették be. A Weiss-féle cégek államosítása után Budapesti Konzervgyárként működött, Glóbusz néven 1985-től forgalmazták újra a termékeiket. A többszörös privatizáció után a cseh Hamé szerezte meg a márkanévet, így 2009-től a Glóbusz-termékek Csehországban készülnek.

69 BFL VII. 2.e. Cg. 35211, Okm. 7615. 1932. április 19-i igazgatósági jelentés.

70 Hlbocsányi 2014: 34.

71 BFL VII. 2.e. Cg. 35211, Okm. 7615. 1933. novemberi EKK-levél a cégbíróshoz.

72 Elpárolgott a haszon a mustsűrítő eljárással. *Kis Újság*, 1933. december 29. 4.

73 A mustsűrítéshez kapcsolódóan csupán annyi egyéb információ érhető el jelenleg, hogy 1933 novemberében zajlott e munka döntő része, amit a munkaterületenkénti hetibérek kifizetései igazolnak. 1933. november 14-én fizették ki a legmagasabb hetibérorsszeget 1398,92 pengő értékben, de az már nem ismert, hány munkás részére.

74 BFL VII. 2.e. Cg. 35211, Okm. 7615. 1934. június 28-i rendes közgyűlési jegyzőkönyv.

*kátrányfedéllemez telt teljesen tönkre és 1300 ablakot vert be. A kátránylemezeknek és ablakoknak pótlása 16 489,42 pengőbe került.*⁷⁵ 1935 végén 2546,75 pengő lett a működésből származó veszteség. A dokumentumok szerinti folyamatos hiány miatt – mivel az alaptőkének több mint felét elvesztette a cég – a kereskedelmi törvény 187. §-a értelmében a közgyűlésnek határoznia kellett arról is, hogy felszámolják-e a gyárat. Az 1930-as években ilyen jellegű szavazásra minden közgyűlésen sor került, de csak az 1936. június 3-i közgyűlés jegyzőkönyve közli az indoklást is arról, hogy miért vetik el ezt a lehetőséget. *„A hitelezők szempontjából a vállalat fenntartása csak előnyös, mert felszámolás esetén az értékesítés nem járna a mai viszonyok között oly eredménnyel, amely a hitelezők érdekében állna.*”⁷⁶

1936-ban a teljes tartozás 3 724 850,68 pengő volt, amelyből 3 052 498 pengő állt fenn a Weiss Manfréd Acél- és Fémművei Rt. irányába, de a cég vezetői ezen tartozással kapcsolatban kijelentették, hogy nemcsak *„a részünkre nyújtott hitelt fenntartja, hanem hogy indokolt esetben további hitelek nyújtására is hajlandó”*. A másik felé fennálló 672 352,68 pengő tartozásról annyit jegyeztek meg: *„csak elenyésző csekély rész és különben is átmeneti tételek”*.⁷⁷ 1938 folyamán viszont a teljes tartozás már 5 495 681 pengő 92 fillér volt, amelyből a Weiss Manfréd-féle cégek több mint 4 milliót követeltek. A folyó évi működés eredményeképp 1 509 pengő volt a tárgyévi veszteség.

1927 és 1938 között a letett részvények megoszlása állandó volt, így feltételezhető, hogy nem történt részvénycsere, illetve -eladás a több mint egy évtizednyi időszak alatt. 1936-tól azonban a jegyzőkönyvek már nem a részvényt letevő magánszemély nevét rögzítették, hanem azt, hogy mely cég birtokolta az adott részvénycsomagot. A Weiss Manfréd Acél- és Fémművei Rt. 6000 részvényt tulajdonolt, a Weiss Manfréd Repülőgép és Motorgyár Rt. szintén 6000-et, a Weiss Manfréd Első Magyar Konzervgyára és Ércárugyára Rt. volt a legnagyobb birtokos 8000 részvénnyel. A Labor Bizalmi Rt. 1000 részvényt birtokolt, a Telekkezelő és Értékesítő Rt. szintén 1000-et, míg a Ferroglobus Vasárkereskedelmi Rt. és a Metalloglobus Fémkereskedelmi Rt. egyaránt 1500-1500 részvénnyel rendelkezett. Mindegyik cég a Weiss család érdekeltségébe tartozott.

Az 1933 és 1939 közötti évekből azonban rendelkezünk más forrással is a cég gazdálkodásával kapcsolatban, hiszen minden fő számot publikáltak is. Az év végi zárójelentésekben a konzervgyár vagyona 1933-ban 2 478 996,91 pengő volt, ami a következő évben 2 735 720 pengőre növekedett. 1935-ben már 3 790 362 pengő, 1937-ben 5 746 481 pengő, míg 1939-ben már 7 190 951 pengő volt a teljes vagyon, tehát folyamatosan emelkedett az 1930-as évek folyamán megvalósult beruházásoknak köszönhetően. A közgyűlési iratokban megemlített milliós nagyságrendű

75 BFL VII. 2.e. Cg. 35211, Okm. 7615. 1936. június 3-i rendes közgyűlési jegyzőkönyv.

76 BFL VII. 2.e. Cg. 35211, Okm. 7615. 1936. június 3-i rendes közgyűlési jegyzőkönyv.

77 BFL VII. 2.e. Cg. 35211, Okm. 7615. 1937. június 10-i közgyűlési jegyzőkönyv.

tartozás valójában a Weiss Manfréd-féle cégek által a fejlesztésre elköltött teljes összeget jelenthette. Ezek a fejlesztések és befektetések a konzervgyár értékét növelték, de elvitték a nyereséget.

Az 1930-as években tapasztalható folyamatos veszteség tárgyalásához szükséges bemutatni az 1935–1937 között kifizetett tisztviselői béreket is. Az illetményjegyzék 1935 márciusa és 1937 novembere közötti adatokat tartalmaz havi bontásban a kecskeméti telephely tisztségviselőinek fizetéséről, de nem közöl információkat arról, hogy az adott személy ténylegesen milyen pozíciót töltött be. 1935 márciusában 9 fő dolgozott tisztviselőként a konzervgyárban, míg 2,5 év múlva is csupán 2-vel növekedett a számuk. A dokumentum szerint azonban ezen időszak alatt 17 különböző személy kapott illetményt. 7 tisztségviselő ezekben az években végig a gyár alkalmazásában állt, így a munkaerő fluktuációja valójában kezdetben kettő, de 1937 novemberében is mindössze négy pozíciót érintett. A tisztviselők között találjuk például a gyár legismertebb igazgatóját, a már említett, nagyváradi származású Lebovits Sándort (1894–1944), aki 1915-ben került ide, majd főkönyvelő lett, és 1929. március 4-én léptették elő cégvezetőnek. 1936-ban Lebovits Sándor fizetése havi 770,60 pengő volt. Lebovits a 22. helyen szerepelt azon az 1939-ben készült listán, amely a 88 legtöbb adót fizető zsidó személyt tartalmazta.⁷⁸ A gyárban utána Wilhelm Zoltán kereste a legtöbbet, havi 580 pengővel, majd Zacher Zoltán (1902–1987) főmérnök következett, havi 300 pengővel. A beszerzést irányító Bóka Papp Gyula havi 300 pengő, Molnár Ferenc pedig, aki 1924 óta volt a konzervgyár főkertesze, havi 200 pengő illetménnyel rendelkezett. Ők öten azonban egyéb juttatásokra is jogosultak voltak, például mindannyian kaptak szolgálati lakást az Árpád út 7.-ben. A konzervgyár minden évben, de különösen 1936-ban és 1937-ben többször adott pénzbeli jutalmat a sikeres áruértékesítés összegéből (remuneráció; lásd 1. táblázat).

1. táblázat. A Lebovits Sándor cégvezető részére kifizetett járandóságok megoszlása 1935–1937 között

Tétel	1935	1936	1937
Teljes tisztviselői bértömeg (P)	27 722,4	42 456,5	42 265,1
Ebből összes sikerdíj (P) (remuneráció)	3 929	10 634,3	7 690,1
Lebovits teljes bértömege (P)	8 448	13 414,6	12 333,7
Lebovits sikerdíja (P) (remuneráció)	1 748	5 374,6	4 193,7
Lebovits alapfizetése (P)	6 700	8 040	8 140
Lebovits sikerdíja a teljes fizetéséből (%)	20,7	40,1	34
Lebovits sikerdíja a teljes tisztviselői bértömegeből (%)	6,3	12,6	9,9
Évi veszteség (P)	2 546,75	3 515,77	1 509,64

Forrás: MNL BKML XI. 19. Illetményjegyzék 1935–1937, 9. kötet

78 Rigó 2014: 98.

A havi béreken felüli összegek esetében többnyire nem jelölték meg, hogy milyen címen fizették ki, ritkább esetekben azonban a „*téli segély*” (például Lebovits Sándor 1937 februárjában 1200 pengőt kapott így) vagy a „*remuneráció*” szavakat a fejlécben feltüntették. Tényként azonban rögzíthető, hogy mindegyik évben meghaladta a sikerdíj összege az év végén hivatalosan veszteségként megjelölt összeget.

Az Első Kecskeméti Konzervgyár pénztári forgalma és termékstruktúrája 1933-ban

A kevés fennmaradt dokumentum közé tartozik a pénztár napi jelentése, amely az 1933. április 7. és december 28. közötti időszak pénztári forgalmát tartalmazza.⁷⁹ Noha válságévről van szó, a 100 oldal terjedelmű dokumentum összesen 2409 tételel nevez meg. Sőt, áttekintve a pénztári napi jelentést több mint valószínű, hogy minimum három különböző, pénzforgalommal összefüggő dokumentum lehetett használatban. Az 1933. évi pénztárkönyvben ugyanis olyan tételek szerepelnek, amelyek erre engednek következtetni. A vizsgált időszakban például 23 alkalommal vásároltak „*15 000 kg szenet*” (~1 vagon), további 12 alkalommal 2 vagon szenet, végül 4 alkalommal egyszerre 3 vagon szenet (összesen 59 vagon). A pénztárkönyv csak a szén fuvardíját tartalmazza, amely 150,8 pengő, 261,5 pengő, végül 392 vagy 410 pengő volt. A szén ára viszont nincs feltüntetve, és mivel más dokumentum nem maradt ránk, pontos kiegyenlítési módjáról sincs ismeretünk. Másrészt minden hónapban (összesen 8 alkalommal) az előző hónapra vonatkozó bejegyzésre került sor „*kispénztári költség*” címen, összesen 992,57 pengő értékben. További források hiányában azonban nem tudjuk, hogy ez milyen tételeket tartalmazott, ki kezelte e pénzalapot, előlegként működött, vagy utófinanszírozásként.

A konzervgyár 1933. évi pénztári forgalmát jórészt a kiadások határozták meg, a „kvázi” folyamatos költést az „adósk” által befizetett pénzösszegek tartották egyensúlyban. 598 esetben történt befizetés 1933. április 7. és december 28. között, amelynek teljes összege 373 285,01 pengő volt a vizsgált hónapokban. A teljes bevétel 69,4%-a, 258 900 pengő érkezett a Magyar Általános Hitelbanktól 80 részletben. A Magyar Általános Hitelbank a pénztárkönyvben adósként volt feltüntetve, s mivel a bank fennmaradt iratanyaga roppant hiányos a kecskeméti levéltárban, így lehetetlen rekonstruálni, hogy ez a bank volt-e a számlavezető, vagy a korábban (például az előző évben) realizált bevételeket bocsátotta 1933-ban rendelkezésre, netán ténylegesen hitelről van szó. Egyetlen alkalommal fordult elő (1933. november 10.), hogy a konzervgyár pénzt fizetett ki a Magyar Általános Hitelbanknak. Ezen a napon azonban több mint 8000 pengő volt a bevétele (több magánszemély rendezte adósságát a

⁷⁹ A konzervgyár történetéből az 1944. szeptember 26. és 1946. szeptember 30. közötti időszakra vonatkozóan is fennmaradt egy „Pénztári napi jelentés” kötet. Ennek szerkezete és tartalma hasonló az 1933. évihez. A második világháború és az azt követő események miatt azonban meg-megszakad a folyamatossága.

gyár felé). A pénztárban fekvő készpénzállomány így aznap 23 652,01 pengő lett volna, de a 8000 pengőnyi kifizetés a Hitelbank számára (illetve egyéb kisebb tételek) a nap végi készpénzállományt lecsökkentette 14 129,91 pengőre. Jellemző, hogy a készpénzként elérhető vagyon 1933 folyamán 5000 és 10 000 pengő között mozgott, a 10 000 pengő fölötti összeg csak kivételesen volt jellemző.

A legnagyobb egyszeri készpénzbevételt a Weiss Manfréd Rt., vagyis a konzern valamelyik vállalata biztosította 10 000 pengő értékben. E pénzforgalom hátteréről sem tudunk egyéb részleteket. A Weiss Manfréd-féle cég az év során öt alkalommal (a feldolgozási csúcsidőben körülbelül havonta) küldött pénzt Kecskemétre, összesen 25 000 pengő értékben. Ez valószínűleg a cégek közötti hitel lehetett, mert október 18-án csekély 19 pengőt, míg november közepén két részletben összesen 18 000 pengőt fizettek vissza.

A befizetések között a rokkantadó képviselte a tételenkénti legalacsonyabb, jellemzően 1 pengő körüli összeget. A vizsgált 9 hónap legkisebb befizetése is ilyen jellegű tételből történt: 0,16 pengő értékben. A konzervgyár részére szállító szerződéses termelők esetében jellemző volt (összesen 78 esetben), hogy a szállítás napján vagy az azt követő napokban vetőmagot vettek a gyártól. Ők összesen 1191,49 pengőt fizettek ki a gyár részére. A vetőmagvásárlások átlagosan 15 pengőbe kerültek, de 59-en az átlagösszeg alatt vásároltak, sőt 29-en 5 pengőnél kisebb összeget fizettek.

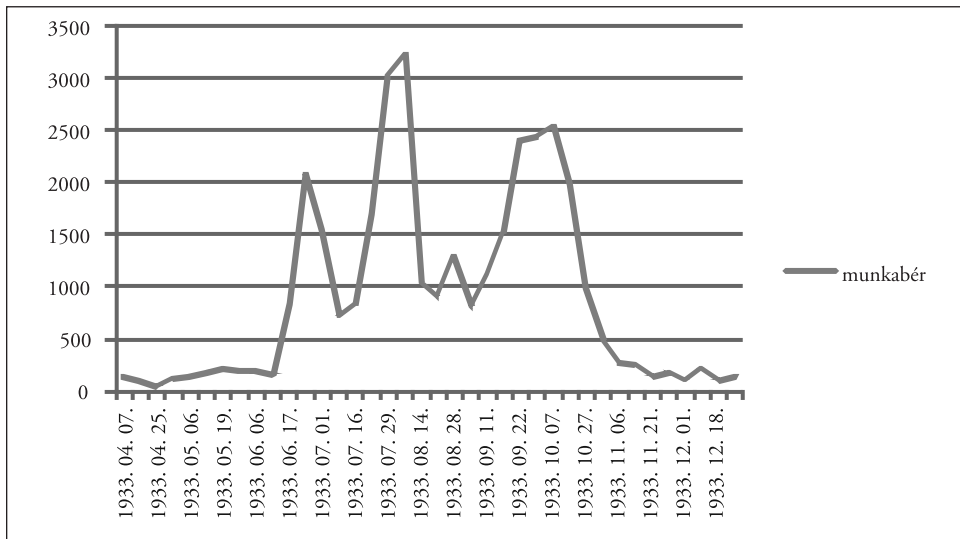
A kiadási oldalon összesen 1811 tételt jegyeztek be a pénztárkönyvbe. Az említett törlesztőrészletek mellett a legnagyobb összeget 1933. november 30-án fizették ki „*gáz és villanyszámla a mustsűrítés tartama alatt*” tételként (5187,17 pengő). Eltekintve a zöldség- és gyümölcsbeszerzésektől, amelyek tárgyalására később vizsátatérünk, nagyobb kiadásként az év folyamán 3918,09 pengőt fizettek ki „*új építkezésre*” (június 21.), további 2700 pengőt jelentett a „*kiskőrösi út kövezés teljes ki-egyenlítése*” (október 28.), 2622,6 pengő volt a Kecskeméti Adó Forgalmi Hivatal számára kifizetett összeg (december 13.). Egyéb „kiemelt” beruházásként a „*Worthington hűtőtorony vasbeton alapja*” említhető, amelyre 1298,28 pengőt különítettek el. A már említett telephelyváltás alkalmával „*székhely áthelyezés hivatalos ügyintézése*” bejegyzés címén összesen 1470,8 pengőt kellett kifizetni „*bélyegre és a hirdetési díjra*”.

Rendszeres kiadásként minden hónap első hetében jelentkezett a különböző tisztviselők bére, de ezeket nem rendszerezük havi bontásban, mert összhangban vannak az 1935. évi adatokkal. Havonta 2130 pengőt fizettek ki a tisztviselők részére.

A konzervgyár egyes részlegein dolgozók számát nem tudjuk, a hetente munkabéreként kifizetett összbertömeget viszont igen. A pénztárkönyv minden munkaterületet külön-külön feltüntetett: asztalosok, kocsis, gépház, raktár, kert, konyha, sougat, udvar, dobozjavítás és ritkábban a kazántisztítók vagy a mustsűrítés. Az egyes részlegeket vizsgálva megállapítható, hogy a konyhán dolgozók számára kifizetett bér mennyisége változott a legnagyobb mértékben, igazodva a feldolgozás szezonális voltához. 1933-ban június 14-én indult el a feldolgozószekon a szamáoca felvásárlásának kezdetével, majd június 22-én érkezett az első borsószállítmány.

A bértömeg alapján a kifizetés első maximuma a június 20. körüli napokra esett (1. ábra). 1933. június 29-én érkezett az első cseresznye-, illetve aprómeggy szállítmány a piacról, majd július 16-ával indult el a barack, illetve a ringlószilva feldolgozása. A bértömeg alapján július 27. és augusztus 2. között érték el a teljes feldolgozási munka maximumát, 3 233,86 pengővel. Ez a második csúcspont meghaladta az előző csúcsidezőszak számait is. A harmadik csúcspontot a szilva és paradicsom feldolgozása jelentette, a szeptember 14-e utáni héten már ismét 2000 pengőt meghaladó összeget kellett kifizetni munkabéreként csak a konyhára (2 399,6 pengő). A folyamatosan növekvő konyhai feldolgozó munka bérköltsége a szeptember 28. és október 4. közötti héten már 2 544,43 pengőt tett ki (3. maximum). A mustsűrítés az 1933. október 19–25. közötti héten kezdődött el, ennek a munkának a bértömeget azonban mindig külön sorban tüntették fel, a konyhához nem számított be.⁸⁰

1. ábra. A konzervgyár konyháján dolgozók összbértömege 1933-ban (pengő)

Forrás: Saját szerkesztés az MNL BKML XI. 19. alapján. Az Első Kecskeméti Konzervgyár iratai 1933–1951. 3. kötet, Pénztár napi jelentés

Az egyszeri kiadások között csak elvétve található személyi jellegű kifizetés, példaként megemlíthető, hogy az „üzemi tisztviselő végkielégítése Meinschenbach Róbert” céljára 1970,5 pengőt kellett elkülöníteni. Összesen három alkalommal, augusztus, szeptember és október hónapokban Szabó Mihályné 30 pengőt kapott „motoszásért”, itt valószínűleg a munkahelyi lopások megakadályozása volt a cél. A munkások ellenőrzésére utalhat továbbá, hogy 1933. november 30-án 38 pengőt kellett

80 Ritkább esetekben a mustsűrítéssel kapcsolatban is keletkeztek egyéb kiadások: „500 darab fűdugó” 10,45 pengő értékben.

költeni a „*munkásellenőrző óra javítására*”. Két alkalommal fizettek ki segílyt a gyárban dolgozók részére, ezek közül egyszer az okot is megnevezték: „*Kovács Eszternek férjhezmenés alkalmából*” november 4-én. A kecskeméti anyakönyv alapján november 18-án került sor az esküvőre. Szintén segílyként 1933. május 6-án a cserkészcsapat találkozója különítettek el 10 pengőt.

Az Első Kecskeméti Konzervgyár az általa feldolgozott zöldségeket és gyümölcsöket különböző forrásokból tudta beszerezni, amelyben jelentős szerepet játszott a saját kertjében megtermelt zöldség és gyümölcs is. Forrásaink arról nem szolgáltatnak információval, hogy a kertben az egyes növények mekkora vetésterülettel rendelkeztek. Az 1933. évi pénztárkönyvi bejegyzések között azonban április 14-én rögzítették a következő sort: „*8890 darab akácfa paradicsomkarónak*” 88,9 pengő értékben. Noha a sor- és tőtávolság paradicsomfajtánként is eltérhet valamelyest, és nem tudjuk, hogy a gyár melyik fajtát részesítette előnyben, de félméteres sor- és tőtávolsággal számolva, kerekítve 2000 négyzetméterre elegendő a megnevezett karó-mennyiség. A tényleges terület azonban ennél valószínűleg nagyobb lehetett, mert a sor- és tőtávolság esetében a minimummal számoltunk. A termésátlag ugyancsak számtalan tényezőtől függ, amelyekről azonban nincs információnk, így csak annyit lehet valószínűsíteni, hogy az új karók felhasználásával körülbelül 20 és 100 tonna közötti mennyiségben teremhetett paradicsom. A paradicsomkarók azonban nem csupán egy nyáron használhatók fel, így feltételezhető, hogy nem a teljes területen vették igénybe. Paradicsomkarókra ráadásul ezenkívül is költöttek, de nem jegyezték be, hogy pontosan hány darabról is volt szó. 1933. április 12-én szintén „*akác paradicsomkarók*” vásárlására került sor 420 pengő értékben, míg a vásárlás mellett fizetendő fuvardíj 75 pengő volt. Ha a 8890 paradicsomkaró 88,9 pengőbe került, akkor a 420 pengő értékű szállítmány – hasonló árfekvés mellett – akár 42 000 karót is jelenthetett, így az akár további minimum 10 000 négyzetméter paradicsomterület megművelésére is elegendő lehetett. 1933. május 4-én 122,7 pengőt költött a gyár 12 270 paradicsomkaró készítésére. A dokumentum szűkszavúsága alapján nem lehet eldönteni, hogy ezeket a karókat a (tisz)ugi erdőből befuvarozott fából vagy más faanyagból készítették. Ha a megfogalmazásból indulunk ki, akkor ez a tétel inkább további paradicsomkarókat jelenthet, mivel a (tisz)ugi erdőből érkezett szállítmánynál is a paradicsomkaró volt feltüntetve, nem a faanyag.

A kertre vonatkozóan ismerjük továbbá, hogy hetente mennyi volt a bértömeg összege. A gyár többi munkaegységétől eltérően ráadásul mindezt kétfelé bontották, hiszen 1933. május 8-tól (de jellemzően csak a nyári hónapok alatt) külön sorban feltüntették a valószínűleg időszakosan foglalkoztatottak („napszámosok”?) bértömegét is. Egyetlen alkalommal, 1933. június 24-én az ideiglenes kerti munkások esetében a „*kert nők*” bejegyzés olvasható. A kertben „állandó” jelleggel foglalkoztatottak részére 36 alkalommal rögzítettek kifizetést, összesen 1440,35 pengő értékben, hetente jellemzően 40–50 pengőt, a legjellemzőbb összeg azonban a 48 pengő volt. A kertben dolgozó idénymunkások számára minden héten más bérmennyiség

került kifizetésre. A feltehetőleg ideiglenesen, alkalmilag foglalkoztatottak bére tavasszal és ősszel jellemzően 40 pengő körül alakult, míg a nyári hónapokban megközelítette a 100 pengőt, sőt 1933. július 13–19., illetve 20–26. között 280,8 és 283,8 pengővel érte el a maximumát. 1932 júliusából rendelkezünk információval a fizikai dolgozók létszámáról és napi bérééről, Lebovits Sándor egy interjúban úgy nyilatkozott, hogy „*a babszedő lányok 1,8 pengős napi fizetéssel dolgoznak, a hámozó lányok 2–2,4 pengőért, az alkalmi férfi munkások átlagosan 4 pengő/nap, míg az állandó munkások 5–7 pengőt keresnek naponta*”.⁸¹ Ezek alapján az 1933. évi 280 pengő körüli kerti hetibérek körülbelül 20 munkás keresetét jelenthették.

A konzervgyár a helyi termelők számára is biztos felvevőpiacnak számított. A beszerzés kétféle úton valósulhatott meg. Egyrészt a gyár felvásárlói kora reggel a helyi piacon megvették a feldolgozásra alkalmas gyümölcsöt vagy zöldséget, másrészt egyes helyi termelők szerződésben álltak a gyárral, így ők a megtermelt nyersanyagot azonnal a gyár területére szállították.⁸² A pénztárkönyvben, a kiadási oldalon megnevezett magánszemélyek (megjegyezve továbbá az általuk beszállított termék nevét és súlyát) valószínűleg mind előre leszerződtek a gyárral. Az EKK azonban nemcsak Kecskemétről, de más településekről is szerzett be zöldséget és gyümölcsöt, sőt kivételes esetben nem kecskeméti gazdával is szerződést kötöttek.

A pénztárkönyv összesen 20 különböző gyümölcs és zöldség felvásárlásáról nyújt információt, köztük kétféle dinnyéről, szilváról, paprikáról és babról. Sőt, a számlák szerint megkülönböztették az aprómeggyet a meggytől, az utóbbihoz azonban hozzászámították a nagy szemű meggyet is. Ez a különbségtétel valószínűleg a feldolgozás módjával függött össze, de ezekben az esetekben a felvásárlási árakban is differencia mutatkozott. Az 1933. évi feldolgozószезon során összesen 1 568 013,6 kilogramm zöldséget és gyümölcsöt vettek, 33%-át a kecskeméti piacon, míg 67%-át a név szerint ismert termelőktől (őket tekinthetjük a szerződéseseknek). A konzervgyár által felvásárolt teljes nyersanyagmennyiség 61,2%-át a paradicsom adta, ennek 9%-át a piacon, míg jó részét (körülbelül 5%-át) a szerződéses helyi termelőktől (95 fő) szerezték be, ami a teljes évi nyersanyag-felvásárlás 52,1%-át jelentette. A termelőktől származó és 1933-ben feldolgozott paradicsom 817 153 kilogrammot tett ki, amihez még 142 179 kilogrammot tudtak felvásárolni a piacon (összesen: 959 332 kilogramm; lásd 2. táblázat). A mennyiséget tekintve a második legjelentősebb nyersanyagnak a szilva számított, az összfelvásárlás 13,65%-ával. A szilva 64,93%-át a piacon szerezték be (kerekítve 139 tonna), míg a fennmaradó

81 A kecskeméti konzervgyár kandírozott gyümölcse a múlt évben francia vetélytársát gyűrte maga alá Angliában, most pedig az olasz cseresznye és paradicsom ellen indul rohamra. *Kecskeméti Lapok*, 1932. július 20. 3.

82 A konzervgyárral kapcsolatban álló szerződéses termelők jellemzően nem a helyi elit tagjai közül kerültek ki, mert a 122 termelő közül csupán 22 volt tagja a Szilágyi Zsolt által vizsgált helyi elitnek. A konzervgyár pénztárkönyvében Fáy István, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánja is szerepel a termelők között, noha Szilágyi Zsolt megállapította róla, hogy Kecskeméten nem volt földje. (A látszólagos ellentmondás megoldása lehet, hogy például más településen volt kisebb földterülete.) Szilágyi 2017: 208.

35%-nyi szilvát (75 tonnát) 15 helyi termelő biztosította. A mennyiség alapján a harmadik legfontosabb nyersanyag a barack volt, a teljes 1933. évi felvásárlást tekintve 12,66%-ot jelentett. A 152 454 kilogramm barack többségét (körülbelül 5/6-át) a helyi piacon vették, ez a mennyiség az 1933. évi teljes nyersanyag-felvásárlás 9,72%-át tette ki.

Egyes nyersanyagoknál jelentős túlsúlyba került valamelyik beszerzési forrás: például borsót csak a pénztárkönyvben név szerint említett termelőktől vásároltak, míg piacról nem. Hasonló eredetű volt a bab és a vajbab. Kizárólag a piacról szerezték be az ananászdinnyét, az apróme gyet, a görögdinnyét, a meggyet, a paprikát, a ringlőszilvát, a rózsabarackot, a szamócát, a vörös szilvát és a zöldpaprikát. Úgy tűnik, hogy ezekből a gyümölcsökből és zöldségekből vagy csak kisebb mennyiséget kellett vásárolni (mintegy színesítette a kínálatot), vagy azok nagyon „apró szeműnek” bizonyultak, így a betakarítás nagyobb munkaidőt igényelt. Egy szerződéses termelő nem tudta volna egyszerre beszállítani a kívánt mennyiséget (például szamócából).

Úgy tűnik, a paradicsom bizonyult messze a legnépszerűbb növénynek, összesen 95 magánszemély neve szerepel az 1933. évi pénztárkönyvben, őket tekinthetjük a szerződéses termelőknek. Többségük, 85-en csupán egyetlen fuvarral oldották meg a szállítást. Kivételesen előfordult az is, hogy egy termelő több fuvarral teljesített. Mróz Istvánné volt az, aki a legtöbb alkalommal, 17-szer szállított paradicsomot 1933. szeptember 5. és október 3. között, de ez nem volt általános. Az általa eladott paradicsom mennyisége összesen 13,3 tonna volt, de ezzel is csak a gyár 18. legnagyobb beszállítójának számított. A legnagyobb és egyúttal az egyetlen számlán szereplő paradicsommennyiséget Berente István⁸³ adta el, 73,3 tonnát, majd Spitzer Bernát⁸⁴ következett 44,4 tonnával, a harmadik legnagyobb mennyiséget, 43,1 tonnát özv. F. Nagy Jánosné biztosította.

83 Lásd bővebben Szilágyi 2017: 146–151.

84 Spitzer Bernát 1938-ban 472 katasztrális hold birtokkal rendelkezett, ami a 4. legnagyobb értékű (~275 000 pengő) földbirtoknak számított Kecskeméten. Szilágyi 2017: 303.

2. táblázat. A kecskeméti konzervgyár által 1933-ban felvásárolt zöldség és gyümölcs

Nyersanyag	Eredet				Ár			
	Piac	Termelő	Termelő	Termelő	Piac	Termelő	Összesen	1 P/kg
	kg		%	fő	pengő			
Alma	647	44	6,37	1	102,32	6,16	108,48	6,37
Ananász-dinnye	1 298	0	0	0	87,29	0	87,29	14,87
Meggy (apró)	8 333,3	0	0	0	1 338,44	0	1 338,44	6,23
Barack	152 454	46 121	23,23	2	15 888,18	4 120,51	20 008,69	9,92
Birsalma	627	1 070	63,05	1	125,42	235,4	360,82	4,7
Borsó	0	86 596	100	15	0	13 673,18	13 673,18	6,33
Cseresznye	8 306,6	13 304	61,56	2	2 053,23	3 816,15	5 869,38	3,68
Görög-dinnye	70	0	0	0	2,6	0	2,6	26,92
Haricot (bab)	0	1 973	100	4	0	497,9	497,9	3,96
Körte	8 501	7 508	53,1	2	870,43	1 096,53	1 966,96	8,14
Meggy	7 252,5	0	0	0	1 730,84	0	1 730,84	4,19
Paradicsom	142 179	817 153	85,18	95	5 468,95	36 199,04	41 667,99	23,02
Paprika	51	0	0	0	2	0	2	25,75
Ringló-szilva	21 735	0	0	0	1 550,79	1 550,79	1 550,79	14,02
Rózsa-barack	4 219,5	0	0	0	1 334,57	0	1 334,57	3,16
Szamóca	20 989	0	0	0	4 240,21	0	4 240,21	4,95
Szilva	139 007,5	75 068	64,93	19	9 997,99	6 217,7	16 215,69	13,2
Vajbab	0	1 026,2	100	5	0	276,28	276,28	3,71
Vörös szilva	323	0	0	0	11,54	11,54	11,54	27,99
Zöld-paprika	2 157	0	0	0	147,26	0	147,26	14,65

Forrás: Saját szerkesztés az MNL BKML XI. 19. Az Első Kecskeméti Konzervgyár iratai 1933–1951. 3. kötet, Pénztár napi jelentése alapján⁸⁵

85 A konzervgyár által felvásárolt teljes nyersanyag mennyiségét tekintve nem szerepel a táblázatban két csongrádi fuvar, mert a „meggy és cseresznye” adatait egyetlen sorban tüntették fel, konkrét kilogrammszámok nélkül. A meggy esetében két csoportot határoztak meg: az aprómeggyet, illetve a meggyet és a nagymeggyet egymással összevonva. A Csongrádról érkezett fuvarok a termelők között találhatóak, mert az év korábbi szakaszában több üzleti út költsége is feltűnt a pénztárkönyvben. A napisajtóból azonban tudható, hogy a konzervgyár a csongrádi piacon is tartott bevásárlást. A barack esetében tizenegy, cseresznyéből hat, míg körtéből egyetlen fuvar származott Csongrádról. Ritkábban a szerződött termelők nem helybeliek voltak, például az egyetlen cseresznyeszállítójuk Jánoshalmán élt, egyik körtetermesztőjük pedig Kiskunhalason.

A felvásárlási árat tekintve az alma és a barack a piacon volt drágább, míg a birsalma, a cseresznye, a körte, a paradicsom és a szilva esetében a szerződéses termelőknek fizettek nagyobb kilónkénti árat. A baracknál a különbség annyit jelentett, hogy 1 pengőért a piacon 9,59 kilogrammot adtak, míg a szerződéses termelők 11,19 kilogrammot. A paradicsom esetében épp fordítva alakult mindez. A piacon 1 pengőért 25,99 kilogrammot lehetett megvásárolni, míg a szerződéses termelőktől csak 22,57 kilogrammot. Minden zöldséget és gyümölcsöt tekintve körülbelül 10 kilónként 1 kilogramm volt a differencia a piaci és a szerződéses termelői ár között, de ennek okairól (például minőségi különbség) nincs információnk.

Noha a konzervgyár rendelkezett kerttel, a konyhán készített lecsóhoz hagymát is kellett vásárolni, például 311 kiló hagyma 18,66 pengőbe, illetve 136 kiló hagyma 7,56 pengőbe került. Adathiány miatt azonban nem tudjuk, hogy ez a hagyma a teljes felhasznált mennyiség volt, vagy a kertben megtermelt hagyma végül nem volt elegendő, esetleg minőségi szempontok miatt került sor ennek a hagymának a megvásárlására.

A mindennapi működéshez, hogy a késztermék szállítása rendben megtörténjék, megfelelő ládákkal kellett rendelkeznie a gyárnak. Külön ládagyártó (ideértve a javítást is) részlege volt a gyárnak, amire a napi jelentésekből következtethetünk. Összesen 27 héten jegyeztek be munkabérlétséget ezen a címen, hetente jellemzően 40–50 pengőt. A ládák gyártásához szükséges faanyagot a Kozma testvérek biztosították, 1933-ban az egy számlán szereplő faanyag ára maximum 1219 pengő volt. 1933 áprilisa és decembere között a Kozma testvérek 15 alkalommal, összesen 7247,43 pengő értékben szállítottak faanyagot, amit a gyár különböző részlegeinél használtak fel.

A munkakörülmények, a higiénia és általában a minél nagyobb tisztaság ugyancsak fontosnak bizonyult. A higiénia javítását szolgálhatta például, hogy háromhavonta patkányirtásra 163,2 pengőt költött a gyár. 1933. július 8-án 10 pengőt fizettek a csatornák szagtalanításáért, amelyhez 10 kilogramm klórmeszet használtak fel. 1933 folyamán sor került a „*régi tisztviselő WC elbontására és új építésére*” 187,77 pengő értékben, míg a négy zománc tábla a vécéhez további 14,75 pengőbe került.

A konzervgyár rendelkezett lovakkal is, majdnem minden hónapban jelentkezett olyan kötelezettség, ami a lovakkal állt kapcsolatban, így például négyszer vásároltak egy-egy kocsi szénát (jellemzően 20 pengő értékben).

Epilógus. Az Első Kecskeméti Konzervgyár története az államosításig

Az 1938-ban elfogadott első zsidótörvény (XV. tc.) miatt átalakult a konzervgyár részvényeseinek és vezetőinek névsora. Az 1938. december 31-én megtartott rendkívüli közgyűlésre a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 15 000, a Nemzeti Takarékpénztár és Bank Rt. 7000, míg dr. Melczer István (kormányfőtanácsos) és dr. Halasy

Tibor, a gyár jogi képviselője 1500-1500 részvényt tett le. Igazgatósági tagoknak gróf Apponyi György országgyűlési képviselő, dr. Keblovsky Lajos nyugalmazott miniszteri tanácsos és dr. Halasy Tibor ügyvéd választott meg. Az 1939. júniusi közgyűlésre azonban már a Kereskedelmi Bank tette le a részvények 88%-át (22 000 darabot). A tulajdonosok a Weiss család tagjai maradtak.⁸⁶

Az 1938-as győri program révén a hadsereg nagyobb mennyiségű konzervet rendelt, így 1939-ben az „*évek céltudatos munkája meghozta a kívánt eredményt*”, és a cég nyereséget tudott termelni 14 132 pengő értékben. 1940-ben a kecskeméti konzervgyár megalapította szegedi fiókját, a Szegedi Konzervgyárat, ahol szárított zöldséget (hagymát), gyümölcsöt, (pritamin)paprika-, paradicsomkonzervet és vegyes ízt készítettek. A gyár megalapításában tevékeny részt vállalt Zacher Zoltán főmérnök.

A világháború során a Weiss-féle konzervgyári érdekeltséget hadiüzemmé nyilvánították, a gyárakhoz hadiüzem-parancsnokot neveztek ki, akinek döntő szava lett a mindennapi irányításban. Lebovits Sándor a zsidótörvények ellenére a konzervgyár igazgatója maradhatott egészen 1944 márciusáig,⁸⁷ mert felmentést kapott.⁸⁸ 1944-ben az EKK sorsát alapjaiban határozta meg, hogy a Weiss-konzern érdekkörébe tartozott. A Weiss–Chorin–Mauthner–Kornfeld családok tényleges vezetőjét, ifj. Chorin Ferencet 1944 tavaszán a németek kényszerítették, hogy a családtagok életének megmentése érdekében írja alá azt a szerződést, amely 25 évre bizalmi kezelésbe adta az SS-nek a Weiss-féle konzern vállalatait⁸⁹ (beleértve az EKK-t is).⁹⁰ Ennek fejében a család tagjai Portugáliába távozhattak.⁹¹ 1944 októberében a visszavonuló németek elkezdték a gyár gépeinek leszerelését és konzervkészletének bepakolását, de a dolgozók ellenálltak, megakadályozták a teljes kiürítést. Október 31-én bevonultak a szovjet csapatok, lefoglalták a gyárat, újból hadiüzemmé nyilvánították, és szovjet katonai fennhatóság alatt 1945 áprilisában tovább folytatták a termelést. Végül a szovjet nyomásra Nagy Ferenc miniszterelnök által 1946. november 22-én kiadott 23.550/1946. M. E. számú rendelet értelmében december 1-jétől államosították a kecskeméti konzervgyárat és a Weiss-konzernbe tartozó többi vállalatot.

86 Az 1944. október 31-én tartott rendkívüli közgyűlés jegyzőkönyve név szerint közli a részvények tényleges megoszlását Weiss Manfréd gyermekei, unokái, illetve azok házastársai között. Karsai–Szinai 1961: 704–705.

87 A németek által leváltott Lebovits Sándor további sorsáról nem rendelkezünk hivatalos adatokkal.

88 Nagy 2007: 222.

89 Chorin Ferenc hivatalosan csak a konzern 51%-át tudta átadni az SS részére, mert 49%-nyi rész a magyar állam ellenőrzése alatt állt az 1600/1944. M. E. rendelet értelmében 1944 áprilisától. Kádár–Vági 2001: 163–164.

90 Karsai–Szinai 1961: 693.

91 Bővebben Strasserné Chorin 1999: 43–52.

Összegzés

A kutatók eddig alig foglalkoztak az EKK történetével, bár ez más konzervgyárak, még a Weiss Manfréd-féle csepeli konzervgyár esetében is elmondható. A kecskeméti konzervgyár működésével kapcsolatban azonban rendelkezünk fennmaradt iratanyaggal, noha számos olyan pontja van a gyár történetének (például az első üzem eladása, a vállalati főkönyvek alapján meghatározható működés, tényleges részvényesek stb.), amelyekről nem vagy alig rendelkezünk információval. Jelen munkában így több olyan forrást használtunk fel, amelyet részletesen még senki sem vizsgált; munkánk mégsem tekinthető befejezettnek, mert számos összegyűjtött információt (többnyire az 1930-as évekből származó adatokat) végül területi okok miatt kellett kihagynunk.

A tulajdonosok többszöri változása ellenére a kecskeméti konzervgyár fontos része lett a város életének. A munkások számára valószínűleg nemcsak egy munkahely volt, hanem a szabadidő eltöltésére is módot adhatott. A gyár nemcsak fürdővel, de az 1930-as évek végén gyermekjátsszótérrel és bölcsődével is rendelkezett. A tisztviselők részére teniszpálya, míg a férfi munkásoknak kuglipálya létesült, kéthetenként táncmulatságot is rendeztek. A munkások számára például 12 újságot is járattak.⁹² A zöldség- és gyümölcsfeldolgozó szezon idején mindenképp a város legjelentősebb munkaadójának számított, alapterületét tekintve pedig az ország legnagyobb konzervgyára volt.

Noha a céget a második világháború után államosították, majd a közelmúltban privatizálták, a konzervgyártás mind a mai napig megmaradt Kecskeméten.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VII. 2.e. Pesti (1875-től) Budapesti Királyi Törvényszék (1946-tól Budapesti Törvényszék) iratai, Cégbírószági iratok (1876–1849)

régi Cg. 1880/148., Cg. 252, Okm. 192. (1915) Angol–Osztrák Bank Budapesti Fiókjá (Angol–Osztrák Bank Budapesti Fióktelepe) (1880–1938)

Cg. 19829, Okm. 5373. (1923) Conserva Német–Magyar Terményforgalmi Rt. (1920–1951)

Cg. 35211, Okm. 7615. (1933) Első Kecskeméti Konzervgyár Rt. (1913–1950)

Cg. 29385, Okm. 6930. (1928) Konzervkereskedelmi Rt. (1928–1952)

Cg. 35105. (1933) Mocznik L. Kft. (1933–1950)

régi Cg. 1882/305, Cg. 2691. (1915) Weiss Manfréd Első Magyar Conservgyára és Ércárugyára (1882–1922)

XI. 1107. Conserva Német–Magyar Terményforgalmi Rt. iratai (1938–1949)

92 A Weiss Manfrédék kivonultak a kecskeméti konzervgyárból. *Kecskeméti ellenőr*, 1939. február 21. 1.

Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (MNL BKML)

IV. 1504. c Kecskemét Város Tanácsának iratai, Közigazgatási iratok 1649–1855.

IV. 1609. a Kecskemét Város Tanácsának iratai, Tanácsülési jegyzőkönyvek 1850–1871. (1872)

IV. 1615. Kecskemét város polgármesterének iratai 1851–1869.

IV. 1910. c Kecskemét Város Polgármesteri Hivatalának iratai, Közigazgatási iratok 1929–1950.

XI. 19. Az Első Kecskeméti Konzervgyár Rt. iratai 1933–1951.

Compass 1905–1912: *Mihók-féle Magyar Compass. Pénzügyi évkönyv*. Szerk. Galánthai Nagy Sándor. Budapest.

Compass 1912–1944: *Nagy Magyar Compass. Pénzügyi és kereskedelmi évkönyv*. Szerk. Galánthai Nagy Sándor. Budapest.

Az Est, 1933.

Honi Ipar, 1931.

Kecskemét, 1901.

Kecskeméti ellenőr, 1939.

Kecskeméti Lapok, 1875, 1932, 1934.

Kis Ujság, 1933.

Központi Értesítő, 1901–1948.

Népszava, 1915.

Pesti Hírlap, 1916.

Vegyi Ipar, 1928.

Wiener Salonblatt, 1922.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Ablonczy Balázs 2000: *Teleki Pál*. Budapest.

Bárh János (főszerk.) 2002: *Kecskemét története 1849-ig*. Kecskemét.

Bende László 1929: *A kecskeméti szőlő- és gyümölcsstermelés fejlődéstörténete*. Kecskemét.

Bóka József 1968: Az Első Kecskeméti Konzervgyár. In: *Kecskemét. Tanulmányok a város múltjáról, jelenéről*. Szerk. Heltai Nándor. Kecskemét, 257–279.

Csatár István – dr. Hovhannesian Eghia – Oláh György (szerk.) 1939: *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye és Kecskemét adattára*. Pécs.

Fogarasi János 1836: *Német és magyar zsebszótár*. I. Pest.

Hlbocsányi Norbert 2012: A Kohner család vállalkozásai. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* 37. Szerk. Szvoboda Dománszky Gabriella. Budapest, 43–76.

Hlbocsányi Norbert 2014: A Kecskeméti Konzervgyár és a gazdasági elit kapcsolata 1911–1947 közötti időszakban. In: *Bács-Kiskun megye múltjából* 26. Szerk. Gyenesei József. Kecskemét, 5–65.

Hlbocsányi Norbert 2015: A szászberekai báró Kohner család. In: *Zounok 29. Levéltári évkönyv*. Szerk. Csöngé Attila, Czégény Istvánné, Pozsgai Erika. Szolnok, 137–170.

Hlbocsányi Norbert 2017: Fejezetek a kecskeméti konzervgyár történetéből. *Hírös História* (2.) 21–26.

Iványosi-Szabó Tibor 2006: Növénytermesztés Kecskeméten a XVII. században. In: *Bács-Kiskun megye múltjából* 21. Szerk. Szabó Attila, Tánczos Szabó Ágota. Kecskemét, 7–106.

- Kádár Gábor – Vági Zoltán 2001: *Aranyvonat. Fejezetek a zsidó vagyon történetéből*. Budapest.
- Karsai Elek – Szinai Miklós 1961: A Weiss Manfréd-vagyon német kézre kerülésének története. *Századok* (95.) 1. 680–719.
- Kövér György 1989: A részvényesek névjegyzéke, mint társadalomtörténeti forrás. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Kutatás-módszertan*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 2.) Gyula, 118–124.
- Lippay János 1966: *Posoni kert, kiben minden kerti munkák... virágokkal, veteményekkel, fákkal, gyümölcsökkel... való baimolódások... leirattatnak...* Budapest (Hasonmás kiadás).
- Nagy István 2007: A zsidókérdés Kecskeméten. In: *Bács-Kiskun megye múltjából* 22. Szerk. Szabó Attila, Tánczos Szabó Ágota. Kecskemét, 195–248.
- Pfenning Gyula 1989: *Szőlő a Duna–Tisza közén. Bács-Kiskun megye szőlő- és bortermelésének múltja és a korszerű nagyüzemi termelés kialakulásának vázlatos története*. Kecskemét.
- Rigó Róbert 2014: *Elitváltások évtizede Kecskeméten (1938–1948)*. Budapest–Pécs.
- Rózsa Miklós 1959: A budapesti cukrászipar fejlődése. In: *Tanulmányok Budapest múltjából XIII*. Szerk. Pesta László. Budapest, 167–206.
- Strasserné Chorin Daisy 1999: *Az Andrássy úttól a Park Avenue-ig. Fejezetek Chorin Ferenc életéből 1879–1964*. Budapest.
- Szabó Kálmán 1934: *Kecskemét szőlő- és gyümölcstermelésének múltja*. Kecskemét.
- Szalkay Gergely – Németh János (szerk.) 1846: *Ipar-czím-tár. Törvényhatóságok, tisztviselők, ügyvédek, gyárosok, kereskedők s minden műiparosok használatára alkalmas kalendáriommal 1847. közönséges évre*. Pest.
- Szilágyi Zsolt 2017: *Föld és hatalom. Mezővárosi elit Kecskeméten 1920–1939*. Budapest.
- Varga László 1978: Az állami ipartámogatás a dualizmus időszakában a századforduló után. *Századok* (112.) 4. 662–704.
- Varga László 2016: *A csepeli csoda. Weiss Manfréd és vállalata a Monarchiában*. (Várostörténeti tanulmányok 15.) Budapest.

Vállalattörténet a nagypolitika árnyékában: a rövid életű Vikert¹

A vállalatok, vállalkozások történetének alakulásába kisebb-nagyobb mértékben, de gyakran beleszól a politikai környezet. Különösen érvényes ez Közép- vagy Kelet-Európára, ahol a politikai beavatkozás az 1940-es évek végén olyan szintet ért el, hogy a magántulajdonra épülő kapitalizmust politikai döntés alapján felváltotta a köztulajdonon (állami tulajdonon) alapuló tervgazdaság. A Vikert, vagyis a Villamosipari és Kereskedelmi Részvénytársaság rövid működése a magyarországi nagy államosítási hullám idejére² már véget is ért: a céget 1945. június 12-én jegyezte be a budapesti cégbíróság, 1948. március 18-án pedig törölte a fővárosi cégjegyzékből, és nem az államosítási gépezet beindulása miatt. A vállalkozás története azonban – mint majd látjuk – így is szorosan összekapcsolódott a politikai helyzettel: mind létrejöttében, mind működésében és végül megszűnésében is politikai döntések és körülmények játszották a főszerepet. Ám nemcsak a politikai hatások teszik érdekessé e néhány évnyi vállalati működés történetét, hanem azok az eredmények is, amelyeket a cég e rövid idő alatt fel tudott mutatni. Az itt következő elemzés ezeket a dimenziókat a középpontba állítva vizsgálja a vállalatot.

A Vikert gyökerei: a Siemens Magyarországon

A Vikert története szorosan kapcsolódik a Siemens magyarországi vállalkozásainak történetéhez, hiszen a cég azért alakult meg, mert a második világháború után a német tulajdonú magyarországi Siemens-gyárak további működése kérdésessé vált.

---

1 A tanulmány megjelenését támogatta a Bolyai Tudományos Ösztöndíj. Ezúton köszönöm Kövér György és Madarász Aladár észrevételeit készülő írásomhoz, és külön köszönöm Germuska Pál tanácsait a téma forrásaira nézve.

2 A száznál több munkást alkalmazó üzemek államosítását a 3510/1948. sz. kormányrendelet mondta ki, amiről a Minisztertanács 1948. március 25-én döntött. Ez alapján 1948. március 1-jei hatállyal 47 darab száz alkalmazottnál kevesebbet foglalkoztató, de stratégiai fontosságú üzem államosítására is sor került. A tíz fő feletti alkalmazotti létszámú vállalkozások államosítását majd csak az 1949. évi 20. sz. törvényerejű rendelet tette kötelezővé, amit az Elnöki Tanács 1949. december 28-án hozott. Germuska 2017: 59–64.

Ám a két cég közötti egyszerre egyértelmű és áttételes kapcsolat³ ismertetése előtt érdemes szólni a Siemens⁴ magyarországi jelenlétének kezdeteiről és történetéről.

Az 1847-es alapítású, berlini székhelyű Siemens (alapításkori nevén Telegraphen-Bauanstalt Siemens & Halske) 1887 óta volt jelen Magyarországon, kezdetben mint egy budapesti cég társtulajdonosa,⁵ majd 1894-től egy saját tulajdonú leányvállalattal, amely előbb betéti társaság volt, 1900-tól pedig részvénytársasággá alakult.⁶ Köztudott, hogy a Siemens már az 1850-es évektől multinacionális vállalként működött, voltak sikeres és sikertelen leányvállalati kezdeményezései.⁷ Budapest a kisebb, de sikeres Siemens-vállalkozások közé tartozott. A Siemens magyarországi működése a budapesti villamosvonalak kiépítésével és üzemeltetésével kezdődött, és részt vett az első kontinentális földalatti kéregvasút építésében is 1896-ban. Ebből a profiból nőtt ki a cég villanytelep-építési és -működtetési, majd villamosítási tevékenysége Magyarországon. A budapesti Siemens-műhely ezekben az években elsősorban szereléssel és karbantartással foglalkozott, termelés itt nem folyt.

A Siemens magyarországi működése 1904-től bővült ki termeléssel is, mivel a németországi Siemens és Schuckert cégek (1903-as) összeolvadásának eredményeként a magyarországi Schuckert Művekben tulajdonos lett a Siemens, és ezzel Siemens–Schuckert-logó került a már működő pozsonyi Schuckert-gépgyárra. Az újonnan megalakult Magyar Siemens–Schuckert Művek Villamossági Részvénytársaság egyébként a Siemens bécsi leányvállalatához, az Österreichische Siemens–

3 A történetet a Siemens oldaláról megírva lásd Klement 2019.

4 A Siemens történetében is több olyan időszak, esemény hozható fel példaként, amikor a politikai helyzet hatással volt a cégre. Az 1878-ban alapított párizsi leányvállalat például azért nem lett sikeres, és azért voltak kénytelenek végül bezárni, mert a francia–porosz háború után erős németellenes hangulat uralkodott a francia fővárosban. Feldenkirchen 1994: 91. Az első világháború alatt a Siemens angliai érdekeltségeit elkobozták (Wiesen 2001: 41), és – miként arról még lesz szó – a háború utáni határrendezések a közép-európai vállalkozásaikat is átrendezték. Ám a legjelentősebb politikai hatás és következmény a második világháborúból, illetve konkrétan a cég náci gazdaságbeli szerepvállalásából adódott, egyrészt mivel bizonyítottan koncentrációs táborbeli foglyokat dolgoztattak Siemens-gyárakban, másrészt a háborús jóvátételből következően. A világháború után, a háborús bűnöket vizsgáló perekben a cég vezetőinek személyesen is számot kellett adni a cég tevékenységéről, és vállalni a felelősséget. A vállalat sokat tett azért, hogy a náci múlt miatt megingott hírnevét 1945 után újjáépítse. Wiesen 2001: 18. A Siemens Németországon kívüli tulajdonának második világháború utáni sorsa a magyarországi fiilálé példáján keresztül jelen tanulmány középpontjában áll.

5 A Siemens magyarországi indulásához több cég is kapcsolható: a németországi Siemens társtulajdonos volt az 1887. november 22-én bejegyzett Körúti Villamos Vasúti Vállalat Siemens & Halske, Lindheim és Co. és Balázs Mór cégben, illetve az 1887. december 6-án bejegyzett Budapesti Városi Vasúti Vállalat Lindheim & Co., Siemens & Halske és Balázs Mór cégben, mindkettő a budapesti villamoshálózat kiépítése területén működött. Majd a többi társtulajdonos kiválása után egyedüli tulajdonosa lett 1888. december 27-től a Budapesti Városi Vasúti Vállalat Siemens & Halske cégnek, amely a budapesti villamoshálózatbeli érdekeltségeit 1891-ben értékesítette, és így 1891-től a Siemens részvényes lett a Budapesti Villamos Városi Vasút Rt.-ben. Levéltári források: BFL VII. 2.e. Cg. 34391. Körúti Villamos Vasút Vállalat Siemens & Halske; VII. 2.e. Cg. 32673. Budapesti Városi Vasút Vállalat Siemens & Halske. A Siemens teljes magyarországi történetének áttekintése: Frisnyák–Klement 2017.

6 A Siemens & Halske Bt. 1894. március 2-án került bejegyzésre, a Siemens & Halske Rt. pedig 1900. február 27-én. BFL VII. 2.e. Cg. 32657. Siemens & Halske Bt., Cg. 2055. Siemens & Halske Rt.

7 Feldenkirchen 2000: 31–37, 64–74, 199–209, 216–236.

Schuckert Werke AG.-hoz tartozott, és nem közvetlenül a berlini központhoz (amely ekkor már szintén részvénytársasági formában működött Siemens & Halske AG. néven).⁸ A pozsonyi gépgyár mellé a budapesti székhelyű cég egy kábelgyár felépítését is tervebe vette. Az új gyárat, amely a Siemens magyarországi történetének első önálló gyáralapítási tevékenysége volt, Kőbányán építették fel, és 1913-tól kezdődött el itt a termelés.

Az első világháború után a pozsonyi gépgyár elveszett a magyarországi Siemens-vállalkozás számára, és a csehszlovák Siemens-filiáléhoz került.⁹ A gépgyár hiánya miatt 1927-ben a kőbányai telepen előbb egy gépműhelyt rendeztek be, majd 1936-ra egy gépgyári részleget fejlesztettek a műhelyből. Ahogy az anyacég profilja bővült, úgy lett a magyarországi termelési spektrum is egyre szélesebb. A kezdetektől gyártott transzformátorok, dinamók, kapcsolók, motorok mellett a két világháború között a cég már háztartási kis- és nagygépeket is előállított. A nagy gazdasági válság hatására a Siemens racionalizálta magyarországi vállalkozásait,¹⁰ így került 1934-ben a Magyar Siemens–Schuckert Művek Rt.-hez és 1937-től a kőbányai telephelyre a gyengeáramú termékek gyártása, ami rádiógyártást és műszergyártást jelentett. Az 1930-as évek végére tehát a kőbányai Siemens–Schuckert-telepen három gyár működött: egy kábelgyár, egy gépgyár és egy gyengeáramú gyár.

A háborús készülődés (győri program) és a második világháború alatti megrendelések¹¹ eredményeként a Magyar Siemens–Schuckert Művek Rt., illetve 1942-től már Magyar Siemens Művek Villamossági Rt.¹² dinamikusán fejlődött. A gyártelepet folyamatosan bővítették, így 1942-re az 1913-as méretének három és félszeresére nőtt. A munkáslétszám is emelkedett, a három gyár már több mint

8 BFL VII. 2.e. Cg. 2829. Magyar Siemens–Schuckert Művek Villamossági Rt.

9 A gyár a pozsonyi székhelyű Siemens & Co. betéti társaság tulajdona lett. Ez a cég 1926-ban egyesült az Elektrizitäts- und Maschinenbau AG. Mohelnice (Müglitz) céggel, és megalapították a Siemens Elektrizität AG.-t, cseh nevén az Elektrotechnát. Compass Leonhardt 1929: 1081. Az Elektrotechna történetét lásd Boyer 2003.

10 A Siemens magyarországi vállalkozásai a németországi (és ausztriai) modellt követték. Az 1900-ban alapított, budapesti székhelyű Siemens & Halske Rt. volt a magyarországi Siemens-vállalkozások és -érdekeltségek központja, és ennek a cégnek a keretében kezdődött meg a gyengeáramú termelés is. A világválság után a budapesti Siemens & Halske Rt.-t felszámolták, ekkor került a gyengeáramú gyártás a Magyar Siemens–Schuckert Művek Rt.-hez. BFL VII. 2.e. Cg. 2055. Az orvosi műszereket gyártó, 1925-ben alapított, budapesti székhelyű Magyar Siemens–Reinigen Művek Rt., amely szintén az anyacég történetének megfelelően, a Siemens és Reinigen cégek ottani fúziójának eredményeként jött létre, a világválság után is megmaradt külön vállalkozásként. BFL VII. 2.e. Cg. 7368.

11 A magyar légierő például rádiókat és műszereket rendelt a cégtől. Kováts 1997: 160. A dinamikus fejlődés az egész gépipari ágazatra érvényes volt. Pogány Ágnes számításai szerint 1941 és 1944 között a bérek évente átlagosan 21,72%-kal nőttek az ágazatban. Pogány 1989: 86.

12 Az anyacég tulajdonosi szerkezetének változása miatt módosult a magyarországi elnevezés is, eltűnt belőle a Schuckert név. Az Anschluss után a német–osztrák Siemens–Schuckert-tulajdon német lett. Feldenkirchen 1995: 194–214. Így lett a magyarországi vállalkozás is 100%-ban német tulajdonú. BFL VII. 2.e. Cg. 2829, Okm. 1091. 1610 kd.

1500 alkalmazottal dolgozott 1942-ben.¹³ A fejlesztést, fejlődést jelezte az a tény is, hogy a cég alaptőkéjét 1941-ben 4 millió pengőről 6 millióra emelte a társaság. Az 1942-es névváltoztatás pedig arra utalt, hogy a cég immár teljes mértékben német tulajdonba került.

A második világháború alatt a kábelgyár és a gépgyár nem szenvedett komoly sérüléseket, viszont a gyengeáramú gyárat bombatámadás érte 1945 elején. A budapesti ostrom napjait kivéve folyamatos volt a termelés a Siemens kőbányai telepén egészen addig, amíg a bevonuló szovjet hadsereg 1945. március 15-én elkezdte leszerelni és elszállítani a telep berendezéseit. A folyamat végére csak az üres épületek maradtak.¹⁴ Jogilag 1945 folyamán még nem történt változás sem a cégvezetésben, sem a tulajdoni viszonyokban. Ugyanaz az igazgatóság tartotta igazgatósági üléseit 1945-ben, amelyet az 1944-es legutolsó közgyűlés választott meg, csak a német állampolgárságú tagok (Ernst Siemens és dr. Hermann Reys) nem jelentek meg. Az igazgatóság és a felügyelőbizottság német állampolgárságú tagjai 1943 óta nem jártak Magyarországon, bár az 1944-es közgyűlésen (1944. június 21.) még jelen volt a berlini cég egyik képviselője (Wilhelm Mader).¹⁵ A Magyar Siemens Művek Rt.-t a menedzsment magyar állampolgárságú tagjai irányították, amiben a legfontosabb posztot a kereskedelmi igazgató, Kemper Miklós, illetve a műszaki és egyben ügyvezető igazgató, Szentmártony Aladár töltötte be.

Siemensből Vikert

Mivel a Magyar Siemens Művek Rt. 100%-ban német tulajdonban volt 1945-ben, a második világháború lezárultával igen kérdésessé vált, hogy a vesztes háború után folytatódhat-e a cég története. Ezt az alaphelyzetet kell szem előtt tartani, amikor a Villamosipari és Kereskedelmi Rt., vagyis a Vikert 1945. június 12-i megalakulását értékeljük.¹⁶ A Vikert létrehozói ugyanis a magyarországi Siemens azon (véltető-

13 1917-ben a Magyar Siemens-Schuckert Művek Rt.-nek 1250 alkalmazottja volt, s ebben a számban benne volt a pozsonyi és a kőbányai gyár is. BFL VII. 2.e. Cg. 2829. 28. d. 1917. június 28-i rendes közgyűlés jegyzőkönyve. A világválság alatti igazgatósági jelentések, bár konkrét számokat nem tartalmaznak, arra utalnak, hogy a foglalkoztatottak létszáma jelentősen csökkent a válság hatására. 1937-től kezdődött újra a munkáslétszám növekedése, akkor 15%-kal, és a foglalkoztatottak számának további bővítéséről az 1938-as és 1939-es igazgatósági jelentés is említést tett. BFL VII. 2.e. Cg. 2829, Okm. 1091. 1610 kd. 1937. április 23-i, 1938. április 29-i, 1939. április 21-i rendes közgyűlések jegyzőkönyvei.

14 A Villamosgép és Kábelgyár 50 éve 1963: 21, 24.

15 Wilhelm Mader a berlini cég képviselőként a közgyűlés előtt 150 részvényt tett le, és a közgyűlésen be is választották a felügyelőbizottságba. Vele újra négytagúra bővült az 1939 óta háromtagú testület. Ez a 150 részvény nem egyedülként mutatta a berlini tulajdonos cég jelenlétét: Kovácsy Dénes 160 darab részvényt, Stromszky Sándor vezérigazgató 3670 darab részvényt és Tóth József 6000 darab részvényt mutatott be szintén a berlini cég képviselőként. BFL VII. 2.e. Cg. 2829, Okm. 1091. 1610 kd. rendes közgyűlés, 1944. június 21.

16 A Vikert történetének forrásai: BFL VII. 2.e. Cg. 47950; MNL OL Z 1183 és Z 1190; A Villamosgép és Kábelgyár 50 éve 1963.

leg többnyire korábbi) munkásai és tisztviselői voltak, akik saját tőkét gyűjtve, önálló vállalkozás keretében a Siemens kőbányai telepén a termelés újraindítását tűzték ki célul, miután a bizonytalan helyzetben a Magyar Siemens Művek Rt. megvált jó néhány munkavállalójától.¹⁷

Az alapítási tervezetet néhány héttel korábban, 1945. május 22-én fogalmazták meg, és huszonheten írták alá, foglalkozásukat tekintve jellemzően magántisztviselők és (fő)mérnökök. Ezen a listán az alapítók között szerepelt Kemper Miklós és Szentmártony Aladár is, jóllehet jogilag ők a Magyar Siemens Művek Rt.-hez is kötődtek, annak igazgatóiként dolgoztak továbbra is. Az új részvénytársaság, a Vikert alapszabályában a vállalat profiljának leírása szóról szóra megegyezett a Siemens legutolsó, 1943-as alapszabályában foglaltakkal. A közös tartalmat, illetve a társaság célját így rögzítették:

„a) az elektrotechnika valamennyi ágazatában (így különösen elektromos világítás, elektromos erőátvitel, elektromos vasúti vontatás, elektrokémia, telefonía, telegráfia, rádiótechnika) alkalmazott mindenféle gép, készülék, mérőműszer, kapcsolóberendezés, vezeték és egyéb kellék és alkatrész gyártása, javítása és eladása, továbbá mindenféle idevonatkozó berendezés tervezése, létesítése, megépítése, szerelése, szállítása, javítása, forgalomba hozatala és eladása;

b) villamostepek, hálózatok, vasutak létesítése és üzemben tartása;

c) mindenféle szabadalom, gyártási és használati engedély megszerzése és értékesítése.”¹⁸

A Vikert székhelyeként (VI. ker., Teréz krt. 36.) és telephelyeként (X. ker., Gyömrői út 128.) azokat a címeket jegyezték be a cégbíróságon, amelyek megegyeztek a Siemens székhelyével és telephelyével. Ám az alapszabályban vagy a cég megnevezésében nem volt semmilyen utalás a Siemensre.

A Vikert 1945 kora nyári megalakulásakor a szerény, 400 000 pengős (2000 darab 200 pengő névértékű részvényből álló) alaptőkét 171 részvényes fizette be. A legtöbb jegyzés 10 darab részvénynél, 2000 pengőnél kevesebbre szolt (122 ilyen részvényes volt közöttük). 10 000 pengőt meghaladó részvényvásárló összesen 6 szerepelt a hosszú részvényeslistán. Mayerhuber László elektromérnök 10 000 pengővel, Falusy István műszaki tisztviselő 18 000 pengővel, Gregács Dezső rádiótechnikus 20 000 pengővel, Tóth József kereskedelmi tisztviselő 25 000 pengővel, Mittelholzer Béla főmérnök 25 000 pengővel és Lichter Salamon kereskedelmi tisztviselő 100 000 pengővel volt a legnagyobb részvényes az új cégben. A Magyar Siemens Művek Rt. kereskedelmi igazgatója, Kemper Miklós 5 darab részvényt jegyzett 1000 pengő értékben az új vállalkozásban, míg Szentmártony Aladár, a

¹⁷ A személyes életutak azonosítása még hátravan, és az sem biztos, hogy minden esetben igazolható lesz, hogy a Siemens elbocsájtotta őket, de számos szereplőnél egyértelműen bizonyítható a siemenses múlt. Erre a konkrét neveknél utalok majd.

¹⁸ BFL VII. 2.e. Cg. 47950. Alapszabály, 1945. június 12.

Magyar Siemens Művek Rt. ügyvezető igazgatója 25 darabot 5000 pengő értékben.¹⁹

Az új cég igazgatóságába öt tagot választott az 1945. június 12-i alakuló közgyűlés, mindegyikük a huszonhét alapító közül került ki, s közülük négy egyben „nagyrésztvényes” is volt: Mayerhuber László, Mittelholzer Béla, Tóth József és Lichter Salamon.²⁰ Az igazgatóság elnöke, egyben az ügyvezető igazgató Tóth József lett, aki ezt megelőzően 21 évig állt alkalmazásban a Magyar Siemens Művek Rt. tisztviselőjeként.²¹

1945. nyár elején még nem volt annyira jelentős az infláció, tehát ez a 400 000 pengő ért is valamit, de az is világos volt, hogy ennyi pénz nem lesz elegendő egy Siemens méretű gyárkomplexum felszereléséhez és a munka beindításához. (A Siemens Művek utolsó alaptőkéje 6 millió pengő volt.) Tőkét vagy hitelt szerezni Magyarországon, illetve Magyarországról nem sokkal a vesztes oldalon befejezett világháború után nem volt egyszerű feladat. Bár a bankszektor 1945 tavasza óta újra működött, a bankoknak nem volt számottevő kihelyezhető tőkéjük. Az egyetlen jelentős pénz- és hitelforrás a Nemzeti Bank volt, amely szoros kooperációban a kormánnyal irányította a monetáris politikát. Minden bizonnyal rögtön a megalakulás után – vagy talán már azelőtt – megkezdődtek a tárgyalások, s ezek első eredménye az lett, hogy a Vikert kapott 2 millió pengő iparindítási kölcsönt az Iparügyi Minisztériumtól 1945 nyarán, rövidebb megalakulása után. Ekkortól és ezért került miniszteri biztos (Thamó Károly) a céghez, aki a továbbiakban jelen volt az igazgatósági üléseken.²²

Nem tisztázott még, hogy mikor és ki által fogalmazódott meg a koncepció, de egy 1945. szeptemberi igazgatósági ülés jegyzőkönyve már tényként említi, hogy az Iparügyi Minisztérium 3 600 000 pengőnyi részvényt fog jegyezni a Vikertben, amibe várhatóan beszámítják a már addig folyósított 2 milliós iparindítási kölcsönt. Ezzel a cég alaptőkéje 4 millió pengőre nő majd, és többségi (a részvények 90%-ának) tulajdonosa a magyar állam lesz, amiért cserébe az Iparügyi Minisztérium kilenc általa delegált igazgatósági tagot akar tudni a stratégiai vezetőségben. A tervhez szükséges alaptőke-emelést, 18 000 darab új részvény

19 BFL VII. 2.e. Cg. 47950. Részvényjegyzési ív (1945. június 5–12.) a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál tett befizetésekről.

20 Az ötödik tag Raschovszky Béla kereskedelmi tisztviselő volt, aki tíz részvényt jegyzett 2000 pengő értékben. BFL VII. 2.e. Cg. 47950. Részvényjegyzési ív (1945. június 5–12.) és közgyűlési jegyzőkönyv (1945. június 12.).

21 MNL OL Z 1190. Feljegyzés Tóth Józsefről. A Siemensben játszott meghatározó szerepére utal, hogy az 1926 óta szinte minden közgyűlésen – az 1933-as és az 1934-es kivételével – részvényesként szereplő Tóth József az 1943-as és 1944-es közgyűléseken a berlini céget képviselve tett le 6000-6000 darab részvényt. A felügyelőbizottságnak vagy az igazgatóságnak azonban nem volt tagja a Siemensben. Lásd közgyűlési jegyzőkönyvek. BFL VII. 2.e. Cg. 2829 58 d. és Okm. 1091. 1610 kd.

22 Az állami jelenlét/felügyelet a termelő cégeknél nem volt ritka ekkoriban. A folyamatos termelés biztosítása céljából az Iparügyi Minisztérium miniszteri biztosokat nevezett ki a törvényhatóságokhoz. Pető-Szakács 1985: 52.

kibocsátását az 1945. szeptember 20-i rendkívüli közgyűlés határozta el, megemlítve, hogy az új részvények lejegyzésének jogát a Magyar Államkincstárnak ajánlják fel. Az Iparügyi Minisztérium 1945. október 13-án valóban befizette a 18 000 darab új részvény ellenértékét a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál, így a tervből valóság lett. A különböző időpontokban (1945 júniusában, szeptemberében és novemberében) készült részvényeslisták elemzése alapján kijelenthető, hogy az új részvények megjelenésekor a régi részvényesek között nem volt számottevő mozgás, vagyis megtartották Vikert-részvényeiket akkor is, amikor az állam többségi tulajdonos lett.²³

1945. október 16-án az addigi igazgatóság lemondott. A tizenkét tagúra bővülő új igazgatóságot az 1945. november 19-i rendkívüli közgyűlés választotta meg. A tizenkét tagból öt az Iparügyi Minisztériumból érkezett (egy államtitkár, egy miniszteri osztályfőnök és három miniszteri tanácsos), a Pénzügyminisztérium egy miniszteri tanácsosát delegálta, a Pénzügyintézeti Központot egy igazgatóhelyettese képviselte (Thamó Károly, aki 1945 nyara óta miniszteri biztos volt a cégnél), és a Szakszervezeti Tanács is küldött egy embert a testületbe. Ők nyolcan újak voltak az igazgatóságban, és az államot képviselték. Az Államkincstár ezen túl megnevezett még egy Vikert-munkást (Egyedi Ferencet) is, aki a vállalat munkásságát volt hivatott képviselni az igazgatóságban. (Egyedi nem volt sem alapító, sem részvényes a Vikertben.) Az eredeti igazgatóságból csak két tag maradt tagja az újnak: Mayerhuber László és Tóth József. Közülük Mayerhuber László személye különösen érdekes. A huszonhét alapító egyike volt 1945 májusában, aki júniusban 50 részvényt jegyzett, ám ő egyben az IKART (Iparművek Képviselete Állami Érdekű Rt.) főmérnöke is volt. Ez a cég felelt a jótételti szállítások koordinálásáért az Iparügyi Minisztérium felügyelete alatt, vagyis Mayerhuber személye az Iparügyi Minisztérium érdekeinek egy újabb képviselőjét jelentette.

Az 1945. november 19-i közgyűlés választhatott még egy új tagot. Ő Szentmártony Aladár lett, aki 1937 óta ügyvezető igazgatója volt a Magyar Siemens Művek Rt.-nek, és a Vikertben 25 darab részvényt jegyzett annak megalakulásakor, 1945 júniusában. A Vikert ügyvezető igazgatója (és egyben kereskedelmi igazgatója) továbbra is Tóth József maradt, de Thamó Károly miniszteri biztosként és a vállalat elnökeként fölé helyeződött. Az Iparügyi Minisztérium eredeti elképzelése szerint Tóth József kereskedelmi igazgatói posztja mellett Szentmártony lett volna a műszaki igazgató, és mindketten Thamó felügyelete alatt működtek volna. A menedzsment ilyen struktúrája megfelelt a Magyar Siemens Művek Rt. kétszemélyes vezetőségi gyakorlatának, amelyben mindig két igazgató dolgozott, egy kereskedelmi és egy műszaki igazgató, s közülük jellemzően a műszaki igazgató volt egyben az ügyvezető is. A Vikert vezetősége (és többségi tulajdonosa) láthatóan ezt a veze-

23 Elemzésem az 1945. június 12-i, szeptember 20-i és november 19-i részvényletételi listákon alapul. BFL VII. 2.e. Cg. 47950.

tési gyakorlatot igyekezett újjáéleszteni, ám Szentmártony visszautasította a felkínált pozíciót. A műszaki tanácsadó szerepét és az igazgatósági tagságot vállalta, de a műszaki igazgatóét nem.²⁴

A felügyelőbizottság összetétele is az igazgatóságéhoz hasonlóan alakult. Az Államkincstár jelölt ide két tisztviselőt az Iparügyi Minisztériumból, és egyet a Pénzügyminisztériumból, valamint egy Vikert-szerelőt. Az ötödik helyre itt is a közgyűlés javasolhatott valakit, s ez Kemper Miklós lett, aki Szentmártony mellett kereskedelmi igazgatóként az ügyvezetés második embere volt a Magyar Siemens Művek Rt.-nél 1937 óta.

A jóvátétel jelentősége

Ha végigtekintünk a két vállalkozás eddig vázolt történetén, nyilvánvaló, bár nem deklarált a kapcsolatuk. A személyi átfedések, a termelési profil azonossága, a székhely és az ipartelep egyezése, a vállalatvezetési struktúra hasonlósága mind a közvetlen kapcsolatot igazolja, miközben sehol nincs kimondva, hogy a két cég bármilyen jogi viszonyban állna egymással. Az egyetlen jogi reláció közöttük az volt, hogy a Vikert a Siemens Művektől bérelte a kőbányai ipartelepét.²⁵ Egyik oldalról adva volt tehát egy nagy múltú és eredményes vállalkozás, a Magyar Siemens Művek Rt., amelynek fennmaradása német tulajdonként a második világháború lezárulásával erősen kérdésessé vált. Egyrészt mert 1945 márciusában a szovjet hadsereg leszerelte és elszállította a vállalat két épen maradt gyárának berendezéseit, másrészt mert az 1945 nyarán (július 17-től augusztus 2-ig) tartott potsdami konferencia megállapodásai értelmében a német vagyon a szövetségesek, és különösen a Szovjetunió jóvátételi igényeinek kielégítésére volt fordítandó. Másik oldalról 1945 késő tavaszán, kora nyarán – tehát a potsdami határozatok előtt, de a Siemens Művek leszerelése után – alulról jövő kezdeményezésként létrejött egy a Siemens Művekkel azonos profilú cég, a Vikert, amely az Iparügyi Minisztériumtól 1945 nyarán iparindítási (alaptőkéjének ötszörösét kitevő) kölcsönt kapott, s amelyben 1945 őszén a Magyar Államkincstár (az állam) az újonnan kibocsátott részvények megvásárlása révén többségi tulajdonos lett. A kormány és azon belül is az Iparügyi Minisztérium Vikert iránti látható és kézzelfogható eredményekre vezető érdeklődésének kulcsa nem más volt, mint az ország jóvátételi kötelezettsége.

A magyar kormány 1945. január 20-án írta alá a fegyverszüneti megállapodást Moszkvában, majd az egész országot a szovjet hadsereg szállta meg. A második világ-

24 MNL OL Z 1190. Feljegyzés Tóth József munkaköréről, 1947. január 7. Szentmártony döntésének háttere még feltárára vár. Mivel 1945 őszén Szentmártony még mindig a Magyar Siemens Művek Rt. igazgatója és egyben igazgatósági tagja volt, hiszen a cég jogi keretei és tulajdonviszonyai még nem változtak meg, talán ezért nem vállalta a Vikert igazgatói posztját.

25 MNL OL Z 1183. Igazgatósági ülés jegyzőkönyve, 1945. november 20.

háború a mérhetetlen embervesztés mellett nagyon jelentős anyagi károkat is okozott. A szakirodalom szerint a háború miatt életüket veszítettek száma Magyarországon (az 1941–1944 közötti határokkal) valahol 830 és 950 ezer között lehetett. Ebből 340–360 ezer volt a katonai áldozat és 410–460 ezer a holokauszt áldozata.²⁶ A lakosságszám arányában mérve csak három vagy négy ország szenvedett el Magyarországnál nagyobb mértékű veszteséget. Az ország ráadásul romokban hevert. Budapest különösen sokat szenvedett a második világháború végén, a főváros 1944 végi, 1945 eleji, több mint 100 napig tartó ostroma Sztálingrád, Varsó és Berlin véres városostromai sorába illeszkedik.²⁷ A háború utáni helyzetképhez tartozik, hogy az 1938. évi nemzeti vagyonnak közel 40%-a pusztult el a második világháborúban. Különösen súlyos volt a veszteség az állatállományban, 1944-hez viszonyítva az összes állat 56%-a veszett oda, ami közvetlen gondot okozott a háború utáni élelmezésben, de a mezőgazdasági termelés újraindításában is. Komoly közellátási nehézségekkel kellett megküzdeni az országban, miközben a közlekedést a háborús károk tulajdonképpen megbénították. A helyzetet pedig tovább nehezítette a megszálló szovjet és vele szövetséges román, bolgár, jugoszláv hadseregek ellátása, valamint jóvátételi igényeik azonnali érvényesítése. A gyárak leszerelését jóvátétel címén már 1945 tavaszán elkezdték.²⁸

A fegyverszünet aláírásával a Dálnoki Miklós Béla vezette ideiglenes magyar kormány elfogadta a Szovjetunió jóvátételi igényét,²⁹ és egy hónappal később (február 20-án) már részletes kimutatást kapott azokról a termékekről, javakról, amelyeket a Moszkvában összeállított jegyzék szerint Magyarországnak a következő hat évben le kellett volna szállítania jóvátételi kötelezettségként. A magyar kormány nem fogadhatta el ezt a jegyzéket, amit azonnal jelzett is egy hivatalos válaszban, hiszen nem volt elegendő információ birtokában az országban fellelhető javakra nézve. A kormány majd csak 1945. április 19-én költözött vissza a fővárosba, amikor a front már elhagyta az országot. Ráadásul az ipartelepek és bányák ezután is szovjet katonai kontroll alatt maradtak, egészen 1945 nyaráig, így még a kormány képviselői sem léphettek be oda.³⁰ 1945 áprilisától június közepéig egy hosszú és fáradságos tárgyalási sorozat zajlott le a Magyarország által fizetendő és teljesítendő jóvátétel ügyében, amire a június 15-én megkötött megállapodás tett pontot. Jóllehet ezzel párhuzamosan 1945 tavasza óta folyamatosan szállították ki az országból a gépeket, motorokat, gyártási egységeket mindenféle kölcsönös megállapodás vagy a kiszállított értékek feljegyzése nélkül. Ennek az önkényes gyárleszerelési folyamatnak is a június 15-i megállapodás vetett lassacskán véget. Addig azonban a magyar kormány, pontosabban a külügyminisztérium számtalanszor kérte a gyárak

26 Gyarmati–Püski–Bartha 1996: 397–398.

27 Tamási–Ungváry 2006: 5–20.

28 Honvári 2006: 85–94.

29 Romsics 1999: 277–278.

30 Pető–Szakács 1985: 51.

leszerelésének megakadályozását, minden eredmény nélkül. Az elszállított gyári felszerelések nem kerültek felszámításra mint megfizetett magyar jóvátétel.³¹

Az egyik ilyen, 1945. május 25-én kelt külügyi tiltakozás³² a Magyar Siemens Művek Rt.-t is megemlíttette, mint ami ugyan nem szerepelt azon az 1945. május 14-én Moszkvából megkapott listán, amely a jóvátételként leszerelendő gyárat tartalmazta, a vállalat üzemének berendezését mégis elszállították már korábban. A Magyar Siemens Művek Rt. leszerelését azért is ítélte a tiltakozás különösen súlyos veszteségnek az ország szempontjából, mivel a szintén leszerelt és elszállított Felten & Guillaume kábelgyártó üzemével együtt gyakorlatilag eltűnt a teljes magyar kábelgyártás 1945 tavaszán.³³

1945 júniusától hivatalosan is elkezdődtek a magyar jóvátételi szállítások. Ekkortól kezdve a magyar állam számára elsődleges cél lett e szállítások teljesítése, s ezt a célt akár kölcsönök folyósításával is támogatta.³⁴ A Vikert megalapításának ezek a körülmények jelentik a hátterét. Az Iparügyi Minisztérium iparindítási kölcsöne, majd az állam részvényvásárlása mind azt a célt szolgálta, hogy a kibebezett Siemens Művek helyén minél előbb egy termelő ipartelep kezdjen működni. Az Iparügyi Minisztérium és az IKART személyes képviselője az igazgatóságban arra utal, hogy a Vikert fontos volt a jóvátételi szállításokat koordináló intézmények számára, s a cég meg is szolgálta a belé fektetett bizalmat és tőkét.

A két cég párhuzamos története és végül összefonódása

A Vikert történetében az 1946-os év a termelés sikeres beindításáról szólt, ami persze sok nehézséget állított a vállalatvezetés elé. A termelés újraindításában állandó problémát jelentett a nyersanyaghiány, komoly kihívás volt a megmaradt üres gyáregületek felszerelése, meg kellett oldani a gyengeáramú gyártást is, hiszen ez a gyáregység a háborúban elpusztult, és nem volt egyszerű feladat annak felmérése és értékelése sem, hogy miből, mivel tud gazdálkodni a gyár, milyen nyersanyagai, félkész termékei vannak, s ezeknek mekkora lehet az értékük. A Vikert vagyonának felértékelését az is nehezítette, hogy bizonyos félkész termékek a nyersanyaghiány miatt – ki tudja, meddig – valójában teljesen értéktelenné váltak. Mindezek mellett a cég vezetőinek a folyamatos finanszírozási gondokat is kezelniük kellett.

31 Vass G. 2011.

32 MNL OL XIX-A-58. 116/F. B. irat, A külügyminiszter tiltakozása a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál. Idézi Vass G. 2011.

33 Berlinben hasonló volt a helyzet. A berlini gyárnak hozzávetőleg 40%-a pusztult el a háborúban. A szovjet csapatok 1945. április 26-án érkeztek meg Siemensstadtbá, és július közepéig maradtak. Lefoglalták a teljes gépi állomány (23 100 eszköz) 98%-át (22 700 darab). Wiesen 2001: 20–21.

34 Pető–Szakács 1985: 52, 59.

1945 nyara után az infláció elszabadult, ami újabb nehezítő körülmény volt a vagyon felértékelésében. A pengő romlása 1946 elejétől már olyan lejtmenetre állt rá, ami addig ismeretlen és gyakran értelmezhetetlen címletű fizetőeszközöket produkált, úgymint az egymillió milpengő és a százmillió bilpengő. A pénz 1946-ra gyakorlatilag elvesztette eredeti funkcióját, az emberek pénz nélkül próbáltak boldogulni. Fizetőeszközként működött az országban az arany, a valuta és bármilyen közfogyasztási cikk. A pénz kiiktatása ezekben a válságos hónapokban vállalati szinten is megtörtént. Egy igazgatósági ülésen elhangzott beszámoló szerint a Vikert három motor leszállításáért cserébe a Braun-konzervgyártól konzerveket kapott: „nyúlpestétomot és hasonlókat”.³⁵ Az 1945–1946-os hiperinfláció, amely messze meghaladta az első világháború után tapasztalt mértéket, hamar kikényszerítette egy új fizetőeszköz bevezetését. A forint 1946. augusztus 1-jén váltotta fel a pengőt.

Minden nehézség ellenére a Vikert keretei között újraindult a termelés. A gépgyár és a kábelgyár működését 1946-tól sikerült beindítani. Az új gyengeáramú gyár épülete 1947-re készült el, s a Vikert addig egy közeli gyárépületet bérelt Kőbányán, ahol a rádiógyártás már 1945 szeptemberétől elkezdődött. A vállalat tehát termelt, az igazgatóság rendszeresen ülésezett, és a gyárvezetőkkel karöltve próbálta kezelni a problémákat. Tóth József, az ügyvezető igazgató későbbi feljegyzése szerint a Vikert adminisztratív irányítása a Siemens Műveknél alkalmazott gyakorlat szerint működött, és ez nem változott akkor sem, amikor az állam többségi tulajdont szerzett.³⁶ Vagyis a Vikert a Siemensben felhalmozott vállalatvezetési tudást is alkalmazta, méghozzá sikerrel. Sok szempontból tehát a Vikert a Siemens Művek örököse volt, bár jogilag a két cégnek nem volt köze egymáshoz – a telephelybértől eltekintve.

A szovjet tulajdonú Magyar Siemens Művek Rt.

Mindeközben még mindig létezett a Vikerttel párhuzamosan a Magyar Siemens Művek, bár nincs jele, hogy tényleges tevékenységet végzett volna. A Magyar Siemens Művek Villamossági Rt. körüli jogi bizonytalanság 1946 elején tisztázódott. 1946. január 30-án kelt levelében Magyarország Gazdasági Főtanácsának elnöke³⁷ arról értesítette a Magyar Siemens Művek Villamossági Rt.-t, hogy összes részvényét 6 millió pengő névértékben az 1945. évi potsdami konferenciára hivatkozva szovjet tulajdonba adja Németország jóvátételi kötelezettségei alapján, mivel a részvények azelőtt német tulajdonban voltak. Miként a levél fogalmaz, a Szovjet-

35 BFL VII. 2.e. Cg. 47950. Igazgatósági ülés jegyzőkönyve, 1945. szeptember 17.

36 MNL OL Z 1190. Feljegyzés Tóth József munkaköréről, 1947. január 7. (A feljegyzést maga Tóth írta.)

37 A Gazdasági Főtanácsot 1945 decemberében azért hozták létre, hogy a jóvátétel teljesítését és a gazdaságpolitikát koordinálja. Pető-Szakács 1985: 65–66. Elnöke a mindenkori miniszterelnök lett, aki az 1945. november 4-i választások eredményeként a kisgazdapárti Tildy Zoltán volt. Romsics 1999: 284–285.

unió kormánya ezáltal feljogosított „*a részvényesi jogok gyakorlására*”.³⁸ A részvénytársasági cégforma tehát nem szűnt meg, továbbra is tartottak közgyűléseket, a közgyűlésen megválasztott igazgatóság és felügyelőbizottság pedig formailag végezte az alapszabály szerinti munkáját. A pozíciók betöltői persze a helyzetnek megfelelően megváltoztak.

A Magyar Siemens Művek új vezetősége a magyar állam januári döntése után jó néhány hónappal később, az 1946. október 19-én megtartott rendkívüli közgyűlés nyomán állt fel. A közgyűlési határozat ekkor mozdított el minden, 1944 óta pozícióban levő igazgatósági és felügyelőbizottsági tagot, és egyben módosította az alapszabályt is. Törölték azt a paragrafust, amely az igazgatóság magyar állampolgárságú tagjainak többséget biztosított a testületben, és törölték azt a passzust is, amely alapján a közgyűlésen nők nem szavazhattak. Az újonnan megválasztott igazgatóság hét szovjet és egy magyar állampolgár részvételével kezdte meg a munkát, a felügyelőbizottság négy tagjából egy volt magyar, három szovjet állampolgár, közülük kettő nő. Mindkét testület szovjet tagjai az aláírási címpéldányaikon úgy szerepeltek, mint a Magyarországi Szovjet Vagyonkezelőség tisztviselői.³⁹ A vállalat első ügyvezető igazgatója egy szovjet állampolgár lett (Ivan Odajnik, akit 1947 szeptemberétől Nyikolaj Romanov követett), helyettese pedig egy magyar állampolgár (Pollák Andor, néhány iratban Adolf), akinek neve korábban nem fordult elő a cég fennmaradt levéltári irataiban, cégjegyzői joga a Siemensnél biztosan nem volt ezt megelőzően.

Kevés információ van a szovjet tulajdonú Magyar Siemens Művek Rt. tényleges működéséről, bár azt fontos hangsúlyozni, hogy megtartották az eredeti Siemens nevet. (Talán jövőbeli kereskedelmi lehetőségek reményében?) Kemper Miklós egyik fennmaradt levele mindenesetre érzékletesen festi le az új szovjet tulajdonosok attitűdjét. Kemper e levelében arról számol be, hogy az 1946. októberi közgyűlés után Odajnik pusztán szóban tájékoztatta őt arról, hogy a továbbiakban nem tartanak igényt a kereskedelmi igazgatói munkájára sem. (Az igazgatósági tagságról a közgyűlés hívta vissza Kempert, minden más korábbi igazgatósági és felügyelőbizottsági taggal együtt.) Kemper szerint soha nem kapott erről hivatalos értesítést, miközben a cég továbbra is igénybe vette szolgálatait.⁴⁰

38 BFL VII. 2.e. Cg. 2829 6033 kd. Tildy Zoltán levele Vorosilov marsallhoz, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökéhez, 1946. január 30.

39 A Magyarországi Szovjet Vagyonkezelőség tisztviselői ültek a szovjet tulajdonba vagy érdekltségbe került vállalatok vezetőségeiben. A Siemens Műveknél előforduló szovjet nevek köszönnek vissza a Magyar Repülőgépszerelvénygyár igazgatóságában is, például Georgi Popov, Vladimir Bezugli, Boris Romanov. Kováts 1997: 176. A Magyar Repülőgépszerelvénygyár 1946-ban lett szovjet–magyar tulajdon, mivel itt a német tulajdonrész csak 50%-ot tett ki. Ennek ellenére egy év múlva már a szovjet tagok ellenőrzésével működött az igazgatóság.

40 MNL OL Z 1190. 1. cs. 1. t. Kemper Miklós levele a Magyar Siemens Művek Rt.-hez, 1947. április 15.

A „szovjetizált” Vikert és az egyesülés

A szovjet tulajdonba adás 1946 végén a Vikertet is elérte. A Jóvátételi Hivatal 1946. december 24-i levele szerint Németország jóvátételi kötelezettsége alapján a Vikert részvényei a Szovjetunió tulajdonába kerültek.⁴¹ A Vikert tehát bár jogilag külön céggként létezett 1945 nyara óta, és részvényei 90%-ban a magyar állam, 10%-ban pedig magyar állampolgárságú kisérszvényesek birtokában voltak, mégis a német jóvátétel fejében került szovjet tulajdonba, vagyis a Magyar Siemens Művek utódcégének tekintették.

1946 elején, amikor a Magyar Siemens Művek szovjet tulajdonba került, a Magyarországi Szovjet Vagyonkezelőség nagyon hamar arról tájékoztatta a Vikertet, hogy felmondja az előző tulajdonos által kötött ipartelepberletet, és nem hajlandó eladni sem a kőbányai telepet. A Szovjet Vagyonkezelőség vizsgálatot is kezdeményezett, amelynek ki kellett derítenie, vajon a Vikert birtokol-e bármilyen Siemens-tulajdont. Bár a vizsgálat nem mutatott ki semmilyen szabálytalanságot, a Vikert és az immár szovjet tulajdonú Siemens Művek viszonyát ez nem befolyásolta érdemben. A felszínen ez egy bérleti szerződés körüli üzleti vita volt, ám valójában a nagypolitika mozgatta a szálakat.

A magyar politikai életben folyamatosan nőtt a szovjet befolyás, amit a Magyarországi Kommunista Párt térnyerése is világosan jelzett. A jóvátétel koordinálását végző Gazdasági Főtanács kigazdapárti elnökével, egyben miniszterelnökkel szemben például a titkárság kommunista párti vezetője, Vas Zoltán egy erőteljes hatalmi központot alakított ki szovjet támogatás mellett. A Gazdasági Főtanácson, illetve annak titkárságán keresztül a kommunista párt kulcsszerepre tett szert a gazdasági kérdésekben annak ellenére, hogy az iparügyi tárca szociáldemokrata irányítás alatt maradt. Tulajdonképpen minden miniszter a Gazdasági Főtanács alá rendelődött.

A Gazdasági Főtanács működésével párhuzamosan az állam gazdasági szerepvállalása is fokozódott. Az első államosítási hullám 1945 végén még csak a szénbányákra terjedt ki, és ez mondhatni általános gyakorlat volt a háború utáni Európában. Következő lépésként 1946 végén az öt legnagyobb nehézipari vállalat került állami tulajdonba Magyarországon, bár kimondva ekkor még csak a jóvátétel teljesítésének idejére. 1947 derekán következett az újabb hullám a tíz legnagyobb bank államosításával, ami további ipari vállalkozások állami tulajdonba vételét eredményezte. Valójában azonban már a hiperinfláció és annak kezelése eredményeként egyértelmű lett az állam minden korábbinál határozottabb jelenléte a magángazdaságban. Az új fizetőeszközzel együtt bevezetett új árrendszer aztán a hazai árakat is

41 BFL VII. 2.e. Cg. 47950. Az 1947. április 28-i rendkívüli közgyűléshez csatolt dokumentum.

elszakította a világgpiaciaktól.⁴² A Vikert szovjet tulajdonba kerülését is ebben a politikai erőterben kell elhelyezni és értékelni.

1947 folyamán a vállalat új nevet kapott, Gépipari Szovjetvállalatok Igazgatósága Villamosipari és Kereskedelmi Rt. Vikert lett, és az új igazgatóságban és felügyelőbizottságban egyetlen régi tag sem maradhatott a helyén. Mindkét testületben szovjet többség volt. A korábbi ügyvezető igazgató, Tóth József csupán cégjegyzési jogot kapott. A céget egy szovjet vezérigazgató vezette a már ismert Pollák Adolf „másod-vezérigazgatósága” mellett. 1947. december 29-én aztán egy rendkívüli közgyűlés kimondta, hogy a Vikert ellenérték nélkül beolvad a Magyar Siemens Művek Villamossági Rt.-be, s végül a cégbíróság 1948. március 18-án törölte a budapesti cégek sorából.

A szovjet tulajdonú Magyar Siemens Művek Rt. – még mindig ezen a néven – forint nyitómérlege az 1947. január 1-jei állapotot alapul véve 1948 februárjában készült el. (Az új fizetőeszköz bevezetése után minden cégnek forintalapú mérleget kellett készítenie a vagyonáról.) A hites könyvvizsgálat 13 470 000 forintos tiszta vagyont mutatott ki. Az igazgatóság ebből 10 milliót szánt alaptőkének, és 3 470 000 forintot tartalékalapként kívánt kezelni. Ezt a javaslatot mind a könyvvizsgáló, mind a közgyűlés jóváhagyta, így a szovjet tulajdonú Magyar Siemens Művek Villamossági Rt. alaptőkéje 1948-tól 10 millió forint lett, amely 10 000 darab, egyenként 1000 forint névértékű részvényre oszlott. A cég szovjet tulajdonban, részvénytársaságként és az eredeti Siemens nevet használva működött tovább 1951-ig.

1951-ben előbb a cégnév változott, az átnevezés után eltűnt belőle a Siemens név (Budapesti Villamos és Kábelgyár Rt.), majd 1952-ben a tulajdonviszony is módosult. Magyarország és a Szovjetunió 1952 szeptemberében aláírt egy egyezményt, amely alapján a magyar állam visszavásárolta a Szovjetuniótól a tisztán szovjet tulajdonba került egykori magyarországi német vagyont. Ez alapján a Siemens Művek 100%-ban magyar állami tulajdon lett, és még mindig részvénytársaságként működött. A vállalat a Kohó- és Gépipari Minisztérium Erősáramú Berendezések Igazgatóságához tartozott. A volt Siemensnél még 1955 augusztusában is tartottak közgyűlést, ahol új igazgatóság és felügyelőbizottság megbízásáról döntött a Kohó- és Gépipari Minisztériumot képviselő három (!) fő. Végül a részvénytársaságot 1960. május 12-én törölte a budapesti cégbíróság. A kőbányai telep egy nagy nehézipari konglomerátumba (az EVIG-be) olvadt be.

42 Pető-Szakács 1985: 62–82; Germuska 2017.

Értelmezések

A háború utáni újrakezdésben a Siemens egyik magyarországi leányvállalatának dolgozói úgy döntöttek, hogy saját erőre építve belefognak egy új cég felépítésébe. Ez lett a Vikert. A rövid életű cég története nagyon érdekes adaléka az 1945-ben újrainduló életnek.

Egyrészt jogilag még létezett a háború előtti Magyar Siemens Művek, amikor tulajdonképpen ennek örökében, vállalkozói kultúráját hasznosítva egy új, önálló vállalkozás alakult 1945 júniusában. Másrészt az is izgalmas fejlemény, hogy a megalakulás után négy hónappal, 1945 őszén a magyar állam is beszállt fő tulajdonosként az új vállalkozásba. (Jóllehet Potsdam után már világos volt, hogy mi vár a német tulajdonú gyárakra Németországon kívül is.) Harmadrészt fontos kiemelni, hogy az állami többségi tulajdonú cégben már 1945 őszén elvárt tag volt a vállalatvezetésben a munkásképviseelő, de az új elvek mellett ekkor még volt arra mód, hogy a korábbi igazgatók a felső vezetés tagjai maradjanak. Ez a szovjet tulajdonba vétel után, majd az államosítás után már nem volt lehetséges. A régi vezetőket korlátozott vagy inkább ellenőrzött keretek között hagyták érvényesülni. (A Siemens háború előtti ügyvezető igazgatója, Szentmártony Aladár sem maradhatott a vezetőségben, de helyet kapott a Villamosipari Kutatóintézetben, sőt munkásságáért Kossuth-díjjal is kitüntették.⁴³) Negyedrészt azt is érdemes hangsúlyozni, s ez különösen jól jellemzi ezt az átmeneti és bizonytalan időszakot, hogy 1946 folyamán párhuzamosan létezett a Siemens szovjet és a Vikert magyar vállalata. A Magyar Siemens Művek német jóvátétel fejében 1946. január végén került szovjet tulajdonba. A Vikert ugyanezen a jogcímen 1946. december végén vált a Szovjetunió tulajdonává. És a párhuzamosság fennmaradt 1947 folyamán is, a szovjet Siemens és a szovjet Vikert egymás mellett létezett. A Vikert csak 1947 decemberében olvadt be a szovjet tulajdonú Magyar Siemens Művek Rt.-be.

Bár pusztán másfél évig működött a Vikert 1945 júniusa és 1947 legeleje között, komoly sikereket ért el a vállalatvezetés. Önmagában a termelés újraindítása is fontos eredmény, de még markánsabban érzékelteti a teljesítményt, hogy a szovjet tulajdonba vett Siemens és a még magyar tulajdonú Vikert 1946-os tárgyalásait kísérve a két cég értékét felmérték. A Vikertnek 7 millió forintnyi vagyont mutatott ki ez az értékelés, a szovjet tulajdonú Siemensnek 1,5 milliónyit.⁴⁴ 1948 elején pedig az immár mindkét vállalkozást magába foglaló Siemens tulajdonát több mint 10 millió forintra értékelték, miközben alig három évvel korábban, 1945 tavaszán jóvátétel címén leszerelték és elvitték a gyár berendezéseit.

43 Herr Tuppel csodálkozik. *Népszabadság*, 1958. október 24. 2–3.

44 MNL OL XIX-F-1-b. 44. d. 77.933/V.-1946. IP. M.; XIX-F-1-kk. 8. d. A tárgyalások történetét feldolgozta Gábor 2013: 129–130.

A Vikert történetének számos olvasata lehetséges. Értékelhető a nagypolitika erőterében mozgó gazdasági szereplőként, de az 1945 utáni újrakezdés egyik példájaként is. A Vikert jóvátételben játszott szerepe egyértelmű, és az ebből adódó gazdasági jelentősége szintén bizonyított: már önmagában ez a tény felemeli történetét az állami gazdaságpolitika szintjére. Bár erre nincs egyelőre bizonyíték, akár az is elképzelhető, hogy már a Vikert alapításakor tudhattak arról az alapítók és a leendő részvényesek, hogy az állam támogatni fogja az új vállalkozást. Még tovább menve az a hipotézis is megfogalmazható, hogy a 100%-ban magyar tulajdonú Vikert révén vajon nem a szovjet tulajdonba vételt akarta-e elkerülni a magyar állam. De még ha ez utóbbi értelmezéseket igazolják is a jövőben források, sokatmondó az a tény, hogy a szétlőtt Budapesten, 1945 júniusában több mint másfél száz kisérszvényes, közöttük sok gyári munkás, arra fordította megmaradt pénzét, hogy céget alapítson, és munkát teremtsen magának. Innen nézve a Vikert története mindenképpen a háború utáni újrakezdés és a reziliencia szép példája is egyben.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VII. 2.e. Cégbírószági iratok (Cg.)

Cg. 2055. Siemens & Halske Rt.

Cg. 2829. Magyar Siemens–Schuckert Művek Villamossági Rt.

Cg. 7368. Magyar Siemens–Reinigen Művek Rt.

Cg. 32657. Siemens & Halske Bt.

Cg. 32673. Budapesti Városi Vasút Vállalat Siemens & Halske

Cg. 34391. Körúti Villamos Vasút Vállalat Siemens & Halske

Cg. 47950. Villamosipari és Kereskedelmi Rt.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-A-58. Fegyverszüneti Tárcaközi Bizottság iratai

XIX-F-1-b. Iparügyi Minisztérium, általános iratok

XIX-F-1-kk. Bán Antal miniszter iratai

Z 1183. Villamosipari és Kereskedelmi Rt., Ügyvezető igazgatóság

Z 1190. Villamosipari és Kereskedelmi Rt., Személyzeti és munkaügyi osztály

Compass Leonhardt. Wien, 1929.

Népszabadság. 1958.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Villamosgép és Kábelgyár 50 éve 1963: *A Villamosgép és Kábelgyár 50 éve és szerepe a magyar villamosipar fejlődésében, 1913–1963*. Szerk. Keller Ferenc. Budapest.
- Boyer, Christoph 2003: Economic Efficiency and Nationality: The Siemens Subsidiary Elektrotechna in the First Czechoslovakian Republic. In: Terry Gourvish (ed.): *Business and Politics in Europe, 1900–1970: Essays in Honour of Alice Teichova*. Cambridge, 307–324.
- Feldenkirchen, Wilfried 1994: *Werner von Siemens: Inventor and International Entrepreneur*. Columbus.
- Feldenkirchen, Wilfried 1995: *Siemens. 1918–1945*. München–Zürich.
- Feldenkirchen, Wilfried 2000: *Siemens. From Workshop to Global Player*. München–Zürich.
- Frisnyák Zsuzsanna – Klement Judit 2017: *A Siemens története Magyarországon, 1887–2017*. Budapest.
- Gábor Péter 2013: *Jóváétel és külkereskedelmi orientációváltás Magyarországon, 1945–1949/51*. Doktori disszertáció. Pécsi Tudományegyetem, Pécs. <http://pea.lib.pte.hu/handle/pea/16125> – utolsó letöltés: 2019. február 1.
- Germuska Pál 2017: Adalékok a magyarországi gazdasági intézményrendszer 1945–1948 közötti változásaihoz. In: Bank Barbara – Germuska Pál (szerk.): *Lépések a gazdasági teljhatalom felé 1945–1948*. Budapest, 11–76.
- Gyarmati György – Püski Levente – Barta Róbert 1996: *Magyarország a XX. században*. I. *Politika, társadalom, hadtörténet, jogalkotás*. Szekszárd.
- Honvári János 2006: *A XX. századi magyar gazdaságtörténet*. Budapest.
- Klement, Judit 2019: The Afterlife of a Multinational Enterprise: The Case of Siemens' Subsidiary in Hungary After the Second World War. In: Forbes, Neil – Kurosawa, Takafumi – Wubs, Ben (eds.): *Multinational Enterprise, Political Risk and Organisational Change. From Total War to Cold War*. New York – London, 177–195.
- Kovács Lajos 1997: A Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. története 1941–1950. In: *Tanulmányok Budapest múltjából XXVI*. Budapest, 153–183.
- Pető Iván – Szakács Sándor 1985: *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985*. I. *Az újjáépítés és a teremtés irányítás időszak, 1945–1968*. Budapest.
- Pogány Ágnes 1989: Munkabérek a két világháború közötti Magyarországon. *Történelmi Szemle* (31.) 1–2. 70–95.
- Romsics Ignác 1999: *Magyarország története a XX. században*. Budapest.
- Tamási Miklós – Ungváry Krisztián 2006: *Budapest, 1945*. Budapest.
- Vass G. István 2011: Dokumentumok a magyar–szovjet jóváételi egyezmény létrejöttéhez. *archívNET* (11.) 2. www.archivnet.hu/diplomacia/dokumentumok_a_magyarszovjet_jovareteli_egyezmeny_ltrejottehez.html – utolsó letöltés: 2019. február 1.
- Wiesen, S. Jonathan 2001: *West German Industry and the Challenge of the Nazi Past, 1945–1955*. Chapel Hill – London.

A Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez sorozat (1930–1943) gazdaságtörténete¹

A *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, Európa második gazdaságtörténeti folyóirata 1906-ban „[...] nagy nehézségek után megszűnt, s az újabb időben tett kísérletek új életre keltésére eddig még nem vezettek eredményre” – kommentálta Domanovszky Sándor (1877–1955) a magyar gazdaságtörténet-írás „hiányát” az 1930-ban elindított *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* címen megjelent kiadványsorozat *Előszavában*.² Domanovszky reflexióját az (is) indokolhatta, hogy a *Szemle* „köre” kezdte meg – többek között – a középkori nagybirtokok történetének „feltárását”, és „részben ezt folytatta a [...] Domanovszky-féle mezőgazdaság-történeti iskola, immár a kora újkori fejlődésre koncentrálva”.³ Domanovszky Sándor egyetemi tanárként (1914–1948) és az agrártörténeti sorozat szerkesztőjeként (1930–1943) ugyanis a Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyar Művelődéstörténeti Intézetében megszervezte a magyar agrártörténet kutatásának intézményi kereteit, mondhatni egyáltalán elindította a gazdaságtörténeti képzést.⁴ Ezzel kapcsolatban a sorozat egyik szerzője és nem melleleg Domanovszky Sándor tanítványa, Wellmann Imre (1909–1994) a következőképpen fogalmazott az 1937-ben megjelent, Domanovszkynek ajánlott *Emlékkönyvben*:

„Agrártörténetünk elmaradottságát mások is, korábban is megállapították már, a hiányérzet nem volt új; de a bajok gyökerét Domanovszky Sándor fedte fel elsőnek, s ez alapvető felismerésből kiindulva ő szabott a kutatásnak új utakat. A cél kitűzésével, a keretek kijelölésével Tagányi [Károly] óta az első igazán döntő lépés történt a magyar mezőgazdaság-történet felvirágoztatására. De hogy a kezdeményezés igazán gyümölcsözővé legyen, ahhoz alkalmas munkaszervezetre volt

1 A kutatás az MTA-SYLFF és a nagykanizsai Zsidó Hitközség támogatásával valósult meg. A szöveg alapja a doktori képzésben meghirdetett „A magyar gazdaság- és társadalomtörténet klasszikusai” című kurzusra beadott szemináriumi dolgozat volt. Egy későbbi verzió szerepelt a Magyar Történelmi Társulat 2017-es tanulmánypályázatán. Ezúton is köszönöm Halmos Károlynak, Kövér Györgynek, Somorjai Szabolcsnak és Szijártó M. Istvánnak a különböző szövegváltozatokhoz fűzött észrevételeiket.

2 Domanovszky 1930: 3. Domanovszky Sándor hibásan *Magyar Gazdaságtörténeti* [!] *Szemleként* hivatkozott a folyóiratra. A *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* történetéhez lásd többek között Izsépy 1969: 1077–1103; Vardy 1975: 121–136; Bognár 2013: 273–296; Kövér 2013: 201–224; Kövér 2016: 242–243.

3 Erős 2015: 144.

4 Lásd ehhez többek között Vardy 1974: 203–208, passim.

sükség; s Domanovszky Sándor egyetemi tanári működésének bizonyára egyik legjobb eredménye, hogy a pontosan körvonalazott posztulátumokat megfelelő munkaszervezet megteremtésével tettekre is váltotta. Biztos pillantással látta meg, hogy a kitűzött cél másképp nem valósítható meg, mint a fiatal történész-generáció érdeklődésének felkeltésével [...], és hogy „[...]” magának kell kezébe vennie az egyetem padjain felnövő ifúságnak tervszerű és módszeres agrártörténeti részletkutatásra való nevelését. Így jutott el addig a lépésig, mely kétségtelenül fordulópontot jelent mezőgazdaság-történeti irodalmunk fejlődésében: 1928-ban a Pázmány Péter Tudományegyetemnek vezetése alatt álló Magyar Művelődéstörténeti Intézetében megszervezte a magyar mezőgazdaság történetének rendszeres kutatását.⁵

Domanovszky Sándor a magyar gazdaságtörténet-írásban a *Szemle* megszűnésével keletkezett „hiányt” – Wellmann Imre szövege szerint – következetes intézményi („megfelelő munkaszervezet”) és képzési („a fiatal történész-generáció [...] tervszerű és módszeres agrártörténeti részletkutatásra való nevelése”) stratégiával igyekezett pótolni, amelynek egyik legjelentősebb eredménye a 15 kötetes agrártörténeti kiadványsorozat volt.⁶ Az 1898-ban megszervezett Magyar Művelődéstörténeti Intézetben készített bölcsészdoktori értekezések kiadványsorozat formájában való megjelentetése Domanovszky elődjének, Békefi Remignek (1858–1924) a nevéhez fűződött. Az intézeti vezetőként (1898–1911) működő Békefi ugyanis 1901-ben indította el a *Művelődéstörténeti Értekezések* című sorozatot, amelyben számos gazdaságtörténeti jellegű szöveg is megjelent, és amely – időben túllépve Békefi intézetvezetőségét – egészen 1915-ig jelent meg.⁷

A *Szemlén* kívül Domanovszky a magyar mezőgazdaságtörténet-írás szintézis-(kísérlet)ekre is utalt az első kötethez írt *Előszó*ban. A Wenzel Gusztáv (1812–1891) 1887-ben megjelent monográfiájára való hivatkozás alapvetően megőrizte a szerzőre jellemző önreflexiót,⁸ ugyanis maga Wenzel is kísérletképpen írt szövegéről:

„Nem szabad ez alkalommal tekinteten kívül hagynunk, hogy eddigi irodalmunkban Magyarország gazdaságának történetébe törött út még nem vezet, s hogy sem a hatalmunkban lévő kútfői adatok nincsenek még annyira átvizsgálva és előkészítve, hogy azok alapján közvetlenül munkát írni lehetett volna, se a fejtegetések alakjára nézve nem nyújtottak irodalmi előzményeink biztos támaszt. S midőn

5 Wellmann 1999 [1937]: 29.

6 Vö.: „A magyar mezőgazdaság történetének ez az elhanyagolt volta indított arra, hogy a Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetemnek vezetésem alatt álló Magyar Művelődéstörténeti Intézetében megszervezzem a magyar mezőgazdaság történetének kutatását. [...] A vezetésem alatt álló intézetben tehát az erre vonatkozó kérdések egész sorát dolgoztatom fel, és azokat »Tanulmányok a Magyar Mezőgazdaság Történetéhez« címen külön sorozatban szándékozom közreadni.” Domanovszky 1930: 4. Lásd ehhez Kövér 2016: 244.

7 A sorozathoz lásd Perepatits 1912: 23–37; Romsics 2011: 112. Vö. Vardy 1976: 681.

8 „Wenzel [Gusztáv] akkor [1887-ben] arról panaszkodott, hogy a magyar gazdaságtörténet még töretlen terület, hogy alig állott rendelkezésére előmunkálat könyvének megírásához, hogy a nyers anyagot is jórészt magának kellett összegyűjtenie, amiért is nem kívánja munkáját »kísérletnél egyébrek [!] tekinteni.«” Domanovszky 1930: [3].

majdnem mindenben nemcsak az anyagot kellett összekeresnem, hanem még ennek rendezésénél és alakításánál is első lépést volt szükség tennem; azon néhány előmunkálat pedig, melyet egyben-másban használhattam, többnyire igen szűk körre szorított: a jelen munkát sem kívánom kezdemény- és kísérletnél egyébbnek tekinteni.”⁹

A sorozat *Előszavában* említett másik szövegről, amely 1927-ben jelent meg Kazal Zsigmond szerzőségében,¹⁰ maga Domanovszky írt kritikusan:

„[...] *Kazal Zsigmond* vállalkozott, hogy újabb összefoglaló munkában vázolja a magyar mezőgazdaság történetét a honfoglalás előtti időktől az újabb korig, de az ő munkája sem jelent haladást[,] különösen azért nem, mert nincs tájékozva arról, hogy erről a kérdéstről ő előtte mit írtak.”¹¹

A kiadványsorozat megjelentetését tehát a magyar (mező)gazdaságtörténet-írás helyzete is indokolta, másképpen megfogalmazva némi malíciával, nem volt még mit szintetizálni. A helyzet furcsaságát fokozta, hogy éppen a Wenzel Gusztáv és Kazal Zsigmond által írt szövegek mutattak rá erre a hiátusra. Nem véletlen tehát, hogy Domanovszky Sándor a regionális elemzéseket elvégző tanulmányok megjelentetésének szükségességét a kutatás elmaradottságával és a mezőgazdasággal kapcsolatos iratok vizsgálhatóságának problematikusságával (is) indokolta.¹² Az első kötethez írt *Előszó*ban fejtette ki a sorozat alapvető célkitűzését:

„Hogy tehát a magyar mezőgazdaságtörténelem helytálló megállapításokra juthasson, szükség van a részlettanulmányok egész sorozatára. Meg kell állapítanunk, hogy a különböző korokban s az ország különböző részeiben milyen volt a gazdasági üzem berendezése, milyenek voltak a művelési formák, milyenek voltak a terméseredmények és a birtok jövedelmezősége. Ezen túlmenőleg vizsgálni kell, hogy milyenek voltak a termés értékesítésnek lehetőségei, volt-e kivitel és hova, vagy mik voltak a kivitel akadályai.”¹³

A sorozat konzekvens célkitűzése után nem maradt más hátra az 1930. december 15-én Budapesten lezárt *Előszó*ban, mint hogy Domanovszky köszönetet mondjon. Ahogy ő fogalmazott: „Előre is köszönetet mondok azoknak, akik az első füzet kiadása körül nagy megértéssel siettek vállalkozásom támogatására, és kilátásba helyezték azt, hogy a munka terjesztésében segítségemre lesznek. Különös hálával tartozom erészen *Pesthy Pál* öccsellenciájának és *Bernáth István* öméltségá-

9 Wenzel 1887: IV.

10 Kazal 1927.

11 Domanovszky 1930: [3]. (Kiemelés az eredetiben.)

12 Domanovszky a következőképpen írt az ezzel kapcsolatos iratanyagról: „[...] az anyaggyűjtés a mezőgazdaság történetéhez sokkal nehezebb, mint az ipar vagy a kereskedelem történetéhez. A mezőgazdaságnak nem voltak olyan szervezetei, mint a céhek, nem voltak olyan irányítói, mint a városok. A mezőgazdaságban tehát kénytelenek vagyunk a kutatásban az egyes gazdaságok életéig visszamenni, és hogy eredményt vonhassunk le, azt hosszabb időn át tanulmányozni.” Domanovszky 1930: 4.

13 Domanovszky 1930: 4.

nak.¹⁴ Így el is érkezünk a kiadványsorozat finanszírozásának kérdéséhez, amellyel kapcsolatban Glatz Ferenc a következőképpen fogalmazott: Domanovszky Sándor „[...] kilincsel mezőgazdaság-történeti tanulmányainak anyagi fedezete ügyében, adminisztrálja – amellet, hogy szerkeszti – a művelődéstörténeti sorozatot, s *szinte filléryi haszon nélkül*”.¹⁵ Az eredetileg 1978-ban közzétett szövegrészlet kínálja a lehetőséget, hogy – Kövér György *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlé*t érintő írása által inspirálva¹⁶ – elemezzem a sorozat finanszírozását, avagy megírjam a Domanovszky Sándor által szerkesztett kiadványsorozat gazdaságtörténetét.

A magyar (mező)gazdaságtörténet-írás hátrányos helyzetét Domanovszky nem csupán a kutatás hiányával és a mezőgazdaságra vonatkozó iratanyag feldolgozatlanlanságával indokolta, hanem az agrárpolitika elmaradottságával is:

„Ez a hiány annál feltűnőbb és szomorúbb, mert Magyarország elsősorban agrár állam, ahol a közönségben természetesen meg kell lenni az érdeklődésnek a mezőgazdaság múltja iránt. Az ódium ezért *az elmaradottságért nem kizárólag a magyar kutatókat és a magyar közönséget terheli*. A gazdaságtörténelem egyéb ágai mellett a mezőgazdaság története más országokban is csak később fejlődött, és aránylag hátrább van. Következik ez abból, hogy a gazdaságpolitika különböző ágai közül *az agrárpolitika fejlődött legkésőbb*, hogy a modern állami élet alakulásának idejében is még csak az ipar és a kereskedelem kérdéseivel foglalkozott az állam.”¹⁷

Ezt a szövegrészt azonban tudatosan kihagyta az Ivády Béla (1873–1962) földművelésügyi miniszternek (1931. augusztus 24. – 1932. február 4.) írott leveléből.¹⁸ A szövegelhagyás annál is inkább feltűnő, mivel az Ivádynak írt levél nagymértékű szövegazonosságot mutat a sorozat első kötetéhez írt *Előszó*val. Nyilvánvaló, hogy a sorozatszerkesztőnek egyetlen célja volt ezzel a lépéssel: a pénzügyi támogatás megszerzése. Domanovszky Sándor ugyanis a Magyar Történelmi Társulat kiadványaként megjelenő *Századok* című folyóirat szerkesztőjeként a levél megírásakor már 18 évnyi szerkesztői tapasztalattal rendelkezett. Nem véletlen, hogy erre (is) hivatkozott a miniszteri támogatás megszerzésének reményében:

„*Ismerve a nagy nehézségeket, amelyek az ilyen munka közzététele elé gördülnek, intézetem és a közreműködők teljes önzetlenséggel végzik a munkát, és csak az olcsó árak mellett nyomtatott füzetek nyers nyomtatási költségének megtérülésére, illetve biztositására számítanak.*”¹⁹

Domanovszky Sándor tisztában volt azzal, hogy a kiadványsorozatot piac-képesse kell tenni, vagyis minél több előfizetőt kell szerezni. Ezért kiterjesztett elő-

14 Domanovszky 1930: 5. (Kiemelés az eredetiben.)

15 Glatz 2016 [1978]: 250. (Kiemelés – T. M.)

16 Kövér 2013: 201–224. Vö. Darnton 1979.

17 Domanovszky 1930: 3. (Kiemelés – T. M.)

18 MTA KIK Kézirattár Ms 4521/280. Fol. 13. Domanovszky Sándor levele Ivády Béla földművelésügyi miniszternek, Budapest, 1931. december 19.

19 MTA KIK Kézirattár Ms 4521/280. Fol. 13.

fizetői kört jelölt meg a széria első kötetének *Előszavában*: „Ezt a kiadványsorozatot elsősorban a hazai történet művelői, a mezőgazdasági érdekeltségek és a gazdaközönység figyelmébe ajánlom. Csak az ő jóindulatú támogatásuk viheti sikerre vállalkozásomat, amellyel kirívó hiányt kívánok pótolni.”²⁰ Az 1931-es keltezéssel Ivády Béla földművelésügyi miniszternek írott levelében ugyanez a – potenciális előfizetők számának növelését megcélzó – stratégia figyelhető meg: „*Egyedül a historikusok érdeklődése természetesen nem ad elég alapot a vállalat sikeréhez. A mezőgazdaságnak is legalább annyira kell érdeklődnie a kérdés iránt, mint a történészeknek.*”²¹

A szerkesztő hagyatékában megtalálhatók a kiadványsorozat finanszírozásával kapcsolatos iratok (is), amelyekből – némiképpen – láthatóvá válnak a bevételek és a kiadások.²² Ezek közül az egyik legfontosabb a sorozat egyik szerzőjének, Belitzky Jánosnak a széria bevételeiről és kiadásairól készített kimutatása. Ez azonban számos alkalommal nem következetes és egyértelmű: míg a sorozat első kötetének szerzői (Jármay Edit és Bakács István) „hozzájárulását” (összesen 300 pengőt) Belitzky felvezette a bevételi oldalon, a későbbiekben szisztematikusan elhagyta ezt, sőt a kiadási oldalon sem tüntette fel, csupán annyit jegyzett fel az adott kötettel kapcsolatban, hogy a szerző költségén jelent meg. Így – kivéve a sorozat első kötetét – ezek összegei nem adhatók meg a bevételi oldalon, a nyomdaköltségek pedig a kiadási oldalon. A Belitzky-féle kimutatás a bevételi vagy kiadási összeget az adott kötethez rendelte. (Az 1., 4. és 5. táblázatban én a megjelenés évéhez soroltam ezeket.) A bevétel esetében kulcsfontosságú volt, honnan származott és milyen arányban tevődött össze, úgymint könyveladás, illetve különböző magánszemélyek vagy intézmények támogatása. A kiadványsorozat fennmaradása szempontjából ugyanis életbe vágó volt a különböző támogatások megszerzése.

Miközben az adott évek bevételeit és kiadásait szemléljük, 1930-ból, vagyis a kiadványsorozat elindításának évéből máris egy nagymértékű deficit (1159,80 pengő) látható. A kimutatás készítője, Belitzky János az 1930-as évhez csupán a két szerző „hozzájárulását” könyvelte el bevételként, így nem deríthető ki, honnan származott és mekkora összeget tett ki az a „támogatás” – a szerzői „hozzájárulásokon” kívül –, amelyből az első kötet nyomdaköltségét fedezték. De talán nem véletlenül hálálkodott Domanovszky Sándor a sorozat első kötetének *Előszavában* név szerint is Pesthy Pálnak és Bernát Istvánnak.²³ Bizonyára a fel nem tüntetett

20 Domanovszky 1930: 4.

21 MTA KIK Kézirattár Ms 4521/280. Fol. 13. Annak ellenére, hogy az első kötet 1930-ban megjelent, a kiadás évéből és 1931-ből sincs adat a könyveladásból származó bevételre, ami indokolhatta az Ivády Béla földművelésügyi miniszternek címzett levél megírását, amelyben Domanovszky támogatást kért.

22 MTA KIK Kézirattár Ms 4521/279–307. Domanovszky Sándor hagyatékához lásd Csapodi 1978: 251–257; Paksa é. n.

23 Domanovszky 1930: 5. Pesthy Pál (1873–1952) 1924. március 13. – 1929. január 8. között igazságügy-miniszter, 1929–1931 között az Egységes Párt elnöke, 1930-tól a Földbirtokrendezés Pénzügyi Lebonyoltására Alakult Szövetkezet elnöke, 1936-tól pedig az Országos Földhitelintézet elnöke volt (Kenyeres [főszerk.] 1982: 395). Bernát(h) István (1854–1942) 1919–1924 között nyilvános rendes egyetemi tanár az

„támogatás” adta meg a lehetőséget arra, hogy Domanovszky a széria későbbi köteteihez képest nagyobb példányszámban kinyomtattassa és a kiadványsorozat pénzügyi háttérének megteremtése érdekében elküldesse – egyfajta ízelítőként – a potenciális előfizetőknek a sorozat első darabját.²⁴ A mintapéldány és az általa írt (mind az *Előszó*val, mind pedig az Ivády Béla földművelésügyi miniszternek írt levéllel nagymértékű szövegazonosságot mutató) levél mellé levelezőlapot és postai befizetőlapot is csatoltatott Domanovszky. A levelezőlap visszaküldésével a sorozat következő kötetének a megrendelését lehetett jelezni, míg a befizetőlap felhasználásával lehetett kifizetni az elküldött Jármay–Bakács-kötet 5 pengős árát, hogy az így „befolyó összeg a következő tanulmány közzétételére legyen felhasználható”.²⁵ A sorozatszerkesztő úgy számolt, hogy ha az első kötetből 300 példány elfogy, „az előkészületben lévő munkák fokozatosan sajtó alá kerülhetnének”.²⁶ Az eladandó 300 példányból befolyt bevétel tehát – a szerkesztő elképzelése szerint – a további, feltehetően kisebb példányszámú kötetek megjelentetésének költségeit fedezte volna.²⁷ Domanovszky a potenciális előfizetőknek 1931-ben szétküldött levelében már jelezte a megjelenésre váró értekezéseket.²⁸

Domanovszky Sándor 1931-ben az Ivády Béla földművelésügyi miniszternek írt levelében a minisztérium 200–250 pengős támogatását kérte – kötetenként.²⁹

-
- újonnan alapított Közgazdaságtudományi Karon, majd 1924–1927 között a Magyar Nemzeti Bank alelnöke volt. A sorozat indításakor az Országos Mezőgazdasági Kamara képviselőjében felsőházi tag. Élettörténetéhez további pozíciókkal lásd Kovács (szerk.) 2016: 111–126. Mindkét személy esetében felmerül a kérdés, hogy a sorozat elindításakor rendelkezett-e saját hatáskörű pénzügyi kerettel a mögötte álló intézmény költségvetésében. Domanovszky Sándor köszönetnyilvánítását azonban úgy is lehet értelmezni, hogy Pesthy Pál és Bernát István csak a terjesztésben segítettek, ehhez pedig láthatólag megvoltak a kapcsolataik.
- 24 MTA KIK Kézirattár Ms 4521/307. Fol. 39–40. A kiadványsorozattal kapcsolatos iratok között fennmaradt egy lista, amely feltételezhetően a címzettek nevét tartalmazza.
- 25 MTA KIK Kézirattár Ms 4521/282. Fol. 15–16. Domanovszky Sándor levele az előfizetőknek, Budapest, 1931. decembere. Ez – mármint a többlet a sorozat első kötetéből, a levelezőlap és a befizetőlap – a korszakra jellemző kiadói üzleti szokás része volt.
- 26 MTA KIK Kézirattár Ms 4521/282. Fol. 16. Az nem világos, hogy az első kötetet már első kiadásban 300 példányban nyomtatták-e, vagy Domanovszky – kereslet esetén – utányomással számolt.
- 27 Arról, hogy Domanovszky Sándor hány kötetesre tervezte a sorozatot, nem rendelkezem adattal. Az is kérdéses, hogy Domanovszky számítása, azaz az első kötet 300 példányban való eladásából származó 1500 pengő hány kötet és mekkora példányszám nyomdaköltségét fedezte volna.
- 28 Az 1931-ben a potenciális előfizetőknek elküldött levélben még a következő címekekkel (némielkülönözve a megjelent kiadványokétól): *A magyar gabonakivétel története 1860-ig* (Belitzky János); *A nagybirtok alakulása Zsigmond király korában* (Sinkovics István); *Nádasdy Tamás gazdálkodása és a nagybirtok szervezete a XVI. században* (Komoróczy György); *A budai szállóművelés története* (Dvihally Anna Mária); *A alsólendvai Esterházy-uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében* (Csapody Csaba); *A gödöllői Grassalkovich uradalom gazdálkodása a XVIII. század végén és a XIX. század elején* (Wellmann Imre); *A garamszentbenedeki uradalom gazdálkodása a XVIII. század második felében* (Gerendás Ernő). A tervezett és a végleges, publikált címek között számos különbség látható. Sinkovics István kötete ugyanis *A magyar nagybirtok élete a XV. század elején*, míg Wellmann Imréé *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre*, a Gerendás Ernő által írt kötet pedig *Az esztergomi főkapitány garamszentbenedeki birtokkerülete a XVIII. század második felében* címmel jelent meg. Még több eltérést lehet találni a puha kötésű kiadványok hátsó borítóján felsorolt, megjelent és előkészületben levő kötetek címét, sőt szerzőinek nevét olvasva.
- 29 MTA KIK Kézirattár Ms 4521/280. Fol. 13.

Ez azonban úgy tűnik, nem ebben a formában valósult meg. A támogatás kérésével kapcsolatban 1932. március 24-én jelentkezett Tomcsányi Gyula földművelésügyi miniszteri osztálytanácsos. Tomcsányi levelében Purgly Emil földművelésügyi miniszter (1932. február 4. – 1932. október 1.) a kiadványsorozat első kötetéből 13, második kötetéből 12, harmadik kötetéből 11, negyedik kötetéből 12, végül az ötödik kötetéből 13 példányt rendelt, és kérte azoknak a Földművelésügyi Minisztérium könyvtárába való szállítását.³⁰ Domanovszky válaszlevelével csatolva elküldte a megrendelt köteteket, kivéve Sinkovics Istvánét, amelynek kiadása késett.

De nem csupán a Földművelésügyi Minisztérium vásárolt nagyobb tételben a kiadványból, hanem a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium is. Sőt – a könyveladásból származó bevételeket látva³¹ – megállapítható, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium vásárolt a legnagyobb számban (80 darab) a sorozat kötetéből. Domanovszky Sándor 1933. január 12-én Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszternek írt levele a sorozatszerkesztő (egyben intézetvezető) személyes hálózatának kihasználását mintázza. Ebben valószínűleg a miniszter hathatós támogatását kérte a kiadványsorozat addig megjelent kötetének megvásárlásával.³² Január 14-én írt válaszlevelében Flandorffer Pál miniszteri tanácsos – nyilván miniszteri utasításra – 20-20 példányt (360 pengő értékben) rendelt meg a következő kötetekből (megtartva a levélben szereplő címekeket): *A budai szőlőművelés története* (Dvihally Anna Mária), *A nagybirtok alakulás Zsigmond király korában* (Sinkovics István), *Nádasdy Tamás és a XVI. századi nagybirtok üzeme* (Komoróczy György), *A magyar gabonakivitel története 1860-ig* (Belitzky János).³³ Domanovszky 1933. február 12-i levelében a rendeléssel kapcsolatban a következőket írta Hóman Bálintnak:

„[...] a szerkesztésében megjelenő *Tanulmányok a Magyar Mezőgazdaság Történetéhez* tervezett 4 füzetéből 20-20 példányt méltóztatott megrendelni, összesen 360 P[.] azaz háromszázhatvan pengő vételár ellenében. A beadványomban jelzett füzetek közül a *Nádasdy Tamás és a XVI. századi nagybirtok* című időközben elfogyván, legyen szabad helyette az 5. füzetet: *A szentgotthardi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban, amelynek ára ugyancsak 5 pengő, beküldenem. A nagybirtok alakulása Zsigmond korában megjelenése későbbi időre tolódott ki. Ehelyett legyen szabad beküldenem a 6. számú füzetet Az Esterházyak alsólendvai uradal-*

30 MTA KIK Kézirattár Ms 4521/283. Fol. 17. Tomcsányi Gyula földművelésügyi miniszter osztálytanácsos levele Domanovszky Sándornak, Budapest, 1932. március 24.

31 Lásd a 2. táblázatot.

32 MTA KIK Kézirattár Ms 4521/288. Fol. 22. Flandorffer Pál miniszteri tanácsos levele Domanovszky Sándornak, Budapest, 1933. január 14. Mivel a Domanovszky által írt levél nincs a kiadványsorozattal kapcsolatos iratok között, sem pedig Hóman Bálint hagyatékában, így meglétére és tartalmára csupán az arra adott válaszból lehet következtetni. Hóman Bálint hagyatékához lásd Paksa é. n. Hóman Bálint 1923 és 1932 között a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója, 1932. október 1-től pedig vallás- és közoktatásügyi miniszter volt, tehát a sorozat elindításában nem játszhatott jelentős szerepet. Hóman Bálint élettörténetéhez lásd Romsics 2011: 583–584.

33 MTA KIK Kézirattár Ms 4521/288. Fol. 22.

mának gazdálkodásáról, amelynek bolti ára ugyancsak 3 pengő; az így előálló 1 pengő árkülönbséget azonban kiegyelíti [!] az, hogy A budai szőlőművelés történetének ára a mű terjedelmére való tekintettel 4 pengő helyett 5 pengő lett.”³⁴

A sorozat 1930-as költségvetési mérlegének egyik oldalán a majdnem 1500 pengős kiadás állt, a másik oldalon pedig az az évi bevételek, amelyek a két szerző „hozzájárulásából” (Jármay Edit 200, Bakács István pedig 100 pengő), illetve az ismeretlen eredetű és összegű „támogatásból” származtak. 1932-ben továbbra is jelentősek voltak a nyomdaköltségből származó kiadások, ugyanis ekkor jelentek meg a Belitzky János, Komoróczy György, Dvihally Anna Mária és a Kalász Elek „ciszterci-rendi áldozópap” által írt kötetek. Ez a 850 pengő értékű kiadás azonban csupán Belitzky János (650 pengő) és Komoróczy György (200 pengő) kötetének nyomdaköltségből tevődött össze. Míg Dvihally Anna Mária a saját költségén adta ki kötetét, Kalász Elek értekezése a ciszterci szerzetesrend támogatásával jelent meg,³⁵ bár az szerepel benne, hogy a „szerző kiadása”. Ha pedig ugyanebből az évből a mérleg másik oldalát nézzük, akkor a bevétel Kammer Éva – a Belitzky János kötetére szánt 600 pengő értékű – adományából,³⁶ Heinlein István dékán által a Komoróczy-kiadványra adott támogatásból (200 pengő), valamint a Földművelésügyi Minisztérium (282 pengő) és a Magyar Nemzeti Bank (300 pengő) könyvvételéből származott. A dékán feltételezhetően nem magánszemélyként nyújtotta adományát, hanem az egyetemi kar költségvetéséből támogatta a sorozat harmadik kötetének megjelentetését. A Komoróczy György kiadványára érkezett 200 pengőnyi támogatás fedezte annak szintén 200 pengős nyomdaköltségét, vagy megfordítva, annyi példányt nyomtattak belőle, amennyi támogatást sikerült szerezni. Ezekon kívül 1932-ben még tervezték Berényi Tibor *A gyapjútermelés és a juh-tenyésztés a XVIII. és XIX. század fordulóján* című szövegének kiadását (legalábbis Kalász Elek értekezésének hátsó borítója szerint), a szerző halála miatt azonban nem jelent meg a sorozatban.³⁷

A következő évben, 1933-ban jelent meg nyomtatásban Csapody Csaba, Wellmann Imre és Sinkovics István bölcsészdoktori értekezése. A Csapody és Wellmann által írt kötetek nyomdaköltsége egyenként 200-200 pengőt tett ki, amelyet végül Heinlein István dékán támogatásából (200-200 pengő) finanszíroztak. Sinkovics István értekezésének megjelenését korábbra tervezte a szerkesztő, ugyanis a Belitzky-féle kimutatásban szerepel egy 200 pengős támogatás, amely a dékán-

34 MTA KIK Kézirattár Ms 4521/290. Fol. 24. Domanovszky Sándor levele Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszternek, Budapest, 1933. február 12. A megrendelt köteteket 1933. február 25-ig leszállították. Lásd MTA KIK Kézirattár Ms 4521/291. Fol. 25; Ms 4521/292. Fol. 4.

35 MTA KIK Kézirattár Ms 4521/279. Fol. 1. Vö. Kalász 1932. A kötet címlapjának hátoldalán: „Édesapámnak és édesanyámnak fiui szeretettel ajánlom”; illetve Kalász 1932: [9]: „Mindazoknak, akik segítségemre voltak az anyag gyűjtésében (az apátságra vonatkozó középkori anyag egyetlen sora sincs a magyar ciszterciek birtokában!) vagy akik a munka megírásában tanácsaikkal segítettek, – ezúton mondok hálás köszönetet.”

36 Kammer Éva adományozásához lásd Kövér 2018: 22, 47. jegyzet.

37 Berényi Tibor 1932. október 27-én, 21 éves korában halt meg. Lásd Ujváry 1996: 180–181.

tól érkezett erre a kötetre. Mivel azonban Sinkovics értekezése késett, azt az összeget Wellmann Imre kötetének nyomdaköltségére fordították, így Sinkovics könyve saját költségen jelent meg. 1934-ben újabb két kötetet adtak ki: Gerendás Ernőét és Tholt Juditét. Míg a Gerendás Ernő által írt értekezés 200 pengős nyomdaköltségét a Heinlein dékántól érkezett 300 pengő értékű támogatásból fedezték, sőt az esztergomi székesfőkáptalan is támogatta a kötet nyomdába kerülését,³⁸ Tholt Judit „saját költségén” publikálta szövegét.

1936-ban jelent meg Berlász Jenő és Juhász Lajos értekezése: míg a Berlász által írt kötet nyomtatása 200 pengőbe került, Juhász értekezésének csupán különnyomatára kellett biztosítani a pénzt (32,50 pengő), ugyanis az elsőként a *Századok* 1936. évi pótfüzetében látott napvilágot.³⁹ Ezek kiadását feltehetően a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól 1936-ban érkezett 400 pengős támogatásból fedezték. A kimutatásban szerepel Vác Elemér bölcsészdoktori értekezésének nyomdaköltsége (200 pengő) is, amely azonban nem a sorozatban jelent meg.⁴⁰ Lukács Zsófia értekezését 1937-ben adták ki, valószínűleg a szerző saját költségén, hiszen sem a kiadásnál, sem a bevételnél nincs feljegyezve. Az 1937-es Lukács-kötetet követően már csak két értekezés jelent meg a sorozatban: 1938-ban Ravasz Jánosé, amelynek nyomdaköltsége – meglepő módon – csupán 100 pengő volt (talán a többinél is kisebb példányszáma miatt), utolsóként, 1943-ban pedig Majlát Joláné.⁴¹ A Belitzky-féle kimutatás azonban 1938-ban véget ér.

Belitzky János „könyvelési” technikáját követve – ezáltal pedig figyelmen kívül hagyva az ismeretlen eredetű és összegű kezdőtőkét, illetve szerzői megjelenések esetén a bevételek és kiadások elkönyvelését – a sorozat költségvetésének éves záró mérlege bevételi többletet mutat – leszámítva az 1930-as és az 1938-as költségvetési évet. Az 1930-as év ugyan jókora hiánnyal zárult (ha nem vesszük figyelembe az ismeretlen összegű „támogatást”), az 1931-es év mérlege azonban már – a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 500 pengő értékű támogatásának eredményeképpen – többletet mutat, jóllehet nem is könyveltek el kiadást. Az 1932-es évben a támogatások lényegében fedezték a nyomdaköltséget, a könyveladásból származó majdnem 600 pengő (ebből a Földművelésügyi Minisztériumé 282, a Magyar Nemzeti Banké 300 pengő, összesen 582 pengő) pedig tovább javította a sorozat költségvetésének mérlegét. 1933-ban ismét többlet látható, hiszen összesen 400 pengő értékű támogatás érkezett Heinlein István dékántól, valamint közel 500 pengő volt ebben az évben is a könyveladásból származó bevétel – jóllehet ennek nagy részét (360 pengőt) a Vallás- és Közoktatási Minisztérium vásárlása tette ki. 1934-ben

38 „Végül hálás köszönetet mondok az esztergomi székesfőkáptalannak az értekezés kinyomtatásához nyújtott támogatásáért.” Gerendás 1934: [3].

39 Juhász 1936: 497–578.

40 Vác Elemér (1908–1996) értekezését lásd Vác 1932.

41 Majlát Jolán értekezése a „Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet támogatásával” jelent meg – a kiadvány (Majlát 1943) címlapjának hátoldala szerint.

azonban az előző évhez képest már minimális összeg (53,04 pengő) folyt be könyveladásból, bár a dékáni támogatásnak (300 pengő) köszönhetően továbbra is többlet látszik a kimutatáson. 1936-ban érkezett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól az újabb támogatás (400 pengő), így az éves költségvetés – az 1935-ös évhez hasonlóan – ismét többlettel zárult. Ez látható egészen az 1938-as évig, amennyiben a kimutatás különbözetét vesszük figyelembe.

A korszak oktatási rendszere megkövetelte a bölcsészdoktori értekezések publikálását, adja magát azonban a kérdés: kinek a költségén? A kiadványsorozat kimutatásában ugyanis látható, hogy Domanovszky Sándor egyes kötetek kiadását a sorozat költségvetéséből finanszírozta, másokat pedig a szerző költségén, de a széria keretein belül tette közzé, sőt olyan is akadt, akinek nyomdaköltségéhez Domanovszky is hozzájárult, annak ellenére, hogy a szerző szerzett támogatást (de valószínűleg nem eleget). A kimutatásban szereplő „szerző költségén” megfogalmazás továbbra is problematikus, de inkább azt sejteti, hogy az adott szerzőnek sikerült szponzort találnia, akinek támogatásával meg tudta jelentetni értekezését. Az is kérdéses, a sorozatszerkesztő mi alapján döntötte el, hogy az adott szerző nyomdaköltségét a sorozat költségvetéséből finanszírozza, vagy csupán a sorozat köteteként jelenhet meg az értekezés (abban az esetben, ha a szerző előteremtette a költségeket fedező összeget).

A szerkesztő bevételtől függő rotációs elve visszavezet a sorozat piacképességének kérdéséhez. Ha azt vesszük figyelembe, hogy egyrészt hány potenciális előfizetőnek küldte el az első kötetet Domanovszky Sándor, másrészt pedig hogy a kiadványok legnagyobb vásárlói (és egyben támogatói) a Földművelésügyi Minisztérium, a Magyar Nemzeti Bank, illetve a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium voltak, a kiadványsorozat piacképességét illetően megállapítható, hogy nem volt sikeres vállalkozás. A szerkesztő ugyanis nem tudta a kiadásokat a könyveladásból finanszírozni.⁴² A sorozat kiadásának gazdaságtörténeti kontextusához azonban hozzátartozik a következő megállapítás is: „Válság idején, 1930-ban indítani könyvsorozatot, így utólag sem tűnik a legökonomikusabb elgondolásnak.”⁴³

Nyilvánvalóan ez indokolta a sorozat költségeinek finanszírozásában bekövetkezett módosulásokat (támogatások és önköltségek növekedése). A megjelenéshez szükséges összeget ugyanis a szerzők kétharmadának esetében közvetve (egyetem, Teleki Pál Tudományos Intézet, egyházi intézmények) vagy közvetlenül (Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium) állami támogatásból sikerült előteremtteni, a szerzők egyharmadának azonban saját költségen vagy magánado-

42 1937-ig legalább 235 példányt adtak el a sorozat különböző darabjaiból. Míg Domanovszky 1930-ban az első kötetrel kapcsolatban 300 példányos eladással számolt, 1937-ig csupán ennek töredéke (legalább 22 példány) fogyott a Jármay–Bakács-féle könyvből. Ehhez még hozzátartozik, hogy a kiadványok hátsó borítóján feltüntetett árak számos esetben nem egyeznek az eladási árral (vagy azzal, amit az adott iraton feltüntettek), de nyilvánvalóan a terjesztőknek nyújtott árrésről van szó.

43 Kővér 2018: 21.

mányból kellett finanszírozni a kiadást. Domanovszky Sándor formális és informális kapcsolatai („kilincselés”) nélkül tehát a kiadványsorozat egyáltalán nem lett volna fenntartható.

FORRÁSOK

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (MTA KIK Kézirattár)
Ms 4521/279–307. Domanovszky Sándor iratai a *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* című kiadványsorozattal kapcsolatban

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bognár Szabina 2013: Tagányi Károly a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle élén (1894–1901). *Ethnographia* (124.) 3. 273–296.
- Csapodi Csaba 1978: Történészhyagatékok a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kéziratrárában. III. *Századok* (112.) 2. 251–257.
- Darnton, Robert 1979: *The Business of Enlightenment. A Publishing History of the Encyclopédie 1775–1800*. Cambridge (Mass) – London.
- Domanovszky Sándor 1930: Előszó. In: Jármay Edith – Bakács István: *A regéczi uradalom gazdálkodása a XVIII. században. I. A regéczi uradalom üzeme a XVIII. század első felében. II. Trautsohn herceg regéczi uradalmának termésredményei a XVIII. században*. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1.) Budapest, [3]–5.
- Erős Vilmos 2015: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Budapest.
- Gerendás Ernő 1934: *Az esztergomi főkáptalan garamszentbenedeki birtokkerülete a XVIII. század második felében*. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 9.) Budapest.
- Glatz Ferenc 2016 [1978]: Domanovszky életpályája. Történetíró, kutatósszervező, szerkesztő, tanár. In: Glatz Ferenc: *Konzervatív reform. Klebelsberg, Domanovszky, Szekfü, Hóman, Hajnal*. H. n. [Budapest], 221–253. (Eredetileg más címmel: Domanovszky Sándor helye a magyar történettudományban. *Századok* [112.] 2. 211–234.)
- Izsépy Edit 1969: A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle történetéhez. *Századok* (103.) 5–6. 1077–1103.
- Juhász Lajos 1936: A porta története 1526–1648. *Századok* (70.) Pótfüzet. 497–578.
- Kalász Elek 1932: *A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a közép-korban*. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 5.) Budapest.
- Kazal Zsigmond 1927: *A magyar mezőgazdaság története a honfoglalás előtti időktől az újabb korig*. Budapest.
- Kenyeres Ágnes (főszerk.) 1982²: *Magyar életrajzi lexikon*. Második kötet. L–Z. Budapest.
- Kovács I. Gábor (szerk. és írta) 2016: *Sárospatak erőterében. A tiszáninneni származású református egyetemi tanárok életrajzi adattára és életútleírása. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára, 1848–1944*. III. *Református egyetemi tanárok*. Összeáll. Kovács I. Gábor, Takács Árpád. (Történeti elitkutatások 10.) H. n. [Budapest]. http://www.eltereader.hu/media/2018/04/Kovacs_SarospatakErotereben_READER.pdf – utolsó letöltés: 2019. január 14.

- Kövér György 2013: A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (1894–1906) gazdaságtörténete. Intézményi megközelítés és historiográfia. *Történelmi Szemle* (55.) 2. 201–224.
- Kövér, György 2016: Crossroads and Turns in Hungarian Economic History. In: Boldizzoni, Francesco – Hudson, Pat (eds.): *Routledge Handbook of Global Economic History*. (Routledge International Handbooks) London – New York, 242–257.
- Kövér György 2018: *Patrónus és tanítványi gárda: a Domanovszky-iskola*. (Székfoglaló előadások a Magyar Tudományos Akadémián) H. n. [Budapest].
- Majlát Jolán 1943: *Egy alföldi civis-város kialakulása. Nagykőrös gazdaság- és társadalomtörténete a megalapozástól a XVIII. század elejéig*. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 15.) Budapest.
- Paksa Rudolf é. n.: *Történész hagyatékok (munkaanyag)*. H. n. https://www.academia.edu/4879782/T%C3%B6rt%C3%A9n%C3%A9sz_hagyat%C3%A9kok – utolsó letöltés: 2018. október 30.
- Perepatis István 1912: A „Művelődéstörténeti Értekezések”. In: Pintér Jenő (szerk.): *Békefi-emlékkönyv. Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanári működésének emlékére*. Budapest, 23–37.
- Romsics Ignác 2011: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi tekintéssel*. Budapest.
- Ujváry Gábor 1996: *Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történelmi Intézet. Historia est magistra vitae? Tanultunk a történelemből?* Győr.
- Vác Elemér 1932: *Duna-Odera csatornaterv a XVII–XVIII. század fordulóján*. Budapest.
- Vardy, Steven Bela 1974: *Modern Hungarian Historiography: The Development of Hungarian Historical Studies with an Emphasis on the Twentieth-Century Schools of History*. Pittsburgh.
- Vardy, Steven Bela 1975: The Hungarian Economic History School: its Birth and Development. *The Journal of European Economic History* (4.) 1. 121–136. <http://www.jeeh.it/articolo?urn=urn:abi:abi:RIV:JOU:1975;1.121&ev=1> – utolsó letöltés: 2018. november 11.
- Vardy, Steven Bela 1976: The Birth of the Hungarian „Kulturgeschichte” School. A Study in the History of Hungarian Historical Studies. In: Heissig, Walther – Krueger, John. R. – Oinas, Felix J. – Schütz, Edmond (red.): *Tractata Altaica. Denis Sinor sexagenario optime de rebus altaicis merito dedicata*. Wiesbaden, 675–693.
- Wellmann Imre 1999 [1937]: Mezőgazdaságtörténetünk új útjai. In: Csíki Tamás – Rémiás Tibor (vál., szerk.): *18. századi agrártörténelem. Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténeti tanulmányaiból*. Miskolc, 24–56. [Eredetileg: In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. 1937 május 27*. Budapest, 664–714.]
- Wenzel Gusztáv 1887: *Magyarország mezőgazdaságának története*. Budapest.

Függelék

1. táblázat. Kimutatás a sorozat bevételeiről és kiadásairól (1930–1938, pengő)

Év	Bevétel	Kiadás	Különbszet
1930	300,00	1 459,80	-1 159,80
1931	500,00		+500,00
1932	1 382,00	850,00	+532,00
1933	872,95	465,38	+407,57
1934	353,04	219,89	+133,15
1935	50,30	2,00	+48,30
1936	418,20	400,00	+18,20
1937	122,51		+122,51
1938		100,00	-100,00

2. táblázat. A sorozat köteteinek összesített adatai

Köret-szám	Év	Szerző	Cím	Nyomda	Oldal*	Ár (P)	Eladott példány-szám (db)	Támogatás (P)	Nyomdaköltség (P)
1.	1930	Jármay Edith – Bakács István	A regézi uradalom gazdálkodása a XVIII. században. I. A regézi uradalom üzeme a XVIII. század első felében. II. Tirautsohn herceg regézi uradalmának terméseredményei a XVIII. században	Sárkány-nyomda Részvénytársaság	159	5	22	300,00	1 459,80
2.	1932	Belitzky János	A magyar gabonakivitel története 1860-ig	Kovács József	150	5	39	600,00	650,00
3.	1932	Komoróczy György	Nádasdi Tamás és a XVI. századi magyar nagybírtok gazdálkodása	Kovács József	148	5	17	200,00	200,00
4.	1932	Dvihally Anna Mária	A budai szőlőművelés története	Kovács József	126	5	43		A szerző kiadása
5.	1932	Kalász Elek	A szentgotthárdi apátság birtokeviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban	Sárkány-nyomda Részvénytársaság	181	5	43		A szerző kiadása
6.	1933	Csapody Csaba	Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében	Kovács József	51	5	28	200,00	200,00
7.	1933	Wellmann Imre	A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre	Stephaneum nyomda r. t.	186	5	9	200,00	200,00
8.	1933	Sinkovics István	A magyar nagybírtok élete a XV. század elején	Sárkány-nyomda Részvénytársaság	68	5	7		A szerző kiadása
9.	1934	Gerendás Ernő	Az esztergomi főkapitány garamszentbenedeki birtokekerülete a XVIII. század második felében	Buschmann F. utódai könyvnyomda	175	5	5	300,00	200,00
10.	1934	Tholt Judit	A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében	Buschmann F. utódai könyvnyomda	79	5	8		A szerző kiadása
11.	1936	Berlász Jenő	A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában különös tekintettel a jobbágság gazdasági helyzetére	Orthon-nyomda	107	5	3		200,00

Kötet-szám	Év	Szerző	Cím	Nyomda	Oldal*	Ár (P)	Eladott példány-szám (db)	Támogatás (P)	Nyomdaköltség (P)	
12.	1936	Juhász Lajos	A porta története 1526–1648. Jobbágygazdálkodásunk egysége és az adóegység	Királyi Magyar Egyetemi Nyomda	84	5	3		3 2,50	
13.	1937	Lukács Zsófia	A szerződéses jobbágyok helyzete hazánkban a XVIII. század folyamán a Mária Terézia-féle úrbérrendezésig	Légrády Testvérek nyomdai műintézete	83		2		A szerző kiadása	
14.	1938	Ravasz János	A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében	Orthon-nyomda	103	5			100.00	
15.	1943	Majlát Jolán	Egy alföldi cívis-város kialakulása. Nagykőrös gazdaság- és társadalomtörténete a megtelepedéstől a XVIII. század elejéig	Sylvester Rt.	218	5				
Kötetekre nem osztható										
Összes										
							235**	?	+500,00 +400,00 +1 299,00	3 442,30 ⁺

* Az úgynevezett járulékos részeket (mellékletet, tehát táblázatot vagy térképet) nem, csupán a kiadványok számozott szövegdarabjait számoltam bele.

** Az eladások csak 1937-ig jeleníthetők meg, tehát a 14. és 15. kiadványok eladásai már nem. Egyes esetekben nem mutatható ki, mely kiadványokat vásároltak meg, vagy hogy mennyit. Az 1937. október 8-i vételről nem ábrázolható, hogy az akkor 13 kiadványból álló teljes sorozaton felül melyik 6 kötetet vásároltak meg pluszban, ezért ehhez a végeredményhez (229 db) hozzá kell számolni még ezt a 6 kötetet. Így legalább 235 kiadvány megvásárlása biztosra vehető.

*** A támogatásokba beleszámoltam az első kötetre érkezett 300 pengős szerzői „hozzájárulást”. Az ismeretlen eredetű és összegű, kezdődőként „támogatást”, az 1931-ben és 1936-ban érkezett 500 és 400 pengő értékű Vállás- és Köznevelésiügyi Minisztériumtól kapott összeget, illetve a könyveladástól származó bevétel csak az összesítéshez adtam meg, ugyanis nem állapítható meg, melyik kötet költségeit fedezték az adott összegből. Berlász Jenő és Juhász Lajos nyomdaköltséget feltehetően az 1936-os VKM-támogatásból fizerték, Ravasz János kötetének nyomdaköltségét azonban nem tudjuk, melyik bevételi forrásból finanszírozták. Majlát Jolán értekezésére érkezett támogatás, nem tudni, mekkora volt, és hogy fedezte-e annak nyomdaköltségét.

+ A szerzői kiadás esetén nem rendelkezem adattal arról, mennyit volt a nyomdaköltség. Bár nem a sorozatban jelent meg, de ehhez (3242,30 pengőhöz) még hozzájött Váczi Elemér értekezésének 200 pengős nyomdaköltsége – legalábbis a Beltrizky-féle kimutatásban. Így a kiadványsorozat – megállapítható – nyomdaköltsége összesen 3442,30 pengő volt, amihez a többi kiadást (547+8,80+73,00 pengő) hozzáadva megkapható a sorozat összes – kimutatható – kiadása (3529,57 pengő).

3. táblázat. A sorozat kiadványainak eladásából származó bevétel (1932–1937)

Időpont	Vevő	Tárgy		Összeg (P)
		Kötetszám	Mennyiség (db)	
1932. 03. 24.	Földművelésügyi Minisztérium	1–5.	61	282,00
1932	Magyar Nemzeti Bank			300,00
1933	Előszállási uradalom	4.	1	5,00
1933	Déri Múzeum, Debrecen	1–4.	4	16,00
1933. 01. 27.	Pincegazdaság, Budafok	4.	1	5,00
1933. 02. 01.	Bakács István	5.	1	3,00
1933. 02. 02.	Királyi Magyar Pázmány Péter Tudomány- egyetem Közgazdaságtudományi Kar	1–4.	4	20,00
1933. 02. 25.	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium	2., 4–6.	80	360,00
1933 [?]	Egyetemi Könyvtár, Budapest	2–6.	5	23,00
1933. 03. 10.	Grill-féle Könyvkereskedés Rt., Budapest	4.	1	3,00
1933. 06. 14.	May János Nyomdai Műintézet Rt., Budapest	6.	1	2,25
1933. 06. 27.	Martineum Könyv-, Papír-, Mű- Zenemű- kereskedés Rt., Szombathely	5.	1	3,90
1933. 07. 05.	Lantos Rt. könyvkereskedése, Budapest	7.	1	3,50
1933. 11. 07.	Pátria Nyomda Rt. könyvkereskedése, Budapest	1–2., 4–8.	7	24,80
1933. [?] 11. 08.	Földes Ede Könyv-, Folyóirat Beszerzési és Szállítási Vállalat, Budapest	4.	1	3,50
1934. 01. 24.	Lantos Rt. könyvkereskedése, Budapest	1.	1	3,75
1934. 04. 07.	Németh József Műszaki Könyvkereskedés, Budapest	4.	1	3,75
1934. 04. 09.	Studium Könyvkereskedés és Könyvkiadó Rt. könyvkereskedése, Budapest	5–8.	4	
1934. 08. 23.	Lantos Rt. könyvkereskedése, Budapest	9.	1	3,50
1934. 08. 28.	Grill-féle Könyvkereskedés Rt., Budapest	5–8.	4	11,20
1934. [?] 12. 01.	Királyi Magyar Meteorológiai és Föld- mágnességügyi Intézet			27,84
1934. 12. 28.		10.	1	3,00
1935. 03. 23.	Egyetemi Könyvtár, Budapest	7–10.	4	16,00
1935. 06. 28.	Politzer Zsigmond és Fia, Budapest	1–10.	10	30,80
1935. [?] 08. 10.	Földes Ede Könyv-, Folyóirat Beszerzési és Szállítási Vállalat, Budapest	7.	1	3,50
1936. 12. 09.				18,20
1937. 03. 13.	Mayer Géza esperesplébános, Erdőhorváti	1.	2	7,83
1937. 03. 20.		5., 11–12.	3	12,00

Időpont	Vevő	Tárgy		Összeg (P)
		Kötetszám	Mennyiség (db)	
1937. 04. 13.		10.	1	2,58
1937. 08. 30.	Királyi Magyar Egyetemi Nyomda könyvesboltja, Budapest	1–13.	13	39,90
1937. 10. 08.	Magyar Jenő Könyvesboltja, Budapest	1–13.	19	56,70
1937. 10. 09.		10	2	3,50
Összes			235	1 299,00

4. táblázat. A sorozat bevételei (1930–1938, pengő)

Év	Könyveladás	Szerzői hozzájárulás	VKM támogatása	Egyetem támogatása	Magán- adomány	Összes
1930		300,00				300,00
1931			500,00			500,00
1932	582,00			200,00	600,00	1 382,00
1933	472,95			400,00		872,95
1934	53,04			300,00		353,04
1935	50,30					50,30
1936	18,20		400,00			418,20
1937	122,51					122,51
1938						
Összes	1 299,00	300,00	900,00	900,00	600,00	3 999,00

5. táblázat. A sorozat kiadásai (1930–1938, pengő)

Év	Nyomdaköltség	Postaköltség	Szállítási költség	Egyéb	Összes
1930	1 459,80				1 459,80
1931					
1932	850,00				850,00
1933	400,00	3,58	8,80	53,00	465,38
1934	200,00	1,89		18,00	219,89
1935				2,00	2,00
1936	432,50				432,50
1937					
1938	100,00				100,00
Összes	3 442,30	5,47	8,80	73,00	3 529,57

Forrás (1–5. táblázat): MTA KIK Kézirattár Ms 4521/279–307.

Kényszerpályáról a vállalati mozgástér felé

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek első két évtizede Magyarországon, 1948–1968

Az 1940-es évek végétől a mezőgazdaság szovjetizálásának részeként az artel típusú közös gazdaságot, közismert nevén a kolhozot próbálták átültetni Magyarországra.¹ Az első két kollektivizálási kampány (1949–1953, 1955–1956) kudarcot vallott, s csak harmadik nekifutásra, 1959–1961 között fejeződött be a „mezőgazdaság szocialista átszervezése”. A témával foglalkozó szakirodalom túlnyomó többsége a kollektivizálás folyamatának társadalomtörténeti megközelítésére koncentrált. A létrejött üzemforma jellegzetességeinek, funkcióinak elemzése alig kap figyelmet, annak ellenére, hogy a termelőszövetkezet (tsz) az 1990-es évek elejéig meghatározó szereplőjévé vált nemcsak a mezőgazdasági termelésnek, hanem a falu életének is.² A jelen munka ezt a hiányt igyekszik pótolni olyan módszertani megközelítéssel, amely a transzferkutatás és az összehasonlító történetírás tapasztalatait kombinálja.³ A tanulmány a mezőgazdasági termelőszövetkezetek első két évtizedének vizsgálatára vállalkozik, arra keresve a választ: miként jutottak el a kötelező sztálini mintaalapszabálytól az „önálló vállalati gazdálkodásig”.

Kísérlet a szovjet kolhoz meghonosítására

Annak érdekében, hogy egyértelmű viszonyítási pontot teremtsünk a magyar kollektivizálási folyamat elemzéséhez, vissza kell nyúlni az 1935-ben elfogadott kolhozalapszabályhoz.⁴ Ez a pár oldalas dokumentum azért érdemel kiemelt figyelmet, mert a Szovjetunióban egészen 1969-ig érvényben maradt, így tehát még ez volt a

---

1 A Szovjetunióban a paraszti üzemekből szervezett közös gazdaságoknak (*kollektivnoje hozjajsztvo*, rövidítve kolhoz) három típusa terjedt el az 1920-as évek során: a kommuna, az artel és a TOZ (*Tovariscesztvo po obsesztvennoj Obrabotke Zemli*, szó szerinti fordításban: Egyesülés a föld közös megművelésére). A kollektivizálás végére az artel lett a legelterjedtebb forma, tehát amikor kolhozot említettek, többnyire a mezőgazdasági artelt értették alatta. A kolhoz az artel szinonimájává vált, s idővel teljesen ez az elnevezés épült be a köztudatba.

2 Jól mutatja ezt a téma legfrissebb historiográfiai áttekintése: Iordachi–Bauerkämper 2014: 3–46; Varga 2014: 11–21.

3 A módszertani háttérrel bővebben lásd Haupt–Kocka (eds.) 2009.

4 Az 1935. február 17-én nyilvánosságra hozott mintaalapszabály (*primernij usztav*) nyolc fejezetre tagolta részletesen szabályozta a kolhoz életét. Primernij usztav 1935.

kötelező modell, amikor az 1940-es évek végén a Szovjetunió rákényszerítette a kelet-közép-európai országokra a szocialista mezőgazdaság sztálini rendszerét. Ennek a komplex rendszernek a legfőbb sajátossága az volt, hogy a sztálini gazdaságpolitika a mezőgazdaságot „belső gyarmatként” kezelte, azaz emberi és anyagi erőforrásait alárendelte az erőltetett nehéziparosítás érdekeinek. Ehhez egy olyan üzemszervezetre volt szükség, amely biztosította az iparfejlesztést szolgáló koncentrált jövedelemelvonást, továbbá a mezőgazdasági termelők ellenőrzését és diszkriminatív kezelését. A sztálini mezőgazdaság üzemszervezete három pilléren alapult.⁵ A gépállomások szervezték az állami tulajdonba került mezőgazdasági nagygépek munkáját, amelyért a termelők terményben fizettek. Így a gépállomások fontos szerepet tölthettek be az állami készletgyűjtésben, s egyúttal a vidék politikai ellenőrzését is biztosították. A második pillért az állami tulajdonban lévő szovhozok képezték. A harmadik elem lett a kolhoz.⁶

Az elnevezés rövid definíciója így hangzik: a kolhoz, azaz az artel típusú közös gazdaság olyan emberek közössége, akik egy adott település nacionalizált földjének közös használói, termelési eszközeiket és állataikat közös használatba adták. A kolhoztagok az aktuális mezőgazdasági munkákat közösen – brigádok, munkacsapatok keretében – végzik, s ezért a munkájukért a kolhoztól fizetséget kapnak. A végzett munka mértékegysége a munkaegység (*trudoden*) volt, ami szó szerint munkanapot jelentett. Ez a mértékegység fejezte ki mind az eltöltött időt, mind az adott munka jellegét és mennyiségét, ugyanakkor semmilyen módon nem tükrözte az elvégzett munka minőségét. A munka elhanyagolását a kolhoz belső szabályai szerint büntethette a vezetőség, míg az állami vagy a kolhoztulajdonban okozott kár a szovjet büntetőjog hatálya alá esett.⁷ A kolhoz a szovhozhoz képest alacsonyabb rendűnek számított, mert nem az egész társadalom, hanem egy kisebb közösség, csoport tulajdona volt. A hivatalos ideológia emiatt csak átmeneti időre szóló megoldásnak tartotta a kolhozt, amely idővel továbbfejlődik szovhozzá.

A mezőgazdaság szovjetizálása Magyarországon a jövedelemátszivattyúzás megvalósítására szolgáló gazdasági intézmény- és szabályozórendszer kialakításával kezdődött. A szocialista üzemszervezet megteremtése a már meglévő állami gazdaságok területének növelésével indult. 1948-tól kezdve nagy lendületet vett a gép- és traktorállomások szovjet mintájú rendszerének kiépítése is. A sztálini üzemszervezet harmadik elemének, a kolhozrendszernek a meghonosítása – a többi „csatlós” országhoz hasonlóan – 1949-ben kezdődött. Magyarországon a kommunista párt vezetése kezdettől érzekelte a parasztság erős ellenérzését, várható ellenállását, ezért a fokozatos átmenet jegyében úgy indította meg a kollektivizálást, hogy három

5 Davies 1980; Merl 1990; Wädekin 1977: 95–116.

6 A szovjet kollektivizálás gazdag szakirodalmából az előző jegyzetben említettekén túl az alábbi munkákra támaszkodtam: Fitzpatrick 1994: 48–79; Viola 2014: 49–77.

7 1932 augusztusában a szocialista tulajdon védelméről szóló törvény hatálya a kolhozra is kiterjedt.

szövetkezeti típust engedélyezett.⁸ A többféle szövetkezeti típus nemcsak a magyar esetre, hanem a kelet-közép-európai térség kollektivizálási folyamataira is jellemző volt. Közös vonás volt az is, hogy az egész kelet-közép-európai térségben földmagántulajdonnal rendelkező, ahhoz makacsul ragaszkodó egyénileg gazdálkodó parasztságot kellett a közös gazdaságokba kényszeríteni. Emiatt a kolhozmodell transzferének fontos sajátossága lett a földmagántulajdon korlátozását célzó változatos eszköztár kiépítése és alkalmazása.⁹

Az 1949-es év tapasztalatai után a magyar pártvezetés úgy értékelte, hogy az alacsonyabb típusú tsz-ekhez fűzött várakozások nem váltak valóra. Ezek ugyanis nem alakultak át magasabb típusú szövetkezetekké, a tagság vagy saját egyéni gazdasága kiegészítésének, vagy búvóhelynek tartotta, ahol mentesül a magas adó- és beszolgáltatási terhektől. Így 1950-től egyértelművé tette a pártvezetés: a jövő útja a kolhoz. A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Politikai Bizottságának 1950. január 26-i ülésén megszületett a határozat, mely kimondta: „[...] a Mezőgazdasági Termelő Szövetkezet csak annyiban fog különbözni a szövetkezet kolhoz-típusától, hogy még nem nacionalizált földön gazdálkodik.”¹⁰

Az 1935-ös kolhozalapszabály meghatározását átvéve az 1951-es kötelező mintaalapszabály úgy fogalmazott: a tsz olyan emberek közössége, akik termelési eszközeiket és állataikat közös használatba adják, ezzel hozva létre a szövetkezet közös vagyont.¹¹ A szövetkezet a tagok közös munkáján alapul, melynek kereteit a kolhoz munkaszervezeti formái szerint alakították ki. A közösen végzett munkáért a tagok fizetséget kapnak a tsz-től. A magyar tsz nemcsak a kolhoz munkaszervezetét másolta, hanem munkadíjazását is a munkaegységrendszer átvételével. A tagságot Magyarországon is megillette a háztáji gazdasághoz való jogosultság.¹²

Teljes volt az egyezés abban is, hogy mind a kolhoz, mind a tsz gazdálkodását kívülről, a párt- és állami irányító szervek határozták meg a kötelező vetéstervek révén. A tagság tehát nem szólhatott bele abba, hogy az adott gazdaság mit és hogyan termeljen. A kolhoz tevékenységi köre eleve igen szűken volt meghatározva:

8 Az I-es és II-es típusú termelőszövetkezeti csoport (tszcs) lazább társulási forma volt, csak néhány ágazatra terjedt ki a közös gazdálkodás, míg a III-as típusú már igen közel állt a mintául szolgáló kolhozhoz.

9 Swain 2014: 497–534.

10 MNL OL M–KS 276. f. 53. cs. 44. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Politikai Bizottság 1950. január 26-án tartott üléséről. 2. A KV Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztályának jelentése a termelőszövetkezeti mozgalomról, javaslatai a mozgalom továbbfejlesztésére és a termelőszövetkezeti pártszervezetek kiépítésére és megerősítésére. Ea.: Hegedüs András és Kristóf István.

11 18.010/1951. (I. 20.) F. M. sz. rendelet az önálló termelőszövetkezet alapszabályának és a termelőszövetkezeti csoportok működési szabályzatának egységes szerkezetben való közzétételéről. TRHGy 1951: 619–628.

12 A közös földalapról bizonyos mennyiséget (kolhozcsaládonként negyed–fél hektárt) átengedtek személyes használatra. Kezdetben a magyar szabályozás szigorúbb volt, csak feleannyi földet engedélyezett háztáji használatban. A háztáji állatlétszám meghatározása viszont teljesen megegyezően alakult. Ugyancsak teljes volt az egyezés abban is, hogy a háztájihoz való jogosultság nem tagonként járt, hanem háztartásonként. A szovjet logika szerint minden olyan paraszti háztartás, amelyben volt egy kolhoztag, kolhozháztartásnak számított. A háztáji gazdaság működtetéséhez szükséges eszközök és istállók, ólak mentesültek a kollektivizálás alól.

növénytermesztés, állattenyésztés, háziipar. A magyar szövetkezetben emellett lehetőség nyílt a saját termények feldolgozására és értékesítésére.

Az adott gazdaság által előállított termékek feletti rendelkezés sem illette meg a tagságot. Annak ellenére, hogy a kolhoz és a szövetkezet is a tagok csoporttulajdona volt, mégis az állam akart rendelkezni a megtermelt növényi és állati termékekkel úgy, mint ahogy az állami tulajdonban álló szovhozokban tette. Ezt maga a mintaalapszabály tette lehetővé a maradékelvű jövedelemelosztás rendszerével. Eszerint a tagoknak az év közben összegyűlt munkaegységeik arányában zárszámadáskor csak abból lehetett osztani (terményt és pénzt egyaránt), ami az állami kötelezettségek teljesítése és a termelési alapok feltöltése után maradt.

Már az eddigiek is mutatták, hogy a kolhoztagokat másodosztályú állampolgárként kezelték. Ezt bizonyítja az is, hogy a tag nem dönthetett szabadon arról sem, hogy kilép-e a gazdaságból, s máshol vállal munkát. A Szovjetunióban a kolhoztagnak – csakúgy, mint korábban a faluközösségben élő jobbágnak – engedélyt kellett kérnie, ha el akarta hagyni a falut.¹³ Magyarországon ezt úgy szabályozták, hogy a belépést követően három évig nem volt lehetséges a kilépés, s megszabták azt is, hogy minimálisan mennyit kellett dolgozni a közösen (eleinte 80, majd 120 munkaegységet kellett teljesíteni évente) ahhoz, hogy meglegyen a jogosultság a háztáji gazdaságra. Akármennyi földet vitt is be egy magyar paraszt a tsz-be, ha nem teljesítette a munkaminimumot, saját használatra még egy negyed hektárt se tarthatott meg.

A Szovjetunióból importált kolhozmodell olyannyira idegen volt, hogy bár az állami erőszak igen széles eszköztárat vetették be az 1949-ben indított első kollektivizációs kampány során, a parasztság erős ellenállást mutatott. A „kuláknak” nyilvánított módos falusi rétegek erejét ugyan megtörte 1951-re a kommunista párt, de a paraszti társadalom kisbirtokos tömegeit az állami erőszak széles körű alkalmazása ellenére sem tudta rákényszeríteni a belépésre.¹⁴ 1953-ra az új szocialista nagyüzemek a szántóterület alig 40%-át művelték. Mindeközben az agrárszektor teljesen szétzilálódott: a termelés színvonala a rendkívül kedvező időjárású 1951-es év kivételével nem érte el a háború előtti szintet.¹⁵

Nem véletlen, hogy a Sztálin halálát követő korrekciós folyamatoknak eleinte a gazdaságpolitika, ezen belül is az agrárpolitika volt a kiemelt területe. A termelés minél gyorsabb növelése volt a cél. De míg a szovjet pártvezetés a termelés növelését a szocialista nagyüzemekről várhatta, hiszen teljesen kollektivizált volt a mezőgazdaság, Magyarország esetében nem a gyenge lábakon álló nagyüzemekre, hanem a még mindig domináns helyzetben lévő egyéni gazdaságokra kellett támaszkodni. Ezt felismerve a szovjet vezetés javasolta, hogy az MDP állítsa le a

¹³ Fitzpatrick 1994: 95–102.

¹⁴ Ö. Kovács 2012; Varga 2006: 223–239.

¹⁵ Pető–Szakács 1985: 207–211.

kollektivizálást, engedélyezze a tsz-ekből való kilépést, s egyúttal könnyítsen az egyéni gazdaságok működési feltételein. Nagy Imre azonban nem elégedett meg a rövid távú válságkezeléssel. 1953 őszén kezdeményezett egy nagyszabású mezőgazdaság-fejlesztési munkálatot. Az év végére elkészült program legfőbb újdonsága abban jelölhető meg, hogy a szovjet példa addigi kritikátlan másolása helyett a hazai tapasztalatok és adottságok figyelembevételével vázolta a kibontakozás útját.¹⁶ A magyar agrárpolitika ilyen irányú megújítása messzemenő következményekkel járt. Nemcsak az egyéni gazdálkodás fellendülését vonta maga után, hanem a megmaradt tsz-ek szabadabb gazdálkodását is. Érdemes röviden kitérni azokra a helyi gyakorlatokra, amelyekkel a tsz-ek lazítani akartak a kolhozmodell kötöttségein, s így megtették az első lépéseket az önálló gazdálkodás felé.

Az 1953-as felbomlási hullámot túlélő tsz-ekben általános tendenciaként volt megfigyelhető, hogy megnövelték a háztáji gazdaság területét, a munkaegységrendszert különböző premizálási formákkal egészítették ki, valamint a munkaigényes növényeknél családi területfelosztást alkalmaztak a brigádforma helyett.¹⁷ Az egyéni, családi területfelosztással együtt gyakorta bevezették a részesművelést. Pontosabban sok helyütt már korábban is bevezettek ilyen munkadíjazási és munkaszervezeti megoldásokat, de ezeket titkolni kellett a felettes hatóságok elől. A később éppen a hatékony munkadíjazásáról ismertté váló nádudvari Vörös Csillag Tsz elnöke, Szabó István így emlékezett erre vissza: „A hatékonyság mérésére és növelésére alkalmatlan, merev munkaegységrendszer problémái indítottak bennünket arra, hogy finomítsunk ösztönzőinkön. [...] Az ötlet Kacsó Sándoré volt, de a járási és megyei pártszerveknél nekem kellett tartani a hátam érte. Mit jelentett ez? Tulajdonképpen semmi igazán újat, inkább a régi részesművelés felelevenítését az új körülmények között. Vegyük például a kukorica művelését. Addig brigádok kapálták a táblákat anélkül, hogy a kapálás minőségét akár egyedenként, akár brigádonként bárki számba vette volna. Az új rendszerben a tsz gondoskodott a szántásról és a vetésről, majd a kapálást és a behordást az egyes családok vagy rokonsági csoportok végezték az általuk igényelt és kapott területen. Akkor és annyiszor kapáltak, amikor és ahányszor akartak. Viszont bármilyen volt a termés, annak 20 százaléka illetve őket a munkaegységen felül. Addig csak akkor fogtak a kapáláshoz, ha az utolsó, a leglustább brigádtag is feltűnt a láthatáron. Mostantól napfelkeltétől a mezőn voltak, és senkire sem vártak. Amennyire lehetett, más növények esetében is ezt a módszert alkalmaztuk. [...] Az első évi betakarítás után aztán mindenki a rendszer lelkes hívévé vált. [...] A pártszervek nehezebben adták be a derekukat. Néhányan évekig a szememre hányták: Szabó Pista szétméri a közöst, pedig milyen nehezen is léptek be a parasztok a szövetkezetbe.”¹⁸

16 Rainer M. 1999: 38–51; Sipos 2010: 200–222.

17 MNL OL M–KS 276. f. 93. cs. 508. ó. e. A PB által kiküldött Termelőszövetkezeti Bizottság iratai, 1954.

18 Romsics (szerk.) 2012: 59–61.

Ezeket a megoldásokat korábban tiltotta a politikai vezetés, mert kapitalista maradványnak tartották őket. 1953 után azonban Nagy Imre körül formálódni kezdett egy olyan csoport (Erdei Ferenc, Fehér Lajos, Donáth Ferenc, Fekete Ferenc), amely úgy vélte: nem elítélni, hanem alaposan tanulmányozni kell ezeket a lokális gyakorlatokat, mert a későbbiekben segíthetik az átszervezést.¹⁹ Az agrárvezetés nagyobbik része azonban továbbra is elutasító állásponton volt. A Földművelésügyi Minisztérium (FM) vezetésének álláspontját híven tükrözi az alábbi idézet: *„Az alapszabálynak nincs egy pontja, amit a tsz-ek meg ne sértenének, azonban megsértik az állami és tanácsi szervek is. Ezen a téren nagy dzsungel van. Nézzük meg akár a jövedelemelosztás kérdését, vagy a tsz-ben végzendő munkák kérdését, vagy a háztáji területet [...]. Az a legnagyobb hiba, hogy a tanácsi szerveink és a mezőgazdasági osztály szervezői teljesen megalkuvóan nyúlnak hozzá ehhez a kérdéshez. [...] mindenkit felelősségre kell vonni, aki alapszabály-ellenesen jár el, felelősségre kell vonni azokat a tsz-eket, ahol az alapszabály-ellenes dolgokat elősegítik.”*²⁰

A szovjet politikában 1955 elején bekövetkező fordulat, Nagy Imre félreállítása kihatott az említett vitákra is. Ezek nem csupán lekerültek a napirendről, hanem az 1955 őszen újraindított kollektivizálás során újra a sztálini modell lett a mérvadó. Ez a második kollektivizálási kampány 1956 nyarára súlyos válsághelyzetet idézett elő vidéken. Az 1956-os forradalom kitörése tehát ebben a felbolydult helyzetben érte a falvakat. A forradalom leverését követően hatalomra kerülő Kádár-kormány szembesülve az ipari munkásság sztrájkjával, kénytelen volt mielőbb kompromisszumra jutni a parasztsággal. Ennek érdekében két nagy hatású intézkedést kezdeményezett: eltörölte a kötelező begyűjtési rendszert, s lehetővé tette a kilépést a tsz-ekből.²¹ A következményeket jelzi, hogy 1957 elejére a tsz-ek mindössze egyharmada maradt fenn.²²

Ezek a tovább működő, túlélő tsz-ek viszont nagyon értékké váltak a hatalom számára, hiszen velük lehetett bizonyítani, hogy mégiscsak sikerült megvetni a szocialista mezőgazdaság alapjait. Novemberben így üzent nekik a kormányzat: *„A kormány szükségesnek tartja olyan szövetkezeti törvényt megalkotását, amelyik kimondja, hogy a dolgozó parasztnak maguk válasszák meg a szövetkezeti formát, maguk határozzák meg a szövetkezet működési szabályát, és maguk döntenek a jövedelemelosztás módjáról. A kormány nem tűr semmiféle beavatkozást a szövetkezet ügyeibe.”*²³

Ebben a légkörben a tovább működő tsz-ek tehát hozzáálltak, hogy változtatásnak azokon a viszonyokon, amelyek gátolták mind a tagsági, mind a szövetkezeti

19 Varga 2013: 33–43.

20 MNL OL M–KS 276. f. 93. cs. 508. ö. e. Jegyzőkönyv az FM Tsz Főosztályán 1954. augusztus 3-án tartott tsz-csoportvezetői értekezletről.

21 Varga 2006: 299–315.

22 MNL OL M–KS 288. f. 28. cs. (1957) 11. ö. e. A Földművelésügyi Minisztérium jelentése a termelőszövetkezeti mozgalom helyzetéről (1957. február 4.).

23 *Magyar Közlöny*, 1956. november 27. 580.

érdekek érvényesülését. A tsz-ek egyrészt függetlenedni akartak azoktól a szervektől (a párt-, tanács- és bankszervektől, illetve a gépállomástól), melyek megelőzőleg beavatkoztak a gazdálkodásukba, másrészt pedig a saját adottságaikhoz igazodva akarták szabályozni a belső életüket.²⁴ A termelőszövetkezeti tagság legfőbb törekvése pedig arra irányult, hogy év közben rendszeres és megfelelő szintű jövedelemhez jusson. A bizonytalan értékű munkaegység helyett a tsz-ek többségében áttértek a természetbeni részesedésre, vagy a részesművelés, vagy a különféle prémiumok formájában.²⁵ Így a tagság érdekeinek érvényesülése megelőzte az állami és egyéb kötelezettségek teljesítését, s emiatt a politikai vezetés konzervatív tagjai, elsősorban a Földművelésügyi Minisztérium vezetői erőteljesen támadták ezeket az alulról jövő tsz-kezdeményezéseket. Nézeteik bemutatására következzen egy részlet Dögei Imre földművelésügyi miniszter egyik korabeli beszédéből. *„Nagyon sokat beszélnek, fecsegnek mostanában, hogy minden szövetkezet csinálja meg a maga alapszabályát, úgy ossza el a jövedelmet, ahogy akarja, ne szóljunk bele, mert akkor megsértjük az önkéntességet. Ez elvtársak semmi más, mint az ellenség céltudatos, bomlasztó munkája. Ebbe mi nem megyünk bele. Azt mondjuk, hiába fecsegték arról, hogy így a magyar sajátosság úgy a magyar sajátosság, semmi újat nem hoztatok, a mintaalapszabálynál jobbat nem alkottatok, a jövedelemelosztásnál, a munkaegységnél jobb módszert nem találtak, csak rosszabbat, ezért mi kitartunk emellett.*”²⁶

Ugyanakkor a vezetés egy másik csoportja, Fehér Lajossal az élen azzal érvelt, hogy az új ösztönzési megoldások révén a tag érdekelt lesz a termelés minőségének fokozásában, a hozamok növelésében és az önköltség csökkentésében, s ez az állam érdekét is szolgálja.²⁷ *„A termelőszövetkezeti paraszt sem szereti ugyanis azt, ha minden lépését előre megszabják, »szájába rágják«. Éppen ezért lehetőséget kell adni arra, hogy a szocialista alapelvek betartása mellett a termelőszövetkezetek az alapszabályt a helyi viszonyokhoz mértén módosíthassák, rugalmasabbá, hajlékonyabbá tegyék, hogy ily módon a tagság még jobban érezze: valóban ő a gazdája termelőszövetkezetének.*”²⁸

Ez a vita azt is jelezte, hogy a két csoport másként ítélte meg nemcsak a jövőbeli kollektivizálás módszereit, hanem a létrehozandó tsz működési jellegzetességeit is. Az FM vezetői továbbra is feltétel nélkül ragaszkodtak a sztálini agrárpolitikához, ennek főbb elemeit megváltoztathatatlannak tartották. A Fehér Lajos körül tömörülő csoport viszont a múltbéli hibák elkerülésével, a magyar adottságok és a paraszti érdekek figyelembevételével akarta kialakítani az MSZMP agrárpolitikai

24 MNL OL M–KS 288. f. 28. cs. (1958) 14. ó. e. A tsz-ek törvényes és alapszabályszerű működésének vizsgálata (a Legfőbb Ügyészség összefoglaló jelentése).

25 MNL OL M–KS 288. f. 28. cs. (1957) 2. ó. e. Jelentés az Intéző Bizottság számára a termelőszövetkezeti mozgalom helyzetéről (1957. május 29.); 28. cs. (1957) 17. ó. e. Megyei jelentések a termelőszövetkezeti mozgalom helyzetéről.

26 MNL ZML 1. f. 1957. 2. ó. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Zala Megyei Nagyaktíva üléséről 1957. május 29.

27 A két irányzat nézeteltérései különösen jól megragadhatók az Agrártéziséről folytatott viták során, lásd Papp 2017: 202–225; Varga 2013: 66–82.

28 Fehér 1957: 36.

irányvonalát. Amikor aztán szovjet nyomásra újra, immáron harmadszor napirendre került a kollektivizálás, egy újabb vita kezdődött e két csoport között. Kádár végül a dogmatikus irányzatra támaszkodva kezdte meg a kollektivizálást 1959 elején.²⁹

Elkanyarodás a szovjet kolhoztól

Az 1959-es első hullám nem várt eredményeket hozott. Három hónap alatt több mint kétszeresére nőtt a tsz-tagok száma (200 ezerrel 500 ezerre). Ha viszont egy kicsit részletesebben megvizsgáljuk ezeket a statisztikai adatokat, akkor kiderül, hogy az új tagok zömmel az idősebb családtagok vagy a nők közül kerültek ki.³⁰ Az aktív korú férfi munkaerő a jobb kereset reményében kilépett a mezőgazdaságból, s napi vagy épp távolsági ingázóvá vált. További problémát jelentett, hogy a tsz-be belépők közül sokan épp csak annyit dolgoztak a közös gazdaságban, amennyi a háztáji jogosultsághoz kellett.³¹ A közös gazdaságból ugyanis igen alacsony színvonalú jövedelemre számíthatott a tagság a továbbra is érvényben lévő munkaegységrendszer és maradékelv miatt. Így érdekesebb volt erőfeszítéseiket a háztájira koncentrálni. *„Sok termelőszövetkezetben, főleg a dunántúli megyékben, laza a munkafegyelem. Azok a tagok, akik korábban egyéni gazdaságaikban kora reggeltől késő estig dolgoztak, most a szövetkezetben a legnagyobb dologidőben sem akarnak napi 8 óránál többet dolgozni. [...] a laza munkafegyelem is oka annak, hogy országosan mintegy 30 000 kh kukorica kapálatlan maradt s néhány dunántúli megyében csak október első napjaiban fejezték be a gabonacséplést.”*³² A termelőszövetkezet tehát a passzív ellenállás színtere lett.

1959 folyamán egyre inkább világossá vált, hogy ezeket a súlyos gazdasági és társadalmi problémákat a Dögei Imre vezette minisztérium nem igazán tudja kezelni. Ebben a helyzetben felértékelődtek a Fehér Lajos körül formálódó agrárlobbi (Erdei Ferenc, Dimény Imre, Csizmadia Ernő, Hont János) javaslatai, amelyeknek az volt a lényegük, hogy hasznosítani kell a régi, „túlélő” tsz-ek tapasztalatait. Azokat a tsz-eket értették ezen, amelyek átvészelték mind az 1953-as, mind az 1956-os feloszlási hullámot. Ahogy már volt róla szó, ezek a gazdaságok többek között azért tudtak talpon maradni, mert a helyi adottságoknak és a tagság igényeinek megfelelően, azaz a szovjet kolhozformától eltérően alakították ki belső életüket. A Magyar Tudományos Akadémia két kutatóintézetében, a Közgazdaságtudományi Intézetben és az Erdei Ferenc által vezetett Agrárgazdasági Kutató Intézetben ké-

29 Huszár 2003: 128–133.

30 Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején 1963: 174–175.

31 MNL OL M–KS 288. f. 17. cs. 5. ó. e. A Központi Statisztikai Hivatal feljegyzése a paraszti családok és a paraszti népesség számának alakulásáról. 1960. november.

32 MNL OL M–KS 288. f. 28. cs. (1959) 9. ó. e. Jelentés a tsz-ekben a mezőgazdasági munkák helyzetének vizsgálata során szerzett tapasztalatokról. 1959. november.

szültek olyan számítások, amelyekkel közgazdaságilag is igazolható volt a helyi kezdeményezések eredményessége.³³ Az Erdei-féle intézet gyakorlatilag az agrárlobbi háttérintézményévé vált.

A kádári pártvezetés a kollektivizálás félidején tehát korrekcióra kényszerült. Ezt szimbolizálta egyrészt, hogy leváltották a dogmatikus földművelésügyi minisztert, Dögei Imrét.³⁴ Másrészt a Politikai Bizottság 1960. február 16-i ülésén döntés született arról, hogy a tsz-ek gyakorlatában engedélyezni kell olyan helyi megoldásokat, amelyek eltérnek ugyan a szovjet kolhozformától, de képesek megteremteni a tsz-tagság érdekeltségét, s ezáltal jelentős tőkeráfordítás nélkül magasabb hozamokat eredményeznek. *„A Politikai Bizottság szükségesnek tartja a helyi viszonyoknak leginkább megfelelő, a munkaegységrendszert továbbfejlesztő bevált munkadíjazási és jövedelemelosztási módszerek szélesebb körű elterjesztését. A helyi viszonyoknak leginkább megfelelő formák bevezetéséről minden esetben a szövetkezetek közgyűlésének kell döntenie.”*³⁵ Ezt a határozatot nem verték ugyan „nagydobra”, de általa a politikai vezetés felvállalta azt a – már jó ideje létező és a gyakorlatban bevált – problémakezelést, amely az anyagi ösztönzők aktivizálásáról szólt. Így sikerült bővíteni a háztáji gazdálkodás körét, s bevezetni olyan munkadíjazási formákat (például családi művelés, természetbeni premizálás stb.), amelyekkel a munkaegységrendszer-nél sokkal jobban tudták motiválni a tsz-ekbe bekényszerülő új tagságot. Hozzá kell tenni azonban azt is, hogy Fehér Lajos és csapata ekkor még csak átmeneti engedményként tudta elfogadtatni ezeket a szovjet kolhozformától eltérő megoldásokat.³⁶

E sajátos problémakezelés kapcsán fontos utalni a nemzetközi kontextusra, elsősorban az átalakuló szovjet elvárásokra is. Ahogy már volt róla szó, a középkelet-európai kollektivizálási folyamat megindításakor a sztálini kolhozmodell volt érvényben. A későbbiekben azonban az 1953 utáni desztalinizáció, majd az 1956-os lengyel és magyar események jelentős hatást gyakoroltak a modellt kibocsájtó közegekre, azaz a szovjet döntéshozókra is. A nemzetközi szakirodalomban elfogadott tény, hogy Hruscsov ragaszkodott ugyan a kollektivizálás befejezéséhez a kelet-európai térségben, de a sztálini kolhozalapszabály betű szerinti másolásához már nem.³⁷ A fejlett nyugati országokkal meghirdetett gazdasági verseny („utolérni és túlszárnyalni”) miatt a szovjet vezetés a mezőgazdaságban is növekedést akart felmutatni, s ennek elérése érdekében a befolyási zónájához tartozó országoknak a korábnál nagyobb mozgásteret adott.

A kollektivizálás 1961-es befejezése után azonban újra felmerült a kérdés: hogyan tovább? Miként lehet működőképessé tenni a sok problémával küzdő tsz-eket?

33 Varga 2010: 234–237.

34 Huszár 2003: 134–135.

35 MNL OL M–KS 288. f. 5. cs. 170. ó. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottság 1960. február 16-i üléséről.

36 Varga 2001: 43–51.

37 Swain 2014: 525–529.

Úgy, hogy felszámolják az említett átmeneti engedményeket, s visszaterelik őket az „ideológiailag helyes útra”, azaz a kolhozforma keretei közé, vagy úgy, hogy teret engednek az alulról jövő kezdeményezéseknek, azaz felvállalják a magyar sajátosságokat?

Kutatásaim arra mutattak rá, hogy a mezőgazdasági termelőszervezetek és az irányító szervek között megindult sajátos érdekegyeztetés nemcsak hogy nem halt el, hanem az agrárlobbi közvetítésével tovább erősödött. Ebben szerepet játszott, hogy Kádárék számára ekkoriban a stabil élelmiszer-ellátás volt az 1956 után felvállalt életszínvonal-politika legfőbb tényezője.

Az 1961-es év folyamán a tsz-ekben mind a munkadíjazás, mind a háztáji gazdálkodás terén sokféle megoldás formálódott ki. A gyakorlatban felhalmozódott tapasztalatok értékelésére az év végén a Földművelésügyi Minisztérium és a *Népszabadság* szerkesztősége közös ankétot szervezett.³⁸ A meghívott szövetkezeti vezetők és agrárszakemberek felszólalásaiból kiderült, hogy jelentős fordulópontnak érezték 1961-et, mivel ekkor már a szövetkezetek több mint 80%-ában alkalmaztak premizálást. Ez azzal volt magyarázható, hogy az év elején a földművelésügyi miniszter közzétette a termelőszövetkezeti jövedelemelosztás és munkadíjazás formáira vonatkozó ajánlásait.³⁹ Ebben konkretizálta azokat a munkadíjazási, munkaszervezeti megoldásokat, melyek nem voltak ugyan törvényben rögzítve, de innen-től kezdve alkalmazhatók lettek a gyakorlatban is. Az ankéton nemcsak az eredmények, hanem a problémák is szóba kerültek. A legtöbb nehézség a helyi irányító szervek „ellenállásából” fakadt. Mivel várható volt, hogy e konfliktusforrással még 1962 folyamán is számolni kell, így igen éles bírálatok és figyelmeztetések is elhangzottak. Ezek érzékeltetésére következzen egy részlet az FM Szövetkezetpolitikai Főosztály vezetőjének, K. Nagy Sándornak a felszólalásából. Ennek súlyát mutatja, hogy a párt központi napilapja is közölte. *„Több megyében, járásban még bizonyos merevség, helytelen álláspont volt tapasztalható a bevált, a Földművelésügyi Minisztérium által javasolt jövedelemelosztási, premizálási formákkal kapcsolatban is. Sok esetben a járási, megyei szervek akadályozták meg a tsz-eket a legjobb megoldások alkalmazásában. [...] a jövőben nem engedhetjük azt, hogy különböző szervek a minisztérium javaslatait félretéve megakadályozzák, hogy az egyes tsz-ek a körülményeiknek leginkább megfelelő jövedelemelosztási és premizálási formát válasszák.”*⁴⁰

A tanácsi agrárirányító szervek mellett a pártszervezeteket is erőteljes kritika érte az országos vezetés részéről. Ez tükröződött Fehér Lajosnak az MSZMP Politikai Akadémiáján 1961. december 20-án tartott előadásában is. *„A termelőszövetkezetek a jövedelem-elosztás továbbfejlesztésével kapcsolatos kezdeményezései megérdemlik,*

38 Hogyan fokozhatjuk a szövetkezeti tagok anyagi érdekeltségét? Ankét a Népszabadság szerkesztőségében I–II. *Népszabadság*, 1961. december 7., december 8.

39 Ilyen dokumentumot első alkalommal 1961-ben tett közzé a miniszter. Lásd Javaslatok a jövedelemelosztás és munkadíjazás formáira a termelőszövetkezetekben. *Mezőgazdasági Értesítő*, 1961. január 11. 9–14.

40 Hogyan fokozhatjuk a szövetkezeti tagok anyagi érdekeltségét? *Népszabadság*, 1961. december 8.

hogy pártszerveink nagy figyelmet fordítsanak rájuk és elmélyülten tanulmányozzák. Segítsék elő, hogy minden termelőszövetkezetben minél gyorsabban elterjedjenek a szocialista elosztás elvének megfelelő, az anyagi érdekeltséget jobban kifejező jövedelemelosztási formák. [...] Fel kell lépni a merevség, az értetlenség és az olyan törekvések ellen is, amelyek a munkaegység »tekintélyét« féltik ezektől az ösztönző módszerektől, a konzervativizmus ellen, amely gátolja a munkaegység-rendszert továbbfejlesztő helyes módszerek elterjesztését.»⁴¹

Az agrárlobbi vezetői sokat jártak vidékre, hogy az érdekeltek bevonásával elemezzék az 1961. évi tapasztalatokat, s ennek alapján dolgozzák ki az 1962-re vonatkozó ajánlásokat.⁴² Ezekben az években egy intenzív információ- és tapasztalatcsere állandósult a lobbis országos és helyi szereplői között. Ezen a téren Erdei Ferenc, Fehér Lajos mellett Losonczi Pál és Dobi István is fontos szerepet töltött be.⁴³ Eltérő múltjuk miatt más-más csoportokhoz teremtettek összeköttetést. Megtudták szólítani a parasztpárti vagy éppen kisgazda háttérű szövetkezeti és állami gazdasági vezetőket, mint ahogy a járási és megyei apparátus különböző posztjaira került népi kollégistákat is, de szót értettek az egykori szegényparaszti, „mezítlásbas” tsz-ek elnökeivel is.

E sajátos párbeszéd révén évről évre mind több helyi kezdeményezés került át a tiltott, illetve túrt kategóriából a támogatott kategóriába, s ezáltal folyamatosan bővült a tsz-ek mozgásteré. Továbbra is gondot okozott azonban, hogy a jogi szabályozás nem tükrözte a gyakorlat által igazolt munkadíjazási, munkaszervezeti formákat. Az 1960-as évek első felében tehát a termelőszövetkezetek életét de jure és de facto jellemző viszonyok között igen nagy különbségek mutatkoztak.⁴⁴

Egy ilyen helyzetben sok múlott a területi irányítás engedélyezési gyakorlatán. Mivel az MSZMP-apparátus többségét az egykori MDP-tagok alkották, így közülük sokan ragaszkodtak az ötvenes években rögzült tételekhez. Így például ahhoz, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetben a szocialista munkaszervezet uralkodó formája a termelőbrigád, a szocialista elosztás pedig a munkaegységrendszer. Az ilyesfajta dogmatizmus miatt a párt- és tanácsi vezetők sok helyütt arra az álláspontra helyezkedtek, hogy minden meg van tiltva, ami nincs kifejezetten megengedve. Ugyanakkor az országos párt- és állami vezetés a politikai struktúra formális és informális csatornáin keresztül azt az irányelvet közvetítette, hogy ami tételesen

41 Fehér 1961: 18–31.

42 MNL OL M–KS 288. f. 28. cs. (1962) 3. ó. e. Jelentés az FM Kollégiuma részére a termelőszövetkezetek 1961. évi zárszámadásáról. 1962. március 28., Jelentés a Kormány részére a termelőszövetkezetek 1961. évi zárszámadásáról, 1962. április 12.; M–KS 288. f. 28. cs. (1962) 4. ó. e. Tájékoztató jelentés a PB számára a termelőszövetkezetek 1961. évi zárszámadásáról; M–KS 288. f. 17. cs. 6. ó. e. Fehér Lajos 1961. évi anyagai. Az FM Szövetkezetpolitikai Főosztály feljegyzése a pénzbeni díjazást alkalmazó tsz-ek vezetőinek értekezletéről. 1961. november 29.

43 A szerző interjúja Dimény Imrével, 2010. február 9. (A szerző tulajdonában.)

44 Varga 2001: 92–103.

nincs megtiltva, az meg van engedve. Ebből adódóan az országos vezetés által kezdeményezett pragmatista agrárpolitika nagy helyi eltérésekkel valósult meg.⁴⁵

E probléma feloldása érdekében az agrárlobbi 1961–1962 fordulóján kezdeményezett egy nagyszabású reformmunkálatot. Ennek egyik fontos eleme az új tsz-törvény volt, amellyel a jogi szabályozást összhangba akarták hozni a tsz-ek gazdálkodási gyakorlatában bevált, ugyanakkor a kolhozalapszabály előírásaitól eltérő üzemszervezési, munkaszervezési és munkadíjazási megoldásokkal. *„Törvényi meghatározás nélkül is kialakult a termelői szövetkezésnek az a típusa, amelyet az új törvény védeni és fejleszteni kíván [...]. Az új törvénnyel tehát alapvetően a fejlődés által szükségessé tett korrekciókat kell végrehajtani.”*⁴⁶

A munkálatok másik célkitűzése az volt, hogy eltávolítsák a szovjet kolhozmodell azon kötöttségeit, melyek akadályozták mind a tagság, mind a tsz-üzem szintjén jelentkező érdekeltégi problémák rendezését, s egyúttal kijelöljék a továbblépés irányát. A tsz-törvény tervezete a termelőszövetkezetek jövőbeni fejlődéséhez két alapelvet rögzített.⁴⁷ Egyrészt kimondta, hogy a tsz olyan mezőgazdasági nagyüzem, mely az önálló elszámolás elve alapján vállalati jellegű gazdálkodást folytat. Másrészt pedig a tsz szervezeti és gazdasági önállóságát hangsúlyozta. A termelőszövetkezeti önállóságot a törvény két irányban rögzítette. Egyfelől kifejezte, hogy a szövetkezet gazdái maguk a tagok, tehát ügyeiket saját maguk intézik. Másfelől arra is utalt a törvény, hogy bizonyos mértékben a tsz-ek is az állami irányítás alá tartoznak, ez az irányító szerep azonban nem jelentheti a tsz tagjaival és vagyonaival való rendelkezést. Ennek értelmében az államigazgatási szervek nem hozhatnak olyan határozatot, amely a termelés, a gazdálkodás, a jövedelemelosztás stb. mikéntjére vonatkozik.⁴⁸

A tsz-ek önálló elszámolásának és vállalati jellegű gazdálkodásának megteremtéséhez nemcsak a közgazdasági és jogi szabályozáson kellett változtatni, hanem az állami irányító szervezeten is, hiszen számos döntési jogosítványt át kellett csoportosítani a termelőszövetkezetekhez. A mezőgazdasági reform meghatározó vonása volt, hogy a termeléstől az értékesítésen keresztül a jövedelemelosztásig mindvégig a gazdálkodói önállóság kiszélesítésének lehetőségeit keresték.

1963-ra elkészültek a mezőgazdasági reformjavaslatok.⁴⁹ Bevezetésüket azonban a gazdaság egészében jelentkező problémák – a növekedés lelassulása, a mező-

45 Kutatásaim során nemcsak a megyék, hanem a járásek között is nagy eltéréseket találtam az agrárpolitika alkalmazásában.

46 MNL OL M–KS 288. f. 28. cs. (1962) 2. ő. e. Előterjesztés a Mezőgazdasági Bizottsághoz az új termelőszövetkezeti törvény előkészítésével kapcsolatos főbb vitás kérdések eldöntésére. 1962. szeptember 16.

47 MNL OL M–KS 288. f. 28. cs. (1963) 4. ő. e. Az új termelőszövetkezeti törvény vitaanyaga. 1963. január.

48 MNL OL M–KS 288. f. 28. cs. (1963) 4. ő. e. Vitaanyag a termelőszövetkezetek állami irányításáról. 1963. január 22.

49 MNL OL M–KS 288. f. 5. cs. 322. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottság 1963. december 10-i üléséről. Napirend: 1. Előterjesztés a mezőgazdaság állami irányító szervezetéről. 2. Előterjesztés a mező-

gazdasági termelés elégtelensége, a műszaki, tudományos lemaradás, a külső és belső egyensúlyi feszültségek éleződése – miatt 1963–1964 fordulóján elhalasztották.⁵⁰ Ennek ellenére nagy szerepet játszottak a reformgondolat elterjesztésében és szalonképessé tételében. Mégpedig azért, hogy a reformmunkálat átfogó jellege miatt számos minisztérium, országos főhatóság és kutatóintézet be volt vonva. Kulcspozíciót töltött be Nyers Rezső, részint pénzügyminiszterként, részint gazdaságpolitikai KB-titkárként. Egy interjúban az 1968-as reform előzményei kapcsán utalt arra, hogy a Pénzügyminisztérium, valamint a KB Államgazdasági és Mezőgazdasági Osztálya részvételével a mezőgazdaság ár-, adó- és pénzügyi rendszerének felülvizsgálatáról 1963-ban elkészített anyag „a mezőgazdaság vonaláról már belement a gazdasági mechanizmus kérdéseibe. [...] *lényegében ez már az »ősmechanizmus« kérdésfelvetése volt agrárvonalon.*”⁵¹

Az új tsz-törvény (1967:III. tc.)

Az agrárlobbi ezekre a tapasztalatokra hivatkozva harcolta ki azt, hogy két évvel az 1968-as új gazdasági mechanizmus előtt a mezőgazdaságban már bevezették az összes fontos reformintézkedést. Közülük a jelen tanulmányban csak azokat ismertetem, amelyekkel lebontották a kolhozmodell maradék kötöttségeit, s megteremtették az alapokat az önálló vállalati gazdálkodáshoz.

1967 őszén az országgyűlés két olyan törvényt fogadott el, amely a következő húsz évre meghatározta a termelőszövetkezetek gazdasági-társadalmi viszonyait. A mezőgazdasági termelőszövetkezetekről szóló III. törvény (a továbbiakban: Tsz-törvény) azt a kettősséget igyekezett felszámolni, amely a tsz-ek gazdálkodása és az érvényes jogi szabályozás közötti eltérésből adódott. A kolhozmodellről való távolságtartás szándékát tükrözte a másik fontos törvény is (1967:IV. tc.), amely a földtulajdonról és földhasználatról rendelkezett.⁵²

A szövetkezeti vállalati gazdálkodás szempontjából is kiemelt figyelmet érdemel a Tsz-törvény. E törvény megalkotásával az volt a fő célkitűzés, hogy a jogi szabályozást összhangba hozzák a tsz-ek gazdálkodási gyakorlatában bevált, ugyanakkor az eredeti alapszabály előírásaitól eltérő üzemszervezési, munkaszervezési és

gazdasági ár-, adó- és pénzügyi rendszer továbbfejlesztésének irányelveiről. 3. Előterjesztés mezőgazdasági politikánk kérdéseiről.

50 MNL OL M–KS 288. f. 5. cs. 326. ó. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottság 1964. február 4-i üléséről. Napirend: 1. Mezőgazdasági politikánk kérdései; M–KS 288. f. 4. cs. 66–67. ó. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Központi Bizottság 1964. február 20–22-i üléséről. Napirend: 2. Mezőgazdasági politikánk kérdései, 68. ó. e. Jelentés az MSZMP Központi Bizottság számára a mezőgazdaság helyzetéről.

51 Ferber–Rejtő 1988: 20. (Kiemelés – V. Zs.)

52 Fóris (összeáll.) 1968.

munkadíjazási megoldásokkal.⁵³ Losonczi Pál földművelésügyi miniszter a Politikai Bizottság 1966. szeptember 20-i ülésén a tsz-ek működésének új jogi szabályozása kapcsán a következőt hangsúlyozta: „Az előterjesztett javaslat nem is annyira új, mint ahogy ezt mi nézzük, mert a mai gyakorlatot kellene most már tényleg törvénnyel megerősíteni. Ismeretes, hogy a szövetkezetek működését meghatározó törvényerejű rendeletet [1959. évi 7. sz. tvr.] születése pillanatában túlhaladta az élet, [...] és számtalan olyan probléma volt, amit módosítani kellett. [...] Az anyag tehát sok újat nem mond, mert ezek a gyakorlatban megvannak.”⁵⁴

A Tsz-törvény az öngazgatás és egyenjogúság koncepciójára építve a következő újdonságokat tartalmazta. A termelőszövetkezeteket illette meg a jog, hogy döntsenek jövedelmükről; a termelőszövetkezetek többé nem voltak tervkötelezetek, tehát önállóan dönthettek termelésükről és üzemtervükről; a termelőszövetkezet gazdasági döntésének anyagi következményeit maga viselhetette. A törvény kimondta azt is, hogy a termelőszövetkezet nemcsak önálló jogi személy, hanem gazdasági felettes (tröszt, területi vagy termelési igazgatóság) nélküli, tehát önmagát minden tekintetben képviselő jogi személy.

Az önálló vállalati gazdálkodás kialakításához elsősorban a pénzügyi hátteret kellett biztosítani. Az agrárlobbi abból a felismerésből indult ki, hogy az anyagi ösztönzés nehézségei sem a tagság, sem a termelőszövetkezeti üzem szintjén nem fognak addig elhárulni, amíg az árrendszer nem tükrözi megfelelően a ráfordításokat és az eredményeket. Az 1966–1967. évi áremeléseknek és a hitelelengedésnek tehát az volt a közös célja, hogy megalapozzák az önfinanszírozó képességet, azaz a tsz-ek többsége képessé váljon az „önálló vállalati gazdálkodásra”.⁵⁵ Ez annyit jelentett, hogy a tsz-ek az árbevételeikből garantálni tudták a tagság részesedésének rendszeres kifizetését, volt forrásuk a forgóeszközök biztosítására, az elhasznált állóeszközök pótlására, valamint fedezni tudták a termelés bővítéséhez szükséges eszközök egy részét és az e célra felvett hitelek visszafizetését. Beruházásaikat viszont már nem tudták teljes egészében a bevételekből finanszírozni. A tsz-ek önálló vállalati gazdálkodásának egyik legfőbb, tudatosan fenntartott korlátozását tehát a beruházási politika jelentette.⁵⁶

Mindez a tagságot is érintette, ugyanis az önálló vállalati gazdálkodás jegyében a jövedelemelosztás terén számos változtatást vezettek be. Közülük a legfontosabb volt a maradékelv megszüntetése. Ennek azért volt óriási jelentősége, mert az 1960-as évek első felében a tsz-ek – az országos párt- és állami vezetés által évről évre bővített mozgásterben – igyekeztek ugyan mind jobb ösztönzési megoldásokat találni

53 MNL OL M–KS 288. f. 28. cs. (1966) 8. ő. e. Előterjesztés-tervezet a termelőszövetkezetek működésének néhány elvi kérdéséről (Földművelésügyi Minisztérium).

54 MNL OL M–KS 288. f. 5. cs. 405. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottság 1966. szeptember 20-i üléséről.

55 Erről bővebben lásd Csizmadia 1984: 229–271; Szakács 1989: 56–117.

56 Donáth 1977: 166–176.

tagságuk számára, azonban a helyi megoldások hatóereje a maradékelvű jövedelemelosztás keretei között csak igen korlátozott volt. A Tsz-törvény előírta, hogy a tagok számára év közben kifizetett munkadíjat a szövetkezet a termelés költségként számolja el, valamint rögzítette, hogy ezek kifizetése megelőzi az állam követeleseit és az anyagi ráfordítások pótlását.⁵⁷ Mindezek hatására alapvetően új szituáció jött létre a tagság ösztönzése terén, a munkadíjalap képzésével érvényre jutott az az álláspont, hogy a szövetkezet tagjait – mint minden más dolgozót – előre megállapított, összegszerűen garantált munkadíj illeti meg, amelyet a munkavégzés arányában rendszeresen és folyamatosan fizetnek. A tsz-tagság érdekeinek érvényesülését az tette teljessé, hogy a Tsz-törvényben egyértelműen megfogalmazódott: „Az új szabályozásnak elsősorban az a feladata, hogy kifejezze a termelőszövetkezetek működésének azokat az alapvonásait, amelyek a legutóbbi évek fejlődése nyomán kifejeződtek [...]”.⁵⁸ A mezőgazdasági termelőszövetkezetekről szóló 1967. évi III. törvény végrehajtásáról szóló rendelet intézkedett a munkadíjazásról is, eszerint a tsz a szocialista elosztásnak megfelelő bármilyen díjazási formát alkalmazhat. „A termelőszövetkezet állapítja meg, hogy a munkát teljesítmény-előírással (munkanorma), a munkában töltött idővel vagy pedig a termés (hozam) meghatározott részével vagy annak értékével méri és díjazza.”⁵⁹

Az önálló vállalati gazdálkodás jegyében egy sor gazdasági döntési jogkört is át kellett csoportosítani az állami irányítástól a termelőszövetkezetekhez, hiszen addig a tsz-ek öngazgatása csak formális volt. Tevékenységüket a járási tanácsok, a szerződötető vállalatok, a bankkirendeltségek részben politikai nyomással, főleg azonban gazdasági eszközökkel – hitelek, támogatások odaítélésével vagy visszavonásával – gyakorlatilag adminisztratív módon irányították. „Bár a termelőszövetkezeteknek elvileg kötelező tervutasításokat adni nem szabad, mégis a szövetkezeteknek a tanácsapparátustól és az állami támogatástól való nagyfokú függése következtében a tsz-tervek a gyakorlatban a felülről lebontott keretszámokra épülnek, ami nem egyszer a szövetkezet adottságaival és távolabbi érdekeivel ellentétes intézkedésekre vezet.”⁶⁰ A Tsz-törvény alapelvei között rögzítették, hogy a tsz önállóan választja meg termelésének szerkezetét és fejlesztésének irányát.⁶¹ Ugyancsak önállóan hasznosítja termelőeszközeit és értékesíti termékeit. Köteles ugyan tervet készíteni, és ennek alapján gazdálkodni, de az nem szorul hatósági jóváhagyásra.⁶² Az ilyen módon deklarált elvek érvényesítéséhez számos további intézkedésre volt szükség. Így például a termelési eszközök (gépek, műtrágya stb.) addigi hatósági elosztását szabad

57 Fóris (összeáll.) 1968: 68–69.

58 Fóris (összeáll.) 1968: 172.

59 Fóris (összeáll.) 1968: 110.

60 MNL OL M–KS 288. f. 5. cs. 375. ö. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottság 1965. szeptember 21-i üléséről. Jelentés gazdaságirányítási rendszerünk átfogó felülvizsgálatáról.

61 Így például 1966-tól kezdődően a kenyérgabona vetésterületének kivételével megszüntették a tervmutatók tanácsi szervekre való lebontását. Ezzel egyidejűleg a tanácsok tervjóváhagyó funkciója is véget ért.

62 MNL OL M–KS 288. f. 28. cs. (1966) 8. ö. e. Előterjesztés az új termelőszövetkezeti törvény irányelveiről.

forgalmú értékesítés váltotta fel. Az önállóság feltétele volt a megtermelt termékekkel való rendelkezés, azok szabad értékesítésének lehetősége. A felvásárló és termelő vállalatok ettől kezdve közvetlenül a tsz-ekkel álltak kapcsolatban, megszűnt a tanácsok „közvetítő” feladata. A tsz-ek mind a közös, mind a háztáji gazdaságokban előállított termékeket értékesíthették a felvásárló vállalatok mellett a kiskereskedelem, a vendéglátóipar, a közületek, az ipari felhasználók és a külkereskedelmi vállalatok irányába is. Továbbá a termelőszövetkezetek termékeik értékesítésére maguk is nyithattak üzleteket.

A tsz-ek önálló vállalati gazdálkodásának elismeréséből következett, hogy az 1967. évi III. törvény megszüntette tevékenységi körük korábbi szűk behatárolását. A szovjet kolhozmodell kötöttségei sokáig korlátozták, hogy a tsz-ek a növénytermesztésen és az állattenyésztésen kívül más kiegészítő jellegű tevékenységet folytassanak. Holott ennek korábban Magyarországon mind a régi nagybirtok, mind a paraszti gazdaságok szervezetében megvoltak a hagyományai. Elég, ha a falusi háziiparra, a fafeldolgozásra, a fuvarozásra vagy éppen az élelmiszer-feldolgozás elterjedtségére utalunk.⁶³ Az új szabályozás a tsz tevékenységét úgy határozta meg, hogy abba a mezőgazdasági termelésen kívül beletartozott a feldolgozás, a beszerzés, az értékesítés és a szolgáltatás. Berendezéseivel, felszereléseiével a közös és a háztáji szükségletein túl más szövetkezeti vagy állami vállalatok, intézmények, egyesületek és a lakosság számára is végezhetett munkát, szolgáltatást.⁶⁴

A Tsz-törvényben rögzített termelőszövetkezeti egyenjogúság érvényesítése azonban nem ment minden nehézség nélkül. Az állami bank monopolhelyzete továbbra is megmaradt, mivel a szövetkezet jelentősebb hitelt csak a bank járási fiókjain keresztül kaphatott. Az állami felvásárló vállalatokkal kapcsolatban pedig az volt a fő gond, hogy szinte kizárólag ők rendelkeztek a mezőgazdasági termékek forgalmazásához szükséges berendezésekkel és szakképzett munkaerővel. Ez a helyzet csak fokozatosan változott a tsz-ek feldolgozó- és értékesítési tevékenységének bővülésével.

A termelőszövetkezeti öngazgatás érvényesítéséhez elengedhetetlen volt az elavult jogszabályok kiigazítása. Az 1967. évi III. törvény keretjellege lehetővé tette, hogy a tsz a szervezeti felépítését és a működési rendjét saját adottságainak megfelelően szabályozza. A tsz-ek igazgatásának rendjéről 1967 előtt nem jogszabály, hanem csupán alapszabály rendelkezett. 1967-ben viszont már törvényben rögzítették a tagság jogait és kötelességeit, valamint az elnök, a vezetőség, a különböző bizottságok hatáskörét és jogállását.⁶⁵ Az említett kérdésekben a Tsz-törvény lényegében csak megismételte mindazt, amit már az 1963-as termelőszövetkezeti törvény tervezete is rögzített. Viszont fontos újdonság volt, hogy a szövetkezet

63 Juhász 1988: 24–50.

64 Fóris (összeáll.) 1968: 56.

65 Fóris (összeáll.) 1968: 16–49.

tagsága titkosan választhatta meg a szövetkezet elnökét, a vezetőséget és a bizottságok tagjait. A közgyűlés határozott továbbá a személyi jövedelem és a felhalmozás nagyságáról, illetve arányáról, csakúgy, mint a munka megszervezésének és díjazásának módjairól.

A Tsz-törvény jelentősége még inkább feltárul, ha összevetjük a korabeli szovjet jogi szabályozással. Ahogy már a tanulmány elején említettem, az 1935-ös kolhoz-mintaalapszabály helyett csak 1969-ben alkottak újat.⁶⁶ A Harmadik Országos Kolhozkongresszuson 1969. november 27-én elfogadott dokumentum, bár sok új elemet hordozott, de funkciójában nem változott: továbbra is kötelező erővel szabályozta a kolhozok működési rendjét. Ezzel szemben az 1967. évi III. törvény még alapszabálymintát sem tartalmazott. A termelőszövetkezetek önállóságának biztosítása és a belső szabályozás ösztönzése érdekében a tsz közgyűlésére bízta, hogy az érvényes jogszabályok keretei között – sajátosságaikhoz, adottságaikhoz és szükségleteikhez igazítva – a saját alapszabályt megalkossa.

A kolhozot 1969 után is gúzsba kötötte a kötelező vetéstervek, begyűjtési kötelezettségek és a maradékelvű jövedelemelosztás rendszere, s a tevékenységi kör ugyanúgy csak a növénytermesztés, állattenyésztés, háziipar körében mozoghatott, mint 1935-ben. A törvényalkotó továbbra sem adott jogosultságot a kolhoztagságnak arra, hogy a helyi sajátosságokhoz és igényekhez igazítsa a kolhozot.

A tsz-közgyűlés megnövekedett döntési jogkörét mutatta, hogy titkosan választhatta vezetőjét. A tsz volt az első ilyen gazdasági szervezet a szocialista Magyarországon. Az új helyzetben már nem volt értelme fenntartani a hároméves kilépési tilalmat, tehát a tag bármikor – saját döntése szerint – elhagyhatta a tsz-t. A Szovjetunióban továbbra is a tagság kétharmadának hozzájárulása kellett ahhoz, hogy a kolhoztag elhagyhassa a kolhozot, s megkapja azt a belső útlevelet, amely szükséges volt a városi munkavállaláshoz.

A kolhozmodellől való eltávolodás bizonyítéka volt az is, hogy 1967-től kezdve a háztáji nem a tsz-háztartást, hanem a tagot illette meg. Ha egy falusi családban két tsz-tag volt, akkor nekik két háztáji gazdaságuk lehetett. A háztáji gazdasággal kapcsolatban a magyar jogi szabályozás ideológiailag is újított, a törvény ugyanis kimondta, hogy a háztáji szerves része a tsz-nek, s legalizálta árutermelő funkcióját is. Mindez kétféleképpen is ellenkezett a szovjet felfogással. Egyrészt a Szovjetunióban csak átmeneti ideig számoltak a háztáji létezésével, másrészt csak az önellátásban szántak neki szerepet.

A háztáji hosszú távú létjogosultságának és szocialista jellegének elismerése összefüggött magának a szövetkezeti koncepciónak az átalakulásával. Az 1967-es törvényt hosszas ideológiai viták előzték meg, amelyek során az agrárlobbi elérte,

---

66 Primernij usztav 1969.

hogy a Politikai Bizottság kimondja: a szövetkezeti tulajdon egyenrangú az állami tulajdonnal, és távlatilag is nélkülözhetetlen.⁶⁷

*

Zárásképp azt a kérdést lehetne még felvetni: hogyan éltek a tsz-ek ezzel a megnövekedett mozgástérrel? A kolhoz kötöttségei alóli felszabadulás az 1960-as évek utolsó harmadában olyan kreatív energiákat szabadított fel a tsz-ekben, amelyek hamarosan a termelés mennyiségi és minőségi mutatóinak javulásában is megnyilvánultak. Közvetlen visszacsatolás lett a javuló termelési eredmények és a növekvő bevételek, valamint a tagsági jövedelmek között. Mindeközben azonban a szocialista ipar nagyüzemei jóval nehezkesebben alkalmazkodtak az új gazdasági mechanizmus követelményeihez.⁶⁸ A mezőgazdaság egyre inkább „bezzeg-ágazattá” vált, az ipari üzemek pedig egyre több bírálathoz részesültek, holott a megelőző két évtized során nem ehhez voltak szokva. Az iparfejlesztés elsősége miatt kivételezett helyzetbe kerültek, s teljesítményüket nem elsősorban a gazdasági hatékonyság szerint mérték.

Az 1970-es évek elejére Magyarország egyedül maradt a reformmal, sőt egyre kritikusabban figyelték, nehogy a csehszlovák reformfolyamathoz hasonló kimenetele legyen. A nemzetközi és a belső reformellenes erők az ipari munkásság érdekeire hivatkozva olyan nyomást gyakoroltak a kádári vezetésre, hogy 1972 őszén végül is leállították a gazdasági reformot. Ezzel párhuzamosan megindult egy sokrétű tsz-ellenes támadás is. Az adóemelésekhez, adminisztratív korlátozásokhoz már hozzá voltak szokva a szövetkezetek, de az váratlanul érte őket, hogy büntetőjogi eszközöket is bevetettek velük szemben. Gazdasági bűncselekményekkel megvádolt vezetőiket bíróság elé állították, és a hosszú ideig elhúzódó ügyek gyakorta végződtek letöltendő börtönbüntetéssel.⁶⁹ Míg az 1960-as évek során a tsz-ek konszolidálásának az volt az egyik fő eszköze, hogy a gyakorlatban bevált megoldásokat fokozatosan beemelték a jogi szabályozásba, az 1970-es évek elejétől a gazdálkodási gyakorlat és az érvényes jogi szabályozás közötti eltérés támadási felületté vált. Ez a tsz-ellenes támadás érezhető visszaesést okozott a tsz-ek gazdasági teljesítményében, különösen kiegészítő tevékenységükben, de ennél jóval nagyobb, alig felmérhető volt az a kár, amit a szövetkezeti vállalkozó szellem és innovációs kapacitás szenvedett el az 1970-es évek első felében.

---

67 Erre azért is nagy szükség volt, mert 1967-ben a magyar vezetés sajátos megoldással rendezte a tsz-ekben létező magántulajdonú földek kérdését is, amiért korábban sok bírálathoz a Szovjetunióból. Az államosítást nyíltan ekkor sem vállalta a magyar vezetés, hanem megteremtett egy új földtulajdonítípust, a szövetkezetit.

68 Honvári 2005: 675–782.

69 Eddigi kutatásaim szerint több mint ezer termelőszövetkezeti vezető ellen indult büntetőeljárás az 1970-es évtized első felében, ami azt jelenti, hogy e vezetői gárda 10–15%-a érintett volt. Varga 2013: 193–208.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M–KS 276. f. 53. cs. A Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottság üléseiről készült jegyzőkönyvek, 1950.

M–KS 276. f. 93. cs. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőség Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Osztályának iratai, 1954.

M–KS 288. f. 4. cs. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottság üléseiről készült jegyzőkönyvek, 1964.

M–KS 288. f. 5. cs. A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottság üléseiről készült jegyzőkönyvek, 1960, 1963, 1964, 1965, 1966.

M–KS 288. f. 17. cs. Fehér Lajos titkári iratai, 1960, 1961.

M–KS 288. f. 28. cs. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottság Mezőgazdasági Osztályának iratai, 1957, 1958, 1959, 1962, 1963, 1966.

Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltár (MNL ZML)

A szerző interjúja Dimény Imrével, 2010. február 9. (A szerző tulajdonában.)

Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején, 1958–1962. Budapest, 1963.

Primernüj usztav 1935: Primernüj usztav szelkszohozjajsztevennoj arteli. In: *Szobranije zakonov i rasporjazenik rabocse-krestjanskovo pravityel'sztva SZSZSZR.* II. sz. (Magyarul: *A szovjet mezőgazdasági artelek minta-alapsabálya.* Budapest, 1952.)

Primernüj usztav 1969: *Primernüj usztav kolhoza.* Moszkva.

TRHGy 1951: *Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye, 1951.* Budapest.

Magyar Közlöny, 1956.

Mezőgazdasági Értesítő, 1961.

Népszabadság, 1961.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Csizmadia Ernő 1984: *Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság.* Budapest.

Davies, Robert William 1980: *The Soviet collective farm, 1929–1930.* London.

Donáth Ferenc 1977: *Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása, 1945–1975.* Budapest.

Fehér Lajos 1957: *A magyar mezőgazdaság fejlődésének útja. Előadás az MSZMP KB Politikai Akadémiáján.* Budapest.

Fehér Lajos 1961: Erősítsük termelőségünket szocialista jellegét. *Társadalmi Szemle* (16.) 2. 18–31.

Ferber Katalin – Rejtő Gábor 1988: *Reform(é)fordulón.* Budapest.

Fitzpatrick, Sheila 1994: *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivisation.* New York – Oxford.

Fóris Imre (összeáll., jegyz.) 1968: *Mezőgazdasági termelőségvetkezeti törvény. Földjogi törvény.* Budapest.

Haupt, Heinz-Gerhard – Kocka, Jürgen (eds.) 2009: *Comparative and Transnational History. Central European Approaches and New Perspectives.* New York – Oxford.

- Huszár Tibor 2003: *Kádár János politikai életrajza*. II. Budapest.
- Honvári János 2005: *Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig*. Budapest.
- Iordachi, Constantin – Bauerkämper, Arnd 2014: The Collectivization of Agriculture in Eastern Europe: Entanglements and Transnational Comparisons. In: Iordachi, Constantin – Bauerkämper, Arnd (eds.): *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements*. Budapest – New York, 3–46.
- Juhász Pál 1988: Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem (Agrárszociológiai tanulmányok). In: Miklós Tamás (vál.): *Medvetánc. Magyar gazdaság és szociológia a 80-as években*. Budapest, 24–50.
- Merl, Stephan 1990: *Bauern unter Stalin: Die Formierung des Kolchosystems 1930–1941*. Berlin.
- Ö. Kovács József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete, 1945–1965*. Budapest.
- Papp István 2017: *Fehér Lajos. Egy népi kommunista politikus pályaképe*. Budapest–Pécs.
- Pető Iván – Szakács Sándor 1985: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. Az újjépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968*. Budapest.
- Rainer M. János 1999: *Nagy Imre 1953–1958. Politikai életrajz*. II. Budapest.
- Romsics Ignác (szerk.) 2012: *Szabó István életútja Nádudvartól Nádudvarig*. Budapest.
- Sipos Levente 2010: Nagy Imre, az agrárpolitikus. In: Sipos Levente (szerk.): *Magyar agrárpolitikusok a XIX. és a XX. században*. Budapest, 200–222.
- Swain, Nigel 2014: Eastern European Collectivisation Campaigns Compared, 1945–1962. In: Iordachi, Constantin – Bauerkämper, Arnd (eds.): *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe*. Budapest – New York, 497–534.
- Szakács Sándor 1989: A reform kérdése és a termelés (Meghatározottságok és adottságok a magyar mezőgazdaságban 1968–1985). *Agrártörténeti Szemle* (31.) 1–4. 56–117.
- Varga Zsuzsanna 2001: *Politika, paraszti érdekvégyesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967*. Budapest.
- Varga Zsuzsanna 2006: 1956 hatása a kádári agrárpolitika kialakulására. In: Romsics Ignác – Pál Lajos (szerk.): *1956 okai, jelentősége és következményei*. Budapest, 299–315.
- Varga Zsuzsanna 2010: Erdei Ferenc és az agrárlobbi. In: Sipos Levente (szerk.): *Magyar agrárpolitikusok a XIX. és a XX. században*. Budapest, 223–247.
- Varga Zsuzsanna 2013: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Budapest.
- Varga Zsuzsanna 2014: *Modelltranszferek Keletről és Nyugatról: mezőgazdasági termelőszövetkezetek Magyarországon 1949–1989*. MTA doktora disszertáció, kézirat. Budapest.
- Viola, Lynne 2014: Collectivization in the Soviet Union: Specificities and Modalities. In: Iordachi, Constantin – Bauerkämper, Arnd (eds.): *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements*. Budapest – New York, 49–77.
- Wädekin, Karl-Eugen 1977: The Soviet Kolkhoz: Vehicle of Cooperative Farming or of Control and Transfer of Resources? In: Dorner, Peter (ed.): *Cooperative and Commune*. Madison, 95–116.

MEGEMLEKEZÉS

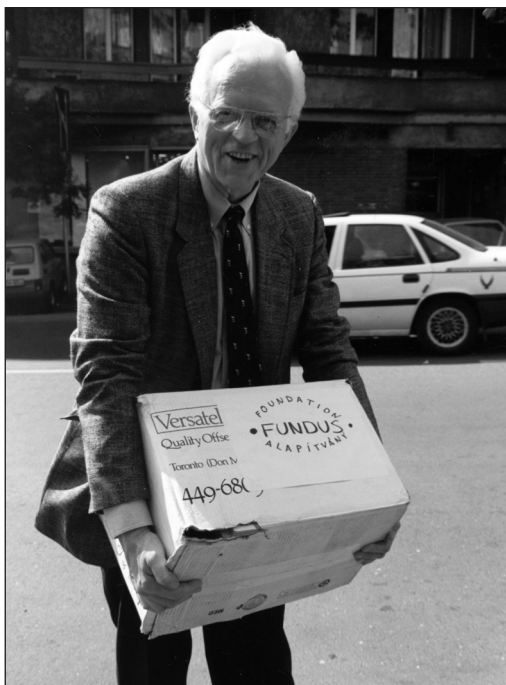
SZÉKELY IVÁN

Scott M. Eddie (1935–2019)

2019. január 25-én, életének nyolcvannegyedik évében elhunyt Scott McNeil Eddie gazdaságtörténész, a Torontói Egyetem emeritus professzora, számos neves egyetem vendégtanára és meghívott előadója, könyvek és szakkikkek sorának szerzője, a nemzetközi gazdaságtörténész közösség kiemelkedő alakja. Tudományos munkássága, oktatási-kutatási tevékenysége, közéleti szerepvállalása önmagában is indokol-

ná szakmai életművének méltó bemutatását az életút lezárultával. Scott – ahogy minden magyarországi kollégája szólította¹ – azonban különleges kapcsolatot épített ki és ápolat évtizedekig Magyarországgal, a magyar történetészszakmával, kollégáival, sőt kutatásainak tárgya is részben Magyarországhoz kötötte tevékenységét. Ebben a hosszú kapcsolatban magam is részt vettem: először mint kutatási asszisztense, majd közreműködő kollégája, végül barátja és tanácsadója. Mivel szakmai ismereteink köre, kutatói érdeklődésünk fókusza eltérő volt, közös munkánk során a történeti adatok számítógépes feldolgozása és elemzése, illetve a különféle projektek megvalósítása jelentette azt a területet, amelyen évtizedeken át, bár eltérő intenzitással, de kitartóan együtt dolgoztunk.

Ennek az írásnak ezért nem feladata Scott M. Eddie szakmai életművének átfogó és elemző bemutatása; erre magyarországi gazdaságtörténész kollégái hivatottak,

¹ Mivel Scott Eddie vezetékneve és keresztnéve egyaránt szerepelhetne a másik helyében (valahogy úgy, mint például Gábor Dénes és Dénes Gábor), ezért magyarországi publikációs tevékenységének első időszakában nem kevesen össze is tévesztették – például a *Történelmi Szemlé*ben 1990-ben megjelent (szerzőtársakkal írt) cikkében (https://tti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1990_3-4/scott.pdf), de még 2003-ban is fordított írásmóddal számolt be a Történettudományi Intézetben tartott előadásáról és közölte magyar nyelvű műveinek jegyzékét a *Múlt-kor* (<https://mult-kor.hu/cikk.php?id=658>), és a magyar könyvtári adatbázisok egy részében még ma is vegyes írásmódú találatokat kaphatunk személyéről (lásd <https://matarka.hu/> – az írás minden internetes hivatkozásának utolsó letöltése: 2019. április 3.).

mint ahogy várhatóan a nemzetközi szakmai fórumokon is megjelennek majd az értékelő visszatekintések. Ehelyett ebben a visszaemlékezésben néhány fontosabb, magyar vonatkozású kutatást és kutatási eredményt emelek ki, külön hangsúlyozva a követett módszertan sajátosságait és jelentőségét, az itt született publikációk létrejöttének hátterét; bemutatom a Fundus Alapítvány létrehozásának körülményeit és szerepét a magyarországi egyetemek és kutatóhelyek szakirodalmi forrásokkal való ellátásában, és megemlítek néhány olyan mozzanatot is elhunyt kollégánk gazdag oktatási, kutatási és magánéleti történetéből, amelyek talán ismeretlenek maradtak a magyar kollégák előtt is.

Scott M. Eddie 1935-ben született az Egyesült Államokban, mindkét szülői ágon norvég felmenőktől – választékos magyar nyelvtudása tehát nem családi örökségből származott. Egyetemi tanulmányait is Amerikában végezte, majd a Massachusetts Institute of Technology (MIT) doktori képzésére járt, amely szerinte akkor a világ legjobb egyeteme volt, számos későbbi Nobel-díjas professzorral, de a Harvardon is hallgatott kurzusokat. Elsőrangú tanulmányi körülményei ellenére egyetemi évei alatt három évre bevonult katonának az amerikai hadseregbe, és ez alatt az idő alatt tanult meg magyarul: az 1950-es évek a hidegháború korszaka volt, amikor az amerikai hadseregben minden szóba jöhető ellenség nyelvét tanították a jó nyelvérzékkel rendelkező sorkatonáknak. Scott jó nyelvérzékűnek minősült, nem véletlenül. Elmondása szerint a teszt igen korszerű volt: egy kevés szót, de kidolgozott nyelvtani szabályokat tartalmazó mesterséges nyelven kellett a jelentkezőknek bizonyítaniuk absztrakt nyelvérzéküket, nehogy a családi vagy más helyről származó nyelvismeret befolyásolja a teljesítményüket. A magyar nyelv választása voltaképpen véletlenszerű volt, bár inspirálták a magyar történelem egzotikus képzetei. Doktori disszertációját már – nyelvtudását is kihasználva – a mezőgazdaság szerepéről írta Magyarország gazdaságfejlődésében a dualista Monarchia időszakában.

A mezőgazdaság és a földbirtokok iránti affinitását kisebb részben családi emlékei inspirálták nagyszülei és unokatestvére farmjáról, nagyobb részben pedig az a felismerés, hogy a mezőgazdaság alapvető fontosságú volt a gazdasági fejlődésben, és sokáig a lakosság túlnyomó részét foglalkoztatta. Későbbi kutatásaiban és publikációiban is kiemelt helyet foglal el ez a témakör. Már közgazdasági tanulmányai alatt kialakult a kvantitatív módszerek iránti vonzalma és jártassága a matematika alkalmazásában; a *Toronto Star*-ban megjelent visszaemlékezés szerint egyszer még MIT-beli professzorait sem restellte kijavítani, amikor egy általuk ajánlott képlet helyett egyszerűbb megoldást javasolt.² A kvantitatív gazdaságtörténet, későbbi nevén a kliometria pedig doktoranduszi évei alatt tört be az amerikai tudományos életbe, akkor még „új gazdaságtörténet” elnevezéssel, megkérdőjelezve számos közgazdasági és gazdaságtörténeti dogmát. Ezek az elemek tehát – a nyelvtudás,

2 <https://www.legacy.com/obituaries/thestar/obituary.aspx?n=scott-m-eddie&pid=191430801>.

a Közép- és Kelet-Európa iránti történeti érdeklődés, a kvantitatív módszerek és a földbirtokviszonyok fontosságának felismerése – meghatározták azt az intellektuális portfóliót, amely évtizedeken át szakmai tevékenysége alapjául szolgált.³

*

Scott egész életében szeretett utazni. Már katonaként Németországban állomásozott egységével (németül is kiválóan tudott⁴), ahonnan Bécsbe is ellátogatott kulturális élményekért. Magyarországra a hatvanas évek elejétől járt rendszeresen, először turistaként, élvezve a vasfüggöny mögötti ország polgárainak kíváncsiságát és vendégszeretetét, majd elmélyülő szakmai kapcsolatai és kutatásai révén. Doktorálása után néhány évig külföldi egyetemeken tanított, de hamarosan lehorgonyzott a Torontói Egyetemen, ahol 1971-től kezdve nyugdíjba vonulásáig, emeritus professzori kinevezéséig tanított, és megszerezte az amerikai mellé a kanadai állampolgárságot is. Szerencsésnek tekintette magát és pályatársait, mert egy olyan korszakban váltak egyetemi oktatóvá, amikor az amerikai és kanadai egyetemek kapacitását jelentősen megnövelték, mind hallgatói, mind tanári oldalról, és a frissen diplomázott és fokozatot szerzett közgazdászok és más szakemberek szinte válogathattak az egyetemi pozíciók között. (Ugyanez a jelenség okozta az évtizedekkel később bekövetkezett nyugdíjbavonulási hullámot is ezeken az egyetemeken; ennek felismerése a Fundus Alapítvány létrehozásának egyik racionális ösztönzője volt.)

Kurzusai a közgazdasági és gazdaságtörténeti témák széles skáláját fedték le, kiemelten az európai gazdaságtörténet különféle korszakait és földrajzi régióit. Hosszú torontói tanári tevékenysége azonban nem jelentett földrajzi kötöttséget: rangos külföldi egyetemek egész sorának volt vendégprofesszora, többek között Oxford, Cambridge, Berlin és Bécs egyetemén tanított, sőt 1994-ben egy szemesztert az Eötvös Loránd Tudományegyetem Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékén is – az itt tartott előadásainak írott változatából született magyar nyelvű könyve *Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába* címmel. Nemcsak vendégprofesszorként, meghívott előadóként vagy konferencia-résztevőként járta azonban a világot, hanem kutatóként is; ehhez számos ösztöndíjat és kutatási támogatást nyert el. Magyarországon végzett kutatásaira is ezek az ösztöndíjak és támogatások biztosítottak lehetőséget. Kutatásai egyetemi hallgatóit is bevonta: 2001-ben – nyugdíjba vonulásának évében – három diákjával még bejárta saját autójával Lengyelország archívumait, ahol a föld-

3 Témaválasztásának, karrierje indulásának és Magyarországgal kialakított szakmai kapcsolatainak kitűnő áttekintését adja a Kövér György által 2003-ban készített interjú; megjelent az *Aetas* 19. évf. (2004) 1. számában, lásd <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00027/pdf/eddie-1.pdf>.

4 Személyes honlapján közölt önéletrajzában szerényen és tárgyyszerűen úgy határozta meg magyar és német nyelvtudását, hogy „mindkettő folyékony, de egyik sem tökéletes” (<http://homes.chass.utoronto.ca/~eddie/cv.html>).

birtokviszonyokra és a földárakra vonatkozó eredeti forrásokat gyűjtöttek egy „független kísérleti tanulmányi projekt” keretében.

Tanári precizítására és egyben az etikátlan megoldásokkal szembeni érzékenységre jellemző az alábbi eset. A bevett gyakorlat szerint a hallgatói dolgozatokat a tanár kijavította, jegyzetekkel látta el, majd visszaadta a hallgatóknak, akiknek módjuk volt vitatni a tanári megítélést. A vitatott dolgozatok ismét visszakerültek a tanárhoz, aki indokolt esetben felülbírálhatta saját kritikáját. Amikor azonban néhány esetben érthetetlen módon olyan kritikát kellett felülbírálni, amely egyáltalán nem volt megalapozott, vette a fáradságot, és rászánt egy teljes hétvégét arra, hogy visszaadás előtt lefénymásolja az összes dolgozatot. Kiderült, hogy néhány diák, visszaélve a tanár bizalmával, utólag korrigálta a kritizált részeket, és úgy vitte vissza a tanárnak reklamációra...

Egyetemi kurzusai, konferencia-előadásai és publikációi között külön csoportot alkotnak a rendszerváltó Magyarország és más volt szocialista országok gazdasági és politikai átalakulását taglaló tanulmányok is, amelyek nyilvánvalóan adódtak a gazdaságtudományhoz és a gazdaságtörténethez egyaránt értő nyugati szemlélő kivételezett helyzetéből és nyelvtudásából, kulturális ismereteiből. A turbulens magyarországi viszonyokat alapvetően a nyugati demokratikus jogállamok fogalom- és eszmerendszerének talaján ítélte meg, minden sajátos történelmi és személyes kulturális ismerete mellett. Ahogy többször is említette, „csak azt kell megvárni Magyarországon, amíg [osztrák mintára] kialakul a nagykoalíció”. Ezt az illúziót később maga is feladta, de ne felejtjük el, hogy a változások egyidejű szemlélője természetesen hátrányban van későbbi kritikusaival szemben, akik az események és a fejlődés irányának és tanulságainak ismeretében tekintenek a közelmúlt korszakaira.

*

Scott M. Eddie a történeti statisztikai adatok számítógépes feldolgozásának is úttörője volt. A vele készült interjúban arra a kérdésre, hogy a kliometrikus áttörés miért csak az Egyesült Államokban történt meg, és miért nem érte el Európát, a lehetséges okok között hangsúlyozta Amerika számítógépes kultúrájának fejlettségét és előnyét Európával szemben.⁵ Mindenestre az a megközelítés és módszer, amelyet magyarországi és más európai országokban végzett kutatásainál bevezetett, valósággal forradalmasította a kvantitatív kutatásokat, és addig nem tapasztalt lehetőségeket nyújtott a kutatóknak. Korábban ugyanis a forrásokat kellett a számítógéphez vinni, Scott viszont a számítógépet vitte a forrásokhoz. Ehhez igen előre-mutató módon hordozható Hyperion típusú számítógépeket szerzett be. A Hyperion a „személyi számítógép”, vagyis a PC riválisa volt az 1980-as években, és sok tekintetben jobban használható volt kutatói célokra. Mérete, súlya és puha mű-

⁵ Kővér 2004: 191.

anyag hordtáskája egy hordozható varrógépéhez volt hasonló; kihúzható billentyűzete és egybeépített monitorja volt, háttértárolója pedig – a kor színvonalának megfelelően – két flopilemezből állt, egy a működtető programoknak, egy pedig az adatoknak. A megelőző korszakokban a kutatóknak számítóközpontokba kellett menniük, ahol a gép és a kutató között állt a fehér köpenyes operátor, aki eldöntötte, hogy ad-e gépidőt az igényelt feladatra, vagy hogy a kért művelet elvégezhető-e, az eredményeket pedig többnyire kinyomtatott „leporelló” formájában adta át a kutatónak. A hordozható számítógépek közvetlen lehetőséget biztosítottak a kutató és asszisztensei számára a gépi adatfeldolgozásra és a digitális formátumú eredmények használatára, és nem utolsósorban a könyvtárakban, levéltárakban végzett helyszíni adatrögzítésre.⁶

Az Osztrák–Magyar Monarchia, Poroszország, illetve a trianoni utódállamok földbirtokviszonyainak kutatásához a magyar és német nyelven megjelent gazdacímtárakat vette alapvető forrásul. Ezek a gazdacímtárak, amelyek a földbirtokok vagy gazdaságok,⁷ a birtokosok, a művelési ágak, illetve a birtokon folytatott ipari tevékenység adatait tartalmazták, a korabeli statisztikai munka kiemelkedő produktumai voltak. A három fő magyarországi forrás, a bellusi Baross Károly-féle 1893-as, a Rubinek Gyula-féle 1911-es és a Központi Statisztikai Hivatal által kiadott 1935-ös gazdacímtár közül az 1911-es kiadvány adatainak rögzítése és feldolgozása még lyukkártyás módszerrel, nagyszámítógépes környezetben történt,⁸ a másik kettő azonban már az új, hordozható számítógépekkel – hasonlóan a számos osztrák és porosz regiszterhez,⁹ amelyekről fénymásolat készült, és a fénymásolatok alapján rögzítették és ellenőrizték az adatokat otthoni vagy irodai környezetben.¹⁰

Scott M. Eddie maga is kiadott egy „gazdacímtárat” – nem primer adatfelvételek, hanem a forráskritikailag megbízhatónak talált statisztikai kiadványok alap-

6 Erről a változásról, illetve a számítástechnika és a történettudomány viszonyával kapcsolatos félreértések tisztázásáról lásd Eddie–Hutterer–Székely 1990 módszertani fejezetét.

7 A földbirtok meghatározása a tulajdonon, a gazdaságé a használaton alapul. Egy nagyobb birtokon több gazdaság is működhet, és több kisebb birtokon közös gazdálkodás folyhat. Az eltérő szemléletet tükröző adatfelvételek és az azokból publikált gazdacímtári adatok közös használata ezért módszertani megfontolásokat igényel.

8 Lásd Puskás–Eddie–Lánc 1977.

9 A fontosabbak, amelyek feldolgozásában magam is részt vehettem: a Karafiat & Sohn által kiadott sorozatból Niederösterreich 1909, Ober-Österreich 1904, Steiermark 1904, Mähren und Schlesien 1907; Josef Springer kiadásából Galizien und Bukovina 1913, Johann F. Prohászka sorozatából Böhmen 1891; a *Handbuch des Grundbesitzes im Deutschen Reiche* sorozatból Paul Ellerholz és mások szerkesztésében Ostpreussen 1884, 1895, 1907 és 1929, Westpreussen 1885, 1894, 1909, Pommern 1884, 1893, 1910, 1928, Posen 1884, 1896, 1910, Sachsen 1885, 1899, 1907, Schlesien 1880, 1892, 1909, 1922, Brandenburg 1885, 1896, 1903, 1910, 1923, illetve a *Niekammer's Güter-Adressbücher* sorozatból Ostpreussen 1920, 1922, Pommern 1921.

10 A fénymásolatok készítése olykor luxusnak tűnt, különösen olyan esetekben, amikor az adott könyvtár vagy levéltár engedélyezte a hordozható számítógép kutatótermi használatát; azonban előfordult, hogy az eredeti forrás időközben eltűnt a kutatóhelyről (egy kutató „elveszítette”, vagy selejteztek az állományból), és így az egyetlen fellelhető példány a fénymásolat maradt.

ján: ebből született nemzetközi együttműködéssel a *Burgenland történelmi gazdacímű* című kétnyelvű könyv, amely nemcsak a korábban publikált (illetve részben rekonstruált) adatokat tartalmazza a címben foglalt régióra és három történelmi időszakra vonatkozóan, hanem a birtokok struktúrájának, méretének, a földbirtokosok személyének és társadalmi státuszának változásait feltáró elemzéseket és az elemzésekből levont gazdaságtörténeti következtetéseket is.¹¹ Ezen túlmenően a könyv a szerző több évtizedes forráskutatásainak összefoglalásaként kritikai áttekintést ad a 19. század második és a 20. század első felének európai gazdacímű társadalmi, megbízhatóságukról, kiadásuk körülményeiről, az adataikon alapuló fontosabb gazdaságtörténeti művekről. Ez a mű a szerző szándéka szerint azt a lehetőséget is demonstrálja, hogy a számítógépes feldolgozás segítségével az adatok alapján rekonstruálhassunk egy történelmi entitást egy olyan időszakra vonatkozóan, amikor az politikailag, közigazgatásilag nem létezett, és ezáltal összehasonlíthassuk egy terület jellemzőit az államhatárok és a közigazgatási beosztások változásain átívelően. Ahogy más helyütt írja, „a Magyarországgal foglalkozó történészek [...] rendszerint reménytelenül próbálkoznak Magyarország háború előtti és utáni időszakának statisztikai összehasonlításával, mert a trianoni békeszerződés és az azt követő kiigazítások eredményeképp megváltoztak az ország határai. Az adatokat mindig a kérdéses időszak közigazgatási beosztása szerint tették közzé, de a beosztás radikális változásokon ment keresztül.”¹²

Az általa Burgenlandnál követett település- és helységnévalapú módszert javasolta Szlovákia, Horvátország és Erdély egyes területeinek összehasonlító gazdaságtörténeti elemzése céljára is, sőt, az osztrák adatokból rekonstruálhatók lennének a Cseh Köztársaság, Lengyelország és Olaszország egyes területei, a német történelmi adatokból pedig Lengyelország vagy Litvánia részei.¹³

A gazdálkodás körülményei, a birtokstruktúrák változásai, a művelés intenzitása, a földárak és -adók hatása a birtokosok stratégiáira a különböző országokban és történelmi időszakokban, csakúgy, mint a földbirtokok jellemzőinek megannyi további aspektusa tartós ösztönzői voltak kutatói érdeklődésének. Volt azonban egy kiemelt kérdés, amelyet vissza-visszatérően vizsgált: annak az elterjedt vélekedésnek az igazságtartalma, hogy a mezőgazdasági és erdőterület zömét a nagybirtokos arisztokrácia uralta-e Magyarországon. Az ELTE-n tartott kurzusának írott változatából megjelentetett könyvének első fejezete is ezt a tézist, illetve a „köztudott” vélekedés cáfolatát taglalta. Utolsó nagy művének, a Poroszország hét keleti tartományának az

11 Eddie 1999. Rövid ismertetését lásd Székely 2000.

12 Eddie–Hutterer–Székely 1990: 301.

13 Megjegyzendő, hogy a német forrásokban nem a község, hanem a járás az alapegység, és ezért sokkal nehezebb annak megállapítása, hogy például „az új lengyel határ az első világháború után pontosan hogyan ment, és melyik birtok maradt ezen az oldalon, és melyik került odaát”, mint Burgenland esetében, ahol „majdnem kizárólag a községek létező határain ment végig a nemzetközi határ Ausztria és Magyarország között”. Kövér 2004: 196.

első világháború előtti földbirtokosságával és birtokaival foglalkozó könyvének előszavában hasonlóképpen ír motivációiról a porosz kontextusban:

„E munka ösztönzője eredetileg az az ellentmondás volt, amely egyfelől a nagybirtokos elit, a *Junkerek* dominanciájáról szóló széles körben elterjedt folklór, másfelől a 19. századi mezőgazdasági válságról és a burzsoázia irányában történt birtokvesztésről szóló folyamatos (valójában párhuzamos) történet között állt fenn. Felfogásom szerint ez az ellentmondás csakis releváns információk gyűjtése és elemzése útján oldható fel, más szóval olyan kérdések kvantitatív vizsgálatával, mint »kik voltak a nagy földbirtokosok?«, »mennyire voltak meghatározók?«, és »dominanciájuk erősödött vagy fogyatkozott az idők során?«¹⁴

Nem meglepő, hogy szinte mindegyik publikációjában kiemelt szerepet kapott az alkalmazott módszertan részletes ismertetése, amely magában foglalta a források kritikai elemzését, az adatok kódolásának magyarázatát, a felhasznált matematikai-statisztikai módszerek ismertetését, valamint az eredmények értelmezését. A porosz földbirtokokkal foglalkozó könyvében külön fejezetet szentelt a követett módszertan részletes ismertetésének. Ahogy a könyv előszavában írja olvasóinak: „Ha *igazán* megbíznak bennem, ki is hagyhatják a 2. fejezetet, de azt hiszem, hogy az adatok kritikai értelmezése elengedhetetlenül szükséges annak a kritikai értelmezéséhez, hogy mit csináltam ezekkel az adatokkal. Valójában az ilyen »forráskritikának« minden kvantitatív vizsgálat általános követelményének kellene lennie.”¹⁵ Ez az utóbbi mondat afféle kutatói hitvallásnak is tekinthető.

Az alkalmazott módszertan sajátos területét képezték azok az esetek, amikor az adatok hibásak vagy hiányosak voltak. A hibás adatok javítása egyfelől más forrásokkal való összevetés és hipotézisek felállítására volt lehetséges, másfelől az adatrekonstrukció olyan aprómunkájával, amely az adatrögzítési, szerkesztési, nyomdai munkafolyamatok során elkövetett tévedéseket volt hivatott felismerni és korrigálni. Ez utóbbiak között voltak olyan esetek, amikor helyes adatok rossz helyen szerepeltek (adatmezők, sorok elcsúszása, téves adatismétlés, sorismétlés), és voltak olyanok, amikor önmagukban hibás számadatok szerepeltek a forrásban. Az önmagukban hibás adatok felismeréséhez időnként az írógép billentyűzetének tanulmányozása és a gépirói hibák empatikus feltételezése volt szükséges, de egyes esetekben – diktálás alapján történt adatrögzítést vagy összeolvasást valószínűsítve – a hasonló *hangalakú* számpárok (például „négy száz” és „hét száz”) felcserélésének felismerése is vezethetett a hibák korrigálásához, természetesen csak megalapozott

14 Eddie 2008: vi. Elemzése szerint az ötven legnagyobb birtokos mintegy 10 százalékát birtokolta a földterületek, és 8 százalékát a földadó értékének a vizsgált tartományokban. Munkájának nagy értéke, hogy klaszteranalízis segítségével meghatározta a jellemző birtokcsoportokat használati profiljuk alapján, kimutatta ezek stabilitását a vizsgált időszakban, valamint fontos megállapításokat tett a földadórendszer torzításaival kapcsolatban.

15 Eddie 2008: vi.

indokok alapján.¹⁶ A követett logika napjaink kutatói számára is tanulságos lehet, függetlenül a mai számítástechnikai apparátustól, az online és offline elérhető források körétől – mint ahogy tanulságosak lehetnek az eleve hiányosan publikált történeti források adatainak rekonstruálásánál követett matematikai és logikai módszerek is. Ez utóbbiak példái többek között az 1893. évi magyarországi gazdacímtár feldolgozásánál találhatók: Gömör és Moson vármegyék adatai töredékesen szerepelnek ebben a forrásban. Gömör vármegye esetében – tévedésből – a több földbirtokkal rendelkező birtokosok adatait összevontan, egy képzetes birtokként közölték, vagyis az összevont adatokból kellett az egyedi birtokok adatait kikövetkeztetni. Moson vármegye esetében pedig – ugyancsak tévedésből – a 100 és 200 hold közötti területű birtokok nem szerepeltek a gazdacímtárban, vagyis itt a hiányzó birtokokat kellett rekonstruálni a rendelkezésre álló ismeretek alapján.¹⁷

A források könyvtári, levéltári tanulmányozása mellett a vizsgált terület mai gazdálkodási viszonyainak ismerete is hozzájárult az elemzések és következtetések megbízhatóságának növeléséhez. Scott előszeretettel járta végig azokat a területeket, ahonnan kutatásainak adatai származtak. Ez azonban nem mindig volt triviális tevékenység. Amikor az NDK-ban járt tanulmányúton, hogy a korábbi porosz nagybirtokok új, szocialista kolhoz típusú átalakulását és üzemelését vizsgálja, gondolatban természetesnek vette, hogy a kedves német kolléga, akinek az volt a feladata, hogy őt kísérje a gazdaságokban, egyúttal jelentett is róla a titkosszolgálatoknak. A politikai rendszerváltás után, amikor megalakult az úgynevezett „Gauck-intézet”, a keletnémet titkosszolgálat, közismert rövidítéssel a Stasi iratainak archívuma,¹⁸ ő is hónapokkal előre kért időpontot az iratai megtekintésére, egyrészt mert hosszú volt a várakozási idő, másrészt mert előre tudta, hogy mikor jár legközelebb Európában. Kapott is időpontot, és elbeszélése szerint más kérelmezőkhöz hasonlóan először neki is egy pszichológussal kellett elbeszélgetnie, hogy megerősítse: valóban szeretné látni a jelentéseket, és fel van rá készülve lelkiileg. A jelentéseket amúgy korrektnek tartotta, nem talált bennük valótlanságokat, és a jelentő személye sem okozott meglepetést számára. Ami viszont meglepte, az az volt, hogy mintegy *tíz évvel azelőtt*, hogy egyáltalán eszébe jutott az NDK-ba utazni, már volt dossziéja a Stasi nyilvántartásában... Egy nyugati értelmiségi, aki rendszeresen jár egy szocialista országba, megtanult magyarul, nyilván potenciálisan beszervezhetőnek minősült a keletnémet titkosszolgálat számára. (Scott célzott rá, hogy az utóbb megismert jelentések szerint alkalmatlannak tartották titkosszolgálati tevékenységre, így szerencséjére megúsza a beszerzési kísérleteket.)

16 Példáit lásd Eddie–Hutterer–Székely 1990: 311–315.

17 E munka részletes leírását lásd Eddie–Hutterer–Székely 1990: F. Az adatrekonstruálás esetei című fejezetben. Moson vármegye rekonstruált adatai szerepelnek *Burgenland történelmi gazdacímtára* táblázataiban az 1893-as évnél.

18 Joachim Gauck, későbbi német szövetségi köztársasági elnök volt az első vezetője az 1990-ben létrehozott hivatalnak, amelyet emiatt informálisan „Gauck-intézetnek” hívtak az első időszakban.

A következetes módszertan és a rendszerezés iránti vonzalmának egyik anekdotikus (és végül meg nem valósult) bizonyítéka, hogy szabad idejében a rendszerváltást követő években Magyarországra látogató külföldi kollégáinak, afféle baráti segédletként számítógépes adatbázist kezdett összeállítani a magyarországi, elsősorban budapesti sörözőkről, vendéglőkről. Ellenétben ugyanis a korábbi évtizedekben Magyarországra látogató turistákkal, akiknek előre megvásárolt kuponokkal kellett fizetniük, és ezeket csak kijelölt szállodákban, éttermekben költhették el, az új rendszerben egyre-másra nyíltak az új vendéglátóhelyek, amelyek nem szerepeltek a korábbi prospektusokban, és a külföldi kollégák nehezen ismerték ki magukat a kínálatban. Az adatbázisban az étel, a csapolt sör fajtája és minősége, a kiszolgálás, még a mellékhelyiségek állapota is szerepelt, olyan volt, mint egy mini-Michelin-kalauz. Egy időben még nyomdai megjelentetésen is gondolkozott – de végül éppen a rendszerváltás utáni évek magyar kereskedelmi-vendéglátási jellegzetességei miatt kellett lemondania tervéről: ahol az egyik látogatásakor egy új kisvendéglő állt, legközelebb már egy butik volt a helyén, majd egy presszó vagy egy videókölcsönző. Napjainkban talán dinamikusan változtatható online kiadásban gondolkodna, de azt feltételezem, hogy ez a feladat ma már nem lenne inspiráló számára.

*

Scott M. Eddie Magyarországgal kapcsolatos szakmai és közéleti tevékenységének kiemelt területe volt a Fundus Kvantitatív Gazdaságtörténeti Kutatások Kanadai–Magyar Alapítványa és testvérszervezete, a Fundus Foundation Canada in Ontario létrehozása és működtetése. Az ötlet e sorok írójával közösen született, de a koncepció Scott ismeretein és kapcsolatrendszerén alapult. A motiváció két forrásból táplálkozott: egyrészt abból az igényből, hogy az évtizedeken át magyar kutatóhelyek forrásait használó és kollegiális segítségét élvező tudós a rendszerváltó Magyarország körülményei között utólag viszonzozza valamiképpen az addig kapott szakmai támogatást, másfelől pedig abból a racionális felismerésből, hogy Kanadában számos olyan gazdaságtudományi forrás – elsősorban folyóirat – áll rendelkezésre, ami hiányzik a magyar könyvtárak, kutatóhelyek állományából.¹⁹

Fundus latinul alap, alapítvány, de földbirtok, házhely is, úgyhogy az elnevezés több olvasatban is kapcsolódott az alapítók tevékenységéhez. Sőt, Scott egyik kanadai kollégája, aki részt vett a folyóirat-adományozási akciókban, a „Fund us!” (Támogass!) írásmódot javasolta ironikusan, hiszen a kutatók által létrehozott kis alapítvány – ellentétben a nyugati klasszikus alapítványokkal, amelyek magja egy pénzalap, amelyet az alapító által meghatározott célra használ fel a szervezet a kurátorai közreműködésével – állandóan támogatókra és támogatásokra szorult, ha-

19 A Fundus Alapítványok létrehozásának indokairól és működésük tapasztalatairól Scott élőszóban is beszámolt a Radio Budapest által készített rövid angol nyelvű interjúban: <http://homes.chass.utoronto.ca/~fundus/about/RadioInterview.mp3> (keltezés nélkül).

sonlóan a rendszerváltás utáni magyar alapítványok többségéhez, amelyek feltöltődő-kiürülő kasszájukra, önkéntesek munkájára és a cél iránti elkötelezettségükre alapozták működésüket.

A Fundus tevékenységének központi eleme könyvtártámogatási projektje volt, amelyet közvetlenül a magyar alapítvány 1991-es bejegyzését követően elindított. A rendszerváltást megelőző évtizedek alatt a magyar könyvtárak, kutatóhelyek és felsőoktatási intézmények gyűjteményeiben, részben politikai, részben valutáris okok miatt jelentős hiányok keletkeztek, különösen a nyugati tudományos folyóiratok terén, amelyek évfolyamai gyakran töredékesek voltak, esetleg nem is kerültek be a könyvtári gyűjteményekbe. E folyóiratok egyes tudományágakban, mint például a közgazdaságtanban, a szakmai kommunikáció legfontosabb forrásanyagait tartalmazzák. Ezek pótlása visszamenőleg sokkal nehezebb volt, mint a könyveké, gyakorlatilag megoldhatatlan. A hiányok fokozottan érezhetők voltak a közgazdaságtan és a rokon tudományok: a gazdaságtörténet, a pénzügyi és menedzsmenttudományok területén, mivel ezek ismeretének és művelésének kritikus szerepe volt Magyarország piacgazdaságra való átállásában, az új szakember-generációk képzésében. Különösen nehéz helyzetben voltak azok az újonnan felállított szakkönyvtárak (például a József Attila Tudományegyetem, a Miskolci Egyetem, a győri Széchenyi István Főiskola, a Gödöllői Agrártudományi Egyetem nyíregyházi Mezőgazdasági Főiskolai Kara, a békéscsabai Körös Főiskola vagy a Kossuth Lajos Tudományegyetem Közgazdasági és Üzleti Tudományok Intézete), amelyeknek új oktatási egységek munkáját kellett támogatniuk, s amelyeknél megoldatlan volt a tudományos folyóiratok visszamenőleges, szelektív beszerzése.

A korábbi könyv- és folyóirat-adományozási akciók kudarcait, illetve részleges sikertelenségét többnyire az okozta, hogy a könyvtárak máshol feleslegessé vált, „ömlesztett” anyagot kaptak, amelyek kiválogatására, feldolgozására és főként tárolására nem volt anyagi és munkaerő-kapacitásuk, és fogadókészségük is csak a kapott anyagok egy töredékére. A Fundus ezért fordított logikával dolgozott: csak kérésre, az igények pontos egyeztetésével szerezte be és adta át térítésmentesen anyagait. Visszatekintve megállapíthatjuk, hogy a Fundus helyesen mérte fel, hogy e támogatási formára Magyarországon és a régió más országaiban belátható ideig tartós igény mutatkozott, a folyóiratokra az internethasználat, illetve a korszerű információs és kommunikációs technológiák elterjedésének korában is szükség volt, sőt, e támogatási forma célszerűen kiegészíthette az elektronikus könyvtári és oktatási projekteket.

A projekt logisztikája igen összetett volt; megszervezéséhez és intézéséhez Scott M. Eddie szervező- és rendszerezőképeségére volt szükség. Első lépésben fel kellett mérni, hogy a magyarországi intézményekben hol vannak a „lyukak”, illetve a teljes hiányok a gyűjteményekben. Utána meg kellett tudni, hogy Kanada melyik tartományában, melyik egyetemen, melyik akkorra már nyugdíjba vonult professzor fizetett elő a hiányzó folyóiratokra – ugyanis a korábban említett nyugdíjba-

vonulási hullám azt eredményezte, hogy a professzoroknak egy idő után át kellett adniuk egyetemi szobájukat, ahol a számukra fontos folyóiratok sok évfolyamát tárolták; az egyetemi könyvtárnak már volt akár több példánya is a folyóiratokból, hazavinni pedig nemigen tudták az értékes gyűjteményeket. Ezek a magángyűjtemények képezték a folyóirat-adományok fő forrását (a másik forrás az intézményi gyűjteményekből származott). Ezután rá kellett beszélni a professzorokat, hogy adják át a gyűjteményüket a kanadai Fundusnak, ahonnan az majd Magyarországra vagy a térség más országába kerül. Három ösztönzője volt az adományozásnak: egyfelől az adományozók úgy érezhették, hogy elősegítik a rendszerváltó országok tudományos életének és oktatásának felzárkózását a nyugati sztenderdekhez; másfelől adományuk értéke után adókedvezményben részesültek a kanadai Fundus alapítványi státusza révén (az adományozott folyóiratok pontos értékét Scott számította ki számos forrás összevetésével); végül pedig az akció megörökítette személyüket is, mert minden egyes folyóiratszámban beragasztott címkén szerepel az adományozó neve, intézménye (és természetesen a Fundus neve). Ha tehát az olvasók közül valaki ma a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárában vagy más magyar kutatóhelyen angol nyelvű gazdaságtudományi folyóiratok korábbi számait kutatja, nagy eséllyel azt is láthatja, hogy a Fundus közvetítésével kitől származik a kötet.

A gyakorlati lebonyolításban a projekt vezetőin kívül különböző kanadai egyetemek részéről fizetett és önkéntes diákmunkaerő, valamint a támogató kanadai intézmények infrastruktúrája vett részt. Az adományozott folyóiratok kanadai gyűjtőhelye a Torontói Egyetem volt, ahol megtörtént a rendszerezésük, a magyarországi igényekkel való összevetésük, minden egyes példány felcímkézése, gondos csomagolása, dobozokba rakása. Amikor a szállításra alkalmas mennyiség összegyűlt, a dobozok konténerbe kerültek, a konténert hajóval Hamburgba szállították, ahonnan átrakodás után kamionnal érkeztek a magyarországi vámraktárba, majd a vám megfizetése után a Fundus Alapítvány budapesti raktárába. Itt újra az igénylők szerinti csoportosításra volt szükség, majd az igénylő szervezetek értesítésére. Budapesten belül az alapítvány saját autójával (vagyis Scott saját autójával) a helyszínre szállította az adományokat, vidéki könyvtárak esetében az adományozottnak kellett elszállítania a dobozokat a budapesti raktárból. Ez a raktár az évek során többször változott, először egy óvodában szívességi alapon bérelt helyiség volt, majd az ELTE Szociológiai Intézetének Pollack Mihály téri épülete alagsorában kapott helyet az alapítvány, utána sokáig a Fundus által bérelt garázs szolgált raktárul, végül az akkoriban alakuló – ugyancsak könyv- és folyóirat-adományokban részesülő – Budapesti Kommunikációs Főiskola²⁰ könyvtári raktára. Ahogy Kanadában, úgy a magyar fogadó oldalon is önkéntesek segítették az alapítók munkáját. Aki megnézi a Fundus Alapítvány működéséről készült fényképeket,

20 Mai nevén Budapesti Metropolitan Egyetem.

az lehet a benyomása, hogy az kizárólag rakodásból állt (néha magunknak is ez volt a benyomásunk...).

Az első folyóirat-szállítmány 1993 őszén érkezett Magyarországra; az igényelt folyóiratokat a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, a KSH és a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete könyvtárai kapták meg térítésmentesen. 1994 februárjában már mintegy 3 tonna súlyú, több mint 100 000 kanadai dollár értékű szállítmány jutott el Budapestre. A hét kanadai egyetem harminchárom oktatója által adományozott anyag alapszinten katalogizálva és nagyobbreszt címkézve érkezett több mint kétszáz ládában. 1995 nyarán, kiterjedt kanadai gyűjtőakció eredményeképpen újabb, ezúttal mintegy 5 és fél tonna súlyú, 130 000 kanadai dollár értékű szállítmány került az alapítvány budapesti raktárába. Ez a küldemény 146 periodika mintegy 4000 évfolyamát és 15 000 kötetét tartalmazta.²¹

A folyóirat-adományok azonban nem pontosan fedték le a „lyukakat”, hiszen az adományozók nem voltak hajlandók teljes sorozataikból csak egyes Magyarországon hiányzó évfolyamokat vagy folyóiratszámokat kiemelni; ilyen esetekben a teljes sorozatot átvette az alapítvány. Ezért mindig keletkezett „fölösleg”, amelynek a befogadó szervezeteire újabb kutatást kellett végezni. Ráadásul a Fundus nemcsak magyarországi igénylőkkel foglalkozott, hanem néhány további rendszer-váltó ország kutatóhelyével is. Ilyen partner volt a révkomáromi Selye János Egyetem könyvtára, amely közvetlenül Torontóból mintegy 140 000 kanadai dollár értékű könyvet és folyóiratot kapott térítésmentesen, vagy a macedóniai Tetovo városban újonnan létesített South East European University könyvtára; ez utóbbi helyre gazdaságtudományi kézikönyveket és szakfolyóiratokat szállított a Fundus, mintegy 23 000 amerikai dollár értékben.²²

21 Az évtized végéig többek között ezek a magyar könyvtárak és kutatóhelyek kaptak gazdaságtudományi folyóiratokat a Fundus Alapítványtól: Alternatív Közgazdasági Gimnázium, Budapest; Államigazgatási Főiskola, Budapest; Általános Vállalkozási Főiskola, Budapest; Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Központi Könyvtára; Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszék; Budapesti Műszaki Egyetem Társadalom- és Gazdaságtudományi Intézet Könyvtára; Budapesti Műszaki Egyetem Információmenedzsment Tanszék; Central European University, Budapest; Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Társadalom- és Gazdaságtörténeti Tanszék; Gödöllői Agrártudományi Egyetem Mezőgazdasági Főiskolai Kar, Nyíregyháza; Janus Pannonius Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs; József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Közgazdasági Tanszék, Szeged; JATE Szegedi Középkorász Műhely; Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Könyvtára, Szeged; Junior Achievement Magyarország; Kereskedelmi és Gazdasági Főiskola, Szolnok; Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár; Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézete, Debrecen; Körös Főiskola, Békéscsaba, Közgazdasági Fakultás; Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Központ; Külkereskedelmi Főiskola, Budapest; Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézet Könyvtára; Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet Könyvtára; Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar és hat tanszéke; Modern Üzleti Tudományok Főiskolája, Tatabánya; Nemzetközi Menedzser Központ, Budapest; Pénzügyi és Számviteli Főiskola, Budapest; Soproni Egyetem Közgazdasági Intézete; Széchenyi István Főiskola Vezetési és Szervezési Tanszék, Győr; Veszprémi Egyetem Központi Könyvtára.

22 Az új macedón egyetem könyvtárának és információs szolgáltatásainak felépítéséhez egy nemzetközi szakértői csoport tanácsait vették igénybe: a háromfős csapat vezetője Scott M. Eddie volt, tagjai Peter Hajnal

Mindezen túlmenően a Fundus nemcsak egyirányú, hanem kétirányú közvetítést is végzett Kanada, illetve más nyugati országok és Magyarország könyvtárai és kutatóhelyei között. A magyar gyűjteményekben feleslegessé vált vagy több példányban meglévő sorozatok ezekben a külföldi gyűjteményekben találtak helyet, természetesen előzetes egyeztetés alapján. Például a KSH könyvtára által cserére felajánlott duplum-, illetve selejtezett anyagokból az alapítvány egy nagyobb szállítmányt juttatott el térítésmentesen a torontói Robarts Library részére, valamint a müncheni Seminar für Wirtschaftsgeschichte gyűjteményébe, egy kisebb sorozatot pedig a belgiumi Facultés Universitaires Notre-Dame de la Paix (Namur) központi könyvtárába. Ugyancsak térítésmentesen adományozott kiadványokat többek között az Alkotmánybíróság, az ELTE Természettudományi Kara, a budapesti Horvát Gimnázium, a Nemzeti Múzeum, valamint a szentendrei Ferenczy Múzeum gyűjteményeibe. A megszűnt AGROTEK állományából pedig – oktatási célokra – az Európai Közösségek kiadványaiból vett át és továbbított felsőoktatási intézményeknek.

Ehhez az impresszív tevékenységhez a magyarországi támogatás – az önkéntesek lelkesedését leszámítva – igen csekély volt. A kevés munkaerő, a növekvő adminisztratív terhek és nem utolsósorban a Fundus kanadai és magyar vezetőinek oktatási, kutatási és egyéb elfoglaltságai végül is meghaladták az alapítvány szűkös kapacitásait. Emellett lezajlott a magyarországi kutatóhelyek gyűjteményeiben lévő hiányok pótlásának fő hulláma is. Ezért végül a raktárában lévő folyóirat-állományt az alapítvány 2007 őszén egészében átadta a révkomáromi Selye János Egyetem könyvtárának azzal, hogy az egyetem legyen az angol nyelvű gazdaságtudományi folyóiratok iránti szlovákiai igények nyilvántartó és szétosztó helye. A magyarországi Fundus Alapítvány formálisan 2012-ben szűnt meg, de fennállásának két évtizede alatt máig érezhető hatást gyakorolt a magyar gazdaságtudományi kutatóhelyek folyóirat-állományának kiegészítésére, fejlesztésére.

*

Scott M. Eddie magyarországi szakmai és közéleti tevékenységének jelentőségét nemcsak a kliometrikus szemlélet közvetítése, a magyarországi földbirtokviszonyok történeti elemzése és tévesen „köztudott” tételeinek cáfolata, és nem is csak a magyar könyvtárak és kutatóhelyek nyugati szakirodalommal való ellátása adta. A rendszerváltás utáni Magyarországon nagy szerepe volt az adatok elemzésén alapuló történeti szemlélet rangjának megtartásában és emelésében, egy olyan időszakban, amikor a gazdaságban megszűnt a szigorú tervutasításos rendszer, a történettudományokban pedig a marxista történelemszemlélet kötelező követése. A korábbi merev keretek megszűnésének egyfajta áttételes reakciójaként a nagy ívű

(USA) és Székely Iván. A csoport által 2000–2001 folyamán kidolgozott 31 ajánlásból csak kevés valósult meg a gyakorlatban.

történeti újraértelmezések, a posztmodern, kvalitatív megközelítések váltak divatosabbá a történettudományokban, és ez nem kedvezett a kvantitatív nézőpontoknak és módszertanoknak. Ebben a közegben Scott nemcsak rangot adott „a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjának”, hanem itt tartott egyetemi kurzusával, előadásaival, szakmai fórumokon való közreműködésével, innovatív számítógépes alkalmazásaival a gyakorlatban is alkalmazhatóvá tette a tengerentúlon már elfogadott történetírási szemléletet. Ezen túlmenően személyében is hozzájárult a magyar kollégák nemzetközi kapcsolatainak fejlesztéséhez, a Fundus Alapítványok létrehozásával és működtetésével pedig példát adott a civil kezdeményezésekre és az önzetlen, nem üzleti alapú szakmai segítségre egy olyan időszakban, amikor a megkésett kapitalista átalakulás ellentmondásos körülményei között sok fiatal kutatónak inkább a személyes karrier, az anyagi javak és lehetőségek jelentették a prioritást.

A megemlékezéseket írók kedvelt fordulata, hogy a tudós élete utolsó percéig dolgozott... – ez nem volt igaz Scottnál: már évekkorábban felismerte, hogy túl sokáig, évtizedekig úgy teltek a napjai, hogy hazament az egyetemről vagy a szakmai fórumokról, és egyből bekapcsolta a számítógépet, hogy tovább dolgozhasson, és ennek családi kapcsolatai szenvedték kárát. Időskorára többet foglalkozott családjával: mind leszármazottaival, három gyerekével és unokáival, mind felmenőivel, illetve azok emlékével. Az előbbieket látogatása az Egyesült Államokhoz kötötte, az utóbbiak emlékét Norvégiában kereste és találta meg.

Hosszú, kiújuló betegségeit szívósan és nagy türelemmel, sztoikus nyugalommal és egyben humorral viselte. Amikor már ritkábban jött Magyarországra, hosszú év végi leveleiben számolt be állapotáról, a szakmai és családi fejleményekről. Az év krónikáját gyakran ismerőseinek szóló közös, számítógépen írt és kinyomtatott levélben foglalta össze, de minden címzett számára személyes, kézzel írt gondolatokat fűzött hozzá, és időnként fényképeket is tett a borítékba. Legutolsó, 2018 decemberében írt levelében sajnálkozott, hogy egészségi állapota miatt nem ülhet repülőgépre, és ezért Európába sem tud utazni; ezt a levelét végig kézzel írta, a rá jellemző, összetéveszthetetlen írásképpel, a mindig is használt töltőtollával.

Scott 2019. január 25-én végleg kikapcsolta a számítógépet, örökre letette a töltőtollat. Amit írt, arra sokáig emlékezni fogunk, mint ahogy barátságára, humorára, személyiségére, Magyarország iránti vonzalmára is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Eddie, Scott M. 1996: *Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába.* Debrecen.
- Eddie, Scott M. 1999: *Historisches Verzeichnis der Grundbesitzer des Burgenlandes. Burgenland történelmi gazdacímirtára 1893–1930.* Eisenstadt.

- Eddie, Scott M. 2008: *Landownership in Eastern Germany before the Great War: A Quantitative Analysis*. Oxford.
- Eddie, Scott M. – Hutterer Ingrid – Székely Iván 1990: Fél évszázad birtokviszonyai. Változások a trianoni Magyarország területén, 1893–1935. *Történelmi Szemle* (32.) 3–4. 301–357. https://tti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1990_3-4/scott.pdf – utolsó letöltés: 2019. április 3.
- Kövér György 2004: „...gondoltam, ha olyan drámai története van Magyarországnak, jó, ha magyarul tanulok”. Beszélgetés Scott M. Eddie amerikai kliometrikus történésszel. *Aetas* (19.) 1. 187–198. <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00027/pdf/eddie-1.pdf> – utolsó letöltés: 2019. április 3.
- Puskás Júlia – Eddie, Scott – Lánc Margit 1977: Adatbázis az 1911. évi gazdacímtár adataiból a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások számára. *Történelmi Szemle* (20.) 2. 315–328. https://tti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1977_2/puskas-scott-lanc.pdf – utolsó letöltés: 2019. április 3.
- Székely Iván 2000: A mérhető történelem. Scott M. Eddie: Historisches Verzeichnis der Grundbesitzer des Burgenlandes. Burgenland történelmi gazdacímtára 1893–1930. *Közgazdasági Szemle* (47.) július–augusztus, 641–643. <http://epa.oszk.hu/00000/00017/00062/pdf/szekely.pdf> – utolsó letöltés: 2019. április 3.

Szerzők

Bagdi Róbert, főiskolai docens, Neumann János Egyetem Gazdálkodási Kar Turizmus–Vendéglátás Tanszék

Domanovszky Sándor, 1877–1955

Fülöp Éva Mária, nyugalmazott megyei múzeumigazgató, Komárom-Esztergom Megyei Múzeumi Szervezet

Gálfi Emőke, tudományos munkatárs, EME Kutatóintézete, Kolozsvár

Gaucsik István, tudományos főmunkatárs, Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet, Pozsony / Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

Gulyás László Szabolcs, főiskolai docens, Nyíregyházi Egyetem Történettudományi és Filozófia Intézet

Halmos Károly, egyetemi docens, ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék

Hlbocsányi Norbert, főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára

Kaposi Zoltán, egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar

Klement Judit, egyetemi docens, ELTE BTK Atelier Interdiszciplináris Történeti Tanszék; tudományos munkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet

Kovács Krisztián, doktorjelölt, Károli Gáspár Református Egyetem; segédlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára

Kövér György, professor emeritus, ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék

Kurucz György, egyetemi tanár, Károli Gáspár Református Egyetem BTK Történettudományi Intézet Koraiújkori Történeti, Gazdaság- és Művelődéstörténeti Tanszék

Lukács Gábor, egyetemi docens, Pannon Egyetem Georgikon Kar Gazdasági, Társadalomtudományi és Vidékfejlesztési Tanszék

Mátyás-Rausch Petra, tudományos munkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet

Prajda Katalin, posztdoktori kutató, Villa I Tatti, The Harvard University Center for Italian Renaissance Studies

Székely Iván, kutatóprofesszor, Central European University; egyetemi docens, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem

Szirácsik Éva, főmuzeológus, Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

Tamás Gábor, doktorjelölt, ELTE BTK TDI Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program; vezető tanácsadó, IFUA Horváth & Partners Kft.

Tamás Máté, doktorjelölt, ELTE BTK TDI Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program; tudományos segédmunkatárs, MTA TK Kisebbségkutató Intézet

Tóth Éva, egyetemi adjunktus, Pannon Egyetem Georgikon Kar Gazdasági, Társadalomtudományi és Vidékfejlesztési Tanszék

Varga Zsuzsanna, egyetemi tanár, ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék

Contents

DOMANOVSKY SÁNDOR	
On the history of Gutsherrschaft in Hungary	7
KÖVÉR GYÖRGY	
Editorial postscript to Sándor Domanovszky's study	29
PRAJDA KATALIN	
Business conduct of Florentine merchant companies in the Kingdom of Hungary in the 14 th and 15 th centuries. Sources and questions	45
GÁLFI EMŐKE	
The mobility of the estates of the Alba Iulia (Gyulafehérvár) domain in the second half of the 16 th century	61
GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS	
The accounts of vineyard overseer Éliás Csontos of Bardejov (Bártfa) operating in the Hegyalja region in the late Middle Ages	75
MÁTYÁS-RAUSCH PETRA	
Mine domains in the Principality of Transylvania during the Bethlen era	103
SZIRÁCSIK ÉVA	
Changes in landlord dues on the Divín (Divény) estate (1660–1684)	121
KOVÁCS KRISZTIÁN	
Manorial farming in the early 19 th century on the estates of the Ráday family	155
GAUCSÍK ISTVÁN	
Financial service providers and lending forms in Pressburg (Pozsony/Bratislava) at the end of the 18 th century and the beginning of the 19 th century. Literature review	175

KURUCZ GYÖRGY	
Agricultural training and market research: The practice of 'technological journeys' in Count László Festetics's modernizing efforts	193
TÓTH ÉVA – LUKÁCS GÁBOR	
Horticulture on the estates of the Festetics family in Keszthely in the middle of the 19 th century	215
KAPOSI ZOLTÁN	
Estate acquisitions of Nagykanizsa entrepreneurs in the surrounding area of the town during the age of dualism	223
HALMOS KÁROLY	
Stillborn enterprises	247
FÜLÖP ÉVA MÁRIA	
Economic affairs of the Hungarian Benedictine Congregation after World War I: Economic crisis and crisis management	265
TAMÁS GÁBOR	
Managerial domination? Organizational evolution and career paths in an insurance company	287
BAGDI RÓBERT – HLBOCSÁNYI NORBERT	
Canned food production in Kecskemét in the first half of the 20 th century	325
KLEMENT JUDIT	
Business history in the shadow of big politics: Vikert, the short-lived company	355
TAMÁS MÁTÉ	
The economic history of the series 'Studies on the history of Hungarian agriculture' (1930–1943)	373
VARGA ZSUZSANNA	
From the forced kolkhoz model to enterprise-like farming. The first two decades of Hungarian collective farms, 1948–1968	391
OBITUARY	
SZÉKELY IVÁN	
Scott M. Eddie (1935–2019)	411
List of authors	427

Köszönet a borítón felhasznált illusztrációkért

a *Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár Képzőművészeti Gyűjteményének*:
Erdélyi Mór: A váci gőzmalom, akvarell,

a *Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának*:
II. Ulászló Szent Lászlót ábrázoló arany guldinere, 1506
(fotó: Gedai Csaba),
Mária Terézia selmezbányai jutalomérme, 18. század közepe
(fotó: Gedai Csaba)

és

az *edelényi L’Huillier–Coburg-kastély fenntartójának*,
a *Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Korlátolt Felelősségű Társaságnak*:
Szántás ábrázolása, Lieb Ferenc felvidéki vándorfestő freskója,
18. század közepe